भट्टश्रीनीलकण्ठकृतः

व्यवहारमयूखः।

एम्. ए., एल्एल्. एम्., इत्युपपदधारिणा

काणेकुलसमुद्भवेन वामनसूनुना पाण्डुरङ्गशर्मणा

पाठान्तरप्रदर्शनपूर्वकं संशोध्याङ्ग्लभाषाटिप्पन्या परिष्कृतः

पुण्यपत्तनस्थ-

प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिराधिकृतैः

मुम्बय्यां निर्णयसागरमुद्रणालये मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीतः

शाके १८४७, खिस्ताब्दे १९२६

मूल्यं दश रूप्यकाः।

PREFACE.

This edition of the Vyavahāramayūkha was entrusted to me by the late Prof. S. R. Bhandarkar. I am very sorry that the edition took so many years. But, owing to various causes over many of which I had no control, I could not finish the work quickly. At one time I had almost made up my mind to give up the undertaking altogether. For one reason I do not regret the long delay that has occurred. The years that I spent in collecting materials have been of great help to me in making the annotations exhaustive and have also induced me to undertake another work, *viz.* the history of Dharmas'āstra Literature.

I am under a deep debt of gratitude to several friends for help in various directions. I must make special mention of Dr. S. K. Belvalkar, Prof. H. D. Velankar of the Wilson College, Bombay, Mr. V. C. Koparkar of Nagpur and Mr. D. K. Karandikar of Dapoli.

TABLE OF CONTENTS.

List of abbreviations and of some of the works relied upon in this edition.

B. G. = Bombay Gazetteer volumes.
B. I. = Bibliotheca Indica (edition of a work).
Bik. = Bikaner (catalogue of mss. at).
Bom. L. R. = Bombay Law Reporter.
Cat. = Catalogue.
E. I. = Epigraphia Indica.
I. A. = Indian Antiquary.
I. L. R. = Indian Law Reports.
I. O. Cat. = Catalogue of mss. at the India Office in London.
J. B. B. R. A. S. = Journal of the Bombay Branch Royal Asiatic Society.
L. R. I. A. = Law Reports, Indian Appeals.
Moo. I. A. = Moore's Indian Appeals.
Nirn. = Nirṇaya-sāgar edition (of a work).
S. B. E. = Sacred Books of the East (series, edited by Prof. Max Müller).
अग्निपुराण—(Ānandās'rama edition, Poona).
अपरार्क—(Ānandās'rama edition, Poona).
आप. ध. सू. = आपस्तम्बधर्मसूत्र (Bühler's edition of 1868).
आप. गृ. सू. = आपस्तम्बगृह्यसूत्र (Mysore Govt. Bibliographica Sanskritica No. 1).
आप. श्रौ. सू. = आपस्तम्बश्रौतसूत्र (B. I. edition).
आश्व. गृ. सू. = आश्वलायनगृह्यसूत्र.
आश्व. श्रौ. सू. = आश्वलायनश्रौतसूत्र (Ānandās'rama edition).
ऋ. = ऋग्वेद.
का. श्रौ. सू. = कात्यायनश्रौतसूत्र (Weber's edition).
गौ. ध. सू. = गौतमधर्मसूत्र (Ānandās'rama edition).
चतुर्वर्ग०—चतुर्वर्गचिन्तामणि of Hemādri (Bibliotheca Indica edition)
चतुर्विंशतिमतसंग्रह—Benares Sanskrit (Pandit) series.
तन्त्रवार्तिक—Benares Sanskrit (Pandit) series.
तै. सं. = तैत्तिरीयसंहिता.

दाय॰ = दायभाग of जीमूतवाहन (edition of 1829 with the commentary of श्रीकृष्णतर्कालंकार).

द्वैतनिर्णय—A ms. from the Deccan College Collection.

नारद—नारदस्मृति (edited by Dr. Jolly).

निर्णय॰ = निर्णयसिन्धु of कमलाकरभट्ट (Nirn. edition).

न्यायसुधा—commentary on the तन्त्रवार्तिक (Chaukhamba Sanskrit series).

परा. मा. = पराशरमाधवीय (Bombay Sanskrit series).

पा. = The अष्टाध्यायी of पाणिनि.

पू. मी. सू. = पूर्वमीमांसासूत्र of जैमिनि (B. I. edition, with the भाष्य of शबर).

प्र. = प्रकरण.

बौ. ध. सू. = बौधायनधर्मसूत्र (Mysore Govt. Sanskrit Series).

मद. पा. = मदनपारिजात (B. I. edition).

मनु. = मनुस्मृति (Nirn. edition).

महा॰ = महाभारत (Bombay edition).

मिता. = मिताक्षरा, commentary on the याज्ञवल्क्यस्मृति (ed. by Mr. Gharpure).

मी. परि. = मीमांसापरिभाषा (Nirn. edition).

मेधा॰ = मेधातिथि's भाष्य on the मनुस्मृति (Mandlik's edition).

याज्ञ॰ = The याज्ञवल्क्यस्मृति (ed. by Mr. Gharpure).

व. ध. सू. = वसिष्ठधर्मसूत्र (Bombay Sanskrit Series).

वि. चि. = विवादचिन्तामणि.

वि. ध. सू. or विष्णुः ध. सू. = विष्णुधर्मसूत्र (edited by Dr. Jolly)

वि. र. = विवादरत्नाकर (B. I. edition).

विश्वरूप = Trivandrum edition of the याज्ञवल्क्यस्मृति.

वीर॰ = वीरमित्रोदय (Jivānanda's edition of 1875 of the व्यवहार portion).

व्य. = व्यवहार.

व्यव. मा. or व्य. मा. or व्यवहारमा. = व्यवहारमातृका of जीमूतवाहन.

सरस्वती॰ = सरस्वतीविलास (edited by Foulkes).

सि. कौ = सिद्धान्तकौमुदी of भट्टोजिदीक्षित (Nirn. edition).

सुबोधिनी = edited by Mr. Gharpure.

स्मृतिच॰ = स्मृतिचन्द्रिका of देवण्णभट्ट (edited by Mr. Gharpure).

INTRODUCTION

I.

Critical Apparatus

The present edition of the Vyavahāramayūkha of Nīlakaṇṭha is based on the following editions and manuscripts :—

(A.) The oblong lithographed edition of 1826 published at Bombay by 'Shreecrustna Jagannathjee' under the patronage of the Government of Bombay and printed at the Courier Press. This edition is, for the time when it was published, a very accurate one. There are a few misprints and mistakes. It does not say what mss. were consulted and no various readings are given. It gives references to editions of the Manusmṛti and Yājñavalkyasmṛti that were published before it. At the end there is a table of contents and a list of *errata* is given at the beginning. This edition contains 244 pages with eight lines on each page.

(B.) This is a paper ms. belonging to the Deccan College Collection, No. 67 of 1879–80, written on 73 folios, having 16 lines on each page up to folio 32 and 12–15 thereafter. There is no date at the beginning or at the end. It looks to be about 100 years old. The handwriting is not good. Red vertical double lines are used to indicate quotations.

(C.) This ms. is No. 120 of the Vis'rambag collection (i) written on 85 folios. There are generally eleven

lines on each page. It is written very carelessly, though in a good hand. There is no date at the beginning or at the end. The ms. appears to be a hundred years old. There are many omissions of words and lines through oversight.

(D.) This ms. is No. 121 of the Vis'rambag collection (i). There are 100 leaves with 10 or 11 lines on each page. It is written in a clear bold hand, but rather carelessly. The copyist was probably altogether ignorant of Sanskrit and wrote to dictation. The colophon at the end shows that it was copied in *saṁvat* 1820 *i. e.* 1764 A. D.

(E.) This ms. is No 296 of the Vis'rambag collection (ii). It is incomplete and contains 98 folios, out of which 1, 5–34, 48 and 85–94 are wanting. The writer was an illiterate and careless scribe, though he wrote a good hand. This ms. omits very frequently words and sentences through oversight.

(F.) This is a ms. belonging to the Bhau Daji collection of the Bombay Branch of the Royal Asiatic society. It contains 91 folios with 9 or 10 lines on each page. It is well written and is tolerably correct, but frequently omits words and even lines: Corrections are made in a smaller and more beautiful hand, probably by another scribe. The original readings of F agree remarkably with B and D, but the corrections make it differ from them. In a few cases whole pages are omitted, though the ms. itself presents consecutively numbered pages.

(G.) A ms. from the Library of the Calcutta Sanskrit College, containing 95 folios with 12 lines (sometimes only 8 or 10) on each page. It is written in a bold and beautiful hand. Corrections are made

in another ink but probably by the same hand. Two folios, 44–45, are missing, though on the first page it is described as complete. From folio 80 there is confusion. Probably the leaves of the original were carried off by the wind when the scribe was copying. He collected the leaves together but changed their order and copied down the leaves so shuffled up. The ms. looks modern and must not be more than 100 years old.

(H.) A ms. from the Library of the Calcutta Sanskrit College in Bengali characters containig 78 folios with 8 or 9 lines on each page. Though described as complete on the title page, it stops at the title called स्त्रीसंग्रहण. This ms. is very incorrect and full of *lacuna*, very often due to the fact that the scribe's eye ran from one word to the same word occurring a few lines later. The ms is modern, about 50 years old.

(K.) This is the Benares lithographed edition of 1879 printed at the Kās'ī–Sanskṛta Yantrālaya. This edition often confounds the letters प and य, ब and व, त and न. There are numerous mistakes arising from the inability to read correctly the original from which this edition was printed. This edition does not give various readings and was probably based upon a single ms. This edition agrees remarkably with A, C and G, particularly with C even in the matter of omissions.

(M.) This is the edition of the late Raosaheb V. N. Mandlik published in 1879 containnig the text, translation and critical notes. This is a scholarly edition. It is based on six mss. and two printed editions. This edition is not now available in the

market. It gives in the footnotes various readings and also references to some of the works quoted or referred to in the text.

(N.) This is a ms. belonging to the library of Srimant Raje Lakshmanrao Saheb Bhonsle of Nagpur (junior). It is well written and is tolerably correct. It has 136 folios with fourteen lines on each page. It is about a hundred years old. It is full of omissions. From the section on स्त्रीसंग्रहण, a great confusion is visible. Probably the leaves of the original were blown away by the wind when the scribe was copying. The leaves were collected without any attempt at arranging them in consecutive order.

It will be seen from the above that mss. belonging to different parts of India have been utilised in preparing this edition. Among the mss. B, D, E, and F agree very closely, even in their mistakes and are probably copies of the same *codex archetypus.* C sometimes agrees with B D F and sometimes with G. C G and K show a remarkable agreement even in omissions. H is akin to G. M very often follows A. N seems to be an independent ms, though it generally presents the same readings. as C and K and sometimes agrees with A and M. In the footnotes all important readings have been collected, only very palpable mistakes of copyists being generally omitted. Even such mistakes will sometimes be found in the footnotes purposely given for the sake of comparison.

The Vyavahāramayūkha quotes very largely from the Manusmṛti, the Yājñavalkya-smṛti, the Nārada-smṛti and other smṛti works. In the footnotes important variations from the printed editions of these works have been pointed out.

II

The family and personal history of Nīlakaṇṭha.

For several generations the family of which Nīlakaṇṭha was a worthy scion held the first place among learned men in that ancient and far-famed seat of Sanskrit learning, the city of Benares. The Pūrvamīmāṅsā system and religious and ceremonial lore were the special *forte* of this family. Although biographies of learned men are very rare in India, as regards this family the case is somewhat different. Mahāmahopādhyāya Haraprasad S'āstri has brought to light a biography of this family written by a distinguished member of the family, S'aṁkarabhṭṭa, son of Nārāyaṇabhaṭṭa and father of Nīlakaṇṭha (*vide* Indian Antiquary for 1912 vol. 41. pp 7-13).

Unfortunately the copy supplied to the Mahāmahopadhyāya does not contain the first folio and the work, which is full of inaccuracies and omissions, comes abruptly to an end. The last chapter shows that S'aṁkarabhaṭṭa, who was a very old man then, was weighed down with grief for the loss of a promising nephew. The work is styled Gādhivaṁs'ānucarita from the fact that the *gotra* of the family was Vis'vāmitra.

The family migrated to Benares from the Deccan. According to tradition the home of the family was in the ancient and famous town of Paithan. The first member of the family, of whom some notices are preserved in works that were beyond doubt composed by the members of the family, was Govinda[1]. As the first folio of the

1 श्रीमद्दक्षिणदेशेगस्त्य इवासीत्स भट्टगोविन्दः। तत्सूनुः श्रीरामेश्वरभट्टोभूत्स सर्वदिक्ख्यातः॥ Introduction to ज्योतिष्टोमपद्धति of रामकृष्ण. But it has to be noted that in the commentary on the वृत्तरत्नाकर composed by नारायणभट्ट, two more ancestors are mentioned. 'भट्टः श्रीनागपाशात् समजनि विबुधश्चाङ्गदेवाख्यभट्टः प्रासोष्टासौ तनूजं रघुपतिनिरतं भट्टगोविन्दसंज्ञम् । विश्वामित्रान्ववायाम्बुधिविधुरधिकं वर्धते तत्तनूजो विद्याब्धौ लब्धपारः प्रथितपृथुयशा भट्टरामेश्वराख्यः ॥' I. O. Cat. part II p. 303. I take चाङ्गदेव as the name and not अङ्गदेव as some do. चाङ्गदेव was a famous name in Mahārāṣṭra.

Gādhivaṁs'ānucarita is not available, information about the founder of the family and its early fortunes is not forthcoming from that work. In the Tristhalīsetu of Nārāyaṇabhaṭṭa, the author refers to his ancestor Govinda and informs us that the *gotra* of the family was Vis'vāmitra[1]. Rāmes'vara was the son of Govinda. The copy of the Gādhivaṁs'ānucarita opens (on its second page) with a panegyric of Rāmes'varabhaṭṭa. He is said to have been very strong in Mīmāṅsā, grammar, logic and in philosophy. He wrote a poem styled Rāmakutūhala in order to eclipse the fame of the Naiṣadhīya of S'rīharṣa. Numerous pupils flocked to him at Paithan on the Godāvarī. He is said to have cured of leprosy the son of an influential Mahomedan officer of the Ahmednagar state. He went to Kolhapur and thence to Vijayanagar, which was then ruled over by the famous Kṛṣṇarāya. He then started on a pilgrimage to Dvārakā. On his way to Dvārakā a son was born to him in *s'ake* 1435 *caitra i. e.* March 1513 A. D. This son later on became famous as Nārāyaṇabhaṭṭa. Rāmes'vara, after staying for four years at Dvārakā, came back to Paithan. After spending four more years at Paithan, Rāmes'varabhaṭṭa left for Benares[2]. A second son named S'rīdhara was born on the way and a third named Mādhava at Kās'ī[3]. Rāmes'vara was advanced in age when his first son Nārāyaṇabhaṭṭa was born. So he must have been quite an old

1 विश्वामित्रकुलोदधौ विधुरिवाखण्डः कलानां निधिर्वाग्गुम्फे निखिलेपि यस्य वसुधा शिष्यप्रशिष्यैश्रिता । विद्यापद्मविकासनैकतरणिः श्रीभट्टगोविन्दजः संख्यावद्गणनाग्रणीर्विजयते श्रीभट्टरामेश्वरः ॥ त्रिस्थलीसेतु (mss. Deccan College No. 104 of 1892–95 and Vis'rambag i. No. 149).

2 The Introduction to the त्रिस्थलीसेतु bears this out, श्रिता वाराणसी तेन नगरी न गरीयसी । यतोन्या नगरी हेमनगरीतिमुपेयुषी ॥

3 यस्यान्विता ब्रह्महरीशकल्पैः स्वसूनुभिर्यश्च तुरीयरूपः ॥ नारायणश्रीधरमाधवाख्यै रामेश्वरः सोजनि गाधिवंशे । vide I. O. Cat p. 531, Nos 1667–68 काव्यतत्त्वविवेचन of रघुनाथ, son of माधव.

man when he came to Benares. For some of his famous pupils, *vide* Indian Antiquary for 1912, p 9. Students from all parts of India came in crowds to Benares to learn at his feet and spread his fame throughout the length and breadth of India. Rāmes'vara died at a very advanced age and his wife became a *satī*.

Nārāyaṇabhaṭṭa learnt all the s'āstras at the feet of his father[1]. He is said to have engaged in constant disputations with the *pandits* of Eastern India. He vanquished Maithila and Gauḍa *pandits* at the house of Todarmal. It was he who raised Dākṣinātya *pandits* to that position of high eminence which they hold even now at Benares. He was the most illustrious member of his family and shed lustre on it by his giant intellect, his holiness and his ceaseless efforts in the cause of Sanskrit literature. Pandits all over India looked upon him as their patron and he spared neither money nor pains to help them. He was very fond of collecting and copying manuscripts. It is related that, when the Mussalmans razed the temple of Vis'ves'vara at Benares to the ground from religious bigotry and hatred, there was severe drought for a long time and that the Mahomedan ruler implored Nārāyaṇabhaṭṭa to propitiate Vis'ves'vara. Nārāyaṇabhaṭṭa propitiated Vis'ves'vara and copious rain fell in a day. Thereupon Nārāryaṇabhaṭṭa induced the Mahomedan ruler to allow him to rebuild the temple of Vis'ves'vara. For his piety and learning Nārāyaṇabhaṭṭa was given the title of 'Jagadguru' and his family was given the first place of honour in the assembly of learned Brāhmaṇas and at the recitations of the Vedas (*mantrajāgaras*). The latter distinction continues in the family, it is said,

1 शास्त्रेष्वधीती पितुरेव स श्रुतीः स्मृतीः समालोच्य च देशरीतीः । नारायणस्तत्तनयोविमुक्ते तीर्थत्रयीसेतुमसौ विधत्ते ॥ Intro. to त्रिस्थलीसेतु.

even now. That Nārāyaṇabhaṭṭa was concerned with the rebuilding of the temple of Vis'ves'vara is vouched for by Divākarabhaṭṭa, a daughter's son of Nīlakaṇṭha, who was the grand-son of Nārāyaṇabhaṭṭa[1]. But it is rather strange that the Gādhivaṁs'ānucarita is silent on this point (I. A. vol. 41 at p. 10). In the colophons to the several works of his descendants, Nārāyaṇabhaṭṭa is frequently styled 'Jagadguru'.[2] Nārāyaṇabhaṭṭa wrote the Prayogaratna, the Tristhalīsetu, the Antyeṣṭipaddhati, Rudrapaddhati, Divyānuṣṭhānapaddhati,[3] and numerous other works. He wrote a commentary on the Vṛttaratnākara in the year 1602 of Vikramārka *i. e.* 1546 A. D.[4] His works are even now used all over India and regulate the performance of religious ceremonial in modern times. His descendants speak of him as almost an *avatāra*[5] of the Deity and as a profound Mīmāṅsaka.[6] He appears to have composed a commentary on the S'āstradīpikā of Pārthasārathimis'ra,

---

1 श्रीरामेश्वरसूरिसूनुरभवन्नारायणाख्यो महान्येनाकार्यविमुक्तके सुविधिना विश्वेश्वरस्थापना । Introductory verse 4 to the दानहीरावलिप्रकाश. *Vide* I. O. Cat. part III p. 547, No. 1708.

2 *e. g.* 'श्रीमज्जगद्गुरुमीमांसकनारायणभट्टसूरिसूनुरामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभट्टकृते शूद्रधर्मतत्त्वे' &c. Aufrecht's cat. of Sanskrit mss. in the Bodleian Library p. 277, No 654.

3 It is probably to this work that नीलकण्ठ in his व्यवहारतत्त्व refers in the words 'एतदनुष्ठानपद्धतिस्तु भट्टकृता द्रष्टव्या' p. 457.

4 'याति विक्रमशके द्विखषड्भूसंमिते सितगकार्तिकरुद्रे । ग्रन्थपूर्तिसुकृतं किल कुर्मो रामचन्द्रपदपूज (न ?) पुष्पम् ॥' I. O. Cat. part II p. 304.

5 वेदार्थधर्मरक्षायै मायामानुषरूपिणम् । पितामहं हरिं वन्दे भट्टनारायणाह्वयम् ॥ Introductory 3rd verse to the निर्णयसिन्धु of कमलाकरभट्ट (Nirṇ. ed).

6 मीमांसासरसीसरोजमकरन्दास्वादनैकव्रतो हंसः स्वीययशःसिताद्वयमतेरस्तान्यरूपाभिधः। वाग्देव्या गतमत्सरां श्रियमयं नित्यानुरक्तां भजन्नो मुञ्चन्नविमुक्तं विजयते श्रीभट्टनारायणः ॥ Intro. 4th verse to the द्वैतनिर्णय of शंकरभट्ट (No. 109 of the Deccan College collection of 1895-1902).

as his son S'aṁkarabhaṭṭa informs us.[1] As he was born in 1513 and wrote a work in 1546 A. D, the literary activity of Nārāyaṇabhaṭṭa must be ascribed to the period between 1540 A. D. and 1580 A. D.

Nārāyaṇabhaṭṭa had three sons, Rāmakṛṣṇabhaṭṭa, S'aṁkarabhaṭṭa and Govindabhaṭṭa, the first being the eldest[2]. Rāmakṛṣṇa also was a very learned man. He is spoken of as a helmsman in the deep ocean of the philosophy of the Bhāṭṭa (Kumārilabhaṭṭa) school and as unravelling the knotty points in other s'āstras also and as having made his opponents look like glow-worms in the brilliance of his lore.[3] He wrote a commentary on the Tantravārtika, the Jīvatpitṛka-kartavya-nirṇaya, the Jyotiṣṭomapaddhati, the Māsikas'rāddhanirṇaya and other works. The Gādhivaṁs'ānucarita says that he died at the age of 52.

S'aṁkarabhaṭṭa, the second son of Nārāyaṇabhaṭṭa, was a profound Mīmāṅsaka. He wrote a commentary on the S'āstradīpikā, to which frequent reference is made in his own work called the Dvaitanirṇaya and in the

1 My friend, Pandit Bakres'āstri of Bombay, has a copy of the comment of शंकरभट्ट on the शास्त्रदीपिका. While commenting on the first अध्याय, शंकरभट्ट says 'प्रागङ्घ्रौ गुरुचरणैर्व्याख्या संख्यावतां तु विख्याता। विहिता हिता ततस्तं विहाय विवृणोमि संवृतं भावम् ॥'. At the end of the 6th अध्याय we have these words 'प्रागङ्घ्रियुगले टीका कृता गुरुभिरेव यतः। लक्षणेत्रावशिष्टा षट्पादी व्याख्यायते मया ॥'. This shows that नारायणभट्ट commented on the first *pāda* of the first अध्याय and the first two *pādas* of the sixth अध्याय (of the पूर्वमीमांसासूत्र).

2 In the प्रयोगरत्न (Nirn. ed.) we read in one place इति श्री...प्रयोगरत्ने तज्ज्येष्ठसुतरामकृष्णोन्नीता दुष्टरजोदर्शनशान्तिः समाप्ता.

3 यो भाट्टतन्त्रगहनार्णवकर्णधारः शास्त्रान्तरेषु निखिलेष्वपि मर्मभेत्ता। योत्र श्रमः किल कृतः कमलाकरेण प्रीतोसुनास्तु सुकृती बुधरामकृष्णः ॥ Introductory verse to the शूद्रकमलाकर; विद्याप्रद्योतनोद्द्योतखद्योतीकृतवादिनम्। पितरं रामकृष्णाख्यं वन्दे स्नेहभरान्वितम् ॥ Intro. 4th verse to the आचाररत्न of लक्ष्मणभट्ट.

Saṁskāramayūkha, where it is styled S'āstradīpikāprakās'a. For an account of his Dvaitanirṇaya, the Annals of the Bhandarkar Institute (vol. III, part 2, pp. 67-72) may be consulted. In this latter work, he distinctly states that he will conform to the views of southern writers.[1] He wrote a work called Mīmāṅsābālaprakās'a (printed at Benares), in which he summarises the conclusions established in the twelve chapters of the Pūrvamīmāṅsāsūtra. Another work of his is the Dharmaprakās'a or Sarvadharmaprakās'a, in which his mother's name is given as Pārvatī[2] and in which he refers to his S'āstradīpikāprakās'a. Some of his other works are Vidhirasāyanadūṣaṇa, in which he refutes the Vidhirasāyana of Appayyadīkṣita, the Nirṇayacandrikā, Vratamayūkha. Bhaṭṭoji Dīkṣita, author of the Siddhānta-kaumudī, was the most famous of his pupils.

The third son of Nārāyaṇabhaṭṭa was Govinda who died at the age of 48, leaving four sons (*vide* I. A. vol. 41 at p. 11).

Rāmakṛṣṇa, the son of Nārāyaṇa, had three sons, Dinakara alias Divākara, Kamalākara and Lakṣmaṇa. The eldest of these was Dinakara[3] and Lakṣmaṇa was the youngest.[4] Their mother's name was Umā and she

---

1 दाक्षिणात्यमते स्थित्वा धर्मद्वैतेषु निर्णयम् । तनुतेसौ विगाह्यैव नावमान्यः कथंचन ॥ 8th intro. verse in the ms. of the द्वैतनिर्णय (No. 109 of 1895–1902 of the Deccan College Collection).

2 संपूज्य प्राङ्मुखः श्रीहरिमुदधिसुतां देवतां चैव वाचं स्वां विद्यां सूत्रकारान्गुरुमथ सकलान्धर्मशास्त्रप्रवक्तॄन् । श्रीमन्नारायणाह्वं गुरुमथ जननीं पार्वतीं शंकरः श्रीमीमांसान्यायसारं शिवपुरि तनुते सर्वधर्मप्रकाशम् ॥ I. O. Cat. part III, p. 482 No. 1564.

3 बिन्दुमाधवपादाब्जरोलम्बीकृतविग्रहम् । ज्यायांसं भ्रातरं भट्टदिवाकरमुपास्महे ॥ 6th intro. verse to the निर्णयसिन्धु; येनोद्धृता स्वस्य कुलप्रतिष्ठा महावराहेण महीव तोयात् । गङ्गेव विद्याभिससार यस्माद्दिवाकरं नौमि तमग्रजाग्र्यम् ॥ 6th intro. verse to the आचाररत्न of लक्ष्मणभट्ट.

4 अधीत्य लक्ष्मणाख्येन कमलाकरसोदरात् । आचाररत्नं सुधिया यथामति वितन्यते ॥ 7th intro. verse, आचाररत्न.

seems to have immolated herself on the funeral pyre of her husband. The sons offer most touching reverence to their mother in their works.[1] Dinakara alias Divākara wrote the Bhāṭṭadinakarī or Bhāṭṭadinakaramīmāṅsā which is a commentary on the S'āstradīpikā, the S'āntisāra, the Dinakaroddyota. This latter was a comprehensive digest, commenced by Dinakara and completed by his son Vis'ves'vara or Gāgābhaṭṭa.[2] Kamalākarabhaṭṭa wrote no less than twenty-two works. Next to Nārāyaṇabhaṭṭa, Kamalākara and his cousin Nīlakaṇṭha stand out as the most prominent and far-famed scions of this family of Bhaṭṭas. In some of Kamalākara's works such as the S'āntikamalākara and the commentary on the Kāvyaprakās'a verses occur highly eulogising his proficience in all the s'āstras.[3] He tells us that he composed his commentary on the Kāvyaprakās'a for the diversion of his son Ananta. He composed his Nirṇayasindhu in the year 1668 of the Vikrama era. *i. e.* in 1612 A. D.[4] We learn from another source that this was his first work. Therefore his literary activity must have fallen between 1610 A. D.

---

1 स्पर्धामग्निनिवेशादुमया प्राप्तामुमासमाख्यातः। ध्रुनदीं निर्मलच्चित्तां मातरमेकां सतीं सदा वन्दे ॥ 5th intro. verse to the आचाररत्न; सर्वकल्याणसंदोहनिदानं यत्पदद्वयम्। ध्रुनदीसोदरीमम्बामुमाख्यां नौमि सादरम् ॥ Intro. to the निर्णयसिन्धु and शूद्रकमलाकर.

2 मीमांसार्णवकर्णधारविबुधः श्रीभट्टनारायणस्तद्वंशस्य करीरतां भजति यो विश्वेश्वराख्यः कृती। गागाभट्ट इति प्रथां दिनकरात्प्राप्तः पितुर्लालनात्तेनाचारनिबन्धनो दिनकरोद्द्योतोऽधुना पूर्यते ॥ *vide* Dr. Mitra's Bikaner cat. pp. 386–387; *vide* also I. O. Cat. part III, p. 505.

3 तर्के दुस्तर्कमेधः फणिपतिभणितिः पाणिनीये प्रपञ्चे न्याये प्रायः प्रगल्भः प्रकटितपटिमा भाट्टशास्त्रप्रघट्टे। प्राभः प्राभाकरीये पथि प्रथितदुरूहान्तवेदान्तसिन्धुः श्रौते साहित्यकाव्ये प्रचुरतरगतिर्धर्मशास्त्रेषु यश्च ॥ काव्यप्रकाशव्याख्या No. 433 of 1895–1902 of the Deccan College Collection and a ms. of the S'āntiratna in the Bhau Daji collection of the B. B. R. A. S.

4 वसुऋतुऋतुभूमिते गतेऽब्दे नरपतिविक्रमतोऽथ याति रौद्रे। तपसि शिवतिथौ समापितोऽयं रघुपतिपादसरोरुहेऽर्पितश्च ॥ 6th verse at the end.

and 1640 A. D. Some of his important works are the Nirṇayasindhu, the S'ūdrakamalākara, the Vivādatāṇḍava, the S'āntikamalākara, the Vratakamalākara, the Pūrtakamalākara and the commentary on the Kāvyaprakās'a. For a complete list *vide* the foot-note.[1] The youngest of the three brothers, Lakṣmaṇa, studied under Kamalākara and wrote the Ācāraratna, the Gotrapravararatna and a few other works.

S'aṁkarabhaṭṭa had four sons, Raṅganātha, Dāmodara, Nṛsiṁha and Nīlakaṇṭha. Mandlik is not right in saying that S'aṁkarabhaṭṭa had two sons. In the Vyavahāratattva (*vide* appendix A) the colophon makes it clear that Nīlakaṇṭha was the younger brother of the first three mentioned above. Similarly in the colophon to the Nītimayūkha (Benares edition of 1880) Nīlakaṇṭha is described as the younger brother of the first three mentioned above. The Dvaitanirṇaya of S'aṁkarabhaṭṭa says that the author's son Dāmodara wrote a supplement to the Dvaitanirṇaya[2]. In the Vyavahāratattva Nīlakaṇṭha refers to the work on matters forbidden in the

---

1 In the विवादताण्डव he says at the end (I. O. Cat. part III, p. 455 No. 1502) 'येनाकारि प्रोद्भटा वार्तिकस्य टीका वान्या (चान्या?) विंशतिग्रन्थमाला । श्रीरामाङ्घ्र्योरर्पिता निर्णयेषु सिन्धुः शास्त्रे तत्त्वकौतूहले च ॥'; at the end of the शान्तिरत्न (also called शान्तिकमलाकर) after the verse तर्के दुस्तर्कमेघः there is a list of 22 works 'आदौ निर्णयसिन्धुस्तु वार्तिके टिप्पणी पुनः । काव्यप्रकाशगा व्याख्या दाने च दमलाकरः ॥ शान्तिरत्नं ततः पूर्तव्रतयोः कमलाकरः । ग्रन्थो वेदान्तरत्नं च सभादर्शकुतूहलम् । प्रायश्चित्ते रत्नमेकं व्यवहारे तथापरम् । बह्वाह्निक (?) मन्यच्च गोत्रप्रवरदर्पणः । रत्नं कर्मविपाकाख्यं कार्तवीर्यस्य पद्धतिः । सोमप्रयोगः शूद्राणां धर्मो रुद्रस्य पद्धतिः । टिप्पणी च तथा शास्त्रदीपिकालोकसंज्ञिता । मीमांसायां तथा शास्त्रतत्त्वस्य कमलाकरः । सर्वतीर्थविधिश्चैव भक्तिरत्नं तथोत्तमम् । रामकृष्णसुतेनेत्थं कमलाकरशर्मणा । द्व्यधिका विंशतीनां च ग्रन्थानां रत्नमालिका । सेवां कर्तुमशक्तेन ह्यर्पिता रामपादयोः ॥

2 असत्सुतदामोदरभट्टकृतेसत्कृतद्वैतनिर्णयस्य परिशिष्टे दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य चेति कलिनिषेधव्याख्याने उक्तम्. *Vide* **Annals of the Bhandarkar Institute, vol. III, part 2, p. 72.**

Kali age composed by his eldest brother Dāmodara[1]. In the Ācāramayūkha Nīlakaṇṭha refers to the Kalivarjyanirṇaya of his elder brother (bhrātṛcaraṇāḥ) and in the Prāyas'cittamayūkha to his eldest brother, without naming him. In the other Mayūkhas also (such as those on S'rāddha and Samaya) references occur to an elder brother. It is difficult to reconcile the fact that Dāmodara is spoken of as the eldest brother in the Vyavahāratattva with the fact that Raṅganātha's name occurs before that of Dāmodara in the colophon to the same work. An explanation may be hazarded that Raṅganātha probably died early so that Dāmodara became the eldest or that Raṅganātha might have been given away in adoption. It is also possible that the colophon is not exact as to the seniority among the brothers. It is significant that the Gādhivaṁs'anucarita speaks of only Dāmodara, Nṛsiṁha and Nīlakaṇṭha. So it looks very probable that when S'aṁkarabhaṭṭa wrote the work in his old age, Raṅganātha had passed away. The works of Nīlakaṇṭha will be dealt with separately later on.

Dinakara alias Divākara had a son Vis'ves'vara better known as Gāgābhaṭṭa. He officiated at the coronation of S'ivaji, the founder of the Maratha empire. Besides completing his father's digest, the Uddyota, he wrote the Bhāṭṭacintāmaṇi, the Mīmāñsākusumāñjali[2], the Kāyasthadharmadīpa and other works. His S'ivārkodaya is modelled on the lines of the S'lokavārtika of Kumārila. In the Kāyasthadharmadīpa reference is made to Aurangzeb, to Rājagiri (Raigad

1 एषां कलिवर्ज्यावर्ज्यादिविवेकोऽस्मज्ज्येष्ठभ्रातृभट्टदामोदरकृतकलिवर्ज्यनिर्णयादवसेयः । p. 465.

2 In the भाट्टचिन्तामणि (तर्कपाद p. 88 Chowkhamba series) he says 'इदं गुरुमतं तु मद्विहितसूत्रवृत्तौ मया विचार्य कुसुमाञ्जलौ बहु च दूषितं भूषितम् । अपेक्षितमथाप्युपेक्षितमिदं कठोरत्वतः शिशुप्रतिविबोधनार्थकृतभाट्टचिन्तामणौ ॥'.

fort) as the capital of S'iva (S'ivaji), to S'ahaji and Jījā (the mother of S'ivaji) and to Bālāji Kāyastha, a minister of S'ivaji at whose instance the work was composed by Gāgābhaṭṭa[1]. Kamalākarabhaṭṭa had three sons one of whom Ananta wrote a digest styled Rāmakalpadruma on *ācāra*, *samaya*, *s'rāddha*, *utsarga*, *prāyas'citta* and similar matters.

Dāmodarabhaṭṭa had a son Siddhes'vara, who wrote a work called Saṁskāramayūkha in *saṁvat* 1736 (*i. e.* 1679–80 A. D.). Nīlakaṇṭha had two sons, S'aṁkara and Bhānu and a daughter. His wife's name was Gaṅgā[2]. Nīlakaṇṭha's son S'aṁkarabhaṭṭa had a hand in editing the Saṁskāramayūkha, as will be seen later on. He wrote the Kuṇḍoddyotādars'ana (or Kuṇḍabhāskara) in 1671 A. D.[3] Besides these he wrote the Vratārka, the Kuṇḍārka, the Karmavipāka. Bhānubhaṭṭa, another son of Nīlakaṇṭha, wrote the Dvaitanirṇayasiddh ntasaṁgraha, which is an epitome of the Dvaitanirṇya, the Ekavastrasnānavidhi, and the Homanirṇaya. The name of Nīlakaṇṭha's daughter was Gaṅgā (probably in her husband's family). She was married to Bhaṭṭa Mahādeva, of the Bhāradvāja gotra, surnamed Kāla (Kaḷe in

1 I. O. Cat. vol III, pp. 525–527, No. 1653.

2 श्रीभास्करं शिवकरं शिरसा प्रणम्य श्रीनीलकण्ठपितरं जननीं च गङ्गाम् । तत्पादचिन्तनबलो बुधशंकराख्यः संस्कारभास्करमसुं वितनोति काश्याम् ॥ Intro. 2nd verse to the संस्कारभास्कर of शंकर (I. O. Cat. part III p. 433 No. 1464); लक्ष्मीं नारायणं नत्वा सीतया सहितं रघुम् । गङ्गायुतं नीलकण्ठं गुरोः पादाम्बुजं तथा । पितामहकृतद्वैतनिर्णयार्थस्य संग्रहम् । नीलकण्ठात्मजेनेह क्रियते भानुनाधुना ॥ द्वैतनिर्णयसिद्धान्तसंग्रह I. O. Cat. part III, p. 488 No. 1575.

3 I. O. Cat. part III p: 427 (foot-note). Peterson in his cat. of Ulwar mss. says that the Kuṇḍārka was printed in the कुण्डग्रन्थविंशति (p. 2), that that work was commented upon by रघुवीरदीक्षित, son of विठ्ठल and that रघुवीरदीक्षित wrote one of his works, the मुहूर्तसर्वस्व, in 1636 (?).

Marathi). Her son Divākarabhaṭṭa was a very learned man and compiled an extensive digest called Dharmas'āstrasudhānidhi. Parts of that work are Ācārārka, the Dānacandrikā, the Āhnikacandrikā, the Dānahīrāvaliprakās'a &c. He composed his *Ācārārka* in the (Vikrama) year 1743 (*i. e.* 1686–87 A. D.)[1]. In that work he speaks of his maternal grandfather as the foremost among Mīmāṅsakas. In the Dānahīrāvaliprakās'a he speaks of Nīlakaṇṭha as possessed of the unclouded wisdom of Bṛhaspati and S'ukra[2]. From the introductory verses to the Dānasaṁkṣepacandrikā we find that his mother's name was Gaṅgā and father's name Mahādeva[3]. In that work he distinctly says that he follows the Dānoddyota, Dānaratna and Dānamayūkha[4]. The last is one of the twelve *mayūkhas* of Nīlakaṇṭha.

It is not neccessary to pursue the pedigree of the family beyond the immediate descendants of Nīlakaṇṭha.

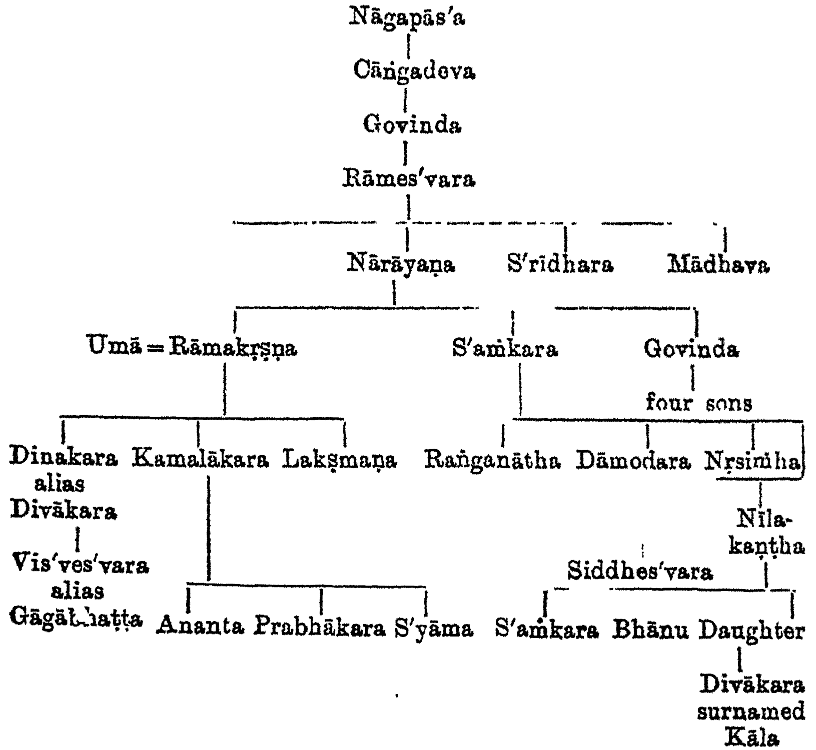
1 Vide I. O. Cat. part III, p. 509–510, No 1616. The verses at the end are 'यद्वाक्याद्विधिवाक्यार्थमपूर्वार्थाभिधातृता । **नीलकण्ठो** जयत्येष मीमांसकधुरंधरः ॥ श्रीबालकृष्णात्मजसूनुनिर्मितं **वर्षेऽग्निवेदाश्वहिमांशुसंयुते** । जनाः प्रकुर्युः किल धर्मकार्यमाचारसूर्यं किल संविलोक्य ॥'.

2 I. O. Cat. part III, p. 547, No. 1708, intro. verses 4–5 'श्रीरामेश्वरसूरि...स्थापना (p. VIII, note 1) । तत्पुत्रो विबुधाधिपः क्षितितले श्रीशंकरस्तत्सुतो जीवेन्द्रारिपुरोहितामलमतिः श्रीनीलकण्ठाभिधः ॥ तत्पुत्रीतनयो दिवाकरकृती शास्त्रेष्वधीती पितुर्मीमांसानयकोविदः पुरभिदः क्षेत्राधिवासी सुधीः ।'.

3 प्रणम्य **मातरं गङ्गां** भैरवं वनशंकरम् । महादेवाख्यपितरं श्रौतस्मार्तविशारदम् ॥ **दिवाकरेण** सुधिया सारमुद्धृत्य शास्त्रतः । शिष्टानां तन्यते तुष्ट्यै **दानसंक्षेपचन्द्रिका** ॥ I. O. Cat. part III, p. 548, No. 1709.

4 Vide Cat. of the Bod. Library by Winternitz and Keith vol. II, p. 280 No. 1494 'इति श्रीदानोद्द्योतदानरत्न**दानमयूखा**द्यनुसारेण च **कालोपनामकभट्टदिवाकर**कृतदानसंक्षेपचन्द्रिकायां ताम्रघृतादितुलापुरुषप्रयोगः समाप्तः'.

Therefore the pedigree of the family is

For a more detailed pedigree Mandlik's edition may be consulted. It is however to be remembered that the pedigree of the family given by Mandlik on information supplied by modern *s'āstris* is not quite accurate. Dr. Ganganatha Jha was not able to find recently any living descendant of Nīlakaṇṭha in Benares. In Mandlik's edition Gāgābhaṭṭa is shown to have had no descendants, while Dr. Gaganatha Jha says that a descendant of Gāgābhaṭṭa by name Rāmabhaṭṭa lives at Benares near 'Ratanphātak'.

III

The works of Nīlakaṇṭha.

Nīlakaṇṭha composed an encyclopædia embracing various topics connected with ancient and mediæval Hindu civil and religious law, ceremonial, politics and cognate matters. That encyclopædia is generally styled Bhagavanta-bhāskara in honour of the author's patron, Bhagavantadeva, a Bundella chieftain of the Sengara (S'ṛṅgivara) clan that ruled at Bhareha near the confluence of the Jumna and the Chambal (carmaṇvatī). Some variation in the name of the encyclopaedia is perceptible in the various colophons to the different parts of it. That the patron's name was Bhagavanta (-deva or -varman) is quite clear.[1] It is therefore natural to expect that the work should be styled Bhagavanta-bhāskara.[2] But in the colophons to some of the Mayūkhas the work is called Bhagavantabhāskara[3] or simply Bhāskara.[4] In some other colophons it is called Vidvadbhāskara.[5] As the whole work was styled Bhāskara (the Sun) it was divided into twelve parts, just as there were twelve Ādityas and each part came to be called a Mayūkha (a ray) by a continuation of the metaphor. Nīlakaṇṭha distinctly says in most of the Mayūkhas that he composed

1 Vide the concluding verse of the Vyavahāramayūkha and the 12th verse to the प्रायश्चित्तमयूख (Benares ed.) 'तिथेर्मयूखं प्रतिपाद्य सम्यगाराध्य धामाथ गिरामगोचरम् । श्राद्धं वदत्यत्र स नीलकण्ठः संप्रेरितः श्रीभगवन्तवर्मणा ॥'.

2 *e. g.* in the शान्तिमयूख the 14th introductory verse (in the Benares ed. of 1879) is 'भगवन्तभास्कराख्ये ग्रन्थेस्मिन् शिष्टसंमते च ततः । शान्तिविवेकमयूखः प्रतन्यते नीलकण्ठेन ॥'.

3 Vide Mandlik's edition of the व्यवहारमयूख.

4 Vide the श्राद्धमयूख (Benares ed. of 1879), the नीतिमयूख (Benares ed. of 1880).

5 Vide the समयमयूख (Benares ed. of *saṁvat* 1937).

the work at the command of Bhagavantadeva or that he was urged or inspired by his patron to do so.[1]

The introductory verses in the mss. of all the Mayūkhas present a perplexing problem. Hardly any two mss. of the same Mayūkha contain the same introductory verses. For example, one of the three mss. of the Samayamayūkha in the Bhau Daji collection of the Bombay Royal Asiatic Society has only one introductory verse[2]; while in the other two that verse does not occur at all. In one of these two latter there are four introductory verses and in the other there are five, the Benares edition agreeing with the last. The Benares edition of the S'āntimayūkha (of 1879) contains fourteen introductory verses, nine of which (from the second) give the genealogy of the family of Bhagavantadeva; while one ms. of the S'āntimayūkha in the Bhau Daji collection has only one introductory verse which is not found in the Benares edition; and another ms. of the same in the same collection has three verses, only one of which is found in the Benares edition. In the same way the printed editions of the Prāyas'cittamayūkha and the Ācāramayūkha (Benares, 1879) contain fourteen introductory verses each; while mss. of these two Mayūkhas in the Gaṭṭulalji collection in Bombay have only two and three verses respectively. This perplexing variance in the number of introductory verses cannot be satisfactorily explained by supposing that in all cases of such differences the scribes of the mss. and others introduced unauthorised

1 Note the word भगवन्तदेवादिष्ट in the colophon to the व्यवहारमयूख and the प्रतिष्ठामयूख (Bombay edition of 1891 printed at the ज्ञानदर्पण press), the word संप्रेरित in the introduction to the प्रायश्चित्तमयूख (p. XVII. note 1 above), the word आज्ञप्त in the 11th intro. verse to the शान्तिमयूख (Benares ed. of 1879).

2 भगवन्तभास्कराख्ये ग्रन्थेस्मिन् शिष्टसंमते च ततः । समयस्य विधिमयूखः प्रतन्यते नीलकण्ठेन ॥

interpolations. The hypothesis which, after a careful consideration of all the introductions, seems most probable is that Nīlakaṇṭha himself (or probably his son) from time to time revised his works, recast the introductory verses, added to them and also made slight alterations and additions in the body of the works.

Some of the Mayūkhas such as the printed editions of the S'ānti, Prāyas'citta, S'rāddha and Ācāra Mayūkhas contain the genealogy of the family of Bhagavantadeva. The genealogy is more or less mythical, but there are no weighty reasons to suppose that the verses are spurious and not from the pen of Nīlakaṇṭha himself[1]. The genealogy is: from Brahmā was born Kas'yapa, whose son was Vibhāṇḍaka, whose son was Ṛṣyas'ṛṅga. In the family of the latter was born S'ṛṅgivara, after whom the family came to be known as Sengara. King Karṇa was born in that family. Then follows a line of eighteen kings, the last being Bhagavantadeva.

---

1 The verses are:—'जज्ञे पितामहतनोः खलु कश्यपो यस्तस्मादजायत मुनिस्तु विभाण्डकाख्यः । तं पुत्रिणां धुरमरोपयदृष्यशृङ्गस्तस्यान्वयेप्यजनि शृङ्गिवराभिधानः ॥ तस्मिन्वंशे महति वितते सेङ्गराख्ये नृपाणां राजा कर्णः समजनि यथा सागरे शीतरश्मिः । कीर्त्या यस्य प्रथिततरया श्रोत्रजातेभिपूर्णे कर्णस्यापि प्रविततकथा नावकाशं लभन्ते ॥ विशोकाख्यदेवस्ततस्तत्सुतोभूद्विशोकीकृता येन सर्वा धरित्री । ततोप्यास राजास्तशत्रुस्ततोभूद्रथाख्यो रयेणैव सर्वाहितघ्नः ॥ बभूवाथ वैराटराजस्ततोभून्नृपो मेदिनीवल्लभो वीठुराजः (v. l. मेदिनीशो बभौ वीठुराजः) । नरब्रह्मदेवस्ततो मन्युदेवस्ततोभून्नृपश्चन्द्रपालाभिधानः (v. l. श्चेन्द्र०) ॥ शिवगणाख्यनृपः समजन्यथो शिवगणाख्यपुरं प्रचकार यः । शिवगणेन समः सकलैर्गुणैः शिवशिवप्रथमो गणनासु यः ॥ रोलिचन्द्र इति तत्तनयोभूत्कर्मसेननृपतिस्तमथानु । लोकपो नरहरिर्नृपराजो रामचन्द्र इति तत्तनुजातः ॥ यशोदेवस्ततो जातस्ताराचन्द्रनृपस्ततः । चक्रसेनस्ततो राजा राजसिंहनृपो यतः ॥ ततोप्यभूद्भूपतिसाहिदेवः स्वकीर्तिभिर्निर्जितदुग्धसिन्धुः । अभूत्ततः श्रीभगवन्तदेवः सदैव भाग्योदयवान् क्षितीशः ॥ यद्दानद्रविणाद्रिनिर्जितवपू रत्नाचलो लज्जया दूरे स्तब्ध इलावृते निविशते नो यत्र पुंसां गतिः । किं च त्रस्यदरातिवामनयनानेत्राम्बुभिर्वर्धितस्तेजोग्निर्वडवामुखोत्थहुतभुक्तुल्यः कथं नो भवेत् ॥ आज्ञप्तस्तेन राज्ञा विबुधकुलमणिर्दाक्षिणात्यावतंसो भट्टः श्रीनीलकण्ठः स्मृतिषु दृढमतिर्जैमिनीये द्वितीयः । आज्ञामादाय मूर्ध्ना सविनयममुना तस्य सर्वान्निबन्धान्दृष्ट्वा सम्यग्विविच्य प्रविततकिरणस्तन्यते भास्करोयम् ॥. *Vide* also Aufrecht's Bod. Cat., p. 280. No. 656 and I. O. Cat. part III, p. 429, No. 1444 and Mandlik's Introduction LXXVII.

The order in which the twelve Mayūkhas were composed is an interesting question. In the introductory verses to the Benares editions of the Ācāramayūkha, the Prāyas'cittamayūkha and the S'āntimayūkha, the order is given as follows[1]:—(1) Saṁskāra; (2) Ācāra; (3) Samaya; (4) S'rāddha; (5) Nīti; (6) Vyavahāra; (7) Dāna; (8) Utsarga; (9) Pratiṣṭhā; (10) Prāyas'citta; (11) S'uddhi; (12) S'ānti. The same order occurs in another verse in the introduction to the Samayamayūkha[2]. In the colophon at the end of the Ācāramayūkha it is described as the second; while the S'āntimayūkha is described as the twelfth. But it is worthy of note that in the colophon to the edition of the Pratiṣṭhāmayūkha published in Bombay in 1891, it is described as the eighth while it is the ninth according to the order set forth above. The introductory verses to many of the Mayūkhas and the internal evidence contained in them is sufficient to establish the order in which almost all the Mayūkhas were written[3]. Nīlakaṇṭha very frequently says that a particular subject has been already treated of by him in another Mayūkha or that he will dilate on it in a subsequent Mayūkha. From the cross

1 संस्काराचारकालाः समुन्चितरचनाः श्राद्धनीती विवादो दानोत्सर्गप्रतिष्ठा जगति जयकराः संगतार्थानुबद्धाः । प्रायश्चित्तं विशुद्धिस्तदनु निगदिता शान्तिरेवं क्रमेण ख्याता ग्रन्थेत्र शुद्धे बुधजनसुखदा द्वादशैते मयूखाः ॥

2 संस्काराचारकालाः श्राद्धं नीतिर्विवाददाने च । अत्रोत्सर्गः प्रतिष्ठा प्रायश्चित्तं विशुद्धिशान्ती च ॥ (Benares ed. of *saṁvat* 1937). Vide I. O. Cat. part III, p. 428, No 1441.

3 तिथेर्मयूखं प्रतिपाद्य सम्यगाराध्य धामाथ गिरामगोचरम् । श्राद्धं वदत्यत्र स नीलकण्ठः संप्रेरितः श्रीभगवन्तवर्मणा ॥ Intro. to the श्राद्धमयूख. This shows that the श्राद्ध० was composed after the समयमयूख that speaks of *tithis*. पितृसौहित्यसंसिद्धिहेतुमुक्त्वाथ तत्सुतः । नीलकण्ठः प्रकुरुते राजनीतिं नृपादृताम् ॥ नीतिमयूख. The first verse of the व्यवहारमयूख shows that it was written after the नीतिमयूख. उक्त्वा दानविधिं नाम राममाराध्य भास्करम् । उत्सर्गविषये भट्टनीलकण्ठो वदत्यथ ॥ उत्सर्गमयूख; महो महत्समाराध्य जलोत्सर्गमथोक्तवान् । प्रतिष्ठां सर्वदेवानां नीलकण्ठो वदत्यसौ ॥ प्रतिष्ठमयूख.

references contained in the several Mayūkhas it appears that the order set forth above is tolerably correct.[1] Considerations of space and utility require that the cross references should not be set out here in detail.

The next question is whether Nīlakaṇṭha composed other works than the twelve Mayūkhas. In appendix A there is a work called Vyavahāratattva. Four different reasons lead irresistibly to the conclusion that that work was composed by Nīlakaṇṭha. In the first place the colophon at the end of that work describes it as the composition of Nīlakaṇṭha, the son of the Mīmāṅsaka S'aṅkarabhaṭṭa. In the second place, in the section on *dattāpradānika*, the author of the Vyavahāratattva speaks of the Dvaitanirṇaya as composed by his father. Besides, at the beginning of the section on Dāyavibhāga, the author of the Vyavahāratattva says that the proposition that the sources of ownership are those well known from worldly dealings has been established by him in the discussion on ownership. This is obviously a reference to the Vyavahāramayūkha wherein there is an elaborate discourse on 'svatva'. Besides there is a very close correspondence in language and doctrines between the Vyavahāratattva and the Vyavahāramayūkha. Therefore there can be no room for doubt that both works are by the same author.[2] The Nirṇayasindhu of Kamalākara several times quotes a Vyavahāratattva, which, however, is certainly a different work altogether as the quotations show that that work dwelt upon ceremonial matters and

---

1 *e. g.* the श्राद्धमयूख (Benares ed.) says 'प्रपञ्चितं चेदं संस्कारमयूखे' (p. 46); in the आचारमयूख (Benares ed.) we find 'एषां प्रतिष्ठापूजादि सर्वं प्रतिष्ठामयूखे वक्ष्यते' (p. 69); 'दुःस्वप्नाश्चाचारमयूखे उक्ताः' (नीति० p. 48); 'दानमयूखे वक्ष्यते (p. 87 of समय०); 'निर्णीतं चेदं समयमयूखेस्माभिः' व्यवहार०

2 For a discussion about the व्यवहारतत्त्व *vide* 21 Bom. L. R. p. 1–4 (Journal portion).

religious rites. The only important points in which the Vyavahāratattva differs from the Vyavahāramayūkha are two, *viz.* the former work places the mother before the father in the matter of succession, while the latter reverses the order and the former makes no reference to the sister as an heir, while the latter assigns her a high place among *gotraja* heirs. The reason probably lies in the fact that the Vyavahāratattva was a mere epitome and the author rather followed in both matters the orthodox school of Vijñānes'vara, who was a southern writer like Nīlakaṇṭha himself; while in the Vyavahāramayūkha he propounded the views prevalent or favoured in the territories of his patron or at his court. About the position of the father, he distinctly states that the eastern writers preferred him to the mother. It is noteworthy that neither Mandlik in his learned introduction nor the learned authors of the Digest of West and Bühler refer to the Vyavahāratattva of Nīlakaṇṭha. That work is for the first time placed in print before Sanskrit scholars. It is not possible to say that the Vyavahāratattva is an abridgment of the Mitākṣarā. A comparison of the contents of the former with the latter shows that the topics dealt with are arranged in different ways in the two works.

Nīlakaṇṭha seems to have also composed a work on adoption styled Dattakanirṇaya In the Vyavahāratattva the author refers to a Dattakanirṇaya written by himself. The Dharmsindhu also says that the Dattakanirṇaya of Nīlakaṇṭha prescribes that on the death of an adopted son his natural and adoptive fathers had both to observe mourning for three nights and the sapiṇḍas for one night, while on the death of an adoptive son whose thread–ceremony had been performed (in the family of

adoption) the adoptive father and his sapiṇḍas would have had to observe mourning for ten days.[1] The quotation from the Dharmasindhu shows that what is referred to is not the section on adoption in the Vyavahāramayūkha, but an independent work, since in the Vyavahāramayūkha there is nothing corresponding to the quotation.

Nīlakaṇṭha is said to have written (according to Aufrecht) two works styled Dharmaprakās'a and S'rāddhaprakās'a. The former is referred to in the Saṁskāramayūkha.[2] It is extremely doubtful whether the Dharmaprakās'a is a work of Nīlakaṇṭha. We saw above that S'aṁkarabhaṭṭa wrote a work called Dharmaprakās'a. It is probable that there is some confusion owing to the defective text of the Saṁskāramayūkha, wherein editorial additions were made by the son of Nīlakaṇṭha.

The edition of the Saṁskāramayūkha published by the Gujarati Press in Bombay presents a curious problem. The introductory verses make it clear that the work was composed by S'aṁkara, the son of Nīlakaṇṭha and not by Nīlakaṇṭha himself. The colophon at the end also makes this clear. In the body of the work the other Mayūkhas are in several places referred to as 'composed by my father'. For example, on pp. 7 and 10 of the printed edition we have श्राद्धमयूखे तातचरणाः. In other places such expressions as the following are met with:—'शान्तिस्तु शान्तिमयूखे वक्ष्यते' (pp. 14 and 23); 'कलिवर्ज्यानि च समयमयूखे दर्शयिष्यामः' (p. 70); पुत्रिकाकरणप्रकारादिकं व्यवहारमयूखे दर्शयिष्यामः' (p. 82); 'विशेषस्तु आचारमयूखे वक्ष्यते' (p. 129). In

---

1 'दत्तकस्य मरणे पूर्वापरपित्रोस्त्रिरात्रं सपिण्डानामेकाहमाशौचमुपनीतदत्तकमरणादौ पालकसपिण्डानां दशाहादीति नीलकण्ठीये दत्तकनिर्णये' धर्मसिन्धु (परिच्छेद III पूर्वार्धे).

2 p. 37 of the edition issued by the Gujarati Press in 1913 (धर्मप्रकाशे तातचरणाः).

most of these places, there are different readings in some mss., as the foot-notes point out, to some such effect as 'तातचरणकृतमयूखे ज्ञेयम्'. On p. 120 we read 'विवाहोत्तरं पञ्चयज्ञानुष्ठान-मुक्तमाचारमयूखे दर्शयिष्यामः । अष्टकादिश्राद्धज्ञानं श्राद्धमयूखे' and on p. 130 'अन्ये शूद्रधर्मा आशौचादयस्तत्र तत्र वक्ष्यन्ते शान्तिकादावप्यधिकारः शान्तिमयूखे स्थापयिष्यते'. In these cases there are no different readings pointed out in the foot-notes. In this state of the printed text, several mss. of the Saṁskāramayūkha were consulted. It was found that they all contained the introductory verses and the colophon ascribing the work to Nīlakaṇṭha's son. In the present state of our knowledge all that can be said is that the Saṁskāramayūkha of Nīlakaṇṭha was edited by his son S'aṁkara with additions of his own, but that what we now have is substantially the work of Nīlakaṇṭha. If ever a ms. of the Saṁskāramayūkha comes to light containing the text as it left the hand of Nīlaknṭha, it will afford an interesting comparison with the printed text.

IV

The period of Nīlakaṇṭha's literary activity.

The period of the literary activity of Nīlakaṇṭha can be determined with tolerable precision. Nīlakaṇṭha frequently quotes his father's Dvaitanirṇaya in the Mayūkhas on Vyavahāra, Prāyas'citta, Samaya, S'rāddha, and S'ānti. The Dvaitanirṇaya quotes the Ṭoḍarānanda, an encyclopaedia of religious and civil law, astronomy and medicine, compiled by Todarmal, the famous finance minister of Akbar. The Jyotiṣasaukhya, a portion of the Toḍarānanda, was composed in 1572 A. D. and a ms. of the Vyavahārasaukhya was copied in 1581 A. D. Therefore it is reasonable to suppose that the Dvaitanirṇaya could not have been composed much earlier than 1600 A. D. Kamalākara, who was the first cousin (paternal uncle's son) of Nīlakaṇṭha composed the Nirṇayasindhu, which was one of the earliest of his numerous works, in 1612 A. D. Nīlakaṇṭha, who was the youngest of the four sons of S'aṁkarabhaṭṭa, could not have begun his literary career earlier than Kamalākara who was only the second son of his father Rāmakṛṣṇa, the latter again being older than S'aṁkarabhaṭṭa. Therefore it is highly probable that Nīlakaṇṭha's literary activities began later than 1610 A. D. One ms. of the Vyavahāratattva bears the date *saṁvat* 1700 (*i. e.* 1644 A. D.). This may be the date when the ms. was copied or it may be the date when the work was composed. At all events the Vyavahāratattva is not later than 1644 A. D. The Vyavahāratattva presupposes the Vyavahāramayū-

kha and refers to the author's Dattakanirṇaya. Hence Nīlakaṇṭha must be deemed to have written a good deal before 1644 A. D. A ms. of the S'āntimayūkha in the Bhau Daji collection (in the Bombay Royal A. Society) seems to bear the date *saṁvat* 1706, *i. e.* 1650 A. D.[1] Whether this is the date of the composition of the work or only the date of its being copied does not make much difference to the argument. The S'āntimayūkha is the last of the twelve Mayūkhas that Nīlakaṇṭha composed. Hence the above quotation makes it clear that the last of the Mayūkhas was composed not later than 1650 A. D. Therefore the literary activity of Nīlakaṇṭha must be placed between 1610 and 1650 A. D. Since the Vyavahāratattva was either composed or copied in 1644 A. D. and presupposes the Vyavahāramayūkha, the latter could not have been composed later than 1640 A. D. This conclusion about the period of the literary activity of Nīlakaṇṭha and the date of the Vyavahāramayūkha is corroborated by several circumstances. Gāgābhaṭṭa, who was the son of Dinakara, the first cousin of Nīlakaṇṭha, was a famous man in 1674 when he officiated at the coronation of S'ivaji. Nīlakaṇṭha, being of the same generation as Gāgābhaṭṭa's father, must have attained eminence about 1650 at the latest. S'aṁkara, the son of Nīlakaṇṭha, wrote the Kuṇḍabhāskara in 1671 A. D. Divākarabhaṭṭa, the son of Nīlakaṇṭha's daughter, wrote his Ācārārka in 1686 A. D. Therefore

1 The colophon is 'श्रीनीलकण्ठरचितः स्मृतिभास्कराख्यो ग्रन्थो मया रसखर्षिकुसंमितेब्दे। चैत्रे सिते रवितिथौ रविपादपद्मे पद्मीकृतो विकसतां जनतोयकृष्णैः॥ चेन्नादृतः कतिपयैरपि दुष्टभावैः किं तेन भावनिपुणाः खलु सन्ति सन्तः। किं दग्धचञ्चुपुटकाककदम्बकेन पक्वं रसालफलमुज्झितमेव सम्यक्॥ इति श्री मीमांसकभट्टनीलकण्ठकृते भास्करे शान्तिमयूखः समाप्तिमगमत्।. It will be noticed that one letter after मया is wanting.

Nīlakaṇṭha must have been a man of mature years in 1650. In the same direction points the fact that Siddhes'vara, the son of Dāmodara and nephew of Nīlakaṇṭha, wrote his Saṁskāramayūkha in 1680 A. D. It is significant to note that Puruṣottamaji, perhaps the most illustrious descendant of Vallabhācārya, who was born in *saṁvat* 1724 (*i. e.* 1668 A. D.) and who wrote at Surat, refers to the S'uddhimayūkha in his work styled Dravyas'uddhi.

V

The contents of the twelve Mayūkhas.

It will not be out of place to give a brief outline of the contents of the twelve Mayūkhas.

(1) *The Saṁskārmayūkha:* The worship of Gaṇes'a and Svastivācana (which are necessary in all *saṁskāras*); the enumeration of saṁskāras; the procedure and details about Garbhādhāna, Puṁsavana, Jātakarma, Nāmakaraṇa, Cūḍākaraṇa, Upanayana, Samāvartana (return of the student from the teacher's house), and marriage; the duties of Brahmacārins; holidays; *gotras* and *pravaras;* sapiṇḍa relationship; different forms of marriage, viz. Brāhma, Āsura &c; the time of marriage; the duties of married women and of widows; the duties of the four castes and of the orders of householder, of the forest hermit, and of the ascetic.

(2) The *Ācāramayūkha*: the use of the right hand in all ritual; the time of rising from bed; meditation on various deities, immortal persons &c; directions as to the time and the place of answering calls of nature and as to the manner of purification thereafter; sipping water by way of purification (*ācamana*); rinsing the mouth; daily bath and baths on special occasions; applying *tilakas* and ashes; the performance of the daily *saṁdhyā;* offering water to the Sun; muttering of prayers (japa); offering of oblations to fire (*homa*); division of the day into eight parts with the actions and engagements appropriate to each; the five great daily *yajñas;* offering water to sages, heroes and ancestors; worship of deities such as Hara, Hari, S'ālagrāma; the flowers and leaves

appropriate to the worship of each deity; the offering called Vais'vadeva; mid-day meal and accessory matters; engagements after dinner; sleep; dreams, good and evil.

(3) The *Samayamayūkha:* division of *tithis* into *pūrṇa* and *khaṇḍa*; the s'āstrārtha as to each *tithi* from the *pratipad* to the *amāvāsyā;* important festivals like Kṛṣṇajanmāṣṭamī, Rāmanavamī, Navarātra, Mahās'ivarātra, and the rites to be performed on each of these; the *utsarjana* and *upākarma* rites on the full moon of S'rāvaṇa; the time for performing an *iṣṭi*; offering of *piṇḍa* (rice-ball) to the Manes on the *amāvāsyā*; eclipses and the rites to be performed when they occur; the fortnight (bright or dark) appropriate to different rites; three kinds of months, *cāndra, sāvana,* and *saura* differring in their duration; the rites appropriate to each month from *caitra*; the intercalary month, the rites appropriate to it and the actions to be eschewed in it; the determination of the seasons; the sixty years' cycle; rites to be performed on the birthday of a person; proper and improper times for shaving; things prohibited in the Kali age.

(4) The *S'rāddhamayūkha*: the definition of S'rāddha; two varieties of it, *pārvaṇa* and *ekoddiṣṭa;* the proper time and place for S'rāddha; persons competent to perform S'rāddha; cases in which women were competent to perform S'rāddha; such S'rāddhas as mahālaya; materials to be used in S'rāddha ; use of flesh prohibited in S'rāddha though allowed in former ages; discourse on kus'a and sesame; brāhmaṇas unfit to be invited at S'rāddhas; the way in which the sacred thread was to be worn at the time of performing S'rāddhas and other rites; the places where *piṇḍas* were to be offered and

the size of *piṇḍas;* gifts to brāhmaṇas; places where *piṇḍas* are ultimately to be cast; the *prayoga* (procedure) of S'rāddhas; how S'rāddha is to be performed by him who is unable to go through the whole ritual of it; the letting loose of a bull; the sixteen S'rāddhas that led to *sapiṇḍana;* S'rāddhas on auspicious occasions; daily S'rāddha as one of the Mahāyajñas.

(5) The *Nītimayūkha:* definition of king (rājan); the proper time for coronation; characteristics of a throne; the king's crown; the seven constituent elements of a state, viz. the king, the ministers, allies, people, forts, treasury and army; the principal vices of kings and their effects; evils of gambling and drinking; the qualities of a good king; the duties of kings; the five great *yajñas* in the case of kings, viz punishing the wicked, honouring the good, increase of wealth by lawful means, impartiality and protection of the state; messengers and envoys *(dūtas)*, their qualities and three classes; fate and human effort; eulogy of the brave that sacrifice their lives in battle; varieties of elephants; the game of chess.

(6) The *Vyavahāramayūkha:* definition of vyavahāra; eighteen titles of vyavahāra; the courts of justice; judge and assessors; other tribunals than the king's courts; conflict between *dharmas'āstra* and *artha-s'āstra* and between different rules of dharmas'āstra; force of local or family usage; the plaintiff or complainant; the defendant or opponent; the plaint, its contents and defects; the defence and its four varieties; sureties for the litigants; the *pramāṇas*, viz. documents, possession and witnesses; description of various kinds of documents; characteristics of false witnesses; ordeals in the absence of other means of proof; principal ordeals, viz. of fire, water, poison and balance; persons fit to undergo ordeals and

the proper times and places for ordeals; other ordeals such as holy water, rice, heated golden *māṣa* &c.; ownership; meaning of *dāya;* two kinds of heritage, *sapratibandha* and *apratibandha;* partition of heritage; time for partition; shares on partition; the rights of the father, mother, and eldest son on partition; partition after father's death; twelve kinds of sons; adopted son; who should adopt, when one should adopt; persons competent to give in adoption; who should be adopted; the ceremonial of adoption; two kinds of *dattaka; dvyāmuṣyāyaṇa* defined; how far *sapiṇḍa* relationship of the adopted son extends in the family of adoption and in the family of birth; property not liable to partition; evidence of separation; order of succession to *sapratibandha* heritage; the compact series of heirs from the wife to the brother's son; *gotrajas* as heirs; sister's right to succeed; *samanodakas* and *bandhus;* strangers as heirs; re-union; definition of *strīdhana*; its varieties; succession to *strīdhana*; persons excluded from inheritance; debts, recovery of debts and rates of interest; mortgages and pledges; suretyship; three or four kinds of sureties; deposit; sale by one not an owner; partnership; resumption of gifts; non-payment of wages; rescission of sales; disputes as to boundaries; assault and abuse; theft; adultery; violent offences; gambling and other miscellaneous matters.

(7) The *Dānamayūkha:* definition of *dāna;* eulogy of dāna; persons competent to make gifts and receive them; things proper to be given as gifts; *iṣṭa* and *pūrta*; proper times and places for making gifts; measures of corn and distance; postures of idols of various deities such as Gaṇeśa, Nārāyaṇa, Kāma; the *maṇḍapa* described; settling the four principal directions; the ceremonial of the worship of the planets; the sixteen *mahādānas*

such as weighing against gold &c; gifts of lands, houses, elephants, horses; prohibition against the resumption of gifts; description of a *prapā* (where water was distributed gratis) for travellers.

(8) The *Utsargamayūkha*: eulogy of the dedication of a reservoir of water to the public; proper time for making such a dedication; the ritual of such a gift; wells and tanks; pandal to be erected near the reservoir at the time of dedication; twenty-four priests required in the dedication and their duties; the deities invoked at such a dedication; purification of wells and tanks polluted by dogs, cats, asses, pigs or corpses; the planting of trees and rites appropriate thereto.

(9) The *Pratiṣṭhāmayūkha*: the time for consecrating temples; the preparations for consecration, such as collecting firesticks, saffron, musk &c; worship of the maṇḍapa (pavilion or pandal); bathing the image; consecrating the image in two ways, *cala* and *acala;* the procedure of repairing old temple buildings and re-establishing idols pulled down or carried away by a river or defaced by accident &c.

(10) The *Prāyas'cittamayūkha*:—definition of *prāyas'citta;* no necessity for *prāyas'citta* in certain cases such as killing an ātatāyin; the description of various hells in order to induce sinners to repent; the different births to which sinners are condemned; the constitution of an assembly that is to prescribe a prāyas'citta; the preliminaries to undergonig a prāyas'citta, such as shaving, applying cowdung and mud to the body; the rites common to all prāyas'cittas; the various kinds of *Kṛcchras* as prāyas'cittas; description of Brahmakūrca, Parāka, Sāntapana, Cāndrāyaṇa; visits to various

tīrthas prescribed in the case of various classes of sinners; various causes of sinfulness and pollution, such as murder, drinking, theft, adultery, eating forbidden things, giving up vedic study, contact with certain persons; prāyas'-cittas for killing a Brāhmaṇa and members of other castes, for killing various male and female relatives, for relatives of persons committing suicide and for those that attempt suicide, for killing a cow and other animals, for drinking liquors and eating flesh, onions, garlic and other prohibited articles; prāyas'cittas for taking food in certain S'rāddhas from men of other castes or from S'ūdras; prāyas'cittas for thefts of various articles and for adultery; prāyas'citta for contact of nine kinds; no sin arises from contact at *tīrthas*, in marriage processions, fairs, battles, national calamities, burning of a village; prāyas'cittas for lesser transgressions of various kinds such as selling oil, honey or salt by Brāhmaṇas, for receiving forbidden gifts, for being an actor &c.

(11) The *S'uddhimayūkha:* purification of vessels of gold, silver, copper, iron, lead &c.; purification of vessels scratched by birds or beasts, or plates licked by S'ūdras or cows, or soiled by contact with wine &c.; purification of cloth of various kinds when soiled; rules as to purification left to local usage by Marīci; periods of impurity on account of mis-carriage or still-birth or ordinary birth; periods of impurity on death before the first year, before the thread ceremony or marriage in the case of women; instantaneous purification in the case of persons killed in battle or killed by a stroke of lightning &c.; how the sick are to be purified in case of impurity due to birth or death; prāyas'citta for death on a cot, death due to snake bite; the death of a *brahmacārin* specially ominous; the merit of helping to carry the corpse of an

unknown or poor person; no impurity on the death of a *saṁnyāsin;* when the ashes are to be collected after cremation of a body; the merit of casting the ashes in the Ganges at Benares or at Prayāga; the nine S'rāddhas to be performed on death; the letting loose of a bull on the 11th day after death; procedure about S'rāddha if the day or month of death not known; practice of *satī;* women that were unfit to perform *sahagamana;* procedure, if before one impurity ceases, another occurs; periods of impurity on hearing of the death of a sapiṇḍa abroad after the lapse of three months, six months &c.; the period of impurity on the death of *samānodakas* and on the death of one's teacher; purification on the death of a married sister and other relatives.

(12) The *S'āntimayūkha*: definition of S'ānti; even S'ūdras authorised to perform the propitiatory rites for averting evil; Vināyakas'ānti; characteristics of the nine *grahas* (the sun, the moon, Mars and the rest, Rāhu and Ketu); propitiatory rites on the conjunctions of certain planets; how heroes like Saudāsa, Nala, Rāma, the Pāṇḍavas suffered from the evil aspects of planets; rites on the birth of an infant with teeth or for the birth of a child on the 14th day of the dark half of a month or when the moon is in the constellation of Mūla, or when a child is born on certain *Yogas* like Vaidhṛti and Vyatipāta; rites on the birth of a son after three daughters or *vice versa,* and on the birth of twins; rites for birth on particular *tithis* or days of the week or particular lunar mansions; rites on certain extraordinary events (such as weeping or laughing of trees); solemn propitiatory rites at the time of coronation &c.

VI.

The position of Nīlakaṇṭha in Dharmas'āstra Literature.

The developmant of religious and civil law in India falls into four well-marked but somewhat overlapping periods. The first period starts in the midst of antiquity and culminates in the ancient Gṛhya and Dharma sūtras. Most of the Gṛhya and Dharma sūtras even in their extant form are several centuries earlier than the Christian era. The present writer is not one of those who hold that metrical *smṛtis* in continuous s'loka metre are in a body later than the sūtra works (at least the older ones among those extant). It seems very probable that metrical *smṛtis* were composed even before the sūtra style attained its full vigour. It may be readily admitted that most of the extant metrical *smṛtis* are much later than some of the extant Dharmasūtras (such as those of Gautama, Baudhāyana, Āpastamba). But the same cannot be said of the smṛti material contained in the Mahābhārata and of the Manusmṛti. Therefore it must be said that while several attempts were being made to compose sūtra works on ritual and law, metrical works also were being composed for the same purpose. The second period is that of the metrical smṛtis like those of Yājñavalkya, Nārada, Bṛhaspati, Kātyāyana and a host of other writers. This period extends from the centuries immediately preceding the Christian era to about 600 A. D. The third period is that of eminent commentators and it extends from the 7th century to the 12th. Among its earlier representatives are Asahāya, Vis'varūpa and Medhātithi. To this period belong several well-known names such as those of Bhāruci, S'rīkara,

Govindarāja and Dhāres'vara. But the best exponents of this period are Vijñānes'vara and Aparārka, who respectively flourished in the latter half of the 11th and the first half of the 12th century. From the 13th century to the 18th is the period of the Nibandhakāras, the writers of digests and encyclopædias. One finds that many writers in this period compose treatises in which they review all the work done by their predecessors from the earliest times, introduce order and system in the heterogeneous and scattered mass of material that had accumulated during the lapse of centuries, examine the views of different authors, express their adherence to some one view and discard or refute the rest. Nīlakaṇṭha is one of the foremost representatives of this period. His position is analogous to that of Bhaṭṭoji Dīkṣita in Grammar or of Jagannātha in Poetics. Nīlakaṇṭha makes a difference in dealing with the conflicting views of writers believed to be inspired sages like Atri, Aṅgiras, Devala, Manu and of later writers like Medhātithi, Hemādri, Mādhava and others. As regards the former class of writers, he hardly, if ever, says that they are wrong, but tries to reconcile the differences amongst them as best as he can and, where the conflict is utterly irreconcilable, has recourse to the theory that their views had reference to a different *yuga*. As regards writers of the second class his method is different. He has the highest admiration and reverence for authors like Vijñānes'vara, Mādhava and Hemādri. But his veneration for these authorities does not make him slavishly follow their dicta and bow to their authority in everything. He very often expresses frank dissent from their views. But his criticisms of these writers are always impartial and most courteous as befits a scholar whose passion is the search of truth as it presents it to himself. He boldly criticizss the

opinions of every one, not sparing even his own father who was a profound mīmāñsaka[1]. He is profuse in acknowledging the debt he owes to others. Wherever he did not personally verify a quotation from an ancient work but took it over from one of his predecessors, he distinctly says so[2]. In the vastness of the material drawn upon, in the ease and flow of style, in the conciseness and perspicuity of his remarks, in sobriety of judgment, in acuteness of vision, in the orderly presentation of various topics for discussion, Nīlakaṇṭha is hardly rivalled, much less surpassed, by any writer of this period. When this is said, it is not meant that all the twelve Mayūkhas are equal in execution and workmanship. The best are the Mayūkhas on Vyavahāra, S'rāddha, Prāyas'citta, Ācāra and Samaya. The weakest of the whole lot are the Mayūkhas on Nīti and Utsarga. From appendix C it will be seen that Nīlakaṇṭha quotes no less than about a hundred smṛtis and several hundred other works on Dharmas'āstra.

Nīlakaṇṭha, being bred and brought up in an atmosphere redolent with the Pūrvamīmāñsā system, very frequently discusses the doctrines of that system and makes very acute use of them in all the Mayūkhas. In the Vyavahāramayūkha alone he draws upon the Pūrvamīmāñsā in dozens of places. In Appendix F are brought together most of the passages from the Vyavahāramayūkha in which the Pūrvamīmāñsā system is relied upon or appealed to by Nīlakaṇṭha.

---

1 For example, *vide* श्राद्धमयूख (p. 25 Benares ed.) "अत्र 'कुलद्वयेपि चोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्या नृप क्रियाः' इति वाक्ये स्त्रीग्रहणं भार्यापरमभिप्रेत्य मातुलाद्यभावे आसुरादिविवाहोढा क्रियाकारिणीति' **तातचरणाः । प्रमाणं त्वत्र न जाने ।** किं च यथा 'पितुः पुत्रेण कर्तव्यः' इत्यत्र पुत्रशब्देन द्वादशविधपुत्रग्रहणं तथा पत्नीशब्देनापि सकलविवाहोढाग्रहणमपि प्रतिभाति ।"; शान्तिमयूख (p. 25 Benares ed.) '**तातचरणास्तु** अयुतहोमादीनामेव प्राधान्यं ग्रहहोमस्त्वङ्गमित्याहुस्तदाशयं न जाने ।...अत एव ग्रहपूजाहोमयोरपि प्राधान्यं भाति ।'.

2 For example, *vide* the words 'हेमाद्रौ पारिजाते, हेमाद्रौ वह्निपुराणे, दानहेमाद्रौ गारुडपुराणे, माधवीये नारायणः ।' &c.

VII

Nīlakaṇṭha and other writers on Vyavahāra.

The Vyavahāramayūkha stands in a special relation to the Mitākṣarā of Vijñānes'vara and the Madanaratna. When Nīlakaṇṭha wrote it appears that Vijñānes'vara had come to be looked upon as the most authoritative writer on Dharmas'āstra. In the Dvaitanirṇaya his father speaks of Vijñānes'vara as the foremost among writers of 'nibandhas'.[1] Nīlakaṇṭha himself looked upon Vijñānes'vara as the first among 'sāmpradāyikas' (those who are repositories of traditional lore).[2] Of all the Mayūkhas it is in the Vyavahāramayūkha that Nīlakaṇṭha most frequently quotes and also criticises the Mitākṣarā. In appendix D are collected together all those passages from the Vyavahāramayūkha wherein the Mitākṣarā is either quoted or criticised. It will be seen that the most important points on which the Vyavahāramayūkha differs from the Mitākṣarā are the preference of the father over the mother, the high place assigned to the sister as an heir, the postponement of the half brother and his son to the paternal grand-mother and sister, the various kinds of *strīdhana* and the different rules of succession as to each. It seems that Nīlakaṇṭha highly esteemed the Madanaratna. He quotes that work as frequently as he does the Mitākṣarā and in most places follows its views in preference to those of others. In appendix E all those passages where the Madanaratna is quoted or referred to have been brought together. Unfortunately it was not possible to secure a copy of the Madanaratna (Vyavahāroddyota) even after a good deal

1 The words are 'सर्वनिबन्धकृद्वरिष्ठेन विज्ञानेश्वरयोगिना'.

2 Mark the words 'साम्प्रदायिका विज्ञानेश्वरादयः' (text p. 171, ll. 6–7).

of inquiry and search. A comparison of the original text of the Madanaratna with the Vyavahāramayūkha would have cleared up many difficult points. The Vīramitrodaya, however, has been of great help in pointing certain views as those of the Madanaratna.

In the division of his encyclopædic work into twelve parts and in the general method of treatment Nīlakaṇṭha had several predecessors. Hemādri, minister of the Devagiri Yādava kings Mahādeva (1260–1271 A. D.) and Rāmacandra (1271–1309 A. D.), composed a vast encyclopædia styled Caturvargacintāmaṇi on Vrata, Dāna, Tīrtha, Mokṣa, Kāla &c. Caṇḍes'vara, minister of the king of Mithilā, wrote a voluminous work divided into seven parts called ratnākaras (oceans, as in Hindu mythology there are seven oceans) on Dāna, Vyavahāra, S'uddhi, Pūjā, Vivāda &c. He weighed himself against gold in *s'ake* 1276 *i. e.* 1314 A. D. His Vivādaratnākara is a work of paramount authority in Mithilā and is quoted in the Vyavahāramayūkha. King Madanasiṁha composed a large work called Madanaratna in seven Uddyotas on Samaya, Ācāra, Vyavahāra, Prāyas'citta, Dāna, S'uddhi and S'ānti. The Madanaratna and Hemādri are quoted at every step by Nīlakaṇṭha. The Nṛsiṁhaprasāda is a work of enormous extent, being nearly half as much in bulk as the Mahābhārata. It was composed by Dalapati (is it a proper name?), who was the chief minister of king Nizamshah,[1] probably the founder of the Nīzamshāhi dynasty of Ahmednagar (1489–1508). A ms. of that work was written in *saṁvat* 1568 *i. e.* 1512 A. D. This

1 *Vide* I. O. Cat. part III. pp. 434–435 No. 1467, Mitra's Bik. Cat. pp. 429–430, Benares 'Pandit', New Series, vol. V. p. 377 for an account of the work.

work is divided into twelve parts called *sāras* on Saṁskāra, Āhnika, S'rāddha, Kālanirṇaya, Vyavahāra, Prāyas'citta, Karmavipāka, Vrata, Dāna, S'ānti, Tīrtha and Pratiṣṭhā. It is remarkable how closely the parts of this work agree in number and nomenclature with those of the Bhagavantabhāskara. The Nṛsiṁhaprasāda is quoted in the Samayamayūkha and the Dvaitanirṇaya. Raghunandana, who is later than 1450 and earlier than 1600 A. D. and who wrote a commentary on the Dāyabhāga, is the author of a comprehensive work called Smṛtitattva, divided into twenty-eight parts styled *tattvas* on Dāya, Divya, Saṁskāra, S'uddhi, Prāyas'citta, Tīrtha, Vyavahāra, Pratiṣṭhā &c. His Divyatattva is quoted in the Vyavahāramayūkha and the other *tattvas* also are frequently referred to in the other Mayūkhas. He is designated Smārtabhaṭṭācārya and Gauḍamīmāṅsaka by Nīlakaṇṭha. Ṭoḍaramalla, the famous finance minister of Akbar, compiled an encyclopædia of religious and civil law, medicine and astronomy styled Ṭoḍarānanda. The various sections of this work are called *saukhyas* and deal with Ācāra, Dāna, Vyavahāra, Prāyas'citta, Samaya, S'uddhi, Vrata &c. We saw above that his Jyotistattva was composed in 1572 A. D. and a ms. of his Vyavahārasaukhya was copied in 1581 A. D. The Ṭoḍarānanda is quoted in the Vyavahāramayūkha and other Mayūkhas.

VIII

The position of the Vyavahāramayūkha in modern Hindu Law.

It has been repeatedly laid down by the Bombay High Court and by the Privy Council, the highest judicial tribunal for India, that the three books of chief authority in western India are Manu, the Mitākṣarā and the Mayūkha.[1] In the Maratha country and in the Ratnagiri district the Mitākṣarā is of paramount authority and a subordinate place, though still a very important one, is assigned to the Vyavahāramayūkha.[2] The Vyavahāramayūkha is of paramount authority in Guzerat, the town and island of Bombay and in northern Konkan.[3] Though the pre-eminence of the Mitākṣarā in the Maratha country is admitted, yet its doctrines have in several instances been set aside in favour of those put forward in the Vyavahāramayūkha.[4] For example, though the Mitākṣarā nowhere recognises the sister as a

---

1 *Vide Murarji* v *Parvatibai* I. L. R. 1 Bom. 177 at p. 187; *Savitribai* v *Luxmibai* I. L. R. 2. Bom. 573 at p. 606; *Lallubhai* v *Cossibai* I. L. R. 5 Bom. 110 at p. 117 (P. C.); *Pranjivandas* v *Devkuvarabai* 1 Bom. H. C. R. (O. C. J.) 130 at p. 131.

2 *Krishnaji* v *Pandurang* 12 Bom. H. C. R. 65, 67-68. *Vide* also 5 Bom. H. C. R. (A. C. J.) 181, 185, 7 Bom. H. C. R. (A. C. J.) at p. 169 and *Jankibai* v *Sundra* I. L. R. 14 Bom. 612, 616 (Ratnagiri District).

3 *Lallubhai* v *Mankuvarbai* I. L. R. 2 Bom. 388 at p. 418; I. L. R. 6 Bom. 541, 546; *Jankibai* v *Sundra* I. L. R. 14 Bom. 612, at pp. 623-24; *Vyas Chimanlal* v *Vyas Ramchandra* I. L. R. 24 Bom. 367 (F. B.) at p. 373.

4 *Bhagirthibai* v *Kahnujirao* I. L. R. 11 Bom. 285 (F. B.), at p. 293.

f

gotraja sapiṇḍa, the courts, following the Mayūkha, have assigned her a high place as heir even in the Maratha country. It is interesting to see how the Vyavahāra-mayūkha came to be recognised as an authoritative work in Guzerat. We saw above that the family of Nīlakaṇṭha came from the Deccan. Naturally all the members of that family preferred the usages of the Deccan and S'aṁkarabhaṭṭa expressly says in his Dvaitanirṇaya that he will conform to the views of Deccan writers. Therefore the works of these Bhaṭṭas of Benares were highly esteemed by the learned men of the Maratha country. When the Marathas extended their sway over Guzerat in the 18th century, the works of Kamalākara (particularly the Nirṇayasindhu) and of Nīlakaṇṭha (particularly the Vyavahāramayūkha) were relied upon by the S'āstris at the court of the Maratha rulers of Guzerat. Thus the Vyavahāramayūkha had come to be looked upon as a work of high authority in Guzerat before the advent of the British in the beginning of the 19th century.[1] The result was that so early as 1827 Borradaile translated the Vyavahāramayūkha in English. That the Mayūkhas of Nīlakaṇṭha were eagerly sought for even as far to the south as the Belgaum district in the times of the Peshwas is established by a letter of Naro Vinayak, Mamlatdar of Athni in the present Belgaum District, dated 28th June 1797. In that letter reference is made to the copying of the six Mayūkhas on Saṁskāra, Ācāra, Samaya, S'rāddha, Nīti and Vyavahāra and a request is made that the other

---

1 *Vide Lallubhai v Mankuvarbai* I. L. R. 2 Bom. 388, 418–19 and *Bhagirthibai v Kahnujirao* I. L. R. 11 Bom. 285 (F. B.), 294–95 for the reasons of the ascendancy of the Vyavahāramayūkha in Guzerat.

six Mayūkhas may be sent for a copy being made.[1] It appears that even in Northern India the Vyavahāra-mayūkha was referred to by the British courts as early as 1813 A. D.[2]

The general principle on which the courts of Western India act in construing the rules laid down by the Mitākṣarā and the Vyavahāramayūkha is that they are to be harmonised with one another, wherever and so far as that is reasonably possible.[3]

It was said above that the Vyavahāramayūkha is of paramount authority in Northern Konkan. As there is divergence between the views of the Mitākṣarā and the Mayūkha in matters of succession, it becomes of

---

1 *Vide* ऐतिहासिकलेखसंग्रह vol X. p. 5172 letter No. 4006 (edited by Mr. Vāsudevs'āstri Khare, 1920). As the letter is interesting the whole of it is reproduced below. "राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री गंगाधर रावजी स्वामीचे शेवेसीं पोष्य नारो विनायक कृतानेक साष्टांग नमस्कार वि ॥. येथील कुशल तागायत छ २ मोहोरम. यथास्थित असे. विशेष. आपण पत्र पाठविलें तें पावलें. 'सहा मयूखांचें पुस्तक नेलें त्याला फार दिवस झाले. हल्लीं पुस्तकाचें प्रयोजन आहे. तरी बंदोबस्तानें पाठवावें.' ह्मणोन लिहिलें त्यास येथें मयूखांचें पुस्तक लिहविलें आहे तें शोधावयाचें होतें याजमुळें पोथी ठेविली होती. हल्लीं पाठविली आहे. पत्रें सुमार—

७१ संस्कार
७२ आचार
९२ समय
९८ श्राद्ध
७९ नीति
७६ व्यवहार
———
४८९

सहा मयूखांचीं ४८९ पत्रें खालीं वर फळ्या घालून वरतें मेणकापड व त्यावर आणखी रुमाल बांधून आपल्याकडील जासूद एक व येथून दोन गडी देऊन पुस्तक पाठविलें आहे. येऊन पोहोंचेल. पुढील सहा मयूखांचें पुस्तक पाहिजे तें पाठवून द्यावें. त्याजवरून येथील पुस्तक सम प्रत करून माघारें पाठवून देऊं. बहुत काय लिहिणें कृपालोभ करावा हे विनंति".

2 *Bhagwan Singh* v *Bhagwan* I. L. R. 17 All 294, at p. 314.

3 *Gojabai* v *Shrimant Shahajirao* I. L. R. 17 Bom. 114, 118 quoted with approval in *Kesserbai* v *Hunsraj* I. L. R. 30 Bom. 431, 442 (P. C.).

great practical importance to settle with precision the exact limits in Northern Konkan up to which the Mayūkha must be regarded as a work of paramount authority. It has been judicially decided that Karanja, which is an island opposite the Bombay harbour, is governed by the principles of the Mayūkha[1], that Mahad, the southernmost Taluka of the Kolaba District, is not so governed and that the predominance of the Mayūkha cannot either on principle or authority be taken further south than Chaul and Nagothna[2] (in the northern part of the Kolaba District).

Though the authority of the Vyavahāramayūkha is supreme in Guzerat, the island of Bombay and northern Konkan and high in the Maratha country, it is not to be supposed that the whole of it has been either adopted by the people or accepted by the courts. There are several matters, such as the twelve kinds of sons and the fifteen kinds of slaves and the marriage of a person with girls belonging to lower castes than his own, on which Nīlakaṇṭha expatiates with as much learning, patience and zest as any ancient writer, although those usages had become obsolete centuries before his time.[3] Nīlakaṇṭha says that the paternal great-grand-father, the paternal uncle and the half-brother's son succeed together. But the courts have never recognised this rule, nor has it ever been made the foundation of a claim in a court of law. On the other hand, the views of Nīlakaṇṭha

---

1 *Sakharam Sadashiva Adhikari* v *Sitabai* I. L. R. 3 Bom. 353.

2 *Vide Narhar* v *Bhau* I. L. R. 40 Bom. 621 (where the authorities are collected).

3 *Vide* the remarks in *Rahi* v *Govind* I. L. R. 1 Bom. 97 at p 112 and *Lallubhai* v *Mankuvarbai* I. L. R. 2 Bom. 388 at pp. 420 and 447.

that the sister is a *gotraja sapiṇḍa* and that even a married man may be taken in adoption have been followed by the courts, although hardly any eminent writer before him propounded these views. Kamalākara, a first cousin of Nīlakaṇṭha, criticises those who would include sisters in the term brothers (*vide* Sarvādhikari's Tagore Law Lectures p. 664, ed. of 1882). Among the other Mayūkhas, the Saṁskāramayūkha is frequently cited in the law reports.[1] In a case reported in 22 Bom. L. R. (p. 334) both sides seem to have relied upon the Pratiṣṭhāmayūkha.

---

1 *Vide* I. L. R. 2 Bom. 388 at p. 425, 3 Bom. 353 at p. 361, 4 Bom. 219 at p. 221, 32 Bom. 81 at pp. 88, 96.

IX

The present edition

In section I above the material on which the text of the present edition is based has been indicated. No efforts have been spared to arrive at a correct text of the Vyavahāramayūkha. Great labour was spent in trying to trace the quotations to their sources. Some of the quotations had to be found out from mss. Only those who have ever done the work of identifying quotations can form an adequate idea of the labour involved in this task. In spite of this there are still several quotations that have defied all efforts to trace them. Often times there is great divergence between the printed texts of the authors quoted by Nīlakaṇṭha and the readings of the mss. In most of such cases, the readings of the mss. have been given in the text and in the footnotes the readings of the printed editions are indicated. As regards various readings only the important ones have been pointed out. The footnotes would have been encumbered with unnecessary details if every variation and every omission contained in the mss. had been indicated.

The annotations have been purposely made copious. The Vyavahāramayūkha is full of difficultis. An attempt has been made to fully explain every possible difficulty. The numerous references to the doctrines and technical terms of the Pūrvamīmāñsa have been explained at length. Parallel passages from other works have been added at every step. References to modern developments of the Hindu law have been frequently given.

In order to enhance the utility of the work several appendices have been added. Appendix A contains the

text of the Vyavahāratattva which is based on two mss. Appendix B contains the names of all the authors and works quoted in the Vyavahāramayūkha with brief notes in the case of some. Appendix C contains a consolidated list of all the authors and works occurring in the twelve Mayūkhas. Appendix D collects together all those passages in which the Mitākṣarā and Vijñānes'vara are quoted or criticized. In Appendix E are gathered together the passages where the Madanaratna is quoted, criticised or referred to. Appendix F contains the passages where the doctrines of the Pūrvamīmāñsā have been appealed to or relied upon in the Vyavahāramayūkha. Appendix G gives an index of the *pratīkas* of the verses occurring in the work.

As regards the system of transliteration, the one adopted by the Bhandarkar Institute has been followed in the Introduction. Unfortunately in the notes this system was not consistently followed with regard to four letters, viz. ऋ, ञ्, ङ् and ष्.

A brief analysis of the contents of the text.

ERRATA.

TEXT

58, l. 2 read घटकर्क॰ for धकटर्क॰
70, l. 1 „ तदा for तद
90, l. 18 „ यत्तु for यत्त
92, l. 10 „ क्लृप्तम् for कप्तम्
175, l. 8 „ प्रयोजकेसति for प्रयोजके सति
179, l. 16 „ निबन्धं वा for निबन्ध वा
185, l. 9 „ ६.२७ for ६.२५
194, l. 9 „ याचितेदत्ते for याचिते दत्ते
197, l. 6 „ वाप्यविशोधयन् for वप्याविशोधयन्
206, l. 9 „ शुश्रूषां for शुश्रषां
214, l. 3 „ स भाटकम् for सभाटकम्
227, l. 18 „ माक्रुश्य for माक्रश्य
230, l. 2 „ आक्रुष्टस्तु for आक्रष्टस्तु
247, l. 10 „ शूद्रोगुप्तां for शूद्रो गुप्तां
252, l. 15 „ तदभिन्न for तद्भिन्न
256, l. 10 „ चर्मण्वतीतरणिजाशुभ॰ for चर्मण्वती तरणिजा शुभ॰

NOTES.

1, l. 10 read द्विज for दिज
14, l. 22 „ पौर for पैर
64, l. 6 „ पश्यतोब्रुवत for पश्यतो ब्रुवत
79, l. 30 „ तत्पूर्वमावेदितं for तत्पूर्वमावेदितं
96, l. 3 „ शिक्यद्वय for शिक्यद्व
168, l. 19 „ त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवा for त्रिभिर्ऋणैर्वा
196, l. 19 „ सापिण्ड्यं for सापिण्ड्यं
229, l. 31 „ ms. for mss.
345, l. 13 „ भ्रातृ for भातृ

भट्टनीलकण्ठकृतः

व्यवहारमयूखः ।

[1]उक्त्वा नृपनयरीतिं नत्वा भास्वत्पदाम्बुजं सम्यक् ।
विरचयति नीलकण्ठो व्यवहारविनिर्णये किंचित् ॥ १ ॥
[2]द्विजराजैकमूर्धन्यं वृषाध्यक्षं शिवान्वितम् ।
काश्यां सर्वोपदेष्टारं भावये शंकरं गुरुम् ॥ २ ॥
विरोधिमार्गद्वयदर्शनार्थं द्वेधा बभूवात्र परः पुमान्यः ।
श्रीशंकरो भट्ट इहैकरूपो मीमांसकाद्वैतगुरीचकार ॥ ३ ॥
प्रतारकैरादृतमत्र किंचिन्मया तु निर्मूलतया तदुज्झितम् ।
[3]ऊनोक्तिता नात्र हि तेन काचित्खपुष्पहीनापचितिर्न हीयते ॥४॥

विप्रतिपद्यमाननरान्तरगताज्ञाताधर्मज्ञापनानुकूलो व्यापारो व्यवहारः । वादिप्रतिवादिकर्तृकः संभ[4]वद्भोगसाक्षिप्रमाणको विरोधिकोटिव्यवस्थापनानु[5]कूलो वा व्यापारः सः । संप्रतिपत्त्युत्तरे तु व्यवहारपदप्रयोगो भाक्त इति मदनरत्ने । वादवितण्डादि[6]व्यावृत्त्यर्थमुत्तरदलम् ॥

॥ अथ व्यवहारपदानि ॥ १ ॥

अथ तत्पदम् । याज्ञवल्क्यः (२. ५)

स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।
आवेदयति चे[7]द्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥

---

1 G reads before the verse 'उक्त्वा नृप०' eleven other verses for which see Introduction.

2 C, G, H, K, N omit the three verses 'द्विज...हीयते.'

3 B, D ऊनोक्तितानेन हि तेन.

4 H संभोगसाक्षि०

5 H, K ०कूलो व्यापारः

6 G व्यावृत्त्यर्थं द्वितीयदलं for व्यावृत्त्यर्थमुत्तरदलम्; H व्यावृत्त्यर्थमनन्तर-द्वितीयपटलम्.

7 B, C, D, K यद्राज्ञे for चेद्राज्ञे.

आधर्षितस्तिरस्कृतः ॥ तस्याष्टादश भेदानाह मनुः (८. ४–७)

तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ।
संभूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥
वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।
क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥
सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।
स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥
स्त्रीपुन्धर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वयं[1] एव च ।
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ इति ॥

अनपकर्माप्रदानम् । अनुशयः पश्चात्तापः । द्यूतमप्राणिकरणिका क्रीडा । प्राणिकरणिका समाह्वयः[2] ॥ अत्र

मनुष्यमारणं स्तेयं परदाराभिमर्शनम् ।
पारुष्यमुभयं चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम् ॥ इति

बृहस्पत्युक्तेः स्त्रीसंग्रहण[3]वाक्पारुष्यदण्डपारुष्याणां साहसभेदत्वेपि पृथङ्निर्देशो गोबलीवर्दन्यायेन । एतेषां चाष्टादशपदानां स्वरूपमग्रे व्यक्तीकरिष्यते ॥ १ ॥

॥ अथ व्यवहारमातृकाः ॥ २ ॥

बृहस्पतिः ।

दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलवृक्षा[4]न्वितं पृथक् ।
प्राग्दिशि प्राङ्मुखीं तस्य लक्षण्यां कल्पयेत्सभाम् ॥

---

1 B, D, E, F, H द्यूतमाह्वयमेव for द्यूतमाह्वय एव.

2 G, H साह्वयः for समाह्वयः.

3 B, D, E अत्र मनुष्यदण्डपारुष्याणां for स्त्रीसंग्रहणवाक्पारुष्यदण्डपारुष्याणाम्; A, F स्त्रीसंग्रहणवाग्दण्डपारुष्याणाम्.

4 वीर० (p. 10) reads 'वृक्षान्वितं' and परा० मा० 'वृक्षावृतं', and स्मृतिच० 'जलमध्योच्छ्रितं पृथु'.

सैव च धर्माधिकरणम् ।

धर्मशास्त्रविचारेण सारासारविवेचनम् ।
यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत् ॥

इति कात्यायनोक्तेः । मनुः (८. १–२)

व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥
विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. १)

व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।
धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः ॥

नृपः प्रजापालनाधिकृतो यः कश्चिन्न क्षत्रिय एव । कात्यायनः

सप्राड्विवाकः सामात्यः सब्राह्मणपुरोहितः ।
ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः ॥

अत्र ब्राह्मणोऽनियुक्तः । सभ्यास्तु नियुक्ताः । तथा चोक्तम् (नारद ३. २)

नियुक्तो वानियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति ॥ इति ।

प्राड्विवाकस्वरूपमाह बृहस्पतिः

विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च ।
प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥ इति ।

---

1 B, D, E ०विवेचना for ०विवेचनम्; C विवेचने. N omits the verse धर्मशास्त्र०. स्मृतिच० (p. 19) reads मूलसारविवेचनं, परा० मा० reads मूलशास्त्रविवेचनं and वीर० (p. 10) 'धर्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रविवेचनम्'.

अयं च शूद्र एव । तथा च व्यासः

साध्यपालस्तु कर्तव्यो राज्ञा साध्यस्य साधकः ।
क्रमायातो दृढः शूद्रः सभ्यानां च मते स्थितः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः (२. ३.)

अपश्यता कार्यवशाद्व्यवहारान्नृपेण तु ।
सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित्[1] ॥

नृपाध्यक्षादीनां कार्यमाह बृहस्पतिः

वक्ताध्यक्षो नृपः शास्ता सभ्याः कार्यपरीक्षकाः ।
गणको गणयेदर्थं लिखेन्न्यायं च लेखकः ॥

स एव

पूर्वामुखस्तूपविशेद्राजा सभ्या उदङ्मुखाः ।
गणकः पश्चिमास्यस्तु लेखको दक्षिणामुखः ॥

राजसभातो निर्णय[2]कान्तरमाह याज्ञवल्क्यः (२. ३०)

नृपे[3]णाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च ।
पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं व्यवहारविधौ नृणाम् ॥

नृपेणाधिकृताः प्राड्विवाकादयः । पूगाः नानाकर्मोपजीविनामेक[4]ग्रामस्थानां विजातीयानां समूहाः । पूगविपरीताश्च श्रेणयः । कुलानि ज्ञातिसंबन्धिबन्धूनां समूहाः ॥ बृहस्पतिरपि

ये[5] चारण्यचरास्तेषामरण्ये करणं भवेत् ।
सेनायां सैनिकानां तु सार्थेषु वणिजां तथा ॥

---

1 H सत्यधर्मवित् for सर्वधर्मवित्.

2 B निर्णायकं तमाह for निर्णायकान्तरमाह; D, E निर्णायकान्तमाह.

3 E omits the words from नृपेणाधिकृताः to पूग०

4 C, G, K एकग्रामस्थविजातीयानां for एकग्रामस्थानां विजातीयानाम्; D, B omit एकग्रामस्थानाम्.

5 B, D, E ये वारण्यचराः for ये चारण्यचराः.

करणं सभा ।

व्यवहारदर्शने कालमाह कात्यायनः

सं[1]भास्थाने तु पूर्वाह्णे कार्याणां निर्णयं नृपः ।
कुर्याच्छास्त्रप्रणीतेन मार्गेणामित्रकर्शनः ॥
दिवसस्याष्टमं भागं मुक्त्वा भागत्रयं तु यत् ।
स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः ॥ इति ।

[2]आद्ययामार्धमष्टमो भागस्तदुत्तरमावर्तनात्प्राचीनं भागत्रयम् ॥ वर्ज्यास्तिथीश्चाह संवर्तः

चतुर्दशी ह्यमावास्या पौर्णमासी तथाष्टमी ।
तिथिष्वासु न प[3]श्येत व्यवहारान्विचक्षणः ॥ इति ।

बृह[4]स्पतिः

पूर्वाह्णे तामधिष्ठाय वृद्धामात्यानुजीविभिः ।
पश्येत्पुराणधर्मार्थशास्त्राणि शृणुयात्तथा ॥

तां सभाम् । अर्थशास्त्रं नीतिशास्त्रम् ॥

धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तावाह नारदः (१. ३९)

यत्र विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।
अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत् ॥ इति ।

धर्मशास्त्रयोर्विरोधे त्वाह याज्ञवल्क्यः (२. २१)

स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः ।

---

1 B, C, D, E, G, H, M सभास्थानेषु for सभास्थाने तु; H सभ्यां स्थाने तु; K सभ्याः स्थानेषु.

2 B, G, K आद्ययामाद्यार्धमष्टमो भाग एतदुत्तरमावर्तनात् for आद्ययामार्धमष्टमो भागः तदुत्तरमावर्तनात्.

3 परा॰ मा॰ reads पश्येत्तु व्यवहारान्न नित्यशः; वीर॰ 'पश्येत्तु व्यवहार॰ विचक्षणः'.

4 C omits बृहस्पतिः before पूर्वाह्णे.

न्यायमनालोचयतो दोषमाह बृहस्पतिः

केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो[1] हि निर्णयः ।
युक्तिहीने विचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥ इति ।

देशाचाराद्यप्यालोचयेदित्याह बृहस्पतिः

देशजातिकुलानां च ये धर्माः प्राक्प्रवर्तिताः ।
तथैव ते पालनीयाः प्रजा[2] प्रक्षुभ्यतेऽन्यथा ॥
जनापरक्तिर्भवति बलं कोशश्च नश्यति ।
उदुह्यते[3] दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ॥
मध्यदेशे[4] कर्मकराः शिल्पिनश्च गवाशिनः[5] ।
मत्स्यादाश्च नराः पूर्वे[6] व्यभिचाररताः स्त्रियः ॥
उत्तरे मद्यपा नार्यः स्पृश्या नृणां रजस्वलाः ।
अनेन कर्मणा नैते प्रायश्चित्तदमार्हकाः ॥ इति ।

पूर्वे प्राच्याः । क्वचित्सर्वे इति पाठः । सर्वे ब्राह्मणादयः । दमो दण्डः । यस्त्वत्र[7] प्रायश्चित्तादिस्मरणं तदेतद्वाक्यानुपात्त[8]देशपरमिति केचित् । अन्ये तु प्रायश्चित्तरूपो[9] यो दम इति व्याचक्षाणा दण्डाभावमात्रम् अन्यदेशे दण्डः प्रायश्चित्तं चेत्याहुः । व्यासः

---

1 परा॰ मा॰ and व्यव॰ मा॰ read न कर्तव्यो विनिर्णयः.

2 H, K प्रजाः प्रक्षुभ्यते for प्रजा प्रक्षुभ्यते.

3 A, E, F, K उदूह्यते for उदुह्यते. E reads सुतो for सुता.

4 A, F मध्ये देशे for मध्यदेशे.

5 D, E गवादिनः for गवाशिनः.

6 H सर्वे for पूर्वे.

7 C यस्त्वन्यत्र प्रायश्चित्तादि॰ for यस्त्वत्र प्रायश्चित्तादि॰.

8 B, D, E व्याख्यानुपात्त॰ for वाक्यानुपात्त॰ C तदन्तवाक्यानुपात्त॰ for तदेतद्वाक्यानुपात्त॰; K वाक्यमुपात्तदेश॰.

9 C ॰रूपो दमः for ॰रूपो यो दमः.

वणिक्शिल्पिप्रभृतिषु कृषिरङ्गोपजीविषु ।
अशक्यो निर्णयो ह्यन्यैस्तज्ज्ञैरेव तु कारयेत् ॥

मनुः (८. ३९०)

आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः ।
न विब्रूयान्नृपो धर्मं चिकीर्षन्हितमात्मनः ॥ इति ।

कात्यायनः

काले कार्यार्थिनं पृच्छेत्प्रणतं पुरतः स्थितम् ।
किं कार्यं का च ते पीडा मा[1] भैषीर्ब्रूहि मानव ॥
केन कस्मिन्कदा कस्मात्पृच्छेदेवं सं[2]भागतम् ।
एवं पृष्टः स यद्ब्रूयात्तत्सभ्यैर्ब्राह्मणैः सह ॥
विचार्य कार्यं न्याय्यं चेदाह्वानार्थमतः परम् ।
मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन्पुरुषं वा समादिशेत् ॥

नारदः (१. ४७)

व[3]क्तव्येर्थे ह्यतिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः ।
आसेधयेद्वि[4]वादार्थी यावदाह्वानदर्शनम् ॥

आसेधस्य चातुर्विध्यमाह स एव (नारद १. ४८)

स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात्कर्मणस्तथा ।
चतुर्विधः स्यादासेधस्तमासि[5]द्धो न लङ्घयेत् ॥

आसिद्धस्यासेधातिक्रमे दण्डमाह स एव (नारद १. ५१)

आसेधयोग्य आसिद्ध उत्क्रामन्दण्डमर्हति ।

---

1 व्यव० मा० reads भैषीर्याहि मानद.

2 B, D, E, F, G, H, K समागतं for सभागतम्. व्यव० मा० reads सभां गतः

3 B, C, D, E, G, K वक्तव्यार्थे for वक्तव्येर्थे. नारद reads न तिष्ठन्तम्.

4 B विवादार्थं for विवादार्थी. अपरार्क reads विवादार्थम्.

5 नारद reads '०सेधो नासिद्धस्तं विलङ्घयेत्.'

कचिदासेद्धुरेव दण्डमाह स एव[1]

यस्त्विन्द्रियनिरोधेन व्याहारोच्छ्वसनादिभिः ।
[2]आसेधयेदनासेध्यैः स दण्ड्यो न त्वतिक्रमात् ॥ इति ।

कचिदासेधातिक्रमे दण्डाभावमाह नारदः (१. ४९)

नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु ।
आसिद्धस्तं परासेधमुत्क्रामन्[3]नापराध्नुयात् ॥ इति ।

[4]अनासेध्यानासेद्धुर्दण्डमाह कात्यायनः

आसेधयंस्त्वनासेध्यं राज्ञा शास्य इति स्थितिः । इति ।

अनासेध्यानाह स एव ।

[5]वृक्षपर्वतमारूढा हस्त्यश्वरथनौस्थिताः ।
विषमस्थाश्च ते सर्वे नासेध्याः कार्यसाधकैः ॥
व्याध्यार्ता व्यसनस्थाश्च यजमानस्तथैव च ।

[6]आह्वाने व्यवस्थामाह नारदः

अकल्पबालस्थविरविषमस्थक्रियाकुलान् ॥
कार्यातिपातिव्यसनिनृपकार्योत्सवाकुलान् ।
मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्तभृत्यान्नाह्वानयेन्नृपः ॥
न हीनपक्षां युवतिं कुलेजातां प्रसूतिकाम् ।
सर्ववर्णोत्तमां कन्यां ता ज्ञातिप्रभुकाः स्मृताः ॥

---

1 *Vide* S. B. E. vol. 33 p. 235.

2 B, E, G आसेधयेदनासेध्ये for आसेधयेदनासेध्यैः. स्मृतिच० reads न त्वतिक्रमी.

3 B उत्क्रमन् for उत्क्रामन्.

4 G अनासेध्यासेद्धुः for अनासेध्यामासेद्धुः.

5 A, F, G, K वृक्षं पर्वत० for वृक्षपर्वत०; G, K पर्वतं वारूढा for पर्वतमारूढा.

6 A, B, D, E, F, G, M omit आह्वाने व्यवस्थामाह नारदः.

तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः ।
निष्कुला याश्च पतितास्तासामाह्वानमिष्यते[1] ॥
ज्ञात्वाभियोगं येऽपि स्युर्वने प्रव्रजितादयः ।
तानप्याह्वानयेद्राजा गुरुकार्येष्वकोपयन् ॥
कालं देशं च विज्ञाय कार्याणां च बलाबलम् ।
अकल्पादीनपि शनैः शनैराह्वानयेन्नृपः ॥

यानैरिति क्वचित्पाठः ॥

आहूतोनागच्छन् दण्ड्यः । तथा च बृहस्पतिः ।

आहूतो यत्र[2] नागच्छेद्दर्पाद्[3]बन्धुकुलान्वितः ।
अभियोगानुरूपेण[4] तस्य दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

अभियोगभेदेन दण्डभेदमाह कात्यायनः ।

हीने कर्मणि पञ्चाशन्मध्यमे तु शतावरः ।
गुरुकार्येषु दण्डः स्यान्नित्यं पञ्चशतावरः[5] ॥ इति ।

आहूतस्यागमने यत्कार्यं तदाह पितामहः ।

सभायाः पुरतः स्थाप्योभियुक्तो वादिना तथा । इति ।

तृतीया सहार्थे ।

कात्यायनः

तत्राभियोक्ता[6] प्रब्रूयाद[7]भियुक्तस्त्वनन्तरम् ।
तयोरन्ते सदस्यास्तु प्राड्विवाकस्ततः परम् ॥

---

1 अपरार्क (p. 606) reads 'आह्वानमर्हति'.
2 'यस्तु' for यत्र in व्यव. मा. and परा. मा.
3 B, D नागच्छेदर्थाद्बन्धु० for नागच्छेद्दर्पाद्बन्धु०.
4 B, D अभियोगादिरूपेण for अभियोगानुरूपेण.
5 C, K पञ्चाशतावरः for पञ्चशतावरः.
6 B, F ततोभियोक्ता for तत्राभियोक्ता; K यत्राभियोक्ता.
7 The व्यव० मा० and स्मृतिच. read प्राग् ब्रूयात् for प्रब्रूयात्.

बृहस्पतिः

अहंपूर्विकया यातावर्थिप्रत्यर्थिनौ यदा ।
वादो[1] वर्णानुरूपेण ग्राह्यः पीडामवेक्ष्य वा ॥
अप्रगल्भजडोन्मत्तवृद्धस्त्रीबालरोगिणाम् ।
पूर्वोत्तरे[2] वदेद्बन्धुर्नियुक्तोन्योथवा नरः ॥

नारदः[3] (२. २२)

अर्थिना सन्नियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रेरितो[4]पि वा ।
यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥

यत्तु कात्यायनः (=नारद २. २३)

यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत् ।
परार्थवादी दण्ड्यः स्याद्व्यवहारेषु विब्रुवन् ॥ इति

तदनियुक्तपरम् ॥ क्वचित्प्रतिनिध्यभावस्तेनैवोक्तः ।

ब्रह्महत्यासुरापाने स्तेये गुर्वङ्गनागमे ।
मनुष्यमारणे स्तेये परदाराभिमर्शने ॥
अभक्ष्यभक्षणे चैव कन्याहरणदूषणे ।
पारुष्ये कूटकरणे नृपद्रोहे तथैव च ॥
प्रतिवादी[5] न दाप्यः[6] स्यात्कर्ता[7] तद्विवदेत्स्वयम् । इति ।

---

1 B, D दण्डो वर्णानु॰ for वादो वर्णानु॰.

2 B, C, G, H, K पूर्वोत्तरं for पूर्वोत्तरे॰; वीर॰ (p. 53) reads पूर्वोत्तरम्. A, G, H, K वहेत् for वदेत्.

3 H omits नारदः before अर्थिना.

4 मिता॰, परा. मा. read प्रहितः for प्रेरितः.

5 F प्रतीवादी for प्रतिवादी.

6 H दान्तः for दाप्यः.

7 E, M तद्धि वदेत् for तद्विवदेत्; C, G, K कर्ता तु विवदेत्. वीर॰ (p. 54) reads न दातव्यः कर्तापि विवदेत्स्वयम्.

आत्यन्तिकप्रतिनिधिनिषेधार्थं पुनः स्तेयग्रहणम् । प्रतिवादी[1] प्रतिनिधिः ॥

प्रत्यर्थिनि स्थापितेर्थिनः कार्यमाह याज्ञवल्क्यः (२. ६.)

प्रत्यर्थिनोग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना[2] ।
समामासतदर्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम्[3] ॥

स्मृत्यन्तरे[4]

अर्थवद्धर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् ।
साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च ॥
प्रसिद्धमविरुद्धं च निश्चितं साधनक्षमम् ।
संक्षिप्तं निखिलार्थं[5] च देशकालाविरोधि च ॥
वर्षर्तुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत् ।
स्थानावसथसाध्याख्याजात्याकारवयोयुतम् ॥
साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामवत् ।
परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कितम् ॥
क्षमालिङ्गात्मपीडावत्कथिताहर्तृदायकम् ।
यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते ॥ इति ।

अत्रोक्तवर्षादीनामाध्यादिषूपयोगो वक्ष्यते ॥ देशादीनां च क्वचिदुपयोग उक्तः स्मृत्यन्तरे

देशश्चैव[6] तथा स्थानं संनिवेशस्तथैव च ।
जातिः संज्ञाधिवासश्च[7] प्रमाणं क्षेत्रनाम[8] च ॥

---

1 B, C, D, F, K, N omit प्रतिवादी प्रतिनिधिः.
2 F, G, K, N यदावेदितं for यथावेदितम्.
3 H जात्यादिनिश्चितं for जात्यादिचिह्नितम्.
4 F omits स्मृत्यन्तरे.
5 D लिखितार्थं for निखिलार्थम्.
6 वीर० (p. 64) reads देशं for देशः.
7 स्मृतिच० reads निवासः for अधिवासः.
8 B, D क्षत्रनाम for क्षेत्रनाम.

पितृपैतामहं चैव पूर्वराजानुकीर्तनम्[1] ।
स्थावरेषु विवादेषु दर्शतानि प्रवेशयेत्[2] ॥ इति ।

कात्यायनः

पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोभिलेखयेत् ।
पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोधितम् ॥

शोधनस्यावधिमाह नारदः

शोधयेत्पूर्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।
अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत् ॥
भाषाया उत्तरं यावत्प्रत्यर्थी न निवेशयेत् ।
अर्थी तु लेखयेत्तावद्यावद्वस्तु विवक्षितम्[3] ॥ इति (नारद २. ७)

एवं पक्षलक्षणे स्थिते तद्विरुद्धाः पक्षाभासा अर्थसिद्धा अप्युक्ताः स्मृत्यन्तरे

अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् ।
असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत् ॥ इति ।

अप्रसिद्धं खपुष्पं ममापहृतमिति । निराबाधं मम दीपप्रकाशेनायं व्यवहरतीति । निरर्थं कचटतपं ममापहृतमिति । निष्प्रयोजनं मत्प्रातिवेशिकः सुस्वरमधीत इति । असाध्यं सभ्रूभङ्गं हसितोनेनेत्यादि[4] । विरुद्धं मूकेनाहं शप्त इति । पुरराष्ट्रादिविरुद्धं वा । तथा च स्मर्यते

राज्ञा विवर्जितो[5] यस्तु यश्च पौरविरोधकृत् ।
राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैव च ॥

---

1 H पूर्वराजप्रकीर्तितं for पूर्वराजानुकीर्तनम्; K पूर्वराजायुकीर्तनम्.

2 अपरार्क, स्मृतिच॰ and वीर॰ read निवेशयेत्.

3 D विचक्षणं for विवक्षितम्.

4 F उपहसितोनेन for हसितोनेन.

5 B, C, D, G, K राज्ञा तु वर्जितो for राज्ञा विवर्जितो.

अन्ये वा ये पुरग्राम[1]महाजनविरोधकाः ।
अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

[2]न चानेकप्रतिज्ञत्वमपि पक्षाभासत्वमिति

बहुप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यव[3]हारे सुनिश्चितम् ।
कामं तदपि गृह्णीयाद्राजा तत्त्वबुभुत्सया ॥ इति

कात्यायनीयेन विरोधापत्तेः ॥ यत्तु—अनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो न सिध्यति—इति त[4]द्युगपन्न सिध्यति क्रमेण तु सिध्यतीति व्याख्येयम् ॥

एवं पूर्वपक्षे लिखिते यत्कार्यं तदाह याज्ञवल्क्यः (२. ७)

श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसंनिधौ ॥ इति ।

उत्तरं लक्षयति नारदः

पक्षस्य व्यापकं सारमसंदिग्धमनाकुलम् ।
अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरं तद्विदो विदुः ॥

अस्य चातुर्विध्यमाह कात्यायनः (=नारद २. ४)

मिथ्या संप्रतिप[5]त्त्या वा प्रत्यवस्कन्दनेन वा ।
प्राङ्न्यायप्रतिसिद्ध्या वा उत्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥ इति ।

---

1 H पौरविरोधकाः । अनादेयास्तु, omitting by oversight the intervening words.

2 B, C omit न before चानेकप्रतिज्ञत्वमपि.

3 अपरार्क and वीर० read व्यवहारेषु निश्चितम्, and व्यव. मा. (p. 296) reads व्यवहारेष्वनिश्चितम्.

4 N omits तद्युगपन्न सिध्यति before क्रमेण तु सिध्यति.

5 नारद (II. 4) reads संप्रतिपत्तिर्वा प्रत्यवस्कन्दमेव वा । प्राङ्न्यायविधिसाध्यं वा. अपरार्क reads प्राङ्न्यायविधिसिद्ध्या वा.

मिथ्योत्तरं च लक्षयति स एव

अभि[1]युक्तोभियोगस्य यदि कुर्यादपह्नवम् ।
मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥ इति ।

तच्च चतुर्विधमित्याह स एव (नारद २. ५)

मिथ्यैतन्नाभिजानामि तदा मेभूदसंनिधिः ।
अ[2]जातश्चास्मि तत्काल इति मिथ्या चतुर्विधम् ॥ इति ।

संप्रतिपत्त्युत्तरं तूक्तं स्मृत्यन्तरे

साध्यस्य सत्यवचनं प्रतिपत्तिरुदाहृता ॥ इति ।

प्रत्यवस्कन्दनोत्तरं लक्षयति नारदः

अर्थि[3]ना लिखितो योर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा ।
प्रपद्य कारणं ब्रूयात्प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतम् ॥ इति ।

प्राङ्न्यायोत्तरं लक्षयति कात्यायनः

आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि ।
सोभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते ॥ इति ।

एवमुत्तरलक्षणे स्थिते तद्रहितानामुत्तराभासत्वमर्थसिद्धमपि स्पष्टीकृतं स्मृत्यन्तरे

संदिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यल्पमतिभूरि च ।
पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथा नैवोत्तरं भवेत् ॥
यद्व्यस्तपदमव्यापि निगूढार्थं तथाकुलम् ।
व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये ॥ इति ।

---

1 B अभियुक्तो नियोगस्य for अभियुक्तोभियोगस्य.

2 B, D, F अज्ञातश्चास्मि for अजातश्चास्मि. D तत्कालं for तत्काले.

3 व्यव. मा. and परा. मा. read अर्थिनाभिहितः.

कात्यायनोपि

पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम् ।
मिथ्या चैवैकदेशे[1] च संकरात्तदनुत्तरम् ॥ इति ।

अनुत्तरत्वे च कारणमाह स एव

न चैकस्मिन्विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः ।
न चार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयम् ॥ इति ।

अत्रायमर्थः । मिथ्याकारणोत्तरयोः संकरे द्वयोरपि वादिनोः[2] क्रिया प्राप्नोति—मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि—इति नारदोक्तेः । तदुभयमेकस्मिन्व्यवहारे विरुद्धम् । तथा कारणप्राङ्न्यायसंकरे तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयम् । प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम्—इति व्यासोक्तेः । अत्र च—प्राङ्न्याये जयपत्रेण प्राड्विवाकादिभिस्तथा—इति व्यासोक्त्यैव प्राङ्न्याये जयपत्रेण प्राङ्न्यायदर्शिभिर्वा भावयितव्यम् । कारणोत्तरे तु साक्षिलेख्यादिभिरित्यत्रापि विरोधः । एवं त्रिचतुस्संकरेपि द्रष्टव्यम् । एतेषां चानुत्तरत्वं[3] यौगपद्येन । क्रमेण तूत्तरत्वमेव ॥ क्रमश्चार्थिप्रत्यर्थिसभ्येच्छया[4] भवति । तथा च हारीतः

मिथ्योत्तरं कारणं च स्यातामेकत्र चेदुभे ।
सत्यं चापि[5] सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम् ॥
यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात्क्रियाफलम् ।
उत्तरं तत्र तज्ज्ञेयमसंकीर्णमतोन्यथा ॥

---

1 C चैवैकदेशं for चैवैकदेशे.
2 G द्वयोरपि वादिप्रतिवादिनोः for द्वयोरपि वादिनोः.
3 D एषां वानुत्तरत्वेन for एतेषां चानुत्तरत्वं; K एषां चानुत्तरत्वं.
4 N reads क्रमश्चार्थिसभ्येच्छया भवति.
5 B, C, D सत्यं वापि for सत्यं चापि.

संकीर्णं भवतीति शेषः । अस्यार्थः । सुवर्णवस्त्राभियोगे सुवर्णं न गृहीतं वस्त्रं तु गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्यत्रादौ[1] सुवर्णविषये व्यवहृत्य पश्चाद्वस्त्रविषये व्यवहर्तव्यम् । एवं मिथ्याप्राङ्न्याययोः कारणप्राङ्न्याययोश्च संकरे योज्यम् । तथा तत्रैवाभियोगे सुवर्णं गृहीतं वस्त्रं तु न गृहीतं प्रतिदत्तमिति वा वस्त्रविषये पूर्वं जित इति वोच्यते[2] । तत्र वस्त्रविषय एव व्यवहर्तव्यं न सुवर्णविषये भूरिविषयत्वेपि क्रियाभावात् । यत्र त्वियं गौर्मदीयामुकस्मिन्काले नष्टाद्यास्य[3] गृहे दृष्टेत्यभियोगे मिथ्यैतदेतत्प्रदर्शितकालात्पूर्वमेवास्मद्गृहे स्थितेति मिथ्याकारणयोः कृत्स्नपक्षव्यापित्वं तत्र नानुत्तरत्वम् । सकारणं[4] मिथ्योत्तरमिदम् । अत्र च प्रत्यर्थिन एव क्रिया नार्थिनोपि[5] मिथ्याकारणयोर्वापि ग्राह्यं कारणमुत्तरम्—इति हारीतोक्तेः ॥ एवं मिथ्याप्राङ्न्याययोः कारणप्राङ्न्याययोश्च कृत्स्नपक्षव्यापित्वे[6] सति नानुत्तरत्वम् । अत्रोभयत्रापि प्रत्यर्थिन एव क्रियेति न[7] काप्येकस्मिन्व्यवहारे द्वयोः क्रियेत्यलम् ॥

उत्तरलेखनोत्तरं साधनोक्तौ क्रममाह याज्ञवल्क्यः (२. ७–८)

ततोर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ।
तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोन्यथा ॥ इति ।

---

1 A, E, M ०दत्तं वेत्यत्रादौ for ०दत्तं चेत्यत्रादौ; B चेत्यादौ for चेत्यत्रादौ.

2 C चोच्यते for वोच्यते.

3 B, C, D, G, H नष्टास्याद्य गृहे for नष्टाद्यास्य गृहे; K नष्टा व्याधगृहे.

4 F, G सकारणमिथ्योत्तरं for सकारणं मिथ्योत्तरम्.

5 A, E, M नार्थिनः for नार्थिनोपि.

6 B, C, D, F, G, H, K, N कृत्स्नपदव्यापित्वे for कृत्स्नपक्षव्यापित्वे.

7 N omits न काप्येकस्मिन्...क्रियेत्यलम्.

इदं च मिथ्योत्तरविषयम् । उत्तरान्तरे तु प्रत्यर्थिन एव साधनोपन्यासः । यथाह[1] हारीतः

प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम् ।
मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥ इति ।

एवं व्यवहारस्य चतुष्पात्त्वमाह याज्ञवल्क्यः (२. ८.)

चतुष्पाद्व्यवहारोयं विवादेषूपदर्शितः ॥ इति ।

पाद[2]चतुष्टयं तु व्यक्तीकृतं स्मृत्यन्तरे ।

भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः ।
आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते ॥ इति ।

इदं च संप्रतिपत्त्यतिरिक्तोत्तरविषयम् । संप्रतिप[3]त्तेर्द्विपात्त्वात् । यथाह[4] बृहस्पतिः

मि[5]थ्योत्तरे चतुष्पात्स प्रत्यवस्कन्दने तथा ।
व्यवहारस्तु विज्ञेयो द्विपात्संप्रतिपत्तिषु ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः (२. ९–१०)

अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।
अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत् ॥
कुर्यात्प्रत्यभियोगं च कलहे साहसेषु[6] च ॥

---

1 D, F तथा च हारीतः for यथाह हारीतः.

2 B, F पदचतुष्टयं for पादचतुष्टयम्.

3 F संप्रतिपत्तौ for संप्रतिपत्तेः.

4 C, K यथा बृहस्पतिः for यथाह बृहस्पतिः.

5 व्यव. मा. reads मिथ्योक्तौ च चतुष्पात्स्यात् प्रत्यवस्कन्दने तथा । प्राङ्न्याये च स विज्ञेयः.

6 G साहसेषु वा for साहसेषु च.

नारदः (२. २४)

पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः ।
वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥

हीनवादी दण्ड्यो भवति न प्रकृतादर्थाद्धीयत इत्यर्थः । एतच्चार्थव्यवहारे ज्ञेयम् । यथाह स एव (नारद २. २५)

सर्वे[1]ष्वर्थविवादेषु वाक्छले नावसीदति ।
परस्त्रीभूम्यृणादाने शास्योऽप्यर्थान्न हीयते ॥ इति ।

[2]पूर्वार्धस्योदाहरणार्थमुत्तरार्धम् । याज्ञवल्क्यः (२. १७)

साक्षिषूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।
पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥

पूर्ववादिनः प्रतिज्ञावादिनः । पूर्वपक्षः प्रतिज्ञा । अधरीभूते कारणोत्तरोपन्यासेन प्रत्यर्थिस्वीकारेणासाध्ये । साक्षिग्रहणं प्रमाणान्तरस्याप्युपलक्षणार्थम् । स एव (याज्ञवल्क्य २. १०)

उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ।

निर्णयस्य कार्यं कार्यनिर्णय इति ॥ प्रतिभूत्वेनाग्राह्यानाह कात्यायनः

न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा ।
निरु[3]द्धो दण्डितश्चैव संशयस्थो न च कश्चित् ॥
नैव रिक्थी न रिक्तश्च न[4] चैवान्यत्र वासितः ।
राजकार्यनियुक्तश्च ये च प्रव्रजिता नराः ॥

---

1 नारदस्मृति reads सर्वेष्वपि विवादेषु and पशुस्त्री०.

2 B, G omit पूर्वार्ध...र्धम्.

3 C, K, N विरुद्धो for निरुद्धो.

4 स्मृतिच०, परा. मा. and वीर० read न चैवात्यन्तवासिनः (वीर० also notices the reading अन्यत्र वासिनः).

नाशक्तो [1]धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।
नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूत्वक्रियां प्रति ॥ इति ।

[2]निरुद्धो निगडादिबद्धः । संशयस्थो व्यसनी । रिक्थी पुत्रपौत्रादिर्द्रव्यग्रहणाधिकारी । रिक्तो दरिद्रः । अन्यत्र वासितो देशाद्बहिष्कृतः ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ५२)

भ्रातॄणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।
प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते [3]तु न स्मृतम् ॥

लग्नकाभावे त्वाह कात्यायनः

अथ चेत्प्रतिभूर्नास्ति कार्य[4]योग्यस्तु वादिनः ।
स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनम् ॥ इति ।

स एव

द्विजातिः प्रतिभूहीनो रक्ष्यः स्याद्बाह्यचारिभिः ।
शूद्रादीन्प्रतिभूहीनान्बन्धयेन्निगडेन तु ॥ इति ।

[5]हीनवादिलक्षणान्याह नारदः (२. २४)

पूर्ववादं परित्यज्य योन्यमालम्बते पुनः ।
वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥ इति ।

---

1 B, D, G धनिनो दातुं for धनिने दातुम्; F नाशक्तौ for नाशक्तो.

2 D, B omit the words निरुद्धो...धिकारी and अन्यत्र...ष्कृतः. F, G also did the same, but the words were added in another hand.

3 G, K न तु स्मृतं for तु न स्मृतम्. The printed editions of याज्ञ० read न तु स्मृतम्.

4 C, H, K, N कार्ययोग्यस्य वादिनः for कार्ययोग्यस्तु वादिनः. स्मृतिच० reads वादयोग्यस्य and दूताय for भृत्याय.

5 C, H, K, N omit हीनवादि...नर इति.

दुष्टं लक्षयति याज्ञवल्क्यः (२. १३-१५)

देशाद्देशान्तरं याति सृक्किणी परिलेढि च ।
ललाटं स्विद्यते [1]चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥
परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते ।
वाक्चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि ॥
स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः ।
[2]अभियोगेथ साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः ॥

सृक्किणी ओष्ठप्रान्तौ ॥ २ ॥

॥ [3]अथ प्रमाणनिरूपणम् ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्यः (२. २२)

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।
एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥

कात्यायनोपि

यद्येको मानुषीं [4]ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम् ।
मानुषीं तत्र गृह्णीयान्न तु दैवीं क्रियां नृपः ॥
यद्येक[5]देशव्याप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी ।
सा ग्राह्या न तु [6]पूर्णापि दैविकी वदतां नृणाम् ॥

---

1 G स्विद्यते वास्य for स्विद्यते चास्य.

2 B, C, D, F, K अभियोगे च साक्ष्ये च for अभियोगेथ साक्ष्ये वा; A, G अभियोगेथ साक्ष्ये च.

3 C, G, K अथ प्रमाणं for अथ प्रमाणनिरूपणम्.

4 अपरार्क reads मानुषीं कुर्यादन्यः कुर्यात्तु.

5 अपरार्क reads ०देशप्राप्तापि and न्याय्या for ग्राह्या.

6 B, C, D, H, K पूर्वापि for पूर्णापि.

क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।
लेख्ये च सति वादेषु न स्याद्दिव्यं न साक्षिणः ॥
[1]पूगश्रेणिगणादीनां या स्थितिः परिकीर्तिता ।
तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः ॥
द[2]त्तादत्ते तथादत्ते स्वामिनो निर्णये सति ॥
विक्रयादानसंबन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति ॥
द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते ।
साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम् ॥
द्वारमार्गक्रियाभोगे जलवाहादिके तथा ।
भुक्तिरेव हि गुर्वी स्यान्न लेख्यं न च साक्षिणः ॥

क्वचि[3]द्दिव्यप्राबल्यमाह बृहस्पतिः

मणिमुक्ता[4]नाणकानां कूटकृन्न्यासहारकः ।
हिंसकोन्या[5]ङ्गनासेवी परीक्ष्याः शपथैः सदा ॥
महापापाभिशापेषु विद्यमानेषु साक्षिषु ।
दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः ॥ इति ।

---

1 C, G, H, K, N omit the verse पूग...साक्षिणः.

2 मिता० reads दत्तादत्तेथ भृत्यानां स्वामिना; अपरार्क 'दत्तादत्ते तथादत्ते स्वामिना'. वीर० (p. 112) reads 'दत्तादत्तेषु भृत्यानां स्वामिनां'; अपरार्क and वीर० (p. 112) read 'विक्रीयादानसंबन्धे'. A, B, C, F, K स्वामिनां for स्वामिनः; G स्वामिना. वीर० reads 'धनमयच्छति'.

3 C, H, K, N before क्वचिद्दिव्य० read दत्तादत्ते (K, N दत्वादत्ते) दत्तमिति प्रतिश्रुत्यानर्पिते तथादत्ते दत्वा पुनराच्छिद्य गृहीते । स्वामिनां निर्णये सपीति (तीति ?) एतत्स्वामिकमेतदिति निश्चये सति.

4 B, D ०मुक्ताप्रवालानां for ०मुक्तानाणकानाम्; F also read प्रवालानां but corrects to नाणकानां in another hand. The परा० मा. and वीर० (p. 114) read मुक्ताप्रवालानां.

5 H अन्यागमासेवी for अन्याङ्गनासेवी.

व्यासः

न मयैतत्कृतं लेख्यं कूटमेतेन कारितम् ।
अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थे दिव्येन निर्णयः ॥
अरण्ये विजने[1] रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे ।
न्यासापह्नवने चैव दिव्या संभवति क्रिया ॥

बृहस्पतिः

लिखिते साक्षिवादे च संदिग्धं यत्र जायते ।
अनुमाने च संभ्रान्ते तत्र दिव्यं विशोधनम् ॥

क्वचित्साक्षिदिव्ययोर्विकल्पमाह स एव

प्रक्रान्ते साहसे वादे पारुष्ये दण्डवाचिके[2] ।
बलोद्भूतेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेवं[3] वा ॥
ऋणे लेख्यं साक्षिणो वा युक्तिलेशादयोपि[4] वा ।
दैविकी वा क्रिया प्रोक्ता प्रजानां हितकाम्यया ॥ इति ।

युक्तिलेशो युक्त्येकदेशः । वाचिके पारुष्ये ब्रह्महासीत्येवमाद्याक्रोशात्मक इत्यर्थः । यत्तु कात्यायनः—वाक्पारुष्ये च भूमौ च दिव्यं न परिकल्पयेत्—इति तदल्पवाक्पारुष्यपरम् । भूमिग्रहणं स्थावरमात्रो[5]पलक्षणार्थम् । यथाह पितामहः—स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्जयेत्—इति । साक्ष्यादिसत्त्वेयं दिव्यनिषेधः । तथा च स[6] एव—साक्षिभिर्लिखितेनाथ भुक्त्या चैतान्प्रसाधयेत्—इति । स एव

---

1 C विजये for विजने.

2 D, F दण्डवाचके for दण्डवाचिके.

3 B, D, H, K दिव्यमेव च for दिव्यमेव वा.

4 D ०लेखादयोपि for लेशादयोपि.

5 C, D, F, G, K ०मात्रोपलक्षणं for मात्रोपलक्षणार्थम्; H मात्रोपलेशनम्.

6 C, F, G, H, K पितामहः for स एव.

लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः ।
न च[1] दिव्यावतारोस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः ॥
निश्चेतुं ये न शक्याः स्युर्वादाः संदिग्धरूपिणः ।
तेषां नृपः प्रमाणं स्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥

॥ अथ[2] लेख्यम् ॥ ४ ॥

तत्र[3] बृहस्पतिः

राजलेख्यं स्थानकृतं स्वहस्तलिखितं तथा ।
लेख्यं तु त्रिविधं प्रोक्तं भिन्नं तद्बहुधा पुनः ॥ इति ।

यत्तु वसिष्ठेन (व. ध. सूत्र appendix 10)—लौकिकं राजकीयं च लेख्यं विद्याद् द्विलक्षणम्—इति द्वैविध्यमुक्तं तत्स्थानकृतस्वहस्तलिखित[4]-योरभेदमाश्रित्य । लौकिकं जानपदमिति पर्यायौ राजकीयं जानपदं लिखितं द्विविधं स्मृतम्—इति संग्रह[5]कारोक्तेः ॥ बृहस्पतिः

[6]भागदानक्रयाधानसंविद्दासऋणादिभिः ।
सप्तधा लौकिकं लेख्यं त्रिविधं राजशासनम् ॥
भ्रातरः संविभक्ता ये स्वरुच्या तु परस्परम् ।
विभाग[7]पत्रं कुर्वन्ति भागलेख्यं तदुच्यते ॥

---

1 G न वा दिव्या° for न च दिव्या°.

2 A, M, N add the words इति व्यवहारमातृकाः समाप्ताः before अथ लेख्यम्.

3 B, D, K omit तत्र.

4 B, C, D. G, K लिखितयोर्भेदमाश्रित्य for लिखितयोरभेदमाश्रित्य.

5 B, D, F संग्रहोक्तेः for संग्रहकारोक्तेः.

6 B, D, G भागधान for भागदान; C भागप्रदान. B दासक्रमणादिभिः for दासऋणादिभिः.

7 H विभागं यत्र for विभागपत्रं.

भूमिं दत्त्वा तु यत्पत्रं कुर्याच्चन्द्रार्ककालिकम्[1] ।
अनाच्छेद्यमनाहार्यं दानलेख्यं तु तद्विदुः ॥
गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् ।
पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं[2] तदुच्यते ॥
जङ्गमं स्थावरं बन्धं दत्त्वा लेख्यं करोति यत् ।
गोप्यभोग्यक्रियायुक्तमाधिलेख्यं तदुच्यते ॥
ग्रामो[3] देशश्च यत्कुर्यान्मतं लेख्यं परस्परम् ।
राजाविरोधि धर्मार्थं संवित्पत्रं वदन्ति तत् ॥
वस्त्रान्नहीनः कान्तारे लिखितं कुरुते तु यत् ।
कर्माणि ते करिष्यामि दासपत्रं तदुच्यते ॥
धनं वृद्ध्या गृहीत्वा तु स्वयं कुर्याच्च[4] कारयेत् ।
उद्धारपत्रं तत्प्रोक्तमृणलेख्यं मनीषिभिः ॥

आदिशब्दाद्विशुद्ध्यादिपत्रग्रहणम् ॥

विशुद्ध्यादिपत्राण्याह[5] कात्यायनः

अभिशापे समुत्तीर्णे प्रायश्चित्ते कृते जनैः ।
विशुद्धिपत्रकं ज्ञेयं[6] तेभ्यः साक्षिसमन्वितम् ॥
उत्तमेषु समस्तेषु अभिशापे समागते ।
वृत्तानुवादे लेख्यं यत्तज्ज्ञेयं सन्धिपत्रकम् ॥
सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते ॥ इति ।

---

1 B, D चन्द्रार्कसाक्षिकं for चन्द्रार्ककालिकम्; G has ०कालिकं in the text and ०साक्षिकं in the margin.

2 D क्रमलेख्यं for क्रयलेख्यं.

3 परा. मा. reads ग्रामादिसमयात्कुर्यान्मतं; अपरार्क reads मतलेख्यं, वीर० reads सत्यलेख्यम्.

4 H कुर्यात्प्रकारयेत् for कुर्याच्च कारयेत्.

5 B, D, F विशुद्धिपत्राण्याह for विशुद्ध्यादिपत्राण्याह.

6 वीर० (p. 189) reads देयं for ज्ञेयम्.

अन्वाधिपत्रमाह प्रजापतिः

धनी धनेन तेनैव परमाधिं नयेद्यदि ।
कृत्वा तदाधिलिखितं पूर्वं[1] चास्य समर्पयेत् ॥

याज्ञवल्क्योऽपि (२. ९४)

दत्त्वर्णं पाटयेल्लेख्यं शुद्ध्यै वान्यत्तु कारयेत् ॥

पूर्वोक्तयोः स्वहस्त[2]कृतान्यहस्तकृतयोर्विशेषमाह नारदः (४. १३५)

लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृतं तथा ।
असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः (२. ८९)

विनापि साक्षिभिर्लेख्यं[3] स्वहस्तलिखितं तु यत् ।
तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपधिकृतादृते ॥

बलं बलात्कारः । उपधिर्लोभादिः । अन्यकृते विशेष[4]माह स एव (या. २. ८४–८५)

यः कश्चिदर्थो निष्णातः[5] स्वरुच्या तु परस्परम् ।
लेख्यं तु साक्षिमत्कार्यं[6] तस्मिन्धनिकपूर्वकम् ॥
समामासतदर्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः ।
सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम् ॥ इति ।

---

1 C पूर्वं वास्य for पूर्वं चास्य.

2 A, D, E, M स्वहस्तान्यहस्तकृतयोः for स्वहस्तकृतान्यहस्तकृतयोः.

3 D साक्षिमल्लेख्यं for साक्षिभिर्लेख्यं.

4 B, C, D, G, K omit अन्यकृते before विशेषमाह; F also did so, but corrected it.

5 B, D कश्चिदर्थोऽभिमतः for कश्चिदर्थो निष्णातः.

6 D धनिकपूर्वके for धनिकपूर्वकम्.

सब्रह्मचारिकं बह्वृचादिशाखाप्रयुक्तं गुणनाम बह्वृचः कठ इत्यादि स एव (या. २. ८६–८८)

समाप्तेर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।
मतं मेमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् ॥
साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।
अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥
उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकसूनुना ।
लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोन्ते ततो लिखेत् ॥

समाः संख्यातो गुणतश्च । क्वचिदसमा[1] इत्यकारप्रश्लेषः ॥ नारदः

अलिपिज्ञ ऋणी यः स्यात्स्वमतं तु स लेखयेत् ।
साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपतः ॥

त्रिविधं राजशासनमित्युक्तं तद्दर्शयतो याज्ञवल्क्यबृहस्पती (या. १. ३१८–३२०)

दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत्[2] ।
आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥
पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम् ।
अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानं च महीपतिः ॥
प्रतिग्रहपरीमाणं दानं[3]च्छेदोपवर्णनम् ।
स्वहस्तकालसंपन्नं शासनं कारयेत्स्थिरम् ॥

---

1 N reads क्वचिदसमाः समा इत्यकारे प्रश्लेषः.

2 H धारयेत् for कारयेत्.

3 F दानं च्छेदोपवर्णनं for दानच्छेदोपवर्णनम्.

निबन्धः आकरादौ[1] राजादिदत्तं नियतलभ्यम् । प्रतिगृह्यते यत्स[2] प्रतिग्रहो भूम्यादिः तस्य परिमाणमियत्ता[3] । दीयते यत्तद्दानं गृहादि तस्य छेदो मर्यादा तस्या[4] उपवर्णनं कथनम् । तथा

देशादिकं यस्य राजा लिखितेन प्रयच्छति ।
सेवाशौर्यादिना तुष्टः प्रसादलिखितं तु तत् ॥
पूर्वोत्तरक्रियावादनिर्णयान्ते यदा नृपः ।
प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते ॥ इति ।

राज्ञोनुकल्पमाह व्यासः

राज्ञा[5] तु स्वयमादिष्टः सन्धिविग्रहलेखकः ।
ताम्रपट्टे[6] पटे वापि प्रलिखेद्राजशासनम् ॥

अत्र च राज्ञा स्वमतं लेख्यमित्याह स एव

संनिवेशं प्रमाणं च[7] स्वहस्तेन लिखेत्स्वयम् ।
मतं मेमुकपुत्रस्य अमुकस्य महीपतेः ॥

संनिवेशं प्रमाणं चेति पूर्ववाक्येनान्वयः । वसिष्ठस्तु राजलेख्यस्य चातुर्विध्यमाह

शासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथापरम् ।
आज्ञाप्रज्ञापनापत्रे राजकीयं चतुर्विधम् ॥

---

1 C आकारादौ for आकरादौ.

2 B, D यत्प्रतिग्रहः for यत्स प्रतिग्रहः; G, K यत्तत्प्रतिग्रहः.

3 B, D omit the words परिमाणमियत्ता...यस्य; F also did the same, but corrects in another hand.

4 F तस्योपवर्णनं for तस्या उपवर्णनम्.

5 C, D राजा तु स्वयमादिष्टसन्धि॰ for राज्ञा तु स्वयमादिष्टः सन्धि॰; K ॰दिष्टसन्धि॰.

6 A ताम्रपट्टे वापि पटे for ताम्रपट्टे पटे वापि.

7 H has a confused text here. It reads प्रमाणं च कुर्याच्चन्द्रार्क॰ कालिकम्. H seems to have gone back several pages, copied a few lines and then returns to मतं मे.

सामन्तेष्वथ भृत्येषु राष्ट्रपालादिकेषु च ।
कार्यमादिश्यते[1] येन तदाज्ञापत्रमुच्यते ॥
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यमान्येष्वभ्यर्हितेषु[2] च ।
कार्यं निवेद्यते येन पत्रं प्रज्ञापनाय तत् ॥

शासनजयपत्रे प्रागुक्ते ॥ याज्ञवल्क्यः (२. ९१)

देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा[3] ।
भिन्ने दग्धे तथा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत् ॥

नारदः (४. १४२)

लेख्ये देशान्तरन्यस्ते[4] शीर्णे दुर्लिखिते हृते ।
सतस्तत्कालकरणमसतो द्रष्टृदर्शनम् ॥

द्रष्टारः साक्षिणः । तदभावे दिव्यम् । अलेख्यसाक्षिके दिव्यं[5] व्यवहारे विनिर्दिशेत्—इति कात्यायनोक्तेः । याज्ञवल्क्यः (२. ९२)

संदिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात्स्वहस्तलिखितादिभिः ।
युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसंबन्धागमहेतुभिः ॥

युक्तिरर्थापत्तिः । प्राप्तिर्द्वयोरेकत्रावस्थानम् । चिह्नं मुद्रादि । क्रिया[6] साक्ष्यादिः[7] । संबन्धोनागतः । आगमः संभावितः प्राप्त्युपायः । हेतुरनुमानम् ॥ प्रजापतिः

---

1 H reads प्रदिश्यते येन पत्रे प्रज्ञापनाय तत्, omitting two lines.

2 B, D अभ्यर्हितेषु तु for अभ्यर्हितेषु च; F also read तु but corrected it to च.

3 B, C, D, G, H, K तथा हृते for हृते तथा; F also at first wrote तथा हृते but corrected into हृते तथा.

4 B, D देशान्तरे न्यस्ते; for देशान्तरन्यस्ते; F देशान्तरं न्यस्ते.

5 B, D, K दैवीं for दिव्यम्.

6 B, D, F place क्रिया साक्ष्यादिः before चिह्नम्.

7 G, K साक्ष्यादि for साक्ष्यादिः.

कार्यो यत्नेन महता निर्णयो राजशासने ।
राज्ञां स्वहस्ततो मुद्रालेखका[1]क्षरदर्शनात् ॥

दुष्टलेख्यान्याह बृहस्पतिः

मुमूर्षुशत्रुभीतार्तस्त्रीमत्तव्यसनातुरैः ।
निशोपधिबलात्कारकृतं लेख्यं न सिध्यति ॥
दूषितो गर्हितः साक्षी यत्रैको विनिवेशितः ।
कूटलेख्यं तु तत्प्रोक्तं लेखको वापि तद्विधः ॥ इति ॥

॥ इति[2] लेख्यप्रकरणम् ॥ ४ ॥

अथ भुक्तिः ॥ ५ ॥

नारदः (४. ८५)

आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् ।
अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति ॥

सागमत्ववद्विशेषणान्तरवैशिष्ट्यमप्याह व्यासः

सागमो दीर्घकालश्चा[3]विच्छेदोपरवोज्झितः ।
प्रत्यर्थिसंनि[4]धानश्च पञ्चाङ्गो भोग इष्यते ॥

भुक्तिमात्रेण साध्यासिद्धिमाह नारदः (४. ८६)

सं[5]भोगं केवलं यस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् ।
भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तस्करः ॥ इति

---

1 G लेखकान्तरदर्शनात् for लेखकाक्षरदर्शनात्.

2 A, B, C, D, F, G, H, K omit इति लेख्यप्रकरणम्.

3 अपरार्क reads 'च्छेदोपाधिविवर्जितः'; व्यव. मा. 'निश्छिद्रोन्यरवोज्झितः'; परा. मा. and वीर० '०कालश्च विच्छेदोपरमो०.' D, F ०विच्छेदोपरबोधितः for ०विच्छेदोपरवोज्झितः; H विच्छेदोपनबोधितः (?).

4 H अन्यार्थसंनिधानश्च for प्रत्यर्थिसंनिधानश्च.

5 नारद reads भोगं केवलतो यस्तु and स विज्ञेयस्तु तस्करः.

इदं चागमस्मरणयोग्ये काले ज्ञेयम् । तदयोग्ये तु भुक्तिमात्रमपि प्रमाणमित्याह[1] स एव (नारद ४. ८९)

स्मार्ते काले क्रिया भूमेः[2] सागमा भुक्तिरिष्यते ।
अस्मार्ते[3]ऽनुगमाभावात्क्रमात्त्रिपुरुषागता ॥ इति ।

अनुगमाभावाद्योग्यानुपलब्ध्या आगमाभावनिश्चयस्यासंभवात्[4] ॥ अस्मार्तेऽप्यागमाभावस्मरणानुवृत्तावाह स एव (नारद ४. ८७)

अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि ।
चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः ॥ इति ।

यत्तु स एव (नारद ४. ९१)

अन्यायेनापि यद्भुक्तं पित्रा[5] पूर्वतरैस्त्रिभिः ।
न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम् ॥ इति

तदागमं विनाप्यन्यायेनापि यत्पित्रा सह पूर्वतरैस्त्रिभिर्भुक्तं तदपाहर्तुं न शक्यं, [6]किं पुनरागमाभावनिश्चयासंभव इति योज्यम् । यदपि हारीतीयम्[7]

यद्विनागममत्यन्तं भुक्तं पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् ।
न तच्छक्यमपाहर्तुं[8] क्रमात्त्रिपुरुषागतम् ॥ इति

---

1 A प्रमाणमाह for प्रमाणमित्याह.
2 नारदस्मृति reads भुक्तेः for भूमेः.
3 B, D, F omit अस्मार्ते...संभवात्.
4 C ०निश्चयस्य संभवात् for निश्चयस्यासंभवात्.
5 नारदस्मृति reads पितुः for पित्रा and व्यव. मा. reads अपाकर्तुम्.
6 B omits किं before पुनः.
7 B, D हारीतायां for हारीतीयम्; F हारीततायाम्.
8 B, C, D, F, G, H, K अपाकर्तुं for अपाहर्तुम्.

तदत्यन्तोपलभ्यमानागमं विनेति व्याख्येयं न [1]चागमस्वरूपं विनेति ॥ यत्पुनर्याज्ञवल्कीयम् (२. २८)

आगमस्तु कृतो येन सोभियुक्तस्तमुद्धरेत् ।
न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥ इति

तदागमकर्तुरेवागमानुद्धारे दण्डो न तत्पुत्रादीनाम[2]पीत्येवंपरं न त्वर्थसिद्धिरिति । य[3]थाह हारीतः

आगमस्तु कृतो येन स दण्ड्यस्तमनुद्धरन् ।
न तत्सुतस्तत्सुतो वा भोग्यहानिस्तयोरपि ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः (२. २९)

योभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत् ।
न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता ॥

रिक्थी अंशभागी पुत्रादिः । तमागमम् ॥ न[4]नु दीर्घकालो भोगः प्रमाण[5]मिति विरुद्धम् । यतः स्वल्पकालोपभोगेनाप्यभियोक्तुर्हानिः प्रतीयते । यथाह स एव (या. २. २४)

पश्यतोब्रुवतो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी ।
परे[6]ण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥ इति ।

---

1 B, C, D, F, G न त्वागम० for न चागम०; K न ह्यागम०.

2 G, K पुत्रादीनामित्येवंपरं for पुत्रादीनामपीत्येवंपरम्.

3 G यथा हारीतः for यथाह हारीतः; K यदाह.

4 न तु दीर्घ० for ननु दीर्घ०.

5 B reads प्रमाणमिति यदुक्तं तत्कथं स्वल्पहानिप्रतीतेर्यथाह; D दीर्घकालो भोगः प्रमाणमिति यदुक्तं तत्कथं स्वल्पकालोपभोगेनाप्यभियोक्तुर्हानिप्रतीतेः.

6 F omits परेण...इति. A omits इति.

उच्यते । एतत्पश्यतोप्रतिषेधतस्तावत्[1]कालीनतद्भूम्यादिजन्यफलहानिर्भवतीत्येवंपरम्। न तु तद्भूम्यादिवस्तुहानिरपीति । अनागमं तु यो भुङ्क्ते (नारद ४. ८७)—इत्युदाहृतवचनविरोधात् ॥ कात्यायनः

नोपभोगे बलं कार्यमाहर्त्रा तत्सुतेन वा ।
पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

नारदः (४. ८१)

आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधिस्त्रियः ।
राजस्वं श्रोत्रिय[2]स्वं च नोपभोगेन नश्यति ॥ (=मनु ८. १४९)

मनुः (८. १४६)

संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।
धेनुरुष्ट्रो वहन्[3]नश्वो यश्च दम्यः प्रयुज्यते ॥

दम्यः प्रयुज्यते दमनार्थं यः समर्प्यते ॥

॥ इति[4] भुक्तिप्रकरणम् ॥ ५ ॥

॥ अथ साक्षिणः ॥ ६ ॥

टोडरानन्दे नारदः (४. १४७)

संदिग्[5]धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः ।
दृष्टश्रुतानुभूतत्वात्साक्षिभ्यो व्यक्तदर्शनम् ॥

---

1 B, D, F तावत्कालीनभोगे तद्भूम्यादि० for तावत्कालीनतद्भूम्यादि०.

2 नारदस्मृति reads श्रोत्रियद्रव्यं न भोगेन प्रणश्यति.

3 B, D, F वहः शाखी यश्च for वहन्नश्वो यश्च; H, G, K वहन्नाख्यो यश्च.

4 A, B, C, D, F, G, H, K omit इति...प्रकरणम्.

5 नारद reads सन्दिग्धेषु च, श्रुतदृष्टानुभूतार्थात्, व्यक्तदर्शनम्.

तद्भेदानाह बृहस्पतिः

लिखितो[1] लेखितो गूढः स्मारितः[2] कुल्यदूतकौ ।
याद‍ृच्छिकश्चोत्तरश्च कार्यमध्यगतोपरः[3] ॥
नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्मृतः ॥

अर्थिना[4] पत्रे निवेशितो लिखितः । प्रत्यर्थिनार्थिप्रेरणया निवेशितो लेखितः । कुड्यादिव्यवधानेन[5] श्रावितो गूढः । पुनः पुनः कार्यं स्मार्यमाणः[6] स्मारितः । यद‍ृच्छयैवागतः साक्षीक्रियमाणो याद‍ृच्छिकः । श्रवणाच्छ्रावणाद्वा साक्षिणामप्युपर्युपरि भाषमाण उत्तरः । अध्यक्षः[7] प्राड्विवाकः । इदं च सभ्यादीनामुपलक्षणम् । लेखकः प्राड्विवाकश्च सभ्याश्चैवानुपूर्वशः—इति कात्यायनवाक्यात् । स एव

नव सप्त पञ्च वा स्युश्चत्वारस्त्रय एव वा ।
उभौ वा श्रोत्रियौ ग्राह्यौ नैकं पृच्छेत्कदाचन ॥
लिखितौ द्वौ तथा गूढौ त्रिचतुःपञ्च लेखिताः ।
यद‍ृच्छास्मारिताः कुल्यास्तथा चोत्तरसाक्षिणः ॥
दूतकः खटिकाग्राही कार्यमध्यगतस्तथा ।
एक एव प्रमाणं स्यान्नृपोऽध्यक्षस्तथैव च ॥

लिखितादीनामुभयानुमतत्व एकस्यापि ग्रहणमाह याज्ञवल्क्यः (२. ७२)

उभयानुमतः[8] साक्षी भवत्येकोपि[9] धर्मवित् ।

---

1 The व्यव. मा. (p. 321) reads लिखितोऽलिखितो गूढः.
2 D, F स्मारितस्तुल्य° for स्मारितः कुल्य°.
3 D कार्यपृष्ठगतः.
4 B, C, D, F, K, N omit अर्थिना. B, D, F पत्रनिवेशितः for पत्रे निवेशितः. G अर्थिना स्वयं पत्रे निवेशितः.
5 H omits कुड्यादि...श्रावणाद्वा.
6 F स्मर्यमाणः.
7 In G, H the words अध्यक्षः...वाक्यात् precede कुड्यादि above.
8 F omits उभयानु...व्यासः.
9 B, C, D, G, K भवेदेकोपि for भवत्येकोपि.

व्यासः

शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यस्त्वनुभूतवाक् ।
प्रमाणमेकोपि[1] भवेत्साहसेषु विशेषतः ॥

अनुभूतवाक् प्रायो दृष्टसत्यवचाः[2] ॥ निक्षेपादिष्वनाप्तमप्येकमाह कात्यायनः

अभ्यन्तरस्थनिक्षेपे साक्ष्यमेकोपि वाच्यते ।
अर्थिना प्रहितः साक्षी भवेदेकोपि[3] याचिते ॥

याचितं विवाहाद्यर्थमानीतमाभरणादिकं[4] कुण्डलादि । पण्यविवादेप्येकमाह स एव

संस्कृतं येन यत्पण्यं तत्तेनैव विभावयेत् ।
एक एव प्रमाणं स विवादे तत्र कीर्तितः ॥

तेषां च स्वरूपमाह व्यासः

धर्मज्ञाः पुत्रिणो[5] मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
श्रौतस्मार्तक्रियायुक्ता विगतद्वेषमत्सराः ॥

श्रोत्रिया न पराधीनाः[6] सूरयश्चाप्रवासिनः ।
युवानः साक्षिणः कार्या ऋणादिषु विजानता ॥

---

1 C, K प्रमाणमेको भवति.

2 B, C, D, F, G, K ०सत्यवचनः.

3 The वीर० reads अभ्यन्तरस्तु निक्षेपे and the स्मृतिच० 'आभ्यन्तरस्तु'. The स्मृतिच० reads भवत्येकोपि दूतकः.

4 F, K नीतं for आनीतम्.

5 F पौत्रिणः for पुत्रिणः.

6 B, D, F न पदाधीनाः for न पराधीनाः.

नारदः (४. १५५)

श्रेणिषु[1] श्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्गिणः ।
बहिर्वासिषु बाह्याः स्युः स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः ॥

वर्गिण आह कात्यायनः

लिङ्गिनः श्रेणिपूगाश्च वणिग्जातास्[2]तथापरे ।
समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्गास्तानब्रवीद्भृगुः ॥
दासचारणमल्लानां हस्त्यश्वरथजीविनाम्[3] ।
प्रत्येकैकसमूहानां नायका वर्गिणः स्मृताः ॥

विजातीयान्[4]आह याज्ञवल्क्यः (२. ६९)

त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्तक्रियापराः ।
यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥

वर्ज्यान्[5]अप्याह स एव (याज्ञवल्क्य २. ७०–७१)

स्त्रीबालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिशस्तकाः ।
रङ्गावतारिपाखण्डिकूटकृद्विकलेन्द्रियाः ॥
पतितात्पार्थ[6]संबन्धिसहायरिपुतस्कराः ।
साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः ॥

निर्धूतः स्वजनैस्त्यक्तः । आदिशब्देन दासाद्याः । बृहस्पतिः

मातुः पिता पितृव्यश्च भार्याया भ्रातृमातुलौ ।
भ्राता सखा च जामाता सर्ववादेष्वसाक्षिणः ॥

---

1 B, C, D, F, K श्रेणीषु for श्रेणिषु.
2 अपरार्क and वीर० read वणिग्व्राताः.
3 C, G, H, K ०रथवाजिनां for ०रथजीविनाम्. अपरार्क and वीर० read हस्त्यश्वायुधजीविनाम् and प्रत्येकैकं समू०.
4 C, D, F, G, H, K विजातीयानप्याह.
5 A, E, M वर्ज्यानाह.
6 B, D, F, G, N पतितार्थाभिसंबन्धि०.

नारदः (४. १६१)

अनिर्दिष्टस्तु साक्षित्वे स्वयमेवैत्य यो वदेत् ।
[1]स्वयमुक्तिः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हति ॥

कात्यायनः

साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानां च वादिना[2] ।
तेषामेकोन्यथावादी भवेत्सर्वे न साक्षिणः ॥

एतेषामपि कचित्साक्षित्वमाह नारदः (४. १८८)

असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दास[3]नैकृतिकादयः ।
कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेपि साक्षिणः ॥

असंभवे मनुः (८. ७०)

स्त्रिया[4]प्यसंभवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ।
शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ७२)

सर्वः साक्षी संग्रहणे चौर्यपारुष्यसाहसे ॥

अत्र स्त्रीसं[5]ग्रहणादीनां साहसत्वेपि पृथगुपादानं गुप्ततया क्रियमाण-स्त्रीसं[6]ग्रहादिपरम् । उशनाः

दासोन्धो बधिरः कुष्ठी स्त्रीबालस्थविरादयः ।
एतेप्यनभिसंबद्धाः साहसे साक्षिणो मताः ॥

---

1 नारदस्मृति reads सूचीत्युक्तः स शास्त्रेषु.

2 व्यव. मा. and वीर० read वादिनां for वादिना and भेदात्सर्वे न साक्षिणः.

3 A, E, M नैष्कृतिकादयः for नैकृतिकादयः. नारदस्मृति and अपरार्क read नैकृतिकादयः. अपरार्क reads आश्रित्य for आसाद्य.

4 B, D, F स्त्रियाथ संभवे.

5 C, D, F, G, H, K स्त्रीसंग्रहादीनां.

6 C, D, F, G, H, K ०संग्रहपरम्.

अनभिसंबद्धा अपक्षपातिनः ॥ बृहस्पतिः

साक्षिणो[1]र्थे समुद्दिष्टान्सत्सु दोषेषु दूषयेत् ।
अदुष्टान्दूषयन्वादी तत्समं दण्डमर्हति ॥

वाद्यत्र प्रत्यर्थी । तत्समं विवादविषयीभूतद्रव्यसमम् । व्यासः

साक्षिदोषाः प्रयोक्तव्याः संसदि प्रतिवादिना ।
पत्रेभिलिखितान्सर्वान् वाच्याः प्रत्युत्तरं तु ते ॥

पत्रे लिखितान्साक्षिदोषान्प्रतिलक्षीकृत्य तद्विषयं परिहारं ते साक्षिणः सभ्यैर्वाचनीया इत्यर्थः । स एव

प्रतिपत्तौ न साक्षित्वमर्हन्ति तु कथंचन ।
अतोन्यथा भावनीयाः क्रियया प्रतिवादिना ॥
अ[2]भावयन्दमं दाप्यः प्रत्यर्थी साक्षिणः स्फुटम् ।
भाविताः साक्षिणो वर्ज्याः साक्षिधर्मनिराकृताः ॥
तथैवं[3] विनयं दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
यदि वादी निराकाङ्क्षः साक्षिस[4]त्त्वे व्यवस्थितः ॥ इति ।

अतोन्यथा असंप्रतिपत्तौ । भावनीयाः अङ्गीकारयितव्याः । क्रियया प्रमाणेन । स्फुटं यथा स्यात्त[5]थाभावयन्नित्यन्वयः ॥ यत्तु

सभासदां दूषणं यल्लोकसिद्धमथापि वा ।
साक्षिणां दूषणं ग्राह्यं न[6] साध्यं दोषवर्जनात् ॥ इति

---

1 स्मृतिच० reads साक्षिणोर्थिसमु० and वीर० reads साक्षिणोर्थी समुद्दिष्टान्. B, C, D, F साक्षिणोर्थसमुद्दिष्टान्.

2 अपरार्क reads असाधयन् for अभावयन्.

3 B, C, D, F, H, K, N omit the words तथैव...व्यवस्थित इति अपरार्क and वीर० read जितः स विनयं दाप्यः.

4 A साक्षिसत्ये for साक्षिसत्त्वे. अपरार्क and परा. मा. read साक्षिसत्ये.

5 C, D तथा भावयन् for तथाभावयन्.

6 अपरार्क, स्मृतिच०, परा. मा. and वीर० read असाध्यम्. परा. मा. reads नान्यदिष्यते for दोष० and स्मृतिच० reads दोषवर्णनात्; while व्यव. मा. reads दोषदर्शनात्.

तल्लोकावधारिताप्तसाक्षिविषयम्[1] । प्रतिवादिना दोषाज्ञाने स एव

प्रमाणस्य हि ये दोषा वक्तव्यास्ते विवादिना ।
गूढास्तु[2] प्रकटाः सभ्यैः काले शास्त्रप्रदर्शनात् ॥

गूढाः शास्त्रप्रदर्शनेन साक्षिवादात्पूर्वकाले वक्तव्या इत्यर्थः । अनन्तरं[3] तु न वक्तव्या इत्याह बृहस्पतिः

लेख्यदोषास्तु[4] ये केचित्साक्षिणां चैव ये स्मृताः ।
वादकाले तु वक्तव्याः पश्चादुक्तान्न दूषयेत् ॥

उक्तान्[5] उक्तवतः वक्तुमारब्धवत इत्यर्थः । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च (पा. ३.४. ७१)—इति कर्तरि क्तः ॥

अत्र दण्डमाह कात्यायनः

उक्तेऽर्थे साक्षिणो यस्तु दूषयेत्प्रागदूषितान् ।
न[6] च तत्कारणं ब्रूयात्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

साक्षिणां स्वदूषणपरिहाराशक्तावर्थी तं कुर्यादित्याह बृहस्पतिः

लेख्यं वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य दूषिताः ।
तस्य कार्यं न सिध्येत्तु[7] यावत्तन्न[8] विशोधयेत् ॥

तल्लेख्यादिकम् ॥

कूटसाक्षिकर्तुर्दण्डमाह कात्यायनः

---

1 B, D, F ०वर्जनादिति तदा सत्वेन (तत्त्वेन ?) लोकेवधारितसाक्षिविषयम्.

2 N omits गूढास्तु...प्रदर्शनात्.

3 B, D, F, H अनन्तरं तु वक्तव्याः.

4 G लेख्ये दोषास्तु for लेख्यदोषास्तु.

5 D, F omit the words उक्तानुक्त०......कर्तरि क्तः; B, C, H, K, N omit वक्तुमारब्ध...कर्तरि क्तः.

6 परा. मा. reads स च तत्कारणं for न च &c,

7 F न सिध्येत.

8 C यावन्नात्र; H यावत्तत्र.

येन कार्यस्य लोभेन निर्दिष्टाः कूटसाक्षिणः ।
गृहीत्वा तस्य सर्वस्वं कुर्यान्निर्विषयं ततः ॥

निर्विषयं विवादविषयीभूतार्थरहितम् ॥

दुष्टसाक्षिणां[1] निश्चयोपायमाह नारदः (४. १९३–१९६)

यस्त्वात्मदोषदुष्टत्वा[2]दस्वस्थ इव लक्ष्यते ।
स्थानात्स्थानान्तरं गच्छेदेकैकं चा[3]नुधावति ॥
कास[4]त्यकस्माच्च भृशमभीक्ष्णं[5] निश्वसित्यपि ।
विलिखत्यवनिं पद्भ्यां बाहू वासश्च धूनयेत् ॥
भिद्यते[6] मुखवर्णोऽस्य ललाटं स्विद्यते तथा ।
शोषमागच्छतश्चौष्ठावूर्ध्वं तिर्यक् च वीक्षते ॥
त्वरमाण इवा[7]बद्धमपृष्टो बहु भाषते ।
कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं पापं[8] विनयेद्भृशम् ॥

साक्षिणां प्रश्नप्रकारमाह कात्यायनः मनुरपि[9] (८. ८७, ७९–८०)

देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं[10] द्विजान् ।
उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा[11] पूर्वाह्णे[12] च शुचिः शुचीन् ॥

---

1 D, F ०साक्षिनिश्चयो० for ०साक्षिणां निश्चयो०.

2 नारद reads ०भिन्नत्वात् for ०दुष्टत्वात्.

3 A, C, E, G, H, K, M वानुधावति.

4 D काकल्य० for कासत्य०. नारद reads क्रामत्यनिभृतोकस्मात्.

5 F अभीक्ष्णे for अभीक्ष्णम्.

6 D, F विद्यते for भिद्यते.

7 नारद reads इवाकस्मादपृष्टो.

8 D omits पापं...पृच्छेदृतम्.

9 F, K, N omit मनुरपि.

10 वीर० reads ऋते द्विजान्.

11 A, E, M प्राङ्मुखांश्च for प्राङ्मुखान्वा.

12 B, D, F, G, H पूर्वाह्ने वा for पूर्वाह्णे च.

सभान्तः साक्षिणः सर्वान्[1]र्थिप्रत्यर्थिसंनिधौ ।
प्राड्विवाकोनुयुञ्जीत विधिनानेन सान्त्वयन् ॥
यद्द्वयोरनयोर्वेत्थ कार्येस्मिंश्चेष्टितं[2] मिथः ।
तद्ब्रूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ॥

गवाश्वादिविवादेषु विप्रतिपन्नार्थ[3]सान्निध्यमप्याह स एव

अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्ये साध्यार्थस्य च संनिधौ ।
प्रत्यक्षं चोदयेत्[4]साक्ष्यं न परोक्षं कथंचन ॥
अर्थस्योपरि कर्तव्यं तयोरपि विना क्वचित् ।
चतुष्पादेषु धर्मोयं द्विपदस्थावरेषु च ॥
तौल्यगणिममेयानामभावेपि हि वादयेत् ।
क्रियाकारेषु सर्वेषु[5] साक्षित्वं न त्वतोन्[6]यथा ॥

तयोरपि विना क्वचित् तयोर्वादिप्र[7]तिवादिनोर्विनाप्यर्थसंनिधाने क्वचिच्चतुष्पादादिष्वित्यर्थः । तौल्यं तोलनयोग्यं सुवर्णादि । गणिमं गणनीयं नाणकादि । मेयं मानयोग्यं व्रीहिगोधूमादि । अभावेपि साध्यार्थसंनिधानाभावेपि । क्रियाकारेषु व्यवहारेषु ॥ वधरूपे विवादपदे साक्षिभाषणं शिवसंनिधावित्याह स एव

वधे चेत्प्राणिनां साक्ष्यं वाद[8]येच्छिवसंनिधौ ।
तदभावे तु चिह्न[9]स्य नान्यथैत[10]त्प्रवादयेत् ॥

---

1 मनु० reads प्राप्तान् for सर्वान्.
2 D, F कार्येस्मिन्धिष्ठितम्.
3 H विप्रतिपत्त्यर्थं० for विप्रतिपन्नार्थं०.
4 वीर० reads वादयेत् for चोदयेत्.
5 H पूर्वेषु for सर्वेषु.
6 A, B, C, D, E, M तत्त्वतो० for न त्वतो०.
7 B, C, D, H तयोर्वादिनोर्विनाप्यर्थसंनिधाने; K तयोर्वादिनो विना अपि.
8 परा. मा. and वीर० read वादयेच्छवसंनिधौ.
9 G विप्रस्य for चिह्नस्य.
10 B, C, D, H, K नान्यथैव for नान्यथैतत्. स्मृतिच०, परा. मा. and वीर० read नान्यथैव. B, D विवादयेत् for प्रवादयेत्.

तत्साक्षि[1]भाषणं वधचिह्नस्याभावे कार्यम् । अन्यथा वधचिह्नसद्भावे ॥ स एव

न कालहरणं कार्यं राज्ञा[2] साक्षिप्रभाषणे ।
महादोषो भवेत्कालाद्धर्मव्यावृत्तिलक्षणः ॥

नारदः (४. १९८)

आहूय साक्षिणः पृच्छेन्नियम्य शपथैर्भृशम् ।
समस्तान्विदिताचारान्विज्ञातार्थान्पृथक् पृथक् ॥

वसिष्ठः

समवेतैस्तु यद्दृष्टं वक्तव्यं तु तथैव तत् ।
विभिन्नेनैवं[3] तत्कार्यं वक्तव्यं तु पृथक् पृथक् ॥
भिन्नकाले तु यत्कार्यं विज्ञातं यत्र साक्षिभिः ।
एकैकं वादयेत्तत्र विधिरेष प्रकीर्तितः ॥

मनुः (८. ११३, १०२)

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥
गोरक्षकान्वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् ।
प्रेष्यान्वार्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥
ये व्यपेताः स्वकर्मभ्यः पर[4]पिण्डोपजीविनः ।
द्विजत्वमभि[5]वाञ्छन्ति तांस्तु शूद्रवदाचरेत् ॥ इति ।

---

1 B, D भाषणं च चिह्नस्याभावे; F चिह्नस्य भावे कार्यं.

2 F राज्ञां साक्षिप्रभाषणं for राज्ञा साक्षिप्रभाषणे.

3 अपरार्क reads विभिन्नैककार्यं for विभिन्नेनैवं तत्कार्यं; परा. मा. and वीर॰ read यत्कार्यं for तत्कार्यम्.

4 B, C, D, F, G परपीडोपजीविनः for परपिण्डोपजीविनः.

5 B, D, F अभिकाङ्क्षन्ति for अभिवाञ्छन्ति.

अन्यथा ब्रुवतः सत्यं ते नश्यतीत्येवमादिप्रकारेणेत्यर्थः ॥ साक्षिवचनपरीक्षामाह[1] ।

देशकालवयोद्रव्य[2]संज्ञाज्ञातिप्रमाणता ।
अन्यूनं चेन्निगदितं सिद्धं साध्यं विनिर्दिशेत् ॥

साक्षिणां[3] विप्रतिपत्तौ निर्णयमाह याज्ञवल्क्यः (२. ७८)

द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।
गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तमाः ॥

साक्ष्यमङ्गीकृत्यानभिधाने दण्डमाह स एव (याज्ञवल्क्य २. ७६)

अब्रुवन् हि नरः साक्ष्यमृणं सदशबन्धकम् ।
राज्ञा[4] सर्वं प्रदाप्यः स्यात् षट्चत्वारिंशकेऽहनि ॥

सर्वं वृद्धिसहितम् । सदशबन्धकं दशमांशसहितम् । दशमांशो राज्ञा ग्राह्यः सवृद्धिकमृणमुत्तमर्णेन ग्राह्यमिति मिताक्षरायाम् ॥ जानतः साक्ष्यानङ्गीकारे दण्डमाह स एव (याज्ञवल्क्य २. ८२)

यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निह्नुते तत्तमोवृतः ।
स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥

विवादपराजये यो दण्डस्तम[5]ष्टगुणं दाप्यः । दण्डदानासमर्थस्तु ब्राह्मणो निर्वास्यः क्षत्रियादिः स्वोचितं कर्म कारयितव्य इति मिताक्षरायाम् ॥ मनुः (८. १०८)

यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमं च सः ॥

---

1 B, D, F ०परीक्षोपायमाह for ०परीक्षामाह.

2 वीर० reads ०वयोजातिसंज्ञाद्रव्यप्रमाणतः and परा. मा. reads जाति for ज्ञाति. G जाति for ज्ञाति.

3 D, F साक्षिणः for साक्षिणाम्.

4 H omits राज्ञा... सदशबन्धकम्.

5 B, C, G, K तं दण्डमष्टगुणं; D यो दण्डमष्टगुणम्.

याज्ञवल्क्यः (२. ८०)

[1]उक्तेपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमाः[2]।
द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः[3]॥

नारदः (१. ६२)

निर्णिक्ते[4] व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् ।
लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥

क्वचित्साक्षिणोनृतवचनानुज्ञां प्रायश्चित्तं चाह याज्ञवल्क्यः (२. ८३)

वर्णिनां[5] हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।
तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः ॥

शूद्रस्य प्रायश्चित्तमाह विष्णुः (विष्णुधर्मसूत्र ८. १७) शूद्रश्चैकाहिकं[6] गोदशकस्य ग्रासं दद्यात्–इति । ऐकाहिकमेकस्मिन्नहनि भक्षयितुं पर्याप्तम् ॥

॥ [7]इति साक्षिप्रकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

॥ अथ दिव्यम् ॥ ७ ॥

तत्तु मानुषप्रमाणानिर्णीतार्थनिर्णायकम् । तच्च तत्कालकालान्तरनिर्णायकतया द्वेधा । तत्राद्यभेदानाह बृहस्पतिः

---

1 B, F read before उक्तेपि साक्षिभिः the verse वर्णिनां हि...द्विजैः and add शूद्रस्य प्रायश्चित्तमाह विष्णुः । उक्तेपि साक्षिभिः &c.

2 B, C, D, F, G, K गुणवत्तराः.

3 B, D, F add after साक्षिणः 'अनृतवदनानुक्षिणः' (?); G adds अनृतवादिनः

4 नारदस्मृति reads 'निर्णिक्तव्यवहारेषु'.

5 C, H, K वर्णिनो हि for वर्णिनां हि.

6 B, D, F ०श्चैकाह्निकं; विष्णुधर्मसूत्र reads शूद्र एकाह्निकम्.

7 A, F omit इति...समाप्तम्; C, G, H, K read इति साक्षिनिरूपणं for इति...समाप्तम्.

[1]धटोग्निरुदकं चैव विषं कोशश्च पञ्चमम् ।
षष्ठं च तण्डुलाः प्रोक्तं सप्तमं तप्तमाषकाः[2] ॥
अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मजं स्मृतम् ।

तत्राद्यानि पञ्च महाभियोग एवेत्याह याज्ञवल्क्यः (२. ९५)

तुलाग्न्यापो विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये ।
महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेभियोक्तरि ॥

शीर्षकस्थे पा[3]राजयिकदण्डभाजि ॥ पितामहः

सावष्टम्भाभियुक्तानां धटादीनि विनिर्दिशेत् ।
तण्डुलाश्चैव कोशश्च शङ्का[4]स्वेतानि योजयेत् ॥ इति ।

अव[5]ष्टम्भो निश्चयः। तेन कोशोवष्टम्भे शङ्कायां च भवति। कालिकापुराणे

परदाराभिशापे च चौर्या[6]गम्यागमेषु च ।
महापातकशस्ते च स्याद्दिव्यं नृपसाहसे ॥
विप्रतिपत्तौ विवादेवर्णस्य स्थापने कृते ।
तत्रैव स्थापयेद्दिव्यं शिरःपूर्वं महीपतिः ॥
परदाराभिशापे च बहवो यत्र वादिनः ।
शिरोहीनं भवेद्दिव्यमासनः शुद्धिकारणात् ॥

अगम्याः परदारभिन्नाः[7] साधारणा वेश्याद्याः । शस्तेभिशस्ते । साहसं बलादन्यायः । अवर्णो निन्दा । शि[8]रो दण्डः । परदाररूपं

---

1 B, D घटो for धटो; F घटाग्नि० for धटोग्नि०; K घटोनिरुदकं.

2 A, C, G, H ०माषकः for ०माषकाः; D ०माषकम्; K समाषकः; F omits तप्तमाषकाः...नवमम्.

3 A पराजयिक० for पाराजयिक०.

4 A शङ्कास्वेव नियोजयेत् for शङ्कास्वेतानि योजयेत्.

5 B, C, F, K omit अवष्टम्भो निश्चयः.

6 H omits चौर्या...शापे च.

7 G परदाराभिन्नाः for परदारभिन्नाः.

8 B, C, D, F, K omit शिरो दण्डः.

विशेषणमविवक्षितं अभिशापस्यानुवाद्यत्वात् । एवं बह्व[1] इत्याद्यपि । तेन वाद्यभावेपि सर्वाभिशापे[2] दिव्यं भवति । शुद्धिकारणादिति हेतुनिर्देशोप्येवं संगच्छते । विनापि शीर्षकं कुर्यान्नृपद्रोहेथ पातके (याज्ञवल्क्य २. ९६)–इति सामान्योक्तिश्च[3] ॥ नारद[4]ः

राजभिः शङ्कितानां च निर्दिष्टानां च दस्युभिः ।
आत्मशुद्धिपराणां च देयं दिव्यं शिरो विना ॥ इति ।

कालान्तरे निर्णायकं दिव्यं शपथः[5] ॥ तद्भेदानाह नारदः (४. २४८)

सत्यं[6] वाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च ।
देवतापितृपादांश्च दत्तानि सुकृतानि च ॥
स्पृशेच्छिरांसि पुत्राणां दाराणां सुहृदां तथा ।
अभियोगेषु सर्वेषु कोशपान[7]मथापि वा ॥
इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणात्[8] ॥ (नारद ४. २५०) ।

कोशस्य कालान्तरनिर्णायकत्वेपि महाभियोगविषयतया आद्येषु पाठः । याज्ञवल्क्यः (२. ९६)

रुच्या वान्यतरः कुर्यादितरो वर्तयेच्छिरः[9] ॥

---

1 C एवं च बह्वः.
2 D, F ०भिशापेपि दिव्यं for ०भिशापे दिव्यम्.
3 G omits च after सामान्योक्तिः.
4 H reads after नारदः 'प्रायश्चित्तं चाह याज्ञवल्क्यः । वर्णिनो हि वधो (the verse above).
5 B, D, F शापः for शपथः.
6 D, F, G सत्यवाहन० for सत्यं वाहन०, K सस्यवाहन०.
7 B, K कोशयान० for कोशपान०; C कोशपात०.
8 नारद० read ०कारणे for ०कारणात् and दिव्यतत्त्व '०कारणाः'.
9 B, D, F वर्जयेत्.

अयं च विकल्पोभियोक्तुरिच्छायामेव[1] । तदनिच्छायां त्वभियोज्यस्यैव दिव्यम् ।

न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।
अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः ॥ इति

दिव्यतत्त्वे कात्यायनीयोक्तेः[2] ॥

अथाधिकारिव्यवस्था[3] । याज्ञवल्क्यः (२. ९८)

तुला स्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम् ।
अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य वा ॥

स्त्री जातिवयोवस्थाविशेषानादरेण । षोडशाब्दावधिको बालः सर्वजातीयोपि । अशीतिवर्षाधिको वृद्धः । अत्र ब्राह्मणस्य वक्ष्यमाण[4]साधारणकाले तुलैव नियता । अग्न्यादिकाले तु तान्यपि भवन्ति । अत एव पितामहः

सर्वेषामेव वर्णानां कोशाच्छुद्धिर्विधीयते ।
सर्वाण्येतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विना[5] विषम् ॥ इति ।

कालिकापुराणे

वर्णान्त्यस्य सदा देयं माषकं तप्तहेमजम् ॥

नारदः

क्लीबान्नरान्सत्त्वहीनान्परितश्चार्दितान्तरान् ।
बालवृद्धातुरान्[6]स्त्रीश्च परीक्षेत धटे सदा ॥

---

1 B, C, D, F, K अभियोज्येच्छाया० for अभियोक्तुरिच्छाया०.

2 B, C, D, F, K कातीयोक्तेः.

3 A ०व्यवस्थाः for ०व्यवस्था.

4 B, D, F वक्ष्यमाणासाधारण० for वक्ष्यमाणसाधारण०.

5 B, C, D, F, G, K विषं विना for विना विषम्. मिता० and दिव्यतत्त्व read विषं विना.

6 वीर० reads क्लीबातुरान् सत्त्व० and ०र्दितान्नरान्.

स्त्रीणां तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् ।
धटकोशादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं[1] विचारयेत् ॥
नार्तानां तोयशुद्धिः स्यान्न विषं पित्तरोगिणाम् ।
श्वित्र्यन्धकुनखादीनां नाग्निकर्म[2] विधीयते ॥
न मज्जनीयाः[3] स्त्रीबाला धर्मशास्त्रविचक्षणैः ।
रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्बलाः ॥
निरुत्साहान्व्याधिक्लिष्टान्नार्तांस्तोये[4] निमज्जयेत् ।
सद्यो म्रियन्ते मज्जन्तः स्वल्पप्राणा हि ते स्मृताः ॥
साहसेष्वागतानेतान्नैव तोये निमज्जयेत् ।
न चापि हारयेदग्निं[5] न विषेण विशोधयेत् ॥ (last four are नारद ४. २५५, ३१३–३१५)

विष्णुः (=विष्णुधर्मसूत्र ९. २९)

न श्लेष्मिणां[6] व्याधितानां भीरूणां श्वासकासिनाम्[7] ।

कात्यायनः

न लोहशिल्पिनामग्निः सलिलं नाम्बुसेविनाम् ।
मन्त्रयोगविदां चैव विषं दद्यात्तु न क्वचित् ॥
तण्डुलैर्न नियुञ्जीत[8] व्रतिनं मुखरोगिणम् ॥

---

1 C, K अतस्तत्त्वं for अन्तस्तत्त्वम्.

2 C, K नाग्निकार्यम्.

3 नारद reads न मज्जनीयं स्त्रीबालम्.

4 A, E, H, M क्लिष्टांस्तांस्तोये न निमज्जयेत् for ०क्लिष्टान्नार्तांस्तोये निमज्जयेत्.

5 F अग्निमविशेषे न शोधयेत्.

6 C, G, K श्लेष्मिकाणां; D, F श्लेष्मिकानाम्.

7 B श्वासकासिकानां.

8 C न तु युञ्जीत for न नियुञ्जीत.

व्रती पयोव्रतादिमान् । पितामहः

मद्यपस्त्रीव्यसनिनां[1] कितवानां तथैव च ।
कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः ॥

नारदः (४. ३३२)

महापराधे निर्धर्मे कृतघ्ने क्लीबकुत्सिते ।
[2]नास्तिके दृष्टदोषे च कोशदानं विवर्जयेत् ॥

कात्यायनः

अस्पृश्याधमदासानां म्लेच्छानां पापकारिणाम् ।
प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि ॥
तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि समये[3] तेषु निर्दिशेत् ।

तत्प्रसिद्धानि धटसर्पादीनि ॥ दिव्यकारिणोशक्तौ प्रतिनिधिमाह दिव्य[4]तत्त्वे स एव

देशकाला[5]विरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् ।
अन्येन हारयेद्दिव्यं विधिरेष विपर्यये ॥

अन्येन हारयेत्प्रतिनिधिना कारयेत् । विपर्यये दिव्यकारिणोसामर्थ्ये । -युक्तं[6] प्रकल्पयेत् । पूर्वं[7] पित्रादिघातो महापापं वा कृतमिति निश्चये[8] कालान्तरे चार्थान्तरसंदेहेपि प्रतिनिधिद्वारैव दिव्यमाह स एव[9]

---

1 B, D, F व्यवसिनां for व्यसनिनाम्.
2 नारद reads नास्तिकव्रात्यदासेषु कोशपानम्.
3 मिता०, स्मृतिच०, वीर० read संशये for समये.
4 B, E, M दिव्यतन्त्रे.
5 G ०कालविरोधे.
6 B, C, F, K, N omit युक्तं प्रकल्पयेत्.
7 A, B, D, M read विपर्यये before पूर्वम्.
8 B निश्चये वा for निश्चये.
9 After स एव B, D, F add दिव्यप्रकरणे कात्यायनः.

मातापितृद्विज[1]गुरुवृद्धस्त्रीबालघातिनाम् ।
महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥
लिङ्गिनां प्र[2]मदानां च मन्त्रयोगक्रियाविदाम् ।
वर्णसंकरजातानां पापाभ्यासप्रवर्तिनाम् ॥
एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वेवं[3] प्रयत्नतः ।
दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः ॥
एतैरेव नि[4]युक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति ।
न[5] सन्ति साधवो यत्र तत्र शोध्याः स्वकैर्नरैः ॥

स्वकैराप्तैः ॥

अथ कालः । पितामहः

चैत्रो मार्गशिरश्चैव वैशाखश्च तथैव च ।
एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥
घटः सर्वर्तुकः प्रोक्तो वाति वाते विवर्जयेत् ।
अग्निः शिशिरहेमन्तवर्षासु परिकीर्तितः ॥
शरद्ग्रीष्मे तु सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ॥

[6]विषे हेमन्तशिशिरयोरेवोपादानं कालान्तरस्याप्युपलक्षणं—वर्षे चतुर्यवा मात्रा (=नारद ४. ३२४)—इत्याद्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ नारदः

कोश[7]स्तु सर्वदा देयस्तुला स्यात्सार्वकालिकी ॥

---

1 स्मृतिच०, दिव्यतत्त्व read ०द्विजगुरुबालस्त्रीराजघातिनाम्.
2 स्मृतिच० reads प्रशठानां for प्रमदानाम्.
3 वीर० reads निन्द्येष्वेवं प्रवर्तितः.
4 दिव्यतत्त्व reads प्रयुक्तानां for नियुक्तानाम्.
5 B, D, F न संनिधानसाधवः for न सन्ति साधवः.
6 C, K omit विषे before हेमन्त०.
7 C, B, D, F, G कोशं तु सर्वदा देयं (B, D देयः) for कोशस्तु सर्वदा देयः.

पितामहः

पूर्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात्पूर्वाह्णे च घटो भवेत् ।
मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीप्सता[1] ॥
दिवसस्य तु पूर्वाह्णे कोशशुद्धिर्विधीयते ।
रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देयं सुशीतलम् ॥ इति ।

एतानि[2] दिव्यान्यादित्यवारे कार्याणीति शिष्टाः ॥

अथ देशः । पितामहः

प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे घटः सदा ।
इन्द्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे ॥

नारदः (४. २६५)

सभाराजकुलद्वारे देवायतनचत्वरे ॥ इति ।

कात्यायनः

इन्द्रस्थानेऽभिशस्तानां महापातकिनां नृणाम् ।
नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥
प्रति[3]लोमप्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे ।
अतोऽन्येषु तु कार्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः ॥ इति ।

नारदः

अदेशकालदत्तानि बहि[4]र्वादिकृतानि च ।
व्यभिचारं सदार्थेषु कुर्वन्तीह न संशयः ॥ इति ।

---

1 A, E, M अभीप्सतां for अभीप्सता.

2 B, C, D, F, K एतानि च दिव्यानि for एतानि दिव्यानि.

3 D, F, K प्रतिलोम्य° for प्रतिलोम°.

4 अपरार्क, स्मृतिच° and वीर° read बहिर्वासकृतानि and वीर° reads व्यभिचारे सदर्थेषु.

अथ सर्वदिव्यसाधारणो विधिः । पितामहः

तत आवाहयेद्देवान्विधिनानेन[1] धर्मवित् ।
प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेत् ॥
एह्येहि भगवन्धर्म अस्मिन्दिव्ये समाविश ।
सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः ॥
आवाह्य तु घटे[2] धर्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत् ॥

स एव

इन्द्रं पूर्वे तु[3] संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।
वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरं चोत्तरे तथा ॥
अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ।
इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः ॥
कुबेरस्तु सुवर्णाभः अग्निश्चापि[4] सुवर्णभः ।
तथैव निर्ऋतिः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रशस्यते ॥
ईशानस्तु भवेद्रक्त[5] एवं ध्यायेत्क्रमादिमान् ।
इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनावाहयेद्बुधः ॥
धरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानिलो नलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
देवेशेशानयोर्मध्य आदित्यानां तथायनम्[6] ।
धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोंशो[7] भगस्तथा ॥

---

1 C, D, F विधिना तेन for विधिनानेन.
2 C घटं धर्मं for घटे धर्मम्.
3 B, F पूर्वं तु for पूर्वे तु.
4 B omits अग्निश्चापि सुवर्णभः.
5 F भवेद्रक्तं for भवेद्रक्तः.
6 मिता० reads तथा गणम् for तथायनम्.
7 B, D, F वरुणोंशौ for वरुणोंशो; मिता० and दिव्यतत्त्व read वरुणोंशुः and परा. मा. reads वरुणेशौ.

इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमस्तथा[1] ।
ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः[2] ॥
इत्येते द्वादशादित्या नामभिः[3] परिकीर्तिताः ।
अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः ॥
वीरभद्रश्च शंभुश्च गिरिशश्च महायशाः[4] ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यः[5] पिनाकी चापराजितः ॥
भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशांपतिः ।
स्थाणुर्भवश्च[6] भगवान् रुद्रास्त्वेकादश स्मृताः ॥
प्रेतेशरक्षोमध्ये च मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ।
ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥
वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डा गणसंयुता ।
निर्ऋतेरुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ॥
वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ।
गगनस्पर्शनो[7] वायुरनिलो मारुतस्तथा[8] ॥
प्राणः प्राणेशजीवौ च मारुताः[9] सप्त कीर्तिताः ।
धटस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद्बुधः ॥
एतासां देवतानां[10] च स्वनाम्ना पूजनं विदुः ।

---

1 B, D, F दशमः स्मृतः for दशमस्तथा.
2 H ०जघन्यतः for ०जघन्यजः.
3 दिव्यतत्त्व reads मनुना for नामभिः.
4 C omits महायशाः...भवश्च.
5 A अहिर्बुध्नः.
6 G भगश्च for भवश्च; परा. मा. reads भगश्च.
7 मिता० reads गगनः स्पर्शनः, वीर० reads पवनः स्पर्शनः and दिव्यतत्त्व reads श्वसनः.
8 B, C, D, F, H, K मरुतः for मारुतः.
9 G मरुतोष्टौ. स्मृतिच०, मिता०, परा. मा, दिव्यतत्त्व, वीर० read मरुतोष्टौ.
10 B, C, D, F, H, K देवतानां तु for देवतानां च.

भूषा[1]वसानं धर्माय दत्त्वा [2]चार्घ्यादिकं क्रमात् ।
अ[3]र्घ्यादि पश्चादङ्गानां भूषान्तमु[4]पकल्पयेत् ।
गन्धादिकां निवे[5]द्यान्तां परिचर्यां प्रकल्पयेत् ॥
चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः ।
आज्येन हविषा चैव समिद्भिर्होमसाधनैः ॥
सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत् ॥

हविश्चरुः । आज्यहविःसमि[6]धां संप्रतिपन्नदेवताकत्वान्मिलितानामेव होमः सान्नाय्ययोरिवेति दिव्यतत्त्वे गौडमीमांसकाः[7] । तन्न । आज्ये स्रुवेणावद्यतीति स्रुवस्य[8], चरौ सकृदुपस्तृणाति मध्यात्पूर्वार्धाच्च द्विर्हविषोवद्यति अभिघारयति हविरवत्तं चैषोवदानधर्म[9] इत्याश्वलायनादिसूत्रात्स्रुचः[10], समित्सु सामर्थ्यात् हस्तस्येति भिन्नसाधनकत्वात्तन्त्रतानुपपत्तेः । सान्नाय्यहोमयोस्तु जुह्वा[11] एव साधनत्वाद्युक्ता तन्त्रतेति । स एव ।

यमर्थमभियुक्तः स्याल्लिखित्वा तं तु पत्रके ।
मन्त्रेणानेन स[12]हितं तत्कार्यं च शिरोगतम् ॥

1 D, F भूमावसानं for भूषावसानम्.
2 C, K चार्घादिकं; H चार्थादिकम्.
3 B अर्वादि for अर्घ्यादि.
4 B, D, F भूषान्तरमुप० for भूषान्तमुप०.
5 मिता० and परा. मा. read नैवेद्यान्ताम्.
6 C ०समिधो for समिधाम्.
7 B, C, F, H, K ०मीमांसकः.
8 G स्रुवस्यचरौ for स्रुवस्य चरौ.
9 B, D, F अवदानं धर्मः for अवदानधर्मः.
10 A, C, G, H, M read स्रुवः for स्रुचः.
11 D, F जुह्वान एव for जुह्वा एव.
12 दिव्यतत्त्व reads सहितं कुर्यात्तस्य शिरोगतम्.

मन्त्रश्च[1] (महाभारते आदिपर्वणि ७४. ३०)

आदित्यचन्द्रावनिलोनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ इति ।

नारदः

प्राड्विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः ।
श्रुतवृत्तोपसंपन्नः शान्तचित्तो विमत्सरः ॥
सत्यसंधः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहिते रतः ।
उपोषितश्चार्द्रवासाः[2] कृतदन्तानुधावनः ॥
सर्वासां देवतानां च पूजां कृत्वा यथाविधि ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः (२. ९७)

सचैलं स्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितम्[3] ।
कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसंनिधौ ॥

पितामहोपि

एकरात्रोपोषिताय त्रिरात्रोपोषिताय[4] वा ।
नित्यं देयानि दिव्यानि शुचये चार्द्रवाससे ॥ इति ।

स एव

सद्भिः परिवृतो राजा एतां[5] शुद्धिं प्रपूजयेत् ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिस्तु तोषयेत् ॥
एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान्मनोरमान् ।
महतीं कीर्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

---

1 D, F omit च after मन्त्रः.

2 मिता० and दिव्यतत्त्व read शुद्धवासाः for आर्द्रवासाः and कुर्यात् for कृत्वा.

3 D उपोषितः for उपोषितम्; F उपोषिताः.

4 B omits त्रि...ताय. मिता० reads 'त्रिरात्रोपोषिताय स्युरेकरात्रोषिताय वा.'

5 B, C, D, F, G, K शुद्धिमेतां for एतां शुद्धिम्.

॥ अथ घटविधिः ॥

पितामहः

विशालामुच्छ्रितां शुभ्रां घटशालां तु कारयेत् ।
यत्रस्थो[1] नोपहन्येत श्वभिश्चाण्डालवायसैः ॥
कपाटबीजसंयुक्तां परिचारकरक्षिताम् ।
पानीयादिसमायुक्तामशून्यां कारयेन्नृपः ॥

नारदः (४. २६४)

खादिरं कारयेत्तत्र निर्व्रणं शुक्ल[2]वर्जितम् ॥
शुक्लखादिरवर्जितमित्यर्थः ॥
शांशपं तदभावे वा शालं[3] च कोटरैर्विना ।
अञ्जनं तिन्दुकी[4]सारं तिनिशं रक्तचन्दनम् ॥

माधवस्तु—अर्जुनस्तिलकोशोक[5]स्तिनिशो रक्तचन्दनः[6]—इति पपाठ ॥

एवंविधानि काष्ठानि घटार्थं परिकल्पयेत् ॥ (नारदः ४. २६५)

एवंविधानीत्यादीन्यन्यान्यपि यज्ञियान्यौदुम्बरादीनीति[7] मदनः ।

अत एव पितामहः

छित्त्वा तु यज्ञियं[8] वृक्षं यूपवन्मन्त्रपूर्वकम् ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः ॥

---

1 D, F, K यत्रस्था नोपहन्यन्ते (K °हन्येत) for यत्रस्थो नोपहन्येत.
2 नारद and वीर° read शुष्कवर्जितम्.
3 B, D शालां for शालं. B, C, D, F, G, K वा for च after शालं.
4 B, D, F तिदुका° for तिन्दुकी°; F °सारतिनिशं for °सारं तिनिशम्.
5 B, D, F अशोकतिनिशौ for अशोकस्तिनिशः. परा. मा. reads तिमियो for तिनिशो.
6 C °चन्दनमिति for °चन्दनः इति.
7 D, F omit इति before मदनः.
8 परा. मा. reads याज्ञिकं वृक्षं हेतुवन्मन्त्र°; वीर° reads यज्ञियं काष्ठं; स्मृतिच° has विधिवत् for यूपवत्.

मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यश्छेदने[1] जप्य एव च ।

यूपवत्—ओषधे त्रायस्वैनम् (वाज. सं. ४. १) इत्यादिमन्त्रपूर्वकम् । सौम्यवानस्पत्ययोर्जप[2]मन्त्रत्वेनादृष्टार्थत्वात्समुच्चयः । सौम्याः प्रसिद्धाः । वानस्पत्यो—वनस्पते शतवल्शो विरोह[3] (ऋ. सं. ३. ८. ११) । अस्य यूपवदित्यतिदेशा[4]त्सिद्धस्यैवानुवादः ॥ पितामहः

चतुर्हस्ता[5] तुला कार्या पादौ[6] कार्यौ तथाविधौ ।
अन्तरं तु तयोर्हस्तौ भवेद[7]ध्यर्धमेव च ॥

व्यासः

हस्तद्वयं निखेयं तु[8] पादयोरुभयोरपि ॥ इति ।

पितामहः

चतुरस्रा तुला कार्या दृढा ऋज्वी तथैव च ।
कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्नतः ॥

स एव

शिक्यद्वयं समासज्य[9] पार्श्वयोरुभयोरपि ।
प्रागग्रान्[10]कल्पयेद्दर्भाञ्शिक्ययोरुभयोरपि ॥
पश्चिमे तोलयेत्कर्तॄनन्यस्मिन्मृत्तिकां शुभाम् ।
इष्टकाभस्मपाषाणकपालास्थिविवर्जिताम् ॥

1 D, F वानस्पत्यश्चन्दने for वानस्पत्यश्छेदने; G वानस्पत्यकेदने.
2 A, M जाप्यमन्त्रत्वेन for जपमन्त्रत्वेन.
3 A, B, F, M वरोह for विरोह.
4 B, D, F अतिदेशादेव for अतिदेशात्. A, H, M सिद्धस्य for सिद्धस्यैव.
5 B omits चतुर्हस्ता...रपीति पितामहः.
6 दिव्यतत्त्व reads 'पादौ चोपरि तत्समौ'.
7 मिता०, परा. मा, स्मृतिच० read भवेदध्यर्धमेव वा; अपरार्क reads 'अध्यर्ध एव वा'.
8 स्मृतिच०, वीर०, परा. मा. read 'तु प्रोक्तं मुण्डकयोर्द्वयोः.'
9 दिव्यतत्त्व reads समासाद्य for समासज्य.
10 F omits प्रागग्रान्...भयोरपि.

नारदः (४.२७१–२७२)

शिक्यद्वयं समासज्य धकटकेटयोर्दृढम् ।
एकत्र शिक्ये पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम्[1] ॥
धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलाम् ।
पिटकं[2] पूरयेत्तस्मिन्निष्टकापांसुलोष्टकैः[3] ॥

परीक्षाप्रकारमाह स एव

कार्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्बसमो धटः ।
उदकं च प्रदातव्यं धटस्योपरि पण्डितैः ॥
यस्मिन्न प्लवते तोयं स विज्ञेयः समो धटः ॥

साम्यार्थमवलम्बावाह[4] पितामहः

तोरणे च तथा कार्ये पार्श्वयोरुभयोरपि ।
धटादुच्चतरे स्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः ॥
अवलम्बौ च कर्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ।
मृन्मयौ सूत्रसम्बद्धौ धट[5]मस्तकचुम्बिनौ ॥

पितामहः

तोलयित्वा नरं पूर्वं तस्मा[6]त्तमवतार्य[7] तु ।
धटं तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ॥
तत आवाहयेद्देवान् विधिनानेन मन्त्रवित् ।
वादित्रतूर्यनिर्घोषैर्गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥

---

1 F शिवां for शिलाम्.
2 A, H, M पीठकं for पिटकम्.
3 स्मृतिच० reads इष्टकाग्रावपांसुभिः; नारद reads इष्टकालोष्टपांसुभिः.
4 C, G अवालम्बावाह; K सामर्थ्यमवलम्बा०.
5 C धटामस्तक० for धटमस्तक०.
6 अपरार्क, स्मृतिच०, परा. मा., वीर० read पश्चात्तम् for तस्मात्तम्.
7 F अवतीर्य for अवतार्य.

नारदः

रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्यपूपाक्षतादिभिः ।
अर्चयेत्तु घटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. १००–१०२)

तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।
प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारितः ॥
त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।
तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय[1] ॥
यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ।
शुद्धश्चेद्गमयोर्ध्वं[2] मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥

नारदः (४. २७६)

समयैः परिगृ[3]ह्याथ पुनरारोपयेन्नरम् ।
निर्वाते वृष्टिरहिते शिरस्यारोप्य पत्रकम् ॥

स[4]मयैः परिगृह्य शपथैर्नियम्य । तानाह विष्णुः (विष्णुध. सू. १०. ९.)

ब्रह्मघ्नां ये स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणः ।
. तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा ॥ इति ।

पुनरारोहणकालेभिमं[5]त्रणमाह नारदः (=४. २७८–२७९; विष्णुध. सू. १०. १०–११)

---

1 G विमोचयेति for विमोचय.
2 B, D, F ०र्ध्वं तु for ०र्ध्वं माम्.
3 B, D, F परिमृज्य for परिगृह्य.
4 B, D, F समयैः for शपथैः.
5 D, F निमन्त्रणं for अभिमन्त्रणम्.

त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ।
त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥
व्यवहाराभिशस्तोयं मानवस्तोल्यते त्वयि ।
तदेनं संशयारूढं धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥
देवासुरमनुष्याणां सत्यैस्त्वमतिरिच्यसे[1] ।
सत्यसंधोसि भगवञ् शुभाशुभविभावने ॥
आदित्यचन्द्रावनिलोनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च[2] ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

इति ।

पितामहः

ज्योतिर्विद्ब्राह्मणः[3] श्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम् ।
विनाड्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैः ॥
साक्षिणो ब्राह्मणश्रेष्ठा यथादृष्टार्थवादिनः ।
ज्ञानिनः शुचयोलुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु ॥
शंसन्ति साक्षिणः सर्वे[4] शुद्ध्यशुद्धी नृपे तदा ॥

विनाड्यः पलानि । दशगुर्वक्षरः प्राणः षट् प्राणाः स्याद्विनाडिका-इति स्मृतेः ॥ नारदः (४. २८३)

तुलितो यदि वर्धेत विशुद्धः स्यान्न संशयः ।
समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः ॥

वृद्धिरूर्ध्वगतिः । हानिरधोगतिः[5] । पितामहः

अल्पपापः समो ज्ञेयो बहुपापस्तु हीयते ॥

---

1 D, F अतिरिष्यते; H अतिरिच्यते.

2 B मनश्च for यमश्च; D धर्मश्च; F नमश्च.

3 B ब्राह्मणश्रेष्ठः for ब्राह्मणः श्रेष्ठः

4 B, D, F सर्व for सर्वे.

5 D omits हानिरधोगतिः.

अल्पत्वं सकृदमतिकृतत्वेन । यत्र तु शिरः[1]स्थायिवचनेनैव सकृदमतिकृतत्वनिश्चयः पापमात्रे च विप्रतिपत्त्या [2]तद्दिव्ये कृते समता तत्र दोषाल्पत्वासंभवात्पुनः करणम् । अत एव बृहस्पतिः

तत्समस्तु पुनस्तोल्यो [3]वृद्धिगो विजयी भवेत् । इति ।

पुनःकरणे कारणान्तरमाह कात्यायनः

शिक्यच्छेदे तुलाभङ्गे तथा [4]चापि गुणस्य वा ।
[5]शुद्धेश्च संशये चैनं परीक्षेत पुनर्नरम् ॥

व्यासः

कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे घटकर्कटयोस्तथा ।
रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे वा दद्याच्छुद्धिं पुनर्नृपः ॥

इदं तु दृष्टकारणकभङ्गपरम् । आकस्मिकभङ्गादौ त्वशुद्ध एव

कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे [6]घटकर्कटयोस्तथा ।
रज्जु[7]च्छेदेऽक्षभङ्गे वा तथैवाशुद्धिमादिशेत् ॥ इति

स्मृत्यन्तरात् । कक्षं शिक्यतलम् । अक्षः स्तम्भोपरि स्थापितस्तुलाधारः । आवृत्तिस्तोलनमात्रस्य न [8]साङ्गप्रयोगस्येति प्राच्याः । [9]एवं तु वैगुण्यापरिहारात्साङ्गः प्रयोग आवर्तनीय इति मदनः ॥

---

1 B, D, F शिष्टावचनेनैव for शिरःस्थायिवचनेनैव.
2 B, D, F, G दिव्यकृते for तद्दिव्ये कृते; C, H विप्रतिपत्त्या च दिव्ये; K पापमात्रे च प्रतिपत्त्या च दिव्ये कृते.
3 B, C, D, F, K वर्धितो for वृद्धिगो; H वर्णितो.
4 G चाधिगुणस्य for चापि गुणस्य.
5 B, F शुद्धेस्तु for शुद्धेश्च; D शुद्धेस्य.
6 H omits घटकर्कटयो...तथैवाशुद्धि.
7 F च्छेदेक्षयो भागस्तथैवा० for च्छेदेक्षभङ्गे वा तथैवा०.
8 F न योगप्रयोगस्य for न साङ्गप्रयोगस्य.
9 A, M एवं वैगुण्या० for एवं तु वैगुण्या०.

अथ[1] प्रयोगः ॥ कर्ता शुभेह्नि पूर्वाह्णे[2] पूर्वोक्तान्यतमवृक्षसमीपे गत्वा–ओषधे त्रायस्वैनम् (वाज. सं ४. १) इति मन्त्रेण वृक्षं छित्त्वा सोमो धेनुं गौतमः सोमस्त्रिष्टुप्[3] जपे विनियोगः । सोमो धेनुं (ऋ. सं. १. ९१. २०) । वनस्पते गाथिनो[4] विश्वामित्रो वनस्पतिस्त्रिष्टुप् जपे विनियोगः । वनस्पते शतवल्शो (ऋ. सं. ३. ८. ११)–इति जप्त्वा इन्द्रादिलोकपालान्प्रत्येकं नत्वा चतुर्हस्तदीर्घां[5] चतुरङ्गुलस्थूलां[6] चतुरस्रां मध्येन्तयोश्चतुरङ्गुलवृत्तां मध्य उपरिभागे तयोश्चाधोभागे च त्रिभिः कर्कटैः कटकैर्वा[7] युतां तुलां कुर्यात् । ततः सप्तहस्तां पञ्चहस्तां[8] वा चतुरङ्गुलोन्नतां वेदिं च कुर्यादिति केचित् । ततस्तस्यां शुचिदेशान्तरे वा चतुरस्रं षड्ढस्तं षड्ढस्ताधिकांशकृतचूडं स्तम्भद्वयं[9] हस्तद्वयं भूमौ निखेयम् । भूमेरुपरि हस्तचतुष्टयं चूडांशश्चाधिकः । स्तम्भान्तरं तु हस्तद्वयं सार्धहस्तं वा । तच्चूडयोर्मध्येधोभागे[10] लोहकर्कटकटकबडिशाद्याकारतुलावलम्बनयुतं काष्ठं निवेश्यम् । तस्मिंस्तुला[11] स्वोपरितनकर्कटबडिशादिनावलम्बिनी[12] प्रान्तयोश्च फलकद्वयं तिसृभिस्तिसृभी रज्जुभिर्बन्धनीयम् । तुलायाः प्राच्यां हस्तद्वयान्तरालं दक्षिणोत्तरयोः स्तम्भद्वयं[13] निखाय तयोरुप-

---

1 B, D, F add पितामहः before अथ प्रयोगः.

2 B omits पूर्वाह्णे.

3 C सौमस्त्रिष्टुप् for सोमस्त्रिष्टुप्.

4 D, F गाधिनो for गाथिनो.

5 C, H, K चतुर्हस्तां दीर्घां for चतुर्हस्तदीर्घाम्; G चतुर्हस्तां तुलां दीर्घाम्.

6 D चतुरङ्गुलां for चतुरङ्गुलस्थूलाम्; F omits चतु...स्थूलाम्.

7 C कण्टकैः for कटकैः. B, D omit ततः.

8 D, F omit पञ्चहस्ताम्. D, F वेदिं कुर्यात् for वेदिं च कुर्यात्.

9 B, F omit स्तम्भद्वयं...सार्धहस्तम् .

10 F मध्ये भागे for मध्येधोभागे.

11 C तुलास्थोपरि for तुलास्वोपरि.

12 B, F omit लम्बिनी...हस्तद्वयान्तरा.

13 D, F स्तम्भद्वये.

र्युत्तराङ्गं काष्ठं दद्यात् । तदेतत्तोरणम् । तच्च घटाद्दशाङ्गुलोच्चम् । एतादृशं[1] पश्चिमायामपि कार्यम् । तोरणाभ्यामधो लम्बमानौ मृन्मयौ सूत्रसंबद्धौ गोलकरूपावलम्बौ तुलाप्रान्तस्पृशौ कार्यौ साम्यज्ञानाय । फलकयोश्च प्रागग्रान् कुशानास्तृणीयात्[2] । ततः कृतैकोपवासं शक्तौ महाभियोगे[3] कृतोपवासत्रयं रविवारे सूर्योदयोत्तरं[4] सचैलस्नातं शोध्यं कृतैकोपवासः प्राड्विवाकः पश्चिमे[5] शिक्य आरोप्य पूर्वशिक्ये पाषाणेष्टकामृदाद्यारोप्य समं तोलयेत् । तत्परीक्षामुदकप्रक्षेपादिना सत्यवादिनो विप्रा हेमकाराश्च कुर्युः । ततस्तोलनकाले येन संनिवेशेनोपविष्टं तत्संनिवेशज्ञानाय तादृशीं रेखां कृत्वा तमवतारयेत् । ततः शोध्यो देशकालौ संकीर्त्यात्मशुद्धिज्ञापनायामुकदिव्यं करिष्य इति संकल्प्य प्राड्विवाकमेकं चतुर ऋत्विजश्च वस्त्रादिना वृणुयात् । स्वस्तिवाचनाद्यपि कार्यमिति स्मार्तभट्टाचार्याः । प्राड्विवाकश्च प्राञ्जलिः सतूर्यनादं[6]

ओम् । एह्येहि भगवन्धर्म अस्मिन्दिव्ये समाविश ।
सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः ॥ इति

एवं घटे धर्ममावाह्य पश्चादङ्गदेवता आवाहयेत् ॥ इन्द्रं विश्वा माधुच्छन्दस इन्द्रोनुष्टुप् इन्द्रावाहने विनियोगः । एवं सर्वत्र विनियोगः । इन्द्रं[7] विश्वा० (ऋ. सं. १. ११. १) इन्द्र इहागच्छेह तिष्ठेति पूर्वं[8] इन्द्रमावाह्य पीतं ध्यायेत् । यमाय सोमं यमो यमोनुष्टुप् ।

---

1 B, D, F एतादृशं च पश्चिमा० for एतादृशं पश्चिमा०.
2 B, D, F, G, K कुशांस्तृणीयात् for कुशानास्तृणीयात्.
3 C, G, K ०योगे वा कृतो० for ०योगे कृतो०.
4 G ०दयानन्तरं for दयोत्तरम्.
5 B, D, F पश्चिमशिक्ये.
6 C, K ०नाद ओमेत्येहि for ०नादमोमेह्येहि; G सन् तूर्यनाद०.
7 B, C, D, F, H, K add ओम् before इन्द्रं विश्वा.
8 B, D, F, H omit पूर्वं इन्द्र...तिष्ठेति (p. 64 l. 1).

यमाय[1] सोमं० (ऋ. सं. १०. १४. १३) यम इहागच्छेह तिष्ठेति दक्षिणे यममावाह्य श्यामं ध्यायेत् । त्वं नो वामदेवो वरुणस्त्रिष्टुप् । त्वं[2] नो अग्ने वरुणस्य० (ऋ. सं. ४. १. ४) वरुणेहागच्छेह तिष्ठेति पश्चिमे वरुणमावाह्य स्फटिकाभं[3] ध्यायेत् । राजाधिराजाय (तै. आ. १. ३१. ६) इति यजुषा कुबेर इहागच्छेह तिष्ठेति उत्तरे कुबेरमावाह्य सुवर्णवर्णं[4] ध्यायेत् । अग्निं[5] मेधातिथिरग्निर्गायत्री । ओमग्निं दूतं० (ऋ. सं. १. १२. १) अग्ने इहागच्छेह तिष्ठेति आग्नेये अग्निमावाह्य सुवर्णवर्णं ध्यायेत् । मो[6] षु णो घोरः कण्वो[7] निर्ऋतिर्गायत्री । मो षु णो० (ऋ. सं. १. ३८. ६) इहेत्याद्यावाह्य श्यामं ध्यायेत् । तव वायो व्यश्वो वायुर्गायत्री । तव[8] वायो० (ऋ. सं. ८. २६. २१) इहेति पूर्ववत् धूम्रं ध्यायेत् । तमीशानं गौतम ईशानो जगती । तमीशानं[9]० (ऋ. सं. १. ८९. ५) इहेत्यावाह्य[10] रक्तं ध्यायेत् ॥ इन्द्राद्दक्षिणतः ज्मया अत्र वसवो मैत्रावरुणो वसिष्ठो वसवस्त्रिष्टुप् । ज्मया अत्र वसवो० (ऋ. सं. ७. ३९. ३) इहागच्छेह तिष्ठतेत्यष्टौ वसून् ।

धरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानिलोनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च[11] वसवोष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

---

1 C, G, K add ओम् before यमाय सोमम्.
2 C, G, K add ओम् before त्वं नो अग्ने.
3 C स्फाटिकाभं for स्फटिकाभम्.
4 B, C, D, F, G स्वर्णाभं for सुवर्णवर्णम्.
5 D अग्निर्मेधा० for अग्निं मेधा०.
6 D, F, G, K add ओम् before मो षु णो.
7 G काण्वो for कण्वो.
8 C तवा वायो for तव वायो.
9 F, D, G, K add ओम् before तमीशानम्.
10 B, F omits त्यावाह्ये...तिष्ठते (l. 15).
11 D प्रभावश्च for प्रभासश्च; F प्रभाषश्च.

इन्द्रेशानयोर्मध्ये त्यान्नु[1] सांमदो मत्स्यो द्वादशादित्या गायत्री । त्यान्नु क्षत्रियान् (ऋ. सं. ८. ६७. १) इत्यादि द्वादशादित्यानावाह्य ।

धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोंशो भगस्तथा ।
इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमस्तथा[2] ॥
ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः ।
इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्तिताः ॥

अग्नेः पश्चिमे आ रुद्रासः श्यावाश्व एकादश रुद्रा जगती आ[3] रुद्रासः० (ऋ. सं. ५. ५७. १) इहेति रुद्रानावाह्य ।

वीरभद्रश्च शंभुश्च गिरिशश्च महायशाः ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यः[4] पिनाकी चापराजितः ॥
भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशांपतिः ।
स्थाणुर्भवश्च[5] भगवान् रुद्रा एकादश स्मृताः ॥

यमनिर्ऋतिमध्ये ब्रह्म[6] जज्ञानं गौतमो वामदेवो[7] ब्रह्मा त्रिष्टुप् ब्रह्म जज्ञानं० (वाज. सं. १३. ३) इहेत्यादि ब्रह्माणमावाह्य । गौरीर्मिमायेत्यस्य दीर्घतमा उमा जगती [8]गौरीर्मिमाय० (ऋ. सं. १०. १६४. ४१) मातर इहागच्छतेह तिष्ठतेति मातॄरावाह्य ।

ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।
वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा सप्त मातरः ॥

---

1 B, D, F add ओम् before त्यान्नु.

2 D, F दशमः स्मृतः for दशमस्तथा.

3 B, F, G add ओम् before आ रुद्रासः.

4 A अहिर्बुध्नः for अहिर्बुध्न्यः.

5 B भर्गश्च for भवश्च; C, D, F, G, K भगश्च for भवश्च.

6 B, D, F omit ब्रह्म जज्ञानं...वाह्य.

7 H वासुदेवो for वामदेवो.

8 C, G, H, K omit गौरीर्मिमायेत्यस्य...मिमाय (1. 15).

निर्ऋतेरुत्तरतो गणानां[1] त्वा गृत्समदो गणाधिपतिर्जगती [2]गणानां त्वा० (ऋ. सं. २. २३. १) इहेत्यादि गणेशम्। वरुणादुत्तरे मरुतो यस्य राहूगणो मरुतो गायत्री [3]मरुतो यस्य० (ऋ. सं. १. ८६. १) इहेत्यादि मरुतः।

गगनस्पर्शनो वायुरनिलो मारुतस्तथा।
प्राणः प्राणेशजीवौ च मरुतः[4] सप्त कीर्तिताः॥

धटादुत्तरे जातवेदसे कश्यपो दुर्गा त्रिष्टुप् जातवेदसे० (ऋ. सं. १. ९९. १) इहेति दुर्गाम्॥ एवमेता देवता आवाह्य पूजयेत्। [5]ओं धर्मायार्घ्यं प्रकल्पयामि नमः इत्यादिप्रयोगेणार्घ्यपाद्याचमनीयमधुपर्काचमनीयस्नानवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयमुकुटकटकादिभूषान्तं धर्माय दत्त्वा इन्द्रादीनां प्रणवाद्यैः स्वस्वनामभिश्चतुर्थ्यन्तनमोन्तैरर्घ्यादिभूषणान्तं[6] पदार्थानुसमयेन दत्त्वा धर्माय गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि दध्यपूपाक्षतादि[7] च दत्त्वा इन्द्रादीनां गन्धादीनि पूर्ववद्दद्यात्[8]॥ [9]गन्धपुष्पादीनि च धटे धर्मपूजायां च रक्तानि कार्याणि। इन्द्रादीनां यथालाभम्। एतदन्तं प्राड्विवाकः कुर्यात्। ततश्चतुर्भिर्ऋत्विग्भिश्चतसृषु दिक्षु लौकिकाग्निस्थापनादिपूर्वं होमः कार्यः। तत्र सप्रणवां

1 A, D, F गणानां गृत्समदो.

2 D, F, K add ओम् before गणानाम्.

3 D, C, F, K read ओम् before मरुतो.

4 B, C, D, F, G, K मरुतोष्टौ for मरुतः सप्त.

5 B तत्र धर्माय; D, F तत्र ओं धर्माय; A, G, K, M omit ओं before धर्माय.

6 C अर्घादि for अर्घ्यादि; B अर्घ्याभूषान्तं for अर्घ्यादिभूषणान्तं; D भूषान्तं for भूषणान्तम्. A, M चतुर्थ्यन्तैः for ०र्थ्यन्तनमोन्तैः.

7 B, C, D, F, K ०क्षतानि for ०क्षतादि.

8 D, F मधुपूर्ववत्.

9 B, D, F omit गन्धपुष्पा...कुर्यात् (l. 15).

गायत्रीमुच्चार्य पुनः स्वाहाकारान्तं[1] प्रणवमुच्चार्य आज्यचरुसमिधः प्रत्येकमष्टोत्तरशतं[2] सवित्रे जुहुयुः । ततोभियुक्तमर्थं पत्रे लिखेदभियुक्तः ।

आदित्यचन्द्रावनिलोनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्[3] ॥ इति

(महाभारते आदि. ७४. १६) मन्त्रं च लिखेत् । तत्र पत्रं संशोध्याभियुक्तशिरोगतं कुर्यात् । इदं च धर्मावाहनादि शिरःपत्रदानान्तं सर्वदिव्यसाधारणम् । ततः प्राड्विवाको धटमभिमन्त्रयेत्

त्वं धट ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।
धकाराद्धर्मभूतस्त्वं[4] टकारात्कुटिलं नरम् ॥
धृतो भावयसे[5] यस्माद्धटस्तेनाभिधीयसे ।
त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ॥
त्वमेव सर्वं जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।
व्यवहाराभिशस्तोयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ॥
तदेनं[6] संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि[7] ॥ इति

मन्त्रेण । ततोभियुक्तः

त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता[8] ।
तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ॥

---

1 D, F ०कारान्तः for ०कारान्तं.
2 G ०शतमर्काय for ०शतं सवित्रे.
3 B, D, F सत्त्वमिति for वृत्तमिति.
4 मिता०, अपरार्के, स्मृतिच०, वैजयन्ती read धर्ममूर्तिः.
5 C भावयते for भावयसे. दिव्यतत्व reads धारयसे.
6 B, D, F तदेवं.
7 D, F अर्हतीति for अर्हसीति.
8 D, F, K देवविनिर्मिता for देवैर्विनिर्मिता.

यद्यहं पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ।
शुद्धश्चेद्गमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥[1] (याज्ञवल्क्य. २. १०१–१०२)

ततः प्राड्विवाकः शिरोगतपत्रकमभियुक्तं यथास्थानं[2] यथासंनिवेशं च घटमारोप्य पञ्चपलकं तथैव तत्र स्थापयेत्[3] । तस्मिंश्च काले शुद्ध्यशुद्धी परीक्ष्य शुचिभिर्ब्राह्मणै राज्ञे सभ्येभ्यश्च निवेदनीये[4] इति । ततस्ततोवतीर्य प्राड्विवाकब्रह्मर्त्विजो यथाविभवं दक्षिणाभिस्तोषयेत्[5] । ततो देवताः उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते (ऋ. सं. १. ४०. १) यान्तु देवगणाः[6] इति विसृज्य सर्वं प्राड्विवाकाय समर्पयेत् ॥

---

1 B, C, D, F, G, K मामिति तुलामधिमन्त्रयेत्.

2 F omits यथास्थानम्.

3 B, D, F read after स्थापयेत्–पलं च षष्टिगुर्वक्षरोच्चारमितः कालः । तद्यथात्माकांते (मा त्वं कान्ते?) पक्षस्यान्ते पर्याकाशे स्वाप्सीः । कान्तं वक्त्रं वृत्तं पूर्णं चन्द्रं मत्वा रौत्रौ (रात्रौ?) चेत् क्षुत्थाम (क्षुत्क्षामः?) प्राटन्नेटः (?) (प्राटंश्चेतः?) खेटो राहुः प्राद्यात्क्रूरस्तस्माद् ध्वान्ते हर्म्यस्यान्ते शय्यैकान्त (न्ते?) कर्तव्या.

4 After निवेदनीये B, D, F read तल्लक्षणं च पितामहः–साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः यथादृष्टार्थवादिनः । ज्ञानिनः शुचयोलुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु ॥ शंसन्तु साक्षिणः सर्वे शुद्ध्यशुद्धी नृपे तदा । इति । शुद्ध्यशुद्धिनिर्णयहेतुश्च । तुलितो यदि वर्धेत स शुद्धः स्यान्न संशयः । समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः ॥ वर्धेत ऊर्ध्वः स्यात् । हीयमानः अधोगामी इत्यर्थः । तेन मन्त्रलिङ्गाविरोधः । तत्र समत्वे सकृदमतिपूर्वतेता (?) स (अ?) दोषता । हीनत्वे सकृन्मतिपूर्वत्वे न बहुदोषतेति विवेकः । यदा त्वसति दृष्टकारणे शिक्यतररज्जुच्छेदौ तुलाकर्कटपादस्तम्भोत्तरङ्गादीनां भङ्गश्च तदाप्यशुद्धता । यदा तु दृष्टकारणकौ एषां भङ्गच्छेदौ तदा पुनरारोपयेत् । ततस्ततोवतीर्य &c. This passage is very corrupt in the three Mss. I have not noted all these corrupt readings.

5 D, F, K दक्षिणादिभिः for दक्षिणाभिः.

6 B, D, F add सर्वे after देवगणाः.

॥ अथाग्निविधिः ॥

पितामहः

अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचोदितम् ।
कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तान्नवमं तथा ॥
आग्नेयं मण्डलं चाद्यं[1] द्वितीयं वारुणं तथा ।
तृतीयं वायुदैवत्यं[2] चतुर्थं यमदैवतम् ॥
पञ्चमं त्विन्द्रदैवत्यं षष्ठं कौबेरमुच्यते ।
सप्तमं सोमदैवत्यं सावित्रं त्वष्टमं तथा ॥
नवमं सर्वदैवत्यमिति वेदविदो विदुः ।

मदनस्तु—अष्टमं सर्वदैवतम् । पुरस्तान्नवमं यत्तु तन्महत्पार्थिवं विदुः ॥ गोमयेन कृतानि स्युरद्भिः पर्युक्षितानि[3] च—इति पपाठ ॥ मण्डलानां परिमाणमाह स एव (=नारद ४. २८५–२८६)

द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् ॥
अष्टभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ।
षट्पञ्चाशत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना ॥

मण्डलान्मण्डलादेः । मण्डलभुवोन्तरालभुवश्च मिलित्वा द्वात्रिंशदङ्गुलानीत्यर्थः । तत्र षोडशाङ्गुलं मण्डलं मण्डलयोरन्तरालं च तावदेव । षोडशाङ्गुलकं[4] ज्ञेयं मण्डलं तावदन्तरम्—इति याज्ञवल्क्योक्तेः[5] (२. १०६) । यदि शोध्यपदं[6] षोडशाङ्गुलाधिकं तदान्तरालं[7]

---

1 D वार्धं for चाद्यम्.

2 B, D, F ०देवत्यं for ०दैवत्यं or दैवतम् everywhere.

3 G पर्युक्षितानि वेति.

4 H omits षोडशाङ्गुलकं...शोध्यपदम्.

5 B, D, F याज्ञवल्क्योक्तं for याज्ञवल्क्योक्तेः.

6 C शोध्यं पदं for शोध्यपदं.

7 B, D, H तदान्तरालं (D ०ले) षोडशाङ्गुलकं ज्ञेयं न्यूनमेव; F तदान्तराले षोडशाङ्गुलाधिकं तदान्तराले षोडशाङ्गुलकं ज्ञेयं (न्यू?) नमेव.

षोडशाङ्गुलन्यूनमेव भवति । यदि शोध्यपदं षोडशाङ्गुलादल्पं तद् षोडशाङ्गुलमण्डलमध्ये पदपरिमाणमवान्तरमण्डलं कार्यम् ॥ यत्तु नारदः–एवं शतद्वयम् (नारद ४. २८६) इत्यस्याग्रे चत्वारिंशत्स-अधिकं भूमेरङ्गुलमानतः–इति पपाठ तदष्टमनवममण्डलान्तरालभूभागं विहाय योज्यं तस्य गमनानर्हत्वात् । एवं चतुर्विंशतिराख्याता भूमेस्तु परिकल्पना–इति कल्पतरूक्ते[1] पाठेऽप्याद्यमवस्थितिमण्डलं विहायाङ्गुलपरिमाणं[2] योज्यम् ॥

मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः ।
विन्यसेच्च पदं तेषु कर्ता नित्यमिति स्थितिः ॥

मिताक्षरायां मदनरत्ने च–शान्त्यर्थं जुहुयादग्नौ घृतमष्टोत्तरं शतम् । अयं च होमोऽ[3]ग्नये पावकाय[4] स्वाहेति मन्त्रेण कार्य इति विज्ञानेश्वरः ॥ नारदः (२. २८८–२८९)

जात्यैव लोहकारो यः कुशलश्चाग्निकर्मणि ।
दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनायोग्नौ प्रतापयेत् ॥
अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरक्षितम्[5] ।

पितामहः

अस्त्रिहीनं समं कृत्वा अष्टाङ्गुलमयोमयम्[6] ।
पिण्डं तु तापयेद[7]ग्नौ पञ्चाशत्पलिकं समम् ॥

---

1 C, G कल्पतरूक्तेपि पाठे; K कल्पनसूक्तेपि पाठे.
2 E, G, M अङ्गुलं परिमाणं for अङ्गुलपरिमाणम्.
3 D, F अर्थवहोमो (?) for होमः.
4 B, D, F omit अग्नये before पावकाय.
5 नारद reads सुरक्तितम् for सुरक्षितम्; अपरार्क reads सुयन्त्रितम्; मिता॰ सुरञ्जितम्.
6 C adds by mistake five lines after अष्टाङ्गुलमयोमयं, which refer to शरक्षेप 'क्षत्रियस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणो वानायसाग्रान्...शरग्राही द्रुततरं तोरणं गत्वा'.
7 B, D, F वह्नौ for अग्नौ. K पातयेत् for तापयेत्.

कालिकापुराणे[1]

शतार्धपलिकं वृत्तं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।
[2]लौहमग्निमयं ध्मातं देयं राज्ञाभिशापिने[3] ॥

शङ्खलिखितौ तु पिण्डस्य षोडशपलत्वमाहतुः—अथवा सप्ताश्वत्थपत्रान्तरितं षोडशपलमग्निवर्णं[4] पिण्डमञ्जलिनादाय—इत्यादि । एतच्चाशक्तौ । तृतीयतापे तप्यन्तम् (नारद ४. २९०)—इति नारदोक्तेस्त्रिवारं पिण्डः[5] संताप्यः । तत्र संताप्य जले क्षिप्त्वा[6] पुनः संताप्य जले क्षिप्त्वा पुनस्ताप्यमाने प्राड्विवाको धर्मावाहनादिशिरःपत्रारोपणान्तं कुर्यात् ॥ तत्र वह्निपूजायां[7] विशेषमाह पितामहः

तत्र पूजां हुताशस्य कारयेन्मनुजाधिपः ।
रक्तचन्दनधूपाभ्यां रक्तपुष्पैस्तथैव च ॥

हारीतः

प्राङ्मुखस्तु ततस्तिष्ठेत्प्रसारितकराङ्गुलिः ।
आर्द्रवासाः शुचिश्चैव शिरस्यारोप्य पत्रकम् ॥

शोध्य इति शेषः । पितामहः[8]

प्रथमे मण्डले तिष्ठेत्प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः शुचिः ॥

---

1 B ०पुराणे तु; D, F पुराणेपि.

2 C, D, F लोह० for लौह०.

3 B, D, F अतिशापिने for अभिशापिने.

4 B ०वर्णमयं पिण्ड०; D, F अग्निमयं पिण्ड०.

5 D, F पिण्डं संतप्यं for पिण्डः संताप्यः.

6 F क्षिप्त्वा तु पुनः.

7 B, D, F धर्मपूजायां for वह्निपूजायाम्.

8 C, G, H, N omit पितामहः ...शुचिः. स्मृतिच० and अपरार्क read पश्चिमे for प्रथमे.

नारदः (४. ३०१)

हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुर्याद्धंसपदानि तु ।
तान्येव पुनरालक्षेद्धस्तौ बिन्दुविचित्रितौ ॥

याज्ञवल्क्यः (२. १०३)

करौ विमृदितव्रीहेरङ्कयित्वा ततो न्यसेत् ।
सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत् ॥

तावदिति क्रियाविशेषणम् । तेन सप्तवारं वेष्टयेदिति विज्ञानेश्वरः । तावतां[2] सूत्राणां समाहारस्तावत्सूत्रं तेन सप्त[3]सूत्र्या सकृद्वेष्टयेदित्यर्थ इति मदनः ॥ पितामहः

सप्त पिप्पलपत्राणि अक्षतान्सुमनो दधि ।
हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र सूत्रेणावेष्टनं तथा ॥

अत्र प्राड्विवाकस्य पिण्डस्थाग्न्यभिमन्त्राः प्रयोगे वक्ष्यन्ते ॥ याज्ञवल्क्यः (२. १०४–१०५)

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक[4] ।
साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम ॥
तस्येत्युक्तवतो लौहं पञ्चाशत्पलिकं[5] समम् ।
अग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं हस्तयोरुभयोरपि ॥

पितामहः

ततस्तं समुपादाय राजा धर्मपरायणः ।
संदंशेन[6] नियुक्तो वा हस्तयोस्तस्य निक्षिपेत् ॥

1 नारद reads काकपदानि.
2 D, F तावत्सूत्राणां for तावतां सूत्राणाम्.
3 B, C, D, F, G, K read तावत्सूत्रेण before सप्तसूत्र्या.
4 C पावकः for पावक.
5 D, F ०पलिके समे for ०पलिकं समम्.
6 C, K संशयेन for संदंशेन; F सन्दशेन (?).

नारदः

हस्ताभ्यां तं समादाय प्राड्विवाकसमीरितः ।
स्थित्वैकस्मिंस्ततोन्यानि व्रजेत्सप्त त्वजिह्मगः ॥

पितामहः

त्वरमाणो न गच्छेत्तु [1]स्वस्थो गच्छेच्छनैः शनैः ।
न मण्डलान्य[2]तिक्रामेन्नान्तरा स्थापयेत्पदम् ॥
अष्टमं मण्डलं गत्वा[3] नव[4]मे निक्षिपेद्बुधः ॥ [5]इति ।

पिण्डस्तु स[6]तृणे नवममण्डले निक्षेप्यः

मण्डलानि त[7]था सप्त षोडशाङ्गुलमानतः ।
तावदन्तरतो गच्छेद्गत्वा नवतृणे क्षिपेत् ॥ इति

कालिकापुराणात् ॥ पितामहः

ततस्तद्धस्त[8]योः प्रास्येद्व्रीहीन्वा यदि वा यवान् ।
निर्विशङ्केन तेषां तु हस्ताभ्यां मर्दने कृते ॥
निर्विकारे दिनस्यान्ते शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥

कात्यायनः

प्रस्खलत्यभियुक्तश्चेत्स्थानादन्यत्र दह्यते ।
न तद्दग्धं विदुर्देवास्तस्य भूयोपि दापयेत् ॥

---

1 G स्वस्थैर्गच्छेत्.
2 B, D, F मण्डलमतिक्रामेत्; C, K मण्डलं व्यतिक्रामेत्.
3 M कृत्वा for गत्वा.
4 C नवमं for नवमे.
5 B, D, F omit इति after बुधः.
6 G सतृणनवममण्डले.
7 C reads मण्डलानि ततस्तद्धस्तयोः प्रास्येत् for मण्डलानि तथा &c.
8 B, D, F omit ०स्तयोः प्रास्ये....तस्य वि (निर्दिशेत्).

याज्ञवल्क्यः (२. १०७)

अन्तरा पतिते[1] पिण्डे संदेहे वा पुनर्हरेत् ॥

अथ प्रयोगः ॥ पूर्वेद्युर्भूशुद्धिं विधाय परेद्युर्नव मण्डलानि कार्याणि । तत्राद्यं षोडशाङ्गुलं विधायाग्रे द्वात्रिंशदङ्गुलं भूभागं द्विधा विभज्य द्वितीयभागे गन्तृपदप्रमाणं द्वितीयं मण्डलं कार्यम् । अवशिष्टमन्तरालं भवति । एवमेव तृतीयाद्यष्टमपर्यन्तमन्तरालसहितं निर्वर्त्याग्रे षोडशाङ्गुलमन्तरालं[2] मुक्त्वा नवमम[3]परिमिताङ्गुलप्रमाणं कार्यम् । तथा चाष्टानां मण्डलानामन्तरालं च मिलित्वाङ्गुलानां षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं संपद्यते ॥

तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वाग्रा व्रीहयस्त्रयः ।
प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्ति[4]र्द्वादशाङ्गुलः ॥
हस्तो वितस्तिद्वितयं दण्डो हस्तचतुष्टयम् ।
तत्सहस्रद्वयं क्रोशो योजनं तच्चतुष्टयम् ॥

वितस्त्याद्युत्तरत्रोप[5]योक्ष्यते ॥ ततः पश्चिमादिषु नवसु मण्डलेष्वधिदेवताः क्रमेणाग्निं वरुणं वायुं यममिन्द्रं कुबेरं सोमं सवितारं सर्वदेवताश्च संपूज्य मण्डलभूभागाद्दक्षिणप्रदेशे लौकिकमग्निमुपसमाधायाग्नये पावकाय स्वाहेत्याज्येनाष्टोत्तरशतं जुहुयात्प्राड्विवाकः शान्त्यर्थम् । ततस्तस्मिन्नग्नावस्रिरहितं वृत्तं श्लक्ष्णमष्टाङ्गुलायामं पञ्चाशत्पलसंमितमयःपिण्डं प्रक्षिप्य तस्मिंस्ताप्यमाने धर्मावाहनादि हवनान्तं धटविध्युक्तमनुष्ठानकाण्डं कृत्वा तृतीये[6] तापे वर्तमानेऽयःपिण्डस्थमग्निमभिमन्त्रयेदेभिर्मन्त्रैः प्राड्विवाकः

1 C पातिते पिण्डे.
2 F ०पर्यन्तमन्तरालं मुक्त्वा नवम०.
3 C, K नवमपरिमिता०; F ०परिमिताङ्गुलानां षट्पञ्चाशदधिकम्.
4 B, D, F वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलम् for ०ङ्गुलः.
5 D, F उपयोज्यते for उपयोक्ष्यते.
6 D, F तृतीयतापे for तृतीये तापे.

त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वं च यज्ञेषु हूयसे ।
त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥
जठरस्थो हि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम् ।
पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात्पावक उच्यसे[1] ॥
पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मान्भव पावक ।
अथवा शुद्धभावेषु शुद्धो[2] भव हुताशन ॥
त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥
व्यवहाराभिशस्तोयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि[3] ॥ इति । (last two are
विष्णुध. सू. ११. ११–१२)

लोहशुद्ध्यर्थं सुतप्तं लोहपिण्डमुदके निक्षिप्य पुनः संताप्योदके निक्षिप्य पुनः संतापनं तृतीयं[4]तापः । एवमभिमन्त्रितं सुतप्तमग्निवर्णमयःपिण्डं संदंशेन[5] गृहीत्वा प्राड्विवाक उपोषितस्य स्नातस्यार्द्रवाससः शिरोबद्धप्रतिज्ञापत्रस्य पश्चिमे मण्डले तिष्ठतो दिव्यकर्तुः पुरत[6] आनीय

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ।
साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम ॥ इति (याज्ञवल्क्य
२. १०४)

दिव्यकर्त्राभिमन्त्रितं तस्य कृतसंस्कारयोर्हस्तयोर्निक्षिपेत् । कृतसंस्कारयोर्व्रीहीन्मर्दयित्वाञ्जलीकृतयोस्तिलकालकव्रणकिणादिस्थानेष्वलक्तकर-

1 C, D, G, F, K उच्यते for उच्यसे.
2 मिता० and अपरार्क read शीतः for शुद्धः, and वीर० reads शान्तः.
3 A, M omit इति after अर्हसि.
4 C, D, F, K तृतीयस्तापः.
5 F संदंशनेन for संदंशेन.
6 B परतः for पुरतः.

सादिनाङ्कयित्वा सप्त समान्यश्वत्थस्य पत्राणि अलाभेर्कपत्राणि सप्त शमीपत्राणि सप्त वा[1] दूर्वापत्राणि अक्षतान्दध्यक्ताक्षतान्पुष्पाणि च विन्यस्य सप्तभिः शुक्लसूत्रैः सप्तकृत्वो वेष्टितयोस्ततो दिव्यकर्ता द्वितीयादीन्यष्टमान्तानि[2] मण्डलानि तेष्वेव पदं निक्षिपन् सप्त पदानि शनैर्गत्वाञ्जलिस्थमयःपिण्डं नवमे[3] निक्षिपेत् । ततः पुनः कराभ्यां व्रीहीन् संघृष्यादग्धहस्तश्चेच्छुद्धो भवति ॥ [4]इत्यग्निदिव्यविधिः ॥

॥ अथ जलविधिः ॥

पितामहः

तोयस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं धर्म्यं सनातनम् ।
मण्डलं[5] धूपदीपाभ्यां कारयेत विचक्षणः ॥
शरान्संपूजयेद्भक्त्या वैणवं च धनुस्तथा ।
मङ्गलैः पुष्पधूपैश्च ततः कर्म समाचरेत् ॥

धूपदीपाभ्यां शरान्संपूजयेदित्यन्वयः । पूजा च मण्डले[6] कार्या ॥ धनुःपरिमाणान्याह[7] नारदः (४. ३०७)

क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतम् ।
मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयमेष ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥
मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शरत्रयम् ।
हस्तानां तु शते सार्धे लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥

---

1 B, C omit वा after सप्त.

2 B, C, F, G, K ०ष्टमान्तानि मण्डलेष्वेव पदम् .

3 C, K सतृणे नवमे निक्षिपेत्.

4 A, D, M omit इत्य...विधिः.

5 B (by oversight) reads मण्डलं धूपदीपाभ्यां शरान्पूजयेदित्यन्वयः. दिव्यतत्त्व reads मण्डपं for मण्डलम्.

6 D, F मण्डलं for मण्डले.

7 B, C, D, F, G, H, K धनुःपरिमाणान्याह.

पितामहः

क्षेप्ता तु क्षत्रियः कार्यस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोपि वा ।
अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासस्तथा शुचिः ॥

कात्यायनः

क्षिप्तेषु मज्जनं कार्यं [1]गमनं समकालिकम् ॥

[2]मज्जनसमकालिकमित्यर्थः । नारदपितामहौ (नारद ४. ३०९–३१२)

शरप्रक्षेपणस्थानाद्युवा जवसमन्वितः ।
गच्छेत्परमया शक्त्या यत्रासौ मध्यमः शरः ॥
मध्यमं शरमादाय पुरुषोन्यस्तथाविधः ।
प्रत्यागच्छेत्तु वेगेन यतः स पुरुषो गतः ॥
[3]आगतस्तु शरग्राही न पश्यति [4]तथा जले ।
अन्तर्जलगतं सम्यक्तदा शुद्धं विनिर्दिशेत् ॥
अन्यथा न विशुद्धः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ।
स्थानाद्वान्यत्र गमनाद्यस्मिन्पूर्वं निवेशितः ॥

एकाङ्गस्येति कर्णपरम् । तथा च कात्यायनः

शिरोमात्रं तु दृश्येत न कर्णौ [5]नापि नासिका ।
अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेत् ॥

पितामहः

शरस्य पतनं ग्राह्यं [6]परिवर्जयेत् ॥

---

1 B, D, F मज्जनं सप्तकालिकम्.

2 C मज्जनसमकालिकालिकमित्यर्थः.

3 F अगतस्तु.

4 नारद reads यदा जले । अन्तर्जलं यदा सम्यक् तदा शुद्धिम्.

5 D, F न च नासिका.

6 B, D, F सर्पणं परिवर्जयन्.

नारदः

> पञ्चाशतो[1] धावकानां यौ स्यातामधिकौ[2] जवे ।
> तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकारणात् ॥

अथ प्रयोगः। जलस्थानं नदीसागरह्रददेवखातसरस्तडागादि स्थिरतोयं योज्यम् । अल्पमाहार्यतृणशैवालोर्मिपङ्कग्राहजलौका[3]मत्स्यादियुक्तं शीघ्रवेगमित्यादि वर्ज्यम् । तत्र नाभिदघ्ने जले यज्ञियवृक्षोद्भवा धर्मस्थूणा कार्या । तत्संनिधौ पश्चिमतीरदेशे शोध्यकर्णोच्छ्रितं तोरणं कार्यम् । तत्समीपे षडुत्तरशताङ्गुलं वैणवं[4] धनुरनायसाग्रा[5] वैणवास्त्रयः शराश्च स्थाप्याः । तोरणात्सार्धशतहस्तमिते[6] सुदेशे लक्ष्यं स्थाप्यम् । ततः सशरं धनुः श्वेतगन्धमाल्यादिभिः संपूज्य जलाशये वरुणमावाह्य पूजयित्वा तत्तीरे धर्मावाहनादि हवनान्तं पूर्वोक्तं निर्वर्त्य शोध्यशिरसि प्रतिज्ञापत्रमाबध्य प्राड्विवाको जलमभिमन्त्रयेदेवं

> तोय त्वं प्राणिनां प्राणः[7] सृष्टेराद्यं[8] तु निर्मितम् ।
> शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥
> अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे ॥ इति ।

ततः शोध्योपि—सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुण (याज्ञवल्क्य २. १०८) इत्यभिमन्त्रयेत् । ततो[9]वष्टब्धधर्मस्थूणस्य प्राङ्मुखस्य नाभिदघ्नोदकावस्थितस्य बलीयसः पुरुषस्य समीपं गच्छेच्छोध्यः । ततो धनुःस्थानात्

---

1 D, F पञ्चाशतं धावकानाम् .
2 D, F अधिकौ यवौ for अधिकौ जवे.
3 A, B, C, D, F, K जलूक; G जलौक.
4 D, F वैणवे for वैणवम् .
5 B, C, D, F, H, K धनुरानीय साग्रा.
6 D, F ०मिते तु देशे.
7 C, F प्राणिनां प्राणाः.
8 D, F सृष्टेश्चमनुनिर्मिते.
9 B, D, F omits ततोव...धनुःस्थानात्.

क्षत्रियस्तद्वृत्तिर्बाह्मणो वानायसाग्रांस्त्रीन् शरान् लक्ष्यं प्रति सुदृढं[1] प्रक्षिपेत् । तत एकस्मिञ्जविनि पुरुषे मध्यमं शरं गृहीत्वा तस्य प्रसर्पणस्थानं विहाय पतनस्थाने स्थितेन्येन जविना शरमोक्षस्थाने तोरणमूले स्थातव्यम् । जवी च पञ्चाशतो धावकानां मध्ये जवाधिकः । ततस्तोरणमूलस्थितेन प्राड्विवाकेन करतालिकात्रये दत्ते तृतीयकरतालिकासमकालमेव शोध्यतोरणमूलस्थजविभ्यां मज्जनद्रुततरगमने कार्ये । मज्जनं चावष्टब्धधर्मस्थूणस्योरू गृहीत्वा कार्यम् । ततस्तस्मिन्मध्यमशरपातस्थानं गते तत्र स्थितः[2] शरग्राही द्रुततरं तोरणं गत्वा जलान्तर्गतं शोध्यं यदा पश्यति तदासौ शुद्धः । शिरोमात्रदर्शनेपि शुद्धो न कर्णा[3]द्यङ्गान्तरदर्शने निमज्जनस्थानादन्यत्र गते वा ॥ इत्यु[4]दकविधिः ॥

॥ अथ विष[5]विधिः ॥

तत्र नारदः

इद्याद्विषं सोपवासो[6] देवब्राह्मणसन्निधौ ।
धूपोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥
द्विजानां संनिधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते ।
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा दद्याद्विप्रः समाहितः ॥

तत्परि[7]माणमाह स एव

व[8]र्षे चतुर्यवा मात्रा ग्रीष्मे पञ्चयवा स्मृता ।
हेमन्ते सा सप्तयवा शरद्यल्पा ततोपि हि ॥ (नारद ४: ३२४)

1 C, D, F, H, K सुदृढं क्षिपेत्.
2 G तत्र स्थितम्.
3 C करणाद्यङ्गान्तर॰.
4 A, H, M omit इत्युदकविधिः.
5 B, C, D, F, H, K विषदिव्यविधिः.
6 F सोपवासौ.
7 D, F omit तत्परिमाणमाह स एव.
8 नारद reads वर्षासु षड्यवा मात्रा ग्रीष्मे पञ्च यवाः स्मृताः । हेमन्ते सप्त वाष्टौ वा शरद्यस्यापि नेष्यते ॥

अल्पा त्रियवा । हेमन्तः शिशिरस्याप्युपलक्षकः तयोः समासश्रुतेः । वसन्तस्तु सर्वदिव्यसाधारण्येन प्राप्त[1] एव । तत्रापि सप्तयवा मात्रेति विज्ञानेश्वरः । विषं च त्रिंशद्गुणघृतयुतं देयं

पूर्वाह्ने शीतले देशे विषं देयं तु देहिनाम् ।
घृतेन योजितं सम्यक्[2]पिष्टं त्रिंशद्गुणान्वितम् ॥ इति

कात्यायनोक्तेः । विषाभिमन्त्रणमाह याज्ञवल्क्यः (२. ११०)

विषं[3] त्वं ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।
त्रायस्वास्मादभीशापात्सत्येन भव मेमृतम् ॥

नारदः (४. ३२६)

छायानिवेशितो रक्ष्यो दिनशेषमभोजनः ।
विषवेगक्र[4]मातीतः शुद्धोसौ मनुरब्रवीत् ॥

विषपरिमाणबाहुल्ये तु अवध्यन्तरमाह स एव

पञ्चतालशतं कालं निर्विकारो भवेद्यदा ।
तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ इति ।

विषवेगाश्च विषतन्त्रे

वेगो रोमाञ्चमाद्यो रचयति विषजः स्वेदवक्त्रोपशोषौ
तस्योर्ध्वस्तत्परौ द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेदप्र[5]वेपौ ।
यो वेगः पञ्चमोसौ [6]नयनविवशतां कण्ठभङ्गं च हिक्कां
षष्ठो निश्वासमोहौ वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्य ॥

अत्र सोपवासेन प्राड्विवाकेन महादेवाग्रे विषं संस्थापितं भक्षयेदिति ॥

---

1 B ०प्राप्तः स एव.
2 मिता०, अपरार्क, वीर०, दिव्यतत्त्व read श्लक्ष्णं for सम्यक् and अपरार्क and दिव्यतत्त्व read त्रिंशद्गुणेन.
3 याज्ञवल्क्य reads त्वं विष.
4 नारद reads क्लमातीतः.
5 H ०प्रवेशौ for ०प्रवेपौ.
6 The मिता०, परा. मा. and वीर० read नयतिं विवशताम्.

॥ अथ कोशविधिः ॥

पितामहः

भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् ।
समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥
दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ।
भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तत्र पाययेत् ॥

बृहस्पतिः

यद्भक्तः सोभियुक्तः स्यात्तदेवायुधमण्डलम् ।
प्रक्षाल्य पाययेत्तस्माज्जलात्तु प्रसृतित्रयम् ॥

नारदः

तमाहूयाभिशस्तं तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ।
आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत्प्रसृतित्रयम् ॥
पूर्वोक्तेन विधानेन स्नातमार्द्राम्बरं शुचिम्[1] ॥

नारदः

अर्चयित्वा तु तं देवं प्रक्षाल्य सलिलेन तु ।
एनश्च श्रावयित्वा तु पाययेत्प्रसृतित्रयम् ॥

अत्र सोपवासः प्राड्विवाकः पूर्वाह्णे देवमभ्यर्च्य तत्स्नानोदकं गृहीत्वा धर्मावाहनादि शिरःपत्रारोपणान्तं कृत्वा जलदिव्योक्तमन्त्रेण तज्जलमभिमन्त्रयेत् । शोध्योपि तदुक्तेनैवाभिमन्त्र्य भक्षयेदिति ॥

बृहस्पतिः

सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहाद्यस्यार्तिर्न[2] प्रदृश्यते ।
पुत्रदारधनानां च स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥

1 D, F शुचिः for शुचिम्.
2 C र्न दृश्यते for र्न प्रदृश्यते.

॥ अथ तण्डुलविधिः ॥

तत्र[1] पितामहः (=नारद ४. ३३७–३३९)

तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं लक्षणबोधितम् ।
चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः ॥
तण्डुलान्कारयेच्छुक्लाञ्शालेर्नान्यस्य कस्यचित् ।
मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ॥
स्नानोदकेन संमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।
आवाहनादि पूर्वं तु कृत्वा रात्रौ विधानतः ॥

कात्यायनोपि

देवतास्नानपानीयदिग्धतण्डुलभक्षणे[2] ।
शुद्ध[3]निष्ठीवनाच्छुद्धो नियम्योशुचिरन्यथा ॥

पितामहः (=नारद ४. ३४२)

शोणितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्यते[4] ॥
गात्रं च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ॥

॥ अथ तप्तमाषविधिः ॥

पितामहः

तप्तमाषस्य वक्ष्यामि विधिमुद्धारणे शुभम्[5] ।
कारयेदायसं पात्रं ताम्रं वा षोडशाङ्गुलम् ॥
चतुरङ्गुलखातं तु मृन्मयं वापि मण्डलम् ।
पूरयेद्घृततैलाभ्यां विंशत्या[6] च पलैस्तु तत् ॥

1 F, K omit तत्र before पितामहः.
2 F ०भक्षणैः for ०भक्षणे.
3 वीर० reads शुक्ल for शुद्ध.
4 D, F, G, K शीर्यति for शीर्यते.
5 F शुभे for शुभम्.
6 D, F विंशत्पिपलस्तु तत्.

सुवर्णमाषकं तस्मिन्सुतप्ते निक्षिपेत्ततः ।
अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन तप्तमाषकमुद्धरेत् ॥
कराग्रं यो न धुनुयाद्विस्फोटो वा न जायते ।
शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारकराङ्गुलिः[1] ॥

प्रकारान्तरमाह स एव (=नारद ४. ३४४–३४८)

सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे मृन्मयेपि वा ॥
गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः ।
सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीं वा सुशोभिताम् ॥
सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ।
भ्रमद्वीचितरङ्गाढ्ये अनखस्पर्शगोचरे ॥
परीक्षेतार्द्रपर्णेन चुरुकारं[2] सुघोषकम् ।
ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् ॥
परं पवित्रममृतं घृत त्वं यज्ञकर्मणि ।
दह पावक पापं त्वं हिमशीतं शुचौ भव ॥
उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् ।
ग्राहयेन्मुद्रिकां तां तु घृतमध्यंगतां[3] तथा ॥
प्रदेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः ।
यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोसावन्यथाशुचिः ॥

॥ अथ फालविधिः ॥

बृहस्पतिः

आयसं द्वादशपलं घटितं फालमुच्यते ।
अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥

---

1 वीर० and दिव्यतत्त्व read पितामहवचो यथा for निर्विकारकराङ्गुलिः.

2 C चरुकारं for चुरुकारम्.

3 D घृतमध्ये गताम्.

अग्निवर्णं तु तच्चौरो जिह्वया लेलिहेत्[1]सकृत् ।
न दग्धश्चेच्छुद्धिमियात्[2]दन्यथा तु स[3] हीयते ॥

॥ अथ धर्मजविधिः ॥

पितामहः

अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।
हन्तॄणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाम् ॥
राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसम् ।
लिखेद्भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ ॥
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ।
सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पधृक् ॥
एवंविधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ।
गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्यौ समन्ततः ।
मृद्भाण्डकेनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।
उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसंनिधौ ॥
आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् ।
धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ॥
यदि पापविमुक्तोहं धर्मस्त्वायातु मे करे ।
अभियुक्तस्ततश्चैकं [4]प्रगृह्णीताविलम्बितम् ॥
धर्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्मे तु स हीयते ।
एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम् ॥

1 स्मृतिच० and वीर० read लेहयेत्.
2 A, M शुद्धिमीयात् for शुद्धिमियात्.
3 C, H अन्यथा तु महीपते for अन्यथा तु स हीयते.
4 D, F प्रतीगृह्णीता० for प्रगृह्णीता०.

बृहस्पतिः

पत्रद्वये लेखनीयौ धर्माधर्मौ सितासितौ ।
जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्राद्यैश्च सामभिः ॥
आमन्त्र्य पूजयेद्गन्धैः कुसुमैश्च सितासितैः ।
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन मृत्पिण्डान्तरितौ ततः ॥
समौ कृत्वा [1] तु कुम्भे तौ स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।
ततः कुम्भात्पिण्डमेकं प्रगृह्णीताविलम्बितम् [2] ॥
धर्मे गृहीते शुद्धः स्यात्संपूज्यश्च परीक्षकैः ॥

अथ प्रयोगः ॥ पत्रद्वये शुक्लं धर्मं कृष्णमधर्मं पुत्तलकरूपं विधाय [3] आंह्रींक्रौंहंयंरंलंवंशंषंसं[4]हंसो धर्मस्य प्राणा [5] ईह प्राणाः पुनरपीमं मन्त्रं पठित्वा [6] धर्मस्य जीव इह स्थितः पुनरपि तमेव पठित्वा धर्मस्य सर्वेन्द्रियाणि वाङ्मनोनेत्रश्रोत्र[7]घ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा इत्यनेनैव जीवदानं धर्मप्रतिमायाः कृत्वा गायत्रादिसामज्ञाने तेनैव नो चेत्सव्याहृतिप्रणवां गायत्रीं पठित्वा आवाहनादि कृत्वा यथाक्रमं [8] शुक्लकृष्णपुष्पाभ्यां धर्माधर्मौ संपूज्य प्रणवेन पञ्चगव्यमादायाभ्युक्ष्य शुक्ल[9]पुष्पयुक्तं धर्मं कृष्णपुष्पयुक्तमधर्मं मृत्पिण्डद्वये कृत्वा नवे कुम्भे

1 दिव्यतत्त्व and वीर० read नवे कुम्भे for तु कुम्भे तौ.
2 B, C, D, F, G, H अविलम्बितः for अविलम्बितम्.
3 H omits आं ह्रीं...हंसो.
4 B, D, F संहोंसों धर्मस्य; K षंहंसों धर्मस्य. M ०संहंसोहं धर्मस्य; दिव्यतत्त्व reads ०संहोंसो धर्मस्य.
5 M reads प्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा इत्यनेन जीवदानं धर्मप्रतिमायाः कृत्वा गायत्र्यादिसामज्ञाः पुनरपीमं मन्त्रं पठित्वा धर्मस्य जीव इह...गच्छतेह तिष्ठत स्वाहा.
6 H पठित्वा आवाहनादि कृत्वा धर्मस्य.
7 C omits श्रोत्र; F reads वाङ्मनो भृतिसेवा, omitting several pages upto भृतिः सेवा in दायनिर्णय.
8 E शुक्लकृष्णशुभाभ्याम्.
9 C शुक्लयुक्तं धर्मं कृष्णयुक्तमधर्मम्.

स्थापयेत् । प्राड्विवाकस्ततो धर्मावाहनादि हवनान्तं कर्म कृत्वा समन्त्रकप्रतिज्ञापत्रं संशोध्य शिरसि बध्नीयात् । शोध्यस्तु—यदि पापविशुद्धोऽहं[1] धर्मस्त्वायातु मे करे[2]—इत्युच्चार्य कुम्भात्तयो[3]रेकं गृह्णीयात् । धर्मे गृहीते शुद्ध इति । ततो दक्षिणां दद्यात् ॥

॥ अथ शपथाः ॥

मनुः (८. ११३)

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः[4] ।
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥

बृहस्पतिः

सत्यं वाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च ।
देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च[5] ॥
एते च शपथाः प्रोक्ताः स्वल्पेऽर्थे सुकराः सदा ।
साहसेष्वभिशापेषु दिव्यान्याहुर्विशोधनम् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ११३)

अर्वाक् चतुर्दशादह्नो यस्य नो राजदैविकम्[6] ।
व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥

घोरं महत् । स्वल्पस्य देहिना[7]मपरिहार्यत्वादिति मिताक्षरायाम् । कात्यायनोऽपि ।

1 D, E पापविशुद्धं धर्मस्त्वायातु; G पापविमुक्तोऽहम्.
2 B, C, D, F, G, K करमित्युच्चार्य.
3 M कुम्भान्तयोः.
4 D, E वाहनादिभिः for वाहनायुधैः.
5 D, E शिरांसि वा.
6 C राजदैविकः.
7 B, D, E देहिना परिहार्यत्वात्; C स्वल्पदेहिनामपरि०.

आचतुर्दशकादह्नो यस्य नो राजदैविकम् ।
व्यसनं जायते घोरं स ज्ञेयः शपथैः शुचिः ॥

व्यसनमापत् । घोरमतिपीडाकरम् । स्वल्पस्य शरीरधर्मत्वादिति वाचस्पतिमिश्रस्मार्तभट्टाचार्यौ ॥ पुनः कात्यायनः

अथ दैवविसंवादे द्विसप्ताहात्तु दापयेत्[1] ।
अभियुक्तं प्रयत्नेन तमर्थं दण्डमेव च ॥
तस्यैकस्य न[2] सर्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत् ।
रोगोग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमं च सः ॥
ज्वरा[3]तीसारविस्फोटगूढास्थिपरिपीडनम् ।
नेत्ररुग्गलरोगस्तु तथोन्मादः प्रजायते ॥
शिरोरुग्भुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणाम् ॥

दैवविसंवादे ज्ञातिमरणादौ । तस्यैकस्येति तेन देशव्यापक[4]मार्यादिव्यावृत्तिः ॥ अत्र तस्येत्यनेन पूर्वोक्ताभियुक्तपरामर्शादभियुक्तस्यैव रोगा[5]दिर्भङ्गलिङ्गं न तु तत्पुत्रादेः सोपि च महान्न स्वल्प इति [6]प्रागेवोक्तम् । एतदभिप्रायेणैवाभियुक्तस्यासाधारणरोगादिर्भङ्गलिङ्गमित्यर्थ इति वाचस्पतिमिश्राः । अत एव ज्ञातिमरणमित्येवोक्तं न तु ज्ञातिरोगादिरिति ॥ ७ ॥

---

1 H reads दापयेत् । ज्वरातिसार० (omitting some lines by oversight).

2 D, E तस्यैकस्य न धर्मस्य.

3 A, M ज्वरातिसार०.

4 C मार्यादेर्व्यावृत्तिः; D, E मर्यादि०; H मर्यादाव्यावृत्तिः. K मर्यादादिव्या०.

5 B, D, E, H भगलिङ्गं for भङ्गलिङ्गम्.

6 B omits प्रागेवो...ज्ञाति०.

॥ [1]अथ दायनिर्णयः ॥ ८ ॥

अथ दायादिनिर्णयोपयोगि स्वत्वम् । तच्च क्रयप्रतिग्रहादिजन्यः शक्तिविशेषः । तत्कारणता तु क्रयादीनां लोकव्यवहारादेव गम्यते न शास्त्रात् । तदनभिज्ञानामपि तद्दर्शनात् । शास्त्रकल्पनायां गौरवाच्च । नयविवेके भवनाथोप्येवम् ॥ यत्तु गौतमः—स्वामी रिक्थक्रयसंविभाग[2]परिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य[3] विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः (गौ. ध. सू. १०. ३९–४२)–इति तल्लोकसिद्धकारणानुवादकम् । स्वामिस्वत्वध्वंसमात्रेण यत्स्वं[4]स्य भवति तस्मिन् रिक्थमिति प्रयुञ्जते लोकाः । क्रयप्रतिग्रहादि व्यावर्तयितुं[5] मात्रपदम् । अत्र तादृशध्वंस एव रिक्थपदं शक्तं[6] क्रयादिस्वत्वोपायसमभिव्याहारात् । नागृहीतविशेषणान्यायाच्च ॥ पितरि जीवति तद्द्रव्ये पुत्रादीनां पूर्वमनुत्पन्नमेव स्वत्वं संविभागेन जन्यत इति धारेश्वराचार्यः[7] स्मृतिसंग्रहकारश्च । तन्न । उत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभन्त[8] इत्येवमादिवचनेन पुत्रोत्पत्तेरेव पितृधने पुत्रत्व[9]निरूपितस्वत्वोत्पादकत्वबोधनात् ।

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव च ।
तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः ॥ इति

---

1. A, B, C, D, E, K omit अथ दायनिर्णयः ; A reads अथ दायनिर्णयोपयोगि.
2. E ०संविभोग for ०संविभाग.
3. B, C, D, E, G, H, K, N विजितं क्षत्रियस्य.
4. B, D यत्स्वं भवति; E यत्संभवति.
5. B, C, D, E, G, H, K वारयितुं for व्यावर्तयितुम्.
6. B, D, E शक्यं for शक्तम्.
7. G, H, K धारेश्वराचार्याः.
8. G लभेत for लभन्ते.
9. B, C, D, E, G, K पुत्रनिरूपित०.

याज्ञवल्क्य[1]वचनाच्च (२. १२१)। न चेदं पितामहमरणस्यैव स्वत्वोत्पत्तिहेतुत्वं गमयति न पुत्रोत्पत्तेः। मरणकालेनुत्पन्ने पौत्रे तदभावप्रसङ्गात्। वस्तुतस्तु पितामहपदमविवक्षितम्। अन्यथा प्रपितामहाद्युपात्ते सदृशस्वाम्याभाव[2]प्रसक्तेः। अनुवाद्यविशेषणत्वाच्च॥ यत्तु देवलः

पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः।
अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते॥ इति

तत्र पूर्वार्धं तावद्विभागकालविधायकं विधिप्रत्ययश्रवणात् उत्तरार्धं तु तस्यैव स्तुत्यर्थतयास्वातन्त्र्यपरं न तु स्वत्वाभावपरम्॥ एतेन—न जीवति पितरि पुत्रा रिक्थं वि[3]भजेरन् यद्य[4]पि स्यात्पश्चादधिगतं तैरनर्हा एव पुत्रा अर्थधर्मपरेस्वातन्त्र्यात्—इति शङ्खवचोपि व्याख्यातम्। पूर्वनिषेधार्थवादार्थानन्तरास्वातन्त्र्योक्तिरिति। यद्यपि तैः पश्चादधिगतमित्यन्वयः। तैः पुत्रैः[5]। पश्चादुत्पत्तेः। अधिगतं प्रतिग्रहादिना प्राप्तम्। पुत्रादिप्रतिगृहीते स्वत्वाविवादात्तत्राप्यस्वातन्त्र्यं किमुत पित्रर्जित इति तात्पर्यार्थः[6]॥ इदं चास्वातन्त्र्यं विभागकाम्यधर्मव्यवसायादिविषयम्। अत एव हारीतः—जीवति पितरि पुत्राणामर्थादानविसर्गविभागाक्षेपेष्वस्वातन्त्र्यम्—इति। आदानविसर्गपदेन व्यवसायो लक्ष्यते। आक्षेपो दास्यादिभर्त्सनमिति मदनः॥

यत्त

मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः।
स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः॥ इति

---

1 C, G, K omit याज्ञवल्क्य before वचनाच्च.
2 E स्वाम्याभावाप्रसक्तेः.
3 B, C, D, E, G, K भजेरन् for विभजेरन्.
4 C यदि स्यात् for यद्यपि स्यात्. The स्मृतिच॰ and वीर॰ read यद्यपि स्वाम्यं पश्चात् &c. अपरार्क, स्मृतिच॰, वीर॰ and परा. मा. read अर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यात्.
5 B, C, D, E, G पुत्रादिभिः for पुत्रैः.
6 D, E इति प्राप्तं,तात्पर्यार्थः.

तत्कुण्डलाङ्गुलीयकधारणादावेव पितुः स्वातन्त्र्यमात्रार्थं न तु दानादौ न वा पुत्रोत्पत्तेः स्वत्वकारणत्वनिवृत्त्यर्थम्[1] । भोगानाश्यमण्याद्युपादानादप्येष एवार्थः प्रतीयते ॥ अत एव

स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
असंभूय सुतान्सर्वान्न दानं न च विक्रयः ॥ इति

दानविक्रयादीनामेव निषेधो न भोगस्य । अतः पूर्वमनेकभ्रात्रादीनामपरिच्छिन्नं स्वत्वं संविभागेन व्यवस्थाप्यते ॥ तत्र समुदितद्रव्यगतपूर्वस्वत्वनाशेन तदेकदेशे विलक्षणं तदुत्पद्यत इति केचित् । युक्तं तु पूर्वनाशस्वत्वान्तरोत्पत्तिकल्पने गौरवात्पूर्वमेकदेशस्थितमेवोत्पन्नं विभागेन पदार्थविशेषनिष्ठतया ज्ञाप्यते ॥ प्रकृतमुच्यते । ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमिति प्रतिग्रहलब्धं विप्रस्याधिकं फलजनकमिति केचित् । रिक्थाद्यपेक्षया विप्रस्यैवायमधिक उपायः एवं क्षत्रियादेर्जयादिरिति तु युक्तम् । जयेपि जितस्य यत्र[2] गृहक्षेत्रद्रव्यादौ स्वत्वमासीत्तत्रैव जेतुरप्युत्पद्यते । जितस्य करग्राहितायां तु जेतुरपि सैव न स्वत्वम् । अत एव सार्वभौमेन संपूर्णा पृथ्वी माण्डलिकेन च मण्डलं न देयमित्युक्तं षष्ठे (पूर्वमी. सू. ६. ७. ३) । संपूर्णपृथ्वीमण्डलस्य तत्तद्ग्रामक्षेत्रादौ स्वत्वं तु तत्तद्भौमिकादीनामेव राज्ञां तु करग्रहणमात्रम्[3] । अत एवेदानीन्तनपारिभाषिकक्षेत्र[4]दानादौ न भूदानसिद्धिः किं तु वृत्तिकल्पनमात्रमेव । भौमिकेभ्यः क्रीते तु गृहक्षेत्रादौ स्वत्वमप्यस्त्येव । तेन तत्र भूदानस्यापि फलं भवति ॥ निर्विष्टं कुसीदकृषिवाणिज्यपशुपालनलब्धं सेवालब्धं च । निर्वेशो[5] भृतिभोगयोः (अमर. ३. ३. २१६)—इत्यभिधा-

1 C, H, K ०निवृत्त्यर्थः for ०निवृत्त्यर्थम्.
2 D, E यत्र गृहे क्षेत्र० for यत्र गृहक्षेत्र०.
3 C, D, E, H, K करग्रहमात्रम्.
4 B, D, F क्षत्रदानादौ for क्षेत्रदानादौ.
5 N omits निर्वेशो...धानात्.

नात् । [1]भृतिः सेवा । भोगः कुसीदादिः । तत्राद्यं वैश्यस्य द्वितीयं शूद्रस्य । अतो लोकसिद्धैव क्रयादीनां कारणता ॥ एवं च स्वीयगवादिजातवत्सादौ[2] स्वत्वव्यवहारः संगच्छते । उपायानां शास्त्रगम्यत्वे तु न स्यात् । स्वीयगवादिजननरूपोपायस्य शास्त्रेणाबोधनात् ॥ [3]ननु स्वीयगवादिजननेनेव स्वभार्यायामुत्पत्त्या कन्यापुत्रादावपि स्वत्वं स्यात् । इष्टापत्तौ—विश्वजिति सर्वस्वं ददाति—इति विहिते सर्वस्वदाने कन्यापुत्रादिदानापत्त्या कन्यापुत्रादि न देयमिति [4]षाष्ठसिद्धान्तविरोधः (पूर्वमी. सू. ६. ७. १) इति चेन्न । गवादाविव भार्यायां स्वत्वाभावेन तस्यामुत्पन्नेऽपत्ये[5] तदभावात् लोके च स्वत्वास्पदीभूतोत्पत्तेरेव स्वत्वकारणत्वं क्लृप्तम् । भार्यायामपि प्रतिग्रहेण स्वत्वं [6]स्यादिति चेन्न । क्षत्रियादीनां प्रतिग्रहाभावेन तद्भार्यासु स्वत्वाभावात्तदपत्येष्वपि तदभावः ॥ तेन सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः (याज्ञवल्क्य २. १३३)—इति सजातीयस्यैव दत्तकस्य ग्राह्यत्वात्क्षत्रियादीन्प्रति तावद्दत्तकप्रतिग्रहो गौण एव न च विप्रान्प्रति स मुख्यः संभवति । तद्विधौ युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । न च पुत्रप्रतिग्रहविधिर्विप्राधिकारिक एव न क्षत्रियाद्यधिकारिक इति वाच्यम् । दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रस्यापि च दीयते इत्यादिशौनकादिवचोभिस्तदधिकारिकत्वस्याप्यवगमात् । एवं [7]ब्राह्मविधिना क्षत्रियादिकन्यया सह विप्रस्योद्वाहे दानप्रतिग्रहयोर्गौणत्वमङ्गीकार्यम् अन्यत्र मुख्यत्वमिति वृत्तिद्वयविरोधः । क्षत्रियान्प्रति ब्राह्मादिविवाहप्रवृत्तिस्तु सर्वेषाम[8]वि-

---

1 C, N सेवा भृतिः.

2 E ०वत्सरादौ for ०वत्सादौ.

3 B, D, F न तु स्वीय० for ननु स्वीय.

4 B, D, E, F, H षष्ठसिद्धान्त०.

5 B, C, D, E, F, H, K अपत्येपि.

6 B, C, D, E, F, G, K स्यादेवेति for स्यादिति.

7 E ब्राह्मणविधिना for ब्राह्मविधिना.

8 D, F सर्वेषामतिप्रतिपन्नैव.

प्रतिपन्नैव । अत एव पुत्रादीनां दानं गौणमिति तन्त्ररत्ने मिश्राः ॥ न च स्वा भार्यापुत्रकन्या इति शाब्दव्यवहारात्स्वत्वकल्पना । तस्य स्वः पिता स्वा मातेत्यादाविव ज्ञातिवाचकत्वेनाप्युपपत्तेः ॥ अस्ति च ज्ञातावपि स्वशब्दस्य शक्तिः । स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये [1]स्वो स्त्रियां धने–इति कोशात् (अमरकोश ३. ३. २१२) ॥ यत्तु षष्ठे गर्भदासदानमुक्तं (पूर्वमी. सू. ६. ७. ६) तच्चिन्त्यं तन्मातरि मुख्यदानप्रतिग्रहक्रयविक्रयाद्यभावेन स्वत्वाभावे तदुत्पन्ने गर्भदासे सुतरां तदयोगादित्यस्तु प्रासङ्गिकम् ॥

अथ दायः ॥ असंसृष्टं विभजनीयं धनं दायः । लाभा[2]द्यर्थसंसृष्टधनव्यावृत्तयेसंसृष्टमिति । वणिग्भिरेकीकृत्य विभज्यमाने दायभागशब्दाप्रयोगात् । एवं वक्ष्यमाणपारिभाषिकसंसर्गवतोपि निवृत्तिः । अत एव स्मृतिसंग्रहे

पितृद्वारागतं द्रव्यं मातृद्वारागतं च यत् ।
कथितं दायशब्देन तद्विभागोधुनोच्यते ॥ इति ।

निघण्टौ[3] च–विभक्तव्यं पितृद्रव्यं दायमाहुर्मनीषिणः–इति । पितृपदं संबन्धिमात्रोपलक्षणम् ॥

अयं दायो द्वेधा[4] सप्रतिबन्धोप्रतिबन्धश्च । यत्र धनस्वामिनस्तत्पुत्रादेश्च जीवनं[5] प्रतिबन्धकं स सप्रतिबन्धो यथा पितृव्यादिधनम् । यत्तु • स्वामिसंबन्धादेव पुत्रादेर्धनार्जनोपायान्तरनिरपेक्ष[6]त्वात्स्वत्वं भवति सोप्रतिबन्धः । यथा पितृधनम् । इति दायस्वरूपम् ॥

---

1 B, D, E, F स्वो स्त्रियो धने; A त्रिष्वात्मीये स्वं निजे धने.
2 C लाभाद्यर्थ संसृष्ट०.
3 D, E, D निघण्टौ वा.
4 E, F द्विधा for द्वेधा.
5 C जीवनं प्रतिबन्धः यथा पितृव्यादि०.
6 D, E, G निरपेक्षात्स्वत्वम्; F पुत्रादेर्धनोपायान्तरनिरपेक्षात्.

अथ तद्विभागः ॥ तमाह नारदः (१६. १)

विभागोर्थस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते[1] ।
दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः ॥

पुत्रैरिति पौत्रादीना[2]मुपलक्षणम् । पित्र्यस्येति पितामहादीनाम् । मदनस्तु पित्र्यादेरित्येव पपाठ । इदं च दायभागस्वरूपमुक्तम् ॥ द्रव्यसामान्याभावेपि त्वत्तोहं विभक्त इति व्यवस्थामात्रेणापि भवत्येव विभागः । बुद्धि[3]विशेषमात्रमेव हि विभागः । तस्यैवाभिव्यञ्जिकेयं व्यवस्था ॥

अथ विभागकालः ॥ मनुः (९. १०४)

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।
भजेरन्पैतृकं रिक्थ[4]मनीशास्ते हि जीवतोः ॥

चशब्दोपादानेपि मरणसमुच्चयो न विवक्षितः । अत एव मदनरत्ने स्मृतिसंग्रहे

पितृद्रव्यविभागः स्याज्जीवन्त्यामपि मातरि ।
न स्वतन्त्रतया स्वाम्यं यस्मान्मातुः पतिं विना ॥
मातृद्रव्यविभागोपि तथा पितरि जीवति[5] ।
सत्स्वपत्येषु यस्मान्न स्त्रीधनस्य पतिः पतिः ॥

एतदपवदति बृहस्पतिः

पित्रोरभावे भ्रातॄणां विभागः संप्रदर्शितः ।
मातुर्निवृत्ते रजसि जीवतोरपि शस्यते ॥

---

1 F, H प्रकल्पते.

2 B, C, D, E, G, K पौत्रादीनामप्युप०.

3 D, F omit बुद्धि...विभागः.

4 G द्रव्यं for रिक्थम्.

5 F omits from जीवति several pages.

नारदः (१६. २—३)

> [1]अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं समम् ।
> मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ।
> निवृत्ते[2] चापि रमणे पितर्युपरतस्पृहे ॥

रमणः कामः । उपरतस्पृहो विरक्तः । प्रत्तासु भगिनीषु चेति काकाक्षिवद्रजोरमणनिवृत्त्योर्विशेषणम् ॥ गौतमः (२८. १–२) ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थं विभजेरन् । निवृत्ते रजसि मातुर्जीवति पितरि चेच्छति–इति । इच्छतीत्यनेन[3] रजोनिवृत्तिं विनापि पितुरिच्छया विभाग उक्तः ॥

कचित्तदिच्छां विनापि विभागमाह बृहस्पतिः

> क्रमागते गृहक्षेत्रे पितापुत्राः समांशिनः ।
> पैतृके न विभागार्हाः सुताः पितुरनिच्छया ॥

अर्थात्पितामहाद्यर्जिते[4] तदनिच्छयापि विभागार्हा इत्यर्थः ॥ पैतामहेपि कचित्पितुरिच्छयैव विभागमाहतुर्मनुविष्णू (मनु. ९. २०९; विष्णुध. सू. १८. ४३)

> पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।
> न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥

---

1 नारद reads पितर्यूर्ध्वं गते पुत्रा विभजेरन् धनं क्रमात्.

2 B निर्वृत्ते वापि मरणे; D निवृत्तेर्वापि मरणे; E निवृत्ते वापि मरणे; K निवृत्ते चापि मरणे. नारद reads वापि रमणे and so also विवादरत्नाकर. मदनपारिजात reads चापि रमणात्. वीर० reads वापि रमणात्; दायभाग reads विनष्टे वाप्यशरणे पित०.

3 G पितरि चेच्छतीत्यनेन.

4 F, G पैतामहाद्यर्जिते.

बृहस्पतिः

पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम् ।
विद्याशौर्यादिना[1]वाप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम् ॥
प्रदानं स्वेच्छया कुर्याद्भोगं चैव ततो धनात् ॥

नारदः

व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः ।
अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः ॥

हारीतः—अकामे पितरि रिक्थभागो[2] वृद्धे विपरीतचेतसि दीर्घरोगिणि च—इति । अकामे विभागेच्छारहित इति मदनरत्ने । विपरीतचेता अधर्मवर्ती । पितुरनिच्छायामपि विभागो भवतीति भावः ॥

पितर्यसमर्थे ज्येष्ठपुत्रानुमत्या विभागमाह हारीतः—कामं दीने प्रोषिते आर्तिं गते वा ज्येष्ठोऽर्थांश्चिन्तयेत्—इति । शङ्खलिखितौ—पितर्यशक्ते कुटुम्बस्य व्यवहारं ज्येष्ठः कुर्यात्तदनन्तरो वा कार्यज्ञस्तदनुमतेन—इति । अनन्तरोऽनुजः । कुटुम्बभरणादिसमर्थेच्छया विभागः[3] । सर्वेषां तथात्वे त्वनियम इति निष्कर्षः[4] ॥ याज्ञवल्क्यः (२. ११४)

विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ।
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन[5] सर्वे वा स्युः समांशिनः ॥

---

1 E ०शौर्यादिना व्याप्तम्.

2 C रिक्थभोगो for रिक्थभागः. The मिता० and अपरार्क read रिक्थविभागः and मिता० reads रोगिणि.

3 B भागः for विभागः.

4 M निष्कृष्टोर्थः; A निष्कृष्टार्थः.

5 B, C, D, E, G, K, N ज्येष्ठभागेन.

ऐच्छिकविभाग एव विवृत उत्तरार्धेन । इच्छायाः संभवति उक्तपक्षद्वयावलम्बनत्वे[1] स्वातन्त्र्यायोगात् । वाक्यभेदापत्तेः । एकस्मै लक्षं[2] कस्मैचित्कपर्दिकामन्यस्मै[3] न किमपीत्यव्यवस्थापत्तेश्च ॥

ज्येष्ठविभागे विशेषमाह मनुः (९. ११२, ११६–११७)

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।
तदर्धं मध्यमस्य स्यात्तदर्धं[4] तु कनीयसः ॥
उद्धारेनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ।
एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोध्यर्धं[5] ततोपरः ॥
अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ।

यमलयोर्मध्ये प्रथमप्रसूतस्य ज्यैष्ठ्यमाह[6] मनुः (९. १२६)

जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् ।
यमयोश्चैव संज्ञासु[7] जन्मतो ज्येष्ठता मता ॥
यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम् ।
संतानः[8] पितरश्चैव तस्मिन् ज्यैष्ठ्यं प्रतिष्ठितम् ॥ इति ।

यत्तु पिण्डसिद्ध्यादिवैद्यकग्रन्थेनन्तरप्रसूतस्य[9] ज्यैष्ठ्यमुक्तं तदनेन कार्यांशे बाध्यते तस्याश्रुतिमूलत्वात्[10] । मासेन शूद्रीभवतीतिवत्[11] ।

---

1 B, D, F ०द्वयालम्भ (म्ब?) नत्वे; K, N द्वयालम्बनत्वे.
2 D omits लक्षं...अन्यस्मै.
3 A, C कपर्दिकं; B, F, G, K कपर्दकम्.
4 B, C, D, E तदर्धे तु.
5 G, H पुत्रोप्यर्धम्.
6 B, C, D, E, G, H, K मनुराह for आह मनुः.
7 The मनुस्मृति reads गर्भेषु for संज्ञासु.
8 C संजातः for संतानः.
9 D, E वैदिकग्रन्थे.
10 D, E तस्य श्रुति०.
11 A, B, C, D, E, M शुद्धिर्भवतीति.

यत्तु—द्वौ तदा भवतो गर्भौ सूतिर्वेश[1]विपर्ययात्—इत्यादिना भागवते पश्चाज्जातस्य ज्यैष्ठ्यमुक्तं तदप्यनेन बाध्यते। पुराणेषु स्मृतिविरुद्धाचाराणां बहुशो दर्शनात्। देशाचारतो व्यवस्था ज्ञेयेति केचित्। युक्तं तु पूर्वोक्तमेव॥ अयं चो[2]द्धारविभागः कलौ ने[3]ष्टः। कलिवर्ज्येषु पाठात्। निर्णीतं चेदं समयमयूखेऽस्माभिः॥

पितुरंशद्वयमाह नारदः

द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता।

इदं त्वेकपुत्रपरम्। स यद्येकपुत्रः स्याद्द्वौ भागावात्मनः कुर्यात्—इति शङ्खलिखितोक्तेरिति मदनरत्ने। एकपदं श्रेष्ठपरम्। एके मुख्यान्यकेवलाः—इत्यमरोक्तेः (अमरकोश ३. ३. १६)। गुणवत्पुत्र इति यावदिति पारिजाते॥

पितामहार्जिते त्वेकपुत्रेणापि सह समांशित्वमाह बृहस्पतिः

द्रव्ये पितामहोपात्ते स्थावरे जङ्गमे तथा।
सममंशित्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि॥

याज्ञवल्क्यः (२. १२१)

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा।
तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः॥

कात्यायनः

स[4]कलं द्रव्यजातं यद्भागैर्गृह्णन्ति तत्समैः।
पितरो भ्रातरश्चैव विभागो धर्म्य उच्यते॥

---

1 A, M सूतिवेश॰.
2 G अयमुद्धार॰.
3 B, C, D, E, G, K, N कलौ निषिद्धः.
4 D, E सकलद्रव्यजातम्.

यत्तु याज्ञवल्क्यः (२. ११६) न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः[1] पितृकृतः स्मृतः—इति तत्र पितृकृतो धर्म्यश्चेत्स्मृतो[2] न परावर्तनीय इति मदनविज्ञानेश्वरादयः ॥ यदपि नारदः (१६. १५)

पित्रैव[3] तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धनैः[4] ।
तेषां स एव धर्मः स्यात्सर्वस्य हि पिता प्रभुः ॥ इति

तद्युगान्तरपरम्[5] ॥

स्वस्य पुत्राणां च समांशपक्षे पत्न्या अप्यंशमाह याज्ञवल्क्यः (२. ११५)

यदि कुर्यात्समानंशान्पत्न्यः कार्याः समांशिकाः ।
न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण[6] वा ॥ इति ।

दत्ते त्वर्धं देयम् । दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेत्[7] (याज्ञवल्क्य २. १४८)—इति वचनात् । अर्धं पूर्वदत्तं[8] स्त्रीधनं यावता पुत्रांशसमं भवति तावदित्यर्थः । अंशाधिकधनायास्तु नांशः ॥

अर्जनसमर्थस्य पुत्रस्यानीहमानस्य[9] दायजिघृक्षाभावमाह[10] स एव (याज्ञवल्क्य २. ११६)

---

1. D, E, H धर्मः for धर्म्यः.
2. E धर्मश्चेत्स्मृतः; G धर्म्यश्चेच्छातो न परावर्तनीयः.
3. D, E पितृवत्तु विभक्ता ये.
4. नारद reads हीनाधिकसमैः.
5. C युगान्तरं for युगान्तरपरम्.
6. D, E, K श्वशुरेण च.
7. A, C, G, H, K omit वचनात् after प्रकल्पयेत्.
8. G पूर्वदत्तस्त्रीधनम्.
9. B, C, D, E, N omit अनीहमानस्य.
10. B, C, D, E, G, K, N ०जिघृक्षाभावे; B omits आह.

शक्तस्यानीहमानस्य किंचिद्दत्वा पृथक्क्रिया ॥

किंचिद्दानं च तत्पुत्राणां दायजिघृक्षानिवृत्त्यर्थमिति मिताक्षरायाम् ।

पितृमरणानन्तरं समविभाग उक्तः[1] स्मृत्यन्तरे (याज्ञवल्क्य २. ११७)

विभजेरन्सुताः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृणं समम्[2] ॥

हारीतः–समानो मृते पितरि रिक्थभागः–इति ॥

याज्ञवल्क्यः (२. १२३)–पितुरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् । विष्णुः (विष्णुध. सू. १८. ३४)–मातरः पुत्रभागानुसारिभागहारिण्यः । स्मृत्यन्तरे

जननी त्वधना[3] पुत्रैर्विभागेंशं समं हरेत् ॥

सधना तु यावता स्वधनस्य पुत्रांशसमभागता भवति[4] तावदेव हरेदित्यर्थः । अंशाधिकधनायास्तु नांशः । सापत्न[5]मातुः पितामह्याश्चांशमाह व्यासः

असुताश्च पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः ।
पितामह्यश्च ताः सर्वा मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥

सर्वा इत्यनेन पितामहीसपत्न्योपि गृह्यन्ते ॥

अनेकभ्रातृ[6]पुत्राणां विभागप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः (२. १२०)

अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना ॥

एकस्यैकः पुत्रोपरस्य द्वावन्यस्य त्रयस्तेषां पितृसंख्ययैव विभागो

---

1 B, D, E उक्तस्तेनैव विभजेरन्; B समभागः for समविभागः.

2 B, D, E सममृणम्.

3 B, C, D, E, N जनन्यस्वधना. परा. मा. and स्मृतिच॰ read अस्वधना.

4 B, D, E भवति तावति तावदेव; E समभोगता for समभागता.

5 A, B, C, D, E, H, K सपत्नमातुः.

6 B अनेकमातृपुत्राणाम्.

न वि[1]भाजकसंख्ययेत्यर्थः । कात्यायनः

अविभक्तेनुजे प्रेते तत्सुतं रिक्थभागिनम् ।
[2]कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात् ॥
[3]लभेतांशं स पित्र्यं तु पितृव्यात्तस्य वा सुतात् ।
स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातॄणां न्यायतो भवेत् ॥
लभते तत्सुतो वापि निवृत्तिः परतो भवेत् ॥

अनुजपदं ज्यायसोप्युपलक्षणम् । परतः प्रपौत्रात् । प्रपौत्र[4]पुत्रादिः पितृपितामहप्रपितामहेषु मृतेष्वनन्तरं वृद्धप्रपितामहे मृतेन्यस्मिंश्च तत्पुत्रादिके जीवति तद्धनं न लभते । पुत्रपौत्र[5]प्रपौत्रसामान्याभावे सोपि लभत एवेत्यर्थः । इदं च नाविभक्तपरं किं तु संसृष्टपरं

अवि[6]भक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।
भूयो दायविभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिः ॥ इति

देवलोक्तेः ॥

[7]ऋणं लेख्यं गृहं क्षेत्रं यस्य पैतामहं भवेत् ।
चिरकालप्रोषितो वा भागभागागतस्तु सः ॥
गोत्रसाधारणं त्यक्त्वा योन्यं देशं समाश्रितः ।
तद्वंशस्यागतस्यांशः प्रदातव्यो न संशयः ॥

---

1 B न भाजकसंख्यया.
2 E omits कुर्वीत जीवनं येन.
3 B omits लभेतांशं...परतो भवेत्.
4 D, E प्रपौत्रादिः.
5 E, F omit प्रपौत्र.
6 F omits अविभक्तविभक्तानां...संशयः.
7 B, D omit ऋणं लेख्यं...न संशयः; C omits त्यक्त्वा यो. विवादचिन्तामणि reads क्षेत्रं साधारणं for गोत्रसाधारणम्.

अविभक्तविभक्तानां वृद्धप्रपितामहतत्पुत्राणां च संसृष्टा[1]नामित्यर्थः । इदं च समदेशस्थितपरम् । देशान्तरस्थस्तु पञ्चमादिरपि लभते[2] एव ।

तृतीयः पञ्चमश्चैव सप्तमश्चापि यो भवेत् ।
जन्मनाम[3]परिज्ञाने लभेतांशं क्रमागतम् ॥ इति

देशान्तरप्रक्रमेण बृहस्पतिस्मृतेः ॥

क्वचिन्मातृतो विभागमाह बृहस्पतिः

यद्येकजाता बहवः समाना जातिसंख्यया ।
सापत्न्यास्तैर्विभक्तव्यं मातृभागेन धर्मतः ॥

व्यासः

समानजातिसंख्या ये जातास्त्वेकेन सूनवः ।
विभिन्नमातृकास्तेषां मातृभागः प्रशस्यते ॥

एतत्प्रत्युदाहरणमाह बृहस्पतिः ।

सवर्णा[5] भिन्नसंख्या ये पुंभागस्तेषु शस्यते ।

विजातीयविभागमाह याज्ञवल्क्यः (२. १२५)

चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युः क्रम[6]शो ब्राह्मणात्मजाः ।
क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विड्जास्तु द्व्येकभागिनः ॥

---

1 B, D, E, F, G संसृष्टिनाम्.

2 B, D, E, F put after लभत एव the verses ऋणं लेख्यं...संशयः.

3 B, D, E, F जन्मनामापरिज्ञाने.

4 C बृहस्पतिः for बृहस्पतिस्मृतेः.

5 G सवर्णभिन्नसंख्या ये.

6 याज्ञवल्क्यस्मृति reads वर्णशः for क्रमशः.

ब्राह्मणात्मजा ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्याशूद्रासु[1] जाताः । क्षत्रजाः क्षत्रियावैश्याशूद्रासु[2] जाताः । विड्जा वैश्याशूद्र्योर्जाताः[3] ।। बृहस्पतिः

न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै ।
यद्यप्येषां[4] पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ।।

देवलः

शूद्र्यां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ।
सजातावाप्नुयात्सर्वमिति धर्मो व्यवस्थितः ।।

भूमेः[5] क्रयादिप्राप्ताया अपि । द्रव्यस्य तु लभत एव । अपरिणीतशूद्रापुत्रस्तु द्रव्यांशमपि न लभते । तथा च मनुः (९. १५५)

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ।
यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ।।

पितृमरणोत्तरं विशेषमाह बृहस्पतिः

अनपत्यस्य शुश्रूषुर्गुणवान् शूद्रयोनिजः ।
लभेत जीवनं[6] शेषं सपिण्डाः सममाप्नुयुः ।।

गौतमः (२८. ३७)—शूद्रापुत्रोप्यनपत्यस्य शुश्रूषुश्चेल्लभते वृत्तिमूलम् । वृत्तिमूलं जीवनकारणम् । स एव (गौ. ध. सू. २८. ४३)—शूद्रापुत्रवत्प्रतिलोमास्तु—इति । प्रतिलोमास्तूत्पादकापेक्षयोत्कृष्टवर्णस्त्रीषूत्पन्नाः[7] ।। शूद्रेणापरिणीतायामुत्पन्ने विशेषमाह याज्ञवल्क्यः (२. १३३–१३४)

---

1 D, F ०शूद्रासुताः.
2 C, G, K omit जाताः after शूद्रासु; D, F शूद्रास्तु.
3 B, C, D, H, K शूद्र्योः । बृहस्पतिः.
4 दायभाग reads यद्यप्यस्य for यद्यप्येषाम्.
5 C, N omit भूमेः...प्राप्ताया अपि.
6 दायभाग and वि. चि. read लभेताजीवनम्.
7 A, B, D, F, G स्त्रीषूत्पन्नेष्वित्यर्थः; C स्त्रीषूत्पन्न इत्यर्थः.

जातोपि दास्यां शूद्रेण कामतोंशहरो भवेत् ॥
मृते पितरि कुर्युस्[1]तं भ्रातरस्त्वर्धभागिकम् ।

कामः पितुरिच्छा । शूद्रेणेति [2]पदात् द्विजातिभिर्दास्यामुत्पन्नस्तु पित्रिच्छयापि नांशभाक् । [3]नापि पितृमरणोत्तरमर्धं नापि पुत्राद्यभावे सर्वमिति मदनरत्नादिषु ॥

विभागानन्तरोत्[4]पन्नपुत्रे विशेषमाह गौतमः (२८. २७.)—विभक्तजः पित्र्यमेव—इति । बृहस्पतिर्[5]पि

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् ।
विभक्तज[6]स्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः ॥
यथा धने तथर्णे च दा[7]नाधानक्रयेषु च ।
परस्परमनीशास्ते मुक्त्वाशौचोदकक्रियाम् ॥

ऋणमात्र[8]सत्त्वे तु पूर्वविभक्तेभ्यो विभागग्रहणं विना तेनर्णं नैव देयम् । रिक्थग्राह ऋणं दाप्यः (याज्ञवल्क्य २. ५१)—इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ कस्मिं[9]श्चित्संसृष्टे तु तेन सह विभागः ।

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरे[10]द्धनम् ।
संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥ इति

---

1 D, E, F कुर्युंस्ते भ्रातरा द्विभागिकम्.
2 C, H, K, N omit पदात् after शूद्रेणेति.
3 H omits after नापि the words पितृमरणोत्तर....विभक्तेन.
4 E ०त्पन्नपुत्रविशेष०. B reads ०विशेषमाह बृहस्पतिः पुत्रैः; C reads ०रोत्पन्ने विशेषमाह. A, G, K omit गौतमः.
5 A, C, G, K omit अपि after बृहस्पतिः.
6 F विभक्तं तस्य तत्सर्वं०.
7 A, C, G, M दानादानक्रयेषु च.
8 B ०ऋणमात्रसत्त्वं तु.
9 B, D, E, F, G कस्यच्चित्संसृष्टत्वे (G संसृष्टे तु)
10 M, N धनं हरेत्.

मनूक्तेः (९. २१६.)। पितृमरणोत्तरविभाग[1]कालेस्पष्टगर्भायां मातरि तत्सपत्न्यां भ्रातृपत्न्यां वा[2]नन्तरसमुत्पन्ने विशेषमाह याज्ञवल्क्यः (२. १२२.)

विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक् ॥

विभागश्च सर्वैर्भ्रात्रादिभिः स्वस्वांशात्[3]किंचित्किंचिदुद्धृत्य यथा स्वांशसमो भवति तथा[4] कार्यः। विष्णुः (विष्णुध. सू. १७. ३.)– पितृविभक्ता वि[5]भागानन्तरोत्पन्नस्य विभागं दद्युः। इदं च तदंशेषु रे[6]कसेकसहितेषु ज्ञेयम्। तत्सत्त्वे तु स एवाह (याज्ञवल्क्य २. १२२)

दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ॥

दृश्याद्वि[7]द्यमानद्रव्यात् ॥ भ्रातॄणां विभागकाले विशेषमाह वसिष्ठः (वसिष्ठध. सू. १७. ४०–४१)–अथ भ्रातॄणां दायविभागो याश्चानपत्याः स्त्रियस्तासामापुत्रलाभात्–इति। प्रतीक्षा कार्येति शेषः ॥ पितृमरणोत्त[8]रं विभागे विशेषमाह बृहस्पतिः।

असंस्कृ[9]ता भ्रातरस्तु ये स्युस्तत्र यवीयसः।
संस्का[10]र्याः पूर्वजेनैव[11] पैतृकान्मध्यकाद्धनात् ॥

यवीयस इति नुम्दीर्घाभावश्च छान्दसः। भ्रातृग्रहणं भगिनीनामुपलक्षणम्[12] ॥ तथा च स एव

---

1 B omits (through oversight) ०काले...सवर्णायां विभाग०.
2 D, E, F वानन्तरमुत्पन्नं; G, K अनन्तरमुत्पन्ने.
3* B, C, F omit one किंचित्.
4 E omits तथा कार्यः and adds यथा before विष्णुः.
5 D, E, F read पितृविभागानन्तरो०. विष्णुध. सू. reads भागं for विभागम्.
6 B, D, E, F रंकसेवकसहितेषु; K रेतःसेकसहितेषु.
7 E, F विद्यमानत्वात्.
8 D, E, H ०मरणोत्तरविभागे.
9 C, K, N read भ्रातरस्तु संस्कार्यास्ते यवीयसः.
10 C, H, K, N omit संस्कार्याः...छान्दसः.
11 G पूर्वजैस्तै वै पितृकात्.
12 D, E, F ०लक्षणं तथा च नारदः। असंस्कृतास्तु. G भगिनीनामप्युपलक्षणम्.

असंस्कृतास्तु [1]यास्तत्र पैतृकादेव ता धनात् ।
संस्कार्या भ्रातृभिर्ज्येष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि ॥ इति ।

[2]भगिनीसंस्कारे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः (२. १२४)

[3]असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।
भगिन्यश्च निजादंशा[4]द्दत्त्वांशं तु तुरीयकम् ॥

[5]यज्जातीयाः कन्यास्तज्जातीयपुत्रस्य यावान् भागस्तस्य [6]चतुर्थमंशं [7]प्रत्येकं भगिनीभ्यो दत्त्वा ताः संस्कर्तव्या इत्यर्थः ॥

दायग्रहणव्यवस्थोपयोगितया मुख्यगौणपुत्रव्यवस्थामाह याज्ञवल्क्यः (२. १२८–१३२)

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।
क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥
गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।
कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥
अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।
दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥
क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयङ्कृतः ।
दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नः[8] सहोढजः ॥
उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोपविद्धो भवेत्सुतः ।

---

1 अपरार्क, स्मृतिच०, वीर० read ये तत्र for यास्तत्र.
2 G भगिनीनां संस्कारे; C, N omit भगिनी...माह.
3 B omits असंस्कृतास्तु...याज्ञवल्क्यः.
4 A, M, N अंशं दत्त्वा तुरीयकम्.
5 A, F, K यज्जातीया कन्या तज्जातीय०.
6 C, D, E, F, G, K repeat चतुर्थम्.
7 D, E, F चतुर्थमंशं प्रतिभगिनि दत्त्वा. G प्रतिभगिनीभ्यः.
8 B, D, E, F वित्तः for विन्नः.

सवर्णायां धर्मपत्न्यामुत्पन्न औरसः पुत्रो मुख्यः । पुत्रिकासुतो द्वेधा । तत्राद्यमाह वसिष्ठः (वसिष्ठध. सू. १७. १७)

अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् ।
अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति ॥ इति ।

अन्त्यमाह स एव (वसिष्ठध. सू. १७. १५)—तृतीयः पुत्रिकैव-इति । अस्मिन्पक्षे कन्ययैव पितुरौर्ध्वदेहिकादि[1] कार्यम् । क्षेत्रजोपुत्र[2]-भ्रात्रादिपत्न्यां गुर्वाज्ञया देवरादिसगोत्रेणोत्पन्नः । अक्षतायां पूर्ववोढृभुक्तायां क्षतायां तेन भुक्तायां वा वोढ्रन्तरेणोत्पन्नः पौनर्भवः । अत्र दत्तकभिन्ना गौणाः पुत्राः कलौ वर्ज्याः । दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः—इति तन्निषेधेषु पाठात् ॥

॥ अथ[3] दत्तकप्रकरणम् ॥

अथ दत्तकविधिः ॥ मनुः (९. १६८)

माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।
सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्रिमः सुतः ॥

वाशब्दान्मात्रभावे पितैव दद्यात् पित्रभावे मातैव उभयसत्त्वे तु उभावपीति मदनः ॥ आपद्ग्रहणादनापदि न देयः ॥ अयं निषेधो दातुरेव पुरुषार्थो न क्रत्वर्थ इति विज्ञानेश्वरः । तन्न । अस्य वाक्याद्[4]-दृष्टार्थतया क्रत्वर्थत्वावगमात् । कथंचिद्दृष्टार्थत्वेपि[5] वा नियमादृष्टस्य आवश्यकत्वान्न[6] तदतिक्रमे कार्यविशेष[7]प्रयोजकादृष्टसिद्धिः ॥ केचित्त्वा-

1 B, D, E, F और्ध्वदेहिकम्; M और्ध्वदेहादि.
2 B, D, E क्षेत्रज अपुत्रपत्न्याम्.
3 A, B, C, D, E, F, H, K, N omit अथ दत्तकप्रकरणम्.
4 F वाक्याद् दृष्टार्थ०.
5 G दृष्टार्थत्वेपि च.
6 A, E, F, G, H आवश्यकत्वात्तदतिक्रमे.
7 G विशेषयोजकादृष्ट०.

पच्छब्दस्य स्वार्थत्यागाद्यापत्तेरनापत्परिसंख्या[1]पकत्वाभावेन न निषेधार्थकत्वं किं त्वापदो निमित्त[2]मात्रबोधकत्वमेव । न च नैमित्तिकत्व आपदि पु[3]त्रादाने प्रत्यवायापत्तिः । एतद्वाक्यस्य संज्ञासंज्ञिसंबन्धमात्रबोधकत्वात् । आपदि निमित्ते दानविधायकत्वाभावात् ॥ यदपि वि[4]वाहप्रकरणे तेनैवोक्तं रोगिण्यादिनिषेधातिक्रमे दृष्टविरोध एव भार्यात्वं तूत्पद्यत एवेति तदप्यनेनैवापास्तम् ॥ सदृशं कुलगुणादिभिर्न जात्या । अतः क्षत्रियादिरपि विप्रादेर्दत्तको भवतीति मेधातिथिः । सदृशं जात्येति कुल्लूकभट्टः । युक्तं चेदम् । याज्ञवल्क्येन (२. १२८) औरसो धर्मपत्नीजः इति द्वादशापि पुत्राननुक्रम्य—सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः (याज्ञवल्क्य २. १३३) इत्युपसंहारात् । स्पष्टीकरिष्यते चेदं वक्ष्यमाणशौनकवचोभ्याम् । विज्ञानेश्वरोप्येवम् । ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः (मनु. ९. १०६)—इति ज्येष्ठस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात्स न देय इत्ययमपि निषेधो दातुरेव न प्रतिग्रहीतुरित्यपि सः । स्यादयं प्रतिषेधो दातुरेव यद्येतस्य ज्येष्ठदाननिषेधकता स्यात् । न तु सास्ति । मानाभावात् । पुत्रीभवतीत्यनेन पुत्रित्व[5]मात्रोक्त्या ऋणापाकरणोक्तिमात्रपरत्वाच्च । अत एव पितॄणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति (मनु. ९. १०६)—इत्युत्तरार्धं संगच्छते । सर्वं द्रव्यम् ॥ दत्तकश्च पुमानेव भवति न कन्या । स ज्ञेयो दत्रिमः सुतः (मनु. ९. १६८)—इति संज्ञासंज्ञि[6]संबन्धबोधकवाक्यगतेन स इति सर्वनाम्ना माता[7]पितृकर्तृकप्रीतिजलगुणकापन्निमित्तकदानकर्मीभूतसजातीयपुंस एव—अष्टवर्षं भ्रा-

1 A, B, D, E, F, H परिसंख्यायकत्वा०; C, E, G, H omit न after ०भावेन.

2 D निमित्तमात्रबोधकत्वात् आपदि निमित्ते दानविधायकत्वाभावात्.

3 B पुत्रदाने for पुत्रादाने.

4 C, G, K विवादप्रकरणे.

5 C omits पुत्रित्वमात्रोक्त्या; K ०भवतीत्यनेन पुत्रित्वोक्ते ऋणापाकरणमात्र०.

6 D, E omit संज्ञि; E omits बोध०.

7 B, D, F मातापितृकप्रीति०.

ह्मणमुपनयीत[1] तमध्यापयीत–इति तच्छब्देनाष्टवर्षब्राह्मण्यपुंस्त्वोपनयनादिसंस्कृतस्यैव[2] परामर्शात्। एतेन–त्रेर्मम् नित्यम् (पा. ४. ४. २०)–इति मबन्तो[3] दत्रिमशब्दो दाननिर्वृत्तकर्मत्वाविशेषाद्रायान्यस्मै वा दत्तां कन्यामप्यभिधत्त इति केषांचिदुक्तिः परास्ता ॥

पुत्रप्रतिग्रहप्रकारमाह शौनकः

शौनकोहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहमुत्तमम् ।
अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य[4] च ॥
वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषं चाङ्गुलीयकम् ।
आचार्यं धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् ॥
बर्हिः कुशमयं[5] चैव पालाशं चेध्ममेव च ।
एतानाहृत्य बन्धूंश्च ज्ञातीनाहूय[6] सत्तमः ॥
बन्धूनन्नेन संभोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः ।
अन्वाधानादि[7] यत्तत्रं कृत्वाज्योत्पवनादिकम्[8] ॥
दातुः समक्षं गत्वा तु[9] पुत्रं देहीति याचयेत् ।
दाने समर्थो दातास्मै ये यज्ञेनेति पञ्चभिः (ऋ. सं. १०. ६२. १–५) ॥

देवस्य त्वेति मन्त्रेण (वाज. सं. २०. ३; काठकसं. १. २, ४) हस्ताभ्यां प्रतिगृह्य[10] च ।

---

1 D, E उपनीयत.
2 M reads ०संस्कृतस्यैव.
3 B, C, D, E, F, K ममन्तो.
4 D omits the words समुपोष्य…कुशमयम्.
5 A, B, E, F कुशसमं for कुशमयम्.
6 A, G, M ज्ञातिमाहूय.
7 दत्त. मी. reads अग्न्याधानादिकं for अन्वाधानादि.
8 निर्णयसिन्धु reads आज्योत्पवनान्तकम्.
9 F गत्वा तम्.
10 F परिगृह्य.

अङ्गादङ्गेत्यृचं (शत. ब्रा. १४. ९. ४. ८; मा. गृ. सू. १. १८. ६.; आश्व. गृ. सू. १. १५. ११; नि. ३. ४) जप्त्वा चाघ्राय शिशुमूर्धनि ॥

वस्त्रादिभिरलंकृत्य पुत्रच्छायावहं सुतम् ।
नृत्यगीतैश्च वाद्यैश्च स्वस्तिशब्दैश्च संयुतम् ॥

गृह[1]मध्ये तमादाय चरुं हुत्वा विधानतः ।
यस्त्वा हृदेत्यृचा (ऋ. सं. ५. ४. १०) चैव तुभ्य[2]मग्न ऋचैकया (ऋ. सं. १०. ८५. ३८) ॥

सोमो ददिदित्येताभिः (ऋ. सं. १०. ८५. ४१) प्रत्यृचं पञ्चभिस्तथा ।
स्विष्टकृदादिहोमं च कृत्वा शेषं समापयेत् ॥

ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्तव्यः पुत्रसंग्रहः ।
तदभावेऽसपिण्[3]डो वा अन्यत्र तु न कारयेत् ॥

क्षत्रियाणां स्वजातौ वा गुरुगोत्रसमोपि वा ।
वैश्यानां वैश्य[4]जातेषु शूद्राणां शूद्र[5]जातिषु ॥

सर्वेषामेव[6] वर्णानां जातिष्वेव न[7] चान्यतः ।
दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्र[8]स्यापि च दीयते ॥

---

1 A, B, D, E, F read गृहीत्वा as a separate clause before the verses गृहमध्ये &c.

2 C तुभ्यमग्नं ऋचैकया.

3 दत्त. मी. reads ०सपिण्डे वा for ०सपिण्डो वा and ०गोत्रसमे for ०गोत्रसमो.

4 A, G, M वैश्यजातिषु.

5 B शूद्रजातेषु.

6 C, D, E, F, H, K सर्वेषां चैव वर्णानाम्.

7 B, C, D, E, F, H, K च नान्यतः.

8 दत्त. मी. reads शूद्रैस्तु क्रियते सुतः for शूद्रस्यापि च दीयते and reads ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः कचित् before नैकपुत्रेण &c.

नैकपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं कदाचन ।
बहुपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः ॥
दक्षिणां गुरवे दत्वा यथाशक्ति द्विजोत्तमः[1] ।
नृपो राष्ट्रा[2]र्धमेवापि वै[3]श्यो वित्तशतत्रयम् ॥
शूद्रः सर्वस्वमेवापि अशक्त[4]श्चेद्यथाबलम् ॥

छायावहं सदृशम् । दौहित्रो भागिनेयश्चेति यथा [5]भूतभाव्युपयोगित्वेन दण्डस्य—मैत्रावरुणाय [6]दण्डं प्रयच्छति—इत्यत्र संभवत्यपि भाव्यत्वे चतुर्थ्या—दण्डी प्रैषानन्वाह—इति प्रैषानुवचनकर्तृत्वेन भाव्युपयोगिनो मैत्रावरुणस्यैव भाव्यत्वमुक्तं तथेहाप्यनपाकृतर्णत्वेन चतुर्थ्यर्थषष्ठ्या शूद्रस्यैव दौहित्रभागिनेयावपि प्रति शेषितया भाव्यत्वम् । अतस्तयोरेव विधेयत्वेन दौहित्रभागिनेयावेव शूद्रस्येति नियमविधिविषयताप्युक्ता । शूद्रस्य त्वविधेयत्वेन तद्विषयत्वायोगात् । तौ शूद्रस्यैवेति वचनव्यक्तौ विप्रादिशेष्यन्तरपरिसंख्यापत्तेः । तस्माद्दौहित्रभागिनेयावेव शूद्रस्य मुख्यौ । त[7]दभावे त्वन्योपि सजातीयः । शूद्राणां शूद्रजातिष्विति तेनैवोक्तेः । न चेदं जातिपदं दौहित्रभागिनेययोरेवोपसंह्रियते । दौहित्रत्वभागिनेयत्वयोः सजातीयत्व[8]स्य च परस्परव्यभिचारित्[9]वात् । एकस्मृतौ सामान्यवाक्यवैयर्थ्यापत्तेश्च । विवृतं चैतद्द्वैतनिर्णये तातचरणैः । शिष्टाचारोप्येवम् ॥ एवं च निषा-

1 D, E, F द्विजोत्तम.
2 दत्त. मी. reads राज्यार्धं° for राष्ट्रार्धं°.
3 F omits वैश्यो...सर्वस्वमेवापि.
4 A, G, M अशक्तौ तद्यथा°.
5 C, H, K, N भूतोपयोगित्वेन.
6 H omits दण्डं प्रयच्छ...मैत्रावरुण (by oversight).
7 A, M तदभावेन्योपि.
8 F सजातीयत्वस्यैव.
9 D, E, F व्यभिचारत्वात्.

दस्थपतिवत्तस्याधिकारे सिद्धे यच्छुद्धिविवेक उक्तं वैदिकमन्त्रसाध्यहोमवति [1]पुत्रप्रतिग्रहे शूद्रस्यानधिकारः—इति तदपास्तम्। समन्त्रहोमस्तु तेन विप्रद्वारा कार्यः।

उपवासो व्रतं होमस्तीर्थस्नानजपादिकम्।
विप्रैः संपादितं यस्य संपन्नं तस्य तत्फलम्॥ इति

पराशरोक्तेः (पराशरस्मृति ६. ६३–६४)। स्मार्तहरिनाथाप्येवमेव॥ यत्तु पराशर एव (पराशरस्मृति १२. ३९)

दक्षिणार्थं तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्धविः।
ब्राह्मण[2]स्तु भवेच्छूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत्॥ इति

तत्तु शूद्र[3]स्य कर्मसाद्गुण्यं विप्रस्य च दोषं प्रतिपादयतीति माधवः॥

स्त्रिया अपि शूद्रवदेवाधिकारः। स्त्रीशूद्राश्च सधर्मा[4]णः—इति वाक्यात्॥ वसिष्ठः (वसिष्ठध. सू. १५. १–९) शुक्रशोणितसंभवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकः। तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः। न त्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा। स[5] हि त्रायते पुरुषम्। न तु स्त्री पुत्रं दद्या[6]त्प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः। पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाहूय राजनि च निवेद्य[7] निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा[8]दूरेबान्धवं संनिकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयात्। संदेहे

1 A, M पुत्रपरिग्रहे.
2 F ब्राह्मणस्य भवेच्छूद्रः शूद्रस्य ब्राह्मणो.
3 A, M शूद्रकर्मसाद्गुण्यं विप्रस्य दोषम्.
4 D, E, F सधर्मेण इति.
5 वसिष्ठध. सू. reads स हि संतानाय पूर्वेषाम् for स हि त्रायते पुरुषम्. अपरार्क, वि. र., वीर०, दत्त. मी. follow the वसिष्ठ. ध. सू.
6 A, C, G, M गृह्णीयात् for प्रतिगृह्णीयात्. अपरार्क omits प्रतिगृह्णीयाद्वा.
7 B, C, D, E, F, H, K चावेद्य.
8 The वसिष्ठ. ध. सू. and मद. पारि. read अदूरबान्धवं बन्धुसंनिकृष्टमेव; the मिता० and वीर० read अदूरबान्धवं बन्धुसंनिकृष्ट एव; अपरार्क and स्मृतिच० read अदूरेबान्धवमसंनिकृष्टमेव; वि. र. 'अदूरबान्धवमसंनिकृष्टमेव'.

चोत्पन्ने दूरेबान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत् । विज्ञायते ह्येकेन बहूंस्तारयेदिति । तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीत औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी[1] स्यात् । इति ॥ भर्त्रनुज्ञा[2] तु सधवाया एव दृष्टार्थत्वात् । विधवायास्तु तां[3] विनापि पितुस्तदभावे ज्ञातीनामाज्ञया भवति । अत एव

रक्षेत्कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रास्तु वार्धके ।
अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित्स्त्रियाः ॥ इति

याज्ञवल्क्येन (१. ८५) अवस्थाविशेष एव भर्तुः पारतन्त्र्यमुक्तम् । तदभावे वार्धकादिना तस्याक्षमतायां वा पुत्रादीनामपि । कात्यायनेनापि

नारी खल्वननुज्ञाता पित्रा भर्त्रा सुतेन वा ।
विफलं[4] तद्भवेत्तस्या यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ॥ इति

अवस्थाविशेष एव पितृभर्त्राद्यनुज्ञोक्ता । और्ध्वदेहिकं पारलौकिकम् । अतो यस्यामवस्थायां भर्त्रनुज्ञा[5] प्राप्ता सैवात्रानूद्यते न त्वपूर्वा विधीयते । अतो विधवाया भर्तुराज्ञां विनाप्यधिकारः ॥ अदूरेबान्धवो यथायथं संनिहितः सपिण्डः । संनिहितेष्वपि भ्रातृपुत्रो मुख्यः

भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् ।
सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥ इति

मनूक्तेरिति (मनु. ९. १८२) मिताक्षरायाम् । इदमेव चैतद्वचसः प्रयोजनं युक्तम् । अन्यासंभवात् ॥ दूरेबान्धवं विजातीयम् ॥

---

1 C ०भागभागः स्यात्.

2 F भर्त्रसुज्ञाता.

3 B, D, E, F तां विना पितुः.

4 E omits विफलं...नुज्ञोक्ता. B विकलं for विफलम्; D, F विकल्पम्.

5 B, C, D, E, F, K भर्तुरनुज्ञा.

दत्तकस्तु परिणीत उत्पन्नपुत्रोपि च भवतीति तातचरणाः । युक्तं चेदं बाधकाभावात् । यत्तु कालिकापुराणे

पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ।
आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ॥
चूडो[1]पनयसंस्कारा निजगोत्रे[2]ण वै कृताः ।
दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥
ऊर्ध्वं तु पञ्चमाद्वर्षान्न दत्ताद्याः सुता नृप ।
गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पु[3]त्रेष्टिं प्रथमं चरेत् ॥ इति

तद[4]संगोत्रपरम् । आचूडान्तमित्याङभिव्याप्त्यर्थः । मर्यादार्थत्वे चूडोपनयसंस्कारा इत्यनेन विरोधापत्तेः । इदं तु वचो न तथा विस्रम्भणीयं द्वि[5]त्रकालिकापुराणपुस्तकेष्वदर्शनात् ॥

अयं च दत्तको द्विविधः । केवलो द्व्यामुष्यायणश्च । संविदं विना दत्त आद्यः । आवयोरसाविति संविदा दत्तस्त्वन्त्यः । तत्राद्यः प्रतिग्रहीतुरेवौर्ध्वदेहिकश्राद्धादि कुर्यात् । तथाहि पुत्रप्रतिग्रहस्य भाव्याकाङ्क्षायां पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् (वसिष्ठध. सू. १५. ६)–इत्यादिके तद्विधौ पुत्रमिति द्वितीयान्तेन पुत्रस्य भाव्यत्वमुक्तम् । न च जन्यपुंस्त्वाख्यं पुत्रत्वं भावयितुं शक्यम् । तेन पुत्रशब्देन सर्वं [6]पुत्रकार्यं लक्षयित्वा तत्प्रयोजकमदृष्टं भाव्यमङ्गीकर्तव्यम् । अतः प्रतिग्रहीतृकुले

1 दत्त. मी. reads चूडाद्या यदि संस्काराः.

2 G गोत्रेण चेत्कृताः; G दत्तकाद्याः सुतास्ते. H omits संस्कारा...मर्यादार्थत्वे चूडोपनयसंस्कारा इत्यनेन.

3 E omits पुत्रेष्टिम्.

4 E omits तदसगोत्र...विरोधापत्तेः.

5 A, C, D, E, F, G, K द्वित्रिकालिका.

6 E, F सर्वपुत्रकार्यम्.

रम् । द्व्यामुष्यायणा भवन्तीत्युपक्रमात् । तेन द्व्यामुष्यायणो जनकस्य प्रतिग्रहीतुर्वा पुत्रान्तरासत्त्वे तस्मै पिण्डं दद्यात् रिक्थं च गृह्णीयात् । न तत्सत्त्वे ॥ यदा तूभयोरप्यौरसाः पुत्राः सन्ति तदा कस्मा अपि न दद्यात् प्रतिग्रहीत्रौरसांशस्य चतुर्थं भागं च हरेत् । तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीते [1]औरसे उत्पद्येत चतुर्थभागभागी [2]स्यात्–इति वसिष्ठोक्तेः (वसिष्ठध. सू. १५.९)

उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः ।
सवर्णा असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभाजनाः ॥ इति

कात्यायनोक्तेश्च । तृतीयांशहरा [3]इति कल्पतरौ पाठः । सवर्णाः क्षेत्रजदत्तकादय इति विज्ञानेश्वरः ॥ यदा [4]तूभयोः पुत्राभावस्तदैकस्मिन् छ्राद्ध इत्याद्युक्तप्रकारेणोभयोरप्येकमेव श्राद्धं कुर्यात् ॥ [5]यदपि हेमाद्रौ [6]कार्ष्णाजिनिः

यावन्तः [7]पितृवर्गाः स्युस्तावद्भिर्[8]दत्तकादयः ।
प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः सह ॥
द्वाभ्यां सहाथ तत्पुत्राः पौत्रास्त्वेकेन तत्समम् ।
[9]चतुर्थे पुरुषे [10]छन्दस्तस्मादेषा[11] त्रिपौरुषी ॥

---

1 G औरसपुत्र उत्पद्येत.

2 वसिष्ठध. सू. reads ०स्याद्दत्तकः.

3 B, C, D, F, G, H, K इति तु कल्पतरौ.

4 G तूभयोरपि पुत्राभावः.

5 B, D, F तदपि for यदपि.

6 A, H, K कार्ष्णाजिनः.

7 G पितृवर्ग्याः.

8 G पुत्रकादयः for दत्तकादयः.

9 B, C, D, F, K चतुर्थपुरुषे.

10 दत्त. मी reads छेदः for छन्दः.

11 A, C, D, M तस्मादेषां त्रिपौरुषी for तस्मादेषा त्रि०.

साधारणेषु कालेषु विशेषो नास्ति वर्गिणाम् ।
मृताहे[1] त्वेकमुद्दिश्य कुर्युः श्राद्धं यथाविधि ॥ इति

तदपि कात्यायनीय[2]समानार्थमेव । अयमर्थः । द्व्यामुष्यायणदत्तकादयो जनकप्रतिग्रहीत्रोः कुले मृतानां स्ववर्गैस्तत्पित्रादिभिः सह सपिण्डीकरणं कुर्युः दत्तकादिपुत्रास्तु तेषां जनकप्रतिग्रहीतृभ्यां सह कुर्युः तत्पौत्रा अपि स्वपितरं दत्तकेन पितामहेन तज्जनकेन प्रपितामहेन[3] चतुर्थे पुरुषे तत्प्रपौत्रे[4] छन्दः इच्छा प्रतिग्रहीतारमुच्चारयेन्न[5] वेति जनकं तूच्चारयेदेव साधारणेष्वमावास्यादिकालेषु जनकप्रतिग्रहीतृवर्गिणां श्राद्धं कार्यं मृताहे त्वेकमेवोद्दिश्यैकोद्दिष्टं[6] श्राद्धं कुर्यादिति ॥ केचित्तु केवलदत्तकस्याविधानात्स नास्त्येव आवयोरसाविति संविदश्च विधानाभावात्तां विना गृहीतोपि द्व्यामुष्यायण एव तेनैव च जनकप्रतिग्रहीत्रोरुद्देशेनामावास्यादिषु श्राद्धद्वयमेकं वा श्राद्धं कार्यं तत्पुत्रेण[7] तु दत्तकस्य तज्जनकप्रतिग्रहीतृभ्यां द्वाभ्यामपि सह सपिण्डीकरणपार्वणश्राद्धादि कार्यं एवं तत्पुत्रादिभिरपीत्याहुः[8] । तच्चिन्त्यम् । यद्यपि केवलदत्तकः क्वापि शब्दतो नोक्तस्तथापि पूर्वोक्तमनुवचनेन (मनु. ९. १४२) जनकादीनां संबन्धमात्रनिवृत्तेरुक्तत्वात् द्व्यामुष्यायणे तदभावादर्थोत्सिध्यत्येव । किं च । ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च[9] मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्--इति गौतमीयेन (गौ. ध. सू.४.३)

---

1. G मृताहे त्वेवमुद्दिश्य.
2. G कात्यायनेन for कात्यायनीय.
3. E omits प्रपितामहेन.
4. B, C, D, E, F, H तत्पौत्रे.
5. G न वा जनकं तू०.
6. G एकोद्दिष्टं कार्यम् । केचित्तु.
7. F तत्पुत्रेण दत्तकस्य.
8. G तत्पुत्रादिभिरपीत्युक्तं तच्चिन्त्यम्.
9. G omits बीजिनश्च; B, D, E, F read जीविनश्च for बीजिनश्च.

वीजिकुले[1] सप्तपुरुषं यावद्विवाहो निषिद्धः[2] स द्व्यामुष्यायणे ऽव्यर्थः स्यात् । तस्मिन्सापिण्ड्यसत्त्वात् । अतोवश्यमेतत्सार्थक्यार्थं केवलदत्तको वाच्यः । तत्र सापिण्ड्यनिवृत्तेरुक्तत्वात् । अपि च प्रवराध्याये

द्व्यामुष्यायणका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः ।
गोत्रद्वयेप्यनुद्वाहः शौङ्ग[3]शैशिरयोर्यथा ॥ इति ।

एतेन गोत्र[4]द्वयं द्व्यामुष्यायणस्योक्तं मान[5]वीयेन (मनु. ९. १४२) च जनकगोत्रनिवृत्तिरुक्तेति विरोधः केवलद्व्यामुष्यायणभेदेनैव परिहरणीयः । तेन सिध्यत्येव केवलोपि दत्तकः ॥ अत एव शूरेण कुन्तिभोजाय दत्रिमत्वेन दत्तायाः कुन्त्याः सुतस्यार्जुनस्य शूरपुत्रवसुदेवदुहितुः सुभद्रायाः सापिण्ड्यनिवृत्तिं मनुवचनेनोक्त्वास्य गौत[6]मीयस्य बीजसंतानजाया अपि निषेधमात्रपरत्वमेव चोक्त्वार्जुनेन[7] सुभद्रापरिणेयेत्याशङ्क्य वार्तिकोक्तं संबन्ध[8]व्यवधानकल्पनाख्यं समाधानमाह भट्टसोमेश्वरः ॥ यत्तु कश्चित्सोमेश्वरेण गौतमवचनात्कुन्त्याः शूरकुलेपि साप्तपौरुषं सापिण्ड्यमुक्तमित्याह तद्ग्रन्थानध्ययननिबन्धनम् । तेन हि सापिण्ड्यनिवृत्तिं पूर्वमुक्त्वा गौतमीयस्य जनककुले निषेधपरत्वमुक्तं न तु सापिण्ड्यबोधकत्वम् ॥ एवं सिद्धे केवले द्व्यामुष्यायणे चावयोरसाविति संविदपि सिध्यति । प्रतिग्रहीतुर्द्व्यामुष्यायणज्ञा-

---

1 E वाजिकुले for बीजिकुले.

2 B, C, D, E, F निषिद्धः स्यात्. A, H, K विवाहोतिविरुद्धः स्याद् द्व्यामुष्यायणे.

3 दत्त. मी. reads शृङ्गशैशिरयोः and दत्तकचन्द्रिका 'शुङ्ग०'.

4 B, C, D, E, F, G, K गोत्रद्वयमपि.

5 D, E, F मानुषीयेन च.

6 G गौतमवचनस्य.

7 A, M अर्जुनेन न सा सुभद्रा.

6 G संबन्धव्यवधानाख्यम्.

नार्थत्वेन[1] दृष्टार्थत्वात् ॥ अत्र[2] च केवलदत्तकस्य पालकपितृकुले साप्तपौरुषं मातृकुले च पाञ्चपौरुषं सापिण्ड्यम् ॥ यत्तु[3] वृद्धगौतमः

स्वगोत्रेण[4] कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः ।
विधिना गोत्रमायान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ॥

यच्च बृहन्मनुः

दत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवप्तुः सपिण्डता ।
पञ्चमी सप्तमी[5] चैव गोत्रित्वं पालकस्य च ॥

यदपि नारदः

धर्मार्थं वर्धिताः पुत्रास्तत्तद्गोत्रेण पुत्रवत् ।
अंशपिण्ड[6]विभागित्वं तेषु केवल[7]मिष्यते ॥ इति

तान्यनाकराणि । साकरत्वेपि द्व्यामुष्यायणस्य प्रतिग्रहीतृकुले साप्तपौरुषसापिण्ड्याभावप्रतिपादनार्थम् । केवलदत्तके पूर्वोक्तगौतमीयेन (गौ. ध. सू. ४. ३) पालककुले साप्तपौरुषसापिण्ड्यस्योक्तत्वात् । मानवीयेन (मनु. ९. १४२) च जनककुले सापिण्ड्यनिवृत्तेरुक्तत्वात् ॥ यस्तु[8] सापिण्ड्यनिर्णये केषांचिन्मान्यानां लेखः[9]—जनक[10]गोत्रेणोपनय-

1 G द्व्यामुष्यायणत्वज्ञानार्थत्वात्.
2 B, C, D, E, F, H, K अत्र केवल०.
3 F omits यत्तु...सापिण्ड्यम् (l. 4). G यत्तु गौतमः.
4 दत्त. मी. reads स्वगोत्रेषु for स्वगोत्रेण and गोत्रतां यान्ति; निर्णय० reads स्वगोत्रेषु.
5 दत्त. मी. reads सप्तमी तद्वद्गोत्रं तत्पालकस्य च. D, E, F पालकस्य वा; G पालकस्य तु.
6 B, C, D, E, F अंशपिण्डं विभागित्वम्.
7 G केवलमीरितम्. दत्त. मी. and निर्णय० read ईरितं for इष्यते.
8 G यच्च for यस्तु.
9 G लेखनं for लेखः.
10 G जनकगोत्रेण संस्कृतस्य.

नादिसंस्कृतस्य तु[1] जनककुले पितृतो मातृतश्च पाञ्चपौरुषं साप्तपौरुषं च सापिण्ड्यं प्रतिग्रहीतुः[2] कुले त्रिपुरुषं प्रतिग्रहीतरि[3] पितृत्वप्रयोजकस्योत्पादकत्वस्योपनेतृत्वस्य चाभावात् प्रतिग्रहीतृगोत्रेण[4] संस्कृतस्य तु प्रतिग्रहीत्रादिभिरेव साप्तपौरुषं पाञ्चपौरुषं च—इति तस्य[5] मूलं न विद्मः । किं च । यदि प्रतिग्रहीतर्युत्पादकत्वोपनेतृत्वाद्यभावान्न पितृत्वं कथं तर्हि त्रिपुरुषं सापिण्ड्यं प्रतिग्रहीत्रादिश्राद्धादिकर्तृत्वं वा दत्तकस्य । न च[6] पितृत्वं सापिण्ड्यसमनियतं येन तदभावात्सापिण्ड्याभावः स्यात् । वस्तुतस्तु—ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यः (गौ. ध. सू. ४. ३) इति गौतमादिवचनैः प्रतिग्रहीत्रादिभिः सह सापिण्ड्यं पूर्वमुक्तमेवेति दिक्[7] ॥

अथ पुत्रदानप्रतिग्रहविधिः ॥ तत्रानेकपुत्राणामज्येष्ठदान एवाधिकारः सर्वेषाम् । प्रतिग्रहे त्वजातपुत्राणां मृतपुत्राणां वा । स्त्रीणां सधवानां भर्तुरनुज्ञया भर्त्रभावे पित्रादीनाम् । शूद्राणां दौहित्रो भागिनेयो वा ग्राह्यो नान्यः । अन्यैस्तु संनिहितः सपिण्डस्तदभावे विप्रकृष्टो न त्वन्यजातीय इति ॥ अत्र दाता प्रतिग्रहदिने कालादि स्मृत्वास्मदादीनामस्य च पुत्रस्य परस्परवर्तमानपितृपुत्रादितत्तत्संबन्धनिमित्तकतत्तत्कार्यनिवृत्तये प्रतिग्रहीत्रादीनामस्य च परस्परं पितृपुत्रादितत्तत्संबन्धनिमित्तकतत्तत्कार्यप्रवृत्तये[8] च पुत्रदानं करिष्य

---

1 B, C, D, E, F, H, K omit तु after ०संस्कृतस्य.

2 A, B, C, D, E, G, K add तु after प्रतिग्रहीतुः कुले; G प्रतिग्रहीतृकुले.

3 A, B, C, D, E, F, G, H, K, N प्रतिग्रहीतरि गौणपितृत्व०.

4 B, D, E, F, G जनकगोत्रेण for प्रतिग्रहीतृ०.

5 B, C, D, E, F, G, K तत्र मूलम्.

6 E न च पितृत्वव्याप्यं सापिण्ड्यं पूर्वमुक्तं तर्हि त्रिपुरुषं सापिण्ड्यं पूर्वमुक्तं सेवेति (पूर्वमुक्तमेवेति?) दिक्; B, D, F न च पितृत्वव्याप्यं सापिण्ड्यं पूर्वमुक्तमेवेति दिक् (omitting words by oversight); C, K, N न च पितृत्वव्याप्यं सापिण्ड्यं येन तदभावात्; G ०पितृत्वव्याप्यं सापिण्ड्यसम०; H न च पितृत्वं सापिण्ड्यं येन.

7 B, D, E, F, G after दिक् read प्रकृतमनुसरामः.

8 C, H, K निवृत्तये for प्रवृत्तये.

इति संकल्प्य गणेशपूजास्वस्तिवाचनमातृकापूजावृद्धिश्राद्धादि[1] कुर्यात्। प्रति[2]ग्रहीता तु प्रतिग्रहदिनपूर्वदिन उपोष्यापरदिने बन्धूनाहूय पुत्रप्रतिग्रहं राज्ञे निवेद्य कालादि स्मृत्वा ग्रहीष्यमाणपुत्रस्य तज्जनकादीनां च परस्परं वर्तमानपितृपुत्रादितत्तत्संबन्धनिवृत्तयेऽस्मदादीनां च परस्परं पितृपुत्रादितत्तत्संबन्धनिमित्तकतत्तत्कार्यप्रवृत्तये[3] च पुत्रं प्रतिग्रहीष्य इति संकल्प्य गणेशपूजास्वस्तिवाचनमातृकापूजावृद्धिश्राद्धाचार्यवरणकुण्डलाङ्गुलीयकवासोयुगलोष्णीषमधुपर्का[4]द्याचार्यपूजनानि संकल्पपूर्वकं कृत्वा त्रीन्विप्रान्बन्धूंश्च भोजयेत्। अथाचार्यः स्वकर्म करिष्य इति संकल्प्य स्थण्डिलोल्लेखनाद्यग्निप्रतिष्ठापनान्तं कृत्वान्वाधाने चक्षुषी आज्येनेत्यन्तमुक्त्वा अत्र प्रधानमग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चैकैकयाहुत्याग्निमेकया [5]सूर्यासावित्रीं च षड्भिश्चर्वाहुतिभिर्यक्ष्ये शेषेण स्विष्टकृतमित्याद्याज्योत्पवनान्तं कुर्यात्। अथ प्रतिग्रहीता दातृनिकटे गत्वा पुत्रं देहीति याचयेत्। दाता तु ये [6]यज्ञेन (ऋ. सं. १०. ६२ १–५) इति ऋक्पञ्चकमुक्त्वा कालादि स्मृत्वास्मदादीनामित्यादि प्रवृत्तय इत्यन्तमुक्त्वा अमुं पुत्रं यथाशक्त्यलंकृतं तुभ्यमहं संप्रदद इति वदेत्। ये यज्ञेन—इति पञ्चानां मानवपुत्रो नाभानेदिष्ठो विश्वे देवा जगती पुत्रदाने विनियोगः। प्रतिग्रहीता तु देवस्य त्वा (काठकसं १. २; आश्व. गृ. सू. १. २०. ४) इत्यनेन प्रतिगृह्य स्वशाखोक्तां कामस्तुतिं पठित्वा अङ्गादङ्गादित्यृ[7]चं जपित्वा पुत्रं मूर्धन्याघ्राय वस्त्रादिभिरलंकृत्य मङ्गलशब्दैर्गृहान्तर्नयेत्। अथाचार्य आज्यस्थापनाद्याज्यभागान्तं कृत्वाज्येनैव व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिर्हुत्वा चरुणा जुहुयात्।

---

1 C, K ०श्राद्धानि for श्राद्धादि.

2 N omits प्रतिग्रहीता तु…पुत्रप्रतिग्रहम्.

3 C, H, K निवृत्तये for प्रवृत्तये.

4 A, H, K, N मधुपर्कादिभिराचार्यपूजनानि.

5 A सूर्यां सावित्रीं च.

6 C यो यज्ञेन.

7 C अङ्गादङ्गादित्यृचं च जप्त्वा.

यस्त्वा हृदा वसुश्रुतोग्निस्त्रिष्टुप् पुत्रप्रतिग्रहप्रधानचरुहोमे विनियोगः। यस्त्वा हृदा० (ऋ. सं. ५. ४. १०) अग्नय इदं न ममेति त्यागः[1]। तुभ्यमग्न[2] इत्यस्य सूर्यासावित्री सूर्यासावित्र्यनुष्टुप्। तुभ्यमग्ने० (ऋ. सं. १०. ८५. ३८) सूर्यासावित्र्या[3] इदं न मम। सोमो दददिति पञ्चानां (ऋ. सं. १०. ८५. ४१–४५) सूर्यासावित्री सूर्यासावित्र्यनुष्टुप्। विनियोगः प्राग्वत्। सोमो ददत्०। ततः स्विष्टकृदादि समापयेदिति विधिः॥

प्रकृतमनुसरामः॥ ऋणविभागे विशेषमाह कात्यायनः

पित्र्यं पित्र्यर्णसंबद्ध[4]मात्मीयं चात्मना[5] कृतम्।
ऋण[6]मेवंकृतं शोध्यं विभागे बन्धुभिः सह॥

पित्र्यर्णसंबद्धं[7] पितुर्ऋणापाकरणार्थं कृतम्। आत्मीयं स्वकुटुम्बभरणा[8]द्यर्थमन्येन कृतम्। स एव

भ्रात्रा पितृव्यमातृभ्यां कुटुम्बार्थमृणं कृतम्।
विभागकाले देयं तद्रिक्थिभिः सर्वमेव तु॥

रिक्थादल्पर्णविषयेपि स एव

ऋणं प्रीतिप्र[9]दत्तं तु दत्त्वा शेषं विभाजयेत्।

प्रदत्तं प्रतिश्रुतम्। नारदः (१६. ३२)

---

1 C adds एवमग्नेपि after त्यागः.
2 H, K तुभ्यमग्ने.
3 C, K ०सावित्र्यै इदं.
4 A, M पित्र्यर्णसंबन्धम्.
5 C, K वात्मना for चात्मना.
6 B, D ऋणमेव; E ऋणमेकक्ृतम्. F omits ऋणमेवं...मन्येन कृतम्
7 A, M ०पित्र्यर्णसंबन्धम्.
8 G भरणार्थमन्येन.
9 दत्त. च० reads प्रीतिप्रदानं for प्रीतिप्रदत्तम्.

यच्छिष्टं पितृदायेभ्यो दत्त्वर्णं पैतृकं च यत् ।
भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी स्या[1]दन्यथा पिता ॥

पितृदायः पित्रा प्रतिश्रुतम् । स एव

धर्मार्थं प्रीतिदत्तं च यद्दणं [2]स्वेन योजितम् ।
तद्दृश्यमानं विभजेन्न दानं पैतृकाद्धनात् ॥

धर्मार्थं प्रीत्या च यद्दत्तं दातुं प्रतिश्रुतं पित्रा स्वेन योजितं स्वयं कृतम् । तद्दणं दृश्यमानं च द्रव्यं विभजेत् । एतद्दणातिरिक्तस्य पैतृकाद्ध[3]नाद्दानं नास्तीत्यर्थः ॥ [4]अदृश्यमानशङ्कायामपि स एव

दृश्यमानं विभज्येत गृहक्षेत्रं चतुष्प[5]दम् ।
गूढद्रव्याभिशङ्कायां प्रत्ययस्तत्र कीर्तितः ॥
गृहोपस्करवाह्याश्च दो[6]ह्याभरणकर्मिणः ।
दृश्यमाना विभज्यन्ते कोशं गूढेऽब्रवीन्मनुः ॥

कर्मिणो दासाद्याः । अत एव दिव्यप्रकरणेऽस्मिन्विषये कोश एव नियमित[7]स्तेनैव ।

शङ्काविश्वाससंधाने विभागे रिक्थिनां सदा ।
क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेव प्रदापयेत् ॥ इति ॥

अथाविभाज्यम् ॥ मनुः (९. २०६)

---

1 नारद reads ऋणी न स्याद्यथा पिता.

2 अपरार्क reads स्वनियोजितम् for स्वेन योजितम्.

3 G पैतृकाद्दणाद्दानम्.

4 F omits अदृश्य...स एव.

5 E चतुष्पथः for चतुष्पदम्.

6 C, E, D दोपाभरण०; C, D, E, F, K ०भरणकर्मभिः; G, N ०कर्मिभिः. अपरार्क, व्य. मा., स्मृतिच० read ०ब्रवीद्भृगुः.

7 B नियमतः; D, E नियमस्तत्रैव.

विद्याधनं तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत्
मैत्रमौद्वाहिकं चैव माधुपर्किकमेव च ॥

व्यासः

विद्याप्राप्तं शौर्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत् ।
विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्टव्यं स्वरिक्थिभिः[1] ॥

सौदायिकं वक्ष्यते । एतच्च पितृद्रव्याविरोधेनार्जितं ज्ञेयम् । तथा च याज्ञवल्क्यः[2] (२. ११८–११९)

पितृद्रव्या[3]विरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितम् ।
मैत्रमौद्वाहिकं[4] चैव दायादानां न तद्भवेत् ॥
क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः ।
दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया[5] लब्धमेव च ॥

क्रमागतायामुद्धृतायां भुवि विशेषमाह शङ्खः

पूर्वनष्टां तु यो भूमिमेकश्चेदुद्धरेत्क्रमात् ।
यथाभागं लभन्त्यन्ये दत्त्वांशं तु तुरीयकम् ॥

उद्धृतायाश्चतुर्थमंशमुद्धर्त्रे दत्त्वावशिष्टमुद्धर्त्रा सह विभजेयुः ॥ मनुः (अ. ९. २०८; विष्णुध. सू. १८. ४२)

अनुपघ्नन्पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् ।
दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥

व्यासः

---

1 E, F स्वरिक्थभिः.
2 B याज्ञवल्कः.
3 G द्रव्याविरोधेनार्जितद्रव्यविषयं ज्ञेयम्.
4 G औद्वाहिकं वापि.
5 E omits (through oversight) विद्यया लब्ध...न तद्दद्यात् (l. 18).

अनाश्रित्य पितृद्रव्यं स्वशक्त्याप्नोति यद्धनम् ।
दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यालब्धं च यद्धनम् ॥

विद्यालब्धं विशिनष्टि कात्यायनः

परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्तु या ।
तया[1] लब्धं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥

एतदेव विशदयति[2] स एव

उपन्यस्ते तु यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम् ।
विद्याधनं तु तद्विद्याद्विभागे न विभज्यते ॥
शिष्यादाचार्यतः[3] प्रश्नात्संदिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।
स्वज्ञानशंसनाद्वादाल्लब्धं प्राध्ययनाच्च[4] यत् ॥
विद्याधनं तु तत्प्राहुर्विभागे न विभज्यते ।
शिल्पिष्वपि हि धर्मोयं मूल्याद्यच्चाधिकं भवेत् ॥
विद्यालब्धं कृतं चैव याज्यतः शिष्यतस्तथा ।
एतद्विद्याधनं प्राहुः सामान्यं यदतोन्यथा ॥
परं निरस्य यल्लब्धं विद्यया[5] पणपूर्वकम् ।
विद्याधनं तु तद्विद्यान्न विभाज्यं बृहस्पतिः ॥
विद्याप्रतिज्ञया लब्धं शिष्यादाप्तं च यद्भवेत् ।
ऋत्विङ्न्यायेन यल्लब्धमेतद्विद्याधनं भृगुः ॥

उपन्यासः क्रमजटादीनां संकलितानां पाठ इति मदनरत्ने । सभायां

1 B, D, E, F यथा लब्धम्.
2 G विशेषयति for विशदयति.
3 अपरार्के, स्मृतिच०, परा. मा. read आर्त्विज्यतः for आचार्यतः.
4 G प्रध्यायनाच्च for प्राध्ययनाच्च.
5 अपरार्के reads विद्यापणकृतावेव; वि. र. 'विद्यापणकृतं चैव' and स्मृतिच० and परा. मा. 'विद्याबलकृतं चैव'; दायभाग reads विद्यया द्यूतपूर्वकम्.

गूढप्रमेयविवृतिरिति केचित्। पणपूर्वकमुपन्यस्त[1] इत्यन्वयः[2]। शंसनं प्रख्यापनम्। प्राध्ययनं प्रकृष्टाध्ययनम्। शिल्पिष्वपीति अयं विद्याधर्मः शिल्पिष्वपि ज्ञेय इत्यर्थः। मूल्याधिकं पारितोषिकम्। ऋत्विङ्न्याय उपदर्शनम्। अत्र सर्वत्रापि विद्याधिगमे तथा द्रव्यार्जने च पितृद्रव्याविरोधे सत्येवाविभाज्यत्वं विरोधे तु विभाज्यमेव ॥ अत एव कात्यायनः

कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पितृतोपि वा।
शौर्यप्राप्तं तु यद्वित्तं विभाज्यं तद्बृहस्पतिः ॥

पितृद्रव्यविरोधेप्यर्जकस्यांशद्वयमस्त्येव। येन चैषां स्वयमुपार्जितं[3] स्यात्स द्व्यंशमेव हरेद् इति वसिष्ठोक्तेः (वसिष्ठध. सू. १७. ५१)। कस्मिंश्चिद्विद्याधने विशेषमाह नारदः (१६. १०)

कुटुम्बं बिभृयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः।
भागं विद्याधनात्तस्मात्स लभेताश्रुतोपि सन् ॥

अश्रुतोविद्य इति मदनरत्ने। भागं दास्यामीत्यप्रतिश्रुत इति तु युक्तम् ॥ पितृद्रव्याविरोधार्जिते[4] विशेषमाह गौतमः (गौ. ध. सू. २८. २८)— स्वमर्जितं[5] वैद्यो वैद्येभ्यः कामं दद्यात् इति। विद्यां वेत्तीति वैद्यः। स[6] इच्छया विद्वद्भ्यो भ्रातृभ्यो दद्यादित्यर्थः। कात्यायनः

नावैद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित्।
समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्भवेत् ॥

---

1 C, D, E, F, G, H, K पणपूर्वमुप०.

2 B, C, D, F, G, H, K ०न्यस्तमित्यन्वयः.

3 B, D, E, F स्वमुपार्जितम्. वसिष्ठध. सू. reads उत्पादितं for उपार्जितम्.

4 B, C, D, E, F, G, H, K र्जितेपि विशेष०.

5 H reads स्वमर्जितं वैद्येन देयं (omitting a few lines).

6 D, E, F omit सः before इच्छया.

वैद्यो वैद्याय[1] नाकामो दद्याद्दशं स्वतो धनात् ।
पितृ[2]द्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तेन तदाहृतम् ॥ (the last is नारद १६. ११)

अयं च निषेधो विद्यमानभ्रातृणां धनान्तरसत्त्वे । धनान्तराभावे तु तेभ्योपि देयमेवेति मदनः ॥ पित्रादिदत्तस्याविभाज्यत्वमाह बृहस्पतिः

पितामहपितृभ्यां च दत्तं मात्रापि यद्भवेत् ।
तस्य[3] तन्नापहर्तव्यं शौर्यभार्याधने तथा ॥

नारदः (१६. ६.)

शौर्यभार्याधने चोभे यच्च विद्याधनं भवेत् ।
त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च वै पितुः ॥

कात्यायनः

ध्वजाहृतं भवेद्यत्तु विभाज्यं नैव तत्स्मृतम् ।
संग्रामादाहृतं यच्च विद्राव्य द्विषतां बलम् ॥
स्वाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा तद्ध्वजाहृतमुच्यते ॥

स एव

आरुह्य संशयं यत्र प्रसभं कर्म कुर्वते ।
तस्मिन्[4]कर्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना कृतः ॥
तत्र लब्धं तु यत्किंचिद्धनं शौर्येण तद्भवेत् ॥

अत्र विशेषमाह व्यासः

साधारणं समाश्रित्य यत्किंचिद्वाहनादिकम् ।
शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥
तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः ॥

---

1 E omits वैद्याय नाकामोदद्यात्.

2 नारद reads पित्र्यं द्रव्यं and so do अपरार्क, दायभाग.

3 E omits तस्य तन्नाप...धनं भवेत् (l. 9).

4 D, E, F कस्मिन्कर्मणि for तस्मिन्कर्मणि.

सौदायिकस्वरूपमाह व्यासः

ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितुर्गृहादपि ।
भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥

कात्यायनः[1]

यल्लब्धं लग्नकाले[2] तु स्वजात्या कन्यया सह ।
कन्यागतं तु तद्वित्तं शुद्धं वृद्धिकरं[3] स्मृतम् ॥
वैवाहिकं तु तद्विद्याद्[4]भार्यया यत्सहागतम् ।
धनमेवंविधं सर्वं विज्ञेयं धर्मसाधनम्[5] ॥

आदायार्षस्तु गोद्वयम् (याज्ञवल्क्य १. ५९)–इति प्रकारेण लब्धं कन्यागतम् । अत्रापि विद्याधनवदेव पितृद्रव्याविरोधश्चेदविभाज्यत्वम् । विद्यादिव्यतिरिक्तप्रकारेण तु लब्धं विभाज्यमेव । तथा च मनुः (९. २०५)

अविद्यानां तु सर्वेषामीहातश्चेद्धनं[6] भवेत् ।
समस्तत्र विभागः स्यादपित्र्य इति धारणा ॥

ईहा कृष्यादिचेष्टा । अपित्र्ये पितृद्रव्यानाश्रयणे ॥ अन्यदप्यविभाज्यमाह मनुः (९. २१९; विष्णुध. सू. १८. ४४)

वस्त्रं पत्रमलंकारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।
योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥

---

1 F omits a long passage from कात्यायनः.

2 B, C, D, E, G, H, K, N यल्लब्धं लाभकाले. स्मृतिच० reads दानकाले for लग्नकाले.

3 B, D, E वृत्तिकरम्.

4 A विन्द्यात् for विद्यात्.

5 E ०सादनं for ०साधनम्.

6 E ईहातश्च तद्धनं.

पत्रं वाहनम् । वस्त्रपत्रालंकारा ये येन धृतास्ते तस्यैव सममूल्याश्चेत् । न्यूनाधिकमूल्यास्तु विभाज्या एव । पितृधृतं[1] तु वस्त्रादि तच्छ्राद्धभोक्त्रे देयम् ।

वस्त्रालंकारशय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् ।
गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेत् ॥ इति

बृहस्पत्युक्तेः ॥ विषमेष्वजादिषु विशेषमाह मनुः (९. ११९)

अजाविकं सैकशफं न जातु विषमं[2] भजेत् ।
अजाविकं सैकशफं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥

कृतान्नोदके यथासंभवमुपयोज्ये । स्त्रियो दास्यो विषमा यथासंभवं कर्म कारणीयाः[3] । समास्तु विभाज्याः । पित्रवरुद्धास्तु समा अपि न विभाज्याः । स्त्रीषु च संसक्तास्वविभागः—इति गौतमोक्तेः (गौ. ध. सू. २८. ४५) । योगक्षेमशब्देन मन्त्रिपुरोहितादय उच्यन्त इति कल्पतरौ । लौगाक्षिस्तु

क्षेमं पूर्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ।
अविभाज्ये तु ते प्रोक्ते शयनासनमेव च ॥

इत्याह । तत्र पूर्तं तडागारामादि । इष्टं यागविप्रभोजनादि । तदर्थमविभागदशायां सर्वानुमत्या यद्द्रव्यं येनोत्सृज्य पृथक् स्थापितं तेन द्रव्येण स धर्मस्तेनैव कार्यो नान्येन न वा संभूय सर्वैरित्यर्थः । प्रचारो गृहादिमार्गः गवादिप्रचारार्था भूश्च ॥ यत्तु शङ्खलिखितौ—न वास्तुविभागो नोदपात्रालंकारोपयुक्तवाससाम्—इति यच्च[4] व्यासः

1 H पितृधनं तु for पितृधृतं तु.

2 B, D, E विषमे for विषमम्. मनु० reads अजाविकं तु विषमम्. The मिताक्षरा, मदनपारिजात read as in the text.

3 E करणीयाः for कारणीयाः.

4 B, D, E यच्च व्यासोशनसौ for यच्च व्यासः.

अविभागः[1] सगोत्राणामासहस्रकुलादपि ।
याज्यं क्षेत्रं च पत्रं च कृतान्नमुदकं स्त्रियः ॥ इति

वास्तुक्षेत्रयोरविभाज्यत्वमाहुस्तद्[2]धर्मवास्तुगोप्रचारक्षेत्रादिपरम् । प्रतिग्रहोपात्तयोस्तयोः क्षत्रियादिविभागप्रतिषेधपरं[3] पूर्वोक्तनिषेधात् । अल्पमूल्ययोर्मूल्येन विभागो न स्वरूपत इत्येवंपरं वा । वस्त्रादिषु विशेषमाह बृहस्पतिः

वस्त्रादयोविभाज्या यैरुक्तं तैर्न[4] विचारितम् ।
धनं भवेत्समृद्धानां वस्त्रालंकारसंश्रितम् ॥

मध्यस्थितमनाजीव्यं दातुं नैकस्य शक्यते ।
युक्त्या विभजनीयं तदन्यथानर्थकं भवेत् ॥

विक्रीय वस्त्राभरणमृणमुद्राह्य लेखितम्[5] ।
कृतान्नं चाकृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यते ॥

उद्धृत्य कूपवाप्यम्भः[6] स्वानुसारेण भुज्यते ।
एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे ॥

बह्व्यः समांशतो[7] देया दासानामप्ययं विधिः ।
यथाभागानुसारेण सेतुः क्षेत्रं विभज्यते ॥

प्रचारश्च यथांशेन कर्तव्यो रिक्थिभिः सदा ॥ इति ।

---

1 The मिता०, वि. र., मद. पा., दायभाग read अविभाज्यं for अविभागः.
2 D, E आहतुः; G आह.
3 D, E ०निषेधपरं for प्रतिषेधपरम्.
4 D, E तेन विचारितम्.
5 B लेखितः for लेखितम्.
6 E व्याप्यन्तः स्वानु० for वाप्यम्भः स्वानु०.
7 B, E समांशेनादेया for समांशतो देया.

[1]उद्ग्राह्येति अधमर्णादुद्धृत्येत्यर्थः ॥ कात्यायनः

धनं पत्रनिविष्टं तु धर्मार्थं यन्निरूपितम् ।
उदकं चैव दासश्च निबन्धो यः क्रमागतः ॥
[2]धृतं वस्त्रमलंकारो नानुरूपं तु यद्भवेत् ।
यथा कालोपयुक्तानि तथा योज्यानि बन्धुभिः ॥ इति ।

धनमिति [3]धर्मांशेनोत्सृज्य पत्रे लिखितमित्यर्थः । उदकं कूपादिगतम् । निबन्धो वृत्तिः । नानुरूपं विभागा[4]योग्यम् ॥

भ्रात्रादिवञ्चनया स्थापितद्रव्यस्य विभागमाह याज्ञवल्क्यः (२. १२६)

अन्योन्यापहृतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।
तत्पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥

अन्योन्यापहृतं ज्येष्ठकनिष्ठाद्यपहृतम् ॥ यत्तु मनुः (९. २१३)

[5]यो लोभाद्विनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्रातॄन्यवीयसः ।
सोज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः ॥ इति

तत्रापि ज्येष्ठपदं द[6]ण्डापूपिकनीत्या दायादमात्रोपलक्षकम् । ज्येष्ठस्यापि दोषः किमुत यवीयसामित्यर्थः । अत एव गौतमः (ऐ. ब्रा. २. १. ७) यो वै भागिनं भागान्नुदते चयत एवैनं [7]स यदि चैनं न

---

1 D, E omit उद्ग्राह्येति.
2 B, D, E धृतवस्त्रं for धृतं वस्त्रम्.
3 B, D, E धर्मोद्देशेन.
4 C, K विभागयोग्यम्.
5 B, D, E यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद् भ्रातॄन्. This is the reading of the मनुस्मृति also.
6 D, E दण्डोपूपिकनीत्या; C दण्डापपूपिकीनीत्या (? दण्डापूपिकी).
7 D, E omit स यदि चैनम्.

चयतेथ पुत्रमथ पौत्रं चयते—इति । भागिनं भागार्हं भागान्नुदतेपाकरोति स नुन्न एनं नोत्तारं चयते नाशयति । यदि तं न नाशयति तत्पुत्रं पौत्रं वा नाशयतीत्यर्थः ॥ नारदः

विभक्तेनैव यत्प्राप्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् ।
ह्रतं नष्टं च यल्लब्धं प्रागुक्तं च पुनर्भवेत्[1] ॥ इति ।

प्रागुक्तं दायादमध्ये केनचित्प्रच्छादितम् । पुनर्भवेद्विभाग इति शेषः ॥ मनुः

विभागे तु कृते किंचित्सामान्यं यत्तु दृश्यते ।
नासौ विभागो विज्ञेयः कर्तव्यः पुनरेव हि ॥ इति ॥

केनचिद्विभागस्यापलापे निर्णायकान्याह याज्ञवल्क्यः (२. १४९)

विभागनिह्नवे ज्ञातिबन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।
विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ॥

यौतकैः पृथग्दत्तै[2]र्गृहक्षेत्रैरिति विशेषणविशेष्यभावः । नारदः (१६. ३६)

विभागधर्मसंदेहे दायादानां विनिर्णयः ।
ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्तनात् ॥

स एव (नारद १६. ३७)

भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
विभागे सति धर्मोपि भवेत्तेषां पृथक्पृथक् ॥

अत्राविभक्तानामित्येवोद्देश्यसमर्पकम् । भ्रातॄणामिति तु तद्विशेषणत्वादविवक्षितम् । तेन पितृपितामहपुत्रपौत्रपितृव्य[3]भ्रातृभ्रातृपुत्रादिष्वप्य-

---

1 स्मृतिच० reads भजेत् for भवेत्.

2 B, D, E पृथक्कृतैः.

3 E omits भ्रातृ before भ्रातृपुत्र.

विभक्तेष्वेक एव धर्मः ॥ अत्र देशकालकर्त्रादीनामैक्ये[1] कर्मणोनेकप्रयोगविषयिणी न्यायेन प्राप्तापि तन्त्रताविभक्तकर्तृभेदेपि वचनेन बोध्यते । तेन श्रौतस्मार्ताग्निसाध्यास्तावद्धर्मा अविभक्तानां पृथगेव । आहवनीयत्वावसथ्यत्वादीनां[2] ससंबन्धिकत्वेन[3] भेदात् । एवं श्राद्धमपि पितृव्यभ्रातृपुत्रादीनाममावास्यादौ देवताभेदात्पृथगेव । भ्रातॄणां तु निरग्निकानां तन्त्रेणैव[4] देवतैक्यात् । प्रवासादिना देशभेदे तु पृथगेव । साग्निकानामग्निसाध्यान्यपि[5] पृथगेव । गृहदेवता[6]पूजावैश्वदेवादि तु तन्त्रेणैव । अत एव शाकलः

एकपाकेन वसतामेकं देवार्चनं गृहे ।
वैश्वदेवं तथैवैकं विभक्तानां गृहे गृहे ॥ इति[7] ।

यत्तु पारिजाते आश्वलायनः

एकपाकेन वसतां विभक्तानामपि प्रभुः ।
एकस्तु चतुरो यज्ञान् कुर्याद्वाग्यज्ञपूर्वकान् ॥
अविभक्ता विभक्ताश्च पृथक्पाका द्विजातयः ।
कुर्युः पृथग्पृथग्यज्ञान् भोजनात्प्राग्दिने दिने ॥ इति

तत्संसृष्टिपरम् । विभक्तानामप्येकपाकेन[8] वसतामित्यनेन[9] विभक्ता अविभक्ताश्चेत्यनेन च तत्प्रतिपादनात् । अतः संसृष्टिनां कदाचित्पृथक्पाके पृथग्ब्रह्मयज्ञाः । वाग्यज्ञो ब्रह्मयज्ञः । तत्पूर्वकानित्यतद्गुणसं-

---

1 B, D, E ऐक्येनेकप्रयोगविषयिणि कर्मणो न्यायेन.
2 C, G, K ०वसथ्यादीनाम्.
3 A संबन्धिकत्वेन; C, K ससंबन्धिकत्वे भेदात्.
4 D तन्त्रेणेव.
5 B, D, E ०साध्यानि तु पृथगेव.
6 B, D, E, H, K गृहस्थदेवता; G गृहस्त०.
7 D, F गृहेति प्रयोगपारिजाते.
8 A, B, D, E अविभक्तानामपि for विभक्तानामपि.
9 D, E ०नेन विभक्ताश्चेत्यनेन.

विज्ञानः । तद्गुणसंविज्ञाने तु वाग्यज्ञेत्याद्यनर्थकं प्रथमत्यागे कारणाभावात्--इति न्यायादेव चतुर्णां प्राप्तिसंभवात् । अतो ब्रह्मयज्ञः पृथगेव कार्यः । इदं तु वचनद्वयं शिष्टैस्तथा नाद्रियते ॥ यानि तु धर्मप्रवृत्तौ वचांसि

अविभक्ताः सुताः[1] पित्रोरेकं कुर्युर्मृताह्निकम् ।
देशान्तरे पृथक्कुर्युर्दर्शश्राद्धानुमासिकम् ॥
ग्रामान्तरं व्रजेयुश्चेदविभक्ताः सदैव हि ।
दर्शं च मासिकं श्राद्धं कुर्युः पित्रोः पृथक्पृथक् ॥
अविभक्ताः पृथग्ग्रामाः स्वस्वार्जितधनाशिनः ।
कुर्युस्ते भ्रातरः श्राद्धं पार्वणं च पृथक्पृथक् ॥ इति

यच्च स्मृतिसमुच्चये

वैश्वदेवः क्षयाहश्च महालयविधिस्तथा ।
देशान्तरे पृथक्कार्यो दर्शश्राद्धं तथैव च ॥ इति

तान्यपि देशान्तरस्थसंसृष्टविषयाणीति[2] केचित् । वस्तुतस्त्वेतानि निर्मूलान्येव । अथवा देशकालकर्त्रादीनामैक्ये न्यायेन प्राप्ता तत्रता कर्तृभेदे तु वाचनिकी देशभेदे तु वचनस्य न्यायस्य चाभावात्पृथगेव श्राद्धादीनीति[3] युक्तिमूलकानि केनचित्कृतानीति[4] दिक् ॥ अन्यान्यपि विभागलिङ्गान्याह नारदः (१६. ३०, ३८, ४०)

साक्षित्वं प्रातिभाव्यं[5] च दानं ग्रहणमेव च ।
विभक्ता[6] भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥

1 H omits सुताः...अविभक्ताः (l. 9).
2 B देशान्तरस्थासंसृष्ट०; C, G, K ०स्थसंसृष्टि०.
3 B, D, E श्राद्धादीति युक्ति०.
4 D, E omit इति दिक्.
5 A, K, M प्रातिभाव्यं तु; A, C, E, M दानग्रहण०.
6 E omits विभक्ता भ्रातरः...प्रतिग्रहाः.

दानग्रहण[1]पश्वन्नगृहक्षेत्रप्रतिग्रहाः ।
विभक्तानां पृथग्ज्ञेया दान[2]धर्मागमव्ययाः ॥
येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्वरिक्थिषु ।
विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान् ॥ इति ।

दान[3]ग्रहणे ऋणविषये । ते एव दानग्रहणे द्वितीयश्लोकेनूद्येते स्[4]पष्टतार्थम् । पश्वादिप्रतिग्रहा विभक्तानां पृथक्पृथगनुष्ठिता एव स्वत्वोत्पादकाः । अविभक्तानां त्वेकेन कृताः परस्यापि स्वत्वजनका इत्यर्थः । दानधर्मो लेख्यादिः । आगमो मूलकलाप्रवेशादिः ॥ बृ[5]हस्पतिः

पृथग[6]यव्ययाधानं कुसीदं च परस्परम् ।
वणिक्पथं च ये कुर्युर्विभक्तास्ते न संशयः ॥

वणिक्पथं वाणिज्यम् ॥ याज्ञवल्क्यः (२. ५२)

भ्रातॄणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।
प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥

एतल्लिङ्गाभावे तु दिव्यम् । एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते (याज्ञवल्क्य २. २२)–इति तेनैवोक्तत्वात् ॥ यत्तु वृद्धयाज्ञवल्क्यः

विभागधर्मसंदेहे बन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।
विभागभावना कार्या न भवेद्दैविकी क्रिया ॥ इति

तल्लिङ्गान्तरसद्भावपरम् । कथंचिदपि विभक्ताविभक्तसंदेहानपगमे पुनर्विभागमाह मनुः

---

1 अपरार्क reads दारग्रहण० and क्षेत्रपरिग्रहाः. वि. र., वीर० read ०परिग्रहाः.

2 अपरार्क, वि. र., वीर० read पाकधर्मा० for दानधर्मा०.

3 C एते एवं दानविषये ग्रहणे; D, E दानग्रहणे ऋणविषयः.

4 E स्पष्टतार्थः; K स्पृष्टतार्थम्.

5 E omits बृहस्पतिः...संशयः.

6 अपरार्क, स्मृतिच०, परा. मा., वि. र., वीर० read पृथगायव्ययधनाः.

विभागे यत्र संदेहो दायादानां परस्परम् ।
पुनर्विभागः कर्तव्यः पृथक्स्थानस्थितैरपि ॥

विभक्तकृत्यमाह नारदः (१६. ४२–४३)

यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।
पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत्कार्येषु संमताः[1] ॥
स्वभा[2]वाद्यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।
कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य वा ॥ इति ।

धर्मा वैधाः प[3]ञ्चमहायज्ञाद्याः । क्रिया वाणिज्याद्या लौकिक्यः[4] । कर्मगुणाः कर्मसाधनानि गृहोपस्करादीनि । एतेषां पार्थक्येन विभागो लक्ष्यते । ते विभक्ताः परस्परानुमतिं विनापि दा[5]नविक्रयादि कुर्युरित्यर्थः ॥ यत्तु बृहस्पतिः

अविभक्ता[6] विभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः ।
एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥ इति

तद्द्रव्यांशे विभक्तानामप्यविभक्तक्षेत्राद्युत्पन्नसस्यादिदानादावनुमतिं विनाधिकारप्रतिषेधार्थमिति मदनः विभक्ताविभक्तसंदेहनिरासा[7]र्थं विभक्तानुज्ञया व्यवहारसौकर्यार्थमिति विज्ञानेश्वरादयः । स्वेच्छया विभक्तं पुनश्च विवदमानं प्रत्याह स एव

---

1 D, E संगताः for संमताः. नारद reads न ते कृत्येषु संमताः. The मद. पा., वि. र. read संगताः for संमताः.

2 नारद, स्मृतिच०, वीर० read स्वान्भागान्यदि दद्युस्ते; अपरार्क reads स्वभागान्यदि वा दद्युः; वि. र. reads स्वभागान्यदि ते दद्युः.

3 D, E पञ्चयज्ञाद्याः.

4 C लौकिका कर्मगुणाः.

5 D दानक्रियादि.

6 अपरार्क reads विभक्ता वाविभक्ता वा. मिता reads सपिण्डाः for दायादाः.

7 B, D ०निरासार्थं विभागो यः उक्तानुज्ञया व्यवहार०.

स्वेच्छाकृतविभागो यः पुनरेव विसंवदेत् ।
स राज्ञांशे स्वके स्थाप्यः शासनीयोनुबन्धकृत् ॥

अनुबन्धो निर्बन्धः ॥

अथ सप्रतिबन्धदाय[1]हरणक्रमः ॥ तत्र विभक्तस्यासंसृष्टिनो धनग्रहणे क्रममाह याज्ञवल्क्यः (२. १३५–१३६)

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।
तत्सुता गोत्रजा बन्धुशिष्यसब्रह्मचारिणः ॥
एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।
स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ इति ।

पत्नी पतिव्रता[2] धन[3]हारिणी न व्यभिचारिणी । पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्याद्व्यभिचारिणी–इति कात्यायनोक्तेः ।

वि[4]धवा यौवनस्था चेन्नारी भवति कर्कशा ।
आयु[5]षः क्षपणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा ॥ इति

हारीतोक्तेः (लघुहारीत ६७) । प्रजापतिः

पूर्वं मृता त्वग्निहोत्रं मृते भर्तरि तद्धनम् ।
लभेत्पतिव्रता नारी धर्म एष सनातनः ॥

अग्निहोत्रमग्नीन् । स एव

[6]जङ्गमं स्थावरं सर्वं कुप्यं हेमरसाम्बरम् ।
आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषाण्मा[7]सिकाब्दिकम् ॥

---

1 D, E, F ०दायहरक्रमः विभक्तस्य.

2 D, E, F पतिव्रतैव.

3 B, D, E, F धनग्राहिणी.

4 E omits विधवा...हारीतोक्तेः.

5 D, F, K आयुष्यक्षपणार्थम्.

6 B, D, E, F स्थावरं जङ्गमं हेमं कुप्यं हेम० (B हेमकुप्यं). The दायभाग and स्मृतिच० read स्थावरं हेम कुप्यं धान्यं रसाम्बरम्; अपरार्क reads स्थावरं हेम रूप्यधान्यरसा०.

7 स्मृतिच०, अपरार्क and दायभाग read षाण्मासिकादिकम्; परा. मा. reads माससंवत्सरादिकम्.

पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्रीयमातुलान् ।
[1]पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां [2]वृद्धांश्चाप्यतिथीन् स्त्रियः ॥ इति ।

कुप्यं त्रपुसीसादि ॥ यत्तु बृहस्पतिः

यद्विभक्ते धनं किंचिदा[3]ध्यादि विविधं स्मृतम् ।
तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा लभेत मृतभर्तृका ॥
वृत्तस्थापि कृतेप्यंशे न स्त्री स्थावरमर्हति । [4]इति

तद्दुहितृरहितपत्नीपरम् । दुहितृमती तु स्थावरमपि लभत इति [5]स्मृतिचन्द्रिकायाम् । दायादानुमतिं विना स्थावरविक्र[6]यादिनिषेधपरमिति माधवः ॥ यत्तु कात्यायनः

मृते भर्तरि भर्त्रंशं लभेत कुलपालिका ।
यावज्जीवं न हि स्वाम्यं दानाधमनविक्रये ॥ इति

तद्बन्दिचारणाद्यर्थदानादिनिषेधपरम् । अदृष्टार्थदानतदुपयोग्याधमनादि तु भवत्येव । स्थावरं जङ्गमं च—इत्यादिपूर्वोक्तवाक्यात् ।

व्रतोपवासनिरता ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
दमदानरता नित्यमपुत्रापि दिवं व्रजेत् ॥ इति

कात्या[7]यनाच्च । यदपि स एव

---

1 D, E, F पूरयेत् for पूजयेत्.

2 अपरार्क, दायभाग, वि. र. read वृद्धानाथातिथीन् स्त्रियः; स्मृतिच० 'वृद्धानाथातिथींस्तथा'; परा. मा. 'वृद्धानप्यतिथींस्तथा'.

3 B, D, E आयादि for आध्यादि.

4 A, G, M omit इति after अर्हति. C, K after अर्हतीति read तद्दुहितृमती तु.

5 F चन्द्रिकायां for स्मृतिचन्द्रिकायाम्

6 B, D, E, F ०विक्रयादिपरम्.

7 B, C, D, E, F, K कातीयाच्च.

अदायिकं[1] राजगामि योषिद्भृत्यौर्ध्वदेहिकम् ।
अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं[2] श्रोत्रियेभ्यस्तदर्पयेत् ॥ इति

यदपि नारदः (१६. ५२)

अन्यत्र ब्राह्मणात्किंचिद्राजा धर्मपरायणः[3] ।
तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः ॥ इति

तदवरुद्धस्त्रीपरम् । पत्नीपदाश्रवणात् । यत्तु नारदः (१६. २५–२६)

भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिच्चेत्प्रव्रजेत वा ।
विभजेरन्धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥
भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ।
रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु[4] तु ॥ इति

तदविभक्तसंसृष्टमृतस्त्रीपरं तत्प्रक्रमे पाठादिति मदनः ॥ कात्यायनः[5]

स्वर्याते स्वामिनि स्त्री तु ग्रासाच्छादनभागिनी ।
अविभक्ते धनांशं[6] तु प्राप्नोत्यामरणान्तिकम् ॥

अविभक्तपदं संसृष्टस्याप्युपलक्षणम्[7] । तुशब्दो वाशब्दार्थे । तेन पक्षद्वयम् । तत्रान्त्यः पत्नीपर आद्योवरुद्धापर इति मदनः ॥ एतद्व्यवस्थामूलं[8] चिन्त्यम् । तात्त्विकीं तु व्यवस्थामाह स एव

1 B, C, D, E, F, G, K अदायकम्.
2 C, F omit श्रोत्रियद्रव्यम्.
3 B यमपरायणः for धर्मपरायणः.
4 A, C, G, H, K इतरास्विति; G, K इति तु तदविभक्त०.
5 E omits कात्यायनः.
6 E धनांशे for धनांशम्.
7 B, C, D, E, F, H, K ०स्याप्युपलक्षकम्.
8 E, F ०मूलं तु चिन्त्यम्.

भोक्तुमर्हति कॢप्तांशं गुरुशुश्रूषणे रता ।
न कुर्याद्यदि शुश्रूषां [1]चैलं पिण्डं नियोजयेत् ॥ इति ।

गुरुः[2] श्वशुरादिः । तदिच्छायामंशभाक्त्वमन्यथा ग्रासाच्छादनमात्रमित्यर्थः ॥ स एव

अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चा[3]र्थनाशिनी ।
व्यभिचाररता या च स्त्री धनं न[4] च सा[5]र्हति ॥

यत्तु

एवमेव[6] विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि ।
वस्त्रान्नमासां देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥ (मनु. ११. १८८) इति

तद्भर्तृपरमिति ग्रन्थकृतः । [7]एवं विधिं पतितत्यागरूपम् ॥ शङ्कितव्यभिचाराया अपि भरणमात्रमेव

विधवा यौवनस्था चेन्नारी भवति कर्कशा ।
आयुषः क्षपणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा ॥ इति

हारीतोक्तेः । कर्कशा शङ्कितव्यभिचारेति मिताक्षरायाम् ॥ तत्सिद्धं संयता पत्नी धनग्राहिणीति । अनेकास्तु ता विभज्य गृह्णीयुः ॥

तस्या अभावे दुहिता । अत एव मनुः (९. १३०)

---

1 E omits चैलं...चाररता या. The स्मृतिच० reads चेलपिण्डे नियोजयेत्.
2 B, D, F omits गुरुः...च्छादनमात्रमित्यर्थः.
3 B, D, F वार्थनाशिनी.
4 D, E, F नैव सार्हति for न च सार्हति.
5 B, D, E, F after सार्हति read नारदः । भरणं चास्य...तरासु त्विति.
6 A, M एतमेव for एवमेव.
7 G एवं विधिपरित्याग०.

यथैवा[1]त्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।
तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥

दुहितरोनेकाश्चेद्विभज्य गृह्णीयुः । तत्रापि काचिदूढा[2] काचिदनूढा चेदनूढैव

पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्याद्व्यभिचारिणी ।
तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा ॥ इति

कात्यायनीयात्[3] । ऊढासु काचित्सधना परा निर्धना चेत्सैव लभेत । स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च—इति गौतमोक्तेः (गौ. ध. सू. २८. २२) । अप्रतिष्ठिता निर्धनाः । स्त्रीपदं पितुरप्युपलक्षकमिति सांप्रदायिकाः ॥

दुहित्रभावे दौहित्रः ।

अपुत्रपौत्रसंताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः[4] ।
पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा[5] दौहित्रका मताः ॥ इति

विष्णूक्तेः[6] ॥

दौहित्राभावे पिता । तदभावे माता । तथा च कात्यायनः

अपुत्रस्या[7]स्य कुलजा पत्नी दुहितरोपि वा ।
तदभावे पिता माता भ्राता[8] पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥

---

1 B, D, E, F तथैवात्मा.
2 E, F काचिदूढापरानूढा चेत्.
3 B, C, D, E, F, G, H, K कातीयात्.
4 F omits ०नमाप्नुयुः up to चांशान several pages below.
5 D, E पुत्रा दौहित्रकाः.
6 D, E विष्णुनोक्तेः.
7 मिता० reads अपुत्रस्यार्यकुलजा; परा. मा. reads अपुत्रस्याथ कुलजा.
8 B भ्रातृपुत्राः for भ्राता पुत्राः.

विष्णुश्च (विष्णुध. सू. १७. ४–११)—अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि। तद्भावे दुहितृगामि। तद्[1]भावे दौहित्रगामि। तद्भावे पितृगामि। तद्भावे मातृ[2]गामि। तद्भावे भ्रातृगामि। तद्भावे भ्रातृपुत्रगामि। तद्भावे सकुल्य[3]गामि—इति। यत्तु विज्ञानेश्वरः द्वन्द्वापवादके पितरावित्येकशेषे क्रमाप्रतीतावपि तदर्थबोधके विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादपवाद्यद्वन्द्वक्रमानुसारात्पितुः पुत्रान्तरसाधारण्यान्मातुस्त्वसाधारण्याच्चादौ मातुस्तदभावे पितुर्धनग्रहणमू[4]चे तदेतद्वचोविरोधादपास्तम्। विग्रहवाक्ये मातृशब्दपूर्वनिपात एकशेषस्य द्वन्द्ववैकल्पिकत्वेन तदपवादत्वे साधारण्यासाधारण्ययोः क्रमनियामकत्वे मानाभावाच्च॥

मातुरभावे भ्राता सोदरः। तद्भावे तत्पुत्रः॥ यत्तु विज्ञानेश्वरादयः सोदराभावे भिन्नोदरास्तदभावे सोदरसुता इत्याहुस्तन्न। भ्रातृपदस्य सोदरे शक्त्या भिन्नोदरे च गौण्या वृत्तिद्वयविरो[5]धात्॥ केचित्तु भ्रातर इत्यत्र—भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्(पा. १.२.६८)—इत्यनुशासनाद् भ्रातरश्च स्वसारश्च भ्रातर इति विरूपैकशेषेण भ्रात्रभावे भगिन्य इत्याहुस्तन्न। विरूपैकशेषे मानाभावात्॥ भ्रातृपुत्रा अपि पितृव्यमरणकाले जीवत्पितृकत[6]यासंजातधनसंबन्धाश्चेत्—अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना (याज्ञवल्क्य २. १२०)—इति न्यायेन पित्र्यमंशं पितृव्यान्तरैः सह विभज्य गृह्णीयुः॥

---

1 C, D omit तदभावे दौहित्रगामि. The मिता० also omits these words.

2 B मातृगामि तदभावे भ्रातृपुत्रगामि.

3 A, M omit इति after सकुल्यगामि.

4 E उच्यते for ऊचे.

5 B, D, E वृत्तिद्वयविरोधाच्च.

6 B, C, D, E असंज्ञातधन०; K ०पितृकतयासंज्ञानधन०.

भ्रातृपुत्राभावे गोत्रजाः सपिण्डाः । तत्राप्यादौ पितामही । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम्–इति मनूक्तेः (९. २१७) । यद्यपीयं मातुरनन्तरं श्रुता तथापि बद्धक्रमभ्रातृपुत्रान्तेषु मध्ये निवेशायोगादागन्तूनामन्ते निवेश इतिवद्भ्रातृपुत्रान्ते निवेश्या ॥

तदभावे भगिनी ॥ अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्–इति मनूक्तेः (९. १८७)

बह्वो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा ।
यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोनपत्यधनं हरेत् ॥ इति

बृहस्पत्युक्तेः । तस्या अपि भ्रातृगोत्र उत्पन्नत्वेन गोत्रजत्वाविशेषाच्च । सगोत्रता परं नास्ति । न च सात्र [1]धनग्रहणप्रयोजकत्वेनोक्ता ॥

तदभावे पितामहसपत्नभ्रातरौ विभज्य गृह्णीतः । [2]स्वजनकजनकत्वेन स्वजनकजन्यत्वेन च समानप्रत्यासत्तेः । प्रत्यासत्तिसाम्ये पाठक्रमाद्यणुविशेषान्तराभावे चान्यत्राप्येवमेव तेन तयोर[3]भावे प्रपितामहपितृव्यभिन्नोदरभ्रातृपुत्रा विभज्य गृह्णीयुः । सर्वसपिण्डाः समानोदकाश्च [4]प्रत्यासत्तिक्रमेण । तांश्चाह मनुः (५. ६०)

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।
समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥ इति ।

सप्तमेऽतीत इत्यर्थः ॥

सोदकाभावे बन्धवः । [5]ते च स्मृत्यन्तरे

---

1 H धनापहरणं प्रयोजकत्वेनो°.
2 D, E omit स्वजनकजनत्वेन; C omits स्वजनकजन्यत्वेन.
3 E omits भावे प्रपिता…प्रत्यास.
4 C adds द्वित्र before प्रत्यासत्ति°.
5 D ते स्मृत्यन्तरे for ते च स्मृ°.

आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः ।
आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्म[1]बान्धवाः ॥
पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः ।
पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥
मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः ।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥

अत्र क्रमः पाठिक एव । ननु पत्न्यादीनां सर्वेषां मृतनिरूपितानामेव धनभाक्त्वं बान्धवानामपि तथैवास्तु । अतः कथं पितुर्मातुश्च बान्धवानां धनसंबन्धः । पितुः पितृष्वसुः पुत्राः—इत्यादि तु संज्ञासंज्ञिसंबन्धमात्रार्थं न धनसंबन्धार्थमिति चेदुच्यते । विनाप्येतद्वचनं पितृमातु[2]लपितृपितृव्यादिष्विव पितृमातृबान्धवेष्वपि योगेनैव तच्छब्दप्रवृत्तिसंभवे संज्ञासंज्ञिसंबन्धबोधनानर्थक्याप[3]त्तिः ॥ तेन बन्धूनुद्दिश्य धनसंबन्धविधौ पितृमातृबन्धुप्रापणेनैव वचोर्थवत्ता । बन्धूद्देशेनाशौ[4]चादिविधावप्येवमेवेति दिक् ॥

बन्धूनामभाव आचार्यः तदभावे शिष्यः— पुत्राभावे प्रत्यासन्नः सपिण्डस्तदभाव आचार्यस्तदभावेन्तेवासी (आप. ध. सू. २. ६. १४. २–३)—इत्यापस्तम्बोक्तेः ॥ शिष्याभावे सहाध्यायी तदभावे श्रोत्रियः—श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थं भजेरन्—इति गौतमोक्तेः (गौ. ध. सू. २८. ३९) । तदभावेन्यो ब्राह्मणः ।

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः ।
त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥ इति

---

1 E आत्मबन्धवः.
2 C मातुलपितृव्यादिष्विव; E पितृपितृमातुल०.
3 A ०नानर्थक्यापत्तेः.
4 D, E आशौचाविधावप्येव०.

कात्यायनीयात्[1] (= मनु. ९. १८८)। नारदश्च

सर्वत्रादायिकं[2] राजा हरेद्ब्रह्मस्ववर्जितम्।
अदायिकं तु ब्रह्मस्वं श्रोत्रियेभ्यः प्रदापयेत्॥

बृहस्पतिः

ये पुत्राः क्षत्रविट्शूद्राः पत्नीभ्रातृविवर्जिताः।
तेषां धनहरो राजा सर्वस्यापि पतिर्हि सः॥

यत्यादिरिक्थे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः (२. १३७)

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः।
क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः॥

ब्रह्मचारी नैष्ठिकः। उपकुर्वाणस्य तु पित्रादय एव। धर्मभ्राता प्रतिपन्नो[3] भ्राता। एकतीर्थः[4] एकाश्रमी। धर्मभ्राता चासावेकतीर्थी चेति कर्मधारयः। आचार्यादीनां प्रातिलोम्येन[5] क्रम इति विज्ञानेश्वरः। वनस्थस्य[6] धनमाचार्यो गृह्णीयाच्छिष्यो वा (विष्णुध. सू. १७. १५–१६)–इति विष्णूक्तेरानुलोम्येनेति मदनः॥

मृतस्य रिक्थग्राहिणा येन केनापि राजपर्यन्तेनौर्ध्वदेहिकं दशाहान्तं कार्यम्। तथा च विष्णुः (विष्णुध. सू. १५. ४०) यश्चार्थहरः स पिण्डदायी स्मृतः–इति। निरूपितं चेदं श्राद्धमयूखेधिकारिनिर्णये मया॥

अथ संसृष्टिनिर्णयः॥ तत्र संसर्गमाह बृहस्पतिः

विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा वैकत्र संस्थितः।
पितृव्येणाथ वा प्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यते॥

---

1 B, C, D, E, G, K कातीयात्.
2 B, C, D, E, G, K सर्वत्रादायकम्.
3 B, D, E, H प्रत्तो भ्राता.
4 G एकतीर्थी.
5 B, D, E, H omit ०लोम्येन क्रम इति...ष्णूक्तेरानु०.
6 G वानप्रस्थधन०. The विष्णुध. सू. reads वानप्रस्थधन०.

अत्र पितृभ्रातृपितृव्यैरेव सह संसृष्टता नान्येन वचनेनुपादानादिति मिताक्षरादिषु। विभागकर्तृसामानाधिकरण्येनैव सेति युक्तम्। पित्रादिपदानि तु विभागकर्तृमात्रो[1]पलक्षकाणि। अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं बहिर्वेदीतिवत्। अन्यथा वाक्यभेदात्। तेन पत्नीपितामहभ्रातृपौत्रपितृ[2]व्यपुत्रादिभिरपि सह संसृष्टता भवति। विभक्तो य एकत्र स्थितः स संसृष्ट इति सामानाधिकरण्याद्विभक्तभ्रात्रोः पुत्रादीनां न संसर्गः। विद्यमानं भावि वा धनमावयोः पुनर्विभागावधि साधारणमित्याकारिका बुद्धिरिच्छा वा संसर्गः॥ तत्र संसृष्टिनां पुनर्विभागे विशेषमाह मनुः

संसृष्टाः[3] सह जीवन्तो विभजेरन्पुनर्यदि।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते॥

अत्र समस्तत्र विभागः स्यादित्यनेनैव वैषम्ये निरस्ते पुनर्ज्यैष्ठ्य[4]प्रतिषेधो ज्यैष्ठ्यकृतमेव वैषम्यं नास्ति संसर्गकालिक[5]द्रव्यन्यूनाधिक्यकृतं तु विभागे वैषम्यमस्त्येवेति ज्ञापनार्थमिति[6] केचित्। ज्यैष्ठ्यमित्यादेरर्थवादमात्रत्वात् द्रव्यन्यूनाधिक्येपि सम[7] एव विभागः। आचारोप्येवम्। तेनाचारमूलकत्वेस्य वचसः संभवति तद्विरुद्धश्रुतिकल्पनमन्याय्यम्। व्यवहारशास्त्रस्य व्याकरणवत्प्रायेणाचारमूलकत्वाच्चेति तु परे॥ बृहस्पतिः

1 B, C, D, E, G, H, K ०कर्तृमात्रलक्षकाणि.

2 B ०भ्रातृव्यपुत्रादि०.

3 The मनुस्मृति, विष्णुध. सू. दायभाग, स्मृतिच०, मिता० read विभक्ताः for संसृष्टाः.

4 C omits the words 'प्रतिषेधो ज्यै...संभ०' (l. 16). E omits निरस्ते पुनः...वैषम्य.

5 G, H, K संसर्गकालीन०.

6 E, G, H, K ज्ञापनार्थं इति.

7 B, D, E, H, K सम एव भागः.

संसृष्टिनां[1] तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिभिर्धनम् ।
प्राप्नोति तस्य दातव्यो द्व्यंशः शेषाः समांशिनः ॥

अर्जकस्य द्वौ भागावित्यनेनैव भागद्वयसिद्धावसंसृष्टविभागे पितृद्रव्याविरोधेनैवार्जने भागद्वयं संसृष्टिभागे तु संसृष्टधनविरोधेनाप्यर्जने भागद्वयमित्यर्थवदेतद्वचनमिति मदनः ॥

संसृष्टिधनहरणाधिकारिणमाह[2] याज्ञवल्क्यः (२. १३८)

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ॥

पत्नी दुहितरः (याज्ञवल्क्य २. १३५)—इत्यादेरपवादोयम् । तेनायमर्थः । संसृष्टधनहरणाधिकारितावच्छेदकं न पत्नीत्वादि किं तु संसृष्टत्वमिति । यत्तु विज्ञानेश्वरमदनादयोपवादस्योत्सर्गसमानविषयत्वनियमात्पूर्वोक्तस्वर्यातस्यापुत्रस्येत्येतत्पदानुषङ्गाच्चैतदपि[3][4] पुत्रपौत्रप्रपौत्रहीनविषयम्[5], अतस्तादृशमृतसंसृष्टिधनसंसृष्टिसंनिहितपत्न्यादिसद्भावेप्यन्यः[6][7] संसृष्टयेव गृह्णीयादिति, तच्चिन्त्यम् । तेन विनापि गतौ संभवन्त्यामनुषङ्गे मानाभावात् । समानविषयत्वं तु न सर्वांशेपेक्षितं किं तु यथाकथंचिन्मृतसपिण्डविषयतया । अपुत्रस्येति पदस्यानुषङ्गाभावे स्वर्यातस्येत्यस्याप्यनुषङ्गाभावेन मृतस्येति न लभ्येतेति चेन्न । हीयेतांशप्रदानतो म्रियेतान्यतरो वापि (मनु. ९. २११)—इति वक्ष्यमाणमनूक्त्या तल्लाभात् । अनुषङ्गे तु पित्रा सह[8] संसृष्टासंसृष्टिनोः पुत्रयोः पुत्रपौत्र-

1 स्मृतिच० and मदनपारिजात read संसृष्टानां...०दिनाधिकम्. वि. चि. reads संसृष्टानां and वीर० reads ०दिनाधिकम्.

2 B; D, E हरणाधिकारिण आह.

3 A विज्ञानेश्वरः मदनादयः.

4 B, D, E स्वर्यातस्याप्यपुत्रस्य.

5 E पौत्रहीनविषये.

6 D, E, K मृतसंसृष्टिसंनिहित०.

7 G, K पत्न्यादिसद्भावे.

8 D, E पित्रा सह संसृष्टिनोः पुत्रपुत्रयोर्वा.

योर्वा तुल्यांशापत्तिः । स[1]पुत्रं प्रत्येतद्वचनाप्रवृत्तेः । तत्र[2] च व्यवहारशास्त्रप्रामाण्यनिदानव्यवहारविरोधः ॥ नन्वनु[3]षङ्गाभावे सपुत्रं प्रत्यप्येतद्वचनप्रवृत्तेरसंसृष्टिपुत्रसंसृष्टिभ्रात्रादीनां समवाये भ्रात्रादिरेव लभेत न पुत्रादिरिति चेन्न । उत्तरार्धव्याख्यायां परिहरिष्यमाणत्वात् । अमुं प्रथमपादार्थमपवदति सोदरस्येति । संसृ[4]ष्टिनः संसृष्टीत्यनुषज्यते । मृतसंसृष्टिनो धनं संसृष्टिनोः सोदरासोदरयोः समवाये सोदर एव संसृष्टी गृह्णीयादित्यर्थः ॥ उत्त[5]रार्धं दद्याच्चापहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च (याज्ञवल्क्य २. १३८)—इति । मृतसंसृष्टिनो द्रव्यविभागकाले तत्पत्न्यामस्पष्टगर्भायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्यांशं तस्मै संसृष्टः पितृव्यादिर्दद्यात् तदभा[6]वे तु स्वयमेवांशं हरेदित्यर्थः । अत्र पुत्रत्वमात्रं पित्रंशग्रहणाधिकारितावच्छेदकं न विभागोत्तरोत्पन्नत्वम् । अप्रयोजकत्वाद्गौरवाद्देशान्तरे विभागात्प्रागुत्पन्नेज्ञाते चांशानधिकारितापत्तेः । अतः पूर्वोत्पन्नायासंसृष्टिनेपि पुत्राय संसृष्ट्यपि पितृव्यादिस्तदंशं दद्यादेव ॥ असंसृष्टिसोदरसंसृष्टिभिन्नोदरयोर्विभज्य धनग्रहणमाह स एव (याज्ञवल्क्य २. १३९)

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् ।
असंसृष्ट्यपि चादद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः ॥ इति ।

अत्रान्योदर्यान्यमातृजादिपदैर्न साप[7]त्नो भ्रातैवोच्यते किं तु पितृव्यादि-

1 B, C, D, E, G, H, K, N omit सपुत्रं...प्रवृत्तेः.

2 C तत्र व्यवहार°.

3 C °ङ्गाभावे तत्सपुत्रं; E न त्वनुषङ्गाभावे.

4 B सोदरस्येति संसृष्टीत्यनु°.

5 F omits उत्तरार्ध...हरेदित्यर्थः.

6 B, C, D, G, H, K तदसत्त्वे for तदभावे.

7 B, D, E, F सपत्नैव भ्रातोच्यते; C न सपत्नो भ्रातैवोच्यते; G, K सपत्न्यो भ्रातैवोच्यते.

रपि । योगाविशेषात् । अन्यथा पितृव्यादिभिः संसर्गप्रतिपादनस्यानर्थक्यापत्तिः संसृष्टिताप्रयुक्तकार्यान्तराभावात् । असंसृष्टयपीति देहलीदीपवत्पूर्वोत्तरपदाभ्यामन्वेति[1] । संसृष्टपदं चावृत्त्या[2] द्रव्यसंसर्गवत उदरसंसर्गवतश्च सोदरस्य बोधकम् । आद्येर्थे अपिशब्दोपि तदनन्तरं बोध्यः । श्लोकान्ते एवकारोध्याहार्यः । तदेते वाक्यार्थाः । अन्योदर्यो भिन्नोदरः पत्नीपितृपितामह[3]सापत्नभ्रातृपितृव्यादिः संसृष्टी चेद्धनं हरेत् । असंसृष्टयप्यन्योदर्यो नेति । तेनान्योदरस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां संसर्गो धनग्रहणे कारणमुक्तम् । असंसृष्टयपि संसृष्टयाख्यसोदरो[4] गृह्णीयात् । अनेन सोदरत्वमात्रमेव कारणमुक्तम्[5] । संसृष्टो द्रव्यसंसर्गवानन्यमातृज एव केवलं न गृह्णीयादिति । तेनैकः संसृष्टत्वेन परः सोदरत्वेनेति द्वावपि विभज्य गृह्णीयातामिति निर्गर्वः[6] ॥ [7]एतमेवार्थं संसृष्टयधिकारे स्पष्टयति मनुः (९. २११–२१२)

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ।
म्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥
सोदर्या विभजेयुस्तं[8] समेत्य सहिताः समम् ।
भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥ इति ।

हीयेताश्रमान्तरगतिपातित्यादिना[9] । सोदर्या भ्रातर इत्यन्वयः । ये च

---

1 G, K ०पादाभ्यां for पदाभ्याम्.

2 H omits ०वृत्त्या द्रव्य...भिन्नोदरः.

3 B, C, D, E, F, G, K सपत्नभ्रातृ.

4 A, C, K संसृष्टयाख्यः सोदरः.

5 G, H, K कारणत्वमुक्तम्.

6 F निर्गर्वः.

7 C, G, H, K add before एतमेवार्थं the words असंसृष्टिसोदरपुत्रे संसृष्टयसोदरपुत्रे चायमेव पन्थाः. G, K एवमेवार्थम्.

8 A, M विभजेयुस्ते.

9 A, M ०गतपातित्या०; F आश्रमोत्तर०.

संसृष्टाः पत्नीपितृपितामहसापत्न[1]भ्रातृपितृव्यादयः। अत्र विशेषमाह प्रजापतिः

अन्तर्धनं तु यद्द्रव्यं[2] संसृष्टानां तु तद्भवेत्।
भूमिं गृहं त्वसंसृष्टाः प्रगृह्णीयुर्यथांशतः ॥

अन्तर्धनं भूमिनिक्षेपा[3]दिना गोपितुं शक्यं सुवर्ण[4]रूप्यादि। संसृष्टो भिन्नोदरो गृह्णीयात्। भुवं तु[5] सोदरभ्रातरः। गवाश्वादि तु सोदरासोदरभ्रातर इत्यर्थः। भिन्नोदरः संसृष्टश्चेत्र गवाश्वाद्यपीति मदनः। तत्त्वेतद्वचनानारूढम्। अन्तर्धनभूमिगवाद्यन्य[6]तरमात्रसत्त्वे त्वसंसृष्टोपि सोदर एवेति स्मृतिचन्द्रिकायाम्। तत्र मानं चिन्त्यम्। सोदरेष्वपि केचित्संसृष्टिनः परे तु न तत्रापि संसृष्टिन एव गृह्णीयुः। सोदरत्वसंसृष्टित्वकारणद्वयसद्भावात्। अत एव गौतमः (गौ. ध. सू. २८. २६) संसृष्टिनि प्रेते संसृष्टो रिक्थभाक्—इति ॥ बृहस्पतिः।

संसृष्टौ यौ पुनः प्रीत्या तौ परस्परभागिनौ ॥ इति।

अत्रायं निर्गलितोर्थः। पुत्रः पित्रा संसृष्टोसंसृष्टो वा कृत्स्नं पित्र्यमंशं गृह्णीयात्। पुत्रत्वस्यैवांशग्रहणाधिकारितावच्छेदकत्वात्। पुत्रेष्वप्येकः संसृष्टः परो न चेत्संसृष्ट एव। संसृष्टिनस्तु संसृष्टी (याज्ञवल्क्य २. १३८)—इत्युक्तेः। संसृष्टपुत्रापुत्रसमवाये पुत्र एव। दद्याच्चापहरेच्चांशम्—इत्यत्र व्याख्यातत्वात्। पुत्रभिन्नसंसृष्टपितृभ्रातृ[7]पितृव्यादीनां समवाये

1 B, C, D, E, F, G, K सपत्न०.
2 C, G, H, K यत्किञ्चित् for यद्द्रव्यम्.
3 B, C, D, E, F, G, K भूनिक्षेपा०.
4 F सुवर्ण रूप्यादि.
5 B, D, E भुवं तु सोदरभ्रातृभगिन्यौ विभज्य। गवाश्वादि तु सोदरासोदरभ्रातरो भगिन्यश्चेत्यर्थः; C भुवं तु सोदरः गवाश्वादि तु सोदर इत्यर्थः; F सोदरभ्रातरो भगिन्यश्चेत्यर्थः; G भुवं तु सोदरासोदरभ्रातरः; M सोदरोऽसोदरः; A, C, K, M गृहाश्वाद्यपि for गवाश्वाद्यपि.
6 B, D, E omit अन्तर्धनभूमिगवादि before अन्यतर.
7 C पितृभ्रातृव्यादीनां; F संसृष्टपितृव्यादीनाम्.

पितरावेव । तत्राप्यादौ माता ततः पितेति[1] मदनः । भ्रातृपितृव्याद-यस्तु विभज्यैव गृह्णीयुः । सर्वेषु संसृष्टत्वरूपग्रहणाधिकारितावच्छेद-कसद्भावात् । असंसृष्ट[2]भ्रातुः संसृष्टपितृव्यसापत्नभ्रात्रादीनां च समवायेपि विभज्यैव ।

असंसृ[3]ष्ट्यपि चादद्यात्संसृष्टो नान्यमातृ[4]जः ॥
संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।

(याज्ञवल्क्य २. १३९—१३८)–इत्युक्तेः । केवलायाः पत्न्या एव संसृष्टत्वे सैव गृह्णीयात् । संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्युक्तेः[5] । संसृष्टयापि तया सहान्येषां संसृष्टिनां समवाये त एव न सा । तथा च संसृष्टि-प्रक्रमे शङ्खनारदौ (नारद १६. २५–२७)

भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिच्चेत्प्रव्रजेत वा ।
विभजेरन्धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥
भरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ।
रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चे[6]दाच्छिन्द्युरितरासु तु ॥
या तस्य दुहिता तस्याः पित्र्[7]यंशाद्भरणं मतम् ।
आसंस्काराद्भरेद्भागं परतो बिभृयात्पतिः ॥

अत्र यथा–यस्य हविर्निरु[8]प्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियात्स त्रेधा तण्डु-लान्विभजेत् (तै. सं. २. ५. ४. १–२) इत्यत्र–हविर[9]भि

---

1 B, D, E, F पितेति वक्ष्यते for पितेति मदनः.
2 B, D, E, F omit असंसृष्टभ्रातुः before संसृष्टपितृव्य°.
3 B, E, F after विभज्यैव omit असंसृष्ट्यपि चाद...संसृष्टी.
4 C, G, H, K, N नान्यमातृज इत्युक्तेः केवलायाः.
5 D, E, F संसृष्टीत्युक्तं for संसृष्टीत्युक्तेः.
6 E omits तु after इतरासु. A, G, K आच्छिद्युः. H इतरा (र?) मियात् for इतरासु तु.
7 नारद reads पित्र्योंशो भरणे मतः । आसंस्कारं भजेरंस्ताम्.
8 E, F निरुक्तं for निरुप्तम्.
9 A, B, C, D, E, F, G, M हविरभिन्न उदियात् for हविरभि उदियात्.

उदियात् (शतपथब्रा. ११. १. ४. १) इत्यनेनैव हविःप्रवृत्त्यवगमान्निर्वापाविवक्षा तथा प्रक्रमादेव[1] मरणप्रव्रज्याविभागादिषु संसृष्टिनां कर्तृत्वावगमाद्भ्रातॄणामित्यविवक्षितम् । यत्तु संसृष्टिप्रक्रमे[2] शङ्खः— स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामिद्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नी—इति तद्येन पितृव्यभ्रातृपुत्रसापत्नभ्रात्रा[3] सह संसर्गस्तन्मरणोत्तरं संसृष्टिमरणे तदीयासंसृष्टिभ्रात्रादीनां क्रमनियमार्थमिति मदनः तत्राप्यादौ[4] माता ततः पितेत्यपि स एव । ज्येष्ठा संयता ॥ पत्न्यभावे भगिनी । तथा च बृहस्पतिः

या तस्य भगिनी सा तु ततोंशं लब्धुमर्हति ।
अनपत्यस्य धर्मोयमभार्यापितृकस्य च ॥

केचित्तु या तस्य दुहितेति पेठुः । दुहितृभगिन्योरभावेनन्तरः सपिण्डः ॥

अथ स्त्रीधनम् ॥ मनुः (९. १९४)

अध्यग्न्यध्यावहनिकं[5] दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।
भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥

षडिति न्यूनसंख्याव्यवच्छेदार्थम्[6] । तेन

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम्[7] ।
आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ इति (याज्ञवल्क्य २. १४३)

1 D, F प्रक्रमादिव.
2 D, E, F संसृष्टिक्रमे.
3 B, C, D, G, K सपत्नभ्रात्रा.
4 B यत्रादौ; E यत्राप्यादौ.
5 D, F, H ०ध्यावाहनिकं.
6 D, E, F विच्छेदार्थं for व्यवच्छेदार्थम्.
7 D, E, F उपावृतं for उपागतम्.

प्रतिश्रुतं स्त्रियै । स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषमाह कात्यायनः

पितृमातृपति[1]भ्रातृज्ञातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ।
यथाशक्त्या द्विसाहस्राद्दातव्यं स्थावरादृते ॥

स्थावरातिरिक्तं[2] सहस्रद्वयपणावधि देयमिति मदनः । व्यासोपि

द्विसाहस्रः परो दायः स्त्रियै[3] देयो धनस्य च ॥

इदं च द्विसहस्रावधिकं दानं प्रतिवर्षम् । अनेकवर्षेष्वितोधिकमपि शक्तौ स्थावरमपि च देयमित्यपि स एव ॥ दायादवञ्चनेन दत्ते द्रव्ये धारणमात्रार्थं दत्ते च भूषणादौ स्त्रीस्वत्वं[4] नास्तीत्याह कात्यायनः

तत्र[5] सोपधि यद्दत्तं यच्च योगवशेन वा ।
पित्रा भ्रात्राथ पत्या वा न[6] तत्स्त्रीधनमुच्यते ॥

शिल्पप्राप्ते पित्रा[7]दिभिन्नसख्यादिप्राप्तेपि स्त्रीधनत्वं नास्तीत्याह स एव

प्राप्तं शिल्पैस्तु यत्किंचित्प्रीत्या चैव यदन्यतः ।
भर्तुः स्वाम्यं तदा तत्र शेषं तु स्त्रीधनं स्मृतम् ॥

यत्तु

भार्या पुत्रश्च दासश्च निर्धनाः सर्व एव ते ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य त[8]द्धनम् ॥

(मनु ८. ४१६=महाभारते उद्योग. ३३. ६४) इति

---

1 E, F, K पितृमातृपितृभ्रातृ०.

2 F ०तिरिक्तसहस्र०.

3 अपरार्क, स्मृतिच०, वीर० read स्त्रियै देयः.

4 B, E, F स्त्रीस्वं for स्त्रीस्वत्वं; A स्त्रीसत्त्वम्.

5 A तच्च सोपधि.

6 D, E, F omit न before तत्स्त्री०.

7 C, D, E, F पित्रामित्रसखादिप्राप्ते; G, K पित्राभिन्न० for पित्रादिभिन्न०. K ०सखादिप्राप्ते.

8 C, E, F, G, K तद्धनं भवेदिति.

तदपि शिल्पाद्यर्जितधनपरम् । आधिवेदनिकादिष्वप्यस्वातन्त्र्यपरमिति तु युक्तम् । अत एव मनुः (९. १९९)

न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात्[1] ।
स्वकादपि[2] च वित्ताद्धि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया ॥ इति ।

निर्हारो व्ययः ॥ कस्मिंश्चिद्धने स्वातन्त्र्यमाह कात्यायनः

[3]ऊढया कन्यया सार्धं पत्युः पितृगृहेथवा ।
भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥
सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।
यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तमुपजीवनम् ॥
सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् ।
विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥

भर्तृदत्ते स्थावरे तु न स्वातन्त्र्यम्[4]

भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेपि तत् ।
सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते ॥ इति

नारदोक्तेः । भर्त्रादीनां स्त्रीधने स्वातन्त्र्याभावमाह स एव

न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।
आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥
यदि त्वेकतरो [5]ह्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्बलात् ।
सवृद्धिकं स दाप्यः स्याद्दण्डं चैव समाप्नुयात् ॥

---

1 D, F, H, K बहुमध्यकात्.

2 F स्वकादपि वा वित्ता०.

3 अपरार्क reads ऊढायाः कन्यकाया वा; स्मृतिच० reads ऊढया कन्यया वापि.

4 D, E ०स्थावरे तु न स्वातन्त्र्यं भवेत्तदा.

5 B, C, M येषां for ह्येषाम्.

तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् ।
मूलमेव स दाप्यः स्याद्यदा स धनवान् भवेत् ॥

मनुः (८. २९; ९. २००)

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः ।
ताञ्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥
पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत् ।
न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥ इति ।

[1]धृतो भर्त्रादिना तस्यै दत्तः स तया धृत इत्यर्थः । देवलः

वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।
भोक्त्री च स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि ॥
वृथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात्[2]सवृद्धिकम् ।
पुत्रार्तिहरणे वापि स्त्रीधनं भोक्तुमर्हति ॥

वृत्तिर्जीवनार्थं पित्रादिदत्तं धनम् । लाभो वृद्धिः । मोक्षस्त्यागो दानमिति यावत् । पुत्रपदं कुटुम्बोपलक्षकम् । याज्ञवल्क्यः (२. १४७)

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके ।
गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता नाकामो दातुमर्हति ॥

अत्र भर्तृग्रहणात्तद्भिन्नेन [3]दुर्भिक्षाद्यापद्यपि स्त्रीधनं न ग्राह्यमित्युक्तम् । धर्मकार्यमावश्यकम् । संप्रतिरोधके बन्धने । कचिदकामो दद्यादित्याह देवलः

अथ चेत्स द्विभार्यः स्यान्न च तां भजते पुनः ।
प्रीत्या [4]निसृष्टमपि [5]च पतिर्दाप्यश्च तद्बलात् ॥

1 F omits धृतो...देवलः.
2 D, E, F सुवृद्धिकम्.
3 E दुर्भिक्षापद्यपि.
4 दायभाग and वीर० read विसृष्टं for निसृष्टम्.
5 अपरार्क, दायभाग, स्मृति०, वीर० read चेत्प्रतिदाप्यः स तद्बलात् for च पतिर्दाप्यश्च तद्बलात्.

ग्रासाच्छादनवासानाम[1]ाच्छेदो यत्र योषितः[2] ।
तत्र स्वमाददीत स्त्री विभागं[3] रिक्थिनस्तदा ॥

रिक्थिनः सकाशादित्यर्थः । इदं च साध्वीपरम् । दुष्टा तु न विभागमर्हति । तथा च स एव

अपकारक्रियायुक्ता निर्मर्यादा[4]र्थनाशिका ।
व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न च सार्हति ॥

स एव

यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तस्माद्द्रव्यं नियोजयेत् ।
स्थानेषु धर्मयुक्तेषु[5] न स्त्रीमूर्खविधर्मिषु ॥

स्त्रीमरणोत्तरमन्वाधेयाख्यतद्धनग्रहणेधिकारिव्यवस्थामाह मनुः (९. १९५)

अन्वाधेयं च यद्दत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् ।
पत्यौ जीवति वृत्तायाः[6] प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥

प्रजां विशिनष्टि स एव (९. १९२)

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।
भजेरन् मातृकं[7] रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥

यत्र दुहित्राद्यभावेन पुत्राणामेव साहित्येनाधिकारः प्राप्तस्तत्र तत्सा-

---

1 दायभाग, स्मृतिच॰ and वीर॰ read उच्छेदः for आच्छेदः.
2 B योषिताम् for योषितः.
3 दायभाग, अपरार्क, वीर॰ read विभागं रिक्थिनां तथा.
4 अपरार्क, स्मृतिच॰ read निर्लज्जा चार्थनाशिका; वि. र. reads निर्लज्जार्थविनाशिका.
5 अपरार्क reads धर्मनिष्ठेषु for धर्मयुक्तेषु.
6 E दत्तायाः for वृत्तायाः.
7 E, F भ्रातृकं रिक्थं; H पैतृकं रिक्थम्.

हित्यम् । यत्र[1] तु कन्यानामेवाधिकारः प्राप्तस्तत्र तत्साहित्यमनूद्यते । न तु कन्यापुत्रयोः परस्परमप्राप्तं साहित्यं विधीयत इति मिताक्षरा-[2]शयः । परे त्वन्वाधेयभर्तृप्रीतिदत्तविषये कन्यापुत्रयोरपूर्वं[3] साहित्यं विधीयत इत्याहुः ॥

भगिनीषु विशेषमाह मनुः[4]

स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी ।
अप्रत्ता चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम् ॥

तदंशिनी पुत्रसमांशिनी । अप्रत्ताविवाहिता । तस्याः सत्त्वे ऊढा मानमात्रं किंचिन्मात्रं लभत इत्यर्थः । अप्रत्ताभावे सधवानां भ्रातृ-समांशः । भगिन्यो बान्धवैः सार्धं विभजेरन् सभर्तृकाः—इति कात्या-यनोक्तेः । दौहित्रीभ्योपि किंचिद्देयम्

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।
मातामह्या धनात्किंचित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥ इति

मनूक्तेः (९. १९३) ॥ यौतकं त्वनूढानामेव न पुत्राणाम् । तथा च स एव (मनु. ९. १३१)

मातुस्तु यौतकं[5] यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ॥

यौतकं विवाहादिसमये पत्या सहैकासने[6] प्राप्तं युतयोर्यौतकमिति निघण्टूक्तेरिति मदनः ॥

---

1 E omits यत्र तु...साहित्यम्.

2 H मिताक्षरादयः.

3 D, E, F ०पुत्रयोरपरस्परमप्राप्तं सर्वसाहित्यं विधीयते; B पुत्रयोः परस्परमप्राप्तं साहित्यम्.

4 A मनुः टीकायां स्त्रीधनम्. दायभाग reads न लभेन्मातृकं धनम् for तु लभते मानमात्रकम्; परा. मा. reads लभते सा न मातृकम्; हरदत्त reads लभते तु समातृकम्.

5 E, F यौतकं किंचिद्विवाहादि०.

6 B, D, E, F एकासनप्राप्तम्.

अन्वाधेयभर्तृप्रीतिदत्तभिन्ने पूर्वोक्ते[1] पारिभाषिके स्त्रीधने तु विशेषमाह गौतमः (गौ. ध. सू. २८. २२)—स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च—इति । अप्रतिष्ठिता निर्धनाः । ब्राह्मणी कन्या तु सपत्नीमातुरपि[2] धनं गृह्णीयादित्याह[3] मनुः (९. १९८)

स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथंचन ॥
ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥

वाकारश्चार्थे तेन विभज्येति लभ्यते ॥ ब्राह्मणीपदं समोत्तमजातिकन्योपलकक्षमिति केचित् । मानं तु तत्र[4] चिन्त्यम् ॥

दुहितॄणामभावे दुहितृसंततिः ॥ मातुर्दुहितरोभावे दुहितॄणां तदन्वयः—इति नारदोक्तेः (१६. २) । भिन्नमातृकाणां दुहितॄणां दौहित्राणां[5] च अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना (याज्ञवल्क्य २. १२०)—इति न्यायेनांशकल्पना ॥ यत्तु याज्ञवल्क्यः (२. ११७)—मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेन्वयः—इति तत्राप्यन्वयपदं कन्यासंततिपरमिति केचित् । परे तु दुहित्रभावे[6] पुत्रा एव गृह्णीयुः नारदीये[7] तदा मातुरेव परामर्शादित्याहुः । आचारसंवादी चायं पक्षः ॥ शेषमृणादिति ऋणसमं तन्न्यूनं वा पुत्रा एव गृह्णीयुरिति सांप्रदायिकाः ॥

दुहित्रादीनामभावे पुत्रपौत्राद्या गृह्णीयुः । दुहितॄणामभावे तु

---

1 B पूर्वोक्तपारिभाषिकस्त्रीधने; D, E, F ०भिन्नपूर्वोक्तपारिभाषिके स्त्रीधने.

2 B, C, G, K सपत्नमातुः. D, E, F omit ०पत्नीमातुः...त्कन्या तद० (l. 6).

3 C, G, K इति मनुः.

4 G, K तत्रापि चिन्त्यम्.

5 C omits दौहित्राणां before चानेकपितृकाणां; N reads दौहित्राणां चानेकपितृतो भाग०.

6 E दुहित्रभावे तु.

7 C, H, K omit नारदीये...गृह्णीयुः (l. 16).

रिक्थं[1] पुत्रेषु तद्धनम्—इति कात्यायनोक्तेः। अयं[2] दुहित्रादीनां मातृधनाधिकारोऽध्यग्न्यध्यावहनिकमित्यादिपूर्वोक्तपारिभाषिकस्त्रीधन एव। मातृस्वामिकधनमात्रपरत्वे परिभाषावैयर्थ्यम्। तेन—स्त्रीधनं स्यादपत्यानाम्, स्त्रीधनं दुहितॄणाम् (गौ. ध. सू. २८. २२) इत्यादीनि पूर्वोक्तानि स्त्रीधनपदवन्ति बृहस्पतिगौतमादिवचनानि पारिभाषिकपराण्येव। यानि तु स्त्रीधनपदाभावेऽप्येकार्थकानि—भजेरन्मातृकं[3] रिक्थम् (मनु ९. १९२)—इत्यादीनि तान्यप्येतत्पराण्येव। एकमूलकल्पनालाघवात्॥ यत्तु—विभजेरन्सुताः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृणं समम्—इति याज्ञवल्क्योक्तं (२. ११७) तत्पारिभाषिकातिरिक्त[4]विभागकर्तनादिलब्धपरम्। तेन पारिभाषिकातिरिक्तं मातृधनं दुहितृसत्त्वे[5] पुत्रादय एव लभेरन्। उभयविधसंतत्यभावे तु पारिभाषिकस्त्रीधनं प्रकृत्य विशेषमाह[6] याज्ञवल्क्यः (२. १४४)

अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्नुयुः॥

विवाह[7]भेदेन बान्धवव्यवस्थामाह स एव (याज्ञवल्क्य २. १४५)

अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि।
दुहितॄणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत्॥

---

1 The दायभाग reads रिक्थं पुत्रे तु तद्भवेत् for रिक्थं पुत्रेषु तद्धनम्. The स्मृतिच० reads रिक्थं पुत्रेषु तद्भवेत्.

2 G अयं च दुहित्रादीनां; K अथ दुहित्रादीनाम्.

3 E, F omit मातृकं रिक्थ...विभजेरन्; K reads स्त्रीधनं यदाभावेष्वेकार्थकं विभजेरन् मातृकम्.

4 D, E, F ०रिक्तविभागे कर्तनादि लब्धं परम्.

5 G दुहितृसत्त्वे च पुत्रादयः.

6 F reads विशेषमाह स एव (omitting the intervening words).

7 C विवाहभावेन.

भर्तुर[1]भावे तत्कुले तस्याः प्रत्यासन्नो लभते पित्र[2]भावे च पितृकुले तस्याः प्रत्यासन्नः। अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् इति मनुना (९. १८७) मृतनिरूपिताया एव प्रत्यासत्तेर्धनाधिकारितावच्छेदकत्वेनाभिधानात् ॥ यत्तु मिताक्षरायां भर्त्रभावे तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानां पित्रभावे च तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानामिति तत्रा[3]पि तेनास्याः प्रत्यासन्नास्तत्प्रत्यासन्नास्तद्द्वारा तत्कुले प्रत्यासन्ना इति यावदि[4]त्येवं व्याख्येयम्। ब्राह्मादिषु चतु[5]र्ष्वपीति वि[6]प्रपरम्। तेषामेव तं प्रति धर्म्यत्वात्। यस्य तु क्षत्रियादेर्गान्धर्वोपि धर्म्यस्तस्य तदूढाधनमपि भर्तुरेव। तथा च मनुः (९. १९६–१९७)

ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्धनम्।
अतीतायामप्रजसि भर्तुरेव तदिष्यते ॥
य[7]स्त्वस्यै स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु।
अतीतायामप्रजसि मातापित्रोस्तदिष्यते ॥

ब्राह्मादिविवाहेषु भर्तुरभाव आसुरादिषु च पित्रोरभावे पारिभाषिकस्त्रीधनेधिकारिण आह बृहस्पतिः

मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा।
श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥
यदासामौरसो न स्यात्सुतो दौहित्र एव वा।
तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्रीयाद्याः समाप्नुयुः ॥

---

1 E भर्तुरलाभे.
2 H विभिन्नभावे च पितृकुले.
3 E तत्रापि ते तस्याः प्रत्यासन्नाः.
4 D, G, K इत्येव for इत्येवम्.
5 D, E, F omit चतुर्ष्वपीति...धनमपि.
6 K reads विधिरयं for विप्रपरम्.
7 F यथास्यै for यस्त्वस्यै.
8 मनु°, दायभाग, वीर° read अप्रजायामतीतायां in both verses and यस्त्वस्याः for यस्त्वस्यै.

दुहितृदौहित्र्योरप्यभावोत्र बोध्यः । तदभाव एवौरसदौहित्रयोरधिकारात् । आसुरादिविवाहेषु बन्धुदत्तेषु कात्यायनः

बन्धुदत्तं तु ब[1]न्धूनामभावे पुत्रगामि तत् ॥

शुल्कविषये तु गौतमः (गौ. ध. सू. २८. २३)—भगिनीशुल्कं सोदर्याणा[2]मूर्ध्वं मातुः—इति । यत्तु शङ्खः—शु[3]ल्कं च स्वयं वोढा—इति तद्विवाहात्प्राङ्मृतायां बोध्यम् । अत्र विशेषमा[4]ह याज्ञवल्क्यः (२. १४६)

मृतायां दत्तमादद्यात्परिशोध्योभयव्ययम् ॥

[5]पूर्वं दत्तं शुल्कं मृतायां कन्यायां स्वस्य तस्याः पितुश्च व्ययादवशिष्टं भर्ता गृह्णीयादित्यर्थः । कचिद्विशेषमाह बौधायनः

रिक्थं मृताया[6]ः कन्याया गृह्णीयुः सोद[7]राः समम् ।
तदभावे तु तन्मातुस्तदभावे पितुर्भवेत् ॥ इति ।

[8]इदं विवाहात्प्राङ् मृतायां वाग्दानकालीनमातामहादिदत्तालंकारादिविषयमिति सांप्रदायिकाः ॥

अथानंशाः ॥ याज्ञवल्क्यः (२. १४०)

क्लीबो[9]थ पतितस्तज्जः पङ्गुरुन्मत्तको जडः ।
अन्धोचिकित्स्यरो[10]गश्च भर्तव्याः स्युर्निरंशकाः ॥

---

1 दायभाग, वीर० and स्मृतिच० read बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत् for ०भावे पुत्रगामि तत्.

2 C पूर्वं मातुः; D, E, F ०णा (?)मूर्ध्नि मातुः.

3 स्मृतिच० reads स्वं स्त्रीशुल्कं वोढा; वि. र. reads स्वं शुल्कं वोढा; सरस्वती० 'स्वं च शुल्कं वोढा'.

4 D, E, F अत्र विशेषमाह कात्यायनः.

5 B, D, E, F पूर्वदत्तं; K एवं दत्तम्.

6 E मृतायां गृह्णीयुः.

7 वि. र. and वीर० read सोदराः स्वयम्; मद. पा. reads सोदराः सदा.

8 C, D, E, F, G, K इदं तु विवाहात्.

9 दायभाग, वि. र. read पतितस्तत्सुतः क्लीबः.

10 The मिता० reads ०रोगाद्याः for ०रोगश्च.

तज्जः पतितोत्पन्नः । विभागोत्तर[1]मौषधादिना पुंस्त्वादियुक्तास्त्वंशं लभन्त एव विभक्तोत्पन्नवत् । मनुः (९. २०१)

अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥

निरिन्द्रियाः घ्राणादिरहिताः । नारदः (१६. २१–२२)

पितृद्विट् पतितः षण्ढो यश्च स्यादप[2]यात्रितः ।
औरसा अपि नैतेंशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः ॥
दीर्घतीव्रामयग्रस्ता ये जडोन्मत्तपङ्गवः ।
भर्तव्याः स्युः कुलस्यैते तत्पुत्रास्त्वंशभागिनः ॥

अप[3]यात्रितः राजद्रोहाद्यपराधेन बन्धुभिर्घटस्फोटादिना बहिष्कृत इति मदनः । व्यवसायार्थं नावादि[4]ना समुद्रमध्ये द्वीपान्तरं गन्तेति तु युक्तम् । द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्याप्य[5]संग्रहः—इति तस्य कलौ संसर्गनिषेधात् । राजद्रोहादौ घटस्फोटबहिष्कारयोरविधानाच्च । शङ्खलिखितौ—अपया[6]त्रिते रिक्थपिण्डोदकानि व्यावर्तन्ते—इति ॥ वसिष्ठः (वसिष्ठध. सू. १७. ५२) अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः—इति । नैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थयतय इत्यर्थः ॥

कात्यायनः

अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यश्च जायते ।
प्रव्रज्यावसितश्चैव न रिक्थं तेषु[7] कर्हिचित् ॥

---

1 C omits विभागोत्तर...लभन्त एव.
2 G, H, K अपपात्रितः.
3 G, H, K अपपात्रितः.
4 B, C, D, E, F, G नावा समुद्र०.
5 B, C, D, E, F, G, K शोधितस्यापि संग्रहः.
6 G, H अपपात्रिते; K अपपात्रितो.
7 The दायभाग, अपरार्क, स्मृतिच०, परा. मा., वीर० read चार्हति for कर्हिचित्.

सगोत्रादिति सगोत्रेणोढायां तस्माज्जात इत्यर्थः । अक्रमोढासुतः क्षेत्रजकानीनादिरिति केचित् । ज्येष्ठायां कन्यायामपरिणीतायां कनिष्ठा कृतविवाहा चेत्तदा ते द्वे अपि अक्रमोढाशब्देनोच्येते इति तु युक्तम् । तस्य पितृसवर्णत्वेंशभाक्त्वमाह स एव

अक्रमोढासुतस्त्वृक्थी सवर्णश्च यदा पितुः ।
असवर्णा[1]प्रसूतश्च क्रमोढायां च यो भवेत् ॥

प्रतिलोमप्रसूतायां भर्त्राप्युत्पन्नः पुत्रो नांशभाक् । तथा च स एव

प्रतिलोमप्रसूतायास्तस्याः पुत्रो न रिक्थभाक् ।
ग्रासाच्छो[2]दनमत्यन्तं देयं तद्बन्धुभिर्मतम् ॥ इति ।

गुणवत्पुत्रान्तरसत्त्वे दुर्वृत्तस्यांशानर्हतामाह मनुः (९. २१४)

सर्व एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम् ॥ इति ।

बृहस्पतिः

सवर्णजोप्यगुणवान्नार्हः स्यात्पैतृके[3] धने ।
तत्पिण्डदाः श्रोत्रिया ये तेषां[4] तत्तु विधीयते ॥
उत्तमर्णाधमर्णेभ्यः पितरं त्रायते सुतः ।
अतस्तु विपरीतेन तेन नास्ति प्रयोजनम् ॥

एते चानंशा रिक्थग्राहिभिर्यावज्जी[5]वं पोषणीयाः ।

सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिभिः ।
ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ॥

---

1 F, G असवर्णाप्रसूतायां भर्त्राप्युत्पन्नः (omitting a few words).
2 दायभाग read ०च्छादनमात्रं तु देयं यद्बन्धुभिः कृतम्; वीर० 'मात्रं तु देयं तद्बन्धु०'.
3 D, E, F पितृकैर्धनैः for पैतृके धने.
4 दायभाग, वि. र., वीर० read तेषां तदाभिधीयते for तेषां तत्तु विधीयते.
5 D, E यावज्जीवपोषणीयाः.

इति मनूक्तेः (९. २०२) । अत्यन्तं यावज्जीवम् । भर्तव्यास्ते निरंशकाः—इति पूर्वोक्तयाज्ञवल्क्योक्तेश्च[1] (२. १४०) । आश्रमान्तरगतपतिततत्पुत्रास्तु न भर्तव्याः । तथा च वसिष्ठः (वसिष्ठध. सू. १७. ५२–५४) अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः । क्लीबोन्मत्तपतिताश्च । भरणं क्लीबोन्मत्तानाम्—इति । अत्र द्वयोर्भरणे [2]श्रवणमितरयोः परिसंख्यार्थम् ॥

देवलः

मृते पितरि न क्लीबकुष्ठ्युन्मत्तजडान्धकाः ।
पतितस्तदपत्यं च लिङ्गी दायांशभागिनः ॥
तेषां पतितवर्ज्येभ्यो भक्तवस्त्रं[3] प्रदीयते ॥

लिङ्गी निषिद्धलिङ्गधारी ॥ बौधायनः (बौ. ध. सू. २. २. ३८–४१) अतीतव्यवहारान्ग्रासाच्छादनैर्बिभृयुः । अन्धजडक्लीबव्यसनिव्याधितांश्चाकर्मिणः । पतिततज्जवर्जम् । इति ॥ संन्याससच्युततत्पुत्रावपि न भरणीयाविति मदनादयः ॥

अनंशपुत्रास्तु निर्दोषा भागं लभन्त एव । तेषामेवौरसाः पुत्रा भागहारिणो न तु पतितस्य पतनीये कर्मणि कृतेनन्तरोत्पन्नाः प्रतिलोमासु स्त्रीषू[4]त्पन्नाश्चाभागिनस्तत्पुत्राः पैतामहेप्यर्थे[5]—इति विष्णूक्तेः (विष्णुध. सू. १५. ३४–३८) । औरसाः क्षेत्रजास्तेषां निर्दोषा

1 B, C, D, E, F याज्ञवल्क्याच्च.

2 C omits श्रवणं after भरणे; G भरणश्रवणम्; K भरणश्रवणे तरयोः (इतरयोः ?). B, D, E omit ०नामिति । अत्र...न्मत्त० (l. 8); F reads भरणं क्लीबोन्मत्तजडान्धकाः (omitting a line).

3 K भक्तवस्त्रः for भक्तवस्त्रम्.

4 H स्त्रीषु तत्पुत्राश्चाभागिनोस्तत्पुत्राः.

5 E, F पैतामहमर्थे इति.

भागहारिणः—इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च (२. १४१) । तत्कन्यासु पत्नीषु च विशेषमाह[1] याज्ञवल्क्यः (२. १४१–१४२)

सुताश्चैषां प्रभर्तव्या यावद्वै भर्तृसात्कृताः[2] ।।
अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ।
निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ।।

व्यभिचारे[3] बहिर्निष्कासनमपोषणं च । प्रातिकूल्ये[4] बहिर्निष्कासनमेव । भरणं तु कार्यमेवेति मदनादयः ।।

।। इति[5] दायविभागः ।। ८ ।।

।। अथ ऋणादानम् ।।

तत्र धनिकस्य प्रयोगप्रकारमाह बृहस्पतिः

परिपूर्णं गृहीत्वाधिं बन्धं वा साधुलग्नकम् ।
लेख्यारूढं साक्षिमद्वा ऋणं दद्याद्धनी सदा ।।

यावत्तावकमृणं न शोध्यते तावदेतद्गृहक्षेत्रादेर्[6]दानविक्रयाधिकरणाद्यहं न करिष्यामीति निर्बन्धो[7] बन्धः । लग्नकः प्रतिभूः । स एव

1 B, C, E, F, G, H, K विशेषमाह स एव.
2 E मातृत्सात्कृताः.
3 H omits व्यभिचारे बहि...लेख्यारूढं (l. 12).
4 B, D प्रातिकूल्येन.
5 B, D read इति श्रीमीमांसकभट्टशंकरात्मजभट्टनीलकण्ठेन कृते भगवद्भास्करे व्यवहारमयूखे दायभागनिरूपणं षष्ठम् । श्रीरघुनाथाय नमः ।; E, F have the same passage except the words श्रीरघु...नमः and read शंकरभट्टात्मज; C has the same except that it reads शंकरात्मजेन and omits षष्ठं...नमः. A has the verse चर्मण्वती...भगवन्तदेवः and then इति दायविभागः समाप्तः. G, K read मीमांसकभट्टशंकरात्मजनीलकण्ठेन कृते भास्करे &c. K reads व्यवहारभास्करे.
6 G ०क्षेत्रादिदानविक्र०.
7 C निबन्धो बन्धः.

कुत्सितात्सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृह्यते ।
चतुर्गुणं चाष्टगुणं[1] कुसीदाख्यमतः स्मृतम्[2] ॥

कात्यायनः[3]

ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका संप्रकल्पिता ।
आपत्कालकृता नित्यं[4] दातव्या कारिता तु सा ॥
प्रतिकालं ददात्येव शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता ॥ इति ।

प्रतिकालं प्रतिदिनं प्रतिमासं[5] प्रतिवर्षं चेत्यर्थः[5] ॥ याज्ञवल्क्यः (२. ३७)

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके ।
वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुष्पञ्चकमन्यथा ॥

अन्यथा अबन्धके ॥ व्यासः

सबन्धे भाग आशीतः षाष्टो[6] भागः सलग्नके ।
निराधाने द्विकशतं मासलाभ उदाहृतः ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ३८)

कान्तारगास्तु[7] दशकं सामुद्रा विंशकं शतम् ।

दद्युरित्युत्तरवाक्यस्थस्यानुषङ्गः[8] ।

दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु ॥ इति ।

---

1 F, K वाष्टगुणम्.

2 B, D, E, F स्मृतः.

3 E, F omit कात्यायनः.

4 B, D, E, F नित्ये for नित्यं; D, E, F दातव्यो for दातव्या.

5 D repeats प्रतिमासं and D, E, F, G, K read प्रतिवर्षं वेत्यर्थः.

6 E, F षष्ठो भागः; वि. र. reads साष्टभागः for षाष्टो भागः.

7 B कान्तारकास्तु; D, E, F कारकास्तु.

8 C reads वाक्यानुषङ्गः; E वाक्यस्यानुषङ्गः.

विष्णुः (विष्णुध. सू. ६. ४०)

यो गृहीत्वा ऋणं सर्वं श्वो दास्या[1]मीति सामकम् ।
न दद्याल्लोभतः पश्चात्त[2]द्दिनाद्वृद्धिमाप्नुयात् ॥

याचिते वृद्धिमाह कात्यायनः

यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दि[3]शं व्रजेत् ।
ऊर्ध्वं सं[4]वत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥
कृत्वोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् ।
ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥
स्वदेशेवस्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः क्वचित् ।
तं ततोकारितां वृद्धिमनिच्छन्तं च दापयेत् ॥

नारदः (४. १०८)

न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाका[5]रिता क्वचित् ।
अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सरार्धाद्वि[6]वर्धते ॥

कात्यायनः

प्रीतिदत्तं न वर्धेत यावन्न प्रतियाचितम् ।
याच्यमानमदत्तं चेद्वर्धते पञ्चकं शतम् ॥

---

1 B, F त्वादास्यामि. स्मृतिच० and वीर० read ऋणं पूर्वम्.

2 B, C, D, E, F, G, K पश्चाद्दिनाद्वृद्धिमवाप्नुयात्. स्मृतिच० reads तदहर्वृद्धि०.

3 C दिशे for दिशम्.

4 C ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य.

5 B, D, E, F अनाकारि च क्वचित्.

6 B विवर्तेत.

[1]पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत् ।
ऋतु[2]त्रयस्योपरिष्टात्तद्धनं वृद्धिमा[3]प्नुयात् ॥
निक्षिप्तं वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च ।
याच्यमानमदत्तं चेद्वर्धते पञ्चकं शतम् ॥

नारदः (२. ३६)

पण्य[4]मूल्यं भृतिर्न्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः ।
वृथा[5]दानाक्षिकपणा वर्धन्ते नाविवक्षिताः ॥

आक्षिकोक्षक्रीडासंबन्धी । अविवक्षिताः अपरिभाषिताः ।
याज्ञवल्क्यः (२. ४४)

दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यत्स्व[6]कं धनम् ।
मध्यस्थस्थापितं तत्स्याद्वर्धते न ततः परम् ॥

बृहस्पतिः

हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रि[7]गुणा वस्त्रकुप्यके ।
धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता शदवाह्यल[8]वेषु च ॥

शदः पुष्पमूलफ[9]लादिः । वाह्यो बली[10]वर्दादिः । लवो मेषोर्णाचमरीके-

---

1 D omits पण्यं...पञ्चकं शतम्.
2 C ऋतुत्रयोपरिष्टात्.
3 C अवाप्नुयात् for आप्नुयात्.
4 E पण्यं मूल्यम्; K पण्यमूलम्.
5 B, D, F omit वृथादानाक्षिकपणा...ततः परम् (l. 11). C वृथादानार्थिक०.
6 याज्ञवल्क्य reads यः स्वकं धनम्.
7 D, E, F वस्त्रकुथके; K ०गुणा वृद्धिकुप्यके.
8 F लवेषु वा.
9 G, K ०फलादि.
10 F, G बलीवर्दादि and ०केशादि. A चमरि for चमरी.

शादिः । यत्तु मनुः (८. १५१)–धान्ये शदे[1] लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम्– इति तत्षाड्गुण्यादि[2]निषेधपरम् ।। कात्यायनः

मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च ।
तिष्ठति द्विगुणा[3] वृद्धिः फलकैटा[4]विकस्य तु ।।

कैटं कीट[5]प्रभवं पट्टदुकूलतसरीवस्त्रादि । वसिष्ठः

ताम्रायः कांस्य[6]रीतीनां त्रपुणः सीसकस्य च ।
त्रिगुणा तिष्ठतो वृद्धिः काला[7]च्चिरकृतस्य तु ।।

व्यासः

शाककार्पासबीजेषु षड्गुणा परिकीर्तिता ।।

कात्यायनः

तैलानां चैव सर्वेषां मद्यानामथ सर्पिषाम् ।
वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवण[8]स्य च ।।

विष्णुः (विष्णुध. सू. ६. ११–१५)–हिरण्यस्य द्विगुणा वृद्धिस्त्रि[9]गुणा वस्त्रस्य धान्यस्य चतुर्गुणा रसस्याष्टगुणा संततिः स्त्रीपशूनाम्–इति । पुष्पमूल[10]फलानि च तुलाधृतमष्टगुणमिति (वसिष्ठध. सू. २. ४६–४७) ।। नारदः

---

1 D, E, F शदलववाह्ये; K शदलवे वाह्ये.
2 D, E, F षड्गुणादि०.
3 D, E, F द्विगुणं for द्विगुणा.
4 C फलककैटा०; K फलं कैटाविकस्य.
5 D, F कीटप्रभवपट्ट०; K कीटभवम्.
6 C, F कास्य; D, E, F त्रिगुणः सीसकस्य.
7 F फलाच्चिर०.
8 A, B, D, F, M लवणस्य तु.
9 H त्रिगुणा च चतुर्गुणा रसस्य. The printed विष्णुध. सू. reads परा वृद्धिर्द्विगुणा । धान्यस्य त्रिगुणा वस्त्रस्य चतुर्गुणा.
10 C पुष्पमूलानि च; D, F पुष्पमूलके फला०.

ऋणानां सार्वभौमोयं विधिर्वृद्धिकरः स्मृतः ।
देशाचारस्थितिस्त्वन्या यथर्ण[1]मेवतिष्ठते ॥ (नारद ४. १०५)

सार्वभौमः सार्वत्रिकः । इदं च द्वैगुण्यादि सकृत्प्रयोग एव । कालान्तरेण पुरुषान्तरेण तत्रैव रेके[2]सेकादिना वा प्रयोगान्तरे तु परम[3]वृद्धेरप्यधिका भवति । तथा च मनुः (८. १५१)

कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं[4] नात्येति सकृदाहिता ॥

एकप्रयोगमध्येन्तरान्तरा गृह्यमाणेपि परमवृद्धेरप्याधिक्यमिति सांप्रदायिका विज्ञानेश्वरादयः ॥

अथाधिविधिः ॥ बृहस्पतिः

आधिर्बन्धः समाख्यातः स च प्रोक्तश्चतुर्विधः ।
जङ्गमः स्थावरश्चैव गोप्यो भोग्यस्तथैव च ॥

नारदः (४. १२४)

अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः[5] ।
कृत[6]कालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ॥

हारीतः

बन्धं यथा स्थापितः स्यात्तथैव परिपालयेत् ।
अन्यथा नश्यते लाभो[7] मूलं नश्येद्व्यतिक्रमात् ॥

---

1 G यदर्णमव.

2 F रेके सेकादिना; K रेतःसेकादिना.

3 B, D, E, F वृद्धेरप्यधिका (क?) मिति; C, G ०वृद्धेराधिक्य०.

4 K द्वैगुण्यान्नात्येति.

5 E विलक्षणः for द्विलक्षणः.

6 B कृतः कालोप०; D, E, F कृतकालोपमेयश्च. अपरार्क reads कृतकालापनेयश्च and मिता० reads कृतकालेपनेयश्च.

7 B, D, E, F लाभो यावद्देयोद्यतस्तथा.

व्यतिक्रमः आधिनाशः ॥ याज्ञवल्क्यः (२. ५९)

गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेथ ह्रापिते । इति ।

ह्रापिते उपकाराक्षमतां नीते इत्यर्थः ॥ कात्यायनः

अकाममननुज्ञातमाधिं यः कर्म कारयेत् ।
भोक्ता कर्मफलं दाप्यो वृद्धिं वा न लभेत सः ॥

कर्म कारयेदुपयुञ्जीत । कर्मफलं भाटकम् । याज्ञवल्क्यः (२.५९)

नष्टो देयो विनष्टश्चेद्दैवराजकृताद्दते ॥

नष्टो विकृतिं गतः पूर्ववत् कृत्वा देयः । बृहस्पतिः

भुक्ते त्[1]वसारतां प्राप्ते मूलहानिः प्रजायते ॥

आधेर्विनाशे तन्मूल्यं दातव्यमित्याह व्यासः

ग्रहीतृदोषान्नष्टश्[2]चेद्बन्धो हेमादिको भवेत् ।
ऋणं स[3]लाभं संशोध्य तन्मूल्यं दापयेद्धनी ॥

नारदः (४. १२६)

विनष्टे मूलनाशः स्याद्देवराजकृताद्दते ॥

मनुः (८. १४४)

मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोन्यथा भवेत् ॥

बृहस्पतिः

दै[4]वराजोपघातेन यत्राधिर्नाशमाप्नुयात् ।
त[5]त्राधिं दापयेद्दद्यात्सोदयं वा धनमृणी ॥

---

1 F भुक्ते तु सारतां.
2 K दोषाकृष्टश्चेद्बन्धा हेमाद्रिको; C बन्धो होमाधिको.
3 E ऋणं सलाभे.
4 E, F देवराजोप०.
5 The वीर० reads तत्रान्यद् दापयेद्बन्धं शोधयेद्वा धनमृणी for तत्राधिं... धनमृणी.

व्यासः

दैवराजोपघाते तु न दोषो धनिनः क्वचित्[1] ॥ इति ।

कात्यायनः

न चेद्धनिकदोषेण निपतेद्वा म्रियेत वा ।
आधिमन्यं स दाप्यः स्याद्दणान्मुच्येत[2] नर्णिकः ॥

याज्ञवल्क्योपि (२. ६०)

आधेः स्वीकरणात्सिद्धी[3] रक्ष्यमाणोप्यसारताम् ।
यातश्चेदन्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेत् ॥

नारदः (४. १३९)

आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा ।
सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा ॥

वसिष्ठोपि

तुल्यकाले निसृष्टानां[4] लेख्यानामाधिकर्मणि ।
येन भुक्तं भवेत्पूर्वं तस्याधिर्बलवत्तरः ॥

स एव

यद्येकदिवसे तौ तु भोक्तुकामावुपागतौ[5] ।
विभज्याधिः समस्तत्र[6] भोक्तव्य इति निश्चयः ॥

---

1 A, M omit इति after क्वचित्.

2 F ऋणान्मुच्यते.

3 D, E, F, G, K सिद्धो रक्ष्य०.

4 C ०काले विसृष्टानां; E ०कर्मभिः for ०कर्मणि.

5 C उपस्थितौ for उपागतौ.

6 स्मृतिच० and वीर० read समं तेन for समस्तत्र.

कात्यायनः

आधिमेकं द्वयोर्यस्तु कुर्यात्[1]तं प्रति यद्भवेत् ।
तयोः पूर्वकृतं ग्राह्यं तत्कर्ता चौरदण्डभाक्[2] ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ५८)

आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोच्यते ।
काले कालकृतो नश्येत्फलभोग्यो[3] न नश्यति ॥

बृहस्पतिः

हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे[4] काले धृतावधौ[5] ।
बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य तु ॥

व्यासः

गोप्याधिर्द्विगुणादूर्ध्वं कृतकालः कृतावधेः ।
आवेदयित्वर्णिकुले भोक्तव्यस्तदनन्तरम् ॥

बृहस्पतिः

हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते नष्टेधमर्णिके ।
द्रव्यं[6] तदीयं संगृह्य विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ६१)

चरित्रबन्धककृतं सवृद्ध्या दापयेद्धनम् ।
सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥

---

1 स्मृतिच०, वि. र. (p. 35) and वीर० (p. 312) read कुर्यात्का प्रतिपद्भवेत् for कुर्यात्तं प्रति यद्भवेत्; परा. मा. reads कृत्वा यथेका प्रतिपद् भवेत्.

2 B, C, D, E, F, K चोरदण्डभाक्; D, E, F पूर्वकृते for पूर्वकृतम्.

3 G, K N, फलभोगो for फलभोग्यो.

4 B, C, D, E पूर्णकाले for पूर्णे काले.

5 वि. र., अपरार्क and वीर० read कृतेवधौ; मिता० and परा. मा. 'कृतावधेः'.

6 C द्रव्ये तदीयं.

धनिकविश्वासेनाल्पद्रव्यार्थमतिबहुमूल्यः स्थापितश्चेदृणिकविश्वासेन वात्यल्पमूल्योपि[1] बहुद्रव्यार्थं स्थापितश्चेच्चरित्रबन्धकम्[2] । अथवा चरित्रं गङ्गास्नानादिपुण्यमाधीकृतं चरित्रबन्धकम् । एतदुभयविधमपि चरित्रबन्धकं द्विगुणीभूतेपि द्रव्ये न नश्यति । द्विगुणीभूतमपि द्रव्यमेव देयं नाधिनाश इति । सत्यंकारकृतं तदपि द्विगुणीभूते द्रव्ये न नश्यतीत्यर्थः ॥ स एव (याज्ञवल्क्य २.६२–६३)

उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः[3] स्तेनोन्यथा भवेत् ।
प्रयोजके सति धनं कुलेन्यस्याधिमाप्नुयात् ॥
तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः ॥

उत्तमर्णेसंनिहिते[4] तस्य कुलेन्यस्य हस्ते सवृद्धिकं धनं दत्त्वाधिर्ग्राह्यः । आधिविक्रयेण तु[5] धनदित्सायां तत्कालं मूल्यं कृत्वा वृद्धिरहितः स्थाप्य इत्यर्थः । बृहस्पतिः

क्षेत्रादिकं यदा भुक्तमुत्पन्नमधिकं ततः ।
मूलोदयं प्रविष्टं चेत्तदाधिं प्राप्नुयादृणी ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ६४)

यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ[6] तदा खलु ।
मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥

अथ प्रतिभूः ॥ तत्त्रैविध्यमाह याज्ञवल्क्यः (२. ५३)

दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते ॥

---

1 E अत्यल्पमूल्यो बहु०.
2 C, H स्थापितश्चेत्तच्चरित्र०.
3 H, K आधिस्तेनो; G, K भोक्तव्य for मोक्तव्य.
4 K, N omit उत्तमर्णेसन्निहिते...स्थाप्य इत्यर्थः.
5 C ०विक्रयेण तु दित्सायां.
6 D, E, F ऋणमादौ for ऋणमाधौ.

प्रत्ययः समीचीनोयमित्युक्त्वा[1] विश्वासोत्पादनम् ॥ बृहस्पतिस्तु चातुर्विध्यमाह

आहैको दर्शयामीति साधुरित्यपरोब्रवीत् ।
दाताहमेतद्द्रविणमर्पयामीति चापरः ॥

अर्पयामि दापयिष्यामीत्यर्थः । कात्यायनः

नष्टस्यान्वेषणार्थं तु देयं पक्षत्रयं परम् ।
यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥

पक्ष[2]त्रयमित्युपलक्षणम् । यावान्कालोपेक्षितस्तावन्तं दद्यादित्यर्थः ॥ कात्यायनः

दर्शनप्रतिभूर्यस्तं देशे काले न दर्शयेत् ।
नि[3]बन्धमावहेत्तत्र दैवराजकृताहते ॥

निबन्धमावहेद्धनिकद्रव्यं दद्यात् । बृहस्पतिः

आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालावेदितं धनम् ।
उत्तरौ तु विसंवादे तौ वि[4]ना तत्सुतौ तथा ॥

कात्यायनः

प्रातिभाव्यागतं पौत्रैर्दातव्यं न तु तत्क्वचित् ।
पुत्रेणापि समं देयमृणं सर्वत्र पैतृकम् ॥

व्या[5]सोपि

---

1 C, K इत्युक्त्या for इत्युक्त्वा.
2 N omits पक्षत्रयमित्युप...दद्यादित्यर्थः.
3 G निर्बन्ध० for निबन्ध०.
4 E, F तौ विना जन्मनौ तथा.
5 G, K व्यासः ऋणं.

ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभाव्यागतं सुतः ।
[1]समं दद्यात्तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चयः ॥

पैता[2]महमृणं पौत्रो मूलमात्रं दद्यात्प्रातिभाव्यागतं सुतोपि मूलमात्रं दद्यात् । इदं तु द्रव्यमगृहीत्वा प्रातिभाव्याङ्गीकारे । द्रव्य[3]ग्रहणे प्रातिभाव्याङ्गीकारे तु पुत्रपौत्राभ्यामपि सवृद्धिकं देयम् । तथा च कात्यायनः

गृहीत्वा बन्धकं यत्र दर्शने[4]स्य स्थितो भवेत् ।
विना पि[5]तृधनात्तस्माद्दाप्यः स्यात्तदृणं सुतः ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ५५)

बहवः स्युर्यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम् ।
ए[6]कच्छायाश्रितेष्वेषु धनि[7]कस्य यथारुचि ॥

अहमेव सर्वं दास्यामीति प्रत्येकं प्रतिज्ञा एकच्छा[8]या तामाश्रितेष्वापन्नेषु धनिकेच्छया यः कश्चिद्दद्यात् । अंशैर्दा[9]स्यामीति प्रतिज्ञायां तु तथा देयमित्यर्थः । [10]कात्यायनः

---

1 F omits समं दद्यात्...सुतो (l. 3).

2 K, N omit पैतामहमृणं...ङ्गीकारे.

3 G, K ०ग्रहणेन for ०ग्रहणे; D adds प्रातिभाव्यग्रहणे after द्रव्यग्रहणे.

4 B, D, E, F दर्शनस्य स्थितौ (E ०तो).

5 C, D, E, F, K पित्र्यधनात् for पितृधनात्. The मिता० and वीर० read विना पित्रा धनात् for विना पितृधनात्.

6 K reads एकेच्छयाश्रितेषु.

7 C omits धनिकस्य...पन्नेषु.

8 D, F ०च्छायानाश्रितेष्वापन्नेषु.

9 B, C, D, E, F, G दास्यामः for दास्यामि.

10 K, N omit कात्यायनः । एक...नुसारेण.

एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते ।
प्रोषिते तत्सुतः सर्वं[1] पित्रंशात्तु मृते सुतः ॥

पित्रंशात्पित्रंशानुसारेण । याज्ञवल्क्योपि[2] (२. ५६)

प्रतिभूर्दापितो यत्तु[3] प्रकाशं [4]धनिनां धनम् ।
द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्भवेत् ॥

बृहस्पतिः

प्रातिभाव्यं तु[5] यो दद्यात्पीडितः प्रतिभावितः ।
त्रिपक्षात्परतः सोर्थं[6] द्विगुणं लब्धुमर्हति ॥

अथोत्तमर्णस्यर्णग्रहणप्रकारः ॥ बृहस्पतिः

प्रतिपन्नमृणं दाप्यः सामादिभिरुपक्रमैः ।
धर्मोपधि[6]बलात्कारैर्गृहसंरोधनेन च ॥

प्रतिपन्नमधमर्णेनाङ्गीकृतम् । उपक्रमैरुपायैः । तान्विवृणोति स एव

सुहृत्सुबन्धु[7]संदिष्टैः सामोक्त्यानुगमेन च ।
प्रायेण[8] वा ऋणी दाप्यो धर्म एष उदाहृतः ॥
छद्मना याचितं चार्थमानीय ऋणिकाद्धनी[9] ।
अन्वाहितादि संगृह्य दाप्यते यत्र सोपधिः ॥

---

1 G मृते तु सः for मृते सुतः. मिता० reads पित्रंशं तु मृते समम्; वीर० 'पित्र्यमंशं मृते तु सः'.
2 G, K omit अपि after याज्ञवल्क्यः.
3 F यस्तु for यत्तु.
4 G, K धनिने for धनिनाम्.
5 B, E, F, G, K प्रातिभाव्यं च यो.
6 B, D, E, F धर्मोपाधि०.
7 G, H, K, N सुहृत्संबन्धिसंदिष्टैः.
8 D, F प्रायेण चा ऋणी.
9 D, E, F ऋणीकादृणी.

बद्ध्वा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः ।
ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः स[1] उच्यते ॥
पुत्रदारपशून्बद्ध्वा कृत्वा[2] द्वारोपवेशनम् ।
यत्रर्णिको दाप्यतेर्थं तदाचरितमुच्यते ॥

अनुगमोनुसरणम् । प्रायः प्रार्थना । अन्वाहितमन्यस्मै[3] दापितुं दत्तमलंकारादि ॥ धर्माद्युपायानां[4] नियममाह कात्यायनः

राजानं स्वामिनं विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् ।
रिक्थिनं सुहृदं[5] वापि छलेनैव प्रदापयेत् ॥
वणिजः कर्षकांश्चैव शिल्पिनश्चाब्रवीद्भृगुः ।
देशाचारेण दाप्याः[6] स्युर्दुष्टान्संपीड्य दापयेत् ॥

स[7] एव

धार्योवरुद्धस्त्वृणिकः प्रकाशं जनसंसदि ।
यावद्दद्यात्तदादेयं[8] देशाचारस्थितिर्यथा ॥

अवरुद्धस्य विण्मूत्रशङ्कायामवरोधनं निषेधयति[9] स एव

विण्मूत्रशङ्का यत्र स्याद्धार्यमाणस्य देहिनः ।
पृष्ठतश्चानुगन्तव्यो निबन्ध वा समुत्सृजेत् ॥

---

1 G, K स कीर्तितः for स उच्यते.
2 B, C, D, E, F, G, H, K दत्त्वा द्वारोप°. वि. र. reads रुद्ध्वा for बद्ध्वा.
3 D, E, G, H, K अन्यस्मै दातुम्.
4 K धर्मे उपायानां for धर्माद्युपायानाम्.
5 C सुहृदं चापि.
6 B, D, E, F दातव्याः for दाप्याः.
7 G omits स एव.
8 C यावदेयं तदादेयं. स्मृतिच°, वि. र. read यावन्न दद्याद्देयं च and वीर° reads यावन्न दद्यात्तदेयम्.
9 B, C, D, E, G, K निषेधति for निषेधयति; C, G, K अवरुद्धविण्मूत्र°

निबन्धं[1] स्वप्रतिनिधीभूतं पुत्रादिकम् । अवरुद्धो दर्शनप्रतिभुवं गृहीत्वा भोक्तुं मोक्तव्य इत्याह स एव

स कृतप्रतिभूश्चैव मोक्तव्यः स्याद्दिने दिने ।
आहारकाले रात्रौ च निबन्धे प्रतिभूः स्थितः ॥
यो दर्शनप्रतिभुवं नाधिगच्छेन्न वाश्रयेत् ।
स चारके[2] निरोद्धव्यः स्थाप्यो[3] वावेद्य रक्षिणः ॥
न चारके निरोद्धव्य[4] आर्यः[5] प्रात्ययिकः शुचिः ।
सोनिबन्धः[6] प्रमोक्तव्यो निबद्धः शपथेन वा ॥

न वाश्रयेन्न दद्यात् । चारके कारागारे । रक्षिणो रक्षकानावेद्य स्थाप्यः । प्रात्ययिको[7] विश्वास्यः ॥ बृहस्पतिः[8]

पूर्णावधौ शान्तलाभमृणमुद्राहयेद्धनी[9] ।
कारयेद्वा[10] ऋणी लेख्यं चक्रवृद्धिव्यवस्थया[11] ॥

पूर्णावधौ द्वैगुण्यादिके जाते । अत एव शान्तलाभतोपपद्यते । धनी-[12] ऋणमुद्राहयेत् गृह्णीयात् । वृद्धिमपि मूले प्रक्षिप्य तस्यापि वृद्धिकरणं चक्रवृद्धिः ॥ नारदः (४. १३१)

---

1 The स्मृतिच०, and वीर० read निबद्धं for निबन्धम्.
2 F, K वारके for चारके; K ०भिरोद्धव्यः for निरोद्धव्यः.
3 K स्थाप्यो वा येथ रक्षिणः for स्थाप्यो वावेद्य०.
4 C, H निबद्धव्यः.
5 D, F आर्यप्रत्ययितः; B, C, D, E प्रत्ययितः; A, G, K प्रत्ययिकः; H प्रत्यर्पितः.
6 स्मृतिच० and वीर० read सोनिबद्धः and वि. र. reads सोनिरुद्धः.
7 H प्रत्यर्पितो विश्वास्यः; C प्रत्ययितः; D, E, F, G, K प्रत्ययिको विश्वस्यः (K, G विश्वास्यः).
8 C omits बृहस्पतिः...जाते (l. 13).
9 D, E, F ऋणमुद्गुहयेद्धनी.
10 A कारयेद्वा धनी; D, E, F कारयेद्वा धर्मलिख्यम्.
11 H व्यवस्थिता for व्यवस्थया.
12 N omits धनी ऋण...गृह्णीयात्.

अथ शक्तिविहीनः स्यादृणी[1] कालविपर्ययात् ।
शक्त्यपेक्षमृणं दाप्यः काले काले यथोदयम् ॥

मनुः (८. १७७)

कर्मणापि समं कुर्याद्धनिकस्याधमर्णिकः ।
समोपकृष्टजातिश्च दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः ॥

यत्तु याज्ञवल्क्यः (२. ४३)

हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।
ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥ इति

तत्र ब्राह्मणपदमुत्कृष्टजातिपरम् । स एव (याज्ञवल्क्य २. ४०)

प्रपन्नं साधयन्नर्थं[2] न वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।
साध्यमानो नृपं गच्छन् दण्ड्यो[3] दाप्यश्च तद्धनम् ॥

बृहस्पतिः

प्रतिपन्नस्य धर्मोयं व्यपलापी तु संसदि ।
लेख्येन साक्षिभिर्वापि भावयित्वा प्रदाप्यते ॥
न रोद्धव्यः क्रियावादी संदिग्धेर्थे कथंचन ।
आसेधयंस्त्वनासेध्यं दण्ड्यो भवति धर्मतः ॥

आसेधो राजाज्ञयावरोधः[4] । स एव

प्रदातव्यं यद्भवति न्यायतस्तद्ददाम्यहम् ।
एवं यत्रर्णिको ब्रूते[5] क्रियावादी स उच्यते ॥

---

1 B, D, E, F ऋणी for ऋणं; F दाप्यं for दाप्यः.
2 C अर्थमवाच्यो.
3 A, B, D, F, G, H, K दण्डं दाप्यश्च.
4 C राजाज्ञया विरोधः.
5 E यत्रर्णिको ब्रूहि.

कात्यायनः

पीडयेत्तु धनी यत्र ऋणिकं न्यायवादिनम् ।
तस्मादर्थात्स हीयेत तत्समं चाप्नुयाद्दमम् ॥

बृहस्पतिः

अनावेद्य तु राज्ञे यः संदिग्धेर्थे प्रवर्तते ।
[2]प्रसह्य स विनेयः स्यात्[3]स चाप्यर्थो न सिध्यति ॥

यमः

ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान्न प्रयच्छति ।
राज्ञा दापयितव्यः स्याद्गृहीत्वा द्विगुणं ततः ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ४२)

राज्ञाधमर्णिको दाप्यः साधिताद्दशकं शतम् ।
पञ्चकं च शतं दाप्यः [4]प्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिकः ॥

दशकं दशोत्तर[5]म् । दशांशो विंशांशश्चेत्यर्थः । तत्रैतावंशौ राज्ञोन्यदुत्तमर्णस्येति भावः । दशकग्रहणं निर्धनिकपर[6]म् । सधने तु विशेषमाह

नारदः (४. १३२)

ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान्न प्रयच्छति ।
राज्ञा दापयितव्यः स्याद्गृहीत्वा[7]ंशं तु विंशकम् ॥

---

1 B, D, E, F, K वाप्नुयात् for चाप्नु०.
2 C स प्रसह्य for प्रसह्य स.
3 D, F सर्वाप्यर्थं न सिध्यति.
4 D, E, F, H प्राप्तार्थे ह्युत्तमर्णिकम् (H ०कः).
5 C, G, H, K read दशोत्तरं पञ्चकं पञ्चोत्तरं दशांशो; E दशांशश्चेत्यर्थः.
6 C निर्धनपरं; G निर्धनर्णिकपरम्; K दशकग्रहणं निर्धनिकपरांशधने तु विशेष०.
7 B, D, E, F omit गृहीत्वांशं तु...याज्ञवल्क्यः. नारद reads 'गृहीत्वा पञ्चकं शतम्'.

शतं प्रति विंशतिरित्यर्थः ॥

अनेकोत्तमर्णानां[1] युगपदुपस्थितौ क्रममाह याज्ञवल्क्यः (२. ४१)

गृहीतानुक्रमाद्दाप्यो धनिनामधमर्णिकः ।
दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम् ॥

विवादरत्नाकरे कात्यायनः

नानर्णसमवाये तु यद्यत्पूर्वकृतं भवेत् ।
तत्तदेवाग्रतो देयं राज्ञः श्रोत्रियतोनु च ॥
एकाहे लिखितं यत्र तत्र कुर्याद्दणं समम् ।
ग्रहणं रक्षणं लाभमन्यथा तु यथाक्रमम् ॥
यस्य[2] द्रव्येण यत्पण्यं[3] साधितं यो विभावयेत् ।
तद्द्रव्यमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथा ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ९३)

लेख्यस्य[4] पृष्ठेभिलिखेद्दत्त्वा दत्त्वर्णिको धनम् ।
धनी वोपगतं[5] दद्यात्स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥

नारदः[6] (४. ११६)

लेख्यं दद्याद्विशुद्धर्णे तदभावे प्रतिश्रवः ।
धनिकर्णिकयोरेवं विशुद्धिः स्यात्परस्परम् ॥

---

1 A अनेकोत्तमवर्णानां for अनेकोत्तमर्णानाम्.
2 C यद्द्रव्येण for यस्य द्रव्येण.
3 B, D, E, F, G, K यत्पुण्यं for यत्पण्यं.
4 D, E, F लेख्यं सपृष्ठे लेखे दत्वा दत्वर्णिनः. B, D दत्त्वर्णिनो धनं for दत्त्वर्णिको धनम्.
5 C, H धनी चोपगतं; E, F स्वहस्ते परि॰; K स्वहस्तपरिनिह्नवात्. K transposes the halves of the verse लेख्यस्य...च्चिह्नितम्.
6 B, D, F omit नारदः after ॰चिह्नितम्. नारद reads प्रतिश्रयम् for प्रतिश्रवः.

प्रतिश्रवः प्रतिदानश्रवणाय शुद्धिपत्रम् ॥ ऋणादानेधमर्णस्यानिष्टफल-[1] माह कात्यायनः

उद्धारादिकमादाय स्वामिने न ददाति[2] यः ।
स तस्य दासो भृत्यः स्त्री पशुर्वा जायते[3] गृहे ॥

उद्धार ऋणम् । आदिना याचितनिक्षेपयोर्ग्रहणम् । दासो[4] गर्भदासः । भृत्यो मूल्योपात्तः । नारदः (४. ७–८)

याच्यमानं न दद्याच्चेदृणं वापि प्रतिग्रहम् ।
तद्द्रव्यं वर्धते तावद्यावत्कोटिशतं[5] भवेत् ॥
ततः कोटिशते पूर्णे वेष्टितस्तेन कर्मणा ।
अश्वः खरो वृषो दासो भवेज्जन्मनि जन्मनि ॥

प्रतिग्रहं[6] दातुं प्रतिश्रुतम् । व्यासोपि (=नारद ४. ९)

तपस्वी चाग्निहोत्री च ऋणवान्म्रियते यदि ।
तपश्चैवाग्निहोत्रं च सर्वं तद्धनिनो भवेत् ॥

बृहस्पतिः

ऋणमात्मीयवत्पित्र्यं पुत्रैर्देयं विभावितम् ।
पैतामहं[7] समं देयं न देयं तत्सुतस्य[8] च ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ५०)

पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिप्लुतेपि वा ।

---

1 B, C, D, E, F, G, K अनिष्टं फलम्.
2 D, E, F ददाति च for ददाति यः.
3 A, K भृत्यस्त्री; D, E, F जायते ध्रुवम् for जायते गृहे.
4 C omits दासो...प्रतिग्रहम्.
5 B, D, E, F कोटिगुणं for कोटिशतम्.
6 B, D, E, G, K, N याच्यमानं for प्रतिग्रहं; F याचमानं दानं प्रतिश्रुते.
7 E omits पैतामहं...भावितम् (p 185 l. 1).
8 C तत्सुतस्य तु.

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निह्नवे साक्षिभावितम् ॥

विंशतिवर्षवयसा पुत्रादिना ऋणं देयमित्याह नारदः (४. १४)

नार्वाक्[1]संवत्सराद्विंशात्पितरि प्रोषिते सुतः ।
ऋणं दद्यात्पितृव्ये च ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वा ॥

कात्यायनः

विद्यमानेपि रोगार्ते स्वदेशात्प्रोषितेथ[2]वा ।
विंशात्संवत्सराद्देयमृणं पितृकृतं तथा ॥

प्रोषितपदं मृतस्याप्युपलक्षकम् । अत एव विष्णुः (विष्णुध. सू. ६. २५)–धनग्राहिणि प्रेते प्रव्रजिते द्विदशाः समाः प्रोषिते वा तत्पुत्रपौत्रैर्धनं देयम् । नारदः (४. २)

पितर्युपरते पुत्रा ऋणं दद्युर्यथांशतः ।
विभक्ता अविभक्ता वा यो वा तामुद्वहेद्धुरम् ॥

कात्यायनः

पित्रर्णे विद्यमाने तु न च पुत्रो धनं हरेत् ।
देयं त[3]द्धनिके द्रव्यमृते पुत्रस्तु दाप्यते ॥

द्र[4]व्यमृते इति संबन्धः । द्रव्यं विनेत्यर्थः । बृहस्पतिः

पित्र्यमेवाग्रतो देयं पश्चादात्मीयमेव च ।
तयोः पैतामहं पूर्वं देयमेवमृणं सदा ॥

---

1 D, E, F अर्वाक्संवत्स° for °नार्वाक् &c.

2 G, K प्रोषिते तथा for प्रोषितेथवा.

3 E तद्धनिके देयं ऋते पुत्रस्तदाप्यते; G द्रव्यमृतपुत्रस्तु; परा. मा., स्मृतिच° read द्रव्यं मृते गृहस्तु दाप्यते; वीर° 'द्रव्यं मृते पुत्रैस्तु दाप्यते'.

4 F omits द्रव्यमृते...संबन्धः.

याज्ञवल्क्यः (२. ४७) ।

सुराकामद्यूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम्[1] ।
वृथादानं तथैवेह पुत्रो दद्यान्न पैतृकम् ॥

बृहस्पतिः

सौराक्षिकं वृथादानं कामक्रोधप्रतिश्रुतम् ।
प्रातिभाव्यं दण्डशुल्कशेषं[2] पुत्रं न दापयेत् ॥

उशनाः

दण्डं वा दण्डशेषं वा[3] शुल्कं तच्छेषमेव वा ।
न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च[4] न व्यावहारिकम् ॥

ऋणदानाधिकारिणां क्रममाह याज्ञवल्क्यः[5] (२. ५१)

रिक्थग्राह ऋणं दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैव च ।
पुत्रोनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः ॥

क्लैब्या[6]दिदोषयुक्ते पुत्रे विद्यमानेपि यो न्यायेन दोषाभावेप्यन्यायेन वा तत्पितृरिक्थं हरते स रिक्थग्राहः । एवमेव परस्त्रीहृत्[7] योषिद्ग्राहः । अनन्याश्रितद्रव्यत्वं तूभयथापि । अन्या[8]श्रितत्वरूपविशिष्टप्रतियोगिकाभावाद् द्रव्यरूपविशेषणमात्रप्रतियोगिकाभावाच्च । अत्रादौ रिक्थग्राहः तदभावे योषिद्ग्राहस्तदभावेनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रः तदभावे पौत्रो मूलमात्रं तदभावे प्रपौत्रपत्नीकन्या[9]दयो रिक्थिनो द्रव्यग्राहिणश्चेद्द्युरि-

1 C ०शुल्कोवशिष्टकं; D दण्डं शुल्काव०.
2 B, D, E, G पुत्रं तु दापयेत्; F दण्डशुल्कशेषं तु.
3 B, D, E, F, G, K दण्डशेषं च; B, C, E, F, G, K शेषमेव च.
4 B, E, F तच्च न for यच्च न.
5 K, N omit याज्ञवल्क्यः रिक्थग्राह...क्लैब्यादिदोषयुक्ते.
6 B, D, E, F लेख्यादिदोष for क्लैब्यादिदोष०.
7 G, K ०स्त्रीहर्ता for स्त्रीहृत्.
8 F अन्याश्रितद्रव्यत्वं प्रतियोगिवा (?) भावाद् द्रव्यरूपविशेषण०.
9 H omits कन्यादयो...चाल्पमपि (p. 187 l. 2).

त्यर्थः । रिक्थग्रहणाभावे प्रपौत्रेण पत्न्यादिभिश्च न देयम्[1] । रिक्थं चाल्पमपि गृहीतं भूयसोपि ऋणापाकरणे[2] प्रयोजकं न तु तत्समं ततोधिकमेव वेति नियमः । पुत्रहीनस्योत्तमर्णस्य रिक्थिनो द्रव्यग्रहणाधिकारिणः पत्नीकन्यादयः पत्न्यादीनामधमर्णादृणं गृह्णीयुरित्यन्योन्तिमपादार्थः[3] । विष्णुः (विष्णुध. सू. ६. २९)—सपुत्रस्य वाप्यपुत्रस्य रिक्थग्राही ऋणं[4] दद्यात् इति ॥ बृहस्पतिः—स्त्रीहारी च तथैव स्याद्[5]भावे धनहारिणः ॥ कात्यायनः

ऋणं तु दापयेत्पुत्रं यदि स्यान्निरुपद्रवः[6] ।
द्रविणार्हश्च धुर्यैश्च[7] नान्यथा दापयेत्सुतम् ॥

पूर्वं[8] दद्याद्धनग्राहः पुत्रस्तस्मादनन्तरम्[8] ।
योषिद्ग्राहः सुताभावे पुत्रे वात्यन्तनिर्धने ॥

नारदः (४. २१)

या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या चान्यमाश्रयेत्[9] ।
सोस्या दद्यादृणं भर्तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम् ॥

कात्यायनः

निर्धनैरनपत्यैस्तु यत्कृतं शौण्डिकादिभिः ।
तत्स्त्रीणामपि भोक्ता तु दद्यात्तदृणमेव[10] हि ॥

---

1 B, D, E, F omit देयं...नियमः.
2 C, H ऋणस्यापाकरणे; K भूयसोपि ऋणस्यायाप्रकारेण.
3 K, N add after अन्तिमपादार्थः the words याज्ञवल्क्यः योषिद्ग्राह... रिक्थिनः ॥ क्लैबादिदोषयुक्तस्य.
4 A, F ऋणं दद्यादित्यर्थः.
5 E omits अभावे...धुर्यैश्च (l. 9).
6 D, F निरुपद्रवम् for निरुपद्रवः.
7 F तुर्यैश्च for धुर्यैश्च.
8 C, D, E, F, G तस्मादनन्तरः. वीर० '०निर्धनम्'; स्मृतिच० 'पुत्रो... निर्धनः'.
9 G, H, K सापत्या वान्य०.
10 H omits कात्यायनः...याज्ञवल्क्यवाक्यात्. (p. 188 l. 5).

नारदः (४. २३)

धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् ।
पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः[1] ॥ इति ।

सधनपुत्राभावे स्त्रीहारी ऋणं दद्यादित्यन्त्यपादार्थः[2] । पूर्वोक्त[3]याज्ञवल्क्यवाक्यात् ॥ कात्यायनः[4]

प्रोषितस्यामतेनापि कुटुम्बार्थमृणं कृतम् ।
दासस्त्रीमातृशिष्यैर्वा दद्यात्पुत्रेण वा भृगुः ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ४६)

न योषित्पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।
दद्यादृते कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतं तथा ॥

कात्यायनः

देयं [5]प्रतिश्रुतं यत्स्याद्यच्च स्यादनुमोदितम् ॥

नारदः (४. ११)

कृतं वा यदृणं कृच्छ्रे दद्यात्पुत्रस्य तत्पिता ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ४८)

गोपशौण्डिकशैलूषरजकव्याधयोषिताम् ।
ऋणं दद्यात्पतिस्तासां[6] यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया ॥

स एव (याज्ञवल्क्य २. ४९)

---

1 E, F धनपुत्रयोः.
2 E, F इत्यन्यपादार्थः.
3 B, C, D, E, F omit पूर्वोक्त...वाक्यात्.
4 C omits कात्यायनः...तथा (l. 10).
5 D, E ये ये प्रतिश्रुतं for देयं प्रतिश्रुतम्.
6 H पतिस्ताभ्यां for पतिस्तासाम्.

प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतम् ।
स्वयं[1]कृतमृणं यद्वा नान्यत्स्त्री दातुमर्हति ॥

अप्रतिपन्नमपि रिक्थग्राहिणी स्त्री दद्यात् । तथा च कात्यायनः

मर्तुकामेन या[2] भर्त्रा उक्ता देयमृणं त्वया ।
अप्रपन्नापि सा दाप्या धनं[3] दद्यात्स्थितं स्त्रिया[4] ॥

नारदः (४. २०)

पुत्रिणी तु समुत्सृज्य पुत्रं स्त्री यान्यमाश्रयेत् ।
तस्या ऋणं हरेत्सर्वं निःस्वायाः[5] पुत्र एव तु ॥

इदं तु रिक्थग्राहपुत्रपरम् । नारदः (४. ३)

पितृव्येणा[6]विभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम् ।
मात्रा[7] वा यत्कुटुम्बार्थे दद्युस्तत्सर्वरिक्थिनः[8] ॥

उत्तमर्णतत्पुत्राद्यभावे ऋणदाने प्रकारमाह नारदः (४. ११२-११३)

ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयश्च[9] न चास्ति सः ।
निर्वपेत्तत्सकुल्येषु तदभावेस्य[10] बन्धुषु ॥
यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च संबन्धिबान्धवाः ।
तदा दद्याद्द्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेत् ॥

---

1 C, G, K स्वयं कृतं वा यदृणं; D, E, F कृतं यद्वादृणम्.
2 A या पत्नी उक्ता for या भर्त्रा उक्ता.
3 अपरार्क reads धनं यत्संश्रितं स्त्रियाम्; वि. र. and वीर० 'धनं यद्याश्रितं स्त्रिया'; परा. मा. 'धनं दद्यात्सुतो यथा'.
4 B, C, H स्त्रियाः for स्त्रिया.
5 C सर्वं न निस्वायाः.
6 C, D, E पितृव्येण विभक्तेन.
7 E omits मात्रा...रिक्थिनः.
8 B, D, F repeat (from preceding page) ग्राहपुत्रपरं...ऋणं कृतं after रिक्थिनः; नारद reads तद्रिक्थिनोखिलम्.
9 नारद reads सान्वयस्य for सान्वयश्च.
10 B, D, E, F स्वबन्धुषु for अस्य बन्धुषु.

प्रजापतिरपि

बन्ध्व[1]भावेपि विप्रेभ्यो देयं क्षेप्यं जलेपि वा ।
जले क्षिप्तं तथाग्नौ च धनं स्यात्पारलौकिकम् ॥

यदा[2] तु जलादौ क्षिप्ते धन्यायाति तदासौ प्राप्नोत्येव ॥

॥ इति[3] ऋणादानप्रकरणम् ॥ ९ ॥

॥ अथ निक्षेपः ॥ १० ॥

नारदः (५. १)

स्वद्रव्यं यत्र विस्रम्भान्निक्षिपत्यविशङ्कितः ।
निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥
असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते ।
तं जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुः ॥

बृहस्पतिः

ददतो यद्भवेत्पुण्यं हेमकुप्याम्बरादिकम् ।
तत्स्यात्पालयतो न्यासं तथैव[4] शरणागतम् ॥
स्थापितं येन विधिना येन यच्च यथाविधम्[5] ॥
तथैव तस्य दातव्यं न देयं प्रत्यनन्तरे ॥

---

1 B बन्ध्वोरभावे विप्रेभ्यः; E, F बन्धुरभावे.

2 B, C, D, E, F, G, H तदा स प्राप्नोत्येव. N omits यदा तु...प्राप्नोत्येव.

3 B, D, E, F read इति श्री भट्टशंकरात्मजभट्टनीलकण्ठेन कृते भगवन्तभास्करव्यवहारमयूखे ऋणादानप्रकरणम् ।; G इति श्रीभास्करे व्यवहारमयूखे ऋणादानप्रकरणम्; K इति श्रीमीमांसकभट्टनीलकण्ठकृते भगवन्तभास्करे व्यवहारमयूखे ऋणदानप्रकरणम्. C reads ०प्रकरणं समाप्तम्.

4 C, H, K यथैव शरणागतम्.

5 D, E, K यथाविधि.

बृहस्पतिः

दैव[1]राजोपघातेन यदि तन्नाशमाप्नुयात् ।
ग्रहीतृ[2]द्रव्यसहितं तत्र दोषो न विद्यते ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ६६)

न[3] दाप्योपहृतं तत्तु राजदैविकतस्करैः ॥

म[4]नुः (८. १८६)

स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे[5] ।
न स राज्ञाभियोक्तव्यो न निक्षेप्तुश्च बन्धुभिः ॥

प्रत्यनन्तरः संनिहितः । प्रमाणं विनाधिकविषये नाभियोज्य[6] इत्यर्थः ॥ सर्वमप्यमुं निक्षेपन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति बृहस्पतिः

अन्वाहिते याचितके शिल्पिन्यासे सबन्धके ।
एष एवोदितो धर्मस्तथा च शरणागते ॥

अन्वाहितममुकेन मयि स्थापितं च[7] त्वया तस्मै देयमिति पुरुषान्तरहस्तेर्पितम् । याचितं[8]मुद्वाहादौ शोभाद्यर्थं नीतमलंकारादि । शिल्पिन्यासो हेमकारादिषु कुण्डलाद्यर्थं निक्षिप्तम् । नारदोपि (६. १४)

---

1 C, D, E, F, H देवराजोप०.
2 A, B, D, M गृहीतद्रव्य० for ग्रहीतृद्रव्य.
3 D, E, F न दाप्योपकृतं तत्तु.
4 B, D, E, F, G, K omit मनुः before स्वयमेव.
5 D, E, F प्रत्यनन्तरं for प्रत्यनन्तरे.
6 B, D, E, F नाभियोज्यत इत्यर्थः.
7 B, C, G, K omit च after स्थापितम्. G reads तत्त्वया.
8 E omits याचित...निक्षिप्तम्.

एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु ।
शिल्पिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च ॥

प्रतिन्यासः स्वामिना यत्र निक्षिप्तं तेनाप्यन्यत्र निक्षिप्तम् । राजदैवादिनष्टस्यापि शिल्पिन्यस्तस्य[1] क्वचित्प्रतिदानमाह कात्यायनः

यश्च संस्क्रियते न्यासो दिवसैः [2]परिनिष्ठितैः ।
तदूर्ध्वं[3] स्थापयेच्छिल्पी दाप्यो दैवाद्धतेपि तम् ॥

नारदः[4] (१२. ८–९)

मूल्याष्टभागो हीयेत[5] सकृद्धौतस्य वाससः ।
द्विः पादस्त्रिस्तृतीयांशश्चतुर्धौतेर्धमेव च ॥
अर्धक्षयात्तु परतः पादांशापचयः क्रमात् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. २३८)

वसानस्त्रीन् पणान् दण्ड्यो नेजकस्तु[6] परांशुकम् ।
विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश ॥

अवक्रयो भाटकं गृहीत्वान्यत्रार्पणम् । आधानमाधीकरणम् । सुवर्णभिन्नधातावग्नौ धमायमाने ह्रासनियममाह[7] स एव (याज्ञवल्क्य २. १७८)

अग्नौ सुवर्णमक्षीणं रजते द्विपलं[8] शते ।
अष्टौ त्रपुणि सीसे च ताम्रे पञ्च दशायसि ॥

---

1 A, B, M शिल्पिनस्तस्य for शिल्पिन्यस्तस्य; K शिल्पिन्यासस्य.

2 स्मृतिच० reads परिनिश्चितैः.

3 B, D, E, F तदूर्ध्वैः for तदूर्ध्वम्.

4 B, C, D, E, F, H omit नारदः...क्रमात्.

5 G, K read ०भागे हीयते.

6 D, E, F रजकस्तु for नेजकस्तु.

7 B ०नियमो नाह स एव.

8 D, E, F द्विपलं शतम्.

इतोधिके रूप्यादेः क्षये हेमकारादेर्दण्डः[1] । क्वचिद्वस्त्राद्यर्थं तन्तुसमर्पणे[2] वृद्धौ विशेषमाह स एव (याज्ञवल्क्य २. १७९)

शते दशपला वृद्धिरौर्णकार्पाससौत्रिके ।
मध्ये पञ्चपला वृद्धिः सूक्ष्मे[3] तु त्रिपला मता ॥

क्वचित् क्षयमाह स एव (याज्ञवल्क्य २. १८०)

कार्मिके रोमबद्धे[4] च त्रिंशद्भागक्षयो[5] मतः ।
न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेये वल्कलेषु च ॥ इति ।

कार्मिके सिद्धपट्टादौ पट्टसूत्रादिना स्वस्तिकाद्याकारनिर्माणे । नियतावधिके शिल्पिन्यस्ते[6]वधिमध्ये याचिते दत्ते नष्टेपि च शिल्पिनो दोषाभावमाह स एव

यदि तत्कार्यमुद्दिश्य कालं परिनियम्य वा ।
याचितो[7]र्धकृते तस्मिन्नप्राप्ते[8] तु न दाप्यते[9] ॥

एतद्विपर्ययमाह स एव

प्राप्तकाले कृते कार्ये न दद्याद्याचितोपि सन् ।
तस्मिन्नष्टे हृते वापि ग्रहीता मूल्यमावहेत् ॥

---

1 C हेमकरादेर्दण्डः.
2 E, F तन्तुसंसर्पणे.
3 B, C सूक्ष्मेषु त्रिपला.
4 B, C, D, E, F, G, H, K रोमबन्धे च.
5 F, G, K त्रिंशद्भागः क्षयः.
6 A शिल्पिभ्यस्तदवधि°.
7 B, D, E, F यान्चितोनाकृते.
8 B, C, D, E, F, G, K अप्राप्ते न तु दाप्यते.
9 G, K, N read अवक्रयो भाटकं गृहीत्वा अन्यत्रार्पणम् after दाप्यते.

स एव

योो याचितकमादाय न दद्यात्प्रतियाचितः ।
स निगृह्य बलाद्दाप्यो दण्ड्यश्च न ददाति यः ॥

॥ इति[1] निक्षेपप्रकरणम् ॥ १० ॥

॥ अथास्वामिविक्रयः ॥ ११ ॥

व्यासः

याचितान्वाहितन्यासं हृत्वा[2] चान्यस्य यद्धनम् ।
विक्रीयते स्वाम्यभावे स ज्ञेयोस्वामिविक्रयः ॥

कात्यायनः

अस्वामि विक्रयं दानमाधिं वा विनिवर्तयेत् ॥

अस्वामीति पृथक् पदं क्रियाविशेषणं च । नारद[3]ः (७. २-३)

प्रकाशतः क्रयः शुद्धः क्रेतुः स्तेयं रहः क्रयात्[4] ॥
अस्वाम्यनुमताद्दासा[5]दसतश्च जनाद्रहः ।
हीनमूल्यमवेलायां क्रीणंस्तद्दोषभाग्भवेत् ॥

तद्दोषः चौरदोषः । याज्ञवल्क्यः (२. १७१)

---

1 B, D, E, F, G इति व्यवहारमयूखे निक्षेप०; G इति भास्करे व्यवहार०; K इति भगवन्तभास्करे व्यवहारमयूखे निक्षेप०.

2 D, E, F दत्त्वा for हृत्वा.

3 B, C, D, E, G, H, K नारदोपि. F omits प्रकाश...क्रयात्. नारद reads प्रकाशविक्रये शुद्धिः...क्रमात्.

4 B, C, D, E, K add नारदः after क्रयात्.

5 F दासाद्दसनं च.

आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।
पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेना[1]विभाविते ॥

पञ्चबन्धो नष्टद्रव्यपञ्चमांशः । नाष्टिकोपन्यस्तसाक्षिणां विरुद्धोक्तौ नष्टद्रव्याद्द्विगुणं दण्डमाह व्यासः

वादी चेन्मार्गितं द्रव्यं साक्षि[2]भिर्न विभावयेत् ।
दाप्यः स्याद्द्विगुणं दण्डं क्रेता तद्द्र[3]व्यमर्हति ॥ इति ।

क्रेतुः कृत्यमाह स एव

मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथंचन ।
मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधी[4]यते ॥

बृहस्पतिः

विक्रेता दर्शितो यत्र हीयते व्यवहारतः ।
क्रेत्रे राज्ञे मूल्यदण्डौ प्रदद्यात्स्वा[5]मिने धनम् ॥

कात्यायनः

असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत् ।
मूलानयनकालश्च तत्र देयोऽध्वसंख्यया ॥
विशोधिते क्रये राज्ञा वक्तव्यः स न किंचन ॥
अभियोक्ता धनं कुर्यात्प्रथमं ज्ञातिभिः स्वकम् ।
पश्चादात्मविशुद्[6]ध्यर्थं क्रयं क्रेता स्वबन्धुभिः ॥

---

1 C तेनाभिभाविते.
2 C साक्षितं न विभाषयेत्.
3 B, D, E, F तद्वाच्यमर्हति. A, M omit इति after अर्हति.
4 B विधार्यते for विधीयते.
5 B, C, D, E, F, G, H स्वामिनो धनम्; K स्वामिनो धने.
6 C ०शुद्ध्यर्थं क्रेता.

क्रेत्रा क्रये साधितेपि द्रव्यं नाष्टिक एव लभते । तथा च मनुः (८. २०२)

अथ मूलम्[1]नाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितम् ।
अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥

अनाहार्यमप्रदर्श्य प्रकाशेन क्रयेण शोधितं[2] द्रव्यमित्यर्थः । कात्यायनः

अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाप्यविशोधयन् ।
यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमं च सः ॥

बृहस्पतिः

वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः[3] ।
अविज्ञाताश्रयाक्रीतं विक्रेता यत्र वा[4] मृतः ॥
स्वामी दत्त्वार्धमूल्यं तु प्र[5]गृह्णीत स्वकं धनम् ।
अर्धं द्वयोरपि हृतं तत्र स्याद्व्यवहारतः ॥

मरीचिः

अविज्ञात[6]निवेशत्वाद्यत्र मूलं न लभ्यते ।
हानिस्तत्र समा कल्प्या क्रेतृनाष्टिकयोर्द्वयोः ॥

निवेशो विक्रेतृस्थलम् । नारदः

उद्दिष्टमेव भोक्तव्यं स्त्री पशुर्वसुधापि वा ।
अन[7]र्पितं तु यो भुङ्क्ते[8] भुक्तभोगं प्रदापयेत् ।

---

1 अपरार्क reads मूल्यं for मूलम्.
2 C, H omit द्रव्यं after शोधितम्.
3 D, E, F राजपुरुषं for ०पूरुषैः.
4 F यत्र चामृतः.
5 D, E, F प्रगृह्णीतस्तु स्वबन्धनम्.
6 अपरार्क reads अविज्ञातविशेषत्वात् for ०निवेशत्वात्.
7 E अर्पितं तु.
8 C भुङ्क्ते भुङ्क्ते भोगं; E भुक्तभागं; K भुक्त्वा भोगम्.

उद्दिष्टमनुज्ञातम् । [1]भुक्तभोगं भोगानुरूपकं भाटकम् ॥ याज्ञवल्क्यः (२. १७३)

शौल्किकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् ।
अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी [2]हरेत परतो नृपः ॥

यत्तु मनुः (८. ३०)

प्रनष्टस्वामिकं[3] द्रव्यं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् ।
अर्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेत् ॥ इति ।

[4]तच्छ्रोत्रियस्वामिकद्रव्यविषयम् । स एव (मनु ८. ३३)

आददीताथ षड्भागं प्रणष्टाधिगतान्नृपः ।
दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ इति ।

[5]तत्र प्रथमे वर्षे सर्वं दद्यात् । [6]द्वितीये वर्षे द्वादशं भागं गृहीत्वा दद्यात् । [7]तृतीये वर्षे दशमम् । चतुर्थादौ षष्ठमिति । हरेत[8] परतो नृप इत्येतत्स्वामिन्यनागते त्र्यब्दादूर्ध्वं व्ययीकरणाभ्यनुज्ञामात्रपरं, आगते तु स्वामिनि व्ययीकृतमपि [9]देयमिति मिताक्षरायाम् । इदं तु[10] स्वामिनोऽज्ञाने । यदा त्वमुक इदं द्रव्यं विस्मृत्य गत इत्यवधारणं तदा

1 B, D, E, F भुक्तभोगानुरूपं; C, H, K भोगानुरूपम्.
2 C, D, E, F हरते परतो नृपः.
3 A, M प्रनष्टस्वामिनो द्रव्यम्.
4 C, H, K तच्छ्रोत्रियविप्रस्वामि०.
5 G, K omit तत्र प्रथमे वर्षे...कंचिद्गृह्णीयादेव (p.199 l. 2). E प्रथमवर्षे.
6 D, E, F द्वितीयवर्षे द्वादशभागम्.
7 B, C, D, E, F तृतीये दशमम्.
8 D, E, F, H हरते परतो.
9 C, H दद्यात् for देयम्.
10 B, C, D, E, F इदं च स्वामिनः.

त्रिवर्षादूर्ध्वमपि लभते । राज्ञोपि न व्ययाद्यधिकारः । भागं तु कंचिद्गृह्णीयादेव । परस्वामिकनष्टलब्धपशूनामेकदिनरक्षणे भृतिमाह याज्ञवल्क्यः (२. १७४)

पणा[1]नेकशफे दद्याच्चतुरः पञ्च मानुषे ।
महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजा[2]विके ॥

भक्षितं तु देयमेव ॥

निधिप्रा[3]प्तौ याज्ञवल्क्यः (२. ३४–३५)

राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्द्विजेभ्योर्धं द्विजः पुनः ।
विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभु[4]र्यतः ॥
इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् ।
अनिवेदि[5]तविज्ञानो दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥ इति ।

यदा तु कश्चिच्चिह्नमानादिना स्वकीयं निधिं भावयति तदाधिगन्त्रे द्वा[6]दशं भागं दत्त्वा स्व[7]यं षष्ठं गृहीत्वा [8]तस्मै दद्यात् । यदाह मनुः (८. ३५)

ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ।
तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमे[9]व च ॥ इति ।

---

1 B, D, E, F पणमेकशफे.
2 D, E अजादिके for अजाविके.
3 G, K, N omit from निधिप्राप्तौ to महीभृतेति (p. 200 l. 6).
4 C प्रभुर्मतः.
5 B, C, D, E, F, H अनिवेदितविज्ञाने. The printed editions of याज्ञवल्क्य read अनिवेदितविज्ञातः.
6 C, D, H द्वादशभागम्
7 C, H स्वषष्ठम्.
8 D omits from तस्मै दद्यात् up to देयमाह (some pages below). F omits only तस्मै दद्यात्.
9 B, F द्वादशमेव वेति.

द्वादशस्त्वधिगन्त्रे । चौरै[1]र्हृतं प्रत्याह स एव (मनु ८. ४०)

दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम् ।
राजा तदुपभु[2]ञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम् ॥

यदा त्वाहरणेशक्तस्तदाह कृष्णद्वैपायनः

प्रत्याहर्तुमशक्तस्तु धनं चौरैर्हृतं यदि ।
स्वकोशात्तद्धि देयं स्यादशक्तेन महीभृता ॥ इति ।

॥ इत्यस्वामिविक्रयनिरूपणम् ॥ ११ ॥

॥ अथ संभूयसमुत्थानम् ॥ १२ ॥

नारदः (६. ७.)

वणिक्प्रभृतयो यत्र कर्म संभूय कुर्वते ।
तत्संभूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम् ॥

बृहस्पतिः

बहूनां संमतो यस्तु दद्यादेको धनं नरः ।
करणं कारयेद्वापि सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥

परीक्षकाः साक्षिणस्तु त एवोक्ताः परस्परम् ।
संदिग्धेर्थे वञ्चनायां न चेद्विद्वेषसंयुताः ॥

यः कश्चिद्वञ्चकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये ।
शपथैः सोपि शोध्यः स्यात्सर्ववादेष्वयं विधिः ॥

---

1 B, C, E, F, H चौरैर्धनं हृतम्. G–the pages of this ms. got disarranged from this place.

2 C, E, F उपयुञ्जानः for उपभुञ्जानः.

याज्ञवल्क्यः (२. २६५, २६०)

जिह्मं त्यजेयुर्निर्लोभमशक्तोन्येन कारयेत् ॥[1]

प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यच्च नाशितम् ।[2]

स तद्दद्याद्विप्लवाच्च रक्षिताद् दशमांशभाक् ॥[3]

कात्यायनः

शिष्यकाभिज्ञकुशला आचार्याश्चेति शिल्पिनः।

एकद्वित्रिचतुर्भागान् हरेयुस्ते यथोत्तरम् ॥

शिष्यकाः[4] शिष्याः । अभिज्ञा ज्ञानवन्तः कुशला दक्षाः । आचार्या नूतनमार्गप्रवर्तकाः । बृहस्पतिः

हर्म्यं देवगृहं वापि धार्मिकोपस्कराणि[5] च ।

संभूय कुर्वतां तेषां प्रमुखो व्यंशमर्हति ॥

स एव

नर्तकानामेष एव धर्मः सद्भिरुदाहृतः ।

तालज्ञो लभते त्वर्धं[6] गायनास्तु समांशिनः ॥

कात्यायनः

तेषां चेत्प्रसृतानां च ग्रहणं समवाप्नुयात् ।

---

1 B, E, F त्यजेयुर्निलाभ अशोक्रो (F ०भे); C त्यजेयुर्निर्लोभशक्तो.

2 F प्रसादाद्यच्च.

3 G, K omit स...भाक्.

4 E, F शिल्पिकाः शिष्याः. अपरार्क, वि. र., वि. चि., वीर० read शिक्षकाभिज्ञ०.

5 B, E, F, G, H वार्मिकोपस्कराणि; K चर्मिकोप०. The स्मृतिच०, वि. र., वि. चि. read चार्मिकोपस्कराणि; वीर० reads वाग्चिकोप०.

6 B, K लभतेध्यर्धः गायनाः; E, F लभतेध्यर्द्धं; अपरार्क, स्मृतिच०, वि. र., वि. चि. and वीर० read लभतेध्यर्धम्.

तन्मोक्षणार्थं यद्दत्तं वहेयुस्ते यथांशतः ॥
वणिजां कर्षकाणां च चौराणां शिल्पिनां तथा ।
अनियम्यांशकर्तॄणां सर्वेषामेष[1] निर्णयः ॥

॥ इति संभूयसमुत्थानम् ॥ १२ ॥

॥ अथ दत्ताप्रदानिकम्[2] ॥ १३ ॥

नारदः (७. १)

दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।
दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तत् ॥

असम्यगिति क्रियाविशेषणं निषिद्धमित्यर्थः । स एव (नारद ७. २, ४, ५)

अथ देयमदेयं च दत्तं चादत्तमेव[3] च ।
व्यवहारे[4] स विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः ॥
अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत्[5] ।
निक्षेपं पुत्रदारांश्च[6] सर्वस्वं चान्वये सति ॥
अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥

अत्र पुत्रदारान्तेषु स्वत्वाभावात्तद्विषये नान्तरिक्षे न दिवि—इतिवन्निषेधानुवादमात्रम् ॥ एतेन स्वकुटुम्बाविरोधेन[7] देयं दारसुताद्दते—इति याज्ञवल्कीयः (२. १७५) पर्युदासोपि[8] व्याख्यातः । पुत्र-

---

1 F, K सर्वैषामेव.
2 B, C, E, F, G, K दत्ताप्रदानम्.
3 G, H दत्तं वादत्तमेव.
4 B, C, E, F व्यवहारसविज्ञेयो.
5 C साधारणं च तत्.
6 B, E, F, G, H, K पुत्रदारं च.
7 The printed याज्ञवल्क्यस्मृति reads स्वं कुटुम्बा०.
8 F omits ०पि व्याख्यातः पुत्र०.

दारेषु स्वत्वाभावः पूर्वमुपपादितः स्वत्वविवादे[1] । एतद्दाने न केवलं व्यवहारासिद्धिः किं तु प्रायश्चित्तमपीत्याहैतानि प्रकृत्य दक्षः

यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते[2] नरः ॥

मनुः

अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति ।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहसम्[3] ॥ इति ।

देयमाह बृहस्पतिः

कुटुम्बभक्तवसनाद्देयं यदतिरिच्यते ॥

अवश्यदेयमाह[4] कात्यायनः

स्वेच्छया यः प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् ।
न दद्यादृणवद्दाप्यः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

गौतमः (गौ. ध. सू. ५. २१) प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय[5] न दद्यात्–इति । वृत्तेर्दान[6]विक्रयौ प्रतिषेधति व्यासः

ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भेष्ववस्थिताः[7] ।
वृत्तिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः ॥ इति ।

दत्तादत्तभेदानाह नारदः[8] (७. ३, ८)

---

1 B, C, H, K स्वत्ववादे; E, F, G सत्त्ववादे.

2 C प्रायश्चित्तायते.

3 G, K साहसमिति बृहस्पतिः.

4 H, K omit अवश्यदेय...दद्यादिति. C, G, H, K read वृत्तेर्दानविक्रयौ...विक्रय इति (K विक्रयामिति) before अवश्यदेयमाह.

5 C अधर्मसहिताय.

6 A, D, M read दानक्रयौ for दानविक्रयौ.

7 D, E, F गर्तेष्ववस्थितः.

8 B, D, E, H omit नारदः. नारदस्मृति reads 'स्त्रीभक्त्यनुग्रहार्थं च दत्तं सप्तविधं स्मृतम्'.

दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशा[1]त्मकम् ॥
पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहा[2]त्प्रत्युपकारतः ॥
स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थाय दत्तं दानविदो विदुः ॥

अनुग्रहो धर्मः । नारदः (७. ९–११)

अदत्तं तु भयक्रोध[3]शोकवेगरुगन्वितैः ।
तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥

बालमूढास्वतन्त्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् ।
[4]कर्ता ममायं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वाधर्म[5]सञ्ज्ञिते ।
यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्स्मृतम् ॥

रुगुपतापः । भयादिकृतोपतापान्वितैरि[6]त्यन्वयः । ताडनादिभयाद्युपतप्तेन दत्तमित्यर्थः । एवं भ्रात्रादिक्रोधाद्व्ययो भवत्विति बुद्ध्या दत्तम् । व्यत्यासो रूप्यं दातुं प्रवृत्तेन भ्रमात्सुवर्णं दत्तम् । छलयोगतः देवदत्ताय राज्ञा गौर्देयेति ज्ञा[7]त्वा गृहीतदेवदत्तवेषायान्यस्मै पात्रभूतायापि दत्ता[8] । आर्तो रोगेणास्थिरचित्तः । मत्तो मदनीयद्रव्येण । उन्मत्तो वातादिना । अपवर्जितं दत्तम् । मामकम[9]यं कर्म करिष्यतीति कर्माकुर्वाणाय दत्तम् । अधर्मविनियोक्के धर्मं करिष्यतीति बुद्ध्या दत्तम् । एतानि परावर्तन्ते ॥ कात्यायनः

1 B omits षोडशात्मकं...अदत्तम्.
2 D, E, F, H, K भेदात् for स्नेहात्.
3 नारदस्मृति reads ०क्रोधद्वेषशोकरुगन्वितैः.
4 B, D, E, F ममायं कर्तेति.
5 नारदस्मृति reads अधर्मसंहिते and so does स्मृतिच०. मिता० reads ०संहिते.
6 B, D, E, F ०न्वितैरित्यर्थेनान्वयः.
7 A राज्ञा for ज्ञात्वा.
8 B, C, D, E, H, K ०भूतायापि दत्तम्.
9 B, D, E omit from अयं कर्म...सान्वया तु सा (p. 210).

कामक्रोधास्वतन्त्रार्तक्लीबोन्मत्तप्रमोहितैः ।
व्यत्यासपरिहाराय[1] यद्दत्तं तत्पुनर्हरेत् ॥

कामात्[2]परस्त्रीवञ्चनार्थम् । क्लीबो भीतः । व्यत्यासपरिहाराय दत्तमुत्कोच[3] इत्यर्थः ।

यस्तु कार्यस्य सिद्ध्यर्थमुत्कोचः स्यात्प्रतिश्रुतः ।
तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे न देयः स्यात्कथंचन ॥
अथ प्रागेव दत्तश्चेत्प्रतिदाप्यस्ततो बलात् ।
दण्डं चैकादशगुणमाहुर्गार्गीय[4]मानवाः ॥

उत्कोचस्वरूपमाह स एव

स्तेय[5]साहसिकोद्वृत्तपारदारिकशंसनात् ।
दर्शना[6]न्नष्टवृत्तस्य तथासत्यप्रवर्तनात् ॥
प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचाख्यं तदुच्यते[7] ॥

मनुः (८. १६५)

योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
यस्य चाप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत्[8] ॥ इति ।

---

1 अपरार्क reads व्यत्यासात्परिहासाच्च; स्मृतिच० 'व्यत्यासपरिहासाच्च'; वि. चि. 'व्यत्यासपरिहासाभ्याम्'.

2 H कामात्परस्त्रीवचनादम्पत्यर्थं क्लीबो भीतः.

3 H omits इत्यर्थः...मुत्कोचः (l. 5).

4 वि. चि. reads गार्गीयगालवाः.

5 A, F, H स्नेह for स्तेय. अपरार्क, स्मृतिच०, वि. चि. reads स्तेन for स्तेय. अपरार्क reads पारजायिक; स्मृतिच० 'पारजायिक'.

6 G दर्शनावृत्तनष्टस्य; K दर्शनाद्वृत्तनष्टस्य. अपरार्क read दर्शनाद्वृतनष्टस्य; स्मृतिच०, वि. र., वि. चि. and वीर० read दर्शनाद् वृत्तनष्टस्य.

7 H तदिष्यते.

8 C, F, K omit इति after विनिवर्तयेत्.

योग उपधिः । यस्य[1] चाप्यन्यस्यापि कार्यस्य । तत्सर्वमुपध्यपगमे परावर्तत[2] इत्यर्थः ॥ कात्यायनः

स्वस्थेनार्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात् ।
अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः ॥

अत्र विस्तरो गुरुकृते द्वैतनिर्णये द्रष्टव्यः ॥

॥ इति दत्ताप्रदानिकम्[3] ॥ १३ ॥

॥ अथाभ्युपेत्याशुश्रूषा ॥ १४ ॥

नारदः (८. १)

अभ्युपेत्य तु शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते ।
अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते ॥

तत्र शुश्रूषकत्रैविध्यमाह[4] बृहस्पतिः

आयुधी तूत्तमः प्रोक्तो मध्यमस्तु कृषीवलः ।
भारवाहोधमः प्रोक्तस्तथा च गृहकर्मकृत् ॥

नारदः[5] (८. २४)

सर्वेष्वधिकृतो यः स्यात्कुटुम्बस्य तथोपरि ।
सोधिकर्मकृतो ज्ञेयः स च कौटुम्बिकः स्मृतः ॥

कात्यायनः

स्वतन्त्रस्यात्मनो दानाद्दासत्वं दारवद्भृगुः ।
त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयं दास्यं विप्रस्य न क्वचित् ॥

---

1 A, C, F यस्य वान्यस्यापि (F अन्यस्य वापि).

2 F परावर्तेन (त?) वा दत्तं श्रावितं (omitting a few words).

3 C, H इति दत्ताप्रदानकनिर्णयः; G ०प्रदायिकनिर्णयः. F, K ०दानिकनिर्णयः.

4 H त्रैविध्यमाह कुटुम्बस्य तथोपरि (omitting two lines).

5 नारदस्मृति reads अर्थेषु for सर्वेषु; स्मृतिच०, वीर०, परा. मा. read सोधिकर्मकृतो ज्ञेयः.

वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ।
राजन्यवैश्यशूद्राणां त्यजतां[1] हि स्वतन्त्रताम् ॥

नारदः (८. ३९)

वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्वं न विधीयते ॥

कात्यायनः

प्रव्रज्यावसिता[2] यत्र त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रिये भृगुः[3] ॥

क्षत्र[4]ग्रहणं विट्शूद्रयोरुपलक्षणम् । विप्र[5]निर्वासनप्रकारमाहतुर्दक्षनारदौ (दक्ष ७. ३३)

परिव्रज्यां[6] गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।
श्वपदेनाङ्कयित्वा तु राजा शीघ्रं प्रवासयेत् ॥

कात्यायनः

सवर्णेपि तु विप्रे तु दासत्वं नैव कारयेत् ॥
शीलाध्ययनसंपन्ने तदूनं कर्म कामतः ।
तत्रापि नाशुभं किंचित्प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः ॥

मनुः (८. ४११)

---

1 A त्यजतां हि स्वतन्त्रता.

2 H omits प्रव्रज्यावसिता...कात्यायनः.

3 G, K क्षत्रवद्भृगुः. अपरार्क reads क्षत्रविण्नृपः; वि. र. 'क्षत्रविट्नृपः'; वीर० 'क्षत्रविड्भृगुः'.

4 G, K omit क्षत्र...लक्षणम्.

5 F विप्रनिवासन०.

6 K पारिव्राज्यं for परिव्रज्याम्. अपरार्क, स्मृतिच० and वीर० read पारिव्राज्यम्.

क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्शितौ[1] ।
बिभृयादानृशंस्येन[2] स्वामिकर्म तु कारयेत् ॥

स्वामिकर्म[3] उत्तमं तद्योग्यमित्यर्थः ॥ कात्यायनः

आदद्याद्ब्राह्मणीं[4] यस्तु विक्रीणीयात्तथैव च ।
राज्ञा तदकृतं कार्यं दण्ड्याः स्युः सर्व एव ते ॥

कामात्तु संश्रितां यस्तु कुर्याद्दासीं कुलस्त्रियम् ।
संक्रामयेत वान्यत्र दण्ड्यस्तच्चाकृतं भवेत् ॥

बालधात्रीमधात्रीं[5] च दासीमिव भुनक्ति यः ।
परिचारकपत्नीं च प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

विष्णुः (विष्णुध. सू. ५. १५१)– यस्तूत्तमं वर्णं दास्येभियोजयति[6] तस्योत्तमसाहसो दण्डः । कात्यायनः

विक्रोशमानां यो भक्तां दासीं विक्रेतुमिच्छति ।
अनापदिस्थः शक्तः सन् प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

दासभेदानाह नारदः (८. २६–२९, ३७, ३०)

गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।
अनाकालभृतस्तद्वदाहितः[7] स्वामिना च यः ॥

---

1 A वृत्तिकर्षितः; K वृत्तिकर्शितम्.

2 A, M बिभृयादानुशंस्येन. The मनुस्मृति, अपरार्क, स्मृतिच०, वि. र. read स्वानि कर्माणि कारयेत्; वीर० reads स्वामी कर्माणि कारयन्.

3 G, K omit स्वामिकर्म...मित्यर्थः.

4 A आदद्याद् ब्राह्मणो यस्तु.

5 अपरार्क reads महादासीं for अधात्रीम्; वि. र. and वीर० read अदासीं for अधात्रीम्.

6 C, G, F, K दास्ये नियोजयति. H omits विष्णुः । यस्तूत्तमं... साहसम्.

7 H omits अनाकालभृत...आमरणान्तिकम् । नारदः (p. 209 l. 12).

मोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धे प्राप्तः पणे जितः ।
तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥
भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः ।
विक्रेता[1] चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥
तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दासत्वान्न विमुच्यते[2] ।
प्रसादात्स्वामिनोन्यत्र दास्यमेषां क्रमागतम् ॥
विक्रीणीते स्वतन्त्रः सन् य आत्मानं नराधमः ।
स जघन्यतमस्तेषां सोपि दास्यान्न[3] मुच्यते ॥
यो वैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात् ।
दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च ॥

याज्ञवल्क्यः (२. १८३)

प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकम् ॥

नारद[4]ः (८. ३१–३४, ३६)

अनाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगं ददत् ।
आहितोपि धनं दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ॥
ऋणं तु सोदयं दत्त्वा ऋणी दास्यात्प्रमुच्यते ।
तवा[5]हमित्युपगतो युद्धे प्राप्तः पणे जितः ॥
प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येरन्[6]नल्पकर्मणा ।
कृतकालव्यपगमात्कृतो दासो विमुच्यते ॥

---

1 F विक्रेतात्मनः.
2 F निवर्तते for विमुच्यते.
3 C, F दासात् for दास्यात्.
4 C omits नारदः.
5 H omits तवाहमित्यु...दासो विमुच्यते. नारद reads ध्वजप्राप्तः पणाजितः for युद्धे प्राप्तः पणे जितः.
6 नारद reads मुच्यते तुल्यकर्मणा. The मिता०, स्मृतिच०, वि. र., वि. चि., वीर० read तुल्यकर्मणा.

भक्त[1]स्योपेक्षणात्सद्यो भक्तदासः प्र[2]मुच्यते ।
निग्रहाद्वडवायास्तु मुच्यते वडवाभृतः ॥ इति ।

प्रतिशीर्षः प्रतिनिधिः । वडवा[3] दासी ॥ याज्ञवल्क्यः (२. १८२)

बलाद्दासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते ॥

नारदः (८. ४०)

तवाहमिति चात्मानं योऽस्वतन्त्रः प्रयच्छति ।
न स तं प्राप्नुयात्कामं पूर्वस्वा[4]मी लभेत तम् ॥

अस्वतन्त्रः परदासः । अस्मिन्प्रकरणे दासपदगतपुंस्त्वस्याविवक्षितत्वाद्दास्यामप्येष सर्वो विधिर्ज्ञेयः ॥ तत्र दासीत्वविमोककारणमाह कात्यायनः

स्वां दासीं यस्तु संगच्छेत्प्रसूता च भवेत्ततः ।
अवेक्ष्य बीजं कार्या स्याददासी सान्वया तु सा ॥

बीज[5]मपत्यं गुणवदवेक्ष्येत्यर्थः ॥ नारदः (८. ४२–४३)

स्वं [6]दासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः ।
स्कन्धादादाय तस्यासौ भिन्द्यात्कुम्भं सहाम्भसा ॥
साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्धन्यद्भिर[7]वाकिरेत् ।
अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखं तमथोत्सृजेत् ॥

---

1 The मिता°, स्मृतिच°, वीर° read भक्तस्योत्क्षेपणात्.

2 F omits प्रमुच्यते...प्रतिशीर्षः.

3 F omits वडवा दासी.

4 M पूर्वास्वामी.

5 F omits from बीजमपत्यं to गोपस्ताड्यस्तु गो° (स्वामिपालविवादे). G, K omit बीज...त्यर्थः.

6 C, H स्वं दासं कर्तुमिच्छेद्यस्त्वदासम्.

7 D, E अवाकिरन् for अवाकिरेत्.

ततः प्रभृति वक्तव्यः स्वाम्यनुग्रहपालितः ।
भोज्यान्नोथ प्रतिग्राह्यो भवत्यभिमतः सताम् ॥

कात्यायनः

दासेनोढा त्वदासी या [1]सापि दासीत्वमाप्नुयात् ।
यस्माद्भर्ता प्रभुस्तस्याः स्वाम्यधीनः प्रभु[2]र्यतः ॥
दासस्य तु धनं यत्स्यात्स्वामी तस्य प्रभुर्मतः । इति ।

॥ इत्यभ्युपे[3]त्याशुश्रूषा ॥ १४ ॥

॥ अथ वेतनादानम् ॥ १५ ॥

नारदः (९. १)

भृतानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः ।
वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. १९४)

दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुसस्यतः ।
अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षिता ॥

एतदल्पायासपरम् । आयासबहुत्वे [4]तु बृहस्पतिः

त्रिभागं पञ्चभागं वा गृह्णीयात्सीरवाहकः ।
भक्ताच्छादभृतः सीराद्भागं गृह्णीत पञ्चमम् ॥
जातसस्यात्त्रिभागं तु [5]प्रगृह्णीयादथाभृतः ॥

भक्ताच्छादभृतः अन्नवस्त्रदानेन पोषितः ।

---

1 अपरार्क reads सा दासात्स्वत्वमाप्नुयात् and notices a reading दासात्सत्वमाप्नु०.

2 C, G, H, K प्रभुः स्मृतः.

3 M ०शुश्रूषाप्रकरणम्.

4 D, H omit तु after आयासबहुत्वे.

5 B, D read प्रगृह्णीयादथाभृतोन्नवस्त्र०; E प्रगृह्णीयादथाभृतो वस्त्रदानेन.

नारदः (९. ५)

कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलात् ।
भृतिं गृहीत्वाकुर्वाणो द्विगुणां[1] भृतिमाप्नुयात् ॥

मनुः (८. २१५)

भृतोनार्तो न यः कुर्याद्दर्पात्कर्म यथोदितम् ।
स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ[2] न देयं चास्य वेतनम् ॥

स एव (मनु ८. २१७, २१६)

यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।
न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥
आर्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन् यथाभाषितमादितः ।
सुदीर्घस्य कालस्यापि स्वं[3] लभेतैव वेतनम् ॥

विष्णुः (विष्णुध. सू. ५. १५३–१५४) भृतकश्चापूर्णे[4] काले त्यजन्सकलमेव मूल्यं जह्याद्राज्ञे च पणशतं दद्यात्–इति । स एव (विष्णुध. सू. १५७–१५९) स्वामी[5] चेद्भृतकमपूर्णे काले जह्यात्तस्य सर्वमेव मूल्यं दद्यात्[6]पणशतं च राज्ञे[7]न्यत्र भृतकदोषात् ॥ वृद्धमनुः

प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विद्रोहं[8]नाशितम् ।
न तु दाप्यो हृतं चौरैर्दग्धमूढं जलेन च[9] ॥

---

1 E द्विगुणं for द्विगुणाम्. नारदस्मृति, अपरार्क, and वीर० read भृतिमावहेत्.

2 मनुस्मृति reads कृष्णलान्यष्टौ and so do मिता० and अपरार्क.

3 A, B, C, D, H स लभेतैव; D, E स दीर्घस्यापि; K लभेतैव तु वेतनम्. The मनुस्मृति reads तल्लभेतैव; अपरार्क reads स लभेतैव.

4 C भृतकश्च पूर्णे.

5 D, E स्त्रीस्वामी चेत्.

6 D, E omit दद्यात्पणशतम्.

7 G, K राजन्यन्यत्र for राज्ञेन्यत्र.

8 अपरार्क reads द्विर्मोहनाशितं for द्विद्रोह°. D, E नाशितः for नाशितम्.

9 B, C, H, K जलेन वा; D, E जलं न वा.

द्रोहो द्वेषः । ऊढमपहृतम् । याज्ञवल्क्यः (२. १९७–१९८)

प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम् ।
प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् ॥

वृद्धमनुः

पथि विक्रीय तद्भाण्डं वणिग्भृत्यं त्यजेद्यदि ।
अथ[1] तस्यापि देयं स्याद्भृतेरर्धं लभेत सः ॥

कात्यायनः

यथा[2] च पथि तद्भाण्डमासिध्येत ह्रियेत वा ।
यावानध्वा गतस्तेन प्राप्नुयात्तावतो भृतिम् ॥
त्यजेत्पथ्य[3]सहायं यः श्रान्तं रोगार्तमेव वा ।
प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं ग्रामे त्र्यहमपालयन् ॥

आसिध्येत राजाज्ञयावरुध्येत । बृहस्पतिः

प्रभुणा विनियुक्तः सन् भृतको विदधाति यः ।
तदर्थमशुभं कर्म स्वामी तत्रापराध्नुयात् ॥
कृते[4] कर्मणि यः स्वामी न दद्याद्वेतनं भृतेः ।
राज्ञा दापयितव्यः स्याद्वेतनं[5] चानुरूपतः ॥ इति ।

नारदः (९.७)

अनयन् भाटयित्वा तु भाण्डं च[6] यानवाहने ।
दाप्यो भृतिचतुर्भागं सर्वामर्धपथे त्यजन् ॥

---

1 वि. र. reads अगतस्यापि for अथ तस्यापि.
2 अपरार्क, स्मृतिच०, वीर० read यदा च पथि for यथा च.
3 G पथि सहायं सः.
4 B, C, D, E भृते for कृते.
5 अपरार्क, स्मृतिच०, परा. मा. read विनयं चानुरूपतः.
6 B, C, D, E, H, K भाण्डं वा. नारदस्मृति, अपरार्क, स्मृतिच०, परा. मा., वि. र, वीर० read भाण्डवान्यान०.

[1]यानं रथादि । वाहनं साक्षादश्वादि ॥ कात्यायनः

हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीन्गृहीत्वा भाटकेन यः ।
नार्पयेत्कृतकृत्यः संस्तावद्दाप्यः सभाटकम् ॥

नारदः (९. २०–२१)

पर[2]भूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु यः ।
स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठेष्टकादिकम् ॥
स्तो[3]माद्विना वसित्वा तु परभूमावनिश्रि[4]तः ।
यान्येव तृणकाष्ठानि त्वि[5]ष्टका विनिवेशिताः ॥
विनिर्गच्छंस्तु तत्सर्वं भूमिस्वा[6]मिनि वेदयेत् ॥

[7]स्तोमो भाटकम् ॥

॥ इति वेतना[8]दानम् ॥ १५ ॥

॥ अथ संविद्व्यतिक्रमः ॥ १६ ॥

नारदः (१३. १)

पाखण्डिनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते ।
समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम् ॥

---

1 G, K omit यानं रथादि...श्वादि; H omits वाहनं...श्वादि.
2 नारदस्मृति reads पराजिरे for परभूमौ.
3 M स्तोमादिना. अपरार्क also reads स्तोमादिना.
4 नारदस्मृति reads अनिच्छतः for अनिश्चितः. So does वि. चि.
5 D, E त्विष्टिका for त्विष्टका.
6 B, D, E स्वामिने विनिवेदयेत्.
7 B, D, E स्तोमं भाटकम्.
8 B, C, D, E, G, H, K omit इति वेतनादानम्.

पाखण्डिनः[1] वेदमार्गविरोधिनो[2] वाणिज्यादिकराः[3]। नैगमास्तद्विरोधिनः। आदिपदेन त्रैविद्या गृह्यन्ते । तत्र राजकृत्यमाह बृहस्पतिः

वेदविद्याविदो विप्रान् श्रोत्रियानग्निहोत्रिणः ।
आहृत्य स्थापयेत्तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥
अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः प्रदद्याद्गृहभूमयः ।
मुक्तभाव्याश्च नृपतिर्लेखयित्वा स्वशासने ॥

अनाच्छेद्योग्राह्यः करो याभ्यस्ता अनाच्छेद्यकराः । मुक्तभाव्याः मुक्तं उत्सृष्टं भाव्यं भूम्यादिफलं यासां ता इत्यर्थः। तेषां च श्रोत्रियादीनां धर्ममाह[4] याज्ञवल्क्यः (२. १८६)

निजधर्माविरोधेन[5] यस्तु सामयिको भवेत् ।
सोपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥

नारदः (१३. २)

पाखण्डिनैगमश्रेणिपूगव्रातगणादिषु[6] ।
संरक्षेत्समयं राजा दुर्गे जनपदेषु च ॥

नानाजातीयानामेकजातीयं कर्म कुर्वतां संघाताः[7] श्रेणयः । तेषामेव भिन्नजातीयं कर्म कुर्वतां संघाः पूगाः । व्राताः ज्ञातिसंबन्धिबन्धूनां संघाताः । ते[8] एव कुलानीत्यप्युच्यन्ते । पाखण्डिनो[9] नैगमाश्च

---

1 B, C, D, E, H, K पाषण्डाः; G पाखण्डाः.
2 D, E पाषण्डवेदमार्ग°. H वेदविरोधिनः.
3 G वाणिज्यातिकराः; K वाणिज्यनिकराः.
4 C, H, K धर्मानाह.
5 A, D, E धर्मविरोधेन.
6 B, C, G पाखण्ड; D, E, H, K पाषण्ड.
7 B, D, E संघाताः पूगाः.
8 B, D, E एत एव.
9 B, D, E, H पाषण्डिनः.

व्याख्याताः । एतेषां पाखण्ड्यादीनां[1] व्रातान्तानां[2] संघाः गणाः । एतेषां समयभेदे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः (२. १८७)

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः ।
[3]सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ इति ।

॥ इति संविद्व्यतिक्रमः ॥ १६ ॥

॥ अथ क्रीतानुशयः ॥ १७ ॥

नारदः (१२. १)

क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते ।
क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते ॥

पण्यपरीक्षावधिमाह स एव (नारद १२. ५–६)

त्र्यहाद्दोह्यं परीक्षेत पञ्चाहाद्वाह्यमेव तु ।
मुक्तावज्रप्रवालानां सप्ताहं स्यात्परीक्षणम् ॥
द्विपदामर्धमासं[4] च पुंसां तद्द्विगुणं स्त्रियाः ।
दशाहं सर्वबीजानामेकाहं लोहवाससाम् ॥

कात्यायनः

भूमेर्दशाहेनुशयः क्रेतुर्विक्रेतुरेव वा ॥

बृहस्पतिः ।

अतोर्वाक् पण्यदोषस्तु यदि संजायते क्वचित्
विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्क्रेता मूल्यमवाप्नुयात् ॥

---

1 C, D, E, H पाषण्ड्यादीनाम्.
2 B, D, E व्राता संघा गणाः; G व्रातानाम्.
3 G, K omit सर्वस्व...नारदः.
4 B, C, E, H ०मासं तु; G, K ०मासे तु.

कात्यायनः

अविज्ञातं तु यत्क्रीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितम् ।
क्रीतं तत्स्वामिने देयं पण्यं कालेन्यथा न तु ॥

स्वपरीक्षया[1] गृहीते तु नारदः (१२. २–३)

क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी[2] ।
विक्रेतुः प्रतिदेयं[3] तत्तस्मिन्नेवाह्न्यवीक्षितम्[4] ॥
द्वितीयेह्नि ददत्क्रेता मूल्यात्रिंशांशमावहेत्[5] ।
द्विगुणं तत्तृतीयेह्नि परतः क्रेतुरेव[6] तत् ॥

नारदः (१२. ७)

परिभुक्तं तु यद्वासः कृष्णरूपं[7] मलीमसम् ।
सदोषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥

॥ इति क्रीतानुशयः ॥ १७ ॥

॥ अथ विक्रीयासंप्रदानम्[8] ॥ १८ ॥

नारदः

विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यन्न[9] प्रदीयते ।
विक्रीयासंप्रदानं तद्विवादपदमुच्यते ॥

---

1 D, E omit स्वपरीक्षया गृहीते तु.

2 D, E क्रयं for क्रयी.

3 C, H प्रतिदेयं तु.

4 A, B, C, D, E अह्नि वीक्षितम्. मिता०, स्मृतिच०, वीर० read अविक्षतं for अवीक्षितम्.

5 नारदस्मृति, वि. चि. and वीर० read आहरेत्; वि. र. reads आप्नुयात्.

6 G क्रेतुरेव तु.

7 नारदस्मृति reads क्लिष्टरूपम्.

8 D, E अथ विक्रयासंप्रदानम्.

9 A, B, D, E, H, K क्रेतुर्यत्तन्न दीयते.

याज्ञवल्क्यः (२. २५४)

गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ।
सोदयं तस्य दाप्योसौ दिग्लाभं च दिगागते ॥

दिक्[1] देशान्तरम् । तल्लाभो देशान्तरीयपण्यलाभः । सोदयं[2] सलाभम् ॥

स एव (याज्ञवल्क्य २. २५६)

राजदैवोपघातेन [3]पण्ये दोषमुपागते ।
हानिर्विक्रेतुरेवासौ [4]याचितस्याप्रयच्छतः ॥

स[5] एव (याज्ञवल्क्य २. २५५)

हानिश्चेत्क्रेतृदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत् ॥

नारदः (११.९)

दीयमानं न गृह्णाति क्रीत्वा पण्यं च यः क्रयी ।
विक्रीणानस्तदन्यत्र विक्रेता नापराध्नुयात् ॥

याज्ञवल्क्यः[6]

मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं हीन[7]मूल्येन येन वा ।
अस्वतन्त्रेण मूढेन त्याज्यं तस्य पुनर्भवेत् ॥

अयं च[8] सर्वो विधिर्मूल्ये दत्ते तुभ्यमेव देयं नान्यस्येति[9] विक्रेत्रा समये कृते बोध्यः

---

1 A omits दिक् देशान्तरम्.

2 A, B, C, D, E, H omit सोदयं सलाभम्; K reads सोदयं सलाभं before दिक्.

3 A पण्ये दोष उपागते; B, D, E, G, K पण्यदोष उपा०; C पण्यं दोष उपा०.

4 E पातितस्य for याचितस्य.

5 H omits स एव.

6 E omits याज्ञवल्क्यः...पुनर्भवेत्.

7 C हीनं मूल्येन. स्मृतिच०, परा. मा., वीर० read हीनमूल्यं भयेन वा.

8 C अयं स च सर्वोपि; B, D, K सर्वोपि विधिः.

9 C, K नान्यसा (K नान्यस्य) इति क्रेत्रा.

दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ।
अदत्तेन्यत्र समयान्न विक्रेतुरतिक्रमः ॥ इति

नारदोक्तेः (११.१०) ॥ सदोषपण्यविक्रये याज्ञवल्क्यः

ज्ञात्वा सदोषं यः पण्यं विक्रीणाति[1] विचक्षणः ।
तदेव द्विगुणं दाप्यस्तत्समं विनयं तथा ॥

॥ इति विक्रीयासंप्रदानम् ॥ १८ ॥

॥ अथ स्वामि[2]पालविवादः ॥ १९ ॥

पालदोषेण[3] पश्वादिनाशे याज्ञवल्क्यः (२. १६५)

पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।
अर्धत्रयोदशपणः स्वामिने द्रव्यमेव च ।

द्रव्यं गवादि ॥ पश्वादिमरणनिश्चायकमाह मनुः (८. २३४)

कर्णौ चर्म च वालांश्च [4]बस्तिस्नायु च रोचनाम् ।
पशुस्वामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्काभिदर्शने[5] ॥

अङ्कः शृङ्गादीति मदनः ॥ गवादिप्रचारार्थभू[6]भागमाह याज्ञवल्क्यः (२. १६७)

---

1 A, B, C, D, F, G, K, M read विक्रीणीतावि०; स्मृतिच०, परा. मा. and वीर० read विक्रीणीते विचक्षणः.

2 E omits several pages after स्वामिपालवि.

3 B ०दोषेण नाशे तु.

4 The मनुस्मृति reads बस्तिं स्नायुं च रोचनाम् । पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्कानि दर्शयेत्. C, D रोचनम्.

5 C, D ०दर्शनम्; F ०ष्वङ्कनिदर्शनम्.

6 B, D, E भूमिभाग०; C, H, K प्रचारार्थं भू०.

धनुःशतं परीणाहो[1] ग्रामाद्ग्रामान्तरं[2] भवेत् ।
द्वे शते खर्वटस्य स्यान्नगरस्य[3] चतुःशतम् ॥

परीणाहो गवादिप्रचारार्था भूः । अयमेव परीहारः धनुःशतं परीहारो[4] ग्रामस्य स्यात्समन्ततः—इति मनूक्तेः (८.२३७) । अनेककारुकृषीवलयुक्तो ग्रामः खर्वटः । बहुकण्टकसंतान[5] इति केचित् ॥ परसस्यादिभक्षणे[6] पशुस्वामिनो दण्डमाह याज्ञवल्क्यः (२. १५९–१६१)

माषानष्टौ तु महिषी सस्यघातस्य कारिणी ।
दण्डनीया तदर्धं तु गौस्तदर्धमजाविकम्[7] ॥
भक्षयित्वोपविष्टानां[8] यथोक्ताद्द्विगुणो दमः ।
सममेषां विवीतेपि[9] खरोष्ट्रं महिषीसमम् ॥
यावत्सस्यं विनश्येत्तु तावत्स्यात्क्षेत्रिणः फलम् ।
गोपस्ताड्यस्तु[10] गोमी तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति ॥

---

1 C, D धनुःशतपरीणाहः (D परि०). A परिणाहो.

2 याज्ञवल्क्यस्मृति reads ग्रामक्षेत्रान्तरम्.

3 K प्रचारस्य for नगरस्य.

4 A परिहारः.

5 C, H बहुकटक०.

6 B, D, F ०भक्षणे स्वामिनो दण्ड०.

7 D अजादिकम्.

8 D भक्षयित्वोपनिविष्टानाम्.

9 C विनीतेपि.

10 B, D read गोपस्ताड्यस्तु गोपं कर्म (D ०ड्यस्तु यं कर्म) करिष्यतीति कर्माकुर्वाणाय दत्तं and then follow passages from दत्ताप्रदानिकनिर्णय to the end of that section, then the words अथाभ्युपेत्यशुश्रूषा and passages from that section to सान्वया तु सा and then we have गोमी तु पूर्वोक्तम्.

विवीतं तृणकाष्ठादिसंचयस्थलम् ॥ एतदपवदत्युशनाः

अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव च ।

व्यासः

आक्रम्य च द्विजैर्मुक्तं परिक्षीणैश्च बान्धवैः ।
गोभिश्च नरशार्दूल वाजपेयाद्विशिष्यते ॥

उशनाः

गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते ।
पितरस्तस्य नाश्नन्ति नाश्नन्ति त्रिदिवौकसः ॥

॥ इति स्वामिपालविवादः ॥ १९ ॥

॥ अथ[1] सीमाविवादः ॥ २० ॥

सीमाज्ञानोपायानाह बृहस्पतिः

करीषास्थितुषाङ्गारशर्कराश्मकपालिकाः ।
सिकतेष्टकगोवालकार्पासास्थीनि भस्म च ॥
प्रक्षिप्य[2] कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत् ॥

अत्र साक्षिणां विशेषमाह याज्ञवल्क्यः (२.१५२)

सामन्ता वा समग्रामां[3]श्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा ।
रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥

नारदः (१४. ९)

नैकः समुन्नयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानपि ॥
गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता ॥

---

1 B, D, F, G सीमावादः.

2 C, H प्रक्षिप्यं (H ०क्षिप्य) गन्धेष्वेतानि; D, F कुम्भे ह्येतानि.

3 B समग्रामांश्चत्वारो. अपरार्क reads समा ग्रामाः.

बृहस्पतिः

ज्ञातृ[1]चिह्नैर्विना साधुरेकोप्युभयसंमतः ॥
रक्तमाल्याम्बरधरो मृदमादाय मूर्धनि ॥
सत्यव्रतः सोपवासः सीमानं दर्शयेन्नरः ॥

कात्यायनः

सीमा[2]चङ्क्रमणे कोशे पादस्पर्शे तथैव च ॥
त्रिपक्षपक्ष[3]सप्ताहं दैवराजिकमिष्यते ॥

मनुः (८. २५७)

यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ॥
विपरीतं नयन्तं[4]स्तु दाप्यास्तु द्विशतं दमम् ॥

नारदः (१४. ७)

अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीमनिर्णये ।
सर्वे पृथक् पृथग् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाह[5]सम् ॥

कात्यायनः

बहूनां तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि ।
कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. १५३)

अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीम्नः प्रवर्तिता[6] ॥

---

1 G, F ज्ञातत्चिह्नैः; K ज्ञातिच्चिह्नैः.

2 F omits सीमाचङ्क्रमणे...स्तथार्धपञ्चा० (p. 228 l. 3).

3 B, C, D ०सप्ताह दैव०.

4 B, D नयन्तस्ते दाप्या०.

5 D मध्यमसाहसः.

6 D प्रवर्तिताः.

मनुः (८. २६५)

सीमायाम[1]विषह्यायां स्वयं राजा च धर्मवित् ।
प्रदिशेद्भूमिमेकेषामुपकारादिति स्थितिः ॥

स एव

निवेशकालादारभ्य गृह[2]द्वारापणादिकम् ।
येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत् ॥

कात्यायनोपि

मे[3]खलाभ्रमनिष्कासगवाक्षान्नो[4]परोधयेत् ।
प्रणालीं गृह[5]वास्तुं च पीडयन् दण्डभाग्भवेत् ॥

मेखला भित्तिमूलबन्धः । भ्रमो जलनिर्गमः निष्कासो हर्म्यादिविनिर्गतकाष्ठादिनिर्मितमस्पृष्टभूमिकमुपवेशनस्थलमिति मदनः । धूमनिष्कास इति क्वचित्पाठः धूमनिर्गमार्थं गवाक्षादि इति तदर्थः । आदिपदेन परभित्त्यादि ॥ स एव

निवेशसमयादूर्ध्वं नैते योज्याः कदाचन ।
दृष्टिपातं प्रणालीं च न कुर्यात्परवेश्मसु ॥

बृहस्पतिः

वर्चःस्थानं वह्निचयं गर्तोच्छिष्टाम्बुसे[6]चनम् ।
अत्यारात्परकुड्यस्य न कर्तव्यं कथंचन ॥

---

1 A सीमायामविसह्यानाम्.
2 अपरार्क, स्मृतिच०, वि. र., वि. चि., परा. मा. read गृहवार्यापणादिकम्.
3 G मेखलाधूमनिःकास०.
4 अपरार्क, वि. र. read ०न्नोपधारयेत्.
5 B, D प्रणाली गृहवास्तु च.
6 G, K ०सेवनं for ०सेचनम्.

वर्चस्थानं [1]शौचस्थानम् । अत्यारादतिसमीपे ।। कात्यायनः

विण्मूत्रोद[2]कसेकं च वह्निश्वभ्रनिवेशनम् ।
अरत्निद्वयमुत्सृज्य परकुड्यान्निवेशयेत् ।।

बृहस्पतिः

यान्त्यायान्ति जना येन पशवश्चानिवारिताः ।
तदुच्यते संसरणं न रोद्धव्यं तु केनचित् ।।

नारदः (१४. १५)

अवस्करस्थलश्वभ्रभ्रमस्यन्द[3]निकादिभिः ।
चतुष्पथसुरस्थानराज[4]मार्गान्न रोधयेत् ।।

कात्यायनः

सर्वे जनाः सदा येन प्रयान्ति स चतुष्पथः ।
अनिषिद्धा यथाकालं राजमार्गः स उच्यते ।।

बृहस्पतिः

[5]यस्तत्र संकरं श्वभ्रं वृक्षारोपणमे[6]वं च ।
कामात्पुरीषं कुर्याच्च तस्य दण्डस्तु माषकः ।।

मनुः (९. २८२)

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।
स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ।।

---

1 C, G, K शौचस्थलं for शौचस्थानम्.

2 B, D ०सेचं च. अपरार्के, वि. र., परा. मा. read ०दकचक्रं च.

3 B, C, D, G, H, K स्यन्दिनिकादिभिः.

4 G राजभागान्न.

5 C omits यस्तत्र...माषकः.

6 G, H, K ०रोपणमेव वा.

कात्यायनः

तडागोद्यानतीर्थानि योमेध्येन विनाशयेत् ।
अमेध्यं शोधयित्वा तु दण्डयेत्पूर्वसाहसम् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. १५५)

मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा ।
क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः ॥

मनुः (८. २६४)

गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्धिशतो दमः ॥

कात्यायनः

सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां[1] क्षेत्रयोर्द्वयोः ।
फलं पुष्पं च सामान्यं क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत् ॥

कात्यायनः[2]

अन्यक्षेत्रे तु जातानां शाखा[3] यत्रान्यसंस्थिताः ।
स्वामिनं तं विजानीयाद्यस्य क्षेत्रेषु संस्थिताः ॥

याज्ञवल्क्यः (२. १५७)

स्वामिने योनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयेत् ।
उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ॥

---

1 B, D omit वृक्षाणां क्षेत्रयो...तु जातानाम् (l. 14).

2 C, G, K read स एव for कात्यायनः.

3 वि. र. reads शाखा यान्यत्र संस्थिता. स्मृतिच० reads यस्य क्षेत्रे तु संश्रिताः; परा. मा. 'यस्य क्षेत्रे तु संस्थिता'; वीर० 'यस्य क्षेत्रस्य संश्रिताः'; वि. र. 'यस्य क्षेत्रेषु संस्थिता'.

स एव (याज्ञवल्क्य २. १५६)

न निषेध्योल्प[1]बाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।
परभूमिं [2]हरन्कूपः स्वल्प[3]क्षेत्रो बहूदकः ॥

न निषेध्य इत्यनुषङ्गः । नारदोपि (१४. १७)

परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषिध्यते ।
महागुणोल्पदोष[4]श्चेद्वृद्धिरिष्टा क्षये सति ॥

नारदः (१४. २०)

पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमपृष्ट्वा [5]स्वामिनं तु यः ।
सेतुं प्रवर्तयेद्यस्तु न स तत्फलभाग्भवेत् ॥

व्यासः

क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चिन्न कुर्यान्न च कारयेत् ।
स्वामिने स [6]शदं दाप्यो राज्ञे दण्डं च तत्समम् ॥

शदं क्षेत्रोत्पत्त्य[7]र्हफलम् ॥

॥ इति सीमा[8]विवादः ॥ २० ॥

---

1 B, D ०ल्पबाध्यस्तु; C ०बालस्तु.

2 A, B, C, D, E, F, G, M read हरेत् for हरन्.

3 B, C, D, G, H, K स्वल्पक्षेत्रे.

4 नारद reads ०ल्पबाधश्च वृद्धि०.

5 A स्वामिने तु यः.

6 G, K सदं for शदम्.

7 B, C ०र्ह फलम्.

8 B, C, G, K सीमावादः

॥ अथ वाक्पारुष्यम् ॥ २१ ॥

बृहस्पतिः

देशग्राम[1]कुलादीनां क्षेपः[2] पापे नियोजनम् ।
द्रव्यं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥
भगिनीमातृ[3]संबन्ध उपपातकशंसनम् ।
पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥
अभक्ष्यापेयकथनं महापातकदूषणम् ।
पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्र[4]मर्माभिघट्टनम् ॥ इति ।

द्रव्यं विना द्रव्यवैशिष्ट्यं विना केवलं वाक्कृतमेवेत्यर्थः । [5]अभिघट्टनमुद्धाटनम् । विष्णुः (विष्णुध. सू. ५. ३५)—समवर्णाक्रोशने द्वादश पणान्दण्ड्यः । स्मृत्यन्तरे

पारुष्यदोषावृतयोर्युगपत्संप्रवृत्तयोः ।
विशेषश्चेन्न दृश्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ॥

नारदः (१८. ९)

पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् ।
पश्चाद्यः सोप्यसत्कारी [6]पूर्वे तु विनयो गुरुः ।

मनुः (८. २६७)

शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।
वैश्योध्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥

---

1 अपरार्क reads देशधर्म° for देशग्राम° and अपरार्क and परा. मा. 'पापेन योजनम्'. G पापेन योजनम्.

2 G क्षेपं for क्षेपः; H, K क्षेत्रम्.

3 अपरार्क reads °मातृसंबद्धम्.

4 अपरार्क reads °मर्मातिपातनम्; परा. मा. and वि. र. read तीव्रं मर्मा°.

5 H omits अभि...ट्टनम्.

6 D पूर्वं तु विनयो.

बृहस्पतिः

विप्रे शतार्धं[1] दण्डस्तु क्षत्रियस्याभिशंसने ।
विशस्तथार्ध[2]पञ्चाशच्छूद्रस्यार्धत्रयोदश ॥

शूद्रविषये स एव

धर्मोपदेशकर्ता च वेदोदाहरणान्वितः ।
आक्रोशकस्तु विप्राणां जिह्वाच्छेदेन दण्ड्यते ॥

मनुः[3] (८. २७५)

मातरं पितरं जायां भ्रातरं[4] श्वशुरं गुरुम् ।
आक्षारयञ्छतं[5] दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥

भ्राता ज्येष्ठः पित्रादिसाहचर्यात् । मात्रादीनां सापराधत्वे जायायांश्च[6] निरपराधत्वे दण्ड इति मिताक्षरादिषु ॥ याज्ञवल्क्यः (२. २०८-२०९)

बाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशे[7] वाचिके दमः ।
शत्यस्तदर्धिकः पादनासा[8]कर्णकरादिषु ॥
अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश ।
तथाशक्तः[9] प्रतिभुवं दाप्यः[10] क्षेमाय तस्य तु ॥

---

1 B, C शतार्धदण्ड.
2 B, D विशस्तदर्धे पञ्चा°.
3 D omits मनुः.
4 मनु° reads भ्रातरं तनयं गुरुम्.
5 F, H अक्षारयन्.
6 H omits जायाया...धत्वे.
7 B, D, F विनाशो वाच्चिके.
8 B, D, F पादनासकर्ण.
9 C यथाशक्तः for तथाशक्तः.
10 B, D, F दाप्यः योगक्षेमाय (D दाप्ययोग°).

बृहस्पतिः

आक्रुष्टस्तु समाक्रोशंस्ताडितः प्रतिताडयेन्[1] ।
हत्वापराधिनं चैव नापराधी भवेन्नरः[2] ॥ इति ।

कात्यायनः

कर्णघ्राणपदाक्षीणि जिह्वाशिश्नकरस्य च ।
छेदने चोत्तमो दण्डो भेदने मध्यमो भृगुः ॥

याज्ञवल्क्यः (२. २१३–२१४)

भस्मपङ्करजःस्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः ।
अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठ्यूतस्पर्शने द्विगुणः[4] स्मृतः ॥
समेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च ।
हीनेष्व[5]र्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥

[6]पार्ष्णिः पादपश्चाद्भागः ॥ कात्यायनः

छर्दिमूत्रपुरीषा[7]द्यैरापाद्यः स चतुर्गुणः ।
षड्गुणः कायमध्ये स्यान्मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः ॥

याज्ञवल्क्यः (२. २१६)

[8]उद्गूर्णे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ ।
परस्परं तु सर्वेषां [9]शस्त्रे मध्यमसाहसः ॥

---

1 D, F प्रतिताडयेत्.
2 K, N भवेत्तु सः for भवेन्नरः and omit कात्यायनः...भृगुः.
3 B, C, D ०शिश्नं करस्य च. अपरार्क and स्मृतिच० read कर्णौष्ठघ्राणपादाक्षि०.
4 H द्विगुणो दमः.
5 B, C, D, F, H हीनेष्वर्धो दमो.
6 C, G, K, N omit पार्ष्णि...द्भागः.
7 परा. मा. reads ०पुरीषाद्यैः पादादौ च; वीर० '०पुरीषाद्यैः स्पर्शने सः'.
8 D उद्गूर्णौ.
9 B, C, D, F शास्त्रे for शस्त्रे; G शास्त्रमध्ये मध्यम०.

स एव (याज्ञवल्क्य २. २१७–२१८)

पादकेशांशुककरोल्लुञ्चनेषु पणान्दश ।
पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे[1] शतं दमः ॥
शोणितेन[2] समं दुःखं कुर्वन् काष्ठादिभिर्नरः ।
द्वात्रिंशतं[3] पणान्दण्ड्यो द्विगुणो दर्शनेसृजः ॥

पीडेत्यादि । अंशुकेनावेष्ट्य दृढमाकृष्य पादेनाध्यासे शतमित्यर्थः ॥

स एव (याज्ञवल्क्य २. २१९, २१५)

करपाददतो भङ्गे भेदने[4] कर्णनासयोः ।
मध्यो[5] दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा ॥
विप्रपीडाकरं छेद्यमङ्गमब्राह्मणस्य तु ।
उद्गूर्णे प्रथमो दण्डः संस्पर्शे[6] तु तदर्धिकः ॥

मनुः (८. २७९–२८०)

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्त्यजः[7] ।
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥
पाणिमुद्यम्य[8] दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।

कात्यायनः

वाक्पारुष्ये यथैवोक्ताः प्रातिलोम्यानुलोमतः ।
तथैव दण्डपारुष्ये पात्या दण्डा यथाक्रमम् ॥

---

1 B, C, H ०शुकविष्टपादा०; D, F ०शुकाविष्टां पादा०.

2 The मिता० and अपरार्क read शोणितेन विना, while अपरार्क reads पीडां for दुःखम्. K दण्डं for दुःखम्.

3 D, F द्वाविंशतम्.

4 K छेदने for भेदने.

5 B मध्ये दण्डो.

6 B, C, D, F, H संशये तु for संस्पर्शे तु.

7 The printed मनुस्मृति reads हिंस्याचेच्छ्रेष्ठमन्त्यजः; but the मिता०, अपरार्क, वि. र., वीर० and other works read as in the text.

8 C, H पाणिमुद्दिश्य. B, D, F दण्डे वा for दण्डं वा.

विष्णुः (विष्णुध. सू. ५. ७३)—एकं बहूनां निघ्नतां प्रत्येकश उक्तो दण्डो द्विगुणः ॥ कात्यायनः

देहेन्द्रियविनाशे तु यथा दण्डं प्रकल्पयेत् ।
तथा तुष्टिकरं देयं[1] समुत्थानं च पण्डितैः ॥

तुष्टिकरं ताडिततोषकरम् । समुत्थानमौषधादिमूल्यं च पण्डितैरभिज्ञैः कल्पितं देयमित्यर्थः ॥ पशुताडनादौ याज्ञवल्क्यः (२.२२५–२२६)

दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ।
दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपण[2]प्रभृतिः क्रमात् ॥
लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।
महापशुषु चैतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः ॥

वृक्षोपघाते मनुः (८. २८५)

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।
तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥

॥ इति दण्डपारुष्यम् ॥ २२ ॥

॥ अथ स्तेयम् ॥ २३ ॥

तदुपयोगितया त्रिविधं द्रव्यमाह नारदः (१७. १४–१६)

मृद्भाण्डासनखट्वास्थि[3]दारुचर्मतृणादि यत् ।
शमीधान्यं कृतान्नं च क्षुद्रद्रव्यमुदाहृतम् ॥
वासः कौशेयवर्जं च गोवर्जं पशवस्तथा ।
हिरण्यवर्जं लोहं च मध्यं व्रीहियवादि च ॥

---

1 C omits देयं...तुष्टिकरम् (l. 5).

2 B, C, D, F, K द्विगुणः प्रभृतिक्रमात् (C प्रभृतिः क्रमात्).

3 B, D, F खट्वादिस्थदारु°; C, K खट्वादिस्थि°. अपरार्क reads खट्वादिचारुचर्म°; परा. मा. reads तन्तुचर्म°. H °यवादिकम् for तृणादि यत्.

हिरण्यरत्न[1]कौशेयं स्त्री[2]पुंगोगजवाजिनः ।
देवब्राह्मणराज्ञां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम् ॥

तत्र प्रकाशतस्करांस्तावदाह स एव

नैगमा वैद्यकितवाः सभ्योत्कोचकवञ्चकाः ।
दैवोत्पात[3]कराः क्षुद्राः शिल्पज्ञाः प्रतिरूपकाः ॥
अक्रियाकारिणश्चैव मध्य[4]स्थाः कूटसाक्षिणः ।
प्रकाशतस्करा ह्येते तथा कुहकजीविनः ॥

[5]स्मृत्यन्तरेपि (नारदपरिशिष्ट २–३)

प्रकाशवञ्चकास्तत्र कूटमानतुलाश्रिताः ।
उत्कोचकाः सोपधिका व[6]ञ्चकाः पापयोषितः ॥
प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः ।
इत्येवमादयो ज्ञेयाः प्रकाशास्तस्करा भुवि ॥

बृहस्पतिः

प्रच्छाद्य दोषं व्यामिश्र्य पुनः संस्कृ[7]त्य विक्रयी ।
पण्यं तद्द्विगुणं दाप्यो वणिग्[8]दण्डं च तत्समम् ॥

---

1 B, C, D, H, K हिरण्यं रत्न०. K puts the verse हिरण्यरत्न... मुत्तमम् immediately after ०तृणादि यत्.

2 B, C, F, H ०पुंगौर्गज०.

3 A, B, C, D, F, H दैवोत्पादकराः (H ०कृतः); K दैवोत्पातविदो भैन्द्राः. स्मृतिच०, वि. र., परा. मा. and वीर० read ०त्पातविदो भद्राः.

4 B, D, F मध्यमाः for मध्यस्थाः. F मूढसाक्षिणः.

5 N reads नारदोपि for स्मृत्यन्तरेपि.

6 वि. र., स्मृतिच०, परा. मा. read कितवाः for वञ्चकाः and पण्ययोषितः for पापयोषितः. वीर० reads परयोषितः.

7 H पुनःसंस्कार०.

8 B, C, D, F, H वणिग्दत्वा च; K वणिग्दत्तं च.

अज्ञातौषधिमन्त्रस्तु[1] यस्तु व्याधेरतत्त्ववित् ।
रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दण्ड्यश्चौरवद्भिषक् ॥

कूटाक्षदेविनः क्षुद्रा राजभा[2]व्यहराश्च ये ।
गण[3]का वञ्चकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः ॥

अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः ।
विश्वस्तवञ्चकाश्चैव निर्वास्याः सर्व एव ते ॥

ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तथा नृणाम् ।
शकु[4]नादि च ये ब्रूयुर्विनेयास्ते प्रयत्नतः ॥

दण्[5]डाजिनादिभिर्युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये ।
हिंसन्ति च्छद्मना नॄणां वध्यास्ते राजपूरुषैः ॥

स्वल्पमूल्यं तु संस्कृत्य नयन्ति बहुमूल्यताम् ।
[6]ये चाज्ञकान्वञ्चयन्ति दड्यास्तेऽर्थानुसारतः ॥

हेम[7]रत्नप्रवालाद्यान् कृत्रिमान् कुर्वते तु ये ।
क्रेतुर्मूल्यं प्रदाप्यास्ते राज्ञे च द्वि[8]गुणं दमम् ॥

मध्यस्था वञ्चकाः स्युश्चेद्रागलोभादिना यदा ।
साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयुर्दाप्यास्ते द्विगुणं दमम् ॥

---

1 अपरार्क (on II. 242) reads 'अजानन्नौषधं तन्त्रं यश्च व्याधेरतन्त्र॰'.

2 B, H राज्यभाव्य॰; D, F राज्याभाव्य॰. वि. र. reads राजद्रव्यहराश्च.

3 D गुणका for गणका.

4 परा. मा., वि. र. and वीर॰ read श्रावयन्त्यर्थलोभेन विनेया॰.

5 B, C, D, F, H वस्त्रालंकरणैर्युक्त॰ for दण्डाजिनादिभिर्युक्त॰.

6 अपरार्क, वि. र., वीर॰, परा. मा. read स्त्रीबालकान्वञ्चयन्ति.

7 अपरार्क and वि. र. read हेममुक्ताप्रवालाद्यम्.

8 C द्विगुणं समम्; K राज्ञा तद्द्विगुणं दमम्.

व्यासः

साधनाद्यन्विता रात्रौ[1] यदि प्रच्छन्नचारिणः ।
अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

स एव

उत्क्षेपकः सन्धिभेत्ता पान्थमुड्ग्रन्थिमोचकः ।
स्त्रीपुंगोश्वपशुस्तेयी चौरो नवविधः स्मृतः ॥

सन्धिर्भित्त्यादेः ॥ याज्ञवल्क्यः (२. २७४)

उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसंदंशहीनकौ ।
कार्यौ द्वितीयापराधे करपाद[2]विहीनकौ ॥

संदंशस्तर्जन्यङ्गुष्ठौ ॥ मनुः[3] (९. २७६)

सन्धिं भित्त्वा[4] तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।
तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले[5] निवेशयेत् ॥

बृहस्पतिः

तथा पान्थमुषो वृक्षे गले बद्धावलम्बयेत् ॥
अङ्गुलीर्ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ।
द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥ (मनु ९. २७७)

अङ्गुली तर्जन्य[6]ङ्गुष्ठौ ॥ द्रव्यं गृहीत्वा चौरपलायने विशेष[7]माह नारदः (नारदपरिशिष्ट १६–१७)

---

1 स्मृतिच०, परा. मा., वीर० read रात्रौ विचरन्त्यविभाविताः; and परा. मा. and वीर० read साधनाङ्गान्विता.

2 K करपादैकहीनकौ. मिता० and अपरार्क read करपादैकहीनकौ.

3 B, C, D, F, H omit मनुः.

4 B, C, D, F, H छित्त्वा for भित्त्वा.

5 F तीक्ष्णमूले; H तीक्ष्णसूत्रे.

6 K after तर्जन्यङ्गुष्ठौ adds प्रथमे ग्रन्थिभेदानामङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः and omits the words द्रव्यं गृहीत्वा...स्त्रीहरणे.

7 D, F विशेषमाह याज्ञवल्क्यः.

गोचरे यस्य मुष्येत तेन चौरः[1] प्रयत्नतः ।
ग्राह्यो दाप्योऽथवा द्रव्यं पदं यदि न निर्गतम् ॥
निर्गते [2]पुनरेतस्मान्न चेदन्यत्र पातितम्[3] ।
सामन्तान्[4]मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत् ॥

याज्ञवल्क्योऽपि (२. २७२)

स्वसीम्नि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति ।
पञ्चग्रामी बहिः क्रोशाद्दशग्राम्यथवा पुनः ॥ इति ।

स्त्रीहरणे व्यासः

स्त्रीहर्ता लोहशयने दग्धव्यो वै कटाग्निना ।
नरहर्ता हस्तपादौ छित्वा स्थाप्यश्चतुष्पथे ॥

बृहस्पतिः[5]

गोहर्तुर्नासिकां छित्त्वा बद्ध्वाम्भसि निमज्जयेत् ।

नारदः (नारदपरिशिष्ट २८)

[6]सर्वस्वं हरतो नारीं कन्यां तु हरतो वधः ।
वाजिवारणलोहानां चाददीत बृहस्पतिः ॥

सर्वस्वमित्यनुषङ्गः ॥ व्यासः

पशुहर्तुस्त्वर्धपादं तीक्ष्णशस्त्रेण कर्तयेत् ॥

---

1 The printed नारदस्मृति reads चौराः for चौरः and ॰मृग्याः for ग्राह्यः. परा. मा. reads as in the text.

2 D, E, F, निर्गते तु पुन॰. नारद॰ reads निर्गते तु यदा यस्मिन्नष्टेऽन्यत्र न पातयेत्; परा. मा. 'निर्गतं पुनरेतस्मान्न चेदन्यत्र याति तत्'; वि. र. and अपरार्क read निर्गते तु पदे तस्मान्न.

3 F, H यान्वितं for पातितम्.

4 B, D, F omit सामन्तान्...गच्छति.

5 B, C, D, F, H omit बृहस्पतिः...मज्जयेत्. M reads वधान्तमिति वर्जयेत्. K reads बध्वा तमिति वर्जयेत्; G reads बद्ध्वा तमिति मज्जयेत्.

6 नारद (परिशिष्ट) reads सर्वस्वं स्त्री तु हरता कन्यां तु. वि. र. reads ॰वारणबालानाम्.

नारदः (नारदपरिशिष्ट २९)

[1]महापशुं स्तेनयतो दण्ड उत्तमसाहसम् ।
मध्यमं मध्यमपशून् पूर्वं क्षुद्रपशून्[2]कृते ॥

मनुः (८. ३२०)

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्य[3]धिके वधः ।
शेषेष्वेकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥

कुम्भो विंशतिप्रस्थः । स एव[4] (मनु ८. ३२३)

मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥

नारदः (नारदपरिशिष्ट २७=मनु ८. ३२१)

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ।
रत्नानां चैव सर्वेषां शतादभ्यधिके वधः ॥

मनुः (८. ३२१–३२२)

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ॥
पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।
शेषेष्वेकादशगुणं मूल्याद्[5]दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. २७०)

सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥

---

1 B, C, D omit नारदः before महापशुम्. K महापशुं स्तेनयोग्यं दण्डमुत्तम०.

2 B, C, D, F, G पशून् हृतः; K ०पशून्हतः.

3 B, C, D, F, K हरतोभ्यधिके वधः. The printed मनुस्मृति reads हरतोभ्यधिकं वधः.

4 G omits स एव.

5 F मूल्यदण्डः प्रकल्पते; B, C, D मूल्याद्दण्डः प्रकल्प्यते; K मूल्याद्दण्डम्.

मनुः (९. २४०)

प्रायश्चित्तं[1] तु कुर्वाणाः पूर्वे[2] वर्णा यथोदितम् ।
नाङ्क्या राज्ञा ललाटे तु दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥

याज्ञवल्क्योपि (२. २७०)

चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विविधैर्वधैः ॥

नारदः (नारद १७. १९)

भक्तावकाशदातारः स्तेनानां ये प्रसर्पताम् ।
शक्ताश्च य उपेक्षन्ते तेपि तद्दोषभागिनः ॥

तद्दण्ड[3]भागिनश्च ॥

॥ इति स्तेयम् ॥ २३ ॥

॥ अथ साहसम् ॥ २४ ॥

तत्स्वरूपं[4] नारदेनोक्तं (१७. १)

सहसा क्रियते कर्म यत्किंचिद्बलदर्पितैः[5] ।
तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥ इति ।

बृहस्पतिः

मनुष्यमारणं चौर्यं परदाराभिमर्शनम् ।
पारुष्यमुभयं चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम् ॥

---

1 B, D, F, K प्रायश्चित्तं च. C प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः.

2 F पूर्ववर्णाः. The printed मनुस्मृति reads सर्ववर्णाः.

3 K omits तद्दण्डभागिनश्च.

4 G, K omit तत्स्वरूपं...मिहोच्यते.

5 D, F दर्पितः for दर्पितैः.

उभयं वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यं चेति ॥ नारदः (१७. ४–६)

फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च ।
भङ्गाक्षेपोपमर्दाद्यैः[1] प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥
वासःपश्वन्नपानानां[2] गृहोपकरणस्य च ।
एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥
व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् ।
प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. २७३)

बन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणां[3] च हारिणः ।
प्रसह्य घातिनश्चैव शूलानारोपयेन्नरान्[4] ॥

बृहस्पतिः

प्रकाशघातका[5] ये तु तथा चोपांशुघातकाः ।
ज्ञात्वा सम्यग्धनं हृत्वा[6] हन्तव्या विविधैर्वधैः ॥ इति ।

स एव[7]

एकस्य बहवो यत्र प्रहरन्ति रुषान्विताः ।
मर्मप्रहारको यस्तु घातकः[8] स उदाहृतः ॥

---

1 वि. र. reads ०क्षेपापमर्दाद्यैः; स्मृतिच०, परा. मा. 'क्षेपावमर्दाद्यैः'.
2 B, K पश्वन्नयानानां; C पश्वन्नपापानाम्.
3 B, C, D, F, G, K कुञ्जराणां विहारिणः (D, F विहारिणा).
4 B, C, D, E, H आरोपयेन्नृपः (F नृप).
5 D, F प्रकाशपातका. G omits प्रकाश...स एव.
6 D हत्वा for हृत्वा; K दत्वा (हृत्वा?).
7 B, C, D, F, H, K बृहस्पतिः for स एव.
8 B, C, D, F, G, K घातकास्त उदाहृताः. F मर्मप्रहारकारं तु; वि. र. reads मर्मप्रहारदोषस्तु घातकस्य उदाहृतः.

कात्यायनः

आरम्भकृत्सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ।
आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम्[1] ॥
युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्तकः[2] ।
उपेक्षाकार्ययुक्तश्च दोषवक्तानुमोदकः ॥
अनिषेद्धा क्षमो यः स्यात्सर्वे ते कार्यकारिणः ।
यथाऽ[illegible]त्यनुरूपं तु दण्डमेषां प्रकल्पयेत् ॥

विप्रदण्डे[3] [illegible] नारदः (नारद १७. ९–१०)

अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः ।
वधादृते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽर्हति ॥
शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ।
ललाटे चाभिशस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन[4] च ॥ इति ।

आततायिन्यपि[5] विप्रो न वध्यः । नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात्–इति सुमन्तूक्तेः । कात्यायनः

आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायसंयुते[6] ।
वधस्तत्र तु नैव स्यात्पापे हीने वधो भृगुः ॥

---

1 C, D, F विकर्मणाम्.

2 अपरार्क, स्मृतिच० read ०नाशप्रदर्शकः and सर्वे तत्कार्यकारिणः. वि. चि. 'युक्त्योपदेशकश्चैव'.

3 B, C, D, F, G, H विप्रस्य दण्डे (C दण्डविशेष०).

4 H गर्दभेन हि आत०.

5 G omits आततायिन्यपि...कात्यायनः.

6 D, F स्वाध्यायसंयुतम्. स्मृतिच० reads ०स्वाध्यायजन्मतः and so does कुल्लूक on मनु 8. 350.

आततायिन[1] आह स एव

उद्यतासिविषाग्निश्च शापोद्यत[2]करस्तथा ।
आथर्वणेन[3] हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि ॥
भार्यातिक्रम[4]कारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः ।
एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः ॥

वसिष्ठोपि[5] (वसिष्ठध. सू. ३. १६)

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः ॥

यत्तु मनुः (८. ३५०)

गुरुं वा बालवृद्धौ[6] वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥ इति

यच्च कात्यायनः (=वसिष्ठध. सू. ३. १७)

आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम्[7] ।
जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥ इति

तदपि[8] शब्दाद्वाशब्दाच्च ब्राह्मणभिन्नाततायिवधपरम् । ब्राह्मणग्रहणं तु कैमुतिक[9]न्यायार्थम् । आततायी ब्राह्मणोपि वध्यः किमुतान्य इति मिताक्षरायां

---

1 F आततायिनमाह.
2 स्मृतिच० reads चापोद्यतकरस्तथा.
3 F omits आथर्वणेन...०वधार्थमागच्छन् (p. 242 l. 6).
4 D भयनिक्रमकारी.
5 C, H omit वसिष्ठोपि...तायिनः.
6 B, D बालवृद्धं वा for बालवृद्धौ वा.
7 स्मृतिच० and वीर० read वेदान्तगं रणे.
8 B, D शब्दाद्वा दशाब्दाच; C शब्दद्वादशाब्दाच्च.
9 G कैमुतिकनयार्थम्.

उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम् ।
निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥ इति

गालवोक्तेः[1]

स्वाध्यायिनं कुले [2]जातं यो हन्यादाततायिनम् ।
अहत्वा भ्रूणहा स [3]स्यान्न हत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥ इति

बृहस्पत्युक्तेश्च । स्ववधार्थमागच्छन्नाततायिब्राह्मणोपि वध्य एव । क्षेत्रदारादिहरो ब्राह्मणो न वध्यः क्षत्रियादिस्तु तादृशोपि वध्य इति चन्द्रिकाशयः । युक्तश्चायम् । मनुकात्यायनगालवबृहस्पतिवचसां स्ववधोद्यताततायिविशेषविषयतया सामान्यविषययोः पूर्वोक्तसुमन्तु-[4]कात्यायनीयवचसोर्बाधस्योचितत्वात् ॥ यत्तु बृहस्पतिः

आततायिनमुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम् ।
यो [5]न हन्याद्वधप्राप्तं सोश्वमेधफलं लभेत् ॥ इति

[6]तदपि स्ववधोद्यतभिन्नाततायिपरम् । किं च आततायिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनम्—इति कलौ वधोद्यतस्याततायिनो विप्रस्य हननं निषिद्धम् । [7]तस्य विधितोप्राप्ते कलौ निषेधो [8]व्यर्थः स्यात् । सर्वेषामपि कलिनिषेधानां विधिप्राप्तगोचरत्वस्य—इमान्धर्मान्कलियुगे वर्ज्यान्नाहुर्मनीषिणः—इति धर्मपदस्वरसेन सर्वनिबन्धेषु व्यवस्थापितत्वात् ॥ अतः कलौ स्ववधोद्यतोप्यातता[9]यी विप्रो न वध्यः । युगान्तरे तु

1 B, D omit गालवोक्तेः.
2 H कुले जन्म.
3 B, D स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत्.
4 B, C, F, G सुमन्तुकातीयवचसोः; H ०कात्यायनवचसोः.
5 F यो हन्याद्वध०.
6 G तदपि स्ववधोद्यतस्याततायिनो विप्रस्य (omitting a line).
7 C, G तस्याविधितो प्राप्तत्वे.
8 F omits व्यर्थः...निषेधा (नां).
9 F आततायिविप्रो.

वध्य एव । अन्यस्त्वाततायिविप्रः सर्वेष्वपि युगेष्ववध्यः क्षत्रियादिस्त्वाततायी सर्वोपि सर्वयुगेषु वध्य इति दिक् ॥ हीनमध्योत्कृष्टद्रव्यहरणे दण्डमाह बृहस्पतिः

क्षेत्रोपकरणं[1] चैव पुष्पमूलफलानि च ।
विनाशयन् हरन्दण्ड्यः शताद्यमनुरूपतः ॥
पशुवस्त्रान्नपानानि गृहोपकरणं तथा ।
हिंसयन् चोरयञ्छास्यो द्विशताद्यं दमं तथा ॥
[2]स्त्रीपुंगोहेमरत्नानि देवविप्रधनं तथा ।
यौषेयं चोत्तमद्रव्यमेषां मूल्यसमो दमः ॥
द्विगुणो वा कल्पनीयः पुरुषापेक्षया नृपैः ।
हर्ता[3] वा घातनीयः स्यात्प्रसङ्ग[4]विनिवृत्तये ॥

[5]यौषेयं स्त्रीधनम् । वाशब्द एवार्थे । अत्र विनाशयन् हर्तेति पद[6]स्वरसात्साहसविषयमेतद्वच इति मदनः ॥ साहसप्रयोजक[7]दण्डमाह याज्ञवल्क्यः (२. २३१)

यः साहसं का[8]रयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ।
यश्चैवमुक्त्वाहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणम् ॥

[9]द्वैगुण्यं चातुर्गुण्यं वा साक्षात्कर्तृदण्डापेक्षया ॥ सा[10]ध्वीं विप्रां बलाद्गच्छतो दण्डमाह मनुः (८. ३७८)

1 वि. र. reads ०करणं सेतुं पुष्पमूल०; स्मृतिच० '०करणं सेतुमूलपुष्पफलानि च'.
2 D, F, H स्त्रीपुंसो हेम०.
3 स्मृतिच० reads हन्ता वा for हर्ता वा.
4 M reads प्रासङ्गविनिवृत्तये for प्रसङ्गविनि०.
5 स्मृतिच० and वि. र. read कौशेयं for यौषेयम्. D, F यौषा स्त्रीधनम्.
6 D, F पक्षः स्वरसात्.
7 B, C, D, F, G, H साहसप्रयोजकस्य.
8 F दाता कारयति स दाप्यो.
9 B, C, G, H द्वैगुण्यचातुर्गुण्ये.
10 B, C, D, F, H omit साध्वीं (H विप्रां also).

सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां[1] विप्रां बलाद्व्रजन् ॥

तादृश्यां विप्रायां क्षत्रियादे[2]स्तु बृहस्पतिराह

सहसा कामयेद्यस्तु धनं तस्याखिलं हरेत् ।
उत्कृत्य लिङ्गं वृषणौ भ्रामयेद्गर्दभेन तु ॥

कामयेत्परपत्नीं गच्छेत् ॥ क्षत्रियादीनामनुलोमानां प्रतिलोमानां च बलात्सजातीय[3]भार्यागमने दण्डमाह कात्यायनः

स्त्रीषु कृतोपभोग[4]ः स्यात्प्रसह्य पुरुषो यदा ।
वधे [5]तस्य प्रवर्तेत कार्यातिक्रमणं हि तत् ॥

स एव

अनिच्छ[6]न्ती तु या भुक्ता गुप्तां तां वासयेद्गृहे ।
मलिनाङ्गीमधःशय्यां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ॥

स एव

हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या वध्याथवा भवेत् ॥

वधस्त्विच्छन्त्यां बोध्यः ॥ हीनमध्यमोत्तमसाहसेषु दण्डमाह नारदः (१७. ७–८)

तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।
मध्य[7]मस्य च शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पञ्चशतावरः ॥

---

1 B, C, F, H विप्रां गुप्ताम्.

2 B, D, F क्षत्रियाद्यस्तु.

3 B, C, G, H सजातीयपरभार्या०.

4 स्मृतिच० reads वृत्तोपभोगः; वि. र. 'वृत्तोपयोगः'.

5 A वधस्तत्र प्रवर्तेत; B, C, D, F, G, H वधे तत्र प्रवर्तेत.

6 B, D यो भुक्त्वा; A, B, D अनिच्छन्तीति.

7 H मध्यदण्डः.

उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते ।
[1]वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने ॥
तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे ॥ इति ।

[2]वधच्छेदनाद्युपदेशस्तु राजानं प्रति नान्यस्य तस्यैव दण्डकरणेधिकारात् ॥

॥ इति साहसम् ॥ २४ ॥

॥ अथ स्त्रीसंग्रहणम् ॥ २५ ॥

बलात्परभार्यागमनस्य साहसत्वात्पूर्वमेव दण्ड उक्तः । छलेन सजातीयपरभार्यागमने त्वाह बृहस्पतिः

छद्मना काम[3]येद्यस्तु तस्य सर्वहरो दमः ।
अङ्कयित्वा भगाङ्केन पुरान्निर्वासयेत्ततः ॥

सर्वहरः सर्वस्वहरः । अयं च दण्डः समायाम् । हीनायामेतदर्धम् । उत्तमायां वधः । तथा च स एव

दमो नेयः[4] समायां यो हीनायामर्धिकस्ततः ।
पुंसः कार्योधिकायां तु गमने संप्रमापणम् ॥

हीनमध्योत्तमत्रिविधस्त्रीसंग्रहणे दण्डमाह स एव

त्रयाणामपि चैतेषां प्रथमो मध्य उत्तमः ।
विनयः कल्पनीयः स्यादधि[5]कोपि बलाद्ग्रहः ॥

---

1 F बन्धः for वधः.
2 G omits वधच्छेद...धिकारात्.
3 D, E, F, G कारयेद्यस्तु.
4 B, D, E, F नयः for नेयः; the वि. र. and वि. चि. (p. 117) read दमोन्तिमः समायां तु हीनायामधिकस्ततः. B, D, E, F समायां च.
5 A, B, D, E, F स्यान्मध्यमोपि for स्यादधिकोपि. G अधिको द्रविणाधिके for अधिकोपि बलाद्ग्रहः; अपरार्क, वि. र., वीर० read अधिको द्रविणाधिके.

दुर्वृत्तस्य परस्त्रिया सह संभाषणे दण्डमाह मनुः (८. ३५४)

परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषं[1] योजयेत्सह ।
पूर्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

पित्रादिभिर्निवारितयोः स्त्रीपुंसयोः[2] संभाषणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः (२. २८५)

स्त्री[3] निषेधे शतं दण्ड्या द्विशतं तु दमं पुमान् ।
प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथा ॥

प्रत्येकनिषेधविषयं पूर्वमर्धम् । उभयनिषेधे उत्तरम् ॥ उभयोरनुरागकृत[4]संभोगे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः (२. २८६)

सजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये[5] तु मध्यमः ।
प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम् ॥

कात्यायनः

सर्वेषु चापराधेषु पुंसो योर्थदमः[6] स्मृतः ।
तदर्धं योषितो दद्युर्वधे[7] पुंसोङ्गकर्तनम् ॥

व्यभिचरित[8]विप्रागमने तु मनुः (८. ३७८)

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगमे[9] ॥

---

1 G संभाषे for संभाषम्. The printed मनु reads संभाषां योजयन्रहः; वि. र. reads as in the text; वीर० 'संलापं योजयेत्.'
2 B, C, D, E, F, H स्त्रीपुंसो for स्त्रीपुंसयोः.
3 E omits स्त्री निषेधे...संभोगे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः. A दमः पुमान् for दमं पुमान्; the printed याज्ञ० reads दद्यात् for दण्ड्या.
4 B, C, D, F, H ०रागकृते संभोगे.
5 E अनुलोमे for आनुलोम्ये.
6 F पुंसो योर्थः दमः
7 C, D, F वधो पुंसोङ्ग०.
8 E ०व्यभिचरितास्त्वनुलोमानुगविप्रागमने तु.
9 C, G, H संगतः for संगमे.

इदं सजातीयापरम्[1] । व्यभिचरितास्वनुलोमासु[2] गमने स एव (मनु ८. ३८५)

अगुप्ते वैश्यराजन्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन्[3] ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात्सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम्[4] ॥ इति ।

यत्तु मनुः[5] (८. ३८३)—सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते[6] तु ते व्रजन्—इति तत्साध्वीपरम् ॥ शूद्रस्य प्रातिलोम्येन गमने दण्डमाह मनुः (८. ३७४)

शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।
अगुप्तं[7] लिङ्गसर्वस्वं गुप्तं[8] सर्वेण हीयते ॥

शूद्रो गुप्तां द्विजां गच्छन् लिङ्गच्छेदनं सर्वस्वहरणं चार्हति गुप्तां तु गच्छन्सर्वस्वहरणं वधं चार्हतीत्यर्थः ॥ गौतमः (गौ. ध. सू. १२. २–३) आचार्यस्त्र्यभिगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणं च गुप्ता चेद्वधोधिकः—इति । मनुः (८. ३७६)

ब्राह्मणीं तु यदा गुप्तां गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।
वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणम्[9] ॥

स एव (मनु ८. ३७७)

---

1 C सजातीयपरम्.
2 B, D, E, F ०लोमानुगमने; G ०गमनेपि.
3 H व्रजेत् for व्रजन्. The printed मनु reads अगुप्ते क्षत्रियवैश्ये.
4 B, C, D, E, F, G, H ०स्त्रियामिति for स्त्रियमिति.
5 A, B, C, D, E, F, H omit मनुः after यत्तु.
6 B, C, D, E, F दाप्यो गुप्ते विद्वक्षत्रिये व्रजन्; A सहस्रं ब्राह्मणे दण्डो गुप्ते विद्वक्षत्रिये व्रजन्.
7 G अगुप्तमङ्गसर्वस्वं; the printed मनु reads अगुप्तमङ्गसर्वस्वैः.
8 E omits गुप्तं सर्वेण...गच्छन्सर्वस्व०. B, C, H गुप्तः सर्वेण; D, F गुप्तसर्वेण.
9 D, E, F सहस्रियं for सहस्रिणम्.

[1]उभावपि हि तावेव ब्राह्मण्या गु[2]प्तया सह ।
विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥

स एव (मनु ८. ३८२)

वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् ।
यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः ॥

अगु[3]प्तब्राह्मणीगमने यो दण्डः स इत्यर्थः ॥ वसिष्ठः (वसिष्ठध. सू. २१. ३–५) राजन्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेच्छरपत्रैर्वेष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येदेवं वैश्यो राजन्यायां मैथुनमाचरञ्छूद्रस्तु राजन्यावैश्ययोः–इति ॥ नारदः (१५. ७३–७५)

मा[4]ता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा ।
पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥
दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥
आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते ।
शिश्नस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥

याज्ञवल्क्योपि (३. २३२–२३३)

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।
मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥
आचार्यपत्नीं स्व[5]सुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ।
छित्त्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रिया अपि ॥

---

1 H omits उभावपि...कटाग्निना.
2 D omits गुप्तया सह...यो ब्राह्मण्या°.
3 B, C, D, E, H अगुप्ताब्राह्मणी°. G omits अगुप्त...इत्यर्थः
4 B, C, D, E, F एवं मातृसमा श्वश्रूः (C एकमातृ°).
5 B, D, E, F तनयां for स्वसुताम्.

अयं च दण्डो न ब्राह्मणस्य

परदाराभिमर्शे तु प्रवृत्तं[1] तु महीपतिः ।
उद्वेजनकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रवासयेत् ॥
अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं वधमर्हति ॥ इति

ब्राह्मणाधिकारे बृहस्पतिवचनात् । शङ्खलिखितौ—येन[2] येनाङ्गेनापराधं कुर्यात्तत्तदस्य छेत्तव्यमन्यत्र ब्राह्मणात् ॥ ब्राह्मण[3]स्य दास्यादिगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः (२. २९०)

अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।
गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥

अवरुद्धाः स्वामिना पुरुषान्तरं प्रति[4] गन्तुं निषिद्धाः ॥ नारदः (१५. ७८–७९)

स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या[5] दासी निष्कासिनी[6] च या ।
गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥
आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत्[7] ॥

अब्राह्मणीति स्वैरिणीविशेषणम् । स्वैरिणी स्वतन्त्रा पुंश्चली । निष्कासिनी कुटुम्बान्निर्गता पुंश्चली ॥ याज्ञवल्क्यः (२. २९४)

अन्त्याभिगमने त्वङ्क्यः कुबन्धेन[8] प्रवासयेत् ।
शूद्रस्तथाङ्क्य एव स्यादन्त्यस्यार्यागमे वधः ॥

---

1 B, D, E, F प्रवृत्तं तु स महीपतिः.
2 C omits one येन.
3 D, G ब्राह्मणदास्यादि; E ब्राह्मणं दास्यादि०.
4 G omits प्रति गन्तुं...इति सूत० (p. 252 l. 17). C ०न्तरं गन्तुं प्रतिषिद्धाः.
5 A वैश्या for वेश्या.
6 F, H निष्कासिता च for निष्कासिनी च.
7 H पारदारिकी for परदारवत्.
8 B, C, H कवन्धेन for कुबन्धेन.

स्त्रीकृते संग्रहणे तस्या दण्डमाह नारदः[1]

गृहमागत्य या नारी प्रलोभ्य स्पर्शनादिना ।
कामयेत्तत्र सा दण्ड्या नरस्यार्धदमः स्मृतः ॥

ब्राह्मण्यादीनां शूद्रादिगमने दण्डमाह यमः[2]

वृषलं सेवते या तु ब्राह्मणी मदमोहिता ।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने वध्यघातिनाम् ॥
वैश्यं वा क्षत्रियं वापि ब्राह्मणी सेवते तु या ।
शिरसो मुण्डनं तस्याः प्रयाणं गर्दभेन तु ॥

वृषलः शूद्रः वध्यघातिनः सौनिकास्तेषां स्थान इत्यर्थः । अयं च दण्डोत्यासक्ताविति चन्द्रिकायाम् ॥ व्यभिचारनिश्चयोपायमाह याज्ञवल्क्यः (२. २८३)

पुमान्संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रियाः[3] ।
सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा ॥

द्वयोरित्यनेनान्यतरेण प्रतिपन्नेपि व्यभिचारे[4] न निश्चयः ॥ दूषण आह याज्ञवल्क्यः (२. २८९)

शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्द्वे तु मिथ्याभिशंसने ॥
पशून् गच्छञ्छतं दाप्यो दीनां स्त्रीं[5] गां च मध्यमम् ॥ इति ।

तथा

अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं[6] चाभिमेहतः ॥

1 B, D, E, F, H omit नारदः after दण्डमाह.
2 F omits यमः.
3 H परस्त्रियाम्. F omits परस्त्रियाः...कुर्वत इत्यर्थः (p. 251 l. 2).
4 D, E व्यभिचारे निश्चयः.
5 B, C, D, E दीनां स्त्रीं चैव मध्यम°.
6 B, C, D, E पुरीषं for पुरुषम्.

चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रा[1]जितागमे ॥ (याज्ञवल्क्य २.२९३)

दीनां दुःखितां स्वपत्नीमपि । स्त्रीसंमुखं पुरीषादि कुर्वत इत्यर्थः ॥

॥ [2]इति स्त्रीसंग्रहणम् ॥ २५ ॥

॥ अथ [3]स्त्रीपुंधर्मः ॥ २६ ॥

तत्र भर्तुः [4]सगुणपत्नीत्यागे दण्डमाह

अनुकूलामवाग्दुष्टां दक्षां साध्वीं पतिव्र[5]ताम् ।
त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन वै पतिः ॥

याज्ञवल्क्यः (१. ७६)

आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।
त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भर[6]णं स्त्रियाः ॥

स्त्रियं प्रत्याह स एव (याज्ञवल्क्य १. ७७)

स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियाः ।
आशुद्धेः सं[7]प्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः ॥

[8]इति स्त्रीपुंधर्मः ॥ २६ ॥

---

1 B, C, D प्रव्रजितागमे ; E प्रवृजिता०.

2 H reads इति स्त्रीसंग्रहणम् । इति व्यवहारमयूखः समाप्तः (omitting the rest).

3 D, E स्त्रीपुंधर्माः. F omits अथ स्त्रीपुंधर्मे…गुणीकृतम् (p. 256 l. 7).

4 F सुगुण for सगुण. D, E omit तत्र भर्तु…याज्ञवल्क्यः.

5 नारद०, वि. र., परा. मा., वीर० read प्रजावती for पतिव्रताम् and भूयसा for वै पतिः.

6 B omits स्त्रियाः after भरणम्.

7 D, E स प्रतिक्ष्यो हि.

8 C इति पुंस्त्रीधर्मः.

अथ[1] द्यूतसमाह्वयौ ॥ २७ ॥

याज्ञवल्क्यः (२. २०१)

प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्तमण्डले[2] ।
जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥

प्रसिद्धे अप्रच्छन्ने । धूर्तमण्डले द्यूतस्थाने[3] । सभिको राज्ञा कृतो द्यूताध्यक्षः । एवं प्रकारेण जितं राजा दापयेन्नान्यदित्यर्थः[4] ॥ द्यूते कपटकर्तुर्दण्डमाह स एव (याज्ञवल्क्य २. २०२)

राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः ॥

उपधिः छलम् । राजाज्ञां विना द्यूते दण्डमाह मनुः (९. २२४)

द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत वा ।
सर्वांस्तान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥

द्विजलिङ्गमुपवीतवेदपाठादि ॥ द्यूतधर्मं समाह्वयेतिदिशति याज्ञवल्क्यः (२. २०३)

एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये[5] ॥

प्राणिद्यूत इति समाह्वयविशेषणं तद्भिन्न[6] इत्यर्थः ॥

॥ इति[7] द्यूतसमाह्वयौ ॥ २७ ॥

---

1 A, B, C, D, E अथ द्यूतम्.
2 D, E मूर्तिमण्डले for धूर्तमण्डले.
3 B, C, E द्यूतस्थले for द्यूतस्थाने.
4 B, C, E नान्यथेत्यर्थः.
5 वि. र. reads प्राणिद्यूतसमाह्वये.
6 A, B, F, G, M तद्भिन्न इत्यर्थः.
7 B, C, E द्यूतसमाह्वयश्च for द्यूतसमाह्वयौ ; C द्यूतसमाह्वयश्च ; A द्यूतसमाह्वयः.

॥ अथ प्रकीर्णकम् ॥ २८ ॥

याज्ञवल्क्यः (२. २९५–२९६)

ऊनं वाप्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम् ।
पारदारिकचौरौ वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः ॥
अभक्ष्येण द्विजं दु[1]ष्यन् दण्ड्य उत्तमसाहसम् ।
मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं प्रथमं शू[2]द्रमर्धकम् ॥

अभक्ष्यं सुरामूत्रपुरीषादि ॥ स एव (याज्ञवल्क्य २. २९७)

कूटस्वर्णव्यवहारी वि[3]मांसस्य च विक्रयी ।
अङ्गही[4]नस्तु कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् ॥

विमांसं गवादिमांसम् । च[5]शब्देनाङ्गच्छेदनमपीति मिताक्षरायाम् । तथा[6]

शक्तो ह्यमोक्ष[7]यन् स्वामी दंष्ट्रिणां शृङ्गिणां तथा ।
प्रथमं साहसं दण्ड्यो विक्रुष्टे द्विगुणं तथा ॥(याज्ञवल्क्य२.३००)

विक्रोशः क्रन्दनम् ॥ मनुः (८. २९६–२९८)

मनु[8]ष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत् किल्[9]बिषी भवेत् ।
प्राण[10]भृत्सु महत्स्वर्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥
क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसने द्विशतो दमः ।
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥

---

1 A दूष्यन्. मिता० reads दूष्य; अपरार्के 'द्विजं प्रदुष्याभक्ष्येण'.
2 B, C, D, E शूद्रधर्मिकम्; G शूद्रमधिकम्.
3 D, E निमांसस्य च विक्रयः.
4 B, D, E अङ्गहीनश्च; अपरार्क reads त्र्यङ्गहीनस्तु.
5 G omits च शब्देना...क्षरायाम्.
6 B, C, D, E omit तथा.
7 B, C, D अमोक्षयन्नार्तं दंष्ट्रिणं (B ०णां) शृङ्गिणम्.
8 D मनुष्यमारणम्.
9 B, D, F चोरवत्किल्बिषं; मनु reads क्षिप्तं चौरवत्किल्बिषम्.
10 A, B, C, D, E प्राणिभृत्सु.

गर्दभाजा[1]विकान् हन्तुर्दण्डः स्यात्पञ्चमाषकः ।
माषकस्तु भवेद्दण्डः श्वशूकरनिपातने ॥ इति ।

अ[2]यं दण्डो हतमूल्यदानानन्तरं बोध्यः । याज्ञवल्क्यः (२. ३०१)

जा[3]रं चौरेत्यभिवदन् दाप्यः पञ्चश[4]तं दमम् ।
उपजीव्य धनं मु[5]ञ्चंस्तदेवाष्टगुणं स्मृतम् ॥

उपजीव्य गृहीत्वा ।

राज्ञोनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकारिणम् ।
तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं जिह्वां छित्त्वा प्रवासयेत् ॥
(याज्ञवल्क्य २. ३०२)

अनिष्टं मरणादि । आक्रोशस्तव राज्यभ्रंशो भवत्वित्यादि ॥ मनुः (९. २७५)

राज्ञः कोशापहर्तॄंश्च प्रतिकूलेष्ववस्थितान् ।
घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोपजा[6]पकान् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ३०३)

मृताङ्गलग्नविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा ।
राजयाना[7]सनारोढुर्दण्ड उत्तमसाहसः ॥

मृताङ्गलग्नं मृतकवस्त्रादि ॥ स एव (२. ३०४)

द्विनेत्रभेदिनो राजद्वि[8]ष्टादेशकृतस्तथा ।
विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोष्टशतो दमः ॥

---

1 मनु reads गर्दभाजाविकानां तु दण्डः.
2 B, D, E अयं च हतमूल्यदानोत्तरबोध्यः ; C, G अयं च दण्डो मूल्यादि-दानान्तरं बोध्यः (G हतमूल्यादि०).
3 B, C, D, E जारचौरेत्यभि०.
4 D, E, G पञ्चाशतं दमः (दमं G).
5 B, D, E मुञ्चत्.
6 A, B, C, D, E, G चोपजापकम्. वीर० reads दण्डैर्हरेत्सर्वस्वमेव च.
7 B, C, D, E, G ०यानसमारोढुः ; E ०साहसं for ०साहसः.
8 B, C, D, E राजादिष्टदिशक्तस्तथा (C देशक्तत० ; D ०कृतास्तथा).

नेत्रद्वयभेत्तू राजनिषिद्धकर्मकर्तुर्विप्रवृत्त्या जीवितुश्च शूद्रस्येत्यर्थः । श्राद्ध[1]भोजनार्थं तु यज्ञोपवीतधारणे तप्तशलाकया यज्ञोपवीतवद्रेखा कार्येति स्मृत्य[2]न्तरे मिताक्षरायाम् ॥ व्यवहारान्यथाकारिणां दण्डमाह स एव (याज्ञवल्क्य २. ३०५–३०६)

दुर्दृष्टांस्तु[3] पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान्नृपेण तु ।
सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्द्विगुणं दमम्[4] ॥
यो मन्येताजितोस्मीति न्यायतोपि पराजितः ।
तमायान्तं पुनर्जित्वा दापयेद्द्विगुणं दमम् ॥

अत्र सर्वत्रानुक्तसंख्येया संख्या[5] पणविषयिणी ज्ञेया। पणस्तु[6] कर्षोन्मितं ताम्रम् । कार्षिके[7] ताम्रिके पणः—इति कोशात्[8] (अमर. २. ९. ८८) । कर्षः पलचतुर्थांशः । वराटकानां दशकद्वयं यत्सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः—इति भास्कराचार्योक्तश्च (लीलावती २) पणः ॥ उत्तमसाहसादिकं तु

साशीतिपणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः ।
तदर्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्धमधमः स्मृतः ॥ इति (याज्ञवल्क्य १. ३६६) ।

तथा[9] उक्तापराधेषूक्तपरिमाणदण्डैर्दमनासंभवेधिकोपि दण्डः । यथाहापस्तम्बः (?=गौ. ध. सू. ११. २८)—दण्डो दमनादित्याहुस्तेनादान्तान् दमयेत् इति ॥ तथा सर्वस्वापहारदण्डे विशेषमाह नारदः (२०. १०–११)

---

1 G omits श्राद्ध...क्षरायाम्. E श्राद्धभोजने तु.
2 B, D, E omit स्मृत्यन्तरे.
3 अपरार्क reads सम्यग्दृष्ट्वा तु दुर्दृष्टान्.
4 E समं for दमम्.
5 E संख्यया पण०.
6 E omits पणस्तु...चतुर्थांशः.
7 A, B, C, D, E, G कार्षिकस्ताम्रिकः पण इति.
8 B, D, E स्मृतेः for कोशात्.
9 E तथापराधेषूक्त०.

आयुधान्यायुधीयानां वाद्यादीन्[1]वाद्यजीविनाम् ।
वेश्[2]यास्त्रीणामलंकारान् वाद्या[3]तोद्यादि तद्विदाम् ॥
यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति[4] कारुकाः ।
सर्वस्वहरणेप्येतन्न राजा हर्तुमर्हति ॥

अन्यायाद्गृहीतस्य दण्डस्य प्रतिपत्तिमाह याज्ञवल्क्यः (२. ३०७)

राज्ञान्यायेन यो दण्डो गृहीतो वरुणाय तम् ।
निवेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः स्वयं त्रिंशद्गुणीकृतम् ॥

त्रिंशद्गुणं वरुणोद्देशेन संकल्प्य विप्रेभ्यो दद्यादित्यर्थः ॥

॥ [5]इति प्रकीर्णकम् ॥ २८ ॥

चर्म[6]ण्वती तरणिजा शुभसंगमस्य
सान्निध्यभाजि कृतशालिनि मध्यदेशे ।
ख्याता भरेहनगरी किल तत्र राजा
राजीवलोचनरतो भगवन्तदेवः ॥

इति श्रीसं[7]गरवंशावतंसमहाराजाधिराजश्रीभगवन्तदेवादिष्टश्रीजगद्गुरुभट्टनारायणसूरिसूनुपण्डितशिरोरत्नमीमांसापारावारपारीणधुरीणभट्टशंकरसूनोर्भट्टनीलकण्ठकृते भगवद्भास्करे व्यवहारमयूखः स[8]माप्तः ॥

---

1 D, E वाश्वजीविनाम्. नारद० reads शिल्पद्रव्याणि शिल्पिनाम्.
2 C विशां स्त्रीणाम्.
3 E वाद्यादि तद्विदाम्.
4 E जीवति कारुकः. नारद० reads कारवः.
5 A, B, C, D, F, G, N omit इति प्रकीर्णकम्.
6 A, B, C, D, F, G omit चर्मण्वती...भगवन्तदेवः.
7 D, F इति सेङ्गरवंशा०; B, C, N इति श्रीमीमांसकशंकरभट्टात्मजभट्टनीलकण्ठकृते (B ०कण्ठस्य कृतौ; N ०कण्ठेन कृते) भास्करे (B भगवद्भास्करे) व्यवहारमयूखः समाप्तः (B omits समाप्तः).
8 D संपूर्णः for समाप्तः ; F संपूर्णम्.
D after संपूर्णः adds संवत् १८२० वर्षे ज्येष्ठमासे कृष्णपक्षे तिथौ १० दशम्यां सोमवासरे लिखितमिदं पुस्तकम् । मङ्गलं लेखकानां च पाठकानां च मङ्गलम् । मङ्गलं सर्वलोकानां भूमिभूपतिमङ्गलम् ॥ लेखकपाठकयोः शुभं भवतु । कल्याणमस्तु । श्रीरस्तु ; F also has the verse मङ्गलं &c.

NOTES ON THE VYAVAHĀRAMAYŪKHA.

Page 1, lines 1–2. उक्त्वा नृपनय०—Nīlakaṇṭha composed the Vyavahāramayūkha immediately after the Nītimayūkha. In the latter work (p. 59 Benares ed. of 1880) he says 'व्यवहारमयूखे दर्शयिष्यामः'. For the order in which the twelve Mayūkhas were composed, *vide* Introduction (sec. III.).

Page 1, lines 3–4. द्विज...गुरुम्—This verse applies both to God S'aṅkara, the presiding deity of the sacred city of Benares and to S'aṅkara, the father of Nīlakaṇṭha. दिज...न्यम्—who has the moon as the only (or principal) thing (by way of decoration) on his head (with god शंकर); who is the only leader among the best of Brāhmaṇas (with शंकरभट्ट). वृषाध्यक्षम्—who is the lord of the bull (with god शंकर); who supervised over religious duties (of people). 'सुकृते वृषभे वृषः' अमरः. 'वृषो हि भगवान्धर्मः' मनु० 8. 16. शिवया पार्वत्या अन्वितम् or शिवेन (कल्याणेन मङ्गलेन वा) अन्वितं (with शंकरभट्ट). काश्यां...देष्टारम्—who inspired all in Kās'ī; who was the teacher of all in Kās'ī. गुरुम्–पूज्यं (with god शंकर); पितरम्.

Page 1, lines 5–6. विरोधि...चकार—several meanings of this verse have been proposed. The idea seems to be that शंकरभट्ट, father of नीलकण्ठ, was the very embodiment of the God S'aṅkara. Following the words of the भगवद्गीता (X. 41 'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवम् ॥') men of genius were deemed to be the *avatāras* of the supreme Being (परः पुमान्). शंकरभट्ट was a profound Mīmāṅsaka and wrote several works on topics connected with the Pūrvamīmāṅsā. *Vide* Introduction (sec. II.). शंकरभट्ट is spoken of as मीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरंधर in the colophon at the end of the Ms. of his Dvaitanirṇaya

and is styled मीमांसाद्वैतसाम्राज्यनीतिज्ञः in the introductory verses of the same work. There were two divergent schools of the Pūrvamīmāñsā, one headed by Prabhākara (called गुरु also) and the other by Kumārila (called भट्ट also). नीलकण्ठ says that in ancient times arose the two *avatāras, viz.* प्रभाकर and कुमारिल, who exhibited divergent paths (of the Pūrvamīmāñsā system), but that now the Supreme Being (god S'aṅkara) combines in the single person (एकरूपः) of शंकरभट्ट the unity of the (two warring) mīmāñsakas. The meaning is that शंकरभट्ट is the only correct expounder of the मीमांसा system and has reconciled the divergent views of प्रभाकर and कुमारिल. The words मीमां...चकार may also mean 'he wields undisputed sovereignty over mīmāñsakas' (as परः पुमान् or परं ब्रह्म is एकमेवाद्वितीयं, so शंकरभट्ट is the only मीमांसक without a second, there being no one to dispute his pre-eminence). Mandlik understands that द्वेधा refers to कुमारिलभट्ट and शंकराचार्य and says that the last half of the verse tells us that शंकरभट्ट accepted the doctrine of the identity of the human soul with the divine essence propounded by the Mīmāñsakas. It is no doubt true that the paths of Kumārila and S'aṅkarācārya diverge. But Mandlik's explanation is not satisfactory for the following reasons. In popular language the word मीमांसक stands only for a student of the Pūrvamīmāñsā, the students of S'aṅkara's system being called Vedāntins or Advaitavādins. The *advaita* doctrine cannot in popular language be said to be propounded by the मीमांसकs. Moreover, शंकरभट्ट, the father of नीलकण्ठ, is known to have written several works on the Pūrvamīmāñsā, but so far no work of his dealing with *advaitasiddhānta* has come to light, nor is it clear whether he was a thorough-going follower of S'aṅkarācārya's *advaita* system. Being a profound mīmāñsaka, it is highly probable that he did *not* accept the *advaita* system.

Borradaile thinks that the first half refers to the views of Hemādri and Mādhava. There is no great divergence between the views of these two writers, nor is Hemādri known to have been a profound writer on the Pūrvamīmāṅsā.

Page 1, lines 7-8. प्रतारकै...हीयते—नीलकण्ठ says that some writers on व्यवहार accept certain doctrines which lead men astray, that he has omitted such unauthoritative (or baseless) matters, that thereby his work will not suffer, just as worship (अपचिति=पूजा) does not become deficient by the absence of a flower of the sky. खपुष्प is an absolutely non-existent thing. Such absolutely non-existent things are summarised in the following verse :—

एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः। मृगतृष्णाम्भसि स्नातः शशशृङ्गधनुर्धरः॥

(quoted by क्षीरस्वामी in his comment on अमर० 'आहतं तु मृषार्थकम्').

Page 1, lines 9-12. विप्रति...दलम्. व्यवहारः—legal proceeding or matter. व्यवहार is an operation or proceeding which helps in indicating the wrong that is not known (as done by a particular person, at the time when the judicial inquiry is started) and that pertains to one of two parties that have a dispute (about it). The author gives another definition in the words 'वादि... व्यापारः सः'. वादिप्रतिवादिनौ कर्तारौ यस्मिन् सः ०कर्तृकः. संभवन्ति भोगः साक्षिणः (लिखितादीनि) प्रमाणानि च यस्मिन्—in which possession, witnesses and (other) means of proof (such as documents, oaths and ordeals) are possible (according to circumstances). विरोधि...व्यापारः—it is a proceeding that helps in establishing (the truth) in the midst of conflicting alternatives. सं...मदनरत्ने—for the मदनरत्न, *vide* Appendix B. When the plaintiff (वादी) files his plaint (भाषा), the defendant (प्रतिवादी) has to file his reply (उत्तर). This latter is of four kinds (*viz.* मिथ्या, संप्रतिपत्ति, प्रत्यवस्कन्दन, प्राङ्न्याय), as we shall see later on (text p. 14, ll. 14-15). When the defendant

admits the truth of the matter stated in the plaint and does not put forward any ground why judgment should not be given in favour of the plaintiff, it is said to be संप्रतिपत्त्युत्तर (a reply of confession or admission). It will be noticed that in such a case, though there is a plaintiff and a defendant, there is no necessity to employ means of proof such as possession and there is no necessity to establish by reasoning one of two alternatives. Hence the word व्यवहार cannot be applied in its primary literal sense as defined above to a case of संप्रतिपत्त्युत्तर, but it can be applied to it only in a secondary (भाक्त) sense (by analogy). This is the view of the मदनरत्न, which seems to be approved of by नीलकण्ठ. वाद...दलम्—the latter part of the definition (viz the word सम्भ...णकः) serves to exclude वाद, वितण्डा &c. According to the न्यायसूत्र, the भाष्य of वात्स्यायन and the वार्तिक thereon, a disputation (called कथा which is defined in the तर्कभाषा as 'नानावक्तृकः पूर्वोत्तरपक्षप्रतिपादकवाक्यसन्दर्भः') is of three kinds, वाद, जल्प and वितण्डा. In a वाद there are two opposing propositions both sought to be supported by the *pramāṇas* (such as प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द &c.) and by *reductio ad absurdum* and both put in the five-membered syllogism and at last one of them is established or accepted as the correct one. For example, one disputant may say that the soul exists, another may propound the opposite that there is no soul. Both support their positions by appealing to प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द &c. and at last it is established that there is a soul. A वाद takes place between teacher and pupil or between those who are earnest seekers after truth. A जल्प is a disputation where the only object is to gain a victory over one's opponent. A वितण्डा is mere cavilling. A वैतण्डिक simply finds fault with his opponent's proposition but does not seek to establish a proposition of his own. वाद and वितण्डा are similar to व्यवहार in that in both there are two disputants

opposed to each other (*i. e.* the word वादि...कर्तृकः may apply to वाद् and वितण्डा). They are dissimilar in so far that वाद् and वितण्डा employ प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द as प्रमाणs: while in व्यवहार the प्रमाणs relied upon are possession, witnesses and documents. This means that the word संभव...माणकः cannot apply to वाद् and वितण्डा. 'प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो **वादः**। यथोक्तोपपन्न, छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो **जल्पः**। स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो **वितण्डा**।' न्यायसूत्र I. 2. 42-44; 'एकाधिकरणस्थौ विरुद्धौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षौ प्रत्यनीकभावादस्ति आत्मा नास्त्यात्मेति।...प्रमाणैः तर्केण च साधनं उपालम्भश्चास्मिन् क्रियते साधनं स्थापना उपालम्भः प्रतिषेधः। यावदेकतरो निवृत्त एकतरो व्यवस्थित इति निवृत्तस्योपालम्भः।...स जल्पो वितण्डा भवति, किंविशेषणः, प्रतिपक्षस्थापनया हीनः, यौ तौ समानाधिकरणौ विरुद्धौ धर्मौ प्रतिपक्षावित्युक्तौ तयोरेकतरं वैतण्डिको न स्थापयतीति परपक्षप्रतिषेधेनैव प्रवर्तत इति।' वात्स्यायनभाष्य; 'तत्र गुर्वादिभिः सह वादः, विजिगीषुणा सह जल्पवितण्डे।...द्वितीयपक्षवादी वैतण्डिको न किंचित् पक्षं स्थापयति। अपरे तु ब्रुवते दूषणमात्रं वितण्डेति।' न्यायवार्तिक. 'तत्त्वबुभुत्सोः कथा वादः' तर्कभाषा.

The मिताक्षरा (on याज्ञवल्क्य II. 1.) defines व्यवहार as 'अन्यविरोधेन स्वात्मसंबन्धितया कथनं व्यवहारः। यथा कश्चिदिदं क्षेत्रादि मदीयमिति कथयति। अन्योपि तद्विरोधेन मदीयमिति'. 'तस्मादत्र व्यवहारशब्देन वादिप्रतिवादिव्यापार एव वक्तव्यः' अपरार्क (on याज्ञवल्क्य II. 1). कात्यायन derives the word व्यवहार and defines it as follows:—प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे। साध्यमूलस्तु यो वादो व्यवहारः स उच्यते॥ (quoted by अपरार्क on याज्ञवल्क्य II. 1, by the स्मृतिच० and by वीर० p. 5); वि नानार्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते। नानासंदेहहरणाद् व्यवहार इति स्मृतः॥ (quoted by कुल्लूक on मनु० 8. 1 and by वीर० p. 6).

Page 1, line 14—Page 2, line 16. तत्पदम्-तस्य व्यवहारस्य पदम्—a title (or division) of law. अपरार्क says 'पदं स्थानं विषय इति यावत्' (on याज्ञवल्क्य II. 1.) and 'पदं स्थानं निमित्तमिति यावत्' (on याज्ञवल्क्य II. 5.). स्मृत्याचाराभ्यां व्यपेतः त्यक्तः तेन. आवेदयति चेद्राज्ञे-'राजशब्दः पूगश्रेण्यादीनामुपलक्षणार्थः' सुबोधिनी on मिताक्षरा. ऋणादानं-non-payment of debt. निक्षेपः deposit. अस्वामिविक्रय sale by one who is not the owner. संभूयसमुत्थान partnership. दत्तस्य अनपकर्म—resumption of gifts. वेतनस्य अदानं

non-payment of wages. संविद्व्यतिक्रमः nonperformance or breach of agreements or conventions. क्रय...शयः repentance about *i. e.* rescission of purchase and sale. स्वामिपालयोर्विवादः—dispute between owner (of cattle, or master) and herdsman (or servant). पारु...वाचिके roughness of speech (*i. e.* abuse or defamation) and of bodily injury (*i. e.* assault and beating). साहसं violence. स्त्रीसंग्रहण adultery. स्त्रीपुंधर्मः duties of man and wife. विभागः partition. द्यूतं gambling carried on with dice and other lifeless materials. आह्वयः betting carried on by employing living beings (men, cocks, bulls, horses). *Vide* मनु॰ 9.223 'अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥'. अत्र...न्यायेन—बृहस्पति says that साहस is of four kinds *viz.* manslaughter, theft, adultery and the twofold पारुष्य. मनु enumerates स्तेय, स्त्रीसंग्रहण, दण्डवाचिकपारुष्य and साहस as separate titles of law, while the first three are really subdivisions of साहस. The author says that the separate mention of the three is in accordance with the maxim called गोबलीवर्दन्याय. When a man says गाव आनीयन्तां बलीवर्दाश्च, the separate mention of बलीवर्दाः (bulls), that are really included under गावः, is due to the fact that बलीवर्द्s being more intractable than cows, they are specifically and prominently mentioned in order to invite special attention to them. So here also, though स्तेय, स्त्रीसंग्रहण and पारुष्य are included in साहस, they are separately enumerated to draw special attention to them. Compare the words of अपरार्क on याज्ञवल्क्य III. 230 (अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा । निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसंमितम् ॥) 'गोबलीवर्दन्यायेन च पौनरुक्त्यपरिहारः'. Compare वीर॰ p. 36 'सब्राह्मणपुरोहितः ससभ्य इति पूर्वोदाहृतकात्यायनवचने ब्राह्मणानां सभ्यानां च भेददर्शनान्नियुक्तानियुक्तविशेषेण गोबलीवर्दन्यायेन सभ्यानां ब्राह्मणानां च राजसहायत्वं व्यवहारदर्शनेऽवगन्तव्यम्'. This न्याय is the same as ब्राह्मणपरिव्राजकन्याय (ब्राह्मणा भोज्यन्तां परिव्राजकाश्च), which occurs in the शांकरभाष्य on ब्रह्मसूत्र III. 1. 11).

नारद also enumerates eighteen titles, but they are slightly different from those of मनु. ऋणादानं ह्युपनिधिः संभूयोत्थानमेव च । दत्तस्य पुनरादानमशुश्रूषाभ्युपेत्य च ॥ वेतनस्यानपाकर्म तथैवास्वामिविक्रयः । विक्रीयासंप्रदानं च क्रीत्वानुशय एव च ॥ समयस्यानपाकर्म विवादः क्षेत्रजस्तथा । स्त्रीपुंसयोश्च संबन्धो दायभागोथ साहसम् ॥ वाक्पारुष्यं तथैवोक्तं दण्डपारुष्यमेव च । द्यूतं प्रकीर्णकं चैवेत्यष्टादशपदः स्मृतः ॥ नारद (व्यवहारमातृकाध्याय 16-19). It should be noted that नारद includes स्तेय and स्त्रीसंग्रहण under साहस as he does not separately mention them. Of द्यूत and समाह्वय he makes one title, while for the single पद of पारुष्य, he makes two, *viz.* वाक्पारुष्य and दण्डपारुष्य. For निक्षेप and संविद्व्यतिक्रम he uses the titles उपनिधि and समयस्य अनपाकर्म. नारद omits स्वामिपालविवाद and adds अभ्युपेत्याशुश्रूषा, विक्रीयासंप्रदान and प्रकीर्णक as separate titles.

These eighteen, it should be noted, are only the principal heads of legal disputes. नारद himself says that their subdivisions would come to 132. 'एषामेव प्रभेदोन्यो द्वात्रिंशदधिकं शतम्' (व्यवहारमातृकाध्याय verse 20). So also कात्यायन says 'अष्टादश क्रियाभेदाद्भिन्नान्यष्टसहस्रशः' quoted in स्मृतिच० (व्य. p. 12).

These eighteen titles show that no clear distinction was made by Manu between civil and criminal law. But later writers like बृहस्पति made this distinction and laid down that fourteen out of the eighteen titles were of a civil nature (hence called अर्थसमुत्थ or धनसमुद्भव) and four were of a criminal nature (हिंसासमुद्भव). *Vide* स्मृतिचन्द्रिका (व्य० p. 9) 'कुसीदनिध्यदेयाद्यसंभूयोत्थानमेव च । भृत्यदानमशुश्रूषा भूवादोस्वामिविक्रयः ॥ क्रयविक्रयानुशयः समयातिक्रमस्तथा । स्त्रीपुंसयोगः स्तेयं च दायभागोक्षदेवनम् ॥ एतान्यर्थसमुत्थानि पदानि तु चतुर्दश । पुनरेव प्रभिन्नानि क्रियाभेदादनेकधा ॥ पारुष्ये तु वधश्चैव परस्त्रीसंग्रहस्तथा । हिंसोद्भवानि चत्वारि पदान्याह बृहस्पतिः ॥'. *Vide* पराशरमाधवीय (vol. III. part 1 p. 21) for the same. The व्यवहारमातृका of जीमूतवाहन (p. 277) says 'एवमष्टादशपदानि व्यवहारस्य तत्र धनविषयश्चतुर्दशधा हिंसामूलश्च चतुर्धा । तदाह बृहस्पतिः । द्विपदो व्यवहारश्च धनहिंसासमुद्भवः । द्विसप्तधार्थमूलश्च हिंसामूलश्चतुर्विधः ॥'. This verse is quoted in the पराशरमाधवीय also (vol. III. part 1 p. 20).

It should not be supposed that these eighteen titles exhaust the whole realm of law. The words of याज्ञवल्क्य (आवेदयति चेद्राज्ञे) indicate that he looks upon such matters alone as व्यवहारपद्s as follow on a complaint made by a private individual against another. The मनुस्मृति lays down that neither the king nor a king's officer should take upon himself the litigation among people 'नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः । न च प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथंचन ॥' (8. 43). The व्यव० मा० says (p. 285) 'परेणात्र पराजयावधारणात् राज्ञा च स्वयं विवादो नोत्थापनीयः। यदाह कात्यायनः । न राजा तु वशित्वेन धनलोभेन वा पुनः । स्वयं कार्याणि कुर्वीत न वागमविवादिनाम् ॥'. But there were other matters such as the collection of taxes, treasure trove, murder, in which the king was himself to set the judicial machinery in motion. The व्यव० मा० (p. 296) quotes बृहस्पति on this point 'अष्टादशपदो वादो विचार्यो विनिवेदितः । सन्त्यन्यानि पदान्यत्र तानि राजा विशेत्स्वयम् । षड्भागहरणं शुद्धं समयातिक्रमो विधिः । वधः संहरणं स्तेयमासेधाज्ञा-व्यतिक्रमः ॥ एतानि पदानि राजैव विशेत् । राज्ञैव स्वयमनुसरणीयमिति । अष्टादश विवादास्तु अर्थिनिवेदिता एवानुसरणीयाः ।'. The नारदस्मृति (प्रकीर्णकाध्याय 1-4) says that under प्रकीर्णक are included all legal matters that are set on foot by the king (such as the disobedience of his orders, mixture of castes &c.) and all matters that are not included in the other व्यवहारपद्s. 'प्रकीर्णके पुनर्ज्ञेयो व्यवहारो नृपाश्रयः । राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥...न दृष्टं यच्च पूर्वेषु तत्सर्वं स्यात् प्रकीर्णके ॥'.

---

२ व्यवहारमातृकाः

Page 2, line 17. व्यवहारमातृकाः—Summary or list of categories in judicial procedure. जीमूतवाहन's work dealing with general topics of व्यवहार (*viz.* judge, plaint, reply, means of proof &c.) is styled व्यवहारमातृका. The मिता० also styles the first eight verses of याज्ञ० on व्यवहार 'साधारणव्यवहारमातृका' and says 'एवं सर्वव्यवहारोपयोगिनीं व्यवहारमातृकामभिधाय' (on या. II. 9). The word मातिका occurs frequently in Abhidhamma and other Pāli texts and 'Mātikādharo' is an epithet of a learned Bhikkhu (S. B. E. vol. XX p. 2 n. 1).

Page 2, line 19—page 3, line 16. गृहं means राजगृहम् (palace). तस्य refers to गृहम्. प्राग्दिशि—to the east (of the palace). स्मृतिच० (व्य. p. 19) quotes शङ्ख 'धर्मस्थानं प्राच्यां दिशि तच्चाभ्युदकैः समवेतं स्यात्'. लक्षण्या—possessing the auspicious characteristics laid down in the वास्तुशास्त्र. अधिक्रियते—is authorised or is carried on (प्रस्तूयते). According to बृहस्पति a सभा is of four kinds 'प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठा च मुद्रिता शासिता (*v. l.* शास्त्रिता) तथा । चतुर्विधा सभा प्रोक्ता सभ्याश्चैव तथाविधाः ॥ प्रतिष्ठिता पुरे ग्रामे चला नामाप्रतिष्ठिता । मुद्रिताध्यक्षसंयुक्ता राजयुक्ता च शासिता (*v. l.* शास्त्रिता) ॥ (quoted in अपरार्क p. 600 on याज्ञ. II. 1 and by the स्मृतिच० व्यवहार० p. 18).* मन्त्रज्ञैः—who are expert in politics or statecraft. कार्यिणाम्—of litigants. नृपः...क्षत्रिय एव—There were Brāhmaṇa dynasties of kings like that of the Vākāṭakas and S'ūdras and Ābhīras also ruled in India. सप्राड्विवाकः...धर्मतः—बृहस्पति enumerates ten *aṅgas* of a सभा. 'नृपोधिकृतसभ्याश्च स्मृतिर्गणकलेखकौ । हेमाग्न्यम्बुस्वपुरुषाः साधनाङ्गानि वै दश ॥ वक्ताध्यक्षो नृपः शास्ता सभ्याः कार्यपरीक्षकाः। स्मृतिर्विनिर्णयं ब्रूते जयदानं दमं तथा । शपथार्थे हिरण्याग्नी अम्बु तृषितजन्तुषु । गणको गणयेदर्थं लिखेन्न्यायं च लेखकः । प्रत्यर्थिसभ्यानयनं साक्षिणां च स्वपूरुषः । कुर्यादलमकौ रक्षेदर्थिप्रत्यर्थिनौ सदा ॥' (quoted in

अपरार्क p. 600). The पुरोहित was a very important adviser of the king. कौटिल्य's अर्थशास्त्र says 'पुरोहितमुदितोदितकुलशीलं षडङ्गे वेदे दैवे निमित्ते दण्डनीत्यां च अभिविनीतमापदां दैवमानुषीणामथर्वभिरुपायैश्च प्रतिकर्तारं कुर्वीत। तमाचार्यं शिष्यः पितरं पुत्रो भृत्यः स्वामिनमिव चानुवर्तेत ।' (I. 9). The मनुस्मृति says 'पुरोहितं च कुर्वीत वृणुयादेव चर्त्विजः । तेस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च ॥' (VII. 78). The सभ्यs were somewhat like the assessors or jurors of modern times. According to the verse of याज्ञवल्क्य (II. 2) quoted below the king had to appoint certain persons as *Sabhyas* or *Sabhāsads* to help in the administration of justice. They were not to be less than three and they might be five or seven. 'सोस्य कार्याणि संपश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः । मनु० 8. 10 ; लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः quoted below (p. 4 lines 12–13) from बृहस्पति. The मिताक्षरा (on या० II. 2), the स्मृतिच० and the वीर० say that the सभ्यs were to be ब्राह्मणs. The king was to preside over the सभा together with ब्राह्मणs and सभ्यs. The question arises what difference was made between the two. नीलकण्ठ following the मिताक्षरा says that सभ्यs are those who are appointed by the king to help in the disposal of judicial work; while ब्राह्मणs (in the verse of कात्यायन) are those that are not so appointed. Those who are appointed by the king had to dissuade the king from going against the decision arrived at by them, while the ब्राह्मणs in the सभा who were not appointed incurred no blame if they did not dissuade the king from going counter to their decision. 'तत्र नियुक्तानां यथावस्थितार्थकथनेपि यदि राजान्यथा करोति तदासौ निवारणीयोन्यथा दोषः । उक्तं च कात्यायनेन । अन्यायेनापि तं यान्तं येनुयान्ति सभासदः । तेपि तद्भागिनस्तस्माद्बोधनीयः स तैर्नृपः ॥ इति । अनियुक्तानां पुनरन्यथाभिधानेनभिधाने वा दोषो न तु राज्ञोनिवारणे' मिता० (on या० II. 2). It is to such ब्राह्मणs as are not appointed that the following verse refers 'सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् । अब्रुवन्विब्रुवन्वापि नरो भवति किल्बिषी' ॥ मनु० 8. 13. The words 'नियुक्तो वानियुक्तो वा' are ascribed to वसिष्ठ in the स्मृतिचन्द्रिका and the वीरमित्रोदय (p. 37).

का च ते पीडा मा भैषीः' &c. The number of अमात्यs was not fixed. कौटिल्य says 'मन्त्रिपरिषदं द्वादशामात्यान् कुर्वीतेति मानवाः । षोडशेति बार्हस्पत्याः । विंशतिमित्यौशनसाः । यथासामर्थ्यमिति कौटिल्यः ।' (अर्थशास्त्र I. 15). In the verse सर्वशास्त्रा०, both विप्र and द्विज are used and hence नीलकण्ठ says 'अत्र पुनर्द्विज०'. On the question of excluding a S'ūdra from the position of a judge, compare मनु (VIII. 20–21) 'जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद् ब्राह्मणब्रुवः । धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथंचन ॥ यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् । तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥'. With श्रुताध्ययन० compare नारद (3.5 p. 41) 'धर्मशास्त्रार्थकुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । समाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासदः ॥'. यज्ञसदृशी सभा—बृहस्पति has fine verses making व्यवहार a यज्ञ 'यज्ञे संपूज्यते विष्णुर्व्यवहारे महीपतिः । जयी तु यजमानोत्र जितः पशुरुदाहृतः ॥ पूर्वपक्षोत्तरावाथं प्रतिज्ञा च हविः स्मृतः । त्रयी शास्त्राणि सभ्यास्तु ऋत्विजो दक्षिणादने ॥' quoted in व्य. मा. (p. 284). शब्दः—grammar. अभिधान lexicon. गणकलेखकौ accountant and scribe. आकारणे रक्षणे च for summoning and guarding. साध्यस्य साधकः who helps in arriving at the truth that is to be established (by calling the parties, witnesses &c). अपश्यता कार्यवशात्— compare मनु (VIII. 9) यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् । तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥. न्यायं legal proceeding.

Page 5, lines 14–20. नृपेणाधिकृताः—The king was the fountain of justice, next to him was the judge appointed by him, then came पूग, श्रेणि and कुल. This was the gradation of courts. अपरार्क says 'तेन कुलदृष्टे व्यवहारे कुलद(दु ?)ष्टत्वशङ्कायां श्रेण्या परीक्षणं युक्तम्। श्रेणिदृष्टे पूगैः पूगदृष्टे नृपाधिकृतैः न तु विपरीतकृतम्.' मेधातिथि (on मनु. VIII. 2) quotes the verse of नारद (I. 7.) cited below and explains 'तत्र कुलानि बन्धुजनसमूहः । तैर्या व्यवस्था कृता ततो न विचलितव्यम् । अथ तत्र ताश्च स्युस्तवैतेधिकतरं संबन्धिन इति वदद्भिस्तु तत् श्रेणिषु निवेदितव्यम्। श्रेणयः समानव्यवहारजीविनो वणिक्प्रभृतयः । '. विश्वरूप on या. (II. 211) says 'पूगशब्दश्चात्र गणमात्रवचनः'. पूग was something like a village *Panchayat.* श्रेणि was a guild of persons belonging to the same caste and pursuing the same occupation, such as a guild of oilmen or weavers.

'एकजातिनिविष्टानां समानवृत्त्युपजीविनां समूहः श्रेणिर्यथा रजकश्रेणिः' अपरार्क on या० II. 192. कुल—the kindred of the parties. One could appeal to his kindred in the first instance. Then in an appropriate case, he could proceed to the guild to which he belonged, then to the whole village *Panchayat*. In ancient India the organisation of guilds (श्रेणि) must have been efficient and complete, as they received deposits of money and paid interest on them from generation to generation for religious and charitable purposes. In one of the Nasik Inscriptions we read 'गोवधनवाथवासु श्रेणिसु कोलीकनिकाये 2000 वृधि पडिकशत अपरकोलीकनिकाये १००० वधि पायुन पडिकशत एते च काहापणा अपडिदातवा वधिभोजा' (Bombay Gazetteer vol. 16 p. 572).

Another Nasik Inscription speaks of a deposit of 1000 with a कुलरिकश्रेणि and of 500 with a तिलपिषकश्रेणि (B. G. vol. 16 p. 579). The Indore copperplate of Skandagupta (465–466 A.D.) speaks of a तैलिकश्रेणि (Gupta Inscriptions p. 70) and we are told that a guild of silk weavers from Lāṭa came to Das'apura in Malva and built a temple of the sun (I. A. vol 15. p. 194). याज्ञवल्क्य (II. 192) lays down that the king should enforce the special rules and customs of guilds &c. 'श्रेणिनैगमपाखण्डिगणानामप्ययं विधिः । भेदं चैषां नृपो रक्षेत् पूर्ववृत्तिं च पालयेत् ॥'. The विवादरत्नाकर (last तरङ्ग) quotes the following definitions from कात्यायन. 'नानापौरसमूहस्तु नैगमस्तु प्रकीर्तितः । नानायुधधरव्राताः (धरा व्राताः ?) समवेताः प्रकीर्तिताः ॥ समूहो वणिजादीनां पूगः संपरिकीर्तितः । प्रव्रज्यावसिता ये तु पाषण्डाः परिकीर्तिताः ॥ ब्राह्मणानां समूहस्तु गणः संपरिकीर्तितः । शिल्पोपजीविनो ये तु शिल्पिनः परिकीर्तिताः ॥ आर्हतसौगतानां तु समूहः सङ्घ उच्यते । चाण्डालश्वपचादीनां समूहो गुल्म उच्यते ॥ गणपाषाणपूगाश्च व्राताश्च श्रेणयस्तथा । समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्गाख्यास्ते बृहस्पतिः ॥'. Even Pāṇini speaks of श्रेणि, पूग and सङ्घ. 'श्रेण्यादयः कृतादिभिः' (पा. II. 1. 59) and 'बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्' (पा. V. 2. 52). For the gradation of courts, compare नारद (I. 7) 'कुलानि श्रेणय-

श्चैव गणश्चाधिकृतो नृपः । प्रतिष्ठा व्यवहाराणां गुर्वेभ्यस्तूत्तरोत्तरम् ॥'. The वीरमित्रोदय (p. 40) quotes the following verses from बृहस्पति 'राज्ञो ये विदिताः सम्यक्कुलश्रेणिगणादयः । साहसन्यायवर्जानि कुर्युः कार्याणि ते नृणाम् ॥ कुलश्रेणिगणाध्यक्षाः प्रोक्तनिर्णयकारिणः । येषामग्रे निश्चितस्य प्रतिष्ठा तूत्तरोत्तरा ॥ विचार्य श्रेणिभिः कार्यं कुलैर्यन्न विचारितम् । गणैश्च श्रेण्यविख्यातं गणाज्ञातं नियुक्तकैः ॥'. It remarks 'कुलादीनां ज्ञात्यादिरूपाणां दाक्षिण्यादिना अन्यथादर्शनमपि संभाव्यत इति कुदृष्टोद्भावकवचनेन राजादीनामसंभवः श्रेण्यादीनामुदासीनतया ततो बलवत्ता ।'. करणं seems to be an abbreviation of अधिकरणम्; compare नारद (II. 18) for this meaning of करण 'रागादीनां यदेकेन कोपितः करणं (*v. l.* करणे) वदेत् । तदादौ तु लिखेत्सर्वं वादिनः फलकादिषु ॥'. ये चारण्य...करणं भवेत् for persons who are denizens of the forest, a court should be held in the forest.

Page 6, lines 2–14. दिवसस्याष्टमं &c.—The day (of twelve hours) is to be divided into eight parts (*i. e.* each part would be of half a प्रहर or one hour and a half). The proper time for holding the court of justice would be from half past seven till noon. The अर्थशास्त्र of कौटिल्य divides the day into eight parts and assigns to the second the work of looking into the affairs of the subjects. 'नाडिकाभिरहरष्टधा रात्रिं च विभजेत् । छायाप्रमाणेन वा । ...तत्र पूर्वे दिवसस्याष्टभागे रक्षाविधानमायव्ययौ च शृणुयात् । द्वितीये पैरजानपदानां कार्याणि पश्येत् ।' (15th अधिक॰ 19th अध्याय); compare परा. मा (vol III part 1 p. 23) 'दिवसमष्टधा कृत्वा प्रथमं भागमग्निहोत्राद्यर्थं मुक्त्वा अनन्तरं भागत्रयं व्यवहारकालः'; वीर॰ p. 28 'अष्टमो भागः प्रथमप्रहरार्धम् । भागत्रयं तदुत्तरमावर्तनात् प्राक्तनम् । अन्यथा पूर्वाह्णविधिविरोधात् । प्रथमप्रहरार्धत्यागोपि नित्यहोमादिबाधपरिहारौपयिकतया दृष्टार्थ एव ।'. अपरार्क (p. 601) quotes a similar verse from कात्यायन 'आद्यादह्नोष्टभागाद्यदूर्ध्वं भागत्रयं भवेत् । स कालो व्यवहारस्य शास्त्रदृष्टो मनीषिभिः ॥'. आवर्तनात्प्राचीनं before mid-day. आवर्तन is mid-day. Compare 'आवर्तनात्तु पूर्वाह्णोप्यपराह्णस्ततः परम् । मध्याह्नस्तु तयोः सन्धिर्यदावर्तनमुच्यते ॥' quoted in the चतुर्वर्ग॰ (vol III part 2 p. 327). The स्मृतिच॰ (श्राद्ध॰ p. 363) quotes the verse as from स्कन्दपुराण. धर्मशास्त्र—the धर्मसूत्रs of गौतम, आपस्तम्ब, the मनुस्मृति,

the महाभारत &c. अर्थशास्त्र—(राजनीति) works on politics, like that of कौटिल्य. स्मृतिच० (व्य. p. 24) quotes the भविष्यपुराण 'षाड्गुण्यस्य प्रयोगश्चाप्रयोगः कार्यगौरवात् । सामादीनामुपायानां योगो व्याससमासतः ॥ अध्यक्षाणां च निक्षेपः कण्टकानां निरूपणम् । दृष्टार्थेयं स्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्गरुडाग्रज ॥ इति' and then remarks 'दृष्टार्थायाः स्मृतेरुदाहरणमात्रमेतत् । एवं च सन्धिविग्रहादिदृष्टार्थविषया स्मृतिरर्थशास्त्रमित्यर्थः'.

Page 6, line 15—page 8, line 10. The example of the conflict of धर्मशास्त्र and अर्थशास्त्र given by the मिताक्षरा (on या० II. 21), the स्मृतिचन्द्रिका and the वीर० is as follows:— "'हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा यतः । अतो यतेत तत्प्राप्तौ' इत्यर्थशास्त्रम् । 'धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः' इति धर्मशास्त्रम् । तयोः क्वचिद्विषये विरोधो भवति । यथा । चतुष्पाद्व्यवहारे वर्तमाने एकस्य जयेवधार्यमाणे मित्रलब्धिर्भवति न धर्मशास्त्रमनुसृतं भवति । अन्यस्य जयेवधार्यमाणे धर्मशास्त्रमनुसृतं भवति मित्रलब्धिर्विपरीता । तत्रार्थशास्त्राद्धर्मशास्त्रं बलवत् ।". That आपस्तम्ब also was of this opinion follows from his prescribing a heavy penance for preferring the dictates of अर्थशास्त्र over धर्मशास्त्र. 'धर्मार्थसंनिपातेर्थग्राहिण एतदेव' आप. ध. सू. I. 9. 24. 23. स्मृत्योर्विरोधे &c.—When two स्मृति texts conflict, that should be the preferable decision (or reasoning) which follows the practice of respectable old people. Compare नारद p. 40 धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः । व्यवहारो हि बलवान्धर्मस्तेनावहीयते ॥. परा० मा. explains 'व्यवहारतो वृद्धव्यवहारात् प्रसिद्धो न्यायो बलवान्'; स्मृतिच० 'श्रुतिमूलस्मृत्योर्विरोधे वृद्धव्यवहारावगतसावकाशनिरवकाशत्वादितर्कबलेन यथा व्यवस्थितविषयता तयोर्ज्ञायते तथा ग्रहीतव्यमित्यर्थः'; वीर० (p. 17) 'न्यायानुपष्टब्धस्मृत्यपेक्षया न्यायोपष्टब्धा स्मृतिर्बलवतीति न्यायानुपष्टब्धस्मृतेस्तात्पर्यान्तरकल्पना कार्येति । तस्य चोत्सर्गापवादविषयव्यवस्थाविकल्पादिरूपस्य न्यायस्य प्रत्यायकं हेतुमाह व्यवहारत इति । वृद्धव्यवहारादन्वयव्यतिरेकादिरूपाद्नादिव्युत्पत्त्यापरपर्यायान्न्यायो प्रत्येतव्य इत्यर्थः'. When two texts conflict, they must either be explained as being a rule and its exception or as allowing an option or as both having a special province of their own separately. The examples cited in the commentary of नारद are:—मनु० (IX. 64–66) forbids the practice

of नियोग, while गौतमधर्मसूत्र (18. 4–8) and या० (I. 68) allow it. The decision, as laid down by the मिताक्षरा in another connection, is that नियोग is not allowed in the Kali age, as it is opposed to the sense of the people in these days. 'अयं विषमो विभागः शास्त्रदृष्टस्तथापि लोकविद्विष्टत्वान्नानुष्ठेयः। अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु—इति निषेधात्।...उक्तं च। यथा नियोगधर्मो नो नानुबन्ध्यावधोपि वा। तथोद्धारविभागोपि नैव संप्रति वर्तते।' मिता० (on या० II. 117). केवलं शास्त्रमाश्रित्य—युक्ति means 'लोकव्यवहार' according to the व्यव० मा०. The स्मृतिच० (व्य० p. 24) says 'अतस्तर्कानुगृहीतमेव शास्त्रार्थमाश्रित्य निर्णेतव्यमित्यर्थादुक्तं भवति'. गौ. ध. सू. (XI. 23) says 'न्यायाधिगमे तर्कोभ्युपायः'. देशाचाराद्यप्यालोचयेत्—Marriage with a maternal uncle's daughter offends against the rule prohibiting marriage among near *sapiṇḍas*; but among many Brāhmaṇa sub-castes in the Deccan such marriages are not only allowed, but are looked upon with great favour. If a king were to follow the strict letter of the *smṛtis* on सापिण्ड्य, he would have to hold such marriages absolutely null and void. Such a proceeding however would arouse bitter opposition and discontent. Hence almost all Smṛtis ask the ruler to respect local and family usages. Compare या० (I. 343) 'यस्मिन्देशे य आचारो व्यवहारः कुलस्थितिः। तथैव परिपाल्योसौ यदा वशमुपागतः॥'. The position of गौतम (ध. सू. XI. 20 देशजातिकुलधर्माश्चाम्नायैरविरुद्धाः प्रमाणम्) and of बोधायन was rather uncompromising. बोधायन says 'पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतः। यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यामः। यथैतदनुपेतेन सह भोजनं स्त्रिया सह भोजनं पर्युषितभोजनं मातुलपितृष्वसृदुहितृगमनमिति। इतरदितरस्मिन् कुर्वन्दुष्यतीतरदितरस्मिन्। तत्र तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात्। मिथ्यैतदिति गौतमः। उभयं चैव नाद्रियेत शिष्टागमविरोधदर्शनात् शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनाच्च।' (I. 1. 17–24). मध्यदेशे &c.—In मध्यदेश (Brāhmaṇas) become (hired) labourers, engage in crafts of various kinds and eat beef. For मध्यदेश, see मनु० (I. 21) 'हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि। प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः॥'. पूर्वे—eastern people (like those in Bengal). अनेन...ईकाः by

doing such things they do not become liable to undergo प्रायश्चित्त and punishment (at the hands of the king). Before this line we have the line 'खशजाताः प्रगृह्णन्ति भ्रातृभार्यामभर्तृकाम्' in वीर० (p. 29.) As to मातुलसुतापरिणयन see notes below on दत्तकप्रकरण. Compare यशस्तिलक (4th आश्वास p. 95) 'श्रूयते हि वङ्गीमण्डले नृपतिदोषाद्गूढदेवेष्वासवोपयोगः पारसीकेषु च स्वसवित्रीसंयोगः सिंहलेषु विश्वामित्रसृष्टिप्रयोग इति ।'. यत्त्वत्र केचित्—In some स्मृतिs, प्रायश्चित्तs are prescribed for those who do the above—mentioned acts ; some think that those प्रायश्चित्तs are to apply only to such countries as are not mentioned in the passage of बृहस्पति quoted above and hence there is no conflict between बृहस्पति's dictum that these men are not liable to प्रायश्चित्त nor to punishment and between the स्मृतिs prescribing प्रायश्चित्त. The वीर० (p. 29) tells us that the view here set forth was held by मदनरत्नाकर (मदनरत्नकार ?). अन्ये....हुः—others interpret the words of बृहस्पति 'अनेन... दमार्हकाः' differently. They say that those who practise the acts referred to by बृहस्पति are not liable to punishment (which is a way of atoning for their conduct), but they have to undergo प्रायश्चित्त ; while persons who practise those acts in countries other than those mentioned are liable to both punishment and प्रायश्चित्त. The वीरमित्रोदय holds this view. वणिक्शिल्पि०—This and the following verses do not lay down that the king is not at all to adjudicate upon disputes between merchants, artisans &c. or between the members of the higher castes about matters peculiar to the castes or the orders (आश्रमs); but the meaning is that the king should not hastily decide himself but should call in the aid of experts.

Page 8, line 11—page 10, line 13. विचार्य... दिशेत्—having reflected over (the words of the complainant or plaintiff). If the matter be reasonable, then the king should, in order to summon (the

person complained against or defendant), hand over to that man (who complains or who is plaintiff) a sealed letter or should order the servant (called साध्यपाल above) to summon him. If a man were to say 'मया जन्मान्तरेऽस्मै दत्तमृणं न प्रत्यर्पयति', the king should dismiss the plaint, as it is not न्याय्य, and he should not put the defendant to unnecessary trouble by summoning him. Compare बृहस्पति 'यस्याभियोगं कुरुते तत्त्वेनाशङ्कयाथवा। तमेवाह्वानयेद्राजा मुद्रया पुरुषेण वा ॥' quoted in वीर० p. 52 and in स्मृतिच० (व्य. p. 32). वक्तव्येऽर्थे &c. This is explained in परा० मा० (vol III part 1 p. 47) 'प्रथमं तावदर्थी प्रत्यर्थिनोऽग्रे त्वयैतावन्मह्यं देयमित्यादिकं कार्यं ब्रूयात्। तत्र यदि तदुक्तमनभ्युपगम्योत्क्रान्तुमिच्छेत्तदा स्वकार्यपर्यन्तं राजाज्ञया तं निरुन्ध्यात्।'. वक्तव्ये...वादार्थी—the plaintiff may put under restraint (a defendant) who does not stand up to meet (*i. e.* who absconds or avoids) the claim that is to be investigated and who minds not the words of the claimant. यावदा...शेनं till the approach of the (royal servant) summoner 'आहूयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या राजपुरुष आह्वानः' अपरार्क. आसेधः restraint or arrest (under the king's order). स्थानासेधः—स्मृतिच० explains 'स्थानासेधो गृहदेवकुलादिस्थानान्न चलितव्यमित्यवरोधनम्। कालकृतः पञ्चम्यादौ आत्मा दर्शयितव्यो नो चेद्राजाज्ञामुल्लङ्घितवानित्येवंविधः। प्रवासादासेधो यात्रावारणम्। कर्मण आसेधः पण्यप्रसारणादेर्वारणम्। न पुनर्निरीक्षणादेः।'. आसेधयोग्य—This is ascribed to व्यास in the स्मृतिच० (व्य० p. 30) and to कात्यायन in the वीर० (p. 56). यस्त्विन्द्रिय—This is ascribed to कात्यायन in स्मृतिच० (व्य. p. 30) and explained as 'इन्द्रियनिरोधादेः सङ्कटत्वान्न तत्र राजाज्ञातिक्रमोऽपराधमावहतीत्यर्थः'. यस्त्विन्द्रियः...दण्ड्यः He who puts under restraint (his opponent) by such improper means as stopping his senses, or speech or breathing (*i. e.* by gagging his mouth) is liable to be punished. न त्वतिक्रमात्—a man is not liable to punishment for breaking through such restraint. नदीसंतार०—'नद्याः संतरणं नदीसंतारः। कान्तारो दुर्गमो मार्गः। दुष्टचोरव्याघ्रादिदेशो दुर्देशः। उपप्लवः परबलादिभिर्व्याकुलता। एवमादावाज्ञातिक्रमेऽपि

नापराधः।' स्मृतिच० (व्य. p. 30). आसेधयंस्त्वनासेध्यं-This is ascribed to व्यास in स्मृतिच०. विपद्दशाः—चोराद्यपहृतसर्वस्वाः (according to स्मृतिच०). कार्यसाधकैः by those who seek to establish their claims. यजमानः one engaged in a sacrifice. अकल्य...नृपः—These lines are attributed to कात्यायन by वीर० (p. 52) and to हारीत by स्मृतिच० (व्य० p. 33) and पर. मा. They are not found in नारदः but compare नारद I. 52–54. अकल्यः=व्याधितः. क्रियाकुलः—नित्यनैमित्तिककर्मकरणव्यग्रः engaged in religious duties. 'कार्यानिपाती यस्य तत्कालमागच्छतो गुरुतरकार्यविनाशः, व्यसनमिष्टवियोगादि' अपरार्क (p. 606). 'मत्तो मदनीयसेवनेन च्युतमतिः। उन्मत्तो ग्रहाद्याविष्टः। प्रमत्तस्तदानीं सर्वत्रानवधानवान्।' वीर० p. 52. हीनपक्षां...मिष्यते—These are ascribed to कात्यायन by वीर० and पर. मा. हीनपक्षां—who has no relatives left. स्मृतिच० explains 'हीनपक्षा मदाकुला। युवतिमिति तस्या एव विशेषणम्'. ता...स्मृताः they are declared to be dependent on their kinsmen (and therefore their kinsmen should be summoned). ज्ञात्वा...नृपः—these two are ascribed to बृहस्पति by वीर० (p. 53) and कालं देशं च to नारद by अपरार्क (p. 607) and to हारीत by स्मृतिच० यानैः—शिबिकाभिः. अभियोगानुरूपेण—in accordance with the matter in controversy. शतावरः—the minimum being one hundred. The numbers refer to पणs, as कात्यायन says 'कल्पितो यस्य यो दण्डस्त्वपराधस्य यत्नतः। पणानां ग्रहणं तु स्यात्तन्मूल्यं वाथ राजनि॥' quoted by स्मृतिच० (व्य. p. 34).

Page 10, line 15—page 12, line 1. अभियुक्तः—the defendant, the person charged. वादिना—supply सह after the word. अभियोक्ता—complainant or plaintiff. प्रब्रूयात्—should state his proposition. The व्यव. मा. remarks 'द्विविधश्चाभियोक्ता धनार्थी संमानार्थी च'. अभियुक्तस्त्वन्तरं—उत्तरं ब्रूयादित्यर्थः. तयोरन्ते...परम्—'सभ्यप्राड्विवाकयोरिदं पश्चादभिधानमनुयोगादिव्यतिरिक्तप्रत्याकलितविषयकवचनपरम्, अनुयोगादीनां प्रागेव तत्कर्तव्यत्वादित्यवधेयम्' वीर० p. 57. The words refer to the final conclusion arrived at by the सभ्यs and the judge. The latter could ask questions at any time. The words तत्राभियोक्ता state the general rule that the plaintiff or complainant

has a right to begin. 'आज्ञा लेखः पट्टकः शासनं वा आधिः पत्रं विक्रयो वा क्रयो वा। राज्ञे कुर्यात्पूर्वमावेदनं यस्तस्य ज्ञेयः पूर्वपक्षो विधिज्ञैः ॥' नारद (II. 38). कात्यायन states an exception to this 'यस्य वाभ्यधिका पीडा कार्यं वाप्यधिकं भवेत् । पूर्वपक्षो भवेत्तस्य न यः पूर्वं निवेदयेत् ॥' quoted in स्मृतिच० (व्य० p. 35) which further remarks 'एवंविधविषये अर्थिप्रत्यर्थिभावस्य वैपरीत्यं परीक्षकैः कार्यमित्यर्थः.' The same verse would suggest that if litigants were of different castes the gravity of loss or कार्यगौरव would determine priority. अहंपूर्विकया—The idea seems to be that if a plaintiff and defendant come to the court, each having a claim against the other and each claiming to be first heard or if several pairs of plaintiffs and defendants come to the court at the same time, each pair claiming to have his suit heard first, then the investigation was to be made in accordance with the castes of the litigants or with reference to the seriousness of the loss involved in each litigation, where all were of the same caste. Compare मनु० (VIII. 24) 'अर्थानर्थावुभौ बुद्ध्वा धर्माधर्मौ च केवलौ। वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् ॥'. पूर्वोत्तरे—the complaint or plaint and the reply. This gives the direction that in the case of minors, insane persons and idiots their near relatives must act as next friends or guardians *ad litem.* In the case of old and infirm persons they could appoint (नियुक्त) some one who would look after their affairs and who would correspond to the recognised agent (of the Indian Civil Procedure Code Order III r. 1). यो...जयौ—an adverse decision against the next friend, guardian or other person representing the party or a favourable decision is a decision against the party or in favour of the party represented. Compare पितामह quoted in परा. मा० (vol III. part 1. p. 54). 'यः कश्चित्कारयेत् किञ्चिन्नियोगाद्येन केनचित् । तत्तेनैव कृतं ज्ञेयमनिवर्त्यं हि तत्स्मृतम् ॥'. The व्यव० मा० (p. 287) says 'नियुक्तोऽनियुक्तो वा तद्धितैषी सभायामुत्तरं ब्रूयात्'. यत्तु...

नियुक्तपरम्—The words of कात्यायन making it punishable to carry on another's litigation in the absence of close relationship or in the absence of appointment (नियोग) refer only to unauthorised persons. This resembles the rule against champerty and maintenance in English law. The व्यव० मा० (p. 288) quotes a similar verse from बृहस्पति 'यो न भ्राता पिता वापि न पुत्रो न नियोजितः । परार्थवादी दण्ड्यः &c.' वीर० (p. 54) reads 'अन्येषु चातिपापेषु प्रतिवादी न दीयते' after गुर्वङ्गनागमे. कूटकरणे—forgery of a document. The word स्तेय is repeated in this passage and नीलकण्ठ says that this repetition serves the purpose of laying down an absolute prohibition against employing an agent to conduct litigation in this case. नीलकण्ठ here follows मदनरत्न according to the author of the वीर०, who thinks that the first word स्तेय refers to the theft of gold on account of its proximity to ब्रह्महत्या 'पुनः स्तेयग्रहणं सर्वथा तत्र प्रतिनिधिप्रतिषेधार्थमिति मदनरत्नकारः पूर्वं स्तेयग्रहणं ब्रह्महत्यादिसन्दिशात् (?) सुवर्णस्तेयपरमिति तु वयम्'. प्रतिवादी—व्यव० मा. says 'प्रतिनिधीभूय वदति प्रतिवादी' (p. 288).

Page 12, line 2–page 13, line 10. स्थापिते placed before the court. प्रत्यर्थिन्—defendant. यथा...र्थिना as the matter was reported (to the court) by the plaintiff (when he filed his complaint or information, on which the defendant was summoned). नाम the names of the plaintiff and his opponent. A question would arise:—why should the complaint or plaint he written down again in the presence of the defendant, when the matter of complaint had already been stated by the plaintiff? The answer is supplied by the मिता० and other works. 'यथावेदितं पूर्वावेदनमनतिक्रम्य येन प्रकारेणावेदनसमये स्ववचनं लेखितं तथैव प्रत्यर्थिसमक्षमपि न पुनरन्यथा । तथा सत्यन्यवादित्वेन भङ्गप्रसङ्गात् ।...प्रागेवार्थिना स्वप्रतिज्ञातार्थस्य लिखितत्वादधुना लेखनमनर्थकमित्याशङ्कानिरासायाह । समामासेति । संवत्सरमासपक्षतिथिवारार्थिप्रत्यर्थिनामतदीयजातिभिः । आदिशब्दोपात्तैश्च द्रव्यसंख्या—तज्जाति—ऋणग्रहणादि–स्थान–वेला—क्षमालिङ्गादिभिर्यथोपयोगं चिह्नितमिति ।

कार्यमात्रमावेदनकाले लिखितमधुनोपयुक्तविशेषणसहितं लिख्यत इति नानर्थक्यमिति भावः' वीर० (p. 61). The स्मृतिच० says 'समा संवत्सरः स च धनप्रयोगादिकालीनो लेखनीयः। मासादिरपि तत्कालीन एव। आदिशब्दसंगृहीतानि विशेषणानि कात्यायनेन दर्शितानि—निवेश्य कालं वर्ष च मासं पक्षं तिथिं तथा। वेलां प्रदेशविषयं स्थानं जात्याकृती वयः। साध्यद्रव्यप्रमाणं च संख्यां नाम तथात्मनः। राज्ञां च क्रमशो नाम निवासं साध्यनाम च। क्रमात्पितृणां नामानि पीडामाहर्तृदायकौ। क्षमालिङ्गानि चान्यानि पक्षं संकीर्त्य कल्पयेत् ॥...आहर्ता प्रतिग्रहाद्यागमकर्ता। दायको दाता। क्षमालिङ्गानि आत्मीयधनादेः परोपभोगसहननिमित्तानि।' (व्य० p. 36). अर्थवत्—These five verses are ascribed to संग्रहकार in the स्मृतिच०, परा. मा०, and the वीर० (p. 62). अर्थवत्—that discloses a cause of action. 'धर्मसंयुक्तमल्पाक्षरत्वप्रभूतार्थत्वादिगुणान्वितम्। परिपूर्णमध्याहारानपेक्षम्। अनाकुलमसंदिग्धाक्षरकम्। साध्यवत् सिषाधयिषितार्थाहीनम्। वाचकपदं गौणलाक्षणिकरहितम्। प्रकृतार्थानुबन्धि प्रागावेदिताया अविरोधि। प्रसिद्धं लोकप्रसिद्धवस्तुविषयम्। अविरुद्धं पुरराष्ट्रप्राड्विवाकनृपाद्यविरुद्धम्। तथा पूर्वापराविरुद्धं प्रत्यक्षादिप्रमाणाविरुद्धं व्यावहारिकधर्माविरुद्धं च।...निखिलार्थमनवशेषितवक्तव्यम्। देशकालाविरोधि मध्यदेशीयं क्रमुकक्षेत्रं शरत्कालीनमाम्रफलसहस्रमपहृतमित्येवमादिरहितम्। ...परः प्रतिवादी आत्मा वादी पूर्वजास्तयोः पित्रादयः। अनेके राजानो भुक्तिकालीनाः तेषां नामानि परात्म...नामानि तैश्चिह्नितम्। शिष्टमुक्तार्थम्। अर्थवत्त्वादीनि देशकालाविरोधित्वान्तानि अर्थिप्रत्यर्थिनामसहितानि सर्वव्यवहारभाषोपयोगीनि तेन तैः सर्वत्र भाषायामवश्यं भवितव्यम्। तैर्विना क्वचिदपि साध्यसिद्धेः सुखेन कर्तुमशक्यत्वात्। वर्षादीनि पुनर्विशेषणानि सर्वाणि न सर्वत्रोपयोगीनि। कतिपयैर्विनापि तत्र तत्र साध्यसिद्धिसंभवात्। अतो यत्र येषामुपयोगस्तत्रैव तेषां निवेशनं कार्यम्। नेतरत्रापि प्रयोजनाभावात्।' स्मृतिच० (व्य० pp. 36–37). अनाकुलं unambiguous in meaning. साध्यवत् distinctly stating the matter to be established. वाचकानि पदानि यस्य. अविरुद्ध not opposed (to public policy or to the national interest or to the king's interest &c.). साधनक्षमम् capable of proof. देश country (like Aṅga, Vaṅga &c.). प्रदेश location of a field &c. स्थानं village. आवसथ habitation (house &c.). साध्याख्या the name or appellation of the thing (or the relief claimed) sought to be established. आकार posture or features. प्रमाणसंख्या measure and number. क्षमालिङ्ग the reasons of forbearing (to sue for

some time, though another wrongly enjoyed the plaintiff's property). आत्मपीडावत् stating the loss or harm (caused to the plaintiff) or the harassment and restraint (caused to the plaintiff or his surety by the creditor). कथितौ आहर्तृदायकौ यस्मिन्. If a man claims land by way of gift, he has to state the donee and donor. भाषा—The word भाषा, पक्ष and प्रतिज्ञा mean the same thing (*viz.* plaint). परा. मा० (vol. III. part 1. p. 61) quotes similar verses from बृहस्पति. अत्रोक्त...वक्ष्यते—*vide* मिता० 'संवत्सरविशेषणं यद्यपि सर्वव्यवहारेषु नोपयुज्यते तथाप्याधिप्रतिग्रहक्रयेषु निर्णयार्थमुपयुज्यते—आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा इति वचनात् ।' (on याज्ञ. II. 6). When there are two mortgages or pledges of the same land or chattel, the first in time prevails. Hence the year is important. वक्ष्यते—This refers to the words of कात्यायन (quoted under आधि) 'आधिमेकं द्वयोर्यस्तु &c. स्मृत्यन्तरे—The स्मृतिच० and the वीर० (p. 64) ascribe these verses to कात्यायन. स्थानं village. संनिवेश site, location (with boundaries) or features (being round, square &c). अधिवासः neighbour. जातिः caste (of the parties). संज्ञा names of parties. प्रमाणं measure (so many निवर्तनs or, in modern nomenclature, acres). पितृ...कीर्तनम् the names of the fathers and grandfathers of the parties and the names of the three former kings. स्वभावोक्तं—as told naturally (without any pressure from the king or judge). 'स्वभावो भयाद्युपाधिरहितत्वम्' अपरार्क (p. 611). पाण्डुलेखेन with chalk. विशोधितम् corrected. Compare व्यव० मा० (p. 297) 'स तु पक्षः सभ्यैर्लेखनीयः । तदाहतुर्व्यासबृहस्पती—पाण्डुलेखेन फलके भूम्यां वा प्रथमं लिखेत् । न्यूनाधिकं तु संशोध्य पश्चात्पत्रे निवेशयेत् ॥'. Students of the मृच्छकटिक will note the great coincidence between the way in which the complaint was recorded there and the passage quoted above. शोधनस्यावधिम्–the time up to which amendment (of the plaint) may be allowed. शोधयेत् विवक्षितम्—The व्यव० मा० quotes the two verses as from नारद but reverses

the order. The second only is found in the printed नारदस्मृति. अवष्टब्धस्योत्तरेण—when it is once hemmed in by the reply (of the opponent). On these two verses, compare बृहस्पति (quoted in व्यव. मा. p. 295) "ऊनाधिकं पूर्वपक्षं यावद्वादी विशोधयेत् । न दद्यादुत्तरं तावत्प्रत्यर्थी सभ्यसंनिधौ ॥ ऊनाधिकमिति वचनात् पूर्वोक्तादविरुद्धं न्यूनं पूरणीयं, अधिकमपनेयं, न तु विरोधि, परस्परविरोधादेव भाषाया अनादेयत्वेन तस्य भग्नत्वात् । तदेवमुत्तरानन्तरं भाषाशोधननिषेधात्, 'एकं प्रत्यर्थिनो वाक्यं द्वे वाक्ये पूर्ववादिनः' इति पठितमनाकरम् ।".

Page 13, line 11—page 14, line 7. एवं...स्थिते this being the definition of a proper पक्ष (plaint). पक्षाभासाः—that have only the appearance of a पक्ष. अर्थसिद्धाः—They follow from a reflection over the characteristics of a correct plaint (and are not therefore specifically described in such works as याज्ञवल्क्यस्मृति, but are expressly mentioned in other स्मृतिs). स्मृत्यन्तरे—The वीर॰ (p. 66) ascribes this verse to कात्यायन and the व्यव॰ मा॰ (p. 295) seems to do the same. The latter quotes from बृहस्पति 'अप्रसिद्धं सदोषं च निरर्थं निष्प्रयोजनम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षं राजा विवर्जयेत् ॥ तदेव व्याकरोति । न केनचित्कृतो यस्तु सोऽप्रसिद्ध उदाहृतः । अन्यार्थः स्वार्थहीनश्च सदोषः परिकीर्तितः ॥...अप्रसिद्धनिराबाधमिति कात्यायने विशेषः शेषं समानम् ।'. अप्रसिद्ध...हृतमिति—nobody has ever seen खपुष्प and so this complaint is अप्रसिद्ध. The मिता॰ and अपरार्क give a similar example 'मदीयं शशविषाणमनेनापहृतमिति'. वीर॰ (p. 66) gives 'फलसहस्रकृष्टक्षेत्रमपहृतमिति' as an example. It has to be noted that बृहस्पति would regard these as examples of असाध्य and not of अप्रसिद्ध. 'ममानेन प्रदातव्यं शशशृङ्गकृतं धनुः । असंभाव्यमसाध्यं तं पक्षमाहुर्मनीषिणः ॥' (वीर॰ p. 67). निराबाधम् that discloses no injury (of which the court could take cognisance). निरर्थम् that makes no coherent sense. According to बृहस्पति, निरर्थ is that where the injury or loss is so slight that no man of ordinary temper would complain about it. 'स्वल्पापराधः स्वल्पार्थो निरर्थक इति स्मृतः' (quoted in वीर॰ p. 66). The examples of this

would be 'अहमनेन सस्मितमीक्षितः', 'मामकी शिक्षा तेन अपहृता'. निष्प्रयोजनम्—that gives no cause of action. बृहस्पति gives another interpretation of both निरर्थ and निष्प्रयोजन. 'कुसीदाद्यैः पदैर्हीनो व्यवहारो निरर्थकः । वाक्पारुष्यादिभिश्चैव विज्ञेयो निष्प्रयोजनः ॥' (quoted in स्मृतिच॰ and वीर॰ p. 67). Where the information lodged by the अर्थी cannot be brought under anyone of the fourteen titles from ऋणादान (that are अर्थमूल or अर्थोद्भव), the पक्ष is निरर्थक; where it cannot be brought under the four titles beginning with वाक्पारुष्य (that are हिंसासमुद्भव), it is निष्प्रयोजन. असाध्य incapable of proof. अपरार्क explains 'असाध्योऽशक्यसाधनो यथा देवदत्तेनाहमक्षिनिकोचेनोपहसितः—इति । न ह्ययं पक्षः साक्षिविषयः । अल्पकालत्वात् । नापि दिव्यविषयोऽल्पत्वात् । प्रमाणान्तरं तु नैव संभवति ।' (p. 609). तथा च स्मर्यते—These two verses are ascribed to बृहस्पति in परा॰ मा. (vol. III part 1 p. 67). पुरराष्ट्रादिविरुद्धं पुरराष्ट्राचारविरुद्धः (opposed to public policy). 'राज्ञा विवर्जितः निषिद्धः नास्मद्राष्ट्रे रूपकैर्व्यवहर्तव्यमित्यादि' अपरार्क (p. 609). प्रकृतीनां—of the subjects. अनादेयाः inadmissible, that cannot be entertained. न चानेक... विरोधापत्तेः—It may be urged that a plaint would be liable to be not entertained as being पक्षाभास if it contains more than one matter of grievance. To this नीलकण्ठ replies that it is not so. A plaint does not become a पक्षाभास on this ground; to say so would be opposed to the *dictum* of कात्यायन 'a king, from a desire to find out the truth, should surely entertain even such a matter as contains many propositions (or grievances) and as is definitely stated so far as judicial procedure is concerned'. 'यदि प्रतिज्ञासु प्रत्येकं भेदेन प्रमाणोपन्यासं करोति' अपरार्क (p. 610). If a plaintiff were to say that his opponent forcibly took away his gold, silver and corn, this is a good पक्ष, although there are numerous things charged against the defendant, as all can be proved by the same evidence; in such a case all these matters should be investigated at once. Suppose further that a man says that the opponent took from him a loan four years back, that he deposited two years back

some jewels with him which he does not return and that a year before the suit he was dispossessed by the opponent; here there is a joinder of several causes of action (several प्रतिज्ञाs of ऋणादान, निक्षेप &c.) that arose at different times. Should such a plaint be entirely rejected as पक्षाभास ? The answer is in the negative. Such matters as are to be proved by different evidence in each case should be tried one after another and not simultaneously. This is the meaning of another *dictum* of कात्यायन 'अनेक... सिध्यति' (a plaint in which there is a mixing up of several titles of the law cannot bear fruit or stand). The idea of कात्यायन, says नीलकण्ठ, is that there cannot be a simultaneous investigation where there is a joinder of several causes of action, but there may be an investigation into the several causes of action one after another. Thus there is no conflict between the two *dicta* of कात्यायन.

The words पक्ष, पूर्वपक्ष, प्रतिज्ञा, साध्य are likely to cause confusion on account of the technical senses in which they are used in works on तर्क. For example, कात्यायन and बृहस्पति (quoted in व्यव॰ मा॰ p. 291) define पूर्वपक्ष as 'प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् । निश्चितं लोकसिद्धं च पक्षं पक्षविदो विदुः ॥'. This shows that here साध्य, पक्ष and प्रतिज्ञा are identified; while in तर्कशास्त्र, a प्रतिज्ञा (as in पर्वतो वह्निमान्) is quite different from पक्ष (the mountain) or the साध्य (वह्निमत्त्व). पक्ष in the language of तर्कशास्त्र is 'संदिग्धसाध्यवान्'. जीमूतवाहन explains the position of व्यवहारशास्त्र as follows 'अर्थिना च तावदर्थ्यमानं साध्यमवश्यं निर्देष्टव्यं, अन्यथा अर्थित्वानुपपत्त्या व्यवहाराप्रसक्तेः । तन्निर्देशकमेव वचनं प्रतिज्ञा तस्यैव विवक्षितार्थप्रतिपादकत्वेन प्रधानत्वात् । अत एव यत्र हेत्वभिधानं न भवति तत्रापि प्रतिज्ञापुरस्कारेणैव व्यवहारो भवति। अतस्तत्र परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादकपदप्रयोगादिदूषणेन साध्यस्यैवानवगतेः तन्निर्मुक्तौ तु सम्यक् साध्यमवगम्यते इति तथोक्तम् । धर्मविशेषविशिष्टतया च धर्मिण एव साध्यत्वात् साध्यपक्षयोरप्यभेदाभिधानम् ।' व्यव॰ मा॰ (p. 291).

Page 14, line 8—page 15, line 14. श्रुतः अर्थः

(भाषायाः अर्थः) येन तस्य श्रुतार्थस्य प्रतिवादिनः. पूर्वा० in the presence of the plaintiff or complainant (lit. who is prior in lodging information). Time was allowed to the defendant to file his reply or written statement. नारद says (I. 44) गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात्स्मृतेरपि । ऋणादिषु हरेत् कालं कामं तत्त्वबुभुत्सया ॥. So says कात्यायन 'श्रुत्वा लेख्यगतं चार्थं प्रत्यर्थी कारणाद्यदि । कालं विवादे याचेत तस्य देयो न संशयः ॥' (quoted in स्मृतिच० and परा. मा.). याज्ञवल्क्य and नारद (I. 45) lay down the cases in which no time was allowed to file a reply 'साहसस्तेयपारुष्यगोभिशापात्यये स्त्रियाम् । विवादयेत्सद्य एव कालोन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥ (याज्ञ. II. 12). पक्षस्य व्यापकं—This is not found in the printed नारदस्मृति. This is ascribed to नारद and बृहस्पति in व्यव० मा० (p. 299), to नारद by अपरार्क, to प्रजापति in स्मृतिचन्द्रिका and परा. मा. and to नारद and प्रजापति by the वीर० (p. 73). पक्षस्य व्यापकं—that is capable of refuting the पक्ष (*i. e.* that meets all the points raised in the पक्ष). सारं=न्याय्यम्. अनाकुलम् not inconsistent. अव्याख्यागम्यं capable of being understood without explanation. 'अप्रसिद्धप्रयोगेण दुःश्लिष्टविभक्तिसमासाध्याहाराभिधानेन वा अन्यदेशभाषाभिधानेन वा यत् व्याख्येयार्थं न भवति' मिता०. उत्तर is of four kinds, *viz.* मिथ्या (denial), संप्रतिपत्ति (confession or admission), प्रत्यवस्कन्दन (special plea), प्राङ्न्याय (former judgment). मिथ्या संप्रति०–This is almost the same as नारद (II. 4) and is ascribed to नारद in व्यव० मा० (p. 300). अभियुक्तोभियोगस्य—This is ascribed to बृहस्पति in व्यव० मा० (p. 301) and in परा. मा. अभियुक्तः defendant. अभियोग statement of the claim. अपह्नव denial. वीर० (p. 76) says 'अपह्नवमात्रं कारणाद्यसंवलितं मिथ्योत्तरम्'. अपरार्क quotes another similar verse from कात्यायन 'श्रुत्वा भाषार्थमन्यस्तु यदा तं प्रतिषेधति । अर्थतः शब्दतो वापि मिथ्या तज्ज्ञेयमुत्तरम् ॥' (p. 612). If a man says 'you owe me a hundred rupees' and the other denies, saying 'I do not owe you', it is मिथ्योत्तर. मिथ्यैतत्—This is ascribed to व्यास in व्यव० मा० and वीर० and to प्रजापति in परा. मा. मिथ्यैतत्—This is a direct denial in words. नाभिजानामि=न स्मरामि (अपरार्क). This is an indirect or implied denial.

साध्यस्य...हृता—This is ascribed to व्यास in व्यव० मा० and वीर० and to कात्यायन in स्मृतिच०. If the plaintiff says 'defendant owes me one hundred rupees' and if the defendant replies 'yes, it is true that I owe plaintiff one hundred rupees', it is संप्रतिपत्त्युत्तर. अर्थिना—This is ascribed to बृहस्पति in व्यव० मा० and परा. मा. प्रपद्य—accepting. कारणं—plea. If a man says 'the defendant took one hundred rupees from me' and the defendant replies 'surely I took the rupees, but I returned them or that they were gifted to me', this is प्रत्यवस्कन्दन. आचारेणावसन्नोपि &c;—This is ascribed to नारद by अपरार्क, to बृहस्पति by परा० मा० and to कात्यायन and बृहस्पति by वीर०. 'आचारो व्यवहारः अवसन्नो जितः' अपरार्क. सोभि...पूर्वम् he should be addressed 'you were formerly defeated (in this matter)'.

In मिथ्योत्तर the whole of the statement in the plaint is denied, while in प्रत्यवस्कन्दनोत्तर only a portion of the matter stated in the plaint is accepted and causes are pleaded why in spite of such acceptance, plaintiff must be non-suited. In संप्रतिपत्त्युत्तर the whole of the statement in the plaint is admitted. 'यद्यपि भाषार्थस्य न सर्वांशस्वीकारोत्र संप्रतिपत्तित्वापत्तेः कारणोक्त्यानर्थक्यापाताच्च । तथा च ग्रहणेन धारणेन तेन प्रत्यर्पणीयत्वे साध्यत्वेन प्रतिज्ञातेन ग्रहणांशमभ्युपेत्य प्रतिदानेन प्रतिग्रहादिना वा धारणं प्रत्यर्पणीयत्वाभावं प्रत्यर्थी साधयति । मिथ्योत्तरादत एवास्य भेदः । तत्र भाषार्थस्य सर्वस्यापह्नवादत्र त्वेकदेशानपह्नवात्' वीर० p. 78.

Page 15, lines 15—20. स्मृत्यन्तरे—The following two verses are ascribed to कात्यायन in व्यव० मा०, अपरार्क, स्मृतिच० (with variations). All these are lucidly explained in the मिता०, अपरार्क (p. 614), स्मृतिच० and वीर० (p. 83). संदिग्धं—'यथा सुवर्णशतं मे धारयतेयमित्यनुयुक्तो ब्रूते सुवर्णशतं पणशतं वेति' अपरार्क. प्रकृतादन्यत्–'यथा सुवर्णशताभियोगे पणशतं धारयामीति' मिता० or 'सुवर्णशतं धारयसे त्वं मदीयमित्युक्तो नाहं त्वां ताडयामीति वदति' अपरार्क. अत्यल्पम्—'सुवर्णशताभियोगे पञ्च धारयामीति' मिता०. अतिभूरि—'सुवर्णशताभियोगे द्विशतं धारयामीति' मिता०. पक्षैकदेशव्यापि—

'हिरण्यवस्त्राद्यभियोगे हिरण्यं गृहीतमित्येतावन्मात्राभिधानम्' वीर० or 'गोहिरण्याद्यनेकद्रव्यानुयोगे कृते न हिरण्यं धारयेहमिति' अपरार्क. व्यस्तपदम् 'ऋणादानाभियोगे पदान्तरेणोत्तरम् । यथा सुवर्णशताभियोगे अनेनाहं ताडित इति ।' मिता०. अव्यापि—'देशविशेषेण कालविशेषेण वा विशिष्टं पूर्वपक्षं निराकरोति न स्वरूपेण यथा चैत्रमास्युज्जयिन्यां सुवर्णशतं मदीयमनेन गृहीतमित्यभियुक्तो ब्रूते न मयोज्जयिन्यां चैत्रे गृहीतमिति । नैवमाचष्टे न मया गृहीतमिति' अपरार्क. निगूढार्थम्—'यथा सुवर्णशताभियोगे किमहमेवास्मै धारयामीत्यत्र ध्वनिना प्राड्विवाकः सभ्यो वा अर्थी वा अन्यस्मै धारयतीति सूचयतीति' मिता० or 'निगूढार्थमप्रसिद्धार्थपदम् । यथा अर्जुनीशब्देन गोरभिधानम् । काश्यपीशब्देन वा भूमेः ।'. आकुलं—'पूर्वापरविरुद्धं यथा सुवर्णशतं मह्यं धारयतीत्यभियोगे धारयामि परं तु गृहीतमेव नेति, गृहीतं न तु धारयामीति वा' वीर०. व्याख्यागम्यम्—'दुःश्लिष्टविभक्तिसमासाध्याहाराभिधानेन व्याख्यागम्यम् । अदेशभाषाभिधानेन वा । यथा सुवर्णशतविषये पितृऋणाभियोगे गृहीतशतवचनात् सुवर्णानां पितुर्न जानामीति । अत्र गृहीतशतस्य पितुर्वचनात् सुवर्णानां शतं गृहीतमिति न जानामीति ।' मिता०. असारम्—'न्यायविरुद्धम् । यथा सुवर्णशतमनेन वृद्ध्या गृहीतं वृद्धिरेव दत्ता न मूलमित्यभियोगेन सत्यं वृद्धिर्दत्ता न मूलं गृहीतमिति' मिता०.

Page 16, line 1—page 17, line 13. In the याज्ञवल्क्यस्मृति (II. 7) it is said that 'the reply of the defendant who has heard the plaint should be written down'. Here the singular उत्तरं is used. Hence it follows that there should not be a blending together of several kinds of उत्तरs (*viz.* of मिथ्या, संप्रतिपत्ति, प्रत्यवस्कन्दन, and प्राङ्न्याय) as regards a single matter in dispute. If there is a mixture of the several kinds of उत्तरs, then it is an उत्तराभास and not a proper उत्तर. This is the view of कात्यायन who says that a reply, which is a reply of confession as to a portion of the plaint (*i. e.* as to one count in the plaint or complaint), which is a reply of a special plea as to another portion and which is a reply of denial as to a different portion, is not a reply on account of there being a blending (of all three). The reason of this conclusion is furnished by कात्यायन in the verse 'न चैकस्मिन्विवादे तु &c. The words क्रिया and साधन

mean the same thing. 'कार्यं हि साध्यमित्युक्तं साधनं तु क्रियोच्यते' कात्यायन (quoted by अपरार्क p. 616). क्रिया means such means of proof as documents, witnesses &c; it also means 'burden of proof'. When the reply is one of denial (मिथ्या), the burden of proof lies on the plaintiff; in the case of the reply of special plea (कारणोत्तर or प्रत्यवस्कन्दोत्तर) or former judgment (प्राङ्न्याय) the burden of proof lies on the defendant; when there is a reply of confession (सत्योत्तर or संप्रतिपत्त्युत्तर), there is no necessity to adduce proof. These propositions are set out in the two quotations cited by नीलकण्ठ, *viz.* मिथ्या क्रिया...वादिनि and प्राङ्न्याय...क्रियाम् (the second half of which is मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्). These being the rules about burden of proof, if a reply blends together several out of the four kinds of उत्तर, difficulties arise. If a reply is a combination of मिथ्या and कारण or मिथ्या and प्राङ्न्याय, then, according to the rules set out above, the burden of proof will be on both the plaintiff and the defendant. This is impossible. In one and the same proceeding the plaintiff and the defendant cannot both simultaneously proceed to discharge the burden of proof. Means of proof are resorted to to establish a certain proposition and in a single व्यवहार there is only a single साध्य. This is expressed by कात्यायन in the words 'न चैकस्मिन्...द्वयोः'. If both the parties cannot be thus allowed to discharge the burden of proof simultaneously, they cannot both succeed in establishing what they seek to prove. For example, if the plaintiff shows by documentary evidence that the defendant owes him a hundred and the defendant who denies plaintiff's assertions also establishes that he does not owe to the plaintiff, then both cannot succeed, as the two propositions are inconsistent. This is the meaning of the words 'न चार्थसिद्धिरुभयोः'. An example of मिथ्या–कारणोत्तरसंकर is: 'सुवर्णं रूपकशतं चानेन गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णं न गृहीतं रूपकशतं गृहीतं प्रतिदत्तं

चेति'. Here सुवर्णं न गृहीतं is मिथ्योत्तर and the rest is कारणोत्तर. An example of मिथ्योत्तर-प्राङ्न्यायोत्तर-संकर would be 'सुवर्णं रूपकशतं च गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णं न गृहीतं रूपकशतविषये तु वादी पूर्वन्यायेन पराजित इति'. If there is a combination of कारणोत्तर and प्राङ्न्यायोत्तर, the defendant has to discharge the burden of proof twice by different evidence. An example is 'सुवर्णशतं रूपकशतं चानेन गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णशतं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपकशतविषये तु प्रागयं वादी मया व्यवहारेण जितः'. Here the कारणोत्तर (सुवर्णशतं गृहीतं प्रतिदत्तं) has to be proved by documentary evidence or by witnesses; while the प्राङ्न्यायोत्तर (in रूपक...जितः) will have to be proved by the production of the former judgment (जयपत्र) or by calling the judge and सभ्यs (in the former litigation). In this कारणप्राङ्न्यायोत्तरसंकर, if the defendant were called upon to discharge simultaneously the two-fold burden of proof, there will be a conflict. With reference to the proof of कारण, the other proof of जयपत्र is of no use and *vice versa*. Hence a reply of कारणप्राङ्न्यायसंकर is not a proper reply, as in one and the same व्यवहार two different means of proof will have to be simultaneously employed. This is expressed by कात्यायन in the words 'न चैकत्र क्रियाद्वयम्' and explained by नीलकण्ठ in the words 'तथा कारणप्राङ्न्यायसंकरे... इत्यत्रापि विरोधः (l.14)'. The words 'प्राङ्न्याय...क्रियाम्' are ascribed to हारीत in अपरार्क (p. 616). An example where there will be a combination of the three kinds *viz.* मिथ्या, कारण (or प्रत्यवस्कन्दन) and प्राङ्न्याय is 'अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं तत्तु प्रतिदत्तं रूपकशतं न गृहीतं वस्त्रविषये तु पूर्वन्यायेन पराजितः'. No example should really be given here of a combination of the four kinds of उत्तर, as in a सत्योत्तर (or संप्रतिपत्त्युत्तर) there is no question of proof or burden of proof and hence only three kinds remain. These combinations (संकर) of several kinds of उत्तर make the उत्तर an improper one, only when they are sought to be given simultaneously. But if several kinds of उत्तर are inves-

tigated one after another (क्रमेण) then there is no fault. This is expressed by नीलकण्ठ in the words एतेषां चातु...तरत्वमेव.

The upshot of the above discussion is that in all cases one reply should meet completely the matter stated in the plaint. If such a single उत्तर is not possible and there has to be a combination of several उत्तरs, each meeting one of several counts in the plaint, then there should be several propositions and investigation should proceed with reference to one proposition after another and not simultaneously. Then the question arises, what should be the order (क्रम) in which the propositions (or issues) should be taken up for inquiry and decision. नीलकण्ठ replies that the order rests with the plaintiff, the defendant and the assessors. The two verses मिथ्योत्तर...मतोन्यथा lay down the order in certain cases independently of the wishes of the parties. These verses are attributed to व्यास by व्यव० मा० (p. 304) and by अपरार्क (p. 613) both of whom add a half verse 'मिथ्याकारणयोर्वापि ग्राह्यं कारणमुत्तरम्' before यत्प्रभूतार्थ &c. The first verse contains a question:—if there is a combination of मिथ्योत्तर and कारणोत्तर, or a combination of सत्योत्तर with any one of the other three, then what kind of उत्तर should be first taken up (for investigation)? The reply is:—in the case of a combination of मिथ्योत्तर and कारणोत्तर, the latter should be first taken up; wherever a certain उत्तर is concerned with more valuable matters, that should be first taken up and then that kind of उत्तर which is concerned with small matters. Wherever the final result will follow on the adducing of proof or the claim will be more easily or quickly decreed or dismissed on the proof of one out of several उत्तरs, that उत्तर should be first taken up. The result of this last rule is that where there is a combination

of सत्योत्तर with any one of the other three, the investigation must proceed with reference to the latter. नीलकण्ठ illustrates the application of these rules. When the plaintiff claims gold and cloth from the defendant and the latter replies that he did not receive the gold, but received the cloth and returned it, this is a case of मिथ्योत्तर and कारणोत्तर and therefore the issue about gold should be tried first because that is the more valuable (प्रभूतार्थ) out of the two (gold and cloth) and then the issue about cloth should be tried. Here the first rule (मिथ्याकारणयोर्वापि...मुत्तरम्) does not apply, but the second rule which lays stress upon प्रभूतार्थ applies. The same rule (*viz.* preference of प्रभूतार्थ) will apply where there is a संकर of मिथ्या with प्राङ्न्याय (सुवर्णवस्त्राभियोगे सुवर्णं न गृहीतं वस्त्रविषये पूर्वं पराजितः) or a संकर of कारण and प्राङ्न्याय (सुवर्णवस्त्राभियोगे सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं वस्त्रविषये पूर्वं पराजितो वादी). In the same suit if defendant replies 'I did receive the gold, but I did not receive the cloth', then the issue about the cloth should be tried first (and not about gold). This is a case of संप्रतिपत्त्युत्तर and मिथ्योत्तर. So far as the receipt of gold is concerned, there is an admission and so there is no necessity of proof (क्रियाभावात्), although gold is the more valuable of the two. Similarly if the reply is 'सुवर्णं गृहीतं वस्त्रं तु प्रतिदत्तं', it is a case of संप्रतिपत्त्युत्तर and कारणोत्तर and the issue about cloth should be tried first for the reason given in the preceding example. So also if the reply is 'सुवर्णं गृहीतं वस्त्रविषये तु पूर्वं जितः', the issue about the cloth should be tried first, as this is a case of संप्रतिपत्त्युत्तर and प्राङ्न्यायोत्तर.

The व्यवहारमातृका (p. 304) says 'प्रभूतार्थविषयत्वं च कारणोत्तर-ग्रहणापवादकं, द्वयोरेवापवादकं–यत्र वा स्यात् क्रियाफलमिति । क्रिया हि पत्रिकादिः तस्याः फलं सम्यगिष्ठनिर्णयः । तत्र यदि शतग्रहणे पत्रमस्ति शतापह्नवे च पञ्चाशद्विशोधने साक्षिणस्तदा मिथ्योत्तरमेव ग्राह्यम् । लिखितस्य साक्षिभ्यो बलवत्त्वेन सम्यङ्निर्णयफलत्वात् ।'.

In the example इयं गौः...पूर्वमेवास्मद्गृहे स्थिता, there is a total denial of the matter urged in the plaint and a plea (of prior ownership and possession) is set up which meets the पक्ष in its entirety. So it may be urged that here there is a संकर of two उत्तरs (मिथ्या and कारण) and as both meet separately the whole of the पक्ष, there can be no investigation of the two one after another (क्रमेण) and hence this is not a proper उत्तर. This example and the discussion is abridged from the मिताक्षरा (on याज्ञवल्क्य II. 7 first half). The reply is that, as this is capable of totally refuting the पक्ष, it is a good उत्तर. But it is not a मिथ्योत्तर purely, as it puts forward a plea (of prior ownership), nor can it be said to be कारणोत्तर (प्रत्यवस्कन्दनोत्तर), as it does not admit a portion of the पक्ष (which is the case in कारणोत्तर). Therefore this is मिथ्योत्तर with a plea. In this case the burden of proof lies on the defendant and not also on the plaintiff (as would be the case in a simple reply of denial), in accordance with the rule of हारीत 'मिथ्या...मुत्तरम्'. 'इदं तावत्पक्षनिराकरणसमर्थत्वान्नानुत्तरं नापि मिथ्यैव कारणोपन्यासात्। नापि कारणम्। एकदेशस्याभ्युपगमाभावात्। तस्मात्सकारणं मिथ्योत्तर-मिदम्। अत्र च प्रतिवादिनः क्रिया। कारणे प्रतिवादिनीति वचनात्। ननु मिथ्या क्रिया पूर्ववादे-इति पूर्ववादिनः कस्मात् क्रिया न भवति। तस्य शुद्धमिथ्याविषयत्वात्। कारणे प्रतिवादिनि-इत्येतदपि कस्माच्छुद्धकारणविषयं न भवति। नैतत्, सर्वस्यापि कारणोत्तरस्य मिथ्यासहचरितरूपत्वात् शुद्धकारणोत्तरस्याभावात्। प्रसिद्धकारणोत्तरे प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याभ्युपगमेनैकदेशस्य मिथ्यात्वम्। यथा सत्यं रूपकशतं गृहीतं न धारयामि प्रतिदत्तत्वादिति। प्रकृतोदाहरणे तु प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याभ्युपगमो नास्तीति विशेषः। एतच्च हारीतेन स्पष्टमुक्तम्। मिथ्याकारणयोर्वापि ग्राह्यं कारणमुत्तरम्-इति' मिता०. The same reasoning holds good where there is a combination of मिथ्योत्तर and प्राङ्न्यायोत्तर or कारणोत्तर and प्राङ्न्यायोत्तर and each one of the two उत्तरs meets the पक्ष in its entirety. An example of मिथ्याप्राङ्न्यायोत्तर which is कृत्स्नपक्षव्यापि is 'रूपकशतं धारयतीत्यभियोगे मिथ्यैतत्, अस्मिन्नर्थे पूर्वमयं पराजितः'. Here each of the two उत्तरs completely meets the whole पक्ष. In this case the burden of proof is on

the defendant, because the rule is 'प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम्'. Though the प्राङ्न्याय is coupled with a denial (मिथ्या), still that (प्राङ्न्याय) is the principal plea. A pure प्राङ्न्याय without any denial of the count or counts in the plaint is impossible. Hence the burden of proof is on the defendant who alleges प्राङ्न्याय. An example of कारण-प्राङ्न्यायोत्तर is 'शतमनेन गृहीतमित्यभियुक्तः प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं च, अस्मिन्नेवार्थे प्राङ्न्यायेनायं पराजित इति'. Here also the burden of proof is on the defendant, who will have the option either to prove कारण (*viz.* प्रतिदत्तं) or to prove प्राङ्न्याय first at his choice. So these two combinations do not become bad उत्तरs and, as in both of them the burden is only on the defendant (and not on the plaintiff also), there is no case in which in the same controversy the burden of proof rests simultaneously on both sides.

The dictum of हारीत 'उत्तरं तत्र तज्ज्ञेय...न्यथा' means 'in the circumstances specified (in the preceding lines of हारीत), the उत्तर (first litigated in accordance with the rules laid down) becomes one free from the fault of confusion (असंकीर्ण); but if those rules were not followed (अतोन्यथा) and two उत्तरs were simultaneously litigated, then the combination of उत्तरs would become confused (and hence faulty as an उत्तर). Where those rules are not applicable and a combination of उत्तरs dealing with various counts in the plaint separately is unavoidable, then the parties have a choice and each should be separately investigated. We have to supply the words 'संकीर्ण भवति' after अतोन्यथा. वीर० (p. 91) says 'अतोन्यथा यौगपद्ये संकीर्ण स्यादिति प्रागेव व्याख्यातम्'. वृद्धशातातप as quoted in व्यवहारमातृका (p. 305) adds two more kinds of उत्तरs *viz.* संसृष्ट and विप्रतीति. The examples show that the first is a combination of मिथ्या and कारण and the second is really कारणोत्तर.

Page 17, line 14—page 18, line 13. साधन—

proof. This is the third stage in a litigation. प्रतिज्ञातस्य अर्थस्य साधनम्. अर्थी—the plaintiff. अतोन्यथा (साधनस्य असिद्धौ) विपरीतं (असिद्धिं पराजयं) प्राप्नोति. The rule that the plaintiff should state the evidence whereby he seeks to establish his case applies to मिथ्योत्तर only, where the burden of proof is on the plaintiff. In कारणोत्तर and प्राङ्न्यायोत्तर, the *onus* being on the defendant, the latter must indicate the evidence whereby he seeks to establish his theory. It has been stated above that in संप्रतिपत्त्युत्तर there is no necessity to prove plaintiff's case; hence there is no third stage (*viz.* क्रियापाद) in this kind of उत्तर. प्रतिपत्तौ=संप्रतिपत्त्युत्तरे. सा=क्रिया. व्यवहारस्य चतुष्पात्त्वम्—a legal proceeding has four stages. The four stages are भाषा, उत्तर, क्रिया and साध्यसिद्धि (the establishment of what was sought to be established, the decision). 'तत्र प्रत्यर्थिनोग्रतो लेख्यमिति भाषापादः प्रथमः । श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यमिति उत्तरपादो द्वितीयः । ततोर्थी लेखयेत् सद्य इति क्रियापादस्तृतीयः । तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोतीति साध्यसिद्धिपादश्चतुर्थः' मिता०. क्रमवृत्तिभिः—that succeed one after another. आक्षिप्ताः चत्वारः अंशाः यस्मिन्. इदं च...द्विपात्त्वात्—when there is an admission of the plaintiff's claim, there is no necessity to prove *i. e.* there is no क्रियापाद; and as, the moment there is a confession, there is nothing left to be established there is no साध्यसिद्धि *i. e.* there is no fourth पाद. The fourth पाद is callad निर्णय, सिद्धि or प्रत्याकलित (by some). 'पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयस्तूत्तरस्तथा । क्रियापादस्तथा वाच्यश्चतुर्थो निर्णयस्तथा ॥' बृहस्पति (quoted by अपरार्क p. 616 and by व्यव० मा० p. 284); 'पूर्वपक्षश्चोत्तरं च प्रत्याकलितमेव च । क्रियापादश्च तेनायं चतुष्पात्समुदाहृतः ॥' कात्यायन (quoted in अपरार्क p. 616); 'भाषापादोत्तरपादौ क्रियापादस्तथैव च । प्रत्याकलितपादश्च व्यवहारश्चतुष्पदः ॥' बृहस्पति (quoted in वीर० p. 59). According to others प्रत्याकलित has a different meaning. When the defendant files his reply, the next stage is the consideration of the question on which the सभ्यs and the judge enter as to who should begin and

on whom the burden of proof lies. This is called प्रत्याकलित and the actual adducing of proof is क्रिया. This seems to derive support from what बृहस्पति says 'ये तु तिष्ठन्ति करणे तेषां सभ्यैर्विभावना । **कलयित्वोत्तरं** सम्यग्दातव्यैकस्य वादिनः ॥' (quoted in स्मृतिच॰ and वीर॰). वीर॰ (p. 92) says 'प्रत्याकलितं नाम भाषोत्तरयोरर्थिप्रत्यर्थिभ्यां लेखितयोः क्रियोपन्यासनमनयोर्मध्ये कस्य स्यात्का चास्मिन् पदे क्रिया स्याद्धीनवादी वानयोर्मध्ये क इत्यादिः ससभ्यप्राड्विवाकस्य सभापतेः सभ्यस्य प्राड्विवाकस्य वा परामर्श उच्यते ।'. विज्ञानेश्वर says that, as this प्रत्याकलित has no direct relation to the litigants (*i. e.* it is a व्यापार of the judge and सभ्यs only) and as याज्ञ॰ does not speak of it, it is not a व्यवहारपाद 'उत्तराभिधानानन्तरं सभ्यानामर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया स्यादिति परामर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानभिधानाद् व्यवहर्तुः संबन्धाभावाच्च न व्यवहारपादत्वमिति स्थितम्' मिता॰ (on याज्ञ॰ II. 8).

Page 18, line 15—page 19, line 13. अभियोग...योजयेत् (a defendant) should not counter-charge (the complainant or plaintiff) until he has cleared himself of the charge. 'प्रत्यर्थी स्वस्मिन् वादिना संपादितमभियोगमपरिहृत्य प्रत्यभियोगं न कुर्यात्' परा॰ मा॰. It is true that a प्रत्यवस्कन्दनोत्तर is of the nature of a प्रत्यभियोग (a counter charge or claim); yet as प्रत्यवस्कन्दन serves the purpose of meeting the charge brought against oneself (the defendant), it (प्रत्यवस्कन्दन) does not come under the prohibition contained herein. The prohibition contained in this line is directed against a counter charge (or claim) that does not meet (or refute) the charge or claim brought against the defendant, but is an independent one. अभियुक्तं च नान्येन—when a person is already labouring under a charge brought by one, no other person should be allowed to charge the former, as long as that man has not been free from that litigation. 'अर्थी चान्येनार्थिना अभियुक्तं प्रत्यर्थिनं तदभियोगपरिहारात्पुरा स्वयं नाभियुञ्ज्यात्' परा॰. मा॰. नोक्तं विप्रकृतिं नयेत्—the plaintiff should not change what he has already declared. These words may be

taken as applicable to both plaintiff and defendant. Both of them should not change their pleadings. What was stated in the plaint or in the reply should be supported to the end of the litigation. 'उभाभ्यामपि प्रतिज्ञारूपमुत्तरस्वरूपं वाचा यद्यथाभिहितं तत्तथैव समाप्तिपर्यन्तं निर्वाह्यम् ।' परा॰ मा॰. The मिताक्षरा takes the first view. An objection may be raised that this direction is already given in the words 'प्रत्यर्थिनो... यथावेदितमर्थिना' and so this rule (नोक्तं विप्रकृतिं नयेत्) is superfluous. The मिता॰ replies to this as follows :—'यथावेदितमर्थिनेत्यनेनावेदनसमये यद्वस्तु निवेदितं तदेव भाषासमयेपि तथैव लेखनीयम्, एकस्मिन्नपि पदे न वस्त्वन्तरमित्युक्तम् । यथानेन रूपकशतं वृद्धया गृहीतमित्यावेदनसमये प्रतिपाद्य प्रत्यर्थिसंनिधौ भाषासमये वस्त्रशतं वृद्धया गृहीतमिति वक्तव्यम् । तथा सति पदान्तरागमनेपि वस्त्वन्तरगमनाद्धीनवादी दण्ड्यः स्यादिति । नोक्तं विप्रकृतं नयेदित्यनेनैकवस्तुत्वेपि पदान्तरगमनं निषिध्यते । यथा रूपकशतं वृद्धया गृहीत्वायं न प्रयच्छतीत्यावेदनकालेभिधाय भाषाकाले रूपकशतं बलादपहृतवानिति वदतीति । तत्र वस्त्वन्तरगमनं निषिद्धमिह तु पदान्तरगमनं निषिध्यते इति न पौनरुक्त्यम् ।'. कुर्यात्प्र...साहसेषु च—This states an exception to the rule contained in the words 'अभियोग...योजयेत्', the meaning being 'a counter-charge is allowable (even before clearing one's self of the charge) in the case of the two-fold पारुष्य and violence'. कलहे वाग्दण्डपारुष्यात्मके. साहसेषु विषशस्त्रादिनिमित्तप्राणव्यापादनादिषु. For example, if A were charged with beating B, then A may, without refuting the charge, countercharge B and say that B beat him first. In this case the counter charge does not refute or meet the charge brought by B; yet the counter charge serves the purpose of mitigating the punishment that may be awarded to A for beating B. This is clearly put by कात्यायन 'पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् । पश्चाद्यः सोप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः ॥' (quoted by परा॰ मा॰; ascribed by मिता॰ and अपरार्क to नारद). आक्षारयेत्= अपराध्नुयात्.

पूर्ववाद...नरः He, who abandons his original claim and

puts forward a new one, is known as the losing party, because he wanders from one controversy (to another). There are various ways in which a man may become हीनवादी 'अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥' (नारद II. 33). कात्यायन says that a हीनवादी should be fined 'अन्यवादी पणान् पञ्च क्रियाद्वेषी पणान् दश । नोपस्थाता दश द्वौ च षोडशैव निरुत्तरः ॥ आहूतविपलायी च पणान् प्राप्नुयात् विंशतिम्' quoted in स्मृतिच० (व्य० p. 47). So a man guilty of a change of pleading or making a new case makes himself liable to fine, but he does not lose altogether his claim that is under consideration. The judge should still try to find out the truth. This is expressed in the words 'हीनवादी... द्धीयत इत्यर्थः'. याज्ञवल्क्य० (II. 19) expresses this idea 'छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः । भूतमप्युपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः ॥' (छलं प्रमादाभिहितं निरस्य परित्यज्य भूतेन वस्तुतत्त्वानुसारेण). एतच्चार्थ...ज्ञेयम्—This rule (that an अन्यवादी may be fined but does not lose his claim altogether) holds good only in civil disputes (that are अर्थमूल). नीलकण्ठ supports this position by quoting नारद. सर्वेष्वर्थ...हीयते—In all civil disputes verbal error does not lead to dismissal. So also in the case of disputes about another's wife, about land, about non-payment of debt, a man, though liable to fine (for verbal error) does not lose his claim (on account of it). वाक्छले=प्रमादाभिधाने. As in the case of परस्त्री, भूमि and ऋणादान (two of which are अर्थविवादs) a verbal error makes a man only liable to fine and not to lose his case, so is the case in all civil disputes. The words परस्त्री० (which are the second half of the verse) illustrate the first half. But as regards disputes due to anger (i. e. criminal disputes), if a man commits a verbal error he loses his claim (i. e. he is defeated). Compare मिता० (which gives an example also) 'अर्थविवाद-ग्रहणान्मन्युकृतविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतादप्यर्थाद्धीयत इति गम्यते । यथाहमनेन शिरसि पादेन ताडित इत्यावेदनसमये अभिधाय भाषाकाले हस्तेन पादेन वा ताडित इति वदन् केवलं दण्ड्यः पराजीयते च' (मिता० on याज्ञ० II. 9). साक्षि-

उभयतः सत्सु—As to the interpretation of this verse there is a sharp difference of opinion. The मिताक्षरा explains:—when witnesses exist in support of both sides (*i. e.* both plaintiff and defendant), those witnesses who support the man that says that he was the first to enjoy the subject matter of dispute are to be first examined. पूर्ववादी means 'पूर्वस्मिन् काले मया प्रतिगृहीतमुपभुक्तं चेति यो वदत्यसौ पूर्ववादी' and does not mean 'he who first lodges information' (न पुनर्यः पूर्वं निवेदयति). Suppose A says that the field in dispute was given in gift to him by the king जयवर्मा. B replies 'no doubt the field was given to A and enjoyed by him; but subsequently it was purchased from A by king धर्मपाल and was gifted to me or that subsequently A himself made a gift of it to me'. In this case the पूर्वपक्ष has become weak or of little importance (अधरीभूत) and therefore those witnesses who support B that later on he became owner by gift &c; should be examined. This interpretation is supported by the परा० मा०. The other interpretation is that in a reply of denial, it is for the plaintiff to cite witnesses for proving his case, while in the case of a reply of special plea or former judgment it is for the defendant (उत्तरवादी) to prove his point by witnesses (or other evidence). अधरीभूते...साध्ये—In a कारणोत्तर, the defendant in part admits the plaintiff's case and so plaintiff's case ceases to be साध्य (does not require to be proved) to that extent. The word साक्षिन् is only illustrative and implies other means of proof (such as documents). It must be said that this interpretation of the verse looks natural and has been accepted by the व्यव० म०, अपरार्क and नीलकण्ठ. The objections against it are:— This verse, if interpreted in the way of नीलकण्ठ, is superfluous, as the verse ततोर्थी लेखयेत् सद्यः (याज्ञ० II. 7) lays down the same rule as is contained in the first half. Besides in the case of मिथ्योत्तर the words साक्षिषु उभयतः सत्सु

are not applicable at all. If A says to B 'you owe me a hundred rupees' and B simply denies, B can produce no witnesses to support a mere negation. Further a verse of नारद appears to support the view of विज्ञानेश्वर 'द्वयोर्विवदतोरर्थे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु। पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेयुस्तस्य साक्षिणः ॥'. As against विज्ञानेश्वर's view it must be urged that he puts a forced and strained construction on the words पूर्ववाद and उत्तरवाद. Compare 'यत्र स्यात्तु यथापूर्वं निर्दिष्टं **पूर्ववादिना**। संदिग्धमेव लेख्येन भ्रष्टां भाषां तु तां विदुः ॥' (quoted in वीर० p. 66, where पूर्ववादी clearly means plaintiff); 'शोधयेत्पूर्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम्' नारद (quoted in वीर० p. 70); 'मोहाद्वा यदि वा शाठ्याद्यन्नोक्तं **पूर्ववादिना**। उत्तरान्तर्गतं वापि तद्ग्राह्यमुभयोरपि ॥' कात्यायन (quoted by वीर० p. 74). The मिता. and परा. मा. supply 'प्रष्टव्याः' after साक्षिणः, while अपरार्क supplies 'प्रमाणं भवन्ति'. Though the मयूख speaks of only कारणोत्तरोपन्यास, the same rule holds good in the case of प्राङ्न्याय.

The explanation of विश्वरूप is "क्व पुनर्विषये साक्षिसंभवः। यत्रोत्तरवादी प्रत्यवस्कन्दनेन व्यवहारमाक्षिपति यथा केनाप्युक्ते 'ममानेनामुष्मिन्काले देशे चैव द्रव्यं गृहीतम्' इति, अथापरो वदति 'सत्यं यद्येवं, अहं पुनस्तस्मिन्काले निर्दिष्टदेशाद्देशान्तरस्थमात्मानं साक्षिभिः साधयामि' इति। तत्र द्वयोः साक्ष्यभ्युपगमे पूर्ववादिन एव साक्षिणः स्युस्तत्प्राधान्याद् व्यवहारप्रवृत्तेः। यत्र त्वप्रमाणीकृतः पूर्वः पक्षः, तत्रोत्तरवादिन एव साक्षिणः स्युर्यथा 'सत्यं यथैवायमाह, तत्तु मयाद्य प्रतिनिर्यातितमेवं च साक्षिभिः साधयामि' इति।" (Trivandrum edition). उभयो...र्णये—A surety should be taken from both (the plaintiff and the defendant) who is capable of satisfying the judgment (*i. e.* of paying the claim of the winning party and of paying the fine to the king). प्रतिभू must be taken before the judgment from the very nature of things and it is the business of the judge to do so. कार्यनिर्णये is equal to निर्णयस्य कार्ये on the analogy of words like आहिताग्नि (पा. II. 2. 37 'वाहिताग्न्यादिषु'). 'निर्णयस्य कार्ये च साधितधनदानं दण्डदानं च' मिता०.

Page 19, line 15—page 21, line 8. अधिकृतः—

employed. निरुद्धः restrained, imprisoned. संशयस्थ—one who is in danger of life (seriously ill). स्मृतिच० explains as अभिशस्त (hurt or charged with a grave sin). रिक्थी—one who is a co-sharer in ancestral wealth (like a brother or son). रिक्तः empty (penniless). अन्यत्र वासितः exiled in a distant land or banished from his country. If we read अत्यन्तवासिनः, it would mean 'who have taken the vow of perpetual studenthood and celibacy' (नैष्ठिक-ब्रह्मचारिणः). धनिने to (judgment) creditor. तत्समम् equal to the amount in dispute. This is only illustrative and means 'the fine that may be decreed as payable to the king'. अविज्ञातः unknown, whose antecedents are entirely unknown. प्रतिभुवो भावः प्रातिभाव्यम्—Suretyship. Supply धने or द्रव्ये after अविभक्ते. न स्मृतं—add मन्वादिभिः. These three have been prohibited as long as there is no separation of interest. मिता० raises an objection that in the case of husband and wife there is no विभाग and hence the word अविभक्ते is meaningless with reference to husband and wife. आपस्तम्ब says 'जायापत्योर्न विभागो विद्यते पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु । तथा पुण्यफलेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च । नहि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्ति' आप. ध. सूत्र II. 6. 14. 16–18. विज्ञानेश्वर replies that husband and wife cannot become separate as regards religious rites to be performed in the sacrificial or domestic fire, but they are not inseparable in all actions and as regards all wealth. At the husband's desire, a wife can become separate with regard to wealth, as is laid down by याज्ञ. II. 115 'यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः'. लग्नकः= प्रतिभूः. अथ...वादिनः if there is no surety for any one of the parties, who is capable of meeting the result (of the decision, *viz.* the payment of fine and the decretal amount). For कार्य, compare above 'कार्यनिर्णये'. सः—refers to the defeated party, according to अपरार्क. भृत्याय—to the king's servant, called साध्यपाल above, who guarded him. बाह्यचारिभिः those (servants of the king) who are outside

the court. पूर्ववादं परित्यज्य—This verse has been explained above. देशाद्देशान्तरं...परिकीर्तितः—the construction is यः मनोवाक्कायकर्मभिः स्वभावाद्विकृतिं गच्छेत् स अभियोगे साक्ष्ये च दुष्टः परिकीर्तितः—He is said to be false as regards his claim or testimony who naturally (not through fear) undergoes change in mind, speech, body and actions. The first two verses specify changes that come over the body &c. of a false claimant or witness. देशा...याति he moves about *i. e.* is restless. परिशुष्यता आस्येनोच्चार्यमाणं वाक्यं परिशुष्यत् स्खलत् सगद्गदं वाक्यं यस्य. This indicates change in speech. विरुद्धं inconsistent. वाक्...नो he does not heed the speech or eye (of the judge or सभ्यs) *i. e.* he does not reply to questions nor does he fix his eye on that of the judge. This is मनोविकृति. सृक्किणी परिलेढि he licks the corners of his mouth. This is कर्मविकृति. निर्भुजति—bends 'वक्रीकरोति'. This is कायविकृति. It is to be remembered that these signs are not to be regarded as finally determining the truth or falsity of a claim. They simply help in determining the claim by raising a presumption against the party or witness who shows these signs. Even a truthful witness on his first examination in the court may exhibit these signs.

---

३ प्रमाणनिरूपणम्

Page 21, line 10—page 24, line 4. क्रिया or साधन or प्रमाण is of two kinds मानुष and दैव. 'द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा। एकैकानेकधा भिन्ना मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ साक्षिलेख्यानुमानं च मानुषी त्रिविधा स्मृता। धटाद्या धर्मजान्ता च दैवी नवविधा स्मृता' बृहस्पति quoted in व्यव० मा० (p. 306) and अपरार्क (p. 628); नारद 'क्रिया तु द्विविधा प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा। मानुषी लेख्यसाक्षिभ्यां धटादिर्दैविकी स्मृता ॥' (quoted in स्मृतिच०). प्रमाणं–याज्ञवल्क्य says प्रमाण (मानुषप्रमाण) is threefold, *viz.* documents, possession and witnesses. भुक्ति is included under अनुमान (which is mentioned as the third मानुषप्रमाण by बृहस्पति) as it leads to the inference of ownership. When even *one* of these three cannot be had, then the proof must be by one of the supernatural or divine means of proof. यद्येको...नृपः—'यथा प्रथमं वादी ब्रूते सुवर्णसहस्रं मे धारयतेऽयमिति मानुषेण प्रमाणेन साधयामीति। उत्तरवादी तु ब्रूते नाहं सुवर्णसहस्रं धारय इति दिव्येन विभावयामीति' अपरार्क (p. 628). Here मानुषप्रमाण must be resorted to. यद्येकदेश...नृणाम्—वदतां means विवदताम्. 'यत्रापि प्रधानैकदेशसाधनं मानुषं संभवति तत्रापि न दैवमाश्रयणीयम्। यथा रूपकशतमनया वृद्ध्या गृहीत्वायं न प्रयच्छतीत्यभियोगापह्नवे ग्रहणसाक्षिणः सन्ति नो संख्यायां वृद्धिविशेषे वा, अतो दिव्येन भावयामीत्युक्ते तत्रैकदेशविभावितन्यायेनापि संख्यावृद्धिविशेषसिद्धेर्न दिव्यस्यावकाशः' मिता० (on याज्ञ. II. 22). The मिताक्षरा applies the maxim contained in याज्ञ. II. 20 'निह्नुते लिखितं नैकमेकदेशे विभावितः। दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं' which is similar to the maxim *Omnia praesumuntur contra spoliatorem*' (every presumption is made against a wrong-doer). Even if a दिव्य (by defendant) meets the whole of the plaintiff's claim, it should not be resorted to. अपरार्क explains 'तत्र सुवर्णसहस्रांशे मानुषं प्रमाणं वृद्ध्यंशे तु दिव्यमिति यद्यपि प्रमेयैकदेशमपि व्याप्नोति मानुषी क्रिया तथापि सैव ग्राह्या न तु संपूर्णप्रमेयव्यापिन्यपि दिव्या क्रिया। यत्र तु प्रमेयांशे मानुषी न संभवति तत्र दिव्यैव ग्राह्या।'. It is to be borne in mind that the एकदेश which can be established by human means of proof must be a sub-

stantial part of the whole claim and not a trifling one, as said by कात्यायन 'सारभूतं पदं मुक्त्वा असाराणि बहून्यपि। संसाधयेत् क्रिया या तु तां जह्यात्सारवर्जिताम् ॥' (quoted in स्मृतिच॰). पूग—These have been explained above (pp. 12–13). स्थितिः—peculiar conventions or customs. In this verse it is said that लेख्य is a stronger प्रमाण than witnesses. In the next two verses it is said that witnesses are a stronger प्रमाण than even a writing. दत्त्वा...दत्ते when a thing is promised to be given but not delivered; when it is given, but subsequently snatched away. This refers to दत्ताप्रदानिक–व्यवहारपद. स्वामिनो निर्णये—This may refer to स्वामिपालविवाद or to the ownership of a thing. विक्रयादानसंबन्धे in the matter of taking back a thing after it is sold. This refers to क्रयविक्रयानुशय. क्रीत्वा...च्छति After having purchased, if one does not wish to pay the purchase money. वीर॰ (p. 113) explains 'दत्तादत्तादिषु वृद्धानां लिखितकरणाप्रसिद्धेर्भुक्तेश्चासंभवात् साक्षिणश्चैतादृशि विषये सुलभत्वान्मानुषप्रमाणसंभवे च दिव्यासंभवान्न दिव्यं न च लेख्यकमित्युक्तम्'. In some cases enjoyment is a better proof than writing or witnesses *viz.* as to doors (passages for exit or entrance), rights of way, water flowing in a channel (जलवाह). The general rule is stated as follows—'तत्र कात्यायनः। अनुमानाद्गुरुः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं गुरु। अव्याहता त्रिपुरुषी भुक्तिरेभ्यो गरीयसी ॥ तथा च व्यासः। शास्त्रेषु लेखसाक्षिभ्यां भुक्तिरभ्यधिका मता।' व्यव॰ मा॰ p. 313. कूटकृत् who fabricates or counterfeits. न्यासहारकः who misappropriates what is handed over to him in trust. शपथैः—with oaths. The difference between दिव्य and शपथ (both of which are दैवप्रमाण) is 'महापराधे दिव्यानि दापयेत्तु महीपतिः। अल्पेषु तु नृपश्रेष्ठः शपथैः श्रावयेन्नरम् ॥' नारद (ऋणादानप्रकरण 249). Some of the modes of शपथ are 'सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः। गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥' मनु॰ 8. 113. महा...शापेषु in charges of deadly sins (such as ब्रह्महत्या, सुरापान, सुवर्णस्तेय, गुरुतल्पगमन). Compare कात्यायन 'समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्र विशोधयेत्। प्राणान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु। दिव्यमापद्यते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः ॥' quoted in व्यव॰ मा॰. कूटमेतेन

कारितम् he (the opponent) caused it to be forged. अधरीकृत्य disregarding that document. अर्थे...निर्णयः—'निर्णेतव्येऽर्थे निर्णयं दिव्येन कुर्यादित्यर्थः' स्मृतिच०. अन्तर्वेश्मनि inside the house (unobserved by others). साहसे—This applies to such violence only as is punishable with death. 'साहसपदं प्राणान्तिक—दण्डार्हपरम्' व्यव० मा० (p. 316). This verse is found in नारद (ऋणादान verse 241). On this मिता० remarks 'तदपि मानुषासंभव एव दिव्येन निर्णय इत्यौत्सर्गिकम्'. संदिग्धं जायते where a doubt arises. प्रकान्ते...काम्यया—These two verses are ascribed to कात्यायन in परा० मा०. These verses allowing an option between दिव्य and witnesses are an exception to the general rule that where any human proof is available there could be no divine proof. प्रक्रान्ते...वादे when the dispute relates to साहस. बलोद्भूतेषु कार्येषु in matters that spring from the use of force. As regards ऋण, there is option allowed between दैवी क्रिया and लेख्य or witnesses or some reasoning (अनुमान). आक्रोशात्मके consisting of abuse or reviling. यत्तु...परम्—the prohibition of दिव्य in वाक्पारुष्य refers to defamation of a slight character. भूमि...लक्षणार्थम्—The mention of land implies all immoveable things (like houses). एतान्—refers to स्थावरविवाद. लेख्यं यत्र०—वीर० (p. 116) says 'तादृग्व्यवहारे नृपेणैवोभयापीडया स्वेच्छया कांचन व्यवस्थां कृत्वा देया सोभाग्यां नातिक्रमणीयेत्यर्थः'.

---

४ लेख्यम्

Page 24, line 5—page 25, line 13. राजलेख्यं... पुनः—writings are declared to be of three sorts *viz.* those written by the king, those written in a particular place, those written with one's own hand. Writings are further subdivided in numerous ways. The verse preceding this is interesting 'षाण्मासिकेपि समये भ्रान्तिः संजायते नृणाम् । धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढान्यतः पुरा ॥' (quoted in the वीर० p. 188). यत्तु...श्रित्य—When वसिष्ठ divides documents into two sorts, royal and common, he regards स्थानकृत and स्वहस्तलिखित as non-different. स्थानकृत seems to mean 'written in a well-known public place by professional scribes appointed by the king or his officers, and attested by witnesses.' Compare नारद (ऋणादान verse 135) 'लेख्यं तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्यकृतं तथा । असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥'. नारद says that the validity (सिद्धि) of both kinds of documents depends on the customs of the country. Compare विष्णुधर्मसूत्र VII. 1–3 for explanation of राजकृत 'अथ लेख्यं त्रिविधम् । राजसाक्षिकं ससाक्षिकमसाक्षिकं च । राजाधिकरणे तन्नियुक्तकायस्थकृतं तदध्यक्षकरचिह्नितं राजसाक्षिकम् ।'. लौकिकं...र्यायौ—these two words are synonyms. जानपद (from जनपद country) pertaining to the subjects or common people. Compare मिता० (on याज्ञ० II. 84) 'लेख्यं द्विविधं शासनं जानपदं चेति । शासनं निरूपितम् (याज्ञ० I. 318-320) । जानपदमभिधीयते । तच्च द्विविधं स्वहस्तकृतमन्यकृतं चेति । तत्र स्वहस्तकृतमसाक्षिकं अन्यकृतं ससाक्षिकम् । अनयोश्च देशाचारानुसारेण प्रामाण्यम् । यथाह नारदः । लेख्यं तु द्विविधं०'. According to व्यास, a जानपद deed was one attended with some publicity, being written by a scribe at a well-known place. 'लिखेज्जानपदं लेख्यं प्रसिद्धस्थानलेखकः । राजवंशक्रमयुतं वर्षमासार्धवासरैः ॥ पितृपूर्वं नामजाती धनिकर्णिकयोर्लिखेत् । द्रव्यभेदप्रमाणं च वृद्धिं चोभयसंमताम् ॥' quoted by

परा० मा० and स्मृतिच०. भाग....लेख्यं—writings of the common people are of seven kinds, *viz.* a deed of partition, gift, purchase, mortgage (or pledge), of agreement, of service (or bondage), of debt and other (such deeds). It will be noticed that the kinds of deeds actually enumerated are seven and yet the author puts in the word आदि at the end. There are other deeds like विशुद्धिपत्र and hence the word seven does not exclude more, but shows that there cannot be less than seven varieties. व्यास enumerates eight kinds of deeds 'चीरकं च स्वहस्तं च तथोपगतसंज्ञितम् । आधिपत्रं चतुर्थं च पञ्चमं क्रयपत्रकम् ॥ षष्ठं तु स्थितिपत्राख्यं सप्तमं सन्धिपत्रकम् । विशुद्धिपत्रकं चैवमष्टधा लौकिकं स्मृतम् ॥' (quoted in स्मृतिच० and परा० मा०). A चीरक is defined by संग्रहकार 'चीरकं नाम लिखितं पुराणैः पौरलेखकैः । अर्थिप्रत्यर्थिनिर्दिष्टैर्यथासंभवसंस्तुतैः ॥ स्वकीयैः पितृनामाद्यैरर्थिप्रत्यर्थिसाक्षिणाम् । प्रतिनामभिराक्रान्तमर्थिसाक्षिस्वहस्तवत् ॥ स्पष्टावगम-संयुक्तं यथास्मृत्युक्तलक्षणम् ।' (quoted in the स्मृतिच०). कात्यायन defines स्वहस्त and स्थितिपत्र. The definitions of the rest occur in the व्यवहारमयूख. 'ग्राहकेण स्वहस्तेन लिखितं साक्षिवर्जितम् । स्वहस्तलेख्यं विज्ञेयं प्रमाणं तत्स्मृतं बुधैः ॥ चातुर्विद्यपुरश्रेणीगणपौरादिकस्थितिः । तत्सिद्ध्यर्थं तु यल्लेख्यं तद्भवेत्स्थितिपत्रकम् ॥ (in स्मृतिच०). संविभक्ताः स्वरुच्या separated according to their own wishes. चन्द्रार्ककालिकम् which is to endure as long as the sun and the moon exist. This is a very frequent expression used in land grants. Compare the words in the Madhuban copperplate inscription of Harsha (E. I. vol. VII. p. 155 and E. I. vol. I. p. 67) 'अयं सोमकुण्डकाग्रामः...स्वसीमापर्यन्तः...पुत्रपौत्रानुगश्चन्द्रार्कक्षितिका-लीनो भूमिच्छिद्रन्यायेन मया पितुः...श्रीप्रभाकरवर्धनदेवस्य मातुः...श्रीयशोमती-देव्याः ज्येष्ठभ्रातुः...श्रीराज्यवर्धनदेवपादानां च पुण्ययशोभिवृद्धये सावर्णिसगोत्रच्छ-न्दोगसब्रह्मचारिभट्टवातस्वामि—विष्णुवृद्धसगोत्रबह्वृचसब्रह्मचारिभट्टशिवदेवस्वामिभ्यां प्रतिग्रहधर्मणाग्रहारत्वेन प्रतिपादितः ।'. अनाच्छेद्यः—that is not to be cut down or reduced. अनाहार्य—not to be taken away (or resumed). तुल्यं...न्वितम् containing words that state the exact price paid. बन्ध security or pledge. गोप्य...युक्तं which is to be preserved (intact without enjoyment)

interest) he should have the deed (of debt) torn off; but (if the original deed of debt be lost or be inaccessible at the time) he should cause (the creditor) to pass another deed (attested by witnesses) for the purpose of (being able to establish) his freedom from debt. Compare नारद (ऋणादान 116) 'लेख्यं दद्याद्विशुद्धर्णे तदभावे प्रतिश्रयम् । धनिकर्णिकयोरेवं विशुद्धिः स्यात्परस्परम् ॥'. विनापि...इते—A document written in a man's own hand though not attested by witnesses is to be accepted as proof except in the cases where it is obtained by force or fraud. 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे' अमरः. The primary meaning of उपधि is fraud and not लोभ as नीलकण्ठ says. मिता० says '**उपधिना छल**लोभक्रोधभयमदादिलक्षणेन'. It is not only documents written in one's own hand but unattested that are made voidable by being induced by force or fraud but all documents whatever (even those that are attested). मनु० (VIII. 168) says 'बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम् । सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत् ॥'. So also नारद says 'मत्ताभियुक्तस्त्री-बालबलात्कारकृतं च यत् । तदप्रमाणं लिखितं भीतोपधिकृतं तथा ॥' (ऋणादान 137). यः कश्चि...पूर्वकम्—The मिता० comments 'धनिकाधमर्णयोर्योर्थो हिरण्यादिः परस्परं स्वरुच्या इयता कालेनैतावद्देयमियती प्रतिमासवृद्धिरिति निष्णातो व्यवस्थितः तस्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतत्त्वनिर्णयार्थं साक्षिमत् उक्तलक्षणसाक्षि-युक्तं धनिकपूर्वकं धनिकः पूर्वो यस्मिंस्तद्धनिकपूर्वकं धनिकनामलेखनपूर्वकमिति यावत् कार्यम्'. Even in these days, the creditor's name occurs first in deeds. समा...गोत्रकैः—Most of these words occur above (p. 12 l. 4 text). नाम...त्रकैः the names (of the creditors and debtors), their castes and *gotras*. सब्रह्मचारिकं—कठादिना समानं अभिन्नं ब्रह्म वेदशाखां चरति अधीते इत्येवंशीलः सब्रह्मचारी. 'चरणे ब्रह्मचारिणि' (पा. VI. 3. 86. 'चरणः शाखा, ब्रह्म वेदः' सि. कौ.). The words सब्रह्म...कठः इति are taken from the मिताक्षरा. गुणनाम a secondary name. A man studying the Ṛigveda may be described as a बह्वृच, one studying the Kaṭhas'ākhā of the Yajurveda as कठ. Note the words छन्दोगसब्रह्मचारि and बह्वृचसब्रह्मचारि applied

to the donees in the inscription quoted above (p. 48). आत्मीयपितृनाम—the names of the fathers of the creditor and debtor. समाप्तेऽर्थे when the committing to writing of the matter agreed upon is finished. मत...लेखितम् whatever has been written above is acceptable to me, the son of so and so. समाः—even in number (*i. e.* two, four, six) and equal in qualities with the debtor and creditor (or not partial to either of them). क्वचि...श्लेषः—some understand that here (in ते समाः) the letter अ has coalesced (with the preceding ते *i. e.* there is अवग्रह) and so they read असमाः (uneven in number, *i. e.* three, five &c.). 'यद्यधमर्णः साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति तदाधमर्णोऽन्येन साक्षी च साक्ष्यन्तरेण सर्वसाक्षिसंनिधौ स्वमतं लेखयेत्।' मिता० (on याज्ञ० II. 87).

Page 27, line 12—page 29, line 12. त्रिविध... बृहस्पती—The three kinds of राजशासन are दानपत्र, प्रसादलिखित and जयपत्र. The author quotes याज्ञवल्क्य for a description of the first and बृहस्पति for a description of the other two. Compare बृहस्पति 'दत्त्वा भूम्यादिकं राजा ताम्रपट्टे पटेऽथवा। शासनं कारयेद्धर्म्यं स्थानवंशादिसंयुतम्॥ मातापित्रोरात्मनश्च पुण्यायामुकसूनवे। दत्तं मयामुकायाद्य दानं सब्रह्मचारिणे। चन्द्रार्कसमकालीनं पुत्रपौत्रान्वयानुगम्। अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वभागविवर्जितम्। दातुः पालयितुः स्वर्ग्यं हर्तुर्नरकमेव च। षष्टिं वर्षसहस्राणि दानोच्छेदफलं लिखेत्। ज्ञातं मयेति लिखितं सन्धिविग्रहलेखकैः। समुद्रं वर्षमासादिधनाध्यक्षाक्षरान्वितम्। एवंविधं राजकृतं शासनं समुदाहृतम्॥' (quoted in वीर० and परा० मा०).

निबन्धं कृत्वा having granted a corrody. निबन्ध—is a fixed payment every year or month to a person or temple under the orders of a king, as for example, of so many betelnut leaves or betelnuts out of each load of leaves or nuts. The मिता० says 'एकस्य भाण्डभरकस्येयन्तो रूपकाः, एकस्य पर्णभरस्येयन्ति पर्णानीति वा;' 'निबन्धो वाणिज्यादिकारिभिः प्रतिवर्षं प्रतिमासं वा किंचिद्धनमस्मै ब्राह्मणाय देवतायै वा देयमित्यादिप्रभुसमयलभ्योऽर्थः। अत्र यद्यपि धनदातृत्वं वाणिज्यादिकर्तुस्तथापि निबन्धकर्तुरेव पुण्यं तदुद्देशेनैवेतरस्य प्रवृत्तेः।' स्मृतिच०; 'इयन्ति पर्णक्रमुकभारादौ इयन्ति पर्णक्रमुकादीन्यस्मै देयानीति राज्ञो

नियतदानाज्ञानिबन्धं' वीर० (p. 193). आगामि...ज्ञानाय in order that future good kings may come to know (what was given and to whom it was given). Bad kings may not abide by the gift made, but good kings may. पटे on a piece of cloth (of cotton or silk). Many of the copperplates on which grants were incised were held together by a ring which bore the seal of the king who granted the land. The seal of the Chālukyas of Badami had a boar, and of the S'ilāhāras of Northern Konkan, of whom Aparārka was one, an eagle. The same was the case with the राष्ट्रकूटs and the यादवs of देवगिरि. वंश्यान्—ancestors (such as प्रपितामह &c). प्रतिग्रहपरीमाणं the measurements or extent of the thing gifted. दान...वर्णनम्—a description of the boundaries of the land given. दीयते यत्तद्दानं. कथनम्—नीलकण्ठ follows the मिताक्षरा. अपरार्क explains differently 'setting out of the Shastric passages that describe the sin incurred by snatching away or resuming a gift' (दानस्य छेदः अपहारः स उपवर्ण्यते प्रत्यवायजनकतया येन शास्त्रेण तद्दानच्छेदोपवर्णनम्). This latter seems to be the preferable explanation as it is natural and is supported by the quotation from बृहस्पति cited at the beginning of the para. व्यास says 'षष्टिवर्षसहस्राणि दानच्छेदफलं तथा । आगामिनृपसामन्तबोधनार्थं नृपो लिखेत्' quoted in स्मृतिच०. As to the language of the royal grants, संग्रहकार says 'सुलिप्यनपशब्दोक्ति संपूर्णावयवाक्षरम् । शासनं राजदत्तं स्यात् सन्धिविग्रहलेखकैः ॥' (quoted in वीर० p. 193). In almost every grant we have these two verses 'बहुभिर्वसुधा भुक्ता राजभिः सगरादिभिः । यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलम् ॥ स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत वसुन्धराम् । **षष्टिं वर्षसहस्राणि** विष्ठायां जायते कृमिः ॥'. स्वहस्तपत्रं marked with his own signature and stating the era (such as शकनृपकाल). Compare the words 'स्वहस्तो मम महाराजाधिराजश्रीहर्षस्य' on the Banskhera plate (E. I. vol. IV. p. 208). आकरादौ—from mines &c. नियतलभ्यम् to be obtained at fixed times. जयपत्र is the copy of the judgment which is given at the end, when the dispute is decided after hearing

the plaint, the reply and the evidence. There are numerous texts laying down what the judgment is to contain. नारद says 'सकलं पूर्वपादं च सोत्तरं सक्रियं तथा। सावधारणकं चैव तज्ज्ञेयं जयपत्रकम्' (quoted by अपरार्क p. 684); 'यद्वृत्तं व्यवहारेषु पूर्वपक्षोत्तरादिकम्। क्रियावधारणोपेतं जयपत्रेथ संलिखेत् ॥' (quoted in व्यव. मा. p. 309); 'पूर्वोत्तरक्रियापादं प्रमाणं तत्परीक्षणम्। निगदं स्मृतिवाक्यं च यथासभ्यं विनिश्चितम्। एतत्सर्वं समासेन जयपत्रेभिलेखयेत्' व्यास quoted in स्मृतिच०. These quotations show that the judgment was to contain a brief statement of the plaint, the reply, the evidence, depositions of witnesses, the precedents and (smriti) authorities relied upon together with the opinions of the assessors. Compare Civil Procedure Code, Order 20 rule 4. The जयपत्र was to be signed by the judge and sealed. 'प्राड्विवाकादिहस्ताङ्कमुद्रितं राजमुद्रया। सिद्धेर्थे वादिने दद्याज्जयिने जयपत्रकम् ॥' वृद्धवसिष्ठ quoted by अपरार्क p. 684. कात्यायन applied the name पश्चात्कार to those kinds of जयपत्र in which after a hot contest the plaintiff succeeds; while the judgment in a case where defendant admits plaintiff's case is called जयपत्र simply. 'निरस्तास्तु क्रिया यत्र प्रमाणेनैव वादिना। पश्चात्कारो भवेत्तत्र न सर्वासु विधीयते ॥ प्रमाणेनैवेति वदंश्चतुष्पाद् व्यवहार एव पश्चात्कारो न द्विपाद् व्यवहार इति कथयति।' स्मृतिच० ('व्य. p. 57). अनुकल्प means a substitute. The सान्धिविग्रहिक when authorised by the king could exercise the same powers of issuing land grants as the king himself. On many copperplate grants we find the minister for peace and war declaring his signature. For example, on the Khoh copperplate of महाराज शर्वनाथ (Gupta Inscriptions p. 128) we read 'लिखितं भोगिकफाल्गुदत्तामात्यनप्त्रा भोगिकवराहदिन्नपुत्रेण महासान्धिविग्रहिकमनोरथेन दूतको महाबलाधिकृतक्षत्रियशिवगुप्तः'. सन्धिविग्रहलेखकः who is entrusted with the making of treaty and war *i. e.* who is the minister for foreign affairs. संनिवेश...न्वयः—these two words संनिवेश and प्रमाण are to be connected with प्रलिखेत् in the passage quoted above from व्यास. For प्रज्ञापनापत्र compare कौटिल्य 'अनेन विज्ञापितमेवमाह तद्दीयतां चेयदि

तत्त्वमस्ति। राज्ञः समीपे परकारमाह प्रज्ञापनैषा विविधोपदिष्टा ॥ भर्तुराज्ञा भवेद्यत्र निग्रहानुग्रहौ प्रति । विशेषेण तु भृत्येषु तदाज्ञालेखलक्षणम् ॥' (II. 10. 28). दुर्लेख्ये—when the letters or words have become doubtful or difficult to make out. 'दुष्टातिसंदिह्यमानानि अवाचकानि वा लेख्यानि लिप्यक्षराणि पदानि वा यस्मिन्' मिता०. नष्ट lost. उन्मृष्ट when the ink has been rubbed off. हृते stolen. भिन्ने torn into pieces. छिन्न cut into two parts. लेख्य...येत्—This can be done only when both sides agree. If they do not agree, then the rule stated by नारद must be followed. देशान्तरन्यस्ते kept in a foreign (or distant or inaccessible) place. शीर्णे shattered (into pieces). दुर्लिखित is same as दुर्लेख्य above. सत...दर्शनम् In case the document should still exist time should be granted (for its production); if it does not exist, the matter must be decided on the evidence of those who witnessed it (*i. e.* who attested it). 'पूर्वं ये द्रष्टारः साक्षिणः तैर्दर्शनं व्यवहारसमापनं कार्यम्' मिता०. This is the view of असहाय (on नारद) also. अपरार्क explains differently. 'असति तु पूर्वलिखिते लिखितान्तरं कृत्वा तस्य दर्शयितव्यं येन तत्पूर्वं लिखितं दृष्टं द्वितीयस्य लेख्यस्यान्यथाभावनिराकरणाय ।'.

Page 29, line 13—page 30, line 8. संदिग्ध... लिखितादिभिः—The genuineness of a document about which there is a doubt may be established by (comparison with other) documents that (admittedly) are in the hand of the person (who is alleged to have written it). मिता० remarks 'आदिशब्दात् साक्षिलेखकस्वहस्तलिखितान्तरसंवादाच्छुद्धिरिति'. मिता० differs from नीलकण्ठ in the explanation of युक्तिप्राप्ति. अर्थापत्तिः—न्यायकन्दली (Benares ed. of 1895 p. 233) 'दृष्टः श्रुतो वार्थोन्यथा नोपपद्यते इत्यर्थान्तरकल्पनार्थापत्तिः ।...यत्रार्थोन्यथानुपपद्यमानोर्थान्तरं गमयति सा दृष्टार्थापत्तिः । यथा जीवति चैत्रो गृहे नास्तीति । अत्राभावप्रमाणेन गृहे चैत्रस्याभावः प्रतीतः जीवतीति श्रुतेश्च तत्र संभवोपि प्रतीयते जीवतो गृहावस्थानोपलम्भात् । न चैकस्य युगपदेकत्र भावाभावसंभवस्तयोः सहावस्थानविरोधात् । तदयमभावः प्रतीयमानो जीवतीति श्रवणान्नोपपद्यते यद्ययं बहिर्न भवतीति । अनुपपद्यमानश्च यस्मिन् सत्युपपद्यते तत्कल्पयति ।'. An example is: when one sees a fat man and

is told that he does not take food by day, it follows as a presumption by the very force of these two facts that he must be taking food at night. This is अर्थापत्ति. The मानमेयोदय says 'अन्यथानुपपत्त्या यदुपपादककल्पनम् । तदर्थापत्तिरित्येवं प्रमाणं भाष्यभाषितम् ॥ 30 तत्र च प्रमाणद्वयविरोधोनुपपत्तिरित्युच्यते ।...गणितागममूलेनानुमानेन देवदत्तो गृहे बहिर्वा क्वचिज्जीवतीति साधारण्येनावगम्यते । तस्य गृहे नास्तीत्यनेन विरोधे सत्यविरोधाय बहिरस्तीति कल्प्यते । तदिदं प्रमाणद्वयविरोधकरणकमर्थापत्तिज्ञानमिति ।'. प्राप्तिः—the possibility of the two parties having been together at the time of the transaction alleged in the plaint. मिता॰ explains 'युक्त्या प्राप्तिः युक्तिप्राप्तिः । देशकालपुरुषाणां द्रव्येण सह संबन्धः प्राप्तिः । अस्मिन्देशेस्मिन्कालेस्य पुरुषस्येदं द्रव्यं घटते इति युक्तिः ।'. वीर॰ follows the मिता॰. अपरार्क explains as नीलकण्ठ does. संबन्धः—नीलकण्ठ explains this as अनागत (future). What he means is not quite clear. It probably means 'how the parties behaved or acted after the alleged transaction'. मिता॰ explains 'अर्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वमपि परस्परविश्वासेन दानग्रहणादिसंबन्धः' *i. e.* dealings between the parties prior to the one in dispute. आगमः 'विवादास्पदीभूतस्यार्थस्य स्वस्वामिसंबन्धोपायः क्रयादिः'—अपरार्क *i. e.* sale and other means whereby ownership in the thing in dispute could have arisen. मिता॰ 'अस्यैतावतोर्थस्य संभावितः प्राप्त्युपायः'. हेतुं= अनुमानम्. This is the explanation of अपरार्क; while the मिता॰ says 'एभिर्हेतुभिः'. It appears that in those days also there were clever forgeries. अपरार्क says 'स्वहस्तलिखितादिकं न लेख्यस्य शुद्धौ युक्त्यादिनिरपेक्षं कारणं भवितुमर्हति अनैकान्तिकत्वात् । सन्ति खलु पुरुषाः कुशलाः ये पुरुषान्तरलिखिततुल्यं लेख्यमापादयन्ति ।...तथा व्यासः । लेख्यमालेख्यवत् केचिल्लिखन्ति कुशला नराः । तस्मात्तल्लेख्यसामर्थ्यात् सिद्धिर्नैकान्तिकी मता ॥'. अपरार्क further says 'लेख्यानामन्योन्यविरोधे यत्प्रमाणतरं तदाह व्यासः । स्वहस्तकाज्जानपदं तस्माच्च नृपशासनम् । प्रमाणतरमिष्टं हि व्यवहारार्थमागतम् ।' (p. 691).

कात्यायन says that when a deed had been seen by the debtor or opponent and he raised no protest against it for twenty years though able to do so, the deed became

free from all faults 'दृष्टे पत्रे स्फुटं दोषं नोक्तवानृणिको यदि। ततो विंशति वर्षाणि स्थितं पत्रं स्थिरं भवेत्॥ शक्तस्य संनिधावर्थी यस्य लेख्येन भुज्यते। विंशद्वर्षाण्यतिक्रान्तं तत्पत्रं दोषवर्जितम्॥ (first in व्यव० मा० p. 340 and both in वीर० p. 200).

मुमूर्षु...सिध्यति a deed executed by the following persons does not hold good, *viz.* by a dying man, by an enemy, by one in fear, by one distressed, by a woman, by an intoxicated man, by one overwhelmed in calamity. 'मुमूर्ष्वादिकृतमयथार्थशङ्कया न प्रमाणतां प्रतिपद्यते' स्मृतिच०. दूषितो...तद्विधः where even a single witness who (whose signature) is placed on the deed is sinful and censured (by the popular voice) or where its writer is of the same sort, it is declared a false document. Compare विष्णुध. सू. VII. 8–9 'दूषितकर्मदुष्टसाक्ष्यङ्कितं ससाक्षिकमपि। तादृग्विधेन लेखकेन लिखितं च।'.

---

५ भुक्तिः

Page 30, line 10—page 33, line 12. आगमेन...गच्छति possession acquires validity when accompanied by a clear title. Possession without a clear title does not make proof (of ownership). 'विशुद्धेन प्रमाणपरिच्छिन्नेन' अपरार्क. The sources of title have been variously enumerated. नारद enumerates six "लब्धं दानक्रयप्राप्तं शौर्यं वैवाहिकं तथा । बान्धवादप्रजाज्जातं षड्विधस्तु धनागमः ॥ लब्धं जन्मना लब्धं पैतृकादि अथवा दर्शनेन लब्धं निध्यादि" (स्मृतिच०); बृहस्पति mentions seven 'विद्यया क्रयबन्धेन शौर्यभार्यान्वयान्वितम् । सपिण्डस्याप्रजस्यांशः स्थावरं सप्तधाप्यते ॥' (quoted in अपरार्क on याज्ञ० II. 27 and स्मृतिच०). बन्ध means 'mortgage'. 'बन्ध आधिः सोपि क्वचित्स्वत्वनिमित्तं भवति' स्मृतिच०. अन्वयान्वित is property in which a man has a share by birth. Compare गौ. ध. सू. 'स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु । ब्राह्मणस्याधिकं लब्धम् । क्षत्रियस्य विजितम्' (10. 39–41). सागम...माह व्यासः just as possession must be accompanied by title, so Vyāsa declares that possession must also be characterised by other attributes (before it can acquire validity). व्यव० मा० (p. 342) explains this verse 'आगम्यते प्राप्यते स्वं भवति येन क्रयादिना स आगमः । दीर्घकालत्वं यस्मिन्पुरुषे यावान्कालो भोगस्योक्तः । छिद्रो विच्छेदः तद्रहितः निश्छिद्रः । अन्यरवः विप्रतिपत्तिः तद्रहितः । शक्तस्य स्नेहाद्युपेक्षाकारणरहितस्य प्रत्यर्थिनो द्रव्यस्वामिनः संनिधानम् ।'. वीर० (p. 204) explains 'विच्छेदान्तरो य उपरव आक्रोशस्ताभ्यामुज्झितः रहितः । यद्वा च्छेदो व्यवधानं तद्विगमवान् विच्छेदो निरन्तर इति यावत् । अपरवो वर्जनविषयो रवः । मदीयं क्षेत्रादि त्वया किमिति भुज्यते इति प्रतिषेधः । अपशब्दस्य वर्जनार्थत्वात् । तेनोज्झितः'. Possession, in order to be valid, must have a title behind it (सागम); must be of long standing, unbroken (अविच्छेद = निरन्तर); free from protest (अपरव + उज्झित, or निराक्रोश) and before the very eye of the opponent. 'पञ्चाङ्ग इति वदन्नेकाङ्गवैकल्येपि अप्रामाण्यमेव भोगस्येति दर्शयति' स्मृतिच०. Compare 'सागमा दीर्घकाला चाविच्छिन्नापरवोज्झिता । प्रत्यर्थिसंनिधाना च भुक्तिः पञ्चविधा स्मृता ॥' पितामह

quoted in स्मृतिच० (व्यव० p. 70). भुक्ति...नारदः—नारद declares that mere possession cannot establish what is desired to be established (*viz.* ownership). 'न च भोगमात्रात्स्वत्वागमः । परकीयस्यापि अपहारादिनोपभोगप्रसङ्गात् ।' मिता० (on याज्ञ० II. 27). भोग...देशेन on account of his (merely) putting forward the deceptive plea of enjoyment (which even a thief can put forward). इदं...ज्ञेयम् This rule (that mere possession is of no avail) applies only during such time in which it is possible to preserve the memory of the title. Title could be proved by oral testimony and so as long as witnesses were in existence who could speak from their memory of the origin of the title, mere possession did not count. स्मार्ते काले &c.—In cases falling within the memory of man, the proof (of ownership) over land is required to be possession with a title. In cases beyond the memory of man, (possession) continued successively for three ancestors (is proof of ownership) on account of the absence of certainty (that there is no valid title). This verse is ascribed to कात्यायन in मिता०, व्यव० मा०, स्मृतिच० and परा. मा. According to the मिता० 'स्मार्तकाल' is a period of one hundred years; beyond that there is अस्मार्तकाल. 'स्मार्तश्च कालो वर्षशतपर्यन्तः। शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः । अनुगमाभावादिति योग्यानुपलब्ध्यभावेनागमाभावनिश्चयाभावादिति । अतश्च वर्षशताधिको भोगः संततोप्रतिरवः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चागमाभावे वानिश्चिते अव्यभिचारादाक्षिप्तागमः स्वत्वं गमयति' मिता०; according to the परा. मा. 'स्मार्त काल' is a period of 105 years 'स्मरणयोग्ये पञ्चाधिकशतवर्षपर्यन्तातीतकालमध्ये प्रारब्धा भुक्तिः स्वेतरप्रमाणावगतागममूलैव स्वत्वे प्रमाणम्'. This is the opinion of the स्मृतिचन्द्रिका also. If there is possession for any period less than one hundred years, it is not valid unless title is shown. It is a period during which it is possible to prove title by oral testimony, as men ninety or hundred years old could be found to depose to the question as to how the possession arose. If, therefore, no title could be proved when possession was for less

than a hundred years, it is a case in which it may be held as certain that there was no title. But where possession is more than 100 years, no witnesses could depose to the origin of possession of such an ancient date and so it cannot be asserted with any degree of certainty that there was no title. Hence, as immemorial possession and title are always seen together without fail, there is a presumption in favour of title in such a case. Other sages say that 'अस्मार्तकाल' is that which is three generations beyond the present occupier, *viz.* father, grand-father and great-grand-father. 'प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत्पुत्रेण विना च तम्। तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपौरुषः ॥' व्यास quoted in व्यव. मा. (p. 341); 'अविच्छेदेन यद्भुक्तं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु। तत्र नैवागमः कार्यो भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥' बृहस्पति quoted in स्मृतिच०; 'भुक्तिस्तु द्विविधा प्रोक्ता सागमानागमा तथा। त्रिपौरुषी या स्वतन्त्रानागमान्या तु सागमा ॥' कात्यायन quoted in स्मृतिचन्द्रिका. The मिताक्षरा remarks on this that त्रिपौरुषी भुक्ति is another way of saying the same thing as अस्मार्तकाल (as three generations would come to about 100 years) and that it is not to be taken too literally. Otherwise supposing that the great-grand-father takes possession of a field in a certain year and dies and the grand-father and father also die in the same year, then next year (*i. e.* in a year) possession would make a man owner, as three generations enjoyed the land (though only for one year). To avoid this rather absurd interpretation, some of the sages say that अस्मार्तकाल must be beyond sixty years and also three generations (each generation having possession for twenty years). 'वर्षाणि विंशतिं भुक्त्वा स्वामिनाव्याहता सती। भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया द्विगुणा च द्विपौरुषी ॥ त्रिपौरुषी त्रिगुणिता तत्र नान्वेष्य आगमः' व्यास, according to व्यव. मा. (p. 341) and परा० मा. and नारद according to अपरार्क (p. 636). अनुगमा...संभवात्—नीलकण्ठ explains अनुगमाभावात्. अनुगम means आगमाभावनिश्चय. According to the मीमांसकs, अनुपलब्धि (non-perception) is the 6th प्रमाण (the others being प्रत्यक्ष,

अनुमान, उपमान, शब्द and अर्थापत्ति). The मानमेयोदय says अथोपलम्भयोग्यत्वे सत्यप्यनुपलम्भनम् । अभावाख्यं प्रमाणं स्यादभावस्यावबोधकम् ॥ (156) अत्र ह्यनुपलम्भः करणम् । तस्य च ज्ञानाभावरूपत्वादभावः प्रमाणमित्युच्यते । विषयं तदधीनांश्च संनिकर्षादिकान् विना । उपलम्भस्य सामग्रीसंपत्तिः खलु योग्यता ॥ सा च ज्ञाततयाभावज्ञानस्य सहकारिणी ॥ (157–158)'. When we say 'अत्र भूतले घटो नास्ति' what we cognise is घटाभाव. The non-existence of घट cannot be said to be cognised by means of perception (प्रत्यक्ष), as the latter requires a direct positive contact of the sense-organ with the thing cognised. Here the contact is between भूतल and the eye and not between घटाभाव and the eye. So this is not a case of प्रत्यक्ष. Nor can it be said to be a case of inference or any other प्रमाण. So अनुपलब्धि is a distinct प्रमाण expressed in the form 'यद्यत्र घटोभविष्यत्तदा भूतलमिवाद्रक्ष्यत् दर्शनाभावान्नास्तीति'. अनुपलब्धि is not recognised as a separate प्रमाण by the नैयायिकs (but is included under प्रत्यक्ष or अनुमान) and even by some मीमांसकs like प्रभाकर. *Vide* प्रशस्तपादभाष्य 'अभावोप्यनुमानमेव । यथोत्पन्नं कार्यं कारणसद्भावे लिङ्गं, एवमनुत्पन्नं कार्यं कारणासद्भावे लिङ्गम् ।' (p. 225); कुसुमाञ्जलि (under III. 20) 'अनुपलब्धिस्तु न बाधिकेति चिन्तितम् । न प्रत्यक्षादेरतिरिच्यते ।'. So in the case of स्मार्तकाल, अनुपलब्धिप्रमाण may be employed. If there is भुक्ति for less than one hundred years, title can be established by oral testimony. As title cannot be established (in a particular case), it is certain there was none to begin with. This आगमाभावनिश्चय due to अनुपलब्धि is not possible in the case of अस्मार्तकाल. अस्मार्ते...स्मरणानुवृत्तौ— Even in a case of possession beyond the memory of man if there is a continuity (or persistence) of memory as to the absence of any title. This verse means that the first man who wrongly usurps without title should be fined; his sons and grandsons should not be fined, but the land should be taken from them though they might have enjoyed it very long, provided there is certainty that there was no title to begin with.

'यदा तु चतुर्थस्यापि भुक्तौ वर्तमानायां वर्षशताप्ययेपि प्रथमभुक्तेरनागमत्वनिश्चयोस्ति तदा ततोपहर्तव्यैव भुज्यमाना भूः ।...एतद्विषयाण्येव अनागमं तु यो भुङ्क्ते— इति नारदादीनां वचनानि । अत्र च प्रथमभोक्तुरेव दण्डो न तु तत्सुतादीनां तेभ्यस्तु भूरेव ग्राह्या' अपरार्क p. 637. पित्रा...त्रिभिः— these words may mean 'by the father and three prior ancestors' (*i. e.* in all four before the present possessor) and would conflict with the texts laying down त्रिपौरुषी भुक्ति. So they are explained 'by three ancestors including the father'. This verse if taken literally seems to be in conflict with the preceding one and so it is explained as 'if what is wrongly enjoyed for three generations cannot be recovered, much more therefore is it not possible to restore what has been enjoyed for three generations and about which there is no certainty that it was unlawfully enjoyed' (the object of the verse is not to prescribe the impossibility of recovering what is wrongfully possessed, but to prescribe that possession for more than three generations confers ownership when it is uncertain whether it was wrongfully taken). Compare मिता० (on याज्ञ. II. 27) 'अन्यायेनापि यद्भुक्तमित्येतच्चान्यायेनापि भुक्तमपहर्तुं न शक्यं किं पुनरन्यायानिश्चय इति व्याख्येयमपिशब्दश्रवणात् ।'. The words 'for three generations' really stand for 'अस्मार्तकाल'. यद्विनागममत्यन्तं—This is ascribed to व्यास by अपरार्क (p. 637) and व्यव० मा० (p. 341). यद्विना...त्यन्तम्—These words are explained quoting the मिता० as meaning 'without a title that is very easy to perceive'. They do not mean 'without even the semblance or appearance or a trace of a title'. If it is certain that there was not a jot of title, then it has already been said that possession for over a hundred years cannot confer ownership. Compare मिता० (on याज्ञ० II. 27) 'तत्राप्यत्यन्तमागमं विनेति अत्यन्तमुपलभ्यमानमागमं विनेति व्याख्येयम् । न पुनरागमस्वरूपं विनेति । आगमस्वरूपाभावे भोगशतेनापि न स्वत्वं भवतीत्युक्तम् ।'. आगमस्तु...गरीयसी— That man, who first aquired a thing, should prove the source of his title, when he is proceeded against (by a

plaintiff); his son or son's son is not required to prove title; in their case possession is more important. The idea is that the first acquirer, if he does not prove title, may be fined for unlawfully usurping possession; but the son and the grandson cannot be fined for the wrongful act of their ancestor. They should rely on their possession. If they prove that, they will not incur fine. But their possession not having ripened into ownership by possession over three generations, they will lose the subject of dispute if no title be proved by them. योभियुक्तः—If a person who has taken possession is proceeded against and dies, his representative (or heir) must establish title (as much as the man who dies). He cannot say that as he comes into possession by succession, he will prove only possession (following the verse आगमस्तु कृतो येन). पश्यतो...वार्षिकी—These words literally mean 'a person loses land in twenty years' time when it is enjoyed by another before his very eyes without protest from him and chattels in ten years' time'. This verse has caused a great deal of controversy among the writers of निबन्धs from very early days. *Vide* मेधातिथि on मनु 8. 149 for several interpretations. नीलकण्ठ follows the मिताक्षरा. This verse apparently conflicts with the proposition that possession for over hundred years is required to create ownership. Therefore the words भूमेर्हानिः are interpreted to mean 'the loss of the profits of the land' (and not the loss of the land itself). If A is in unlawful possession of B's land before the very eyes of B for twenty years and B does not protest or forbid him, then when B files a suit after twenty years (but before a hundred years) he may succeed in recovering the land itself, but the profits of the land he cannot recover. But the two words पश्यतः and अब्रुवतः have to be carefully remembered. If the owner had gone abroad

and came after twenty years, he would be able to recover profits. If B's land was usurped and he protested, then even after twenty years he would be compensated for the profits (because of the word अब्रुवतः). If less than twenty years have passed away, whether he was present or absent and whether be protested or not, he would recover the profits. This is the view of विज्ञानेश्वर, नीलकण्ठ and the वीर० (which has a very long discussion on this passage pp. 209–219). Compare मनु 8. 147 with याज्ञवल्क्य's verse.

The व्यवहारमातृका of जीमूतवाहन also has a very long and instructive discussion on this point. He criticizes the views of श्रीकर (whom बालक follows), विश्वरूप and मञ्जरीकार (probably गोविन्दराज author of स्मृतिमञ्जरी) and of योग्लोक. श्रीकर's view was that in twenty years the real owner lost ownership if he was present and did not protest and that passages speaking of त्रिपौरुषी भुक्ति applied only where the owner was not present. विश्वरूप thought that the owner (if asked why he did not protest when usurpation took place in his very presence) would have to remain silent before the court and would thus jeopardise his title and hence the object of this verse is to enjoin that no one should remain quiet in such a case but should protest. The words of विश्वरूप (Trivandrum edition) are 'पश्यन्नपि यः परैरसंबद्धैर्भुज्यमाने न किंचनेयता कालेनापि • ब्रूयात् नूनं तदीयं न भवेदित्यभिप्रायः ।......परैर्भुज्यमानं नोपेक्षणीयमित्यभिप्रायः । ...उपेक्षानिषेधमात्रं चैतत् । हानिवचनं तु निन्दामात्रत्वे-नोपेक्षकस्य व्यवहारप्रवृत्त्ययोग्यतामात्रज्ञप्तिफलं तदेव चात्र युक्तम् ।'. The व्यवहारमातृका connects this verse with the preceding आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा (याज्ञ० II. 23) and remarks that this verse says that if a person after a sale, gift or mortgage (or pledge) to him allows the thing for over twenty years to remain with the seller, the donor or mortgagor, who subsequently sells, or gives or mortgages

it to another, then the first dealing is of no use, though prior (because not accompanied with possession for over twenty years). 'अयं तत्त्वार्थः क्रीताहितप्रतिगृहीतादिधनभूमिगतः परस्य दशविंशतिवार्षिको भोगः क्षमाकारणजडपोगण्डत्वाद्यभावेप्युपेक्षितत्वाद्धानिं कुरुते । स्वोपभोगार्थं तेन क्रयात् तस्य च तेनोपेक्षितत्वादिति मुनीनामभिप्रायः । ...तस्मात् पश्यतो ब्रुवत इति वचनं आधौ प्रतिग्रहे क्रीते इत्यस्यापवादकम् । आधिक्रयणप्रतिग्रहकर्तॄणामाहितक्रीतप्रतिगृहीतेषु गवाश्वादिषु योग्येषु दशवर्षाणि परभोगोपेक्षया स्वत्वहानिः । भूमौ तु विंशतिवार्षिकी । तेन वचनात् कारणत्वेनावधारिता उपेक्षा कार्यभूतां स्वत्वहानिं ज्ञापयति ।' (p. 349).

स्मृतिच॰ says 'हानिश्चात्र लिखितबलेनात्मीयत्वप्रसाधनमात्रस्याभिप्रेता न पुनर्भूम्यादौ तत्फले वा स्वत्वस्य, नोपेक्षामात्रेण स्वत्वमपैतीत्युक्तत्वात्'. नोपभोगे... वा—The wrongful possessor or his son should not rely upon (mere) possession (as their support or strong point). निक्षेपः an open deposit. उपनिधिः a closed deposit. 'असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते । तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुः' ॥ नारद quoted by मिता॰ (on याज्ञ॰ II. 65). स्त्रियः–दास्यादिस्त्रियः, says कुल्लूक. असहाय says 'तथा स्त्री निक्षेपभूता या भुक्ता'. Compare याज्ञ॰ II. 25 'आधिसीमोपनिक्षेपजडबालधनैर्विना । तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि ॥' on which मिता॰ says 'पुरुषापराधस्य तथाविधस्याभावात् । उपेक्षाकारणस्य तत्र तत्र संभवात् ।...राज्ञो बहुकार्यव्याकुलत्वात् । स्त्रीणामज्ञानात् अप्रागल्भ्याच्च ।'. The वसिष्ठधर्मसूत्र (16. 18) has a similar verse. संप्रीत्या out of affection or friendship. न नश्यन्ति are not lost (through long possession by another). वहन्नश्वः a riding horse. य...ज्यते a beast handed over to another for breaking in.

It has to be noted that बृहस्पति speaks of thirty years' possession as conferring ownership. 'अभ्यासनात्समारभ्य भुक्तिर्यस्याविघातिनी । त्रिंशद्वर्षा त्वविच्छिन्ना तस्य तां न विचालयेत् ॥ अभ्यासनं परिग्रहः' स्मृतिच. (व्य. p. 70). It is probable that at different times the period of adverse possession for conferring title was cut down from one hundred years to thirty and then to twenty.

---

६ साक्षिणः

Page 33, line 15—Page 36, line 11. For टोडरानन्द, see Appendix B. दृष्ट...दर्शनम्—a definite (or clear) knowledge (conclusion) results from (the deposition of) witnesses on account of their having either seen, heard or experienced (the matter in dispute). दृष्टत्वात् श्रुतत्वात् अनुभूतत्वाच्च. Or we may explain दृष्टश्रुताभ्यां अनुभूतत्वात् because they have a direct cognition (of the matter) by sight or hearing. पाणिनि explains साक्षिन् as one who has actually seen 'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्' (पा. V. 2. 91). मनु says 'समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति' (8. 74) and विष्णु० says 'समक्षदर्शनात् साक्षी श्रवणाद्वा' (8. 13). लिखितो...परः—A subscribing witness, one (whose name) is caused to be written (by another), a secret witness, one who has been reminded, a member of the family, a messenger, a witness coming by chance (not called on purpose), an indirect witness, one who is confided in by both sides. The difference between लिखित and लेखित is that the first subscribes his name and other details himself and the other is one whose name is written by another person. नारद omits लेखित and gives eleven sorts of witnesses (which are the same as बृहस्पति's) एकादशविधः साक्षी शास्त्रदृष्टो मनीषिभिः। कृतः पञ्चविधस्तेषां षड्विधोकृत उच्यते ॥ लिखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिज्ञ एव च। गूढश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः कृतः ॥ षडिमे पुनरुद्दिष्टाः साक्षिणस्त्वकृताः स्वयम्। ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ॥ कार्येष्वभ्यन्तरो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः। कुल्याः कुलविवादेषु भवेयुस्तेपि साक्षिणः ॥ नारद (ऋणादान 149-152). The words कार्ये...यः स्यात् refer to the कार्यमध्यगत of बृहस्पति. कृतः appointed. प्रजापति says 'साक्षी द्विभेदो विज्ञेयः कृत एकोपरोकृतः। लेख्यारूढः कृतो ज्ञेय उत्तरोक्त उच्यते ॥' quoted in स्मृतिच०. व्यव. मा. (p. 329) reads मुक्तकोकृत उच्यते. लिखितः—अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये संनिवेश्यते। स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकादृते ॥ कात्यायन quoted in मिता० (on याज्ञ० II. 68); जातिनामादि लिखितं येन स्वं पित्र्यमेव च। निवासश्च स विज्ञेयः साक्षी लिखितसंज्ञकः ॥ बृहस्पति

(in अपरार्क p. 666). लेखितः—अर्थिना च क्रियाभेदैस्तस्य कृत्वा ऋणादिकम् । प्रत्यक्षं लिख्यते यस्तु लेखितः स उदाहृतः ॥ बृहस्पति (in वीर०, who notices that कल्पतरु and मदनरत्न read 'अर्थिक्रियां क्रियाभेदैः). अपरार्क reads संवित्क्रियाम्. The others are defined by बृहस्पति as follows :— 'कुड्यव्यवहितो यस्तु श्राव्यते ऋणभाषितम् । विनिह्नुते यथाभूतं गूढसाक्षी स उच्यते ॥ आहूय यः कृतः साक्षी ऋणन्यासक्रियादिके । स्मार्यते च मुहुर्यश्च स्मारितः स उदाहृतः ॥ विभागदाने विपणे ज्ञातिर्यश्चोपयुज्यते । द्वयोः समानो धर्मज्ञः स कुल्यः परिकीर्तितः ॥ अर्थिप्रत्यर्थिवचनं शृणुयात्प्रेषितस्तु यः । उभयोः संमतः साधुर्दूतकः स उदाहृतः ॥ क्रियमाणे तु कर्तव्ये यः कश्चित्स्वयमागतः । अत्र साक्षी त्वमस्माकमुक्तो यादृच्छिकस्तु सः ॥ यत्र साक्षी दिशं गच्छेन्मुमूर्षुर्वा यथाक्रमम् । अन्यं संश्रावयेत्तं तु विद्यादुत्तरसाक्षिणम् ॥ उभाभ्यां यस्य विश्वस्तं कार्यं चापि निवेदितम् । गूढधारी (गूढचारी in वीर० and व्यव. मा.) स विज्ञेयः कार्यमध्यगतस्तथा ॥ अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वाक्यं यच्छ्रुतं भूभुता स्वयम् । स एव तत्र साक्षी स्याद्विसंवादे द्वयोरपि ॥ निर्णीते व्यवहारे तु पुनर्न्यायो यदा भवेत् । अध्यक्षः सभ्यसहितः साक्षी स्यात्तत्र नान्यथा ॥ मुषितं घातितं यत्र सीमायाश्च समन्ततः । अर्थतोपि (अकृतोपि in वीर०) भवेत्साक्षी ग्रामस्तत्र न संशयः ॥' (quoted in अपरार्क pp. 666-667). About स्मारित, कात्यायन says 'यस्तु कार्यप्रसिद्ध्यर्थं दृष्ट्वा कार्यं पुनः पुनः । स्मार्यते ह्यर्थिना साक्षी स स्मारित इहोच्यते ॥' मिता०. The वीर० explains दृष्ट्वेति दर्शयित्वेत्यन्तर्भावितण्यर्थम् । कार्यव्यवहारपदं दर्शयित्वा प्रमापय्य कार्यप्रसिद्ध्यर्थं कालान्तरे व्यवहारनिर्णयसिद्ध्यर्थं पुनः पुनः स्मार्यते च विस्मरणनिरासाय यः स स्मारितः'. उत्तरसाक्षी is one who learns from a witness who has personally seen or heard of a transaction when the latter is going to a distant country or is on the point of death. Such a साक्षी hears (श्रवणात्) what another has seen or is made to listen to (श्रावणात्) what another has heard and is only an indirect (or hearsay) witness. 'साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्युपरि भाषते । श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञितः ।' कात्या० in मिता०. Dr. Jolly (S. B. E. vol. 33 p. 80) translates 'one who subsequently corroborates the statements of other witnesses, whether from his own knowledge or from hearsay, is called an indirect witness'. This does not seem to be accurate. The meaning is rather as explained above. If a man corroborates another from *his own knowledge*, he

cannot reasonably be called an indirect witness. विष्णुधर्मसूत्र says 'उद्दिष्टसाक्षिणि मृते देशान्तरगते वा तदभिहितश्रोतारः प्रमाणम्' (8. 12). लेखकः...पूर्वशः—the other half of the verse is 'नृपे पश्यति तत्कार्यं साक्षिणः समुदाहृताः' (quoted in the मिता० and व्यव० मा०). स एव—refers to बृहस्पति. उभौ...ग्राह्यौ—only two may be accepted (for deciding the point in dispute) if they are Brāhmaṇas learned in the Vedas. लिखितौ... साक्षिणः of subscribing and secret witnesses there must be two at least; of *lekhita*, casual, reminded, family and indirect witnesses there should be three, four or five. खटिकाग्राही—गणकः the accountant. खटिका is explained as 'लेखनद्रव्य' called खडी in the vernacular. The स्मृतिच० reads घटिकाग्राही and explains as गणक. The words एक एव serve to show that there are exceptions to the rule 'नैकं पृच्छेत्कदाचन'. The पराशरमाधवीय says that this verse (दूतकः &c.) refers to a witness who is उभयानुमतः (accepted as trustworthy by both sides). उभयानुमतः—The general rule is stated by याज्ञ० (II. 69) त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्तक्रियापराः । यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥. There should be at least three witness (त्रयो अवराः निकृष्टाः येषां). The exceptions are लिखित and गूढ (in both cases two may suffice) and उभयानुमत (where only one may be sufficient). The मिता० says 'यद्यपि श्रौतस्मार्तक्रियापरा इति त्र्यवराणामपि धर्मवित्त्वं समानं तथापि तेषामुभयानुमत्यभावेपि साक्षित्वं भवत्येकस्य द्वयोर्वोभयानुमत्यैव साक्षित्वं भवतीत्यर्थवत् त्र्यवरग्रहणम्'. The संग्रहकार says 'कर्तव्याः सर्वकार्येषु त्रिभ्य आरभ्य साक्षिणः । द्व्येकयोः प्रतिषेधः स्यादेकोप्युभयसंमतः ॥' (quoted in स्मृतिच०). For the meaning of साहस, see above p. 6. नारद (साहसप्रकरण verse 1) says 'सहसा क्रियते कर्म यत्किंचिद्बलदर्पितैः । तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥'. अनाप्त who is not truthful or trustworthy 'आप्तस्तु यथार्थवक्ता' तर्कसंग्रह or 'आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु' अमर०. अभ्य...वाच्यते even a single person may be made to depose as a witness in the case of a deposit made secretly in his presence. अर्थिना... याचिते as regards things borrowed for use (on the

occasion of a marriage &c.), even a single person sent by the plaintiff (owner of the thing to the borrower with the thing) may be (enough) as a witness. The two halves of the verse are taken as separate sentences. Some took याचिते as qualifying ०निक्षेपे; but there are several faults in that explanation as pointed out by the वीर०. The explanation of याचित given by नीलकण्ठ is that of the मदनरत्न. वीर० says 'याचित इति निक्षेपविशेषणम्। न्यायतौल्याद्न्यत्रापीति वाचस्पतिः। मदनरत्नस्तु याचितं विवाहाद्यर्थं याचितं गृहीतमाभरणादिकं याचितकमिति यावदित्याह। निक्षेपविशेषणवैयर्थ्यात् अयाचिते तस्मिन्नभ्यन्तरस्यैकस्यासाक्षित्वप्रसङ्गाद् व्यवहितान्वयप्रसक्तेश्चोत्तरैव व्याख्या।' वीर० p. 157. संस्कृतं येन—On this and the preceding verse the स्मृतिच० says 'तदेतत्सर्वमुभयानुमतसाक्षिविषयम्'. मौलाः—born of a good or noble family. मौलाः प्रख्यातकुलोद्भवाः इति कल्पतरुः। मूलं पूर्ववृत्तान्तस्तद्विदन्तीति मौलाः तदधीते तद्वेदेत्यणिति मदनरत्ने। वक्ष्यमाणयाज्ञवल्क्यवचनसंवादात्साक्षित्वेनैव पूर्ववृत्तान्तवेदित्वाज्ञेयात् (? ०वेदित्वज्ञानात्) तदर्थकमौलपदानर्थक्यप्रसङ्गाच्च कल्पतरुव्याख्यानमेव सम्यक्। रत्नाकरेपि मौलाः कुलीना इत्येवं व्याख्यातम्। मूलं प्रतिष्ठा सा येषामस्ति ते मौलाः' वीर० p. 147. Compare मनु० (8. 62) 'गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविट्शूद्रयोनयः। अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि॥'; and याज्ञ० 'तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः। धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः॥' (II. 68). मेधातिथि explains 'मौला जानपदास्तद्देशाभिजनास्ते हि स्वजनज्ञातिमध्ये पापभीरुतया न मिथ्या वदन्ति। मूलं प्रतिष्ठा सा येषामस्ति ते मौलाः।'. For श्रेणि see above p. 4. वर्गिणः members of a group or association. असहाय says that there were 18 kinds of guilds among the common people. 'स्वेषु वर्गेषु भाटवर्गेषु भाटिका इत्यादयः। बहिर्वासिषु अन्यजातिषु' असहाय. Compare मनु 'स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युः' (8. 68) and वसिष्ठधर्मसूत्र (16. 30) 'स्त्रीणां साक्षिणः स्त्रियः कुर्याद्द्विजानां सदृशा द्विजाः। शूद्राणां सन्तः शूद्राश्चान्त्यानामन्त्ययोनयः।'. वीर० says 'श्रेणिपुरुषाणां सत्यपि वर्गित्वे पृथङ्निर्देशो गोवृषन्यायेन। प्रयोजनं चात्रापि अभ्यर्हितत्वबोधनम्।'. 'गणपाषण्डपूगाश्च व्राताश्च श्रेणयस्तथा। समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्गाख्यास्ते बृहस्पतिः॥' (कात्यायन quoted in the विवादरत्नाकर). लिङ्गिनः—those who carry or wear symbols or marks peculiar to their sects, particulary Bauddhas and others who are वेदबाह्य. यथाजाति यथावर्णम्—

'वादिप्रतिवादिजात्यनतिक्रमेण कार्याः । तज्जातीया एव कार्या इत्यर्थः । एतच्च वादिप्रतिवादिनोः सजातित्वे ज्ञेयम् । नानाजातित्वे तु यथावर्णं ब्राह्मणादिवर्णक्रमेणेत्यर्थः । सर्वे वा ब्राह्मणादयो वर्णाः सर्वेषु नानावर्णेषु व्यवहर्तृषु साक्षित्वेन ग्राह्याः ।' अपरार्क.

Page 36, line 12—page 40, line 3. बाल—a minor. 'बाल आषोडशाद्वर्षात्' नारद (ऋणादान 35). वृद्ध—who is more than 80 years old. कितव gambler. उन्मत्त—one possessed. अभिशस्तक charged with a deadly sin like ब्रह्महत्या. रङ्गावतारि—actors. कूटकृत् one who forges documents or fabricates coins or false measures. आप्त—'तद्वित्तिजीविनो ये च तत्सेवाहितकारिणः । तद्बन्धुसुहृदो भृत्या आप्तास्ते तु न साक्षिणः ॥' कात्या॰ quoted by अपरार्क. अर्थसंबन्धी who has an interest in the matter in dispute. सहायः friend or one engaged in the same pursuit as the party (or a surety). दृष्टदोषः—'दृष्टवितथवचनः' मिता॰; 'स्तेनादिः' अपरार्क. Compare नारद (ऋणादान 157-159) 'असाक्ष्यपि हि शास्त्रेस्मिन्दृष्टः पञ्चविधो बुधैः । वचनाद्दोषतो भेदात्स्वयमुक्तिर्मृतान्तरः ॥ श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजिता नराः । असाक्षिणस्ते वचनन्नात्र हेतुरुदाहृतः ॥ स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा वधकाश्च ये । असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात्तेषु सत्यं न विद्यते ॥. Compare मनु 8. 64-67 for those not competent to be witnesses. मातुः पिता &c.—Compare कात्यायन 'मातृष्वसुः सुताश्चैव सोदर्यासुतमातुलाः । एते सनाभयस्तूक्ताः साक्ष्यं तेषु न योजयेत् ॥ कुल्याः संबन्धिनश्चैव विवाह्यो भगिनीपतिः । पिता बन्धुः पितृव्यश्च श्वशुरो गुरवस्तथा । नगरग्रामदेशेषु नियुक्ता ये पदेषु च । वल्लभाश्च न पृच्छेयुर्भक्तास्ते राजपुरुषाः ॥' quoted in the स्मृतिच॰. साक्षिणां...साक्षिणः—If one out of the subscribing witnesses that are cited by the disputant deposes against the others, all of them are incompetent witnesses on account of contradiction. For a लिखित witness, see above. लिखित may also meen mentioned in the plaint or reply (उत्तर) and निर्दिष्ट may meen 'pointed out or cited at the time of क्रिया'. याज्ञवल्क्य says 'द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा । गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तमाः ॥' (II. 78) and मनु 'बहुत्वं परिगृह्णीयात्साक्षिद्वैधे नराधिपः । समेषु तु गुणोत्कृष्टान्गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥' (8. 73). Therefore the general rules were (1) in case of conflict of testimony, the statements of the many were to be accepted; (2) if the witnesses on

both sides were equal in number, the depositions of those that were persons of merit were to decide the matter; (3) in case of conflict between persons of merit, those of the highest merit prevailed. Generally at least three witnesses were required. Supposing that out of three witnesses, one deposed in one way and another's deposition contradicted him, then the two would nullify each other. If the king were to rely on the third witness, the result would be that the king would be deciding on the evidence of a single witness. Hence कात्यायन says that in such a case all are incompetent witnesses. These words of कात्यायन apply only where the witnesses (that give conflicting testimony) are equal in number or are equal in merit. Compare नारद 'राज्ञा परिगृहीतेषु साक्षिष्वेकार्थनिश्चये । वचनं तत्र भिद्येत ते स्युर्भेदाद-साक्षिणः' ॥ (ऋणादान 160). But suppose that ten witnesses are cited and three depose one way and the rest in a different way, then, all things being equal, the depositions of the remaining seven should be accepted on the principle द्वैधे बहूनां वचनम्. व्यव० मा० p. 306 'तेन साक्षिवचनभेदे यत्रैकोधिकः स्यात् तत्र भेदादसाक्षित्वमिति वर्णनीयम्। द्वित्राद्यधिके तु बहुत्वं परिगृह्णीयादित्यादिवचनमित्यविरोधः ।'. असाक्षिणो ये निर्दिष्टाः—नारद (ऋणादान 178-187) enumerates incompetent witnesses beginning with दास, नैष्कृतिक. नैष्कृतिक—परापकारशील. असहाय explains नैकृतिक (from निकृति) as छल-व्यवहारी (impostor). कार्यगौरवमासाद्य in case of a very grave matter (in dispute). भृतक a hired servant. सर्वः...साहसे—Anyone can be a witness in cases of adultery, theft, defamation and assault and violence (manslaughter). Compare मनु 'साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च । वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः' ॥ (8. 72); 'स्तेयसाहसवाग्दण्डपारुष्यसंग्रहणेषु साक्षिणो न परीक्ष्याः' विष्णुध. सू. ८. 6 ; 'उत्कृष्टमध्यमाभावे निषिद्धा अपि साक्षिणः । साहसादिषु मन्तव्याः कालकार्यनिबन्धनाः ॥' संग्रहकार quoted in स्मृतिच०.

These persons become competent when there is a certainty that they are not telling a falsehood and when there is no other witness possessed of the requisite qualifications. अत्र स्त्री...परम्—साहस as said by बृहस्पति is of four kinds, मनुष्यमारण, स्तेय, स्त्रीसंग्रहण, and पारुष्य. So in सर्वः साक्षी &c. स्त्रीसंग्रहण, चौर्य and पारुष्य need not have been specifically mentioned, the word साहस alone being sufficient. The separate mention of स्त्रीसंग्रहण and others serves the purpose of showing that anybody is a witness when स्त्रीसंग्रहण, स्तेय &c. are committed clandestinely (and not by force or violence).. साहस as defined above means 'what is done by force'. Compare वीर० 'स्त्रीसंग्रहणादीनां सत्यपि साहसत्वे बलानवष्टम्भेन क्रियमाणानां तेषामसाहसत्वात्तत्संग्रहार्थं ततः पृथगुपादानम्' p. 161. On अनभिसंबन्धाः (वीर० reads this for अनभिसंबद्धाः) it says 'विवाद्गोचरीभूतार्थासंबन्धिनः । अपक्षपातिन इति मदनरत्ने' ।. साक्षिणोर्थे...दूषयेत् one may find fault with the witnesses cited (by the opponent) for (proving) the matter in dispute, when the faults exist. वादी ordinarily means 'plaintiff,' but here it is used in the sense of a litigant (and the context requires it to be a litigant who is 'a defendant'). The reading ०अर्थिस० is preferable. तत्समं—The explanation offered by नीलकण्ठ is the one generally given. But there are many disputes in which there is no standard for valuing the matter in dispute. In such cases तत्समम् means 'equal to the fine imposed on a false witness'. 'तत्समः दुष्टसाक्षिदण्डसमः' अपरार्क p. 671 and स्मृतिच०; तत्समं विवादविषयसममिति बहवस्तदर्थाविषयविवादेष्वव्यापकमिति तत्समं कूटसाक्षिदण्डसममिति व्याख्येयम्' वीर० p. 163. Some of the causes that vitiate testimony are enumerated by मनु. 'लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात्कामात् क्रोधात्तथैव च । अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥' (8. 118); compare नारद 'बालोऽज्ञानादसत्यात्स्त्री पापाभ्यासाच्च कूटकात् । विब्रूयाद्बान्धवः स्नेहाद् वैरनिर्यातनादरिः ॥' (ऋणादान 191). साक्षिदोषाः—This and the following three verses are ascribed to कात्यायन in the परा० मा०. पत्रे...ते—they (the witnesses)

should be made (by the judge and सभ्यs) to refute all the faults put down in writing on paper. प्रतिपत्तौ if (the witnesses) admit (the faults pointed out in them). अतो...वादिना—if otherwise (*i. e.* if the faults are not admitted), they (faults) should be brought out (established) by the defendant with evidence. क्रिया (साधन) is some proof other than witnesses (*i. e.* documents or possession or inference). For if witnesses were cited to shake the credit of the witnesses at first cited by the plaintiff (by pointing out faults in them, and not as regards the matter in dispute) then other witnesses may be cited to shake the credit of the former and this process may be carried on *ad infinitum* and there will be no end to a litigation. Compare 'अन्यैस्तु साक्षिभिः साध्ये दूषणे पूर्वसाक्षिणाम्। अनवस्था भवेद्दोषस्तेषामप्यन्यसंभवात्॥' quoted in अपरार्क, व्यव० मा० and स्मृतिच० (the latter two ascribe it to व्यास). अभावय...स्फुटम्—when the defendant cannot clearly establish the faults (pointed out by him) in (his opponent's) witnesses, he should be made to pay a fine. Understand दोषं after साक्षिणः and connect स्फुटम् with अभावयन्. भाविताः...वर्ज्याः when the witnesses (cited by the वादी) are proved to possess the faults pointed out by the defendant, they are to be given up (*i. e.* they cannot be accepted as witnesses). तथैव...दाप्यः (the plaintiff) should be made to pay a fine in the same way (as the defendant when the latter fails to prove the faults). विनय=दण्डः. यदि...स्थितः if the plaintiff does not care for other means of proof and relies (only) on the goodness (सत्त्व) of his witnesses. This is to be connected with the preceding. सभासदां—most mss. read सभासदां दूषणं, while अपरार्क, स्मृतिच०, परा० मा० and the वीर० read सभासदां प्रसिद्धं, which latter seems to be the better reading. The reading सभासदां दूषणं would make this verse refer to the faults of the सभ्यs which render them ineligible for being सभ्यs. This

verse is ascribed to व्यास by अपरार्क, स्मृतिच० and वीर० and to कात्यायन by परा० मा०. सभासदां...वर्जनात्—The idea is:— those faults of witnesses that are well-known (or obvious) to the assessors (and judge) or those faults that follow from ordinary experience of the world should be entertained (by the judge and assessors in considering their eligibility). Such faults do not require to be established by the defendant with proof (as they are patent to the judge and assessors), because they (judge and सभ्यs) dismiss the witnesses on account of such (patent) faults. दोषवर्जनात् may also mean 'as in such a case the fault of अनवस्था (mentioned above) is avoided' (because the faults being प्रसिद्ध and लोकसिद्ध, no witnesses are required to establish them). 'एवं प्रतिवादिना दूषणप्रतिपादनं न प्रकटे दूषणे कार्यम् । वैयर्थ्यात् किंतु सभ्यैरेव तथाविधदूषणं ग्राह्यमित्याह स एव । सभासदां प्रसिद्धं...वर्णनात् (?) ग्राह्यं परीक्षकैरिति शेषः । असाध्यं च प्रतिवादिना । तत्र दूषणस्य प्रसिद्धदोषाद्वर्जनसिद्धेरित्यर्थः' स्मृतिच०. तल्लो...विषयम्—The above passage (laying down that it is not necessary to adduce evidence about faults that are लोकसिद्ध) refers to (faults) in trustworthy witnesses that (faults) can be ascertained from ordinary experience. The idea is that even if a witness is ordinarily trustworthy, but there is some drawback in him which is patent to any man of common sense, then he becomes ineligible as a witness. प्रति...ज्ञाने when the defendant does not know the defects in witnesses (cited by the वादी). In such a case the rule is that प्रकाश (patent) दोषs are to be entertained by the सभ्यs themselves at the time of decision and only latent (not obvious) ones are to be declared and proved by the defendant. प्रमाणस्य—This verse is ascribed to कात्यायन by अपरार्क, स्मृतिच०, परा० मा०, वीर०. प्रमाणस्य—प्रमाणतया निर्दिष्टस्य (साक्षिणः लिखितस्य वा). गूढाः is to be connected with the first line. प्रकटाः दोषाः सभ्यैः वक्तव्याः. काले—वादकाले (with विवादिना) and निर्णयकाले (with सभ्यैः). शास्त्रप्रदर्शनात्—

'दुष्टानां शास्त्रे साक्षित्वेनानुपादेयत्वदर्शनादित्यर्थः' वीर० p. 164. साक्षिवादा... वक्तव्याः the faults should he pointed out before the witness begins to depose. लेख्यदोषाः—ascribed to कात्या० in स्मृतिच० and परा० मा०. वादकाले while the trial is going on. पश्चा... दूषयेत्—(the judge) should not treat (the witnesses) as ineligible after they have deposed. पश्चादुक्तान्—naturally construed, उक्तान् should qualify दोषान्, but then दूषयेत् cannot well be connected with दोषान्. Therefore नीलकण्ठ is constrained to take उक्तान् (past passive participle) as equal to उक्तवतः (past active p.) and connect it with साक्षिणः. In support of this नीलकण्ठ cites a *sūtra* of पाणिनि. The affix त (क्त) is affixed to a root to denote the completion of the first of a series of acts and in the active voice. So उक्तान् means उक्तवतः (which is active) and the meaning is 'when they have begun to speak'. The काशिका explains 'आदिकर्मणि यः क्तः विहितः स कर्तरि भवति। चकाराद्यथाप्राप्तं भावकर्मणोः। आदिभूतः क्रियाक्षण आदिकर्म तस्मिन् आदिकर्मणि भूतत्वेन विवक्षिते यः क्तो विहितः तस्यायमर्थनिर्देशः। प्रकृतः कटं देवदत्तः। प्रकृतः कटो देवदत्तेन। प्रकृतं देवदत्तेन।'. न च...ब्रूयात् and he cannot give an (adequate) reason (for not pointing out the faults earlier). पूर्वसाहसम्—*Vide* मनु 'पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः। मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः॥' (8. 138). यावत्त...येत् as long as he has not cleared that (document or witness) of the faults pointed out. सर्वस्वम्—'सर्वस्वमिति गुरुलघ्वपराधानुसारेण दण्डतारतम्योपलक्षणम्' वीर० 165. ततः on account of that (fault *viz.* कूटसाक्ष्यकरण). स्मृतिच० (व्य० p. 93) explains 'निर्विषयं स्वदेशान्निर्वासनम्'.

Page 40, line 4—page 42, line 12. Though the parties may not point out the faults it was the duty of the judge and सभ्यs to test witnesses. 'उपस्थितान् परीक्षेत साक्षिणो नृपतिः स्वयम्' कात्या० quoted in अपरार्क (p. 675;) 'उपस्थिताः परीक्ष्याः स्युः स्वरवर्णेङ्गितादिभिः' बृहस्पति (in अपरार्क and परा० मा०). The texts enumerate certain circumstances which serve to indicate a

false witness. भिद्यते...र्णोस्य his face changes colour. अबद्धं—असंबद्धम्. On विनयेत्, वीर० says 'विनयेत् शिक्षयेद्यथा कौटसाक्ष्याद् बिभेतीत्यर्थः । न तु दण्डयेदित्यर्थः । प्राकृति (?प्राकृतिक) वैदिकविकारविवेकस्य दुःखशक्यत्वात् संभावनामात्रेण च दण्डनस्यान्याय्यत्वादित्युक्तम्'. Compare याज्ञ० II. 13-15 which are quoted above (in the text p. 21). देवब्राह्मण—These three verses are quoted as from कात्यायन in the वीर०. अनुयुञ्जीत should question. स एव—It is कात्यायन from whom these verses are quoted. तयोरपि विना क्वचित्—The स्मृतिच० and परा० मा० explain differently. 'तयोः पूर्वोक्तस्थानयोः ते स्थाने विनापि क्वचिद्द्धरूपविवादे साक्ष्यं वक्तव्यमित्यर्थः' स्मृतिच० (व्य० p. 89). The two places for depositions are the court and, in the case of स्थावर, the immoveable property itself. 'सभान्तःस्थैस्तु वक्तव्यं साक्ष्यं नान्यत्र साक्षिभिः । सर्वसाक्ष्येष्वयं धर्मो ह्यन्यत्र स्थावरेषु तु ॥' कात्यायन (in स्मृतिच०). वीर० explains as नील० does. 'क्वचिदित्यस्यैव विवरणं चतुष्पादेष्वित्यादि' वीर०. The reading शवसंनिधौ is decidedly preferable. As in some cases witnesses were to depose in the presence of the matter in dispute, so in the case of destruction of life, it is but natural that witnesses should depose near the corpse. This verse seems to mean (if we read शवसंनिधौ)—witnesses should be examined before the corpse; if the corpse does not exist, then before some sign (such as the horn of a dead animal); witnesses should not be examined elsewhere (in case of वध). नीलकण्ठ explains differently. He separates तत् and •अभावे and construes तत् (साक्ष्यं) चिह्नस्य अभावे वादयेत् (शिवसंनिधौ). As images and temples of शिव could be had anywhere, it was difficult to take the word तदभावे as meaning तस्य शिवस्य अभावे. अन्यथा–when वधचिह्न existed, a witness should not be made to depose (in the temple of शिव, it seems). वीर० explains 'चिह्नस्य वधचिह्नस्याभियोज्यसंबन्धिनोभावे तत् साक्ष्यं वादयेत् । अन्यथा तत्सद्भावे नैव वादयेत्साक्ष्यं वधचिह्नेनैव निर्णयसंभवादित्युत्तरार्धानुवादः । विधेयस्तु पूर्वार्धार्थः ।'. वीर० takes नान्य० to mean 'a witness need not be examined at all' (when वधचिह्न

exists). But this is rather far-fetched and not quite correct also. आहूय—connect पृथक् पृथक् with पृच्छेत्. विदिताचारान् whose conduct (character) is well-known. विज्ञातार्थान् who are familiar with the matter in dispute. असहाय explains that those who are विदिताचार should be asked in a group, while those whose character is not well-known should be examined one by one. समवेतैस्तु—These two verses are ascribed to कात्यायन by अपरार्क. In some cases witnesses could answer simultaneously and in others they were to depose one by one. These two verses lay down the rules on that point.

Page 42, line 13—page 44, line 12. सत्येन... पातकैः—वीर० explains 'अन्यथा ब्रुवतस्ते सत्यं नंक्ष्यतीति ब्राह्मणे शपथो देयः । क्षत्रिये वाहनायुधानि ते विफलतामेष्यन्तीति । वैश्ये गोबीजकाञ्चनानि तवापचयमुपयास्यन्तीति । शूद्रेऽन्यथावादिनस्तव सर्वाणि पापानि भविष्यन्तीत्यर्थः' (p. 169). सत्येन शापयेत्—This occurs in नारद also (ऋणादान 199). कारुकुशीलवान्—mechanics and actors. The word विप्र is illustrative. क्षत्रियs and शूद्रs who follow some of the callings mentioned in the verse are to be treated like S'ūdras. Compare वसिष्ठध. सू. (III. 1) 'अश्रोत्रिया अननुवाक्या अनग्नयो वा शूद्रसधर्माणो भवन्ति'. The verse ये व्यपेताः...is not found in the मनुस्मृति. देशकाल०—This verse is ascribed to बृहस्पति in the परा० मा० and the वीर०. अन्यूनं... दितं—If the deposition of a witness is not less (than what is stated by the party citing him) in respect of place &c. Compare नारद 'निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु साक्षी चेत्साक्ष्य आगते । न ब्रूयादक्षरसमं न तन्निगदितं भवेत् ॥ देशकालवयोद्रव्यप्रमाणाकृतिजातिषु । यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात्साक्ष्यं तदपि चान्यथा ॥ ऊनं वाप्यधिकं वार्थं प्रब्रूयुर्यत्र साक्षिणः । तदप्यनुक्तं विज्ञेयमेष साक्ष्यविधिः स्मृतः ॥' (ऋणा० 232-234). षट्चत्वारिंशकेहनि—'एतच्च षट्चत्वारिंशकेहनि प्राप्ते वेदितव्यम् । ततोर्वाग्वदन्न दाप्यः' मिता०. Compare मनु (8. 107) 'त्रिपक्षादब्रुवन्साक्ष्यमृणादिषु नरोगदः । तदृणं प्राप्नुयात्सर्वं दशबन्धं च सर्वतः ॥' and बृहस्पति 'आहूतो यत्र नागच्छेत्साक्षी रोगविवर्जितः । ऋणं दमं च दाप्यः स्यात् त्रिपक्षात्परतस्तु सः ॥' (quoted in

अपरार्क). यः साक्ष्यं श्रावितः:—This verse is cited by नीलकण्ठ with regard to a man who, knowing the truth about a matter in dispute, does not agree to come forward as a witness. But it has really a different purpose. The appropriate verse would be याज्ञ० II. 77 'न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः । स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि ॥'. The मिता० (on याज्ञ० II. 82) makes this clear. 'यस्तु **साक्षित्व-मङ्गीकृत्यान्यैः** साक्षिभिः सह साक्ष्यं श्रावितः सन्निगदनकाले...अन्येभ्यः साक्षिभ्यो निह्नुते नाहमत्र साक्षी भवामीति'. अपरार्क remarks 'स्वकीयसाक्षित्वापह्नवमन्यान्साक्षिणो ज्ञापयतीति अन्येभ्य इति चतुर्थ्या अर्थः । स्वयं तावत्साक्षित्वापह्नवं करोति परांश्च कारयितुमिच्छतीत्यतिदुष्टत्वादष्टगुणं दण्डं दाप्यः ।'. The मिताक्षरा says 'विवासनं च नग्नीकरणगृहभङ्गदेशनिर्वासनलक्षणं विषयानुसारेण द्रष्टव्यम् । इतरेषां त्वष्टगुणदण्डासंभवे स्वजात्युचितकर्मकरणनिगडबन्धनकारागृहप्रवेशादि द्रष्टव्यम्'. यस्य...सः—the idea is:—a witness who meets with a misfortune such as sickness, or fire &c. is presumed to have incurred divine displeasure for deposing falsely and so was to be made to pay the debt and a fine. उक्तेपि साक्षिभिः—after some witnesses have deposed as to a matter in dispute, if other witnesses more meritorious (than those already examined) or double in number (of those already examined) depose to the contrary, then the witnesses already examined are false ones. This verse states an exception to the rule contained in the latter half of the preceding verse 'यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् । अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥' (याज्ञ० II. 79). Suppose the plaintiff mentions ten witnesses of whom he examines only three because they are at hand and the others are not easily procurable. They depose against what he states in the plaint. The result according to verse 79 would be that he would be defeated. The plaintiff feels that he has a just cause and is dissatisfied with their depositions. This verse says that in such a case the plaintiff can call the remaining seven witnesses (ten being mentioned), who are more

than double of those that were at first examined or he may summon more meritorious witnesses (not necessarily double, but even less). If they depose in his favour, he will succeed, though the first batch of witnesses deposed against him. The मिता० says that the same result will follow even if the witnesses that are गुणवत्तर or double were not mentioned before 'यद्यभिहितवचनेभ्यः साक्षिभ्यो गुणवत्तमा द्विगुणा वा पूर्वनिर्दिष्टा असन्निहिताः साक्षिणः सन्ति तदा त एव प्रमाणीकर्तव्याः ।...पूर्वनिर्दिष्टानामसंभवे त्वनिर्दिष्टा अपि तथाविधा एव साक्षिणो ग्राह्या न दिव्यम् । संभवे साक्षिणां प्राज्ञो वर्जयेद्दैविकीं क्रियाम्—इति स्मरणात् । तेषामसंभवे दिव्यं प्रमाणं कर्तव्यम् ।'. It is to be noted that this method will be allowed only if the decision has not been pronounced. When once the judgment is pronounced, no one will be allowed to adduce fresh evidence. This is made clear by Nārada in the following verse quoted in the text. An objection may be raised that it is said before that the दोष of witnesses cannot be proved by other witnesses (as there will be अनवस्था) and that therefore this verse of याज्ञ० is opposed to that rule. The answer is that that rule has reference to certain circumstances like greed or partiality which make a witness ineligible as a good witness. If one witness denies that he is a friend of one of the parties, other witnesses cannot be cited for proving that (because that is not the matter in dispute). But in the present case what happens is that some witnesses depose in one way (on the matter in dispute), while others depose in an opposite way (on the matter in dispute). In the मिता० two other interpretations of this verse are mentioned and disapproved. निर्णिक्ते...चेत्— When a legal proceeding has proceeded far, evidence, whether it be a document or witnesses, becomes useless, if it has not been announced before. This provision (with reference to documents) is somewhat similar to Order

7, rule 14 (2) of the Indian Civil Procedure Code which requires a plaintiff to attach to his plaint a list of documents (whether in his possession or not) on which he relies and Order 7, rule 18, which enacts that where a document is not entered in a list it shall not be received in evidence at the hearing without the leave of the court. Suppose A says 'B owes me money. I can prove it by evidence.' He files a suit and does not announce his witnesses or documents. The suit proceeds and inquiry is almost finished. Then he produces a witness or a document. It is of no use. But suppose that A mentions in his plaint his witnesses or gives a list of documents on which he relies; later on after the reply is filed, he (at the beginning of the third stage *viz.* क्रियापाद) fails to call the witnesses or to produce the documents through oversight, accident or some tumult in the court. Then at a later stage, when the court is sitting (though the case has proceeded so far that sureties have been taken for carrying out the decretal order to be pronounced), if he produces his evidence, then the judge should examine it and then decide. This is the gist of the comment of असहाय and with great deference to Dr. Jolly it must be said that he has not rendered it quite accurately (*vide* S. B. E. vol. 33 p. 21 note). असहाय does not say that the claimant may renew a statement made formerly that he has witnesses and 'that such a statement shall be examined by the judges although the case had already been decided'. The words of असहाय are 'यदि पुनरेवं तत्पूर्वमावेदितं यद्यपि दैवयोगाद्वा करणराजसभाक्षेमाद्वा (क्षोभाद्वा ?) मतिविभ्रमाद्वा वादिना तृतीयपादे तन्नोपन्यस्तम् । तथापि **प्रतिभूपर्यन्तनिर्णिक्तव्यवहारेपि यावदद्यापि करणं तत्रैव** तिष्ठति तावत्तेन तत्प्रमाणमुपन्यस्तं सभ्यैः परीक्ष्य प्रमाणीकरणीयमेव ।'. निर्णिक्त literally means 'cleansed or washed' *i. e.* where the process of inquiry has begun or

gone far, but no judgment has been pronounced. निर्णिक्त does not mean निर्णीत. The interpretation of Dr. Jolly would be opposed to the words of नारद, कात्यायन and the मिताक्षरा and to the provisions made about review of judgment. 'यथा पक्केषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः । निर्णिक्तव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा ॥ अभूतमप्यभिहितं प्राप्तकालं परीक्षयेत् । यत्तु प्रमादान्नोच्येत तद्भूतमपि हीयते ॥' नारद (I. 63–64); 'क्रियां बलवतीं मुक्त्वा दुर्बलां योवलम्बते । स जयेवधृते सभ्यैः पुनस्तन्नाप्नुयात्क्रियाम् ॥' कात्या० quoted in मिता०. The general rule about judgments once pronounced is stated by मनु 'तीरितं चानुशिष्टं च यत्र क्वचन यद्भवेत् । कृतं तद्धर्मतो विद्यान्न तद्भूयो निवर्तयेत् ॥' (9. 233) 'तीरितं । पार तीर-कर्मसमाप्तौ इति चुरादौ पठ्यते । शास्त्रव्यवस्थानिर्णीतम् । अनुशिष्टं दण्डपर्यन्ततां नीतम्' (कुल्लूक), while कात्यायन says 'असत्सदिति यः पक्षः सभ्यैरे-वावधार्यते । तीरितः सोनुशिष्टस्तु साक्षिवाक्यात्प्रकीर्तितः ॥' (quoted in the स्मृतिच० and परा० मा०). Exceptions to the rule of मनु are:—(1) where a litigant either through folly or insolence thinks a decision to be wrong, he should agree to pay double the fine and a fresh trial may be held 'तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विधर्मतः । द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥ नारद० I. 65; यो मन्येताजितोस्मीति न्यायेनापि पराजितः । तमायान्तं पुनर्जित्वा दापयेद् द्विगुणं दमम् ॥ याज्ञ० II. 306; (2) where the former judgment is obtained by force, fraud, influence 'बलोपधिविनिर्वृत्तान्व्यवहारान्निवर्तयेत्' याज्ञ० II. 30; (3) where the litigant was incompetent (like a minor or lunatic) or was unauthorised मत्तोन्मत्तार्तव्यसनिबालभीतादियोजितः । असंबद्ध-कृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ॥ याज्ञ० II. 32; see also मनु० 8. 163, नारद I. 43, याज्ञ० II. 31 (latter half); (4) A king could set right a former wrong decision of his predecessor न्यायापेतं यदन्येन राज्ञाज्ञानकृतं भवेत् । तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याये निवेशयेत् ॥ (quoted in the स्मृतिच० and परा० मा०). वर्णिनां हि—A witness is prohibited from telling a lie or from holding his tongue (याज्ञ० II. 76–77). In this verse a witness is allowed to depose falsely or not to depose at all where

by telling the truth the life of some human being will be sacrificed. तत्पावनाय–अनृतवचन–अवचननिमित्तप्रत्यवायपरिहाराय. सारस्वतः—सरस्वती देवता अस्य इति सारस्वतः, according to 'सास्य देवता' (पा० 4. 2. 24). An oblation of boiled rice was to be offered to सरस्वती. Compare मनु 8. 105 'वाग्दैवत्यैश्चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम्। अनृतस्यैनसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिं पराम् ॥'. The verse of याज्ञ० refers to the अनृतवचन of witnesses. Compare गौतमध. सू. 'मिथ्यावचने याप्यो दण्ड्यश्च साक्षी। नानृतवचने दोषो जीवनं चेत्तदधीनम्। न तु पापीयसो जीवनम्।' (13. 23-25). As to telling a lie in general, compare न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले। प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ महाभारत आदिपर्व 82. 16; *vide* also वसिष्ठध. सू. 16. 36 'उद्वाहकाले रतिसंप्रयोगे प्राणात्यये सर्वधनापहारे। विप्रस्य चार्थे ह्यनृतं वदेयुः पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥'.

७ दिव्यम्

One of the earliest and clearest references to ordeals is in the छान्दोग्योपनिषद् (VI. 16) where a heated hatchet is made use of to find out the thief. Among the earlier धर्मसूत्रs, it is only आपस्तम्ब (II. 11. 29. 6 संदेहे लिङ्गतो दैवेन विचिन्त्य) who refers to the divine method of proof but gives no details. मनु० (8. 109-116) refers in detail to the administration of oaths (शपथ) but simply alludes to the ordeals of fire and water (अग्निं वाहारयेदेनमप्सु चैनं निमज्जयेत् । 8. 114). The विष्णुधर्मसूत्र speaks of the five ordeals of घट, अग्नि, उदक, विष and कोश (chap. IX-XIV). याज्ञ० also refers to five. नारद (ऋणादान 252) mentions the five ordeals, but knew also तप्तमाष (343 and तण्डुलभक्षण 337). बृहस्पति and पितामह knew nine. The पितामहस्मृति seems to have contained an elaborate treatment of ordeals. An inscription dated 1201 A. D. at Kittur in the Sampgaon Taluka (Belgaum District) gives a long description of फालदिव्य (*vide* J. B. B. R. A. S. vol. 9. p. 308) in connection with the claim to certain land. नीलकण्ठ has taken his remarks on ordeals almost entirely from the मिताक्षरा and the दिव्यतत्त्व of रघुनन्दनभट्टाचार्य.

Page 44, line 14—page 47, line 5. घट balance. कोश sacred libation. तप्तमाषक a hot piece of gold. फाल ploughshare. महाभियोगे in cases where the matter charged is of great value or is of a serious nature. अपरार्क says 'सहस्रादिपरिमाणद्रव्यविषयो महापातकविषयो वाक्षेपो महाभियोगः'. This is exprssed by याज्ञ० (II. 99) 'नासहस्राद्धरेत्फालं न विषं न तुलां तथा । नृपार्थेष्वभिशापे च वदेयुः शुचयः सदा ॥'. The मिता० points out that कोश is a proper ordeal even in cases of slight matters, but is enumerated here along with तुला and the other three, in order to intimate that कोश may be administered not only when there is a

charge on mere suspicion (as said by पितामह and कात्यायन), but also when there is a charge made defiantly with certainty. 'कोशस्य तुलादिषु पाठो न महाभियोगेष्वेवेति नियमार्थः किंतु सावष्टम्भाभियोगेपि प्राप्त्यर्थः। अन्यथा शङ्काभियोग एव स्यात्। अवष्टम्भाभियुक्तानां धटादीनि विनिर्दिशेत्। तण्डुलाश्चैव कोशश्च शङ्कास्वेव न संशयः॥ इति स्मरणात्।' मिता०. शीर्षकस्थेभियोक्तरि—when the complainant or plaintiff declares himself ready to undergo fine (following on defeat). मिता० explains 'शीर्षकं शिरः व्यवहारस्य चतुर्थः पादो जयपराजयलक्षणस्तेन च दण्डो लक्ष्यते तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्थः तत्प्रयुक्तदण्डभागित्यर्थः।'. अपरार्क says 'अभियुक्तस्य दिव्यतो दोषाभावेहं दोषवान्दोषानुरूपस्य दण्डस्य दातेत्यभ्युपगम इति शीर्षम्। तदेव शीर्षकम्।'. नन्दपण्डित (on विष्णुधर्मसूत्र 9. 20 अभियोक्ता वर्तयेच्छीर्षम्) says शीर्षं विवादपराजयनिमित्तं पणं वर्तयेत् अङ्गीकुर्यात्. So the result is that तुला and the other four दिव्यs are to be offered in case of महाभियोग and when the complainant or plaintiff offers to pay the fine of defeat (if the accused or defendant cleared himself by दिव्य). परदाराभिशापे in charges of adultery. अगम्यागम—sexual intercourse with women that are forbidden (such as incest). नीलकण्ठ explains अगम्या as 'a prostitute'. This is rather an unusual meaning of अगम्या. अभिशस्त—हरदत्त on आप. ध. सू. (I. 1. 3. 25) explains that अभिशस्त is one who is guilty of having committed one of the grave sins enumerated in आप. ध. सू. I. 7. 21. 8. 'स्तेयमाभिशस्यं पुरुषवधो ब्रह्मोज्झं गर्भशातनं मातुः पितुरिति योनिसंबन्धे सहापत्ये स्त्रीगमनं सुरापानमसंयोगसंयोगः।'. 'विप्रतिपत्तौ परदारगमनाद्यभियोगरूपायां विवादे ऋणादानादिविषये अवर्णो अपवादः' वीर० (p. 229). शिरःपूर्वम्—with an undertaking (on the part of अभियोक्ता) to pay a fine (in case the opponent succeeded in the ordeal). परदाराभिशापे च बहवः—In this third verse (from कालिका०), the word परदार is not material, as what is to be mentioned (or repeated) is the idea of अभिशाप (charge of a grave sin). In the words 'विशेषणमविवक्षितं...वाद्यत्वात्' नीलकण्ठ refers to a मीमांसा doctrine. About the Vedic sentence ग्रहं संमार्ष्टि, there is a doubt whether all the vessels are to be cleansed

or only one *i. e.* whether the singular number (which is an attribute of ग्रह about which संमार्जन is prescribed) is really intended or not. The सिद्धान्त is उद्देश्यगतं विशेषणमविवक्षितम्. *Vide* पू. मी. सू. III. 1. 13–15 एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात्। सर्वेषां वा लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम्। &c. on which the शास्त्रदीपिका says 'एवं हि श्रुतं ग्रहं संमार्ष्टीति। तत्र संशयः किमेकस्य ग्रहस्य संमार्ग उत सर्वेषामिति। तदर्थं च किमुद्देश्यगता संख्या विवक्षिता नेति।'. The word परदाराभिशाप has already occurred in the first verse. No special purpose is served by the repetition of it and so what is really to be repeated is अभिशाप. So also the words बह्वो...वादिनः serve no special purpose. Therefore even when there is no particular person interested and yet a man is accused af *any one* of the grave sins (महापातकs), he may undergo an ordeal in order to clear himself. The general statement 'even without an offer to pay a fine (in case of success in दिव्य), the accused should undergo an ordeal in cases of high treason and the (grave) sins (of ब्रह्महत्या &c.)' is well construed only on this explanation (*viz.* that in such cases the chief point is the clearing of the character of the accused and it does not matter whether there is a वादी or whether he is ready to pay a fine). निर्दिष्टानां च दस्युभिः—(चोरयतामस्माकमेते संघातिन इत्येवं दस्युभिर्निर्दिष्टानां दिव्यमशिरः। अपरार्क)—when persons are pointed out as having been members of a gang of thieves by some of the thieves. सत्यं वाहन &c.— Compare मनु (8. 113) 'सत्येन' quoted above (text p. 42 ll. 14–15). Here सत्यं goes with विप्र (understood), वाहनशस्त्राणि with क्षत्रियs and गोबीज० with वैश्यs. It would be better to read ०पादाश्च with the printed नारदस्मृति. देवतापितृपादाः applies to all men (who may be called upon to swear by them). The verse स्पृशेच्छिरांसि does not occur in the printed नारद. Compare मनु 8. 114 'पुत्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक्॥'. स्वल्पकारणात् for trifling matters. कोश is a proper ordeal in great crimes (as well as in small). So, instead of

being included in शपथs, it was enumerated among the first series (*i. e.* among तुला, अग्नि &c.). आद्येषु—तत्कालनिर्णायकेषु (दिव्येषु). रुच्या वान्यतरः—the general rule (as stated in the quotation from कात्यायन below) is that the complainant or plaintiff is not to undergo a दिव्य, but that it is to be offered to the accused or defendant. Compare पितामह 'अभियोक्ता शिरःस्थाने दिव्येषु परिकल्पते । अभियुक्ताय दातव्यं श्रुतिनिर्देशनादपि ॥' (quoted by अपरार्क). If the plaintiff so chooses he may himself undergo the ordeal and the defendant may offer to pay the fine. Compare नारद 'परियोक्ता शिरःस्थाने सर्वत्रैकः प्रकल्पितः । इच्छया त्वितरः कुर्यादितरो वर्तयेच्छिरः ॥ (quoted in the वीर० p. 228).

Page 47, line 6—page 50, line 9. अग्निः (फाल or तप्तमाष) is specially for क्षत्रियs and water for वैश्यs. अत्र... नियता—balance alone is prescribed for ब्राह्मणs, when the season is one in which any दिव्य can be carried out, as will be described later on. See the verse चैत्रो...तथैव च । एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥ (text p. 50 ll. 11-12). 'तस्मात्साधारणे काले बहुदिव्यसमवधाने तुलादिनियमार्थमेवेदं वचनम् । कालान्तरे तु तत्तत्कालविहितं सर्वेषाम् । तथाहि । वर्षास्वग्निरेव सर्वेषाम् ।' मिता०. Compare कात्या० 'सर्वेषु सर्वदिव्यं वा विषवर्जं द्विजोत्तमे' (quoted in वीर०). वर्णान्त्यस्य—'वर्णानामन्त्यः प्रत्यन्तः तस्येत्यर्थः' वीर० (p. 237). So according to वीर० it means a म्लेच्छ. 'प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यात्' अमर. क्लीबान्नरान्—Out of these six verses four occur in the printed नारद. All of them are quoted as Nārada's in the स्मृतिच० and वीर०. The verse न मज्जनीयं स्त्रीबालं धर्म० occurs in अपरार्क (p. 699) as नारद's. On क्लीबान्नरान्, the स्मृतिच० remarks 'नित्या त्वियं व्यवस्था । सदेत्यभिधानात् । घटग्रहणमग्न्यम्बुविषाणां परिसंख्यानार्थम् । न पुनः कोशादेरपि । यदाह स एव—स्त्रीणां तु...विचारयेत् ॥—इति । घटकोशादिभिरिति वदन्नग्नेरपि प्रतिषेधं दर्शयति.' विष्णुः—The सूत्र (in the printed edition) is 'न श्लेष्मव्याध्यर्दितानां भीरूणां श्वासकासिनामम्बुजीविनां चोदकम्' and then it makes a complete sense. अम्बुजीविनाम्—for

fishermen. महापराधे—पूर्वसिद्धमहापराधशालिनीत्यर्थः (स्मृतिच०). निश्चयो न तु राजनि—the determination (of disputes among these people *viz.* अस्पृश्य &c.) by means of the दिव्यs should not be carried out by the king. On तत्प्रसिद्धानि &c. वीर० (p. 238) remarks 'तत्तैर्नियुक्तानां साधूनामभावे विज्ञेयम् । तत्प्रसिद्धानि सर्पधटादीनि इति स्मृतितत्त्वे ।'. The idea is that this direction applies only when there are no persons appointed by them to undergo दिव्य. देश...प्रकल्पयेत्—(the king or judge) should prescribe the proper ordeal without conflict with the time and place. अन्येन...विपर्यये—Another man (a substitute) should carry out the ordeal in case of the inability (of the man accused). This is the rule. The word विपर्यये repeated before पूर्वं in some mss. seems to be due to oversight. पूर्वं...दिव्यमाह—when a man was once found guilty of patricide or of one of the grave sins and he is subsequently charged with another offence and the question is whether he was guilty of the later charge, the procedure is laid down (by कात्यायन). दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव—This does not contain an absolute prohibition of दिव्य in case of such men; but only prohibits them from undergoing दिव्य in their own person. Because the very next verse (एतैरेव &c.) lays down that the king should prescribe a दिव्य to be performed by some good persons appointed by them or in the absence of good persons by their relatives. 'यत्पुनः कात्यायनेनोक्तं—मातापितृ...प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः ॥—तत्तेषां साक्षाद्दिव्यकर्तृत्वनिषेधार्थं न पुनर्दिव्येन परीक्षायाः ।' स्मृतिच०. Supply राजा कल्पयितुं after अर्हति. लिङ्गिनां—those who wear marks peculiar to sects outside the Vedic religion (such as Bauddhas, Jains &c.). मन्त्रयोगक्रियाविदाम् who know incantations and *yogic* practices. Compare 'येषु पापेषु दिव्यानि प्रतिषिद्धानि यत्नतः । कारयेत्सज्जनैस्तानि नाभिशस्तं त्यजेन्मनुः ॥' (quoted from भृगु by अपरार्क p. 696 who explains

from the proper course of a law-sint' (S. B. E. vol. 33, p. 250). The स्मृतिच० says 'विहितदेशाद्यनादरे दिव्यप्रामाण्यहानिर्भवतीत्याह स एव—अदेश०'. So says परा० मा० also. The reading बहिर्वासकृतानि means 'performed at a distance from human habitation.' 'वासो निवासो जनस्थानं तस्माद्बहिर्निर्जनप्रदेश इति यावत्' स्मृतिच०. पितामह says 'प्रत्यक्षं दापयेद्दिव्यं राजा वाधिकृतोपि वा। ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनां तथैव च ॥' (quoted in the स्मृतिच०, परा० मा०, वीर०).

Page 52, line 1—page 55, line 20. The whole of the following long quotation from पितामह occurs in the मिता०. प्राड्विवाकस्ततो वदेत्—पितामह says 'दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राड्विवाकः समाचरेत्। अध्वरेषु यथाध्वर्युः सोपवासो नृपाज्ञया ॥' (quoted in अपरार्क). लोकपालैः—They are eight. सोमाग्न्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्पत्योर्यमस्य च। अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥ मनु 5. 96. आवाह्य तु धटे धर्मम्—Invoking *Dharma* (Righteousness) to be present in the balance. 'धटग्रहणमुपकल्पितदिव्योपलक्षणार्थम्। सर्वेषु दिव्येषु धर्मावाहनस्याङ्गविन्यासस्य च वक्ष्यमाणत्वात्।' स्मृतिच०. पश्चादङ्गानि विन्यसेत्—This is explained in the words इन्द्रं पूर्वे तु...विन्यसेत्. धर्म is the principal deity to be invoked and the rest (from इन्द्र to दुर्गा) are अङ्गानि (subsidiary). कोणभागेषु in the (four) intermediate quarters (south-east, south-west &c.). देवेश=इन्द्र. अयनं=स्थानम्. The आदित्यs are to be invoked on a place between ईशान (in the north-east) and इन्द्र (in the east). विष्णुरज...जः—विष्णु, though born last, is not the least (of the twelve, but is the highest). Compare महाभारत (आदिपर्व 65. 14-16) 'अदित्यां द्वादशादित्याः संभूता भुवनेश्वराः। ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्तयिष्यामि भारत ॥ धाता मित्रोर्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च। भगो विवस्वान्पूषा च सविता दशमस्तथा ॥ एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते। **जघन्यजस्तु** सर्वेषामादित्यानां **गुणाधिकः** ॥'. The दानमयूख (Benares ed. p. 87) quotes हरिवंश 'इन्द्रो विष्णुर्भगस्त्वष्टा वरुणोंशोर्यमा रविः। पूषा मित्रो यमश्चैव पर्जन्यो द्वादश स्मृताः ॥'. In the two verses वीरभद्रश्च...कादश स्मृताः, the words महायशाः, विशांपतिः and भगवान् are mere adjectives and not names of the Rudras. See वाजसनेयसंहिता

39. 8–9 and कौषीतकिब्राह्मण VI. 1–9 for some of the names of रुद्र such as भव, शर्व, पशुपति, उग्र, महादेव, ईशान &c. प्रेतेश is यम (in the south) and रक्षः means the powers of evil, निर्ऋति (in the south-west). मातृ—The मातृs are seven (and sometimes said to be eight). The names slightly differ in different authorities. हलायुध gives the seven as 'ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौबेरीत्यपि कौमारी सप्तैव मातरः स्मृताः'. When eight they are 'ब्राह्मी...तथा । कौमारी चर्ममुण्डा च कालसंकर्षणीति च ॥'. They are often described as the embodiments of the several passions. 'कामं योगेश्वरीं विद्धि क्रोधं माहेश्वरीं तथा । लोभस्तु वैष्णवी प्रोक्ता ब्रह्माणी मद एव च ॥ मोहः स्वयं तु कौमारी मात्सर्यं चैन्द्रजां विदुः । यामी दण्डधरा देवी पैशुन्यं स्वयमेव च ॥ अनसूया (?) वराहाख्या इत्येताः परिकीर्तिताः ॥' वराहपुराण. गणसंयुता—is a mere adjective and not a name. स्वनाम्ना पूजनं विदुः—एतासां देवतानां यथास्थानमावाहितानां पूजनं कुर्यात्. भूषा (भूषणं) अवसानं यस्य. The पूजा beginning with अर्घ्य and ending with the presentation of भूषण is to be performed in the case of धर्म and then in the case of अङ्गs (*i. e.* the deities from इन्द्र to दुर्गा mentioned above). गन्धादिकां...कल्पयेत्—he should offer गन्ध, पुष्प, धूप, दीप, नैवेद्य to all, धर्म and the deities from इन्द्र to दुर्गा. चतुर्दिक्षु...पारगैः—a ऋत्विक् in each of the principal four quarters should light a fire and offer oblations. The materials of होम were to be आज्य, हविः and fuel-sticks. The मिता॰ explains सावित्र्या...होमयेत् as 'प्रणवादिकां गायत्रीमुच्चार्य पुनः स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्य समिदाज्यचरून् प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयादित्यर्थः'. Each of the three, आज्य, समिध् and हविः, was to be offered 108 times, though no number is specifically prescribed, according to the rule 'अनुक्तसंख्या यत्र स्याच्छतमष्टोत्तरं स्मृतम्' (quoted in स्मृतिच॰). The word हविः here means चरु. चरु is boiled rice which still retains heat and from which the scum has not been allowed to trickle. 'अनवस्रावितान्तरूष्मपक्वौदने चरुशब्दः प्रसिद्धः' मिता॰ (on याज्ञ॰ II. 83); 'चरुशब्दोनवस्रावितमण्डान्तरूष्मपक्वविशदसिद्धौदनवाची' हारलता. It is distinguished from पुरोडाश which is a cake of flour and which has to be divided for presentation

to various deities. आज्यहविः...मीमांसकाः—नीलकण्ठ here states the view of रघुनन्दन (called गौडमीमांसक because he came from Bengal) and then refutes it. The view of रघुनन्दन is:—आज्य, हविः and समिध् are to be offered to the same deity (धर्म as the प्रधान and इन्द्र and others as subsidiary) and therefore they should be thrown together on to the fire and not each separately, as is done in the case of the सान्नाय्य offerings. सान्नाय्य is the name given to a mixture of curds (दधि) and milk (पयस्) and offered to इन्द्र or महेन्द्र. As the two substances दधि and पयः are meant for the same deity (इन्द्र or महेन्द्र), they are offered together. Therefore आज्य, हविः and समिध् being meant for the same देवता should be offered together (and not separately as the मिता० says in the passage quoted above). कपर्दि on the यज्ञपरिभाषासूत्र of आपस्तम्ब (II. 33) says 'सान्नाय्यशब्देन यागसाधनभूते दधिपयसी उच्येते । ताभ्यां साध्यौ ऐन्द्रयागौ माहेन्द्रयागौ वा ।' and हरदत्त says 'सान्नाय्यमिति हविषो दधिपयसोरभिधानम्'. *Vide* S'atapathabrāhmaṇa, SBE. vol. 12. p. 381. note 2. The words of the दिव्यतत्त्व are 'गायत्रीहोमे योगियाज्ञवल्क्यः । प्रणवव्याहृतिभ्यां च स्वाहान्ता होमकर्मणि । तेन प्रणवादिकां सव्याहृतिकां गायत्रीमुच्चार्य स्वाहाकारान्तं पुनः प्रणवमुच्चार्य समिदाज्यचरून् प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयादिति मिताक्षरा । वस्तुतस्तु...आज्यपायससमिधो **मिलिता** अष्टोत्तरशतं जुहुयात् । लाघवात् । अशक्तौ तु, होमो ग्रहादिपूजायामष्टोत्तरशतं भवेत् । अष्टाविंशतिरष्टौ वा शक्त्यपेक्षमथापि वा ॥ इति देवीपुराणीयात्'. रघुनन्दन seems to have in view कात्या० श्रौ० सूत्र I. 5. 13 'न द्रव्यभेदे गुणयोगादिति वात्स्यः ।', the com. on which is 'द्रव्याणां पुरोडाशचरुसांनाय्यपश्वादीनां भेदे पृथग्भावे नानात्वे बहुत्वे सत्यपि **देवता चेत्समाना** भवति यामुद्दिश्य तानि त्यज्यन्ते तर्ह्यवदानं प्रदानान्तं न भवति किंतु सर्वाणि क्रमेणावदाय **सहैव तेषां प्रदानं** कर्तव्यम् ।...तद्यथा दर्शेष्टौ **दधिपयसोर्यागे** सर्वत्र स्विष्टकृद्यागे चानेकहविष्के सप्तदशसु प्राजापत्येषु च ।'. तत्र...तन्त्रतेति—The view of रघुनन्दन is refuted by नीलकण्ठ. The gist of the argument is that दधि and पयस् are both offered with the जुहू (a kind of spoon) and as the deity is the same and the पात्र (vessel) is the same (*viz.* जुहू), it is quite proper that they are offered

together; but in the case of आज्य, हविः and समिध् the means for offering are different, आज्य being offered with the स्रुव, चरु with a स्रुच् and समिध्s with the hand. Hence these three must be offered separately and not together. आज्ये...स्रुवस्य, चरौ...स्रुचः, समित्सु...हस्तस्य are three separate clauses and we have to understand साधनत्वात् after all the three, *viz.* स्रुवस्य, स्रुचः and हस्तस्य. स्रुच् (*f*) is the name given in common to the जुहू, उपभृत्, ध्रुवा, and स्रुव. A स्रुव is a piece of खदिर wood about 15 inches long with a spherical knob at one end in which there is a circular hollow about an inch deep and the same in diameter. With the स्रुव all offerings of ghee (melted) are made. The स्रुव may be made of पलाश or विकङ्कत wood. The आपस्तम्बश्रौ. सू. says 'खादिरः स्रुवः पर्णमयी जुहूराश्वत्थ्युपभृद्वैकङ्कती ध्रुवा। एतेषां वा वृक्षाणामेकस्य स्रुचः कारयेत् ।' (I. 15. 10–11). The कात्यायन-श्रौ. सू. also says 'वैकङ्कतानि पात्राणि । खादिरः स्रुवः । स्फ्यश्च । पालाशी जुहूः । आश्वत्थ्युपभृत् । बाहुमात्र्यः स्रुचः पाणिमात्रपुष्करास्त्वग्बिलाः हंसमुखप्रसेका मूलदण्डा भवन्ति । अरत्निमात्रः स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करः ।' (I. 3. 31–35 and 37–38). All principal offerings are made with the जुहू (a स्रुच्) which is of पलाश wood, about 18 inches long, one end being shaped like a *pippala* leaf with the beak of a swan and a hollow of about two inches, the rest being kept as a handle. 'जुह्वावचने' कात्या. श्रौ. सू. I. 8. 45 (होमसाधनान्तरस्यावचने जुह्वा होमः कार्यः). आज्ये...स्रुवस्य. As regards ghee, the स्रुव is the proper means (of offering it) as said in the words 'he (the priest) divides with the स्रुव.' चरौ...स्रुचः As regards चरु, स्रुच् (जुहू) is the proper means (of offering it) as follows from the *sūtras* of आश्वलायन (गृह्य). सकृदुपस्तृणाति—he covers once (with ghee) the जुहू, on which the offering of rice is to be then placed. For मध्यात्पूर्वार्धा...द्यति compare आश्वलायनगृह्यसूत्र 'मध्यात्पूर्वार्धाच्च हविषोवद्यति' (I. 10. 18, on which the वृत्ति of गार्ग्यनारायण is 'हविषो मध्यात्पूर्वार्धाच्चाङ्गुष्ठपर्वमात्रं हविरवद्यतीति देशो नियम्यते'). Compare also कात्या. श्रौ. सू. I. 9. 2 तस्य द्विरवद्यति । (तस्य हविषः पुरोडाशचरुधाना-

साान्नाय्यादिरूपस्य द्विरवद्यति योगार्थं द्विरवखण्डयति) and I. 9. 6 मध्यात्पूर्वार्धाच्चासंभिन्दन्नङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानम् ।. From the whole of the boiled rice, two portions (द्व्यवदान) are divided off, from the middle and पूर्वार्ध, which are placed in the जुहू after उपस्तरण (spreading of ghee) and on which ghee is sprinkled (अभिघारण) before being actually thrown into the fire. So the offerings becomes चतुरवत्त (उपस्तरण, द्व्यवदान and अभिघारण). Compare the तन्त्रवार्तिक on 'निरवदानात्तु शेषः स्यात्' (पूर्वमी० सू. III. 4. 44) 'अत्र पुनस्तस्मात्पुरोडाशादेर्निष्कृष्य किंचिदेव होतव्यं श्रूयते । द्विर्हविषोवद्यति मध्यात्पूर्वार्धाच्च द्विरवद्यति । अङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं भवति ।'. The शाबरभाष्य on the same sūtra is 'स्तो दर्शपूर्णमासौ तत्र समाम्नायते—यदाग्नेयोष्टाकपालोमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति—इति । तत्र संदेहः—किं कृत्स्नं हविरग्नये प्रदातव्यमुत शेषयितव्यं किंचित्किंचिद्दातव्यम्—इति । किं प्राप्तं कृत्स्नं हविः प्रदीयेत ।'. Then the सिद्धान्त is 'निष्कृष्यावदानं निरवदानं तद्धि श्रूयते—द्विर्हविषोवद्यति—इति ।...तेन द्व्यवदानमात्रं होतव्यम् । अन्यत् परिशेषणीयम् ।'. अभिघार...धर्मः—He sprinkles ghee over the *havis* and the portion divided from it (for being offered); this is the characteristic of all *avadānas*. For this compare 'प्रत्यभिघार्य हविः । अवत्तं च । एषोवदानधर्मः ।' आश्वलायनगृह्यसूत्र I. 7. 10–12. समित्सु सामर्थ्याद्धस्तस्य—As regards fuel sticks, the hand is the proper means of offering them, on account of its special fitness (for that purpose). All कठिन (hard) substances were to be offered with the hand. As regards the सामर्थ्य (the appropriateness) of the स्रुव, hand &c. for making particular offerings, *vide* पूर्वमी. सू. I. 4. 30 'अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात् ।'. The शास्त्रदीपिका explains 'विधेरिदानीं प्रतिपादितप्रामाण्यस्य संदिग्धार्थनिर्णयेपि सामर्थ्यसनाथस्य प्रामाण्यं प्रतिपाद्यते । स्रुवेणावद्यति स्वधितिनावद्यति हस्तेनावद्यतीत्यवदानाङ्गतया स्रुवादीनि विहितानि । अवदानं च द्रवाणामाज्यानां संहतानां च पुरोडाशादीनां मांसादीनां चास्ति तत्र किमविशेषेण स्रुवादीनि भवेयुर्यथासामर्थ्यं वा । तत्राविशेषनियम इति प्रतिभायामुत्तरमुच्यते । अशक्यार्थविध्यसंभवादवश्यविधायकस्य शक्तिः सहकारिणीत्यङ्गीकर्तव्यं तस्माच्छक्तिसहायो विधिरेव यथासामर्थ्यं विधेयं व्यवस्थापयति ।'. तन्त्र is a technical word in the पूर्वमीमांसा. There are certain subsidiaries which, if performed once, effectually

help by that single performance more than one action. The help accorded to many primaries by a single performance of the subsidiary is called तन्त्र. For example, अग्न्याधान is to be performed only once, the same consecrated fire serving for all subsequent sacrifices. This is a case of तन्त्र. शबरभाष्य on पूर्वमीमांसा XII. 1. 1. says 'तन्त्रं साधारणो धर्मग्रामः यथा दर्शपूर्णमासयोराज्यभागादिः पूर्वः स्विष्टकृदादिरुत्तरः'. Elsewhere शबर says (पूर्वमी. सू. XI. 1. 1) 'यत्सकृत्कृतं बहूनामुपकरोति तत् तन्त्रमित्युच्यते। यथा बहूनां ब्राह्मणानां मध्ये कृतः प्रदीपः'. कात्या. श्रौ. सू. says 'कर्मणां युगपद्भावस्तन्त्रम्' (I. 7. 1.) The central idea in तन्त्र is the performance of some act only once (युगपद्भाव or सहप्रयोग) and *not doing it separately* (पृथक्प्रयोग). आज्य, हविः and समिध् cannot be offered at one time, but must be offered *separately* (*i. e.* there can be no तन्त्र), because the means with which they are offered are different.

स एव refers to पितामह. मन्त्रेणानेन with the following मन्त्र. आदित्यचन्द्रा—Compare a similar verse in मनु॰ 'द्यौर्भूमिरापो हृदयं चन्द्रार्काग्नियमानिलाः। रात्रिः सन्ध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम्॥' (8. 86). प्राड्विवाकः—these verses are quoted in the मिताक्षरा without name. On सूर्योदये वीर॰ says 'अत्र सूर्योदयपदेन पूर्वाह्ण एव ग्राह्यः। पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्तितमिति नारदवचनानुरोधात्'. This is नारद (ऋणादान 268). On एकरात्रोपोषिताय मिता॰ remarks 'इत्युपवासविकल्पः पितामहेनोक्तो बलवदबलवन्महाकार्याल्पकार्यविषयत्वेन व्यवस्थितो द्रष्टव्यः'. This procedure from the invocation of धर्म to placing the writing on the head of the accused is common to all ordeals. 'एतच्च धर्मावाहनादि शिरसिपत्रारोपणान्तमनुष्ठानकाण्डं सर्वदिव्यसाधारणम्। यथोक्तम्। इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत्। आवाहनं च देवानां तथैव परिकल्पयेत्।' मिता॰ (on याज्ञ॰ II. 100-102).

Page 56, line 1—page 61, line 16. कपाटबीजसंयुक्ताम्—'बीजानि यवव्रीह्यादीनि' वीर॰. असहाय explains the reading शुष्कवर्जितम् as 'शुष्ककोटरवर्जितानि (withered portions). अञ्जनं...

चन्दनम्–This does not occur in the printed नारद. शांशप—This is derived from शिंशपा according to देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात्' पा. VII. 3. 1. एवंविधानि...क्ल्पयेत्—This is नारद (ऋणादान 265). यज्ञियम्—*i. e.* of खदिर &c. यूपवत्—connect this with the words तुला कार्या. मन्त्र—The मन्त्र is 'ओषधे त्रायस्व । स्वधिते मैनं हिंसीः' वाज. सं. IV. 1. एनं refers to यजमान for whom the यूप is to be cut off. That मन्त्र was to be recited at the time of cutting off a part of a tree for making a post out of it. Supply कृते after छेदने. The सौम्य *mantras* are सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तं (ऋ. I. 91. 20) and आप्यायस्व समेतु ते (ऋ. I. 91. 16). Ṛigveda I. 91 is a hymn of 23 verses which are all सोमदेवताक. The वानस्पत्यमन्त्र is वनस्पते शतवल्शो (शतशाखः) विरोह (ऋ. III. 8. 11.). सौम्य...मुच्चयः—The question is whether the सौम्यमन्त्र and वानस्पत्यमन्त्र are both to be muttered or there is an option. If each of them had the same visible result it would not have been necessary to mutter both; one would have sufficed; but as both of them have no seen result (*i. e.* the muttering of the *mantras* brings about some unseen result), they should be both muttered (*i. e.* there is समुच्चय and not विकल्प). Compare 'जपाश्चाकर्मसंयुक्ताः स्तुत्याशीरभिधानाश्च याजमानेषु समुच्चयः स्यादाशीःपृथक्त्वात्' पूर्वमी. सू. XII. 4. 1; 'धर्ममात्रेषु समुच्चयोविरोधे' कात्या. श्रौ. सू. I. 8. 7 (ये गुणा धर्ममात्रा अदृष्टार्थास्तेषु समुच्चयो भवति न विकल्पः । यतस्ते अविरोधे वर्तन्ते ।); while as regards विकल्प, *vide* 'एकार्थास्तु विकल्पेरन् समुच्चये ह्यावृत्तिः स्यात्प्रधानस्य' पूर्वमी. सू. XII. 3. 10 and 'मन्त्राणां सन्निपातित्वादेकार्थानां विकल्पः स्यात् ।' पूर्वमी. सू. XII. 3. 29. The स्मृतिचं॰ says 'सौम्यवानस्पत्ययोर्विकल्पस्तुल्यकार्यत्वादिति केश्चिदुक्तम् ।'. अस्य...वादः—The word यूपवत् occurs in the verse छित्त्वा तु; therefore those verses that are repeated at the time of cutting off the यूप for a sacrifice must also be muttered when cutting down a tree for making a balance. The मन्त्र 'वनस्पते शतवल्शो विरोह' is recited when a tree is cut for making a sacrificial post. So it is not necessary to say in so many words that this *mantra* should be recited in cutting a tree

for a तुला. But the line मन्त्रः सौम्यो directly lays down that the वानसत्य *mantra* should be muttered on cutting the tree. That line therefore does not lay down anything new, but simply reiterates what is already known (on account of the extension of the *mantra* of यूप to the cutting of the tree for a तुला). चतुर्हस्ता—Henceforward there is a description of the apparatus for performing the ordeal by balance. It is briefly as follows:—I. Two wooden posts (पादौ) support a transverse beam (called अक्ष). The two posts should be fixed in the ground, the part above ground being four *hastas* and the part below ground being two *hastas.* The distance between the two posts should be two *hastas* and a half. If we read अध्यर्धमेव वा, then the meaning is two *hastas* or one and a half. Therefore the transverse beam placed on the two posts must be a little longer than this. 'अक्षस्य तु प्रमाणं पादयोरन्तरालाभिधानेनैवार्थसिद्धमिति न पृथगुक्तम् । तेन पादस्तम्भमस्तकदेशाद् बहिर्निःसृतो यथा भवति तथा हस्तद्वयात्सार्धहस्ताद्वाभ्यधिकोक्षः कार्य इत्यवगन्तव्यम्' स्मृतिच॰. The whole apparatus should face the east, as said by पितामह 'प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे घटः सदा' (quoted in the मिता॰). Therefore the posts must be placed in the south and north. It seems that it was also allowed to plant the posts in the east and west 'पूर्वपश्चिमसंस्थानौ कृत्वोदग्यामा वा कार्याः । धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलामिति नारदस्मरणात्' वीर॰. II. Then there is the beam of the balance (तुला) from which the scales were to be suspended. This beam was to measure four *hastas* in length, was to be a square (four faced) log of the wood of खदिर, शिंशपा or other substantial timber. This beam of the balance had to be suspended from the tranverse beam by a hook. III. Three iron rings (कटक= लोहमय वलय) were to be fastened on to the beam of the balance, two at the extremities and one in the middle. The ring in the middle of the beam of the balance was

for suspending the latter from the transverse beam by means of an iron string or chain. IV. Two scales (शिक्यद्वय) were to be suspended at the two ends of the beam by hooks (कर्कट) and strings from the iron rings fixed at the ends of the beam. V. On the two sides of the balance there should be two arches (तोरणे), in which the scales should move, and which should be ten *aṅgulas* higher than the balance. VI. There should be two perpendicular pendants (अवलम्बौ) hanging down from the arches (तोरण), made of clay and suspended by a thread and touching the upper part of the balance.

त्रिषु स्थानेषु—in the middle and at the two ends of the beam of the balance. प्रागग्रान्—the points of which were turned towards the east. पश्चिमे...कर्तॄन् one should weigh in the western scale the person undergoing the ordeal. मृत्तिकां...वर्जिताम्—the idea is that the other (eastern) scale should be filled with clay, but not mixed with bricks, ashes &c. This provides that these should not be employed together. But this passage does not altogether prohibit the use of bricks alone for weighing. For नारद says 'धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलाम् । पिटिकां पूरयेत्तस्मिन्निष्टकालोष्टपांशुभिः ॥' (ऋणादान 272). 'अत्र च मृत्तिकेष्टकाग्रावपांसूनां विकल्पः' मिता०; 'अत्र इष्टकापाषाणयोर्वर्ज्यत्वोक्तिः समुच्चयनिराकरणार्थां न तु विकल्पनिराकरणार्था पूर्वोदाहृतनारदवचने तयोरपि विधानात् ।' वीर०. घटकर्कटयोः the two iron hooks at the ends of the beam of the balance (from which the pans are to be suspended with strings). 'कर्कटौ तुलान्तयोः शिक्याधारावीषद्वक्रौ आयसकीलकौ कर्कटशृङ्गसंनिभौ' मिता०. धारयेत्—'तुलायां धारयेद्वणिगादीनामन्यतम इति शेषः । तथा च विष्णुः । तां च वणिक्सुवर्णकारकांस्यकाराणामन्यतमो बिभृयादिति । तां तुलामित्यर्थः । अन्यतमेन धृतायाः समतानिरीक्षणार्थं राज्ञा ते सर्वे नियोक्तव्याः । तथा च पितामहः । परीक्षका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः । वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च ॥' स्मृतिच० (व्य० p. 109). स एव—These

three lines are ascribed to पितामह (and not to नारद as नील० does) by the स्मृतिच०, वीर०, परा. मा. अवलम्बसमो घटः—the beam of the balance should be brought in such a position that the rings at both its extremities will touch the two perpendicularly hanging pendants of the arches. 'तोरणयोर्लम्बमानौ मृण्मयावलम्बौ तयोः संबन्धः कटकद्वयोपरिभागेन समो यस्य सोवलम्बसमो घटः ।' स्मृतिच० (व्य० p. 109). उदकं च...परि—a little water should be poured (carefully) over the upper surface of the beam of the balance. If the beam were perfectly horizontal and there were no dip in one direction or another, the water would remain still; but if there was a slight incline in any direction, the water would begin to flow down the length of the beam. अवलम्बसमत्व and उदकप्रक्षेप were to be employed for ascertaining that the beam was not inclined, but was सम. विधिनानेन—this refers to the procedure described above as common to all ordeals from the invocation of धर्म to placing a writing on the head of the person undergoing the ordeal. रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च—the flowers and the sandalwood were to be red. घटं means 'घटाधिष्ठितं धर्मम्' and शिष्टान् means 'अवशिष्टान् इन्द्रादीन्'. तुलाधारणविद्वद्भिः—see above (p. 96) the note on धारयेत्. अभियुक्तः—is to be connected with अभिमन्त्रयेत्. प्रतिमानसमीभूतः—प्रतिमानेन मृदादिना समीभूतः—when he (the person accused) is equal (in weight) to the things (clay &c.) against which he is weighed. रेखां कृत्वा—a line with a piece of chalk is drawn on the arch showing the position of the two pans when the accused is weighed. Compare 'प्रतिमानपुरुषौ समधृतौ सुचिह्नितौ कृत्वा पुरुषमवतारयेत्' विष्णुधर्मसूत्र 10. 6.; 'समतादशायां येष्ववयवेषु शिक्यरज्जवः संयुक्तास्तत्र पाण्डुरेखाङ्कितावित्यर्थः' स्मृतिच०. त्वं तुले...गमयोर्ध्वं मां—this is the मन्त्र to be recited by the person who performs the ordeal. समयैः परिगृह्य—(the judge) should put him under (moral or spiritual) restraint by oaths (or exhortations about the results of untruth). असहाय says 'तं पुरुषं

गृहीतसमयं सुकृतसत्यश्रावणं कृतदेवताह्वानं शिखारोपितयथावृत्तान्ताभियोगसत्यानृतविचारपत्रकं'. आरोपयेत्—supply प्राड्विवाकः. It seems that असहाय thinks that the words समयैः परिगृह्य apply to the शोध्य. But others like the स्मृतिचन्द्रिका think that they refer to तुलाधारकs (goldsmiths, merchants and others who are to superintend the accurate weighing). In the विष्णुधर्मसूत्र, the words ब्रह्मघ्नां are preceded by the sūtra तुलाधारं च (10. 8). विनाड्यः—each विनाडी is equal to the time spent in reciting 60 long syllables. 60 विनाडीs make a नाडिका or घटी. The दिव्यतत्त्व has an interesting note here. "तुलारोपितं च नरं विनाडीपञ्चककालं शतत्रयगुर्वक्षरोच्चारणयोग्यं 'मा कान्ते पक्षस्यान्ते पर्याकाशे देशे स्वाप्सीः कान्तं वक्त्रं वृत्तं पूर्णं चन्द्रं मत्वा रात्रौ चेत्क्षुत्क्षामः प्रादंश्चेतश्चेतो राहुः क्रूरः प्राद्यात्तस्माद् ध्वान्ते हर्म्यस्यान्ते शय्यैकान्ते कर्तव्या' इति पञ्चधा पाठयोग्यपञ्चपलात्मकं यावत् तावत्स्थापयेत् ।". Here we have a verse (the metre is called लीलाखेल) in which there are sixty long letters (the words are addressed by a husband to his fair wife). यदि वर्धेत if he (the accused) is found to be lighter (than what he weighed at first). अल्पपापः—It is not possible to ascertain the light or serious nature of the complaint by mere ordeals. All that follows from the weight being the same as before or the weight being more than before is the inference that in the first case the crime was committed for the first time by the accused and without any set purpose and in the second case that it was done purposely and was not the first of its kind, the result being that in the first case the fine and प्रायश्चित्त would be light and in the latter heavy. Compare 'तत्र यद्यभियुक्तस्यार्थस्याल्पत्वं बहुत्वं च न दिव्येनावधारयितुं शक्यते तथापि सकृदमतिपूर्वत्वेनाल्पत्वमसकृन्मतिपूर्वत्वेन च महत्त्वमिति दण्डप्रायश्चित्ताल्पत्वमहत्त्वमवधार्यते ।' मिता० on याज्ञ० II. 102. यत्र तु... करणम्—A writing (containing the matter of complaint) was to be placed on the head of the accused. If that writing distinctly expressed that the crime was the first one committed by the accused and was not done of

set purpose, then the only dispute would be whether the accused committed it (and not whether his crime was light or heavy). In such a case, if in the ordeal by तुला, the weight was found to be the same, then, there being no inference possible about the crime being light, the ordeal was to be repeated. तत्समस्तु—This is explained by स्मृतिच० as follows "समस्याशुद्धित्वनिश्चयो न प्रथमतोलनपर्याये कार्यः किं तु पुनस्तोल्यमानस्य यदि समतैव भवति तदानीमशुद्धिरवधारणीयेति ।". शिक्य the scales, गुणस्य of the rope. विज्ञानेश्वर remarks that this verse applies where the causes of the breaking of the scales or of the beam &c. are visible. But where the breaking is not due to any visible cause, there the accused is to be declared to be guilty. 'यदा चानुपलक्ष्यमाणदृष्टकारण एव कक्षादीनां छेदो भङ्गो वा भवति तदाप्यशुद्धिरेव' मिता०. कक्ष... दिशेत्—This verse is ascribed to बृहस्पति by वीर०. आवृत्ति... मदनः—Ancient writers say that only the weighing is to be repeated and not the whole procedure, while मदन is of opinion that the whole procedure is to be repeated (at the time of the second weighing) because (by mere repetition of weighing) the defect is not removed. The opinion of मदन is in accordance with what is laid down in the S'rauta-sūtras. Compare कात्या. श्रौ. सू. 'प्रधानद्रव्यव्यापत्तौ साङ्गावृत्तिस्तदादेशात् ।' I. 7. 28 (com.) 'प्रधानं यागस्तत्साधनभूतं द्रव्यं पुरोडाशचरुधानापयोदधिपश्वादि तस्य व्यापत्तौ विनाशे साङ्गावृत्तिः साङ्गस्य संनिपत्योपकारकाङ्गैः सहितस्य आवृत्तिः पुनः करणं भवति । कुतः । तदादेशात् । तस्य द्रव्यस्य संस्करणार्थमेव निष्पादनार्थमेव तेषामङ्गानां आदेशात् उपदेशात् ।'. Here the प्रधान is the finding out of truth. The apparatus of तुला is the साधन. If that apparatus breaks, it seems proper that all *aṅgas* should be repeated. प्राच्याः—may mean 'the eastern writers'. The principal stages of the procedure of the balance ordeal are:—(1) 'एकत्र शिक्ये पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम्'; (2) तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः । प्रतिमानसमीभूतः रेखां कृत्वा; (3) The accused should be made to descend from the scales; (4) then the

साधारणदिव्यविधि should be performed; (5) he should adc ress the balance with a prayer to decide the truth; (6 समयैः परिगृह्याथ पुनरारोपयेन्नरम्; (7) then a period of five विनाडि should be allowed to pass; (8) the result of the secon weighing was to be compared with the first; तुलितो य वर्धेत विशुद्धः स्यात्; (9) provisions as to the breaking of th parts of the apparatus.

Page 62, line 1—page 68, line 9. पूर्वोक्तान्यतम वृक्षसमीपे—see the verse खादिरं कारयेत्तत्र (text p. 56, l 8–11). मध्ये...तुलां कुर्यात्—the beam should have in it middle but on the upper side and on its ends but o the lower side three hooks or rings (*i. e.* one hoo in the middle to suspend the beam of the balance fron the अक्ष or transverse beam and two hooks or rings a the ends of the beam to suspend the scales from षड्हस्ताधिकेन अंशेन कृता चूडा यस्य—the posts, 6 cubits long were to have a portion on the top in which the trans verse beam was to be inserted. काष्ठं—the अक्ष, transvers beam. 'बडिशं मत्स्यवेधनम्' अमर. There was to be an iro hook or ring or catch on the अक्ष for supporting (अवलम्बन the beam of the balance. तस्मिं...लम्बिनी (supply कार्या c बन्धनीया) from that transverse beam, the beam of th balance should be suspended by means of the hook &c fixed on the upper part of (the तुला). प्रान्तयोश्च at th ends of the तुला. फलकद्वयम्—these are the two pans. कृत एकः उपवासः येन. शक्तौ...त्रयं who has fasted for three days if he were able to do so or in cases of very grav charges. संनिवेशेन—the position (on the arch). चतुर ऋत्विजश्च—he chooses four priests by presenting ther with a piece of cloth. 'ऋत्विजो वृणीतेन्यूनातिरिक्ताङ्गान् ये मातृत पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तात्। ब्रह्माणमेव प्रथमं वृणीतेथ होतारमथाध्वर्युमथोद्गातारम् आश्वलायनगृह्यसूत्र I. 23. 1 and 3. हेमाद्रि (in चतुर्वर्ग॰ vo II. part I p. 307) quotes from लिङ्गपुराण 'वस्त्रयुग्ममथोष्णीषं कुण्डं

कण्ठभूषणम् । अङ्गुलीभूषणं चैव मणिबन्धस्य भूषणम् । एतानि चैव सर्वाणि प्रारम्भे सर्वकर्मणाम् । पुरोहिताय दत्त्वार्धमृत्विग्भ्यः संप्रदापयेत् ॥'. स्वस्तिवाचन—'स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति स्वस्तिवाचनम्' श्राद्धमयूख; 'अथ स्वस्त्ययनं वाचयीत' आश्व. गृ. सू. I. 8. 15 (ओं स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति ते च ओं स्वस्तीति प्रत्यूचुः । गार्ग्यनारायण). स्मार्तभट्टाचार्याः—This refers to रघुनन्दन, author of दिव्यतत्त्व. The दिव्यतत्त्व says 'ब्राह्मणत्रयं गन्धादिनार्चयित्वा तान् स्वस्ति पुण्याहमृद्धिं वाचयित्वा होमार्थं ब्रह्मचतुष्टयमृत्विक्चतुष्टयं च पाद्यादिभिरभ्यर्च्य वृणुयात् ।'. इन्द्रं...पीतं—For the colours, see text p. 52, ll. 11-14. राजाधिराजाय प्रसह्यसाहिने नमो वयं वैश्रवणाय कुर्महे—This is तै. आ. I. 31. 127 (in the Mysore edition). इन्द्राद्दक्षिणतः—see the verse 'इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनावाहयेद्बुधः' above (text p. 52, l. 15). धर्मायार्घ्यं०—This passage up to रक्तानि कार्याणि is taken almost *verbatim* from the मिताक्षरा on याज्ञ० II. 100-102. The first ten out of the 16 items of worship are to be offered to धर्म (the principal deity). इन्द्रादीनां—the देवताs from इन्द्र to दुर्गा mentioned above. प्रणवा...नमोन्तैः—for example the words will be ओमिन्द्रायार्घ्यं प्रकल्पयामि नमः. अर्घ्यं०—'पाद्यार्थमर्घ्यार्थमाचमनार्थं चोदकं तथोक्तमिति' गार्ग्यनारायण on आश्व. गृ. सू. I. 24. 7. पदार्थानुसमयेन—is contrasted with काण्डानुसमयेन. The देवताs from इन्द्र to दुर्गा are subsidiary in the दिव्यप्रयोग, while धर्म is the principal deity. In the case of the अङ्गदेवताs, the items from अर्घ्य to भूषण are not to be offered promiscuously to each of the deities one after another following the order of the words in the प्रयोग (काण्डानुसमय), but each of the items is to be offered to the deities and appropriateness is to be considered, that is, ornaments being peculiarly appropriate to females, the भूषण is to be offered to दुर्गा alone. Compare स्मृतिच० 'तेषामर्घाद्युपकल्पनं पदार्थानुसमयेन कार्यं न काण्डानुसमयेन । तथात्वे प्रयोगवचनावगतसहत्वबाधापत्तेः । दुर्गायै भूषणं दत्त्वा धर्मस्येन्द्रादिदुर्गान्तानां च गन्धादिपरिचर्यां पूर्ववत् कुर्यात् ।' (व्य. p. 108). *Vide* also वीर० 244. गार्ग्यनारायण on आश्व. गृ. सू. I. 24. 7. explains 'ऋत्विजां मधुपर्कदाने द्वे गती संभवतः पदार्थानुसमयः काण्डानुसमय इति । तत्र पदार्थानुसमयो नाम सर्वेषां वरणक्रमेण विष्टरं दत्त्वा ततः पाद्यं ततोर्घ्य-मिति । काण्डानुसमयो नाम एकस्यैव विष्टरादिगोनिवेदनान्तं समाप्य ततोन्यस्य सर्वं

ततोन्यस्येति।'. अर्घ्य is to be offered to all deities from इन्द्र to दुर्गा one after another in order, then पाद्य, then आचमनीय, but भूषण only to दुर्गा. The reference seems to be to the पूर्व. मी. सू. V. 2. 1-3. 'संनिपाते प्रधानानामेकैकस्य गुणानां सर्वकर्म स्यात्। सर्वेषां वैकजातीयं कृतानुपूर्वत्वात्। कारणादभ्यावृत्तिः।' on which पार्थसारथि says 'प्रथमपदार्थं सर्वेषां कृत्वा ततो द्वितीयादिः कर्तव्यः। एवं दर्शपूर्णमासादिष्वनेकप्रधानसमवाये पदार्थानुसमय एव न्याय्यो न तु काण्डानुसमय इति स्थितम्।'. गन्धपुष्पादीनि—see the verse of नारद 'रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च' quoted above (text p. 59, l. 2). इन्द्रादीनां यथालाभम्—The flowers and sandalwood used in the worship of the *devatās* from Indra to Durgā may be red if available or may be of another colour (as the texts do not prescribe any special colour for their worship.) 'इन्द्रादीनां तु विशेषानभिधानाद्यथालाभं रक्तैरन्यैर्वा पूजनमिति पूजाक्रमः' मिता॰. लौकिकाग्नि॰ (as opposed to वैतानिकाग्नि) ordinary or domestic fire. संशोध्यश्च अभियुक्तश्च तस्य शिरोगतं. त्वं घट—these lines (up to ॰र्हसि) occur in the मिताक्षरा without the name of the author. The स्मृतिच॰, परा. मा॰, वैजयन्ती and वीर॰ ascribe the words त्वं घट...धीयसे to पितामह, while अपरार्क seems to attribute them to व्यास. त्वं वेत्सि... मर्हसि—For these see above (text p. 60, ll. 1-4).

Page 69, line 1,—page 74, line 2. नवमं सर्वदैवत्य॰— The reading in the text is supported by the मिता॰ and the स्मृतिच॰; while the reading of मदन is supported by अपरार्क, परा. मा. and वीर॰. As said below, the दिव्यकृत् is to stand in the first circle (प्रथमे मण्डले तिष्ठेत् &c.) and he is to walk into the 8th circle and throw the red hot ball on to the 9th (अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे निक्षिपेद्बुधः). पुरस्तान्नवमं—the 9th circle was to be in front (to the east of all); so that the first circle would be the westernmost and each मण्डल would be to the east of its predecessor. आग्नेयं—the मण्डल is called आग्नेय, वारुण, not because they could be offered to the respective deities as oblations, but because the various deities were to be worshipped in them. 'अग्निरत्र

पूज्यत इत्याग्नेयं हविष्ट्वेन सूक्तत्वेन वा मण्डलस्याग्नेयत्वासंभवात् । एवं वारुणत्वादिकमपि मण्डलस्य पूजाधिकरणतया द्रष्टव्यम् ।' स्मृतिच० (व्य. p. 112). तन्महत्पार्थिवं विदुः 'नवमं महत् मण्डलान्तरापेक्षयाधिकपरिमाणमपरिमिताङ्गुलं पार्थिवं पृथिवीदैवत्यम्' वीर० p. 255. द्वात्रिंशदङ्गुलं—नील० ascribes these verses to पितामह (following the मिता०); while परा. मा. ascribes them to प्रजापति and the verses are actually found in नारद (वीर० ascribes them to नारद). Each मण्डल up to the 8th was to be of 16 *angulas* (diameter) and there was to be a space of 16 *angulas* between two मण्डलs. This is expressed in the words द्वा...न्तरम्. From the beginning of the first मण्डल to the beginning of the second there would be 32 *angulas* (16 अङ्गुलs of the first मण्डल plus the अन्तराल of 16 अङ्गुलs). After the 8th there was to be a space of 16 *angulas* and the 9th मण्डल was to be of any diameter (not 16 *angulas*). So that the eight मण्डलs and the eight spaces after them would come to 256 *angulas*. The ninth being of uncertain dimensions was left out of account in this calculation. This is expressed in the word अष्टभि...समधिकम्. भूमेस्तु परिकल्पना— this is the way in which the ground is to be arranged (or divided). वीर० reads चत्वारिंशत्समधिकं (*i. e.* 240 अङ्गुलs). This is arrived at by ignoring the space of 16 *angulas* after the 8th मण्डल, as that space was not to be walked over (but the accused standing in the 8th was to throw the red hot ball into the 9th). To this reading reference is made in the words यत्तु नारद...गमनानर्हत्वात्. The कल्पतरु (as noticed by the वीर० also at p. 256) reads चतुर्विंशतिराख्याता...कल्पना (*i. e.* 224 अङ्गुलs in all). In this case as the शोध्य stood in the first मण्डल and as the space after the eighth was not to be traversed, both are excluded. So that he actually walked seven मण्डलs (excluding the first) and seven spaces (excluding the one after the 8th मण्डल), which together come up to 224 *angulas*. This is expressed by याज्ञ. (II. 106) 'स

तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेत् ।'. So also विष्णुध. सू. (XI. 2) 'षोडशाङ्गुलं तावदन्तरं मण्डलसप्तकं कुर्यात् ।'. Each मण्डल was to be of 16 *aṅgulas*, because that is the length of the foot of a man of ordinary height. 'कर्तुः पदसमं कार्यं मण्डलं तु प्रमाणतः' पितामह (quoted in अपरार्क on याज्ञ० II. 106); 'मण्डलस्य प्रमाणं तु कुर्यात्तत्पद-संमितम्' नारद (ऋणादान 299). If the foot of the man undergoing the दिव्य was less, then inside the circle with a diameter of 16 *aṅgulas* another circle (with the same diameter as the length of the foot of the शोध्य) was to be drawn. This is the meaning of यदि शोध्यपदं...कार्यम्. If his foot was more than 16 *aṅgulas* in length, then each circle and the interval were also to be of the same length as the foot. मण्डले मण्डले—This is from पितामह (according to the मिता० and अपरार्क). शान्त्यर्थं—the fire was to be kindled to the south of the first मण्डल. 'प्रथममण्डलाद्दक्षिणतो नातिदूरे लौकिकमग्निं प्रतिष्ठाप्य शान्तिहोमं कुर्यात् । शान्त्यर्थं...शतमिति तेनैव स्मरणात् । होमश्च अग्नये पावकाय स्वाहा इत्यनेन मन्त्रेण कार्य इत्युक्तं व्याख्यातृभिः । ततस्तस्मिन्नग्नौ लोहपिण्डं तापयेत् ।' स्मृतिच० (व्य. p. 112). विज्ञानेश्वरः—see मिता० (on याज्ञ II. 104) "प्राड्विवाकस्तु मण्डलभूभागाद्दक्षिणप्रदेशे लौकिकमग्निमुपसमाधाय 'अग्नये पावकाय स्वाहा' इति आज्येनाष्टोत्तरशतवारं जुहुयादग्नौ ।". दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र who has seen the procedure (of fire ordeal) on other occasions. सुरक्षितम्—'चाण्डालादिस्पर्शो यथा न संपद्यते तथा रक्षितम्' वीर० p. 258. अस्रिहीन without edges or points. पञ्चाशत्पलिकम्—A पल is explained by the लीलावती as 'दशार्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषं माषाह्वयैः षोडशभिश्च कर्षम् । कर्षैश्चतुर्भिश्च पलं तुलाज्ञाः कर्षं सुवर्णस्य सुवर्णसंज्ञम् ॥' *i. e.* 5 गुञ्जाs are equel to a माष, 16 माषs are equal to a कर्ष, and 4 कर्षs are equal to a पल (a पल being equal to 320 गुञ्जाs and a कर्ष to 80 गुञ्जाs). The same result is arrived at from मनु (VIII. 134–135) and याज्ञ० (I. 363–364). समं=सर्वतः (the first समं means 'rounded' or 'even'). द्वादशाङ्गुल—The कालिकापुराण says that the iron ball should be twelve *aṅgulas* long, while पितामह says that it should be eight. So there is an option. शङ्खलिखितौ—the full Sūtra is 'अथवा...वर्णं लोहपिण्डमग्नि-

ल्लिनादाय सप्तमर्यादां गच्छेत्' (quoted in स्मृतिच० and वीर० p. 258, which latter has सप्तमपदमर्यादं गच्छेत्). एतच्चाशक्तौ—the iron ball was to be of 16 पलs when the शोध्य was weak (and could not carry a ball of 50 पलs). The words of नारद are तृतीयतापतप्तं तं (ऋणादान 290). Iron is heated and then dipped into water, then heated a second time and again plunged into water, then it is heated a third time (this is called तृतीयताप). हुताशस्य—धर्म is to be invoked in the red hot लोहपिण्ड. वीर० says 'अयःपिण्डाग्नौ हुताशस्यावाहितस्य धर्मरूपस्याग्नेः' p. 259. हस्त...चिन्हितौ all sores of the hands should be marked with signs and the same should again be looked for (after the ordeal), the hands being marked with dots. 'अग्निधारणात्प्राक्तनान्येतानि इति ज्ञानार्थं तस्य शोध्यस्य करद्वयस्थितव्रणादिस्थानेषु अलक्तकादिरसेन हंसपदानि कुर्यादित्यर्थः' स्मृतिच०. 'विमृदिताः विघर्षिताः व्रीहयः कराभ्यां येनासौ विमृदितव्रीहिः' मिता०. 'व्रीहिमर्दनं तयोः (करयोः) यथावस्थितरूपज्ञानार्थम्' वीर०. तावत्सूत्रेण with as many threads (*i. e.* with seven threads). The seven leaves were to cover the folded hands and the leaves were to be fastened round the hands with seven strings. 'तानि च हस्तसहितानि सूत्रेण तावद्वेष्टयेत् यावन्त्यश्वत्थपर्णानि सप्तकृत्वो वेष्टयेदित्यर्थः' मिता०. मदन takes तावत्सूत्रेण as a समाहारद्वन्द्व (while मिता० takes तावत् as an adverb and सूत्रेण as standing for सूत्रैः) and explains that seven strings should be passed round the seven leaves once. अक्षतान्०—These are to be placed over the seven अश्वत्थ leaves. सुमनः—flowers (the singular stands for the plural). The मिता० quotes another similar verse from a स्मृति 'सप्तपिप्पलपत्राणि शमीपत्राण्यथाक्षतान् । दूर्वायाः सप्त पत्राणि दध्यक्तांश्चाक्षतान् न्यसेत् ॥'. साक्षि...सत्यं like a witness declare the truth from (after sifting) merit and sin. समम्—अच्छिरहितम्. हस्तयोरुभयोः—अश्वत्थपत्रदधिदूर्वान्तरितयोः. न्यसेत्—supply प्राड्विवाकः. संदंशेन with a pair of tongs. नियुक्तः—प्राड्विवाकः (who is appointed by the king). समीरित urged, prompted. एकस्मिन्=प्रथमे मण्डले. सप्त व्रजेत्—that is, he reaches the 8th. अजिह्मगः—

he should go straight (not in a zigzag way). न... क्रामेत् this shows that he must so plant his foot as to exactly cover the diameter of each मण्डल. अन्तरा—in the spaces left between the मण्डलs. तावदन्तरतः—with spaces of the same extent (*i. e.* 16 *aṅgulas*). ततस्तद्... विनिर्दिशेत्—Compare याज्ञ० (II. 107) 'मुक्त्वाग्निं मृदितव्रीहिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात् ।'. निर्विकारे—understand करतलद्वये स्थिते. स्थाना...दह्यते—if he suffers burns elsewhere than in the proper place (*i. e.* other parts of the body, not on the hand). 'दाहस्य स्थानं हस्तौ ततोन्यत्रावयवे' अपरार्क. अन्तरा—अष्टममण्डलादर्वाक्. संदेहे—when there is a doubt (whether his hands were burnt or not).

Page 74, line 2—page 76, line 6. तिर्यग्यवो०—These verses are quoted in the मिता०. तिर्य...त्रयः-eight *yavas* placed together by their breadth or three grains of rice with ends against each other (*i. e.* placed lengthwise). उत्तरत्रोपयोक्ष्यते—*Vide* the section on स्वामिपालविवाद (text p. 220), where a space of a hundred bows is directed to be set aside for grazing the cattle of the village. Besides in the जलदिव्यविधि also a space of 150 *hastas* has to be measured. त्वमग्ने वेदाः—All these five verses occur in the मिता० (on याज्ञ II. 104). The first three are cited as पितामह's in अपरार्क (on याज्ञ. II. 105) and all the five as पितामह's in वीर०. The last two occur in the विष्णुध. सू. (XI. 11-12). पश्चिमे मण्डले-in the first मण्डल which is the westernmost of the nine मण्डलs. शिरसि बद्धं प्रतिज्ञापत्रं यस्य—we saw above that a writing containing the matter of complaint and the मन्त्र 'आदित्यचन्द्रा०' was to be placed upon the head of the शोध्य. नारद says that several verses (ऋणादान 291-294) invoking fire to decide the truth were to be written and placed on the head of the man undergoing the fire ordeal. 'अमुमर्थं च पत्रस्थमभिलिख्य यथार्थतः । श्रावितस्यैव तन्मूर्ध्नि तस्य देयं यथाक्रमम् ॥' नारद (ऋणादान 295). अभिमन्त्रितम्—is to

be connected with अयःपिण्डम्. The words 'तिल...ङ्घयित्वा' occur in the मिता० (on याज्ञ. II. 103). तिलकालकः—a dark spot on the body of the size of a sesamum seed. 'जडुलः कालकः पिप्लुस्तिलकः तिलकालकः' अमर०. अलाभेर्कपत्राणि—Note 'अयस्तप्तं तु पाणिभ्यामर्कपत्रैस्तु सप्तभिः । अन्तर्हितं हरन् शुद्धस्त्वदग्धः सप्तमे पदे ॥' (quoted in the मिता० on याज्ञ० II. 103).

Page 76, line 7—page 79, line 3. धूपदीपाभ्यां—'जलसमीपे संस्कृतायां भुवि मण्डलं कृत्वा तत्र शरादिकं संपूज्य प्रयोगारम्भः कार्यः' वीर० p. 268. The स्मृतिच० remarks that the जलदिव्य and विषदिव्य are no longer performed and therefore it passes them over. 'अथ जलविषयोरुत्सन्नानुष्ठानत्वात् तद्विधिमनाख्याय कोशविधिरुच्यते' (व्य. p. 116). क्रूरं—formidable. सप्तशतं—'अङ्गुलानां सप्ताधिकं शतं सप्तशतं' मिता० (on याज्ञ. II. 109). मध्यमेन...चक्षणः—This verse is ascribed to पितामह by the दिव्यतत्त्व. लक्ष्यं—A target has to be placed at the distance of 150 *hastas* from the man shooting. अनायसाग्रान् the points of which are not made of iron (but of bamboo). For the archer, see below 'क्षेप्ता तु' (p. 78 l. 2). गत्वा तु—'तोरणं च निमज्जनसमीपस्थाने समे शोध्यकर्णप्रमाणोच्छ्रितं कार्यम्' मिता० (याज्ञ. II. 109). This and the following two verses are ascribed to नारद in the मिता०, वीर०, अपरार्क, परा. मा., but only the line नाभिमात्रे जले &c. occurs in the printed नारद (ऋणादान 308). स्तम्भवत्पुरुषं—'स्तम्भसमन्वितं पुरुषं' वीर० p. 269; 'कारिणं दिव्यकारिणं शोध्यमिति यावत्' वीर०. The पुरुष was to take hold of a post of a sacred tree (like खदिर) and stand in water as deep as his navel. 'उदके प्राङ्मुखस्तिष्ठेद्धर्मस्थूणां प्रगृह्य च' (quoted in मिता० on याज्ञ. II. 108). क्षिप्तेषु—understand शरेषु. मज्जनं...कालिकम् the person undergoing the ordeal should plunge into the water and at the same time (a person) should run (to the place where the second arrow was lying). नारदपितामहौ—दिव्यतत्त्व ascribes to नारद and बृहस्पति. शरप्रक्षेपणस्थानात्—तोरणमूलात्. युवा जवसमन्वितः—This is explained below by नारद as 'पञ्चाशतो धावकानां' &c. (quoted in the मिता०). The first two verses as quoted from

पितामह in the मिता० are 'गन्तुश्चापि च कर्तुश्च समं गमनमज्जनम् । गच्छेत्तोरणमूलात्तु लक्ष्यस्थानं जवी नरः ॥ तस्मिन्गते द्वितीयोपि वेगादादाय सायकम् । गच्छेत्तोरणमूलं तु यतः स पुरुषो गतः'. The third verse ascribed to पितामह in the मिता० is आगतस्तु &c. The process briefly described here is as follows:—Three arrows are to be discharged towards the target (which is 150 *hastas* from the तोरणमूल) from a middling bow. A strong man is to enter water navel-deep and stand there holding a sacred post. A swift young man goes to the place where the second arrow fell and remains there holding the second arrow. Another equally swift man stands near the arch whence the arrows were shot. Then the judge claps his hands thrice. At the third clap the शोध्य plunges into the water seizing the thighs of the man standing in water and the swift man standing near the arch at the same time runs at his best speed to the place where the second arrow fell. The other swift man who is already there holding the arrow starts off the moment the first man reaches the place of the fall of the second arrow and comes to the arch. If he does not see the limbs (the ear &c.) of the शोध्य, when he reaches the तोरण, the शोध्य is innocent. यत्रासौ मध्यमः शरः—"तत्रापि पतनस्थानादानेतव्यो न सर्पणस्थानात्। 'शरस्य पतनं ग्राह्यं सर्पणं तु विवर्जयेत्। सर्पन् सर्पन् शरो यायाद् दूराद् दूरतरं यतः ॥' इति वचनात्" मिता०. The place where the arrow first fell is to be noted and not where it went on creeping. स्थानाद्वान्यत्र गमनात् if he emerges at a place different from that where he plunged into water.

Page 79, line 4—page 80, line 11. जलस्थानं...वर्ज्यम्—Compare the words of पितामह 'स्थिरतोये निमज्जेत्तु न ग्राहिणि न चाल्पके। तृणशैवालरहिते जलौकामत्स्यवर्जिते। देवखातेषु यत्तोयं तस्मिन्कार्यं विशोधनम्। आहार्यं वर्जयेन्नित्यं शीघ्रगासु नदीषु च। आविशेत्सलिले नित्यमूर्मिपङ्कविवर्जिते ॥' (quoted in the मिता०); नारद (ऋणादान 305) 'नदीषु नातिवेगासु सागरेषु वहेषु

च । ह्रदेषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ॥'. देवखात—a pond attached to a temple or a pond not dug by human agency, but which is a natural reservoir. 'पुष्करिण्यां तु खातं स्यादखातं देवखातकम्' अमर०. आहार्य—'तडागादिभ्य आहृत्य ताम्रकटाहादिक्षिप्तं जलम्' मिता०. ग्राह—shark. जलौका leech. तोय...परीक्षणे—These are quoted in the मिताक्षरा and ascribed to पितामह by वीर०. सत्येन माभिरक्ष—वीर० says 'वरुणाभिमन्त्रणमन्त्रः शङ्खलिखिताभ्यां दर्शितः । सदसच्च त्वमेव वरुण उभयोः प्रतिष्ठितः त्वयि सत्यं त्विदं देव वरुण त्वमेव तद्ब्रूहि वरेण्य तदादिशस्त्वेति(स्वेति ?)' p. 270.

Page 80, line 12—page 81, line 20. द्याद्विषं—These two verses do not occur in the printed नारद, though ascribed to नारद by the मिता० and अपरार्क. अल्पा is explained as षड्यवा by the मिता० and वीर०. तयोः समासश्रुतेः—Compare ऐ. ब्रा. I. 1. 'सप्तदशो वै प्रजापतिः द्वादश मासाः पञ्चर्तवः संवत्सरस्य हेमन्तशिशिरयोः समासेन'. वसन्त...प्राप्त एव—see (text) p. 50 above where चैत्र and वैशाख are prescribed for all दिव्यs. विषवेगाश्च—'विषवेगो नाम धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिः—धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिर्विषवेग इति स्मृतः—इति वचनात् । धातवश्च त्वगसृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणीति सप्त' मिता० (on याज्ञ. II. 111). The verse वेगो &c. occurs in the मिताक्षरा also. भक्षयेत्—supply शोध्यः.

Page 82, ll. 1-22. समभावे...देवानाम्—if he equally worships all deities. यद्भक्तः...मण्डलम्—Compare पितामह 'दुर्गायाः स्नापयेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम् । अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि तु ॥' (quoted in the मिता०). तमाहूया०—गोमयस्य मण्डलं कृत्वा तत्र शोध्यमादित्याभिमुखं स्थापयित्वा पाययेदित्यर्थः. This verse is ascribed to नारद in the मिता० but is not found in the printed text. एनश्च...त्रयम्—This is ascribed to नारद in the वीर०. एनः= पापम्. जलदिव्यो...मन्त्रयेत्—The मन्त्र is 'तोय त्वं प्राणिनां प्राणः &c'. शोध्योपि—The मन्त्र which the शोध्य recites is सत्येन माभिरक्ष &c. (याज्ञ० II. 108). सप्ताहाद्द्विसप्ताहात्—Compare याज्ञ० (II. 113) 'अर्वाक्चतुर्दशादह्नो यस्य नो राजदैविकम् । व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥'. In the case of grave charges (महाभियोग)

if one who undergoes कोशदिव्य (ordeal by sacred water) suffers some serious misfortune due to the king's wrath or divine displeasure within fourteen days, then he is guilty. But if he suffers misfortune after a fortnight he is not guilty. The limit of seven days or less applies to less serious charges. विष्णुध. सू. (XIV. 4–5) 'यस्य पश्येद् द्विसप्ताहात्रिसप्ताहादथापि वा । रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजातङ्कमथापि वा । तमशुद्धं विजानीयात्तथा शुद्धं विपर्यये ॥'; 'त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्विसप्ताहादथापि वा । वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृत्स तु मानवः ॥' पितामह (quoted in मिता० and अपरार्क).

Page 83, ll. 1–14. चौर्ये तु—This is only illustrative of all disputes about money or money's worth. The तण्डुलदिव्य cannot be resorted to in स्त्रीसंग्रहण and other disputes (which are not based on monetary affairs). 'अन्यस्मिन् स्त्रीसंग्रहणाद्यधनविवाद इत्यर्थः । धनविवादे तु चौर्यादन्यत्रापि तण्डुला देयाः । तदर्धार्धस्य तण्डुलाः—इति कात्यायनेनोक्तत्वात् । न च तद्वचनं चौर्यविषयमेवास्त्विति वाच्यम् । दत्तस्यापह्नवो यत्र—इति उपक्रमविरोधापत्तेः । अतश्चौर्यग्रहणमर्थविवादप्रदर्शनार्थमिति मन्तव्यम् ।' स्मृतिच० (व्य० p. 117). शुक्लान् from which the husk has been removed. शुचिः—refers to the judge. स्नानो...वासयेत्—the grains of rice should be mixed with water in which an image of the sun has been bathed and the grains of rice should be kept so immersed in that holy water for the night. आवाहनादि०—the दिव्यसाधारणविधि should be first performed at night and then the grains should be washed in holy water. The निष्ठीवन should be on a leaf of अश्वत्थ or भूर्ज. तण्डुलान्भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्ततः । अश्वत्थपत्राभावे तु भूर्जपत्रे ततः स्मृतम् ॥ नारद (ऋणादान 341).

Page 83, line 15—page 84, line 18. कारयेत्...मण्डलम्—the judge should have a round (मण्डल) vessel of iron, copper or clay, four *aṅgulas* deep and 16 *aṅgulas* in diameter. घृत—may be गव्य or माहिष. पलैः—As to 20 पलs, the दिव्यतत्त्व says

'लौकिकाष्टरक्तिकाधिकमाषकद्वयाधिकत्रित्रिंशत्तोलकरूपवैदिकपलदशकमितं...घृतं तैलं च निक्षिप्य लौकिकचतूरक्तिकाधिकसपञ्चमाषकषट्षष्टितोलकरूपवैदिकविंशतिपलपरिमितं' *i. e.* 20 पलs are equal to 66 *tolas*, five *māshas* and four *guñjas*. This shows that 12 रक्तिकाs in रघुनन्दन's day were equal to a माषक and another remark later on shows that eight माषकs were equal to a तोलक. सुवर्णमाषकं—a सुवर्णमाषक (a golden coin or piece) is of five कृष्णलs (or गुञ्जाs). अङ्गुष्ठाङ्गुलि०—स्मृतिच० explains 'तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यमानां समूहेनेत्यर्थः'. वीर० ascribes the verse कराग्रं यो न &c. to बृहस्पति (p. 284). प्रकारान्तरमाह—In this alternative method only गव्यघृत is to be employed (while in the other घृत or तैल was to be used), a seal-ring was to be put into boiling ghee (of cow's milk) instead of a golden piece and the ring was to be taken out with the तर्जनी (the finger near the thumb). भ्रमद्वीचितरङ्गाढ्ये when the ghee is full of whirling ripples and bubbles (*i. e.* when it is at the boiling point). अनख... चरे when it is so hot as not to be capable of being touched with the nails (much less with the soft fleshy fingers). परीक्षेता...घोषकम्—If one were to dip a fresh leaf into boiling ghee, it will produce a sound like '*churu*'. This last should be resorted to for finding out whether the ghee was properly heated. अभिमन्त्रयेत्—supply प्राड्विवाकः. The शोध्य should invoke fire by the *mantra* 'त्वमग्ने सर्वभूतानाम्' &c.

Page 84, line 20—page 85, line 2. फाल ploughshare. It is of iron and eight *aṅgulas* long and four broad. 'एवंविधं फालं प्रतिष्ठितेग्नौ प्रक्षिप्य प्राड्विवाको धर्मावाहनादिशोध्यशिरःपत्रारोपणान्तं साधारणं कर्म कृत्वा त्वमग्ने इत्यादिना प्रागुक्तमन्त्रेणाभिमन्त्र्य शोध्येन त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादिना प्रागुक्तमन्त्रेणामन्त्रणं कारयित्वा लेहयेत् ।' वीर० p. 284. 'चोरग्रहणं शोध्योपलक्षणार्थम्'.

Page 85, line 3—page 87, line 4. हन्तॄणां refers to those who are charged with साहस, याचमानानां to cases in which

money is the matter in dispute, प्रायश्चित्तार्थिनां to those who are guilty of पातकs. राजतं धर्मं–there should be a silver image of धर्म. सीसकायसं of iron mixed with lead (according to स्मृतिच०), of iron or lead (according to मिता०). This is one method. Another is to draw on a birch leaf or a fine piece of cloth Dharma and Adharma as white and dark. सित...धृक्—धर्मं (image or drawing of धर्म) is to be worshipped with white flowers and अधर्म with dark ones. उपलिप्य having applied sandalwood paste. पिण्डयो... पयेत्—'पिण्डयोरभ्यन्तरे तौ स्थापयेदित्यर्थः' स्मृतिच०. The balls are to be of cowdung or clay. अनुपहत not used (*i. e.* new one). उपलिप्ते (देशे)—गोमयेनोपलिप्ते. पूर्ववत्—as laid down in the साधारणदिव्यविधि. धर्मस्त्वायातु–let धर्म come to my hands. This whole procedure resembles drawing lots. The मिता० reads यदि...करे । अशुद्धश्चेन्मम करे पापमायातु धर्मतः ॥. This verse is recited by the accused. जीवदानादिकैर्मन्त्रैः such *mantras* as are prescribed for प्राणप्रतिष्ठा in the case of images. 'जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्माप(प्र ?)गाम य(प ?)थो वयमित्यादिसूक्तपठितऋड्मन्त्रैः[1], अन्यैर्वागमोक्तैः प्राणप्रतिष्ठामन्त्रैरित्यर्थः । ते च शारदातिलक उक्ताः । पाशाङ्कुशपटाशक्तिर्वाणीबिन्दुविभूषितः । पा(या ?)द्याः सप्त सकारान्ता व्योमसत्येन्दुसंयुतम् । तदन्ते हंसमन्त्रः स्यात् ततो मुख्यपदं भवेत् । प्राणा इति वदेत्पश्चादिह प्राणस्ततः परम् । अमुख्य(ष्य?)जीव इह तु स्थितो मुख्यपदं भवेत् । सर्वेन्द्रियाणिमुख्यं ते वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः । श्रोत्रघ्राणपदे प्राणा इहागत्य सुखं चिरम् । तिष्ठन्त्वग्निवधूरन्ते प्राणमन्त्रोयमीरितः । प्रत्यमुख्यपदात्पूर्वं पाशाद्यानि प्रयोजयेत् । प्रयोगेषु समाख्यातः प्राणमन्त्रो मनीषिभिः ॥ इति' वीर० p. 286. It will be noticed that the words आंह्रीं...तिष्ठन्तु स्वाहा in the प्रयोग closely follow the directions given here in the passage from शारदातिलक (where अग्निवधू is स्वाहा). The मन्त्ररत्नमञ्जूषा (पारिप्लवमन्त्रपटल 7. p. 64 Nir. ed.) says about प्राणप्रतिष्ठा 'आं ह्रीं क्रों अमुष्य प्राणा इह प्राणाः । अमुष्य जीव इह स्थितः । अमुष्य सर्वेन्द्रियाणि । अमुष्य वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा ।'. गायत्र—is a साम. *Vide* सामवेद (B.

---

1. The मन्त्र is probably इहैव स्तं प्राणापानौ मापगातमितो युवम् । अथर्ववेद 3. 11. 6.

I. edition, vol. V. p. 601). मृत्पिण्डान्तरितौ—concealed in the balls of clay. समौ—of the same size. प्रयोगः—The whole of this प्रयोग to the end occurs *verbatim* in the दिव्यतत्त्व. पुत्तलकरूपं painted as an image. ओं ऱ्हीं...हंसो—For these mystical words see अग्निपुराण chap. 21. गायत्रा...तेनैव if a man know the गायत्रसाम, then that should be recited as an invocation.

Page 87, line 5—page 88, line 17. सत्येन शापयेत्—*Vide* above p. 42, ll. 14–15 (text). The दिव्यतत्त्व says 'मयैतत्कृतं न कृतं वा सत्यमित्युच्चारणेन ब्राह्मणं शापयेत् ।'. सत्यं वाहनशस्त्राणि—Compare नारद (ऋणादान 248–250) quoted in the text above (p. 46, ll. 8–12). अथ दैव...दण्डमेव च—If within a fortnight there is some stroke of fate (such as death of a near relative), then (the king or judge) should make the accused (or defendant) return the matter in dispute and also make him pay a fine. तस्यैकस्य...तद्भवेत्—The disease (which leads to the inference of guilt) must be peculiar to the अभियुक्त and not one affecting the whole locality (like an epidemic of cholera or plague). भङ्गलिङ्गम्—an indication of defeat.

८ दायनिर्णयः

Page 89 line 2—page 93 line 8. तच्च...विशेषः—It (ownership) is a kind of capacity produced by purchase, acceptance (of a gift) and the like. तत्कारणता तस्य स्वत्वस्य कारणता. तत्कारणता...शास्त्रात् that purchase and the like are the causes of ownership is understood from worldly transactions and not from the (rules or dictates of) *s'āstras*. Whether ownership is शास्त्रैकसमधिगम्य or लौकिक has been elaborately discussed in the मिताक्षरा. The पूर्वपक्ष is that ownership is understood from the *s'āstras* alone. The reasons briefly are:—I. the words of the Gautmadharmasūtra (स्वामी रिक्थ॰) would be purposeless, if ownership could be known by other means (than *s'āstra*) *i. e.* गौतम need not have written an elaborate sūtra on this point, if स्वत्व were known from worldly experience. II. The words of Manu (VIII. 340), declaring that a Brāhamaṇa who knowingly obtains wealth from a thief by officiating as a priest for him or by teaching him is liable to be fined like the thief himself, would be inappropriate, if ownership were merely a worldly affair. The Brāhmaṇa earned the money from the thief by following what is prescribed as the duty of a Brāhmaṇa (*viz.* यजन, याजन, अध्ययन, अध्यापन &c.) and therefore should not be liable to fine. But if स्वत्व were शास्त्रैकसमधिगम्य, then those very words of मनु lay down that there is no ownership in the fee obtained knowingly from a thief and therefore the imposition of a fine would be quite proper. III. If ownership were *laukika* what would happen is this. The moment a thief stole wealth and got possession, the person robbed complains saying 'my property was stolen by him'. The other man says

'it is my own property'. Then the judge and *sabhyas* have a doubt as to who is the real owner. In the case of all ordinary things of worldly experience such as gold and silver, there is no doubt whether it is gold or silver. If then ownership were लैकिक, there should be no doubt in anybody's mind as to whether a particular thing belonged to A or to B. But such doubts do arise. Hence स्वत्व is not लौकिक, but शास्त्रगम्य. But if ownership were शास्त्रगम्य, then theft being forbidden by the *s'āstras* and so no ownership arising from theft, it could be said 'my property &c'. The सिद्धान्त is that ownership is *laukika* and various reasons are assigned by the मिताक्षरा in support of this proposition. I. Ownership is a means of accomplishing worldly actions. II. Even *Mlechchhas*, who are quite innocent of *s'āstras*, have the idea of ownership. III. That ownership is *laukika* is accepted by those who have made a profound study of the Pūrvamīmāñsā, for example by Prabhākara (also called Guru) in the third alternative interpretation of the Pūrvamīmāñsāsūtra (IV. 1. 2. यस्मिन्प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्सार्थलक्षणाविभक्तत्वात्).

It will be noticed that नीलकण्ठ refers to the second of the reasons in the words तदनभिज्ञानामपि (शास्त्रानभिज्ञानामपि) तद्दर्शनात् (स्वत्वस्य दर्शनात्). शास्त्र॰—To suppose that ownership springs from scripture is more cumbrous (than the other theory). नय...प्येवम्—Just as the मिता॰ refers to the view of प्रभाकर in support of the सिद्धान्त, so नीलकण्ठ refers to भवनाथ, who was a writer on the पूर्वमीमांसा, quoted in the स्मृतिच॰ (व्य. p. 257). The वीर॰ (p. 523) quotes the very words of भवनाथ. 'लोकसिद्धं चार्जनं जन्मादि अत एवानिन्द्यं प्रथमलोकधीविषयव्यवस्थितं तन्निबन्धनार्था स्मृतिर्व्याकरणादिस्मृतिवदिति'. The स्मृतिच॰ (व्य. p. 257) quotes these very words and explains them briefly 'लौकिकमिदं चार्जनं जन्मादि-इति । जन्मक्रय-

संविभागपरिग्रहाधिगमाद्येव अनिद्यं (अनिन्द्यं ?) प्रथमलोकसिद्धमर्जनमेव स्वत्वापादकं न पुनश्चौर्यादिकमित्यर्थः'. यत्तु गौतमः—This is a long passage interrupted by several digressions, in which नीलकण्ठ considers the first of the reasons assigned in support of the पूर्वपक्ष that स्वत्व is शास्त्रगम्य. The consideration of Gautama's text extends up to तत्राद्यं वैश्यस्य द्वितीयं शूद्रस्य (p. 92, l. 2). यत्तु...वादकम्—The words of Gautama, '(a man becomes) an owner by *riktha*, purchase, partition, seizure and finding; in the case of a Brāhmaṇa, what is acquired (by gift) is an additional (mode of being an owner); in the case of a Kshatriya, conquest (is an additional means of ownership) and what is gained (by trade and service) is an additional source of ownership in the case of the Vais'ya and S'ūdra respectively', simply repeat the sources (of ownership) that are already known from popular experience. Just as grammar does not create new words but deals with words that are used by the people, so the text of गौतम does not lay down anything new and unknown from other sources. Compare मनु० X. 115 'सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः। प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥'. स्वामि...लोकाः—people apply the term '*riktha*' to that which becomes one's own by the mere extinction of the (previous) owner's property therein. क्रय...पदम्—the word मात्र is inserted in the above definition (स्वामि...भवति) of रिक्थ in order to exclude purchase and acceptance. In the case of a sale or a gift, the mere extinction of the property of the vendor or donor in the thing sold or given would not suffice; something more is required to be done by the purchaser or donee. The donee must show his willingness to accept the gift (by taking possession &c.). But this is not necessary in the case of रिक्थ. The moment the previous owner dies, his son or grandson becomes owner without any further act on his part. So the popular meaning of रिक्थ is धन that becomes

one's own on the death of another *i. e.* it is पूर्वस्वामिस्वत्वध्वंसे सति यत्स्वस्य भवति तत्. अत्र–in the passage from Gautama. शक्तम्–has the capacity to express as its primary meaning. Mandlik's translation (p. 32) 'in the extinction of the owner's property lies the capacity of the term *riktha*' is not quite clear, nor accurate. शक्ति is the same as अभिधा (the primary meaning of a word). There are several ways in which the शक्ति of a word (defined in the तर्कसंग्रह as 'अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छासंकेतः शक्तिः') is learnt. शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥ quoted in the परमलघुमञ्जूषा of नागेशभट्ट. One of these eight is सिद्ध (*i. e.* प्रसिद्ध) पदसान्निध्य. The same idea is expressed by the word समभिव्याहार (being uttered in association with others). In the *sūtra* of गौतम, the word रिक्थ is associated with क्रय, संविभाग &c. It is undisputed that क्रय and the rest are *means* of acquiring ownership (*i. e.* they are the *means* of wealth and not wealth itself). So रिक्थ also which is associated with क्रय must be a *means* (of obtaining wealth). But in popular usage रिक्थ means 'धन obtained on the mere death of another' (*i. e.* there are two ideas here, धन and extinction of स्वत्व by death as the means of obtaining it). But this popular meaning of रिक्थ would not do in the *sūtra* of गौतम and so instead of understanding the two ideas (of धन and extinction by death as the means to it) from रिक्थ we understand only one in the *sūtra* (*viz.* extinction by death as the means). This is the force of the word एव in 'तादृशध्वंसे एव रिक्थपदं शक्तम्'. Another reason why रिक्थ must be taken as expressing ध्वंस (in स्वामी रिक्थ &c.) is the maxim नागृहीतविशेषणा. The maxim is usually expressed in the form नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्य उपजायते. The तन्त्रवार्तिक of कुमारिल says (p. 948) 'शोणोपि नैव वाजित्वमनुक्त्वा तद्गतेभिधा। दृष्टा हि न क्वचिद्बुद्धिरगृहीतविशेषणा ॥' and 'व्यक्तिविशिष्टाकृतिमार्गोपि नागृहीत-

विशेषणेतिन्यायात् व्यक्तेः प्रथमग्रहणप्रसङ्गात्' (p. 258). When one says 'दण्डी पुरुषः', we cannot correctly apprehend the man (the विशेष्य), unless we first understand the attribute (विशेषण) दण्ड, of which the man is possessed. This is well brought out by शबर in several places. 'न चागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुत्पद्यते । तस्माद् विशेषणं तावदभिधीयते विशेषणप्रत्ययाच्च सहचरिते विशिष्टे प्रत्ययः ।' (on पू. मी. सू. VII. 2. 13); 'न हि अप्रतीते विशेषणे विशिष्टं केचन प्रत्येतुमर्हन्ति ।...न त्वप्रतीते दण्डे दण्डिप्रत्ययोस्ति, अस्ति तु दण्डिशब्दैकदेशभूतो दण्डशब्दो येन दण्डः प्रत्यायितः ।' (on पू. मी. सू. I. 3. 33). In the present case the maxim applies as follows:—In the popular meaning of रिक्थ there are as said above two elements, धन and extinction of ownership by mere death as the means (*i. e.* धन is the विशेष्य and extinction by death as the means is the विशेषण). Unless we understand the विशेषण we do not understand the विशिष्ट, because the apprehension of the विशिष्ट is due to the apprehension of the विशेषण. The न्यायकुसुमाञ्जलि says (B. I. edition of 1894) नागृहीते विशेषणे विशिष्टबुद्धिरुदेति तत्कार्यत्वात्' (III. 21. p. 527). So the first notion that strikes us in the case of रिक्थ is स्वामिस्वत्वध्वंस. Hence the maxim of नागृहीतविशेषणा also leads to the conclusion that the foremost notion that the word रिक्थ conveys in the *sūtra* of गौतम is स्वामिस्वत्वध्वंस.

पितरि...जन्यते—The view of धारेश्वर was that sons have no ownership (in the father's property) while the father is alive and that ownership is produced in them (for the first time) by partition (at the father's desire or after his death). This raises the question which is discussed at length in the मिताक्षरा, *viz.* विभागात्स्वत्वमुत स्वस्य सतो विभागः—whether ownership arises on partition (of what did not belong to one before that date) or whether partition takes place of that which already belonged to one's self (though jointly with others). The second

alternative is the one accepted by the मिताक्षरा and the मयूख, the underlying proposition being that by his very birth the son acquires an interest in family property. We are told by the वीरमित्रोदय (pp. 528 and 536) that धारेश्वर held the view that ownership was शास्त्रैकसमधिगम्य. The स्मृतिच० (व्य. p. 257) quotes धारेश्वरसूरि as holding the same opinion along with the स्मृतिसंग्रह. The मिता० held the view that स्वत्व is लौकिक and that a son had ownership by birth, as well-known to people. धारेश्वर held that स्वत्व was शास्त्रैकसमधिगम्य and so according to him the son had no ownership by birth. शास्त्र lays down 'जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत'. If a son acquired ownership by birth, how could the father spend his son's wealth without his consent? There are other reasons assigned why ownership does not arise by birth but arises after the death of the previous owner or by partition. The text of Manu (ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम्। भजेरन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ IX. 104) clearly shows that while the parents are living the sons have no ownership and so does the text of देवल 'पितर्युपरते पुत्रा &c.' (cited by नीलकण्ठ below). The दायभाग further says 'जीवत्यपि पितरि पितृधने पुत्राणां स्वामित्वे पितुरनिच्छयापि विभागः स्यात्। जन्मनैव स्वत्वमित्यत्र प्रमाणाभावाच्च। अर्जनरूपतया जन्मनः स्मृतावनधिगमात्' (p. 25). हरदत्त while commenting on गौ. ध. सू. 28. 1 says 'ऊर्ध्वं पितुरिति वचनाज्जीवति तस्मिन्न तत्र पुत्राणां स्वाम्यम्'.

The principal reasons assigned by the मिताक्षरा for the view स्वस्य सतो विभागः (or जन्मनैव स्वत्वं) are: I. 'लोकप्रसिद्धमेव स्वत्वमित्युक्तम्। लोके च पुत्रादीनां जन्मनैव स्वत्वं प्रसिद्धतरं नापह्नवमर्हति।'; II. 'तथोत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभन्त इत्याचार्या इति गौतमवचनाच्च'. It will be noticed that नीलकण्ठ relies on the latter of the two and also on the verse of याज्ञ० (II. 122 भूर्या &c.) for establishing the same position.

The *sūtra* उत्पत्त्यैवा...लभन्ते is variously read and

explained. The सुबोधिनी on the मिताक्षरा says 'जन्मनैव स्वत्वे गौतमवचनं प्रमाणयति । तथा चोत्पत्त्यैवेति । जन्मनैवार्थस्वामित्वात् तमर्थं लभन्ते इत्यर्थः'. The स्मृतिच॰ and the दायतत्त्व quote it as 'उत्पत्त्यैवार्थ स्वामित्वाल्लभत इत्याचार्याः' and the former explains 'उत्पत्त्यैव मातृगर्भशरीरोत्पत्त्यैवेत्यर्थः'. The बालम्भट्टी says 'उत्पत्त्यैव जन्मनैवांशे स्वामित्वात्तमर्थं लभेतेत्याचार्या मन्यन्ते इत्यर्थः । अस्वामित्वादिति पाठान्तरम् । अर्थस्वामित्वमिति पाठान्तरं तु प्रचुरं युक्ततरं च ।'. The परा. मा. has the same reading as the स्मृतिच॰. The सरस्वतीविलास (para 460) reads 'उत्पत्त्यैवार्यं स्वामित्वं लभत इत्याचार्याः.' This text attributed to गौतम is not found in the extant गौतमधर्मसूत्र and is not referred to by जीमूतवाहन, अपरार्क and some other writers. This fact has induced Dr. Jolly to go so far as to suggest that it was fabricated by विज्ञानेश्वर or his predecessors (see Tagore Law Lectures p. 110). But Dr. Jolly has failed to note that so early a writer as विश्वरूप (about 825 A. D.) was agitated by the same question (*viz.* विभागात्स्वत्वं or स्वस्य सतो विभागः) and that the text attributed to गौतम occurs in मेधातिथि also. विश्वरूप while commenting upon the verse भूर्या पितामहोपात्ता remarks 'उभयोरिति अविभक्तस्यैव स्वत्वज्ञापनार्थम् । भूम्यादेः पृथगुपादानमविभाज्यत्वात् स्थायित्वाद्वा द्रष्टव्यम् ।...अतः स्वत्वे सति विभाग इति सिद्धम्'. मेधातिथि on मनु॰ 9. 156 says 'उत्पन्नो वार्थस्वाम्यमित्याचार्या इति' and on मनु॰ 9. 209 he says 'स्वत्वपूर्वकत्वाद्विभागस्य'. So it was not at all necessary for विज्ञानेश्वर to fabricate any text. Further he could secure his object simply by interpretation. The *sūtra* of गौतम (स्वामी रिक्थ &c.) easily lent itself to the view held by the मिताक्षरा and the verse of याज्ञ॰ (भूर्या पितामहोपात्ता) pointed in the same direction. The way in which the सूत्र 'उत्पत्त्यैव &c.' is explained by रघुनन्दन (who commented on the दायभाग and wrote the दायतत्त्व) is as follows 'पितृस्वत्वोपरमे अङ्गजत्वहेतुनोत्पत्तिमात्रसंबन्धेनान्यसंबन्धबाधकेन जनकधने पुत्राणां स्वामित्वात् तद्धनं पुत्रो लभते नान्यः संबन्धीति आचार्या मन्यन्ते । न तु पितृस्वत्वे विद्यमानेपि जन्मना तद्धने पुत्रस्वत्वमिति । अग्रिमदेवलवचनविरोधात् ।' दायतत्त्व; *vide* also वीर॰ p. 524. श्रीकृष्णतर्कालङ्कार

(on दायभाग) says that the *sūtra* is not genuine (अमूल). ०वचनेन पुत्रोत्पत्ते...बोधनात्—This text conveys that the birth of a son by itself produces over the father's wealth ownership which is limited by the relation of sonship.

भूर्या...चोभयोः—the ownership of father and son is the same in land acquired by the grand-father, or in Nibandha or wealth (acquired by the grand-father). निबन्ध has been explained above (notes p. 51). There are similar verses in बृह० and कात्या०. 'द्रव्ये पितामहोपात्ते स्थावरे जङ्गमेपि वा । सममंशित्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥' बृह० (quoted in अपरार्क); 'पैतामहं समानं स्यात् पितुः पुत्रस्य चोभयोः । स्वयं तूपार्जिते पित्रा न पुत्रः स्वाम्यमर्हति ॥' कात्या० in अपरार्क). The meaning of the verse according to the मिता० is that in such property the son has ownership by birth and can compel partition even against the wish of his father during the latter's life-time. न चेदं...प्रसङ्गात्—This is directed against those who, like जीमूतवाहन, hold that ownership even in ancestral property arises not by birth but on the death of the previous owner. Compare 'पूर्वस्वामिसंबन्धाधीनं तत्स्वाम्योपरमे यत्र स्वत्वं तत्र निरूढो दायशब्दः' दायभाग p. 9; 'अतो जीवतोः पित्रोर्धने पुत्राणां स्वाम्यं नास्ति किं तूपरतयोस्तयोरिति ज्ञापनार्थं मन्वादिवचनम् । न चोपरममात्रमेव विवक्षितं किं तु पतितप्रव्रजितत्वाद्युपलक्षयति । स्वत्वविनाशहेतुतासाम्यात् ।' p. 33. मरणकाले=पितामहमरणकाले. तदभाव०=स्वत्वाभाव०. पितामह...तम्—as regards पितामहोपात्ता the word is not intended (to be strictly limited to the grand-father), as the same rule holds good in the case of property acquired by a great-grand-father. अनुवाद्यविशेषणत्वात्—the word पितामह occurs in the compound पितामहोपात्ता which is an adjective (विशेषण) of भूः (which is the अनुवाद्य *i. e.* the subject). In the sentence above what is intended to be laid down (विधेय) is equal ownership of father and son. This is laid down with reference to भू &c. So these are अनुवाद्य (merely stated for the purpose of having something

enjoined about them). पितामहोपात्ता is an adjective of भू (अनुवाद्य) and so is not intended to be taken strictly, but is used simply to indicate the subject (अनुवाद्य) clearly enough. 'यच्छब्दयोगः प्राथम्यं **सिद्धत्वं चाप्यनूद्यता** । तच्छब्दयोग औत्तर्यं साध्यत्वं च विधेयता ॥'. *Vide* pp. 83-84. According to the दायभाग the verse भूर्या पितामहो॰ may be explained in either of two ways. निरवद्यविद्योद्द्योत explained it as 'यत्र द्वयोर्भ्रात्रोर्जीवत्पितृकयोरप्राप्तभागयोरेकः पुत्रमुत्पाद्य विनष्टोन्यो जीवति, अनन्तरं पिता मृतस्तत्र पुत्र एव तद्धनं प्राप्नोतु अतिसंनिकर्षात् । तदर्थं सदृशं स्वाम्यमिति वचनम् । यथा पैतामहधने पितुः स्वाम्यं तथैव तस्मिन् मृते तत्पुत्राणामपि न तत्र संनिकर्षविप्रकर्षाभ्यां कोपि विशेषः । पार्वणविधिना पिण्डदानेन द्वयोरपि तदुपकारकत्वाविशेषादित्यभिप्रायः ।' (दाय. p. 50); धारेश्वर thought 'इच्छया विभागदानप्रवृत्तस्य पितुः पैतामहधने सदृशं स्वाम्यं पुत्रैः सह । न तत्र स्वोपार्जितधन इव न्यूनाधिकविभागमिच्छातः कर्तुमर्हतीति'.

यत्तु...स्थिते इति—This text of देवल is relied upon in the दायभाग, 'देवलश्च पितृधने अस्वाम्यमेव स्पष्टयति' (p. 23). 'नीलकण्ठ'S explanation is that the verse simply lays down the time for partition but does not deny ownership by birth. विधिप्रत्ययश्रवणात्—In विभजेयुः we have the potential termination (विधिलिङ्). स्वत्व and स्वातन्त्र्य are quite different. A person may be the owner of a thing and yet may not be able to dispose of it just as he pleases. For example, as regards स्त्रीधन (not of the सौदायिक kind) the rule was that a woman, though owner, could not dispose of it irrespective of the wishes of her husband. निर्दोषे—'पातित्यादिस्वत्वापगमकदोषरहिते' वीर॰. एतेन...व्याख्यातम्—This explanation of the text of देवल (*viz.* the first part containing लिङ्प्रत्यय is a विधि and the rest is a mere अर्थवाद recommending or expatiating upon the विधि) applies to the text of शङ्ख. For the relation of विधि and अर्थवाद note the following सूत्र 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' (पू. मी. सू. I. 2. 7). न जीवति...स्वातन्त्र्यात्—This is attributed to शङ्खलिखित by अपरार्क and the वीर॰ (p. 525) and to शङ्ख by the स्मृतिच॰ and परा. मा. Here the words

न...भजेरन् contain a prohibitory injunction (निषेध) and the rest is a mere अर्थवाद. The meaning of the whole, according to नील०, is that sons must not separate during their father's life-time; they are dependent on their father in matters of wealth and *dharma*, they are not independent even as regards what they have themselves acquired (by gift &c.). The स्मृतिच० (व्य. p. 256) explains 'यद्यपि तैः पुत्रैः स्वकीयजन्मनः पश्चादनन्तरमेव पितृधने स्वाम्यमधिगतं प्राप्तं तथापि जीवति पितरि पितृधनं न विभजेरन् । यतोर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्याद् विभागकर्तृतायामनर्हाः पुत्रा इत्यर्थः । अर्थास्वातन्त्र्यमर्थादानप्रदानयोरस्वातन्त्र्यम् ।'. This explanation is partly disapproved of by वीर०, because it seems to suggest that sons have a right by birth in their father's self-acquired wealth (which is not the case). The कल्पतरु explains 'यद्यपि पश्चादधिगतं पितृधनव्यापारनिरपेक्षैः पुत्रैर्विद्यादिभिरुपात्ते धने स्वाम्यं तथापि तत्राप्यस्वाम्यं जीवति पितरि किमुत पितृधने । अर्थधर्मयोस्तेषां पितरि जीवत्यस्वातन्त्र्यात्' (वीर० p. 525). It will be noticed that नील० follows this latter explanation. Separate पूर्वे...र्थवादार्था अनन्तरा अस्वातन्त्र्योक्तिः. पुत्रादि...विवादात् nobody disputes that there is ownership in what the sons have acquired by gift. इदं...विषयम्—this dependence (of the sons on their father) exists in the case of partition, such rites as are to be performed for काम्य actions and mercantile transactions. Actions (कर्माणि) are नित्य (like संध्यावन्दन), नैमित्तिक (due to some special occasion, like पुत्रजन्म) and काम्य (to be performed voluntarily if one desires a certain result *e. g.* पुत्रेष्टि for one who is पुत्रकाम). On नित्य and नैमित्तिक actions sons may independently spend their acquisitions. अर्था...क्षेपेषु as regards receipt and giving of wealth, partition and censure. 'अर्थादानमर्थोपभोगः । विसर्गो व्ययः । आक्षेपो भृत्यादेः शिक्षार्थमधिक्षेपादिः । धर्मास्वातन्त्र्यं पृथगिष्टापूर्तादावप्रवृत्तिः ।' परा. मा.

मणिमुक्ता०—This verse is ascribed to नारद in अपरार्क (p. 730), to याज्ञवल्क्य in दायभाग (p. 56) and is cited in the

मिता॰ without name. Some hold that this verse contains a prohibition against alienating immovable property acquired by the grand-father, that when the grand-father is dead, the father and son have both of them rights over स्थावर, but that as regards jewels &c. they are at the disposal of the father 'पितामहश्रुतेस्तद्धनविषयकवचनं मणिमुक्ताद्युपादाय पुनः सर्वस्येत्युपादानात् सर्वेषां भूम्यादिव्यतिरिक्तानां दानादिषु पितुः प्रभुत्वं न स्थावरनिबन्धद्रव्याणाम् । तत्रापि सर्वस्येत्युपादानात् सर्वस्य कुटुम्बवर्तनहेतोर्दानादिनिषेधः ।' दायभाग (p. 56). But this view is not accepted by the मिताक्षरा, as we have the words न पिता न पितामहः at the end. These words forbid even the grand-father who himself acquird immovable property when he has sons and grand-sons from alienating it, and thus suggest that the grand-son has rights by birth. Therefore this verse favours the view that ownership is by birth. According to the मिता॰ this verse only authorises the father to make a gift, out of affection, of jewels &c. (जङ्गम property) inherited from the grand-father (though in them the son has a right by birth). 'यथा परमते मणिमुक्तावस्त्राभरणादीनां पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्वं वचनात्, एवमस्मन्मतेपि पित्रर्जितानामप्येतेषां पितुर्दानाधिकारो वचनादित्यविशेषः ।' मिता॰; *vide* also वीर॰ (p. 531). नीलकण्ठ goes even beyond these two and says that the father has a right to decide who will wear particular jewels &c. inherited from the grand-father, that he has no right to make a gift, nor does the verse negative the theory that the son has a right of ownership by birth. भोगेन अनाश्यानि मण्यादीनि तेषामुपादानात्—The text mentions things like jewels which do not perish by mere use. Therefore the text suggests this meaning that the father has a right to regulate the use of them (as thereby they are not lost to the sons). अत एव...भोगस्य—the verse occurs in the मिता॰, the परा॰ मा. and वीर॰. द्विपदं—men, servants. असंभूय—without consulting.

the sense of a circle of twelve chiefs as explained in मनु VII. 155-156. मण्डल simply means 'a country or district'. This follows from the juxtaposition of that word to सार्वभौम and माण्डलिक. See I. A. vol. 15 p. 107, where we read of a पानीयकग्राम in the श्रावस्तीभुक्ति belonging to the वालयिकाविषय which was in the श्रावस्तीमण्डल. *Vide* Article XXI of the JBBRAS for 1917 on the Ancient Geography of Mahārāṣṭra pp. 650-51. The शुक्रनीतिसार I (ed. by Jivananda) says 'तदूर्ध्वं दशलक्षान्तो नृपो माण्डलिकः स्मृतः ।' (he is a माण्डलिक whose revenue is above three lakhs of rupees and up to ten lakhs). षष्ठे—In the 6th अध्याय of the पूर्वमीमांसासूत्र. The सूत्र is 'न भूमिः स्यात् सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् ।' पू. मी. सू. VI. 7. 3. In the विश्वजित् sacrifice, the Veda says 'a man should give everything'. A question arises whether a सार्वभौम could make a gift of the whole earth. The सिद्धान्त is that the earth cannot be given away, as all are equally entitled to it. भौमिक—one who is on the land or holds the land. इदानींतन...मात्रमेव—when kings now make gifts of land technically so called there is really no gift of land that is effected, but only provision for maintenance of the donor is made (as what is given away is the right of the king, the donor, to the tax on the land). But if the king purchases a field from the cultivator and then makes a gift, then there is ownership of the field in the king and he secures the reward of a real भूदान. आद्यं—This refers to कुसीद...पालनलब्धम्. अतो लोकसिद्धैव...कारणता—The object of this whole discussion on the question whether ownership is *laukika* is as follows:—मनु (XI. 193) lays down 'यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥.' If ownership were शास्त्रैकसमधिगम्य, whatever a man obtained by means censured by the *s'āstras* could not belong to him and so his sons could not divide it. But if ownership were *laukika*, then even

what is obtained by censurable means would be his property and his sons could divide it. The प्रायश्चित्त prescribed is for the man acquiring and not for the sons. The मिता० has the following lucid note on this. 'यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वं तदा नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिः, नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येण न क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे । राद्धान्ते तु अर्जननियमस्य पुरुषार्थत्वात् तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्भवति, पुरुषस्यैव नियमातिक्रमदोष इति नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमङ्गीकृतमन्यथा क्रतुसिद्ध्यभावात् ।'.

ननु...विरोध इति चेत्—An objection is raised against the view that, ownership being *laukika*, a calf born of a cow belongs to the owner of the cow and that this would not be so if ownership were शास्त्रगम्य. The objector says that this reasoning will have to be extended by analogy to one's sons and daughters and it will have to be admitted that there is ownership over them. इष्टापत्तौ—If it be said that this proposition (*viz.* children will have to be regarded as subjects of ownership) raised as an objection is not an objection at all, but is acceptable. विश्वजिति...विरोध इति चेत्—This is a further objection raised by the objector, if it were accepted that there is ownership in one's children. But it has to be carefully noted that नीलकण्ठ does not really admit that there is स्वत्व in one's children. In what follows he rather fights hard against the view that there is *svatva* over one's children. In the पूर्वमीमांसा a question is raised whether in the विश्वजित् sacrifice (in which S'ruti says 'a man should give his all') one's own relations (like father, mother &c.) are to be given away. The पूर्वपक्ष is that they are to be given away (स्वदाने सर्वमविशेषात् । पू. मी. सू. VI. 7. 1. 'इदमामनन्ति विश्वजिति—सर्वस्वं ददाति-इति । तत्र संदेहः किं यावत्किंचित्स्वशब्देनोच्यते यथा माता पिता इत्येवमाद्यपि सर्वं देयं, उत यत्र प्रभुत्वयोगेन स्वशब्दस्तद्देयमिति । किं प्राप्तं—अविशेषात् माता पिता इत्येव-

मात्यपि दातव्यम् ।' शबरभाष्य). The *siddhānta* is that they are not to be given away, because there is no ownership (प्रभुत्व) over them (यस्य वा प्रभुः स्यादितरस्याशक्यत्वात् । पू. मी. सू. VI. 7. 2. 'यस्य प्रभुत्वयोगेन स्वत्वं तदेव देयं नेतरत्। कस्मात्। प्रभुत्वयोगिनः शक्यत्वात् इतरस्य च अशक्यत्वात् ।' शबरभाष्य). लोके... कृतम्—This is to be taken with the preceding words (गवादाविव...तदभावात्). The argument is twofold. There is no *svatva* over the wife as there is in a cow &c.; and therefore in the children born of the wife there is no *svatva* as there *is* in the calf born of a cow. In worldly experience production from what is the subject of ownership is understood to be the cause of ownership (in the thing produced). The cow is the subject (आस्पदं) of *svatva* and, the calf being born of the cow, there is ownership over the calf also. There is no similar *svatva* over the wife, therefore there is none over the child born of her. It is to be noted that नील० is opposed to the view of the मिता० and the वीर० that there is स्वत्व (ownership) over one's wife. In commenting on याज्ञ. II. 175 (स्वकुटुम्बाविरोधेन देयं) the मिता० remarks 'एतददेयत्वमात्राभिप्रायेण न पुनः स्वत्वाभावाभिप्रायेण । पुत्रदारसर्वस्वप्रतिश्रुतेषु स्वत्वस्य सद्भावात् ।'. The वीर० replying to जीमूतवाहन says 'यच्चार्जनपदवैरूप्यं तदप्यसत्। पुत्रेपि पितृस्वत्वस्येष्टत्वात्। न च सर्वस्वदाननयविरोधः । पित्राद्यस्वे तस्य तात्पर्यात् ।...अत एव पुत्रकन्यादानादिविधयो मुख्यार्था एव न पुत्रादिपरतन्त्रीकरणरूपगौणदानाद्यर्थाः ।' (p. 567). भार्याया...स्वादेवेति चेत्—In the गृह्यसूत्रs, marriage is said to be the gift of the bride, whose hand the bridegroom accepts. Compare 'अलंकृत्य कन्यामुदकपूर्वां दद्यादेष ब्राह्मो विवाहः' आश्व. गृ. सू. I. 6. 1 and then 'तिष्ठन्प्रत्यङ्मुखः प्राङ्मुख्या आसीनाया गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयात् &c' आश्व. गृ. सू. I. 7. 3. It may therefore be urged that there is ownership (by gift and acceptance) over the wife. To this the reply is that at least in the case of the *kshatriyas* and the other two castes there can be no *svatva* over the wife

(and therefore over children born of her) by *pratigraha*, as these castes are not allowed to accept gifts. 'अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा । दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्यग्रजन्मनः ॥ त्रयो धर्मा निवर्तन्ते ब्राह्मणात्क्षत्रियं प्रति । अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥' मनु X. 75 and 77. तेन...गौण एव—the author cites another case (*viz.* of the adopted son) where also the words 'gift' and 'acceptance' (that are often used by the text writers) cannot be held applicable in their strict primary sense (but only in a secondary sense) so far as the *kshatriyas* and the other two castes are concerned. 'माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्रिमः सुतः ॥' मनु॰ IX. 168. न च विप्रान्...विरोधात्—If once it is conceded that the the words 'gift' and 'acceptance' are employed only in a secondary sense so far as *Kshatriyas, Vais'yas* and *S'ūdras* are concerned, then with regard to Brāhmaṇas also they must be deemed to be used in the same way (and not in the primary sense); for, in the passages laying down adoption, there will be conflict inasmuch as the same word ('acceptance') will have to be understood to be used in two different senses at the same time. 'कः पुनर्मुख्यः को वा गौण इति । उच्यते । यः शब्दादेवावगम्यते स प्रथमोर्थो मुख्यः, मुखमिव भवति इति मुख्य इत्युच्यते, यस्तु खलु प्रतीतादर्थात्केनचित् संबन्धेन गम्यते स पश्चाद्भावाज्जघनमिव भवति इति जघन्यः, गुणसंबन्धाच्च गौण इति ।' शबरभाष्य on पू. मी. सू. III. 2. 1. The word प्रतिग्रह with reference to Brāhmaṇas is to be taken in the primary sense and with reference to other castes in a secondary sense. The *vidhi* about adoption is in general terms (irrespective of caste) 'अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक्तादृक् प्रयत्नतः ।' अत्रि (in दत्तकमीमांसा). वृत्तिद्वयविरोधात्—there are several functions (वृत्तिs) of a word; the first is अभिधावृत्ति (primary sense), the second is लक्षणावृत्ति (of which गौणी is a variety) and the third is व्यञ्जना. To suppose that a single word in a विधि is used in the primary sense in certain cases and in the secondary sense in some others is not allowed by

any learned writer. Note what शबर says (on पू. मी. सू. III. 2. 1.) 'एवं प्राप्ते ब्रूमः। मुख्य एव विनियोक्तव्यो मन्त्रः न गौणे–इति। कुतः। **उभयाशक्यत्वात्।**' (the पूर्वपक्ष is मुख्ये गौणे च विनियोगः). *Vide* also शबरभाष्य 'कथं सकृदुच्चारितं संबन्धमुभाभ्यामेष्यति' on पू. मी. सू. I. 4. 8; also 'अन्यायश्चानेकशब्दत्वम्' पू. मी. सू. I. 3. 23; *vide* वीर० p. 351 for similar words. Compare दायभाग p. 110 'पितरि चोपरते सोदरभ्रातृभिर्विभागे क्रियमाणे मात्रे पुत्रांशसमांशो दातव्यः समांशहारिणी मातेति वचनात्। मातृशब्दस्य जननीपरत्वान्न सपत्नीमातृपरत्वमस्ति **सकृच्छ्रुतस्य मुख्यगौणत्वानुपपत्तेः।**'. न... वाच्यम्—विप्रः अधिकारी यस्मिन् स विप्राधिकारिकः (क may optionally be added to almost all बहुव्रीहि compounds). It is established in the passage तेन...गमात् (p. 92 ll. 12–18) that the words दान and प्रतिग्रह are used in a secondary sense in adoption so far as all castes are concerned. The same fault of वृत्तिद्वयविरोध is shown in the case of marriage, if दान and प्रतिग्रह were understood in the primary sense for Brāhmaṇas and in the secondary sense for others. For the ब्राह्म form of marriage (the first of the eight forms of marriage) see the quotation from the आश्वलायनगृह्यसूत्र above (p. 128). क्षत्रियान्...प्रतिपन्नैव all are agreed (there is no dispute by anybody) that the Brāhma form and others are prevalent among the *kshatriyas* and others. This statement that ब्राह्म is the prevailing form even among क्षत्रियs is interesting. According to modern decisions the presumption as regards marriages (particularly in the three higher castes) is that they were celebrated in the Brāhma form. *Vide* I. L. R. 34 Bom. 553 and 31 Bom. 583, 587. For a क्षत्रिय girl the proper forms of marriage, according to मनु (III. 26), would be गान्धर्व and राक्षस. But by usage क्षत्रिय girls also came to be married in the ब्राह्म form. The argument of नील० seems to be that the ब्राह्म form, in which there is a gift of the bride according to मनु (III. 27), is inappropriate to a क्षत्रिय girl married to a ब्राह्मण and yet by usage she is married in that form and therefore, the form itself

being inappropriate, the prime element of that form (*viz.* दान) must be understood only in a secondary sense; while as regards a ब्राह्मण girl married in the ब्राह्म form, which is appropriate to her, the essential element (*viz* दान) can very well be understood in its straightforward primary sense.

The words एवं ब्राह्मविधिना क्षत्रियादिकन्यया सह...सर्वेषामविप्रतिपन्नैव may be explained in another way also. If a क्षत्रिय married a क्षत्रिय woman by the ब्राह्म form, he will have no ownership over his wife, as, being a क्षत्रिय, he cannot accept a gift. So in such a marriage by ब्राह्म form where both parties belong to the क्षत्रिय caste, there can be no प्रतिग्रह in the primary sense. Hence in the daughter born of such a union there can be no ownership (as there is none over the wife). Therefore if a क्षत्रिय gives his daughter in marriage to a ब्राह्मण by the ब्राह्म form, the दान is also figurative in such a case. One can only give away what one owns. As there is no ownership in the daughter of a क्षत्रिय from a क्षत्रिय wife married in the ब्राह्म form, the gift, which is of the essence of the ब्राह्म form, of that daughter even to a ब्राह्मण is only गौण, though the ब्राह्मण bridegroom is capable of accepting. There being no real दान of such a daughter, the प्रतिग्रह also is nominal. Therefore in such cases we have to understand the words दानप्रतिग्रह in the गौण sense and in other cases in the primary sense. Thus there is the fault of युगपद्वृत्तिद्वयविरोध. This interpretation has to be resorted to for making the words 'क्षत्रियान्प्रति...पन्नैव have a purpose of their own. If a क्षत्रिय married a क्षत्रिय woman by the राक्षस form he may be regarded as having ownership over his wife because he conquered her relatives and won her from them. If he has ownership over such a wife, he will have ownership over the daughter born of such a wife. And then

the gift of the daughter will be real and not गौण. That the ब्राह्म form is prevalent among क्षत्रियs everybody admits. मिश्राः—पार्थसारथिमिश्राः. न...कल्पना-nor can it be assumed, from the popular use of such language as 'one's wife, one's son and daughter' that there is ownership in them. ज्ञाति...पत्तेः (the use of the word स्व) can be explained (in such cases) by taking it as expressing 'blood relationship'. यत्तु...तच्चिन्त्यम् as regards the gift of a person born a slave spoken of in the 6th (अध्याय of the पूर्वमीमांसासूत्र), it is questionable. In the विश्वजित् sacrifice, all that belongs to one is to be given away. A doubt arises whether a S'ūdra (who, according to Manusmṛiti 'एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत्। एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥' I. 91, has to wait upon members of the higher castes), who serves the sacrificer as a mere matter of duty, can be given away. The conclusion is that such a S'ūdra cannot be given away. 'शूद्रश्च न धर्मशास्त्रत्वात्' पू. मी. सू. VI. 7. 6 (एवं प्राप्ते ब्रूमः। शूद्रश्च न देय इत्यन्वादेशः। कुतः धर्मशास्त्रत्वात्। धर्मशास्त्रोपनतत्वात्तस्य। एवमसौ तस्मै त्रैवर्णिकाय उपनत इमं शुश्रूषमाणो धर्मेण संभन्त्स्यत इति। सोन्यस्मै दीयमानो न इच्छेदपि। न च अनिच्छतः तस्य स प्रभवति।' शबरभाष्य). Such a शूद्र fulfils his duty by serving any त्रैवर्णिक and so he is not bound to serve the man to whom the sacrificer may presume to give him. He may at his choice serve some one else. Neither in the भाष्य of शबर nor in the तन्त्रवार्तिक is there any thing said about गर्भदास. But it follows as an inference from the above (*viz.* that a शूद्र who voluntarily serves a त्रैवर्णिक cannot be given away if the latter performs a विश्वजित् sacrifice) that one who is a slave of the sacrificer can be given away. And खण्डदेव in his comment on the above सूत्र expressly says 'गर्भदासादयस्तु देया एव.' नीलकण्ठ is probably referring to such commentators as खण्डदेव. What is meant by गर्भदास is not quite clear. नारद (अभ्युपेत्याशुश्रूषाप्रकरण 26–28) mentions fifteen kinds of दासs, but the term गर्भदास does not occur

among them. It seems that his first variety (*viz.* गृहजात) is the same as गर्भदास (*i. e.* one who is born of a दासी kept by a man). 'यस्तु अत्यन्तं परार्थः तं वयं शेष इति ब्रूमः, यथा गर्भदासः कर्मार्थं एव स्वामिनोनड्वांश्च क्रीयते वक्ष्यति इत्येव' शबरभाष्य on पू. मी. सू. III. 1. 2. The idea of नील० seemes to be:—The दासी, mother of the गर्भदास, was kept for sexual intercourse but there was no gift of her (as of a chattel), nor was she sold to the man who kept her. So there was no ownership over the दासी; much more therefore was there no ownership in the son born of her. So the son (गर्भदास) could not be given away.

Page 93 line 9—20. असंसृष्ट—not re-united. For the technical meaning of संसृष्ट and संसृष्टि see text pp. 145 ff. लाभा...वृत्तये for excluding such wealth as is lumped together (in a business, partnership &c.) for securing profit. 'तत्र दायशब्देन यद्धनं स्वामिसंबन्धादेव निमित्तादन्यस्य स्वं भवति तदुच्यते ।' मिता०; 'पूर्वस्वामिसंबन्धाधीनं तत्स्वाम्योपरमे यत्र स्वत्वं तत्र निरूढो दायशब्दः' दायभाग. According to the दायभाग, the son has no ownership by birth in ancestral property. His right first arises on the death (either actual or civil) of the father. विभक्तव्यम्—विभागार्हम् fit to be divided. If a man has an only son, the wealth left by him is not to be divided, though it is capable of being divided. 'विभक्तव्यं विभागार्हमित्यर्थः । अन्यथैकपुत्रादिस्वामिके विभागाभावाद्दायशब्दवाच्यता न स्यात् ।' वीर० p. 521. The स्मृतिच० (व्य. p. 255) quotes धारेश्वर as saying 'दायशब्देन पितृद्वारागतं मातृद्वारागतं च द्रव्यमेवोच्यते ।'. पितृपदं—The word दाय is applied not only to the father's wealth but also to the wealth of any other relative (such as the grand-father, uncle &c.). सप्रतिबन्ध—unobstructed. यत्र... प्रतिबन्धः—In the case of the paternal uncle, his nephew has no manner of right to the former's wealth as long as the former or his son, grand-son and great-grand-son are living. But in the case of अप्रतिबन्धदाय, the son by

the mere fact of his birth acquires rights in his father's property, though the father is alive (*i. e.* the father's life does not present any obstacle to the son's ownership). According to दायभाग, all heritage is सप्रतिबन्ध (even in the case of sons, as sons do not acquire ownership by birth but only on the death of the father).

Page 94 lines 1–8. 'पितृत आगतं पित्र्यं' दायभाग. पुत्रैः is indicative of grand-sons and great-grand-sons. द्रव्य... व्यवस्था even in the absence of some common property, severance (of interest) does take place by a mere declaration 'I am separate from you'; for separation is simply a particular mode of the mind and this declaration (त्वत्तोहं विभक्तः) simply makes manifest this mode of the mind. The मिताक्षरा defines विभाग as 'द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानां तदेकदेशेषु व्यवस्थापनम्'—the allotment of ownerships, which at first existed promiscuously over an aggregate of wealth, over definite portions of the latter. The दायभाग defines 'एकदेशोपात्तस्यैव भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतया अव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनं विभागः' (pp. 14–15). When a man dies and three heirs succeed, each has, before partition, only one-third share (in all the property left) and he cannot say he is the owner of the whole (*i. e.* even before विभाग, his स्वत्व is एकदेशोपात्त); but there is nothing (before partition) which can show that a particular part of the property left is his (विनि...भावेन) and therefore he cannot independently and exclusively deal with any portion of it (वैशे... र्हतया). Therefore his ownership is vague and undefined (अव्यवस्थितस्य). Partition makes definite his ownership by throwing a pebble or other indicative sign on certain portions of the property left.

Page 94 line 9,—page 95 line 9. अनीशा॰—

They have no power (over पैतृकरिक्थ) while the parents are alive. Compare गौ. ध. सू. 28. 1. 'ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थं भजेरन्'; 'विभजेरन्सुताः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृणं समम् ।' याज्ञ० II. 117. च...वक्षितः—In the verse ऊर्ध्वं &c. we read पितुश्च मातुश्च; so it may be thought that sons can partition only when both parents are dead. But that is not the meaning intended. And नीलकण्ठ quotes the स्मृतिसंग्रह in support of this view. यस्मात् अपत्येषु सत्सु पतिः स्त्रीधनस्य पतिः न (भवति). 'अनीशास्ते हि जीवतोरित्यपि तत्तद्धने व्यवस्थाया अस्वातन्त्र्यप्रतिपादकं न त्वस्वत्वप्रतिपादकं जन्मना स्वत्वस्य पुत्राणां पितृधने व्यवस्थापनात्' वीर० (p. 551). एतदपवदति बृह०:—The अपवाद is contained in the words मातुर्नि...शस्यते and it is an exception to the rule in ऊर्ध्वं पितुश्च &c. मातु...शस्यते separation is declared (allowed) even when the parents are living, if the mother is beyond child-bearing. हरदत्त commenting on गौ. 28. 2. (निवृत्ते रजसि मातुर्जीवति चेच्छति) explains 'उपरतरजस्कायां निवृत्तप्रसवायामित्युक्तं भवति.' प्रत्तासु—विवाहितासु. निवृत्ते...स्पृहे when the father's sexual desire is extinguished and he has no interest left in money matters. प्रत्तासु...विशेषणम्—The words प्रत्तासु भगिनीषु च occur between मातु...रजसि and निवृत्ते चापि &c. The दायभाग rightly remarks 'दत्तासु भगिनीषु चेति न कालार्थम् । किं तु तासामवश्यं दानार्थम्'. They are to be connected with both clauses, like the (pupil of) the crow's eye. Crows are popularly supposed to have only one eye, which as occasion requires, moves from the cavity on one side into that on the other. This न्याय is similar to that of देहलीदीप which occurs later on. Provision for the marriage of sisters must precede a division which takes place when the mother is past child-bearing and also when a division takes place on the father being without sexual desires &c. There are numerous readings of this passage from नारद. The दायभाग reads 'विनष्टे वाप्यशरणे' and explains 'विनष्टे पतिते अशरणे इति गृहस्थाश्रमरहिते' and says that the reading निवृत्ते वापि स्मरणात् (रमणात्?), which श्रीकृष्णतर्कालंकार tells us was

adopted by प्रकाश, is without any authority. But the मिता० reads निवृत्ते चापि रमणे. The विवादरत्नाकर (p. 462) says 'निवृत्ते रमणे रतिसामर्थ्ये निवृत्ते उपरतस्पृहे विषयस्पृहाविच्छेदवति । प्रकाशे तु निरपेक्षे च रमणे निरस्ते चापि रमणे इति पाठद्वयं वाक्यपुरस्कारेण लिखितं तदपि तदीयार्थव्याख्यानेन फलतोऽविरुद्धम् । हलायुधस्तु रमणादिति पठितवांस्तत्रापि फलाविशेष एव ।'. निवृत्ते...चेच्छति—हरदत्त in explaining this सूत्र takes the whole of it as laying down one time for partition, *viz*. though the father be alive, if he chooses he may separate the sons if their mother is past child-bearing. The मिता० makes out of the sūtra two times for partition. 'गौतमेनापि—ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थं विभजेरन्नित्युक्त्वा निवृत्ते चापि रजसीति द्वितीयः कालो दर्शितः । जीवति चेच्छतीति तृतीयः कालो दर्शितः ।' (on या. II. 114). The दायभाग says that the words मातुर्निवृत्ते रजसि in नारद have reference to the grand-father's wealth 'मातुर्निवृत्ते रजसीति तु पितामहधनाभिप्रायम् । निवृत्ते रजसि पुत्रान्तरसंभावनाभावात् । तदानीमपि पितुरिच्छयैव पुत्राणां विभागः । अनिवृत्ते रजसि क्रमागतधनविभागे पश्चाज्जातानां वृत्तिलोपापत्तेः ।' (p. 42). The texts prescribe several times for partition. 'चत्वारः काला विभागस्य । जीवत्येव पितरि पितुर्यदा विभागेच्छा स तावदेकः । निवृत्तरजस्कायां मातरि स्त्रीसुखानभिलाषिणि द्रव्यनिस्पृहे च पितरि पित्रनिच्छायामपि यदा पुत्रेच्छा सोऽन्यः । सरजस्कायामपि मातरि अनिच्छत्यपि पितरि तस्मिन् वृद्धे अधर्मवर्तिनि अचिकित्सितरोगग्रस्ते सति यदि पुत्रेच्छा सोन्यतरः । पितृमरणानन्तरमपर इति ।' मद० पा० p. 645. The first is expressed by the verse विभागं चेत् (याज्ञ. II. 114); the second by the verse of नारद 'मातुर्निवृत्ते रजसि &c'; the third by the sūtra attributed to हारीत (in the मयूख) 'अकामे पितरि &c'; and the last by मनु० (IX. 104. ऊर्ध्वं पितुश्च) and याज्ञ० II. 117 (विभजेरन्सुताः पित्रोरूर्ध्वं). These four are also clearly mentioned by the मिताक्षरा. The दायभाग says there are only two times; I when the father's ownership ceases owing to his being पतित, or his having become निस्पृह or owing to his death; II when though living, he desires to divide his wealth. 'तस्मात्पतितत्वनिस्पृहत्वोपरमैः स्वत्वापगम इत्येकः कालोपरश्च सति स्वत्वे तदिच्छात

इति कालद्वयमेव युक्तम्' दायभाग (p. 42). The वीर० quotes the दायभाग at great length and tries to show that it is inconsistent.

Page 95, line 10—page 97, line 3. क्रमागते handed down from an ancestor. नील० adds a rider (to the first पक्ष mentioned above) by saying that in wealth derived from the grand-father, the sons can force a partition on the father even against his will. अर्था...गार्हा इत्यर्थः—The above quotation from the दायभाग shows that even as regards the grand–father's wealth, partition must be with the father's consent. पैतृकं—this refers to the property that originally belonged to the father of the father, was subsequently lost, but was again recovered by the father (with his own exertions). स्वयमर्जितम् (because) it is his self-acquisition. This constitutes the reason of the words न...कामः. हृतं seized (by others). These words of बृह० occur in the विवादरत्नाकर (p. 461) and अपरार्क (p. 728). अन्यथा०—विधिनिषेधातिक्रमकारी. अकामे...रोगिणि च—(even) when the father does not desire (partition), partition of heritage takes place, if he is old, of perverted mind and suffering from a chronic disease. दीर्घरोगिणि—'अचिकित्स्यरोगग्रस्ते' परा. मा. This is ascribed to शङ्ख by the मिता०, अपरार्क, परा. मा., मदनपारिजात. The दायभाग ascribes it to शङ्खलिखित, reads 'न त्वकामे पितरि रिक्थ०' and remarks 'न त्वकामे पितरि इत्येतदेव कार्याक्षमे पितरि रिक्थविभाग इति भ्रान्तलिखितम्' (p. 42). दीने weak (through age). प्रोषिते gone to a distant land. आर्तिं गते-अत्यन्तशोकरोगादिभिः पीडिते. विभागं चेत्—According to the मिता० (followed by नीलकण्ठ) the latter half is only an explanation of the first half. The first half says that the father may at his will separate the sons from him. His will may be exercised only in two ways, *viz.* he may give the best share to the eldest (as laid down in मनु) or he may give equal shares to all sons. A man's will is unfettered

and to prevent the unfettered exercise of his whim, the text lays down a restriction, as said by the मिता० 'इच्छाया निरङ्कुशत्वादनियमप्राप्तौ नियमार्थमाह ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति'. The मिता० is careful to point out that the unequal distribution (ज्येष्ठं... भागेन) applies only to self-acquired property; but as regards ancestral property there must be an equal distribution (*vide* याज्ञ. II. 117 'विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृणं समम्'). 'अयं च विषमो विभागः स्वार्जितद्रव्यविषयः पितृक्रमायाते तु समस्वाम्यस्य वक्ष्यमाणत्वान्नेच्छया विषमो विभागो युक्तः' मिता० The same is the view of अपरार्क (p. 718) and विवादरत्नाकर (p. 464). The दायतत्त्व (p. 8) quotes कात्यायन 'जीवद्विभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत्। निर्भाजयेन्न चैवैकमकस्मात्कारणं विना ॥'. But it appears that this was only the later view. In ancient times the father could distribute ancestral wealth equally among his sons or could give the whole or a large portion to the eldest son. आपस्तम्ब cites two passages from the तै. सं. (III. 1. 9. 4 and II. 5. 2. 7) on this point 'मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते। अथापि तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्तीत्येकवच्छ्रूयते।' (आप. ध. सू. II. 6. 14. 11–12). आपस्तम्ब himself approved of equal distribution. 'जीवन्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्समं क्लीबमुन्मत्तं पतितं च परिहाप्य' आप. ध. सू. II. 6. 14. 1. मनु (IX. 112) gave to the eldest son $\frac{1}{20}$th of the whole wealth and the best of all chattels as his additional share (called उद्धार); *vide* 'ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः' quoted just below. इच्छाया...योगात् when it is possible to restrict the will (of the father) to the two alternatives spoken of (in the text), it is not proper to give it (will) free scope. Two reasons are assigned for this proposition, *viz.* that otherwise there will be वाक्यभेद and there will arise confusion in that the father may give a lakh (of rupees) to one son, a *cowrie* to another and nothing to a third.

According to the दायभाग, the first half refers to the self-acquired property of the father (*i. e.* as regards

that property the father can give what he likes to any son); the latter half refers to ancestral property (and here the father is allowed only two alternatives). 'अस्मन्मते तु इच्छया विभजेदिति स्वोपात्तधनविषयम्। श्रेष्ठांशता-समानांशतयोस्तु पैतामहधनगोचरत्वमिति न किमप्यनर्थकम्' दायभाग (p. 92). On this construction it will be noted that in the verse (which appears to be one syntactical whole) there are two distinct rules (*vidhis*) dealing with different subjects altogether (the first *vidhi* being about स्वार्जितधन and the second *vidhi* about पितामहधन). So in a single वाक्य there are two *vidhis*. This is the fault called वाक्यभेद. Mandlik's translation of वाक्यभेद (p. 41) 'because such a construction will involve the difficulty of three predicates' is not clear and accurate. The rule is that in a single वाक्य there is to be a single विधि. 'बहवोपि ह्यर्था युगपदेकेन संबध्यन्ते न च तावता वाक्यं भिद्यते। अनेकविधितो हि वाक्यभेद उक्तः' तन्त्रवार्तिक p. 555. On the Vedic passage 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः, वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति, स एवैनं भूतिं गमयति' (तै. सं. II. 1. 1. 1), शबर remarks 'वाक्यं हि संबन्धस्य विधायकं, द्वौ चेत्संबन्धौ विदध्यात्—भूतिकाम आलभेत, आलम्भेन च एष गुणो भविष्यति-इति, भिद्येत तर्ह्येवं सति वाक्यम्' (p. 44 on पू. मी. सू. I. 2. 7, where the conclusion is that वायव्यं...कामः is the विधिवाक्य and the rest is merely स्तुत्यर्थं and that there are not two *vidhis*). See also शबर॰ pp. 175-176 on the Vedic sentence 'वसन्ते ब्राह्मणोग्नीनादधीत'.

Page 97, line 4—page 98, line 5. उद्धारः lit. deduction (from the whole property). तदर्धं half of that *i. e.* of the twentieth part. 'विभज्ये द्रव्ये विंशतितमो विभागः यच्च विभज्यद्रव्ये श्रेष्ठं तज्ज्येष्ठाय दातव्यम्। मध्यमस्य चत्वारिंशत्तमो भागो मध्यमद्रव्यं च। अशीतितमो भागो हीनं च द्रव्यं कनिष्ठाय दातव्यम्। ततोवशिष्टं द्रव्यं समं विभज्य गृह्णीयादिति।' मदनपारिजात p. 646. भागकल्पना apportionment of shares. एका...परः let the eldest son take one share in excess (*i. e.* two in all) and the one born after him take

a share and a half. Compare गौ. ध. सू. 28. 5–8 'विंशतिभागो ज्येष्ठस्य मिथुनमुभयतोदद्युक्तो रथो गोवृषः। काणखोरकूटवण्टा मध्यमस्यानेकाश्चेत्। अविर्धान्यायसी गृहमनोयुक्तं चतुष्पदां चैकैकं यवीयसः। समधा चेतरत्सर्वम् ।'; वसिष्ठध. सू. 17. 42–45 'द्व्यंशं ज्येष्ठो हरेत्। गवाश्वस्य चानुदशमम्। अजावयो गृहं च कनिष्ठस्य कार्ष्णायसं गृहोपकरणानि च मध्यमस्य।'. जन्म...मता in the Subrahmaṇyā formula also, the invocation (of Indra) is to be made by the (man) senior in birth; in naming (or calling) twins seniority is deemed to be due to the (priority of actual) birth. This verse occurs after 'सदृशस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः। न मातृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥'. If a man has several wives of the same caste as his own and sons are born to them at different times (the eldest by date of marriage having a son born later than the son of the wife who is younger or youngest), then it is declared that seniority by birth alone counts. To clinch this conclusion two illustrations are cited in the verse जन्मज्येष्ठेन &c. सुब्रह्मण्या is a loud invocation (निगद) addressed to Indra in the ज्योतिष्टोम. According to कात्या. श्रौ. सू. it is the अध्वर्यु himself who recites it 'सुब्रह्मण्यां चाह्वयति सुब्रह्मण्यों सुब्रह्मण्योमिति त्रिरुक्त्वा सकृन्निगदं यावदहे सुत्या भवति तथाह।' (VII. 9. 20. com. 'चकारादध्वर्युरेव वाचनानन्तरं सुब्रह्मण्यामाह्वयति। अध्वर्युवेदे एवं विधानात्). According to some other श्रौतसूत्रs it is the सुब्रह्मण्य priest (who is an assistant of the उद्गातृ) that recites the निगद. The निगद ('यानि च यजूंषि ऊच्चैरुच्चार्यन्ते ते निगदाः' शबरभाष्य on पू. मी. सू. II. 1. 42) is 'सुब्रह्मण्यों सुब्रह्मण्यों सुब्रह्मण्योम्। इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेष वृषणश्वस्य मेने गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जार कौशिक ब्राह्मणगौतमब्रुवाणैतावदहे सुत्याम्'. In place of एतावदहे, one had to recite द्व्यहे सुत्यां, त्र्यहे सुत्यां &c. (according as the time between the bringing of the plant and the actual pressing of the juice was two or three days or more). See द्राह्यायणश्रौतसूत्र I. 3. 2–4, लाट्यायनश्रौत I. 3. 1 ff, शतपथब्राह्मण 3. 3. 4. 17–19; पू. मी. सू. IX. 1. 42–44. The लाट्यायनश्रौतसूत्र says that before the words 'एतावदहे सुत्यां' in the सुब्रह्मण्यानिगद the names of the three paternal ancestors of

the यजमान are to be recited and also of his descendants for three generations according to their seniority in birth. Perhaps this is what is meant by जन्मज्येष्ठेन. लाट्यायनश्रौ. सू. I. 3. 17–19 प्राक्सुत्यादेशान्नामग्राहः । अग्नीषोमीयवपायां हुतायां परिहृतासु वसतीवरीषु प्रातरनुवाकोपक्रमवेलायामसौ यजत इति प्रत्येकं गृह्णीयाद्यजमाननामधेयान्यमुष्यपुत्रः पौत्रो नप्तेति पूर्वेषाम् । अथावरेषां **यथाज्येष्ठं** स्त्रीपुंसां ये जीवेयुः । (on which com. says यथाज्येष्ठं उत्पत्तिक्रमतः). According to a passage from the ऐतरेयब्राह्मण (VI. 3) the eldest among those performing a *Satra* was asked to recite the सुब्रह्मण्या. 'ऋषयो वै सत्रमासत तेषां यो **वर्षिष्ठ** आसीत्तमब्रुवन् सुब्रह्मण्यामाह्वय त्वं नो नेदिष्ठाद् देवान् ह्वयिष्यसीति वर्षिष्ठमेवैनं तत्कुर्वन्ति ।'. It is probably to this also that the word जन्मज्येष्ठेन refers. All editions of मनु० read गर्भेषु for संज्ञासु. कुल्लूक explains 'तथा यमयोर्गर्भे एककालं निषिक्तयोरपि जन्मक्रमेणैव ज्येष्ठता स्मृता । गर्भेष्विति बहुवचनं स्त्रीबहुत्वापेक्षया'. Among twins the question is whether the one born first is the elder of the two (or is the younger). यस्य...प्रतिष्ठितम्— This text is not found in मनु०, but is ascribed to देवल in the वि. र. (p. 477) and वि. चि. (p. 128). यत्तु...ज्यैष्ठ्यमुक्तं— Medical works like the पिण्डसिद्धि say that, among twins, the one born later is the elder of the two (on the ground that conception in his case was earlier in time). तदनेन... बाध्यते—That (opinion of the medical treatises) is set aside by this so far as things to be accomplished (कार्य = साध्य) are concerned. Whatever foundation there may be for the theory of medicine so far as the actual facts (सिद्ध) are concerned, that theory has no *Vedic* support, while the other theory (जन्मज्येष्ठता) has *Vedic* sanction (in the सुब्रह्मण्या) and the support of Manu. Therefore wherever *Vedic* and smārta rites are to be performed for securing unseen results the medical theory has to be discarded. मासेन...भवतीतिवत्—the author cites an example where there is कार्यांशे बाध. In the Smṛtis it is often said that, if a Brāhmaṇa does this or that act, he becomes a S'ūdra in three days or a month &c. Compare

'त्र्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात्।' वसिष्ठध. सू. II. 27 and मनु० X. 92. These words do not mean that, so far as things prescribed to be done by persons who are born Brāhmaṇas are concerned, he ceases to be a Brāhmaṇa. All that these words mean is the accomplished fact that he has incurred blame and sin by doing acts fit for S'ūdras and has fallen from his high estate. But so far as future actions are concerned (*i. e.* so far as कार्यांश goes) he must still perform the acts fit for ब्राह्मणs. Compare तन्त्रवार्तिक (p. 7) 'तस्मात् पूर्वेणैव न्यायेन वर्णविभागे व्यवस्थिते **मासेन शूद्रो भवतीति** एवमादीनि कर्मनिन्दावचनानि, अथवा वर्णत्रयकर्महानिप्रतिपादनार्थानीति वक्तव्यम्'. Mandlik translates तदनेन...बाध्यते as 'that is set aside by the above texts in the matter now under discussion' (p. 42). But this is not right as the above remarks will show. Mandlik read मासेन शुद्धिर्भवतीति, but this reading cannot well be construed with the preceding. The quotation from the तन्त्रवार्तिक shows that नीलकण्ठ is simply quoting from it. द्वौ...र्ययात्—then two foetuses come into existence and the birth (सूतिः) is in the reverse order of the entrance (of the seed). यत्तु...बाध्यते—It has to be noted that these words (द्वौ... र्ययात्) do not occur in the भागवत, but in the comment of श्रीधर on the भागवतपुराण III. 17. 18 (प्रजापतिर्नाम तयोरकार्षीद्यः प्राक् स्वदेहाद्यमयोरजायत । तं वै हिरण्यकशिपुं विदुः प्रजायन्तं हिरण्याक्षमसूत साग्रतः ॥). The words of श्रीधर are 'अयं भावः। यदा हि गर्भाधानसमये योनिपुष्पं विशद्वीर्यं द्विधा विभक्तमादिपश्चाद्भावेन प्रविशति तदा यमौ भवतः। तयोश्च पितृतः प्रवेशक्रमो विपर्ययेण मातृतः प्रसूतिः। यदा विशेद् द्विधा भूतं बीजं पुष्पं परिक्षरत्। द्वौ तदा भवतो गर्भौ सूतिर्वेशविपर्ययात्॥ इति पिण्डसिद्धिस्मरणात्।'. हिरण्याक्ष and हिरण्यकशिपु were twins, the first born was हिरण्यकशिपु who is declared to be the younger. पुरा...दर्शनात्—This is an interesting remark. The rule is 'श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः। सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्॥' याज्ञ. I. 7, on which the मिता० says 'एतेषां विरोधे पूर्वपूर्वस्य बलीयस्त्वम्'. Therefore आचार opposed to स्मृति is to be set aside. देशाचार...पूर्वोक्तमेव—Compare for a close correspondence the

निर्णयसिन्धु (III. पूर्वार्ध) 'देवलः—यस्य जातस्य यमयोः...ज्यैष्ठ्यं प्रतिष्ठितम्। भागवते तु द्वौ...विपर्ययादित्युक्तेः पश्चादुत्पन्नस्य ज्यैष्ठ्यमुक्तम्। अत्र देशाचारतो व्यवस्था। पूर्वमेव तु युक्तम्। गर्भाष्टमे इत्यादौ विशेषनिर्देश एव गर्भग्रहणं नान्यत्र। अन्यथा तद्वैयर्थ्यात्।'. अयं...पाठात्—This was a very valuable principle laid down very early. When the usages that were once prevalent became obnoxious to the sense of the whole community, they were relegated to bygone ages and passages of the Vedas and Smṛtis laying down such usages were said to have reference to past ages and not to the present *kali* age. Compare मिता० (on याज्ञ. II. 117) 'अयं विषमो विभागः शास्त्रदृष्टस्तथापि लोकविद्विष्टत्वान्नानुष्ठेयः। अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु इति निषेधात्। यथा महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेदिति विधानेपि लोकविद्विष्टत्वादननुष्ठानं यथा वा मैत्रावरुणीं गां वशामनुबन्ध्यामालभेतेति गवालम्भनविधानेपि लोकविद्विष्टत्वादननुष्ठानम्। उक्तं च। यथा नियोगधर्मो नो नानुबन्ध्यावधोपि वा। तथोद्धारविभागोपि नैव संप्रति वर्तते। इति।'. The last verse is attributed to the संग्रहकार in the स्मृतिच० (व्य. p. 266). निर्णीतं...स्वामिः—The last section of the समयमयूख deals with कलिवर्ज्य, where the following verse is quoted from the आदित्यपुराण 'ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधस्तथा। कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्॥ ज्येष्ठांशं विषमभागम्'.

Page 98, line 6—page 99, line 6. द्वावंशौ—According to the वीर० this can only apply to the self-acquired property of the father. 'पित्रा पुत्रेभ्यः स्वार्जितधनविभागं ददता स्वयमंशद्वयं ग्राह्यमित्याह नारदः। द्वावंशौ &c.' (p. 566); while the दायभाग holds that it applies also to partition of ancestral estate by the father during his life-time. 'तेन पैतामहधनेपि कालद्वयं तत्र यदा पितैवेच्छातः पुत्रान् विभजति तदा पैतामहधनाद् भागद्वयं स्वयं गृह्णीयात्। जीवद्विभागे तु पिता गृह्णीतांशद्वयं स्वयम्—इति बृहस्पतिना द्वावंशौ—इति नारदेन चाविशेषेण प्रतिपादनात्' दाय० (p. 62). इदं...परम् this text (of नारद) relates to one having an only son. नील० quotes the मदनरत्न in support of this view. The विवादरत्नाकर (p. 465) quotes the same text of शङ्खलिखित in support of the same view and then (p. 466) remarks

'पारिजातस्तु एकपुत्रः ज्येष्ठपुत्रः (श्रेष्ठपुत्रः?) इत्याह। भाष्यकारस्तु पुत्रशब्दं न पठितवान्। यद्येकाकी स्यादिति पठितवान्। यद्येकाकी पत्नीविरहितोपि स्यात्तदा-प्यंशद्वयं गृह्णीयात्'. The view of पारिजात was that एकपुत्रः in the sūtra of शङ्खलिखित meant 'one having a son possessed of excellent qualities.' The work called पारिजात seems to be व्यवहारपरिजात. वीर० (p. 566) says 'व्यवहारपारिजातकार इदं वचनमेवं व्याचष्टे। एकशब्दोत्र श्रेष्ठवाची। तथा च यदि पुत्रो गुणवत्तया धनार्जनशक्तस्तदा तेन सह विभागे पित्रांशद्वयं ग्राह्यमिति'. जीमूतवाहन takes एकपुत्र (rather desperately) as एकस्य पुत्रः and explains it as meaning औरस (and not क्षेत्रज who is द्विपितृक). 'एकस्य पुत्रः एकपुत्रः। न पुनरेक एव पुत्रो यस्येति बहुव्रीहिः। तस्यान्यपदार्थप्रधानत्वेन षष्ठीत-त्पुरुषाद्दुर्बलत्वात्। एकपुत्रश्चौरसः। तथाविधस्य पितुर्भागद्वयम्। न तु क्षेत्रजस्य पितृत्वेपि। तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यमिति वचनात्। क्षेत्रजपित्रभिप्रायमेव वर्णनीयम्। क्षेत्रजो हि द्विपितृकः।' दाय० (p. 81). सममंशित्वं—जीमूतवाहन says that this does not mean that their shares are equal but that the father cannot give more or less at his choice when dividing during his life-time (as he can with regard to self-acquired property). 'न च स्वेच्छया स्वोपात्तधनवन्न्यूनाधिकविभागं दातुमर्हति। न पुनरंशः सम इति तस्यार्थः' दाय० (p. 78). भूर्या पितामहोपात्ता—see above (p. 121) for explanation. On निबन्ध the सरस्वतीविलास says (para 214) 'निबन्धो नाम नैगमादि-पण्यस्थले एकैकस्मिन् पण्ये प्रतिदिनं प्रतिमासं वा इयत्पण्यमेतस्य जीवनार्थं दातव्यमिति राजामात्यप्रधानपुरुषाधिकृतो निबन्ध उच्यते।'; अपरार्क 'निबन्धो नामास्मिन्भागे प्रतिक्षेत्रं प्रतिगृहं चैतावद्धनममुष्मै देयमिति'. न्यूनाधिक—A partition of sons divided by giving them less or more is declared, if according to the s'āstras, to be valid when made by the father. The idea is that the only unequal partition is that allowed by मनु as regards उद्धारविभाग; if the father abides by that rule and does not whimsically give such shares as he pleases, then that partition must be upheld. 'असौ न्यूनाधिकविभागो यदि धर्म्यः शास्त्रोक्तो भवति तदासौ पितृकृतः कृत एव न निवर्तते इति मन्वादिभिः स्मृतः। अन्यथा तु पितृकृतोपि निवर्तेत इत्यभिप्रायः।' मिता०. जीमूतवाहन does not restrict it to उद्धारविभाग and takes the plain meaning of the line 'स्वार्जित-,

धनात्तु यावदेव ग्रहीतुमिच्छति तावदेव गृह्णीयात्। पुत्राणां तु पितामहधनाद्विंशोद्धारं दत्त्वाऽदत्त्वैव वा विभजेत्स्वोपार्जितधनात् पुनर्गुणवत्त्वेन संमानार्थं बहुकुटुम्बत्वेन वा भरणार्थं, अयोग्यत्वेन वा कृपया, भक्तत्वेन वा प्रसन्नतयाधिकदानेच्छुर्न्यूनाधिकविभागं कुर्वन् धर्मकारी पिता। तदाह याज्ञवल्क्यः न्यूनाधिक०' दाय० (pp. 88-89). पित्रैव...प्रभुः—This verse confers absolute power on the father to give what he likes to the sons and therefore नील० following the आदित्यपुराण quoted above (p. 141) says that it refers to a past age. The दायभाग takes it as referring to the self-acquired property of the father.

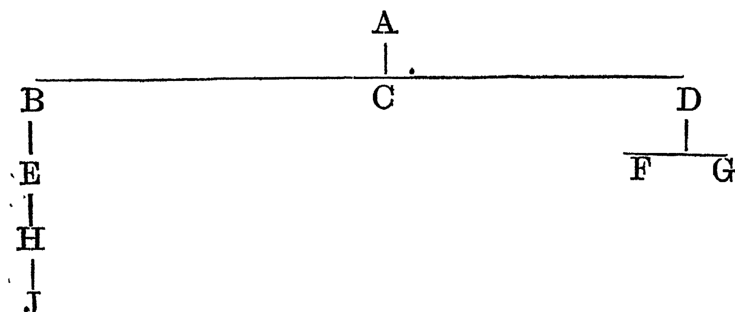
Page 99, lines 7—13. न दत्तं...श्वशुरेण वा—'भर्त्रादिग्रहणमुपलक्षणं च वक्ष्यमाणस्त्रीधनशून्या इत्यर्थः' वीर० (p. 560). As regards विषमविभाग the मदनपारिजात remarks 'यदा तु पिता ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेत्याद्युक्तप्रकारेण विषमविभागं करोति तदा पत्नीनां श्रेष्ठादिभागा न सन्ति किं तु श्रेष्ठादिभागोद्धारे कृते यदवशिष्टं समुदितद्रव्यं तस्मात्समानांशान् पत्न्यो लभन्ते' (p. 663). The wives also were entitled to certain special deductions. 'यथाहापस्तम्बः परीभाण्डं च गृहेलंकारो भार्याया इति' मिता० (which combines आप. ध. सू. II. 6. 14. 8-9 in Buhler's edition). 'दृषदुलूखलमुसलसूर्पादि परीभाण्डमित्युच्यते' मद० पा०. दत्ते तु—supply स्त्रीधने. अर्धं प्रकल्पयेत्—these words are used with reference to आधिवेदनिक (given on supercession by the husband marrying a second wife) स्त्रीधन. But it is relied upon here by analogy. अर्ध does not mean an exact half, but a portion. 'अर्धशब्दश्चात्र समविभागवचनो न भवति अतश्च यावता तत्पूर्वदत्तमाधिवेदनिकसमं भवति तावद्देयमित्यर्थः' मिता० (on याज्ञ० II. 148). अंशाधिकधनायाः—whose स्त्रीधन exceeds the share to be given to the son.

Page 99, line 14—page 100, line 16. अनीहमानस्य who does not desire (a share in paternal wealth). दाय...भावम् absence of the desire to take a share. किंचि...क्रिया separation should be effected by giving a trifle. किंचि...निवृत्त्यर्थम्—the giving of a trifle is (ordained) for preventing his sons from claiming (later on) a share in the heritage. It serves as a sign or proof of separation.

The मिता॰ says 'यत्किंचित् असारम्। पृथक् क्रिया विभागः कार्यः पित्रा। तत्पुत्रादीनां दायजिघृक्षा मा भूदिति.' माताप्यं...हरेत्—'अत्रापि न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा इति, तथा दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेत्—इत्येतद्वाक्यद्वयं योज्यं समानन्यायत्वात्प्रतिषेधाभावाच्च' मद. पा. (p. 664). मातरः पुत्रभागा॰—नन्दपण्डित explains 'यज्जातीयस्य पुत्रस्य यो भाग उक्तस्तदनुसारेणैव तज्जातीया माताप्यंशं हरेत्। ब्राह्मणी चतुरोंशानाहरेत् क्षत्रिया त्रीन् वैश्या द्वौ शूद्रैकमिति'. अधना—one who has no स्त्रीधन of her own. सापत्नमातुः—The वीर॰ sets out the views of writers that are against giving a share to the step-mother who is sonless. 'अत्र (पितुरूर्ध्वं विभजतामित्यत्र) मातृपदस्य जननीवाचकत्वान्नापुत्रसपत्नमातृपरत्वमपि। सकृच्छ्रुतस्य मातृपदस्य मुख्यगौणोभयार्थत्वानुपपत्तेः' वीर॰ (p. 578). Then the वीर॰ sets out the opposite view of the मिता॰ and the मदनरत्न 'जननीग्रहणमपुत्राणामपि मातृसपत्नीनामुपलक्षणं पितामहीनां च। असुताश्च पितुः पत्न्य इत्यादिव्यासवचनादिति।' (p. 579). The वीर॰ seems to be inclined to the former view, yet it says 'यदत्र युक्तं तद्ग्राह्यमित्यलमधिकेन' (580). असुताश्च—अपरार्क remarks that this refers to a case where no स्त्रीधन has been given. 'अदत्तस्त्रीधनविषयमेतत्' (p. 731).

Page 100, line 17—page 102, line 6. अनेक...कल्पना—Among (sons) by different fathers, the assignment of shares is according to the fathers. तेषां...संख्यया the division takes place by the number of the fathers only and not by the number of the sharers. In the case taken in the text, there are six sharers. Each does not take one-sixth, but the only son of one brother takes one-third, the two sons of another brother take one-third and the three sons of the third take the remaining one-third. This is what is known as division *per stirpes* (the opposite being called division *per capita*). If out of three brothers one dies leaving sons, the two brothers, each, take one-third and the sons of the deceased brother take one-third. 'यद्यपि पैतामहे द्रव्ये पौत्राणां जन्मना स्वत्वं पुत्रैरविशिष्टं तथापि तेषां पितृद्वारेणैव पैतामहद्रव्ये

विभागकल्पना ।...तथा केषुचित्पुत्रेषु भ्रियमाणेषु केषुचित्पुत्रानुत्पाद्य विनष्टेषु अयमेव न्यायो भ्रियमाणाः स्वांशानेव लभन्ते नष्टानामपि पुत्राः पित्र्यानेवांशाँल्लभन्त इति वाचनिकी व्यवस्था ।' मिता॰. जीवनं—here means 'a share of the heritage.' 'जीवनं दायधनम्' स्मृतिच॰; 'जीवनं भागः' वीर॰ (p. 573). लभेतांशं—'स कीदृशं भागं लभत इत्यपेक्षिते आह पित्र्यमंशमिति' वीर॰. This expresses the same idea as 'अनेकपितृ॰.' तत्सुतः—from the context this means 'the son of the grandson of the man whose wealth is to be divided'. Suppose A has two undivided sons, B and C. B dies undivided, leaving a son D and then A dies. Even if C has several sons, D on a partition will get half the property and C and his sons the other half. If D dies undivided, leaving a son E, the latter will get on a partition one half of the property of A, his great-grandfather. निवृत्तिः... भवेत् beyond this (*i. e.* the great-grandson) there is a cessation (of the right to share in property) *i. e.* the son of the great-grandson is not entitled to share, when the *propositus* dies leaving a son or a grandson or a great-grandson. This text of कात्यायन is the foundation of the doctrine of the मिताक्षरा that पुत्र means son, grandson and great-grandson in matters of inheritance and succession. प्रपौत्र...लभते—This will be made clear by a diagram.

Suppose that A is the original owner having three undivided sons, B, C, D and suppose that B, his son E and grandson H die in the lifetime of A and then

A dies. In this case J, being the son of the great-grandson of A, will not get any share and C and D and the latter's sons will divide the property of A. But if when A dies, C, D and the latter's sons are dead and J is the only descendant left, he will take. इदं...संसृष्टपरम्—This text of कात्यायन (*viz.* निवृत्तिः परतो भवेत्) does not refer to those who are undivided, but to those who (being once divided) are re-united. Why नीलकण्ठ says so, it is difficult to understand. The वि. चि. (p. 131) says 'इदं सहवासपरम्'. कात्यायन distinctly starts with the words 'अविभक्तेनुजे' and there is nothing to show that the topic has changed to reunited coparceners. The only reason, that can be advanced, is that नील० takes the following text of देवल to refer to re-united coparceners on account of the word भूयः (again) occurring therein, which requires a previous partition and that the words आ चतुर्थात् (in देवल) and निवृत्तिः परतो भवेत् (in कात्यायन) mean the same thing and must be deemed, therefore, to refer to the same topic. This interpretation of देवल's verse is forced and further it is irrelevant in this place, as दाय has already been defined to be 'असंसृष्टं विभजनीयं धनं दायः' and in दायविभाग we should have nothing to do with re-union. अविभक्तविभक्तानां—who being once undivided became divided (आदौ अविभक्ताः पश्चात् विभक्ताः तेषां). सह वसतां—who began to live together (who reunited). आ चतुर्थात् up to the fourth in descent (including the propositus). The plain meaning of the verse, however, is 'of kinsmen, undivided or divided, and dwelling together, partition again takes place &c'. Those, who are undivided, dwell together. Those, who became divided, may again dwell together (by reunion). सह वसतां—has thus two senses. अविभक्ताः विभक्ताश्च (द्वन्द्व). This is the meaning proposed by the विवादरत्नाकर and the वीर०. 'अविभक्तानामेव वा विभक्तानां सहवसतां संसृष्टानां वा पुनर्विभागो भ्रातृतत्सुततत्सुतपर्यन्तमेव तत्सुताच्चतुर्थान्निवर्तते इति' वि. र. p. 482; 'बीजिचतुर्थमभिव्याप्य दायभाग

इत्यर्थः । विभक्तानामपि संसर्गादिना सहवासे सतीयं व्यवस्था वसतां सहेति वचनात्।' वीर० p. 573. इदं च...परम्. This refers to those living in the same country. On the verse of बृहस्पति quoted below वि. चि. remarks 'इदं तु देशान्तरागतविषयम्' (p. 132). The वि. र. (p. 541) remarks on ऋणं लेख्यं गृहं 'यत्त्वाचतुर्थादविभक्तविभक्तानामित्यादि देवलोक्तनियमः स सहवासादौ अयं तु दूरदुर्गमवासादाविल्यविरोधः'. पञ्चमादिः—the fifth in descent from the propositus (*i. e.* the son of the great-grandson of the propositus). चिर...सः though gone abroad for a long time, he takes his share when he returns. The स्मृतिच० (व्य. p. 308) understands this verse to refer to a man coming after a partition has taken place. गोत्रसाधारणं—understand देशं after this. गोत्रसाधारणं त्यक्त्वा-'सर्वसहवासिनिवासदेशमुत्सृज्य' स्मृतिच० (व्य. p. 307). जन्म...ज्ञाने on his birth and family name being ascertained. देशान्तरप्रक्रमेण when the matter of discussion is residence in a foreign country.

Page 102, lines 7—14.—एकजाताः born of the same (father). समाना...या who are equal in caste and number. When the sons are of the same caste and equal in number, no difference will result as to the share of each son whether there be a division with reference to the mothers or without. But the texts speak of division through the mothers simply to give prominence to them. 'अत्र जातिसंख्यया साम्ये सापत्नानामपि भागविशेषः स्वरूपकृतो नास्तीति मातृभागत्वविधानं मातृप्राधान्यपरमेवेति नायं पुत्राणां विभागः किं तु तन्मातृणामित्युद्दिश्य विभागः कर्तव्य इत्यत्र तात्पर्यम्।' वीर० p. 576; see दाय० p. 103 for the same view. प्रत्युदाहरणं opposite example.

Page 102, line 15—page 104, line 5.—विजातीं... वल्क्यः—याज्ञ० declares the mode of partition among sons by different classes (of mothers). क्रमशः according to the order (of the castes to which the wives belong). A ब्राह्मण could marry a woman belonging to any one of the four castes (though मनु and याज्ञवल्क्य both declaim against

marrying a S'ūdrā wife), a क्षत्रिय could marry a woman of the same caste or of the वैश्य or शूद्र caste. शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते । ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ॥ मनु० III. 13. The मिता० explains the verse 'ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्ना एकैकशश्चतुरश्चतुरो भागाँल्लभन्ते । तेनैव क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रींस्त्रीन् भागान् लभन्ते । वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकमेकमिति । क्षत्रजाः क्षत्रियोत्पन्नाः वर्णश इत्यनुवर्तते । यथाक्रमं त्रिद्व्येकभागाः क्षत्रियेण क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रींस्त्रीन् भागाँल्लभन्ते वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकमेकम् । विड्जाः वैश्येनोत्पन्नाः अत्रापि वर्णश इत्यनुवर्तते । यथाक्रमं द्व्येकभागिनः वैश्येन वैश्यायामुत्पन्नाः प्रत्येकं द्वौ द्वौ भागौ लभन्ते । शूद्रायामेकमेकम् । शूद्रस्यैकैव भार्येति भिन्नजातीयपुत्राणामभावात्तत्पुत्राणां पूर्वोक्त एव विभागः' मिता०. न प्रतिग्रह...सुताय वै land obtained by acceptance (of a gift) should not be given to the son of a *Kṣatriya* woman or of other (wives of the Vais'ya or S'ūdra caste). This contains an exception to the general statement that the sons of all wives of whatever caste are entitled to a share. From this it follows that when land is acquired by a Brāhmaṇa by sale or other means (than gift) his sons from a क्षत्रिय or वैश्य wife would take their proper share in it. 'प्रतिग्रहग्रहणादुपायान्तरप्राप्ता तु देयैव' अपरार्क. As regards a son born of a S'ūdra woman from a member of anyone of the three higher castes the rule is stated in the verse शूद्रां &c. शूद्रां—This verse is ascribed to बृहस्पति in the दायभाग. न भूमे...ईति he is not entitled to a share of land (whether acquired by gift or sale or in any other way). द्रव्यस्य of money and other movable property. अपरिणी...लभते—the son of a S'ūdrā not married (to a man of the three higher castes) does not get a share even of money (*i. e.* he is not entitled to a share even in chattels). In support of this नील० cites the verse ब्राह्मण &c. This verse contains a sweeping rule against the son of a S'ūdrā taking a share in the inheritance. The preceding verse (यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रोप्यसत्पुत्रोपि वा भवेत् । नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥) laid down that the son of a S'ūdrā from a द्विजाति was in no

case to get more than one-tenth of the inheritance whether the father had a son or not from a द्विजाति woman. The two rules are thus in conflict. कुल्लूक suggests an option (that if शूद्रापुत्र has good qualities he may get one-tenth, but if otherwise nothing at all). कुल्लूक further says that the exclusion applies to the son of a S'ūdra female not married to a द्विजाति (but only kept by him). 'अथवा अनूढ-शूद्रापुत्रविषयोयं दशमभागनिषेधः' कुल्लूक. नीलकण्ठ follows this latter interpretation of कुल्लूक. The मिताक्षरा and अपरार्क interpret this verse differently. They say that this refers to a case where the father has already out of favour given something to the son of a S'ūdrā, but that where there is no such gift, the शूद्रापुत्र does get his proper share (*viz.* one, according to याज्ञ० II. 125). On this interpretation the verse refers to the son of a married S'ūdrā and not to अपरिणीतशूद्रापुत्र as नील० says. 'यत्पुनः, ब्राह्मणक्षत्रियविशां० इति तदपि जीवता पित्रा यदपि शूद्रापुत्राय किमपि प्रदत्तं स्यात्तद्विषयम्। यदा तु प्रसाददानं नास्ति तदैकांशभागित्यविरुद्धम्' मिता० (on याज्ञ० II. 125); 'यत्तु स्मरन्ति—ब्राह्मण० इति तत्पितृप्रसादलब्धे धने सति विभागं प्रतिनिषेधति। अन्यथा शूद्रापुत्रं प्रति विभागविधिरनर्थकः स्यात्' अपरार्क. The दायभाग (p. 219) agrees with the मिता० here. वीर० refers to this conflict of views and sides with the मिता०. 'यत्तु ब्राह्म० इति मनुवचनं तत्पितृप्रीतिदत्तधनसद्भावविषयमिति दाक्षिणात्याः। निर्गुणापरिणीत-शूद्रापुत्रविषयमिति तु पौरस्त्याः। तन्मन्दम्।' (p. 596). मेधातिथि in his भाष्य on this verse quotes a text of शङ्ख 'न शूद्रापुत्रोऽर्थभागी। यदेवास्य पिता दद्यात्स एव तस्य भागो गोमिथुनं त्वपरं दद्युः।' and remarks 'विभागकाले भ्रातर इति वाक्यशेषः'. His own opinion is 'न रिक्थभाग् द्विजातीनां शूद्रापुत्रः। किं सदा। नेत्याह। यदेवास्य...भवेत्। ...अन्ये त्वनूढायाः शूद्रायाः पुत्रस्येमं विधिमिच्छन्ति।'. लभेत जीवनं—he should be given maintenance (if he is obedient and of excellent qualities). शेषं the rest. Both the दायभाग and the विवादचिन्तामणि say that this verse refers to a son born of a S'ūdrā not married to the man (of the three higher castes). 'वर्तनोचितकृष्याद्यर्थं किंचिद्दातव्यमित्यर्थः। निर्गुणस्यान्तेवासिविधिना वृत्तिमूलं

भक्तादिकं पादशुश्रूषया देयम्। यच्चाह मनुः यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां० तदपरिणीत-शूद्रापुत्रविषयम्।' दाय० (p. 220); 'अनपत्यस्य पितुस्त्रैवर्णिकपुत्रशून्यस्य सपिण्डाः संनिहितास्तदभावे व्यवहिता अपि। इदं चानूढाशूद्रापुत्रपरं, अपरिगृहीत-स्त्रीत्यधिकारात्।' वि. चि. (p. 145). वृत्तिमूलं—provision for maintenance. प्रतिलोमाः—These were mixed castes, born of a woman of higher caste from a man of a lower caste. हरदत्त explains 'प्रातिलोम्येन जातानां सूतादीनामपि गुणोत्कृष्टानां शूद्रापुत्रवत् वृत्तिमूलं दातव्यमिति.' *Vide* 'प्रतिलोमास्तु सूतमागधायोगवक्षत्तवैदेहकचण्डालाः। ब्राह्मण्यजीजनत्पुत्रान्वर्णेभ्य आनुपूर्व्याद् ब्राह्मणसूतमागधचण्डालान्।' गौ. ध. सू. IV. 15-16. शूद्रेणापरि०—In the preceding the author dealt with a son born of a S'ūdra female not married to a द्विजाति. जातो...भागिकम्—In this there are two propositions; (I) the illegitimate son of a S'ūdra from a *dāsī* gets a share during his father's lifetime if the father so chooses; (II) after the father's death, the legitimate sons of the S'ūdra should make the illegitimate son the receiver of a half share. As the word शूद्रेण occurs in this verse, it follows that a son, born of a दासी from a द्विजाति, cannot get a share even if his father desires to give him, nor can he get a half share after the father's death. From the remark of नील० 'शूद्रेणापरिणीतायामुत्पन्ने' it appears that नील० thought that दासी meant 'a woman not married' (to the man from whom the son was born). The word दासी has a somewhat vague import. It does not necessarily mean 'a female slave.' याज्ञ० (II. 290 अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च। गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम्॥) seems to distinguish between a दासी in general and a दासी who is अवरुद्धा (in the exclusive keeping of a man). A person male or female became a दास or दासी in seven ways according to मनु 'ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्रिमौ। पैत्रिको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः॥ मनु० 8.415. ध्वजाहृत is one who is made a captive in battle. भक्तदासः who serves another for food. दण्डदास who becomes so by way of punishment for debt &c. नारद enumerates fifteen kinds of *dāsas.* Very often शूद्र and दास were

synonymous. Compare मनु० 8.413 'शूद्रं तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा। दास्यायैव हि सृष्टोसौ ब्राह्मणस्य स्वयम्भुवा ॥. The दत्तकमीमांसा (p. 71) says 'क्रीता या रमिता मूल्यैः सा दासीति निगद्यते। तस्यां यो जायते पुत्रः दासपुत्रस्तु स स्मृतः ॥'. अर्धभागिकम्—The idea is that the दासीपुत्र gets half of what each legitimate son gets. If a शूद्र has one legitimate son and a दासीपुत्र, the legitimate son gets two thirds and the दासीपुत्र one-third. If there are two legitimate sons and one दासीपुत्र, then each legitimate son gets two fifths and the दासीपुत्र gets one-fifth. This is the meaning according to the मिता०, परा. मा., विवादरत्नाकर, वीर०. नापि पुत्राद्यभावे सर्वम्—This refers to the line 'अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितॄणां सुताद्दते॥' याज्ञ० II. 134. If there are no sons born of a wedded wife, then the दासीपुत्र takes the whole inheritance in the absence of the daughter's son. This has been interpreted to mean 'if there be no daughter or daughter's son, he takes the whole; if the daughter or daughter's son exists, the दासीपुत्र becomes the recipient of a half share' (as above). 'यदि परिणीतादुहितरस्तत्पुत्रा वा न सन्ति। तत्सद्भावे तु अर्धभागिक एव दासीपुत्रः। अत्र च शूद्रग्रहणाद् द्विजातिना दास्यामुत्पन्नः पितुरिच्छयाप्यंशं न लभते नाप्यर्धं दूरत एव कृत्स्नम्। किं तु अनुकूलश्चेज्जीवनमात्रं लभते।' मिता०. But the मिता० does not say what is to happen, if a शूद्र dies leaving a widow and a दासीपुत्र. The idea probably is that the दासीपुत्र excludes the widow. The बालंभट्टी makes this clear 'तथा च तेषामन्यतमसत्त्वे जीवत्पितृकविभागे तदिच्छया तत्समांशभागित्वम्। मृतपितृकविभागे तूक्तमेव। एवं दुहितृदौहित्रसत्त्वेपि। एवं पत्नीसत्त्वेपि पुत्रपौत्रदुहितृदौहित्राणामभावे सर्वग्राहित्वम्'.

Page 104, line 6—page 105, line 12—विभ... पित्र्यमेव—the son, born to a person after partition, takes only the father's (share). हरदत्त explains Gautama's sūtra 'यस्तु विभागादूर्ध्वं जातः पुत्रस्तस्यामन्यस्यां वा भार्यायां स पित्र्यमेव गृह्णीयात्। विभागादूर्ध्वं पित्रा यदर्जितं विभागकाले वा गृहीतं तदेव भजेदल्पं प्रभूतं वा।'. अनीशा...स्मृताः—those born before (partition) are declared to have no right over it. धने—as regards

property. परस्पर...क्रियाम् they are independent of each other except as regards impurity (on death) and the offering of libations of water. ऋण...देयम् If there be only debts (*i. e.* if the father dies without leaving any assets, but leaves only debts and there is a son born after partition), the son born after partition need not pay off the debts unless he is allowed to take a share from those who are already separated from the father. The reason is contained in the verse of याज्ञ० (II. 51) 'रिक्थग्राह ऋणं दाप्यः' (one who, receives the heritage, should be made to pay the debt). This verse is quoted and explained in the title called ऋणादान (p. 186 text). कस्मिं... विभागः—If the father (after partition) re-united with any one (of those that separated) then the son born after partition divides with him (after the father's death) the property of the father. पितृ...समुत्पन्ने—If at the time of partition after the father's death, the mother (of the sons separating), or their step-mother or the wife of a deceased brother was pregnant but the fact was not evident (at the time of partitioner's death. Fro born afterwards. विभक्तेषु—supply पुत्रेषु' it appears that lained by the मिता० as 'विभज्यते इति वि...an not married' (भागभाक्। पित्रोरूर्ध्वं तयोरंशं लभते इत्यर्थः।'. ...). The word kes this verse applicable to a case when does not partition in the father's lifetime when the fa... ...रुद्धासु दासि pregnant but that was not evident and when after partition the father dies and then a posthumous son is born; while the मयूख applies it to the case of a posthumous son born after a partition which took place after the father's death. The वीर० (p. 599) follows the मिता०; while नील० seems to follow the स्मृतिच० and the वि. र. (p. 539). 'पितुरूर्ध्वम-विस्पष्टगर्भायां भ्रातृषु परस्परं विभक्तेषु पश्चात्सुतो यो जातः स विभागभाक्। भाग एव विभागोंश इति यावत्। सर्वस्माद् विभक्तधनादुद्धृतभागभागीति यावत्।' स्मृतिच० (व्य. p. 307). As regards one born of an असवर्णा,

the मिता॰ says 'असवर्णायामुत्पन्नास्तु स्वांशमेव पित्र्याल्लभन्ते'. पितृविभक्ताः—those who became separate from their father. If evident pregnancy was ignored, then the partition became null and void. 'स्पष्टगर्भायां तु विभाग एव नास्तीति प्रकाशकारः' वि. र. p. 539. इदं...ज्ञेयम्—This mode (of taking something from each brother's share and giving it to the son born after partition) must be understood to be applicable to the shares after taking into consideration the outgoings (रेक) and incomings (सेक). रेक means व्यय or अपचय and सेक means आय or उपचय. Whatever the brothers spent properly from their shares in discharging debts or on necessary family purposes must be deducted and whatever additions were made to their respective shares must be calculated in arriving at a decision as to what was to be given from each brother's share to the son born after the brothers separated after their father's death. On this point नील॰ cites याज्ञ॰. दृश्यात्—भ्रातृभिर्गृहीताद्धनात्. वा is emphatic (अवधारणे). तस्य (पितरि प्रेते भ्रातृविभागसमयेऽस्पष्टगर्भायां मातरि भ्रातृविभागोत्तरकालमुत्पन्नस्य) विभागः. आय...तात् (दृश्यात् धनात्) that has been correctly ascertained after making allowance for income added and for expenditure. The मिता॰ remarks 'प्रातिस्विकेषु भागेषु तदुत्थमायं प्रवेश्य पितृकृतं चर्णमपनीयावशिष्टेभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यो भागेभ्यः किंचित् किंचित् उद्धृत्य विभक्तजस्य भागः स्वभागसमः कार्यः'. The मयूख explains दृश्यात् as 'what exists (at the time of the birth of the brother born after partition)'; while the मिता॰ takes it to mean 'the share taken by each brother at partition'. तत्सत्त्वे तु—The text of विष्णु is silent about आय and व्यय, while याज्ञ॰ is explicit. Though विष्णु is silent he means the same thing as याज्ञ॰. This is the idea of नील॰ in the words इदं च...ज्ञेयं तत्सत्त्वे तु &c. The same rule applies where one of the brothers died, then a partition took place and subsequently a son was born to the deceased brother's wife (the fact of her pregnancy not

being evident at the time of partition). But where pregnancy is evident, brothers should wait, as laid down by वसिष्ठ.

Page 105, line 13—page 106, line 7.—असंस्कृताः whose संस्कारs (purificatory ceremonies) have not been performed. यवीयसः—This is irregular ; it should be यवीयांसः. Therefore नील० remarks that the absence of न् and of the lengthening of the अ are after the manner of the Vedic language. *Vide* 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' पा. VII. 1. 70. and 'सान्तमहतः संयोगस्य' पा. VI. 4. 10. पैतृका...द्धनात् from the paternal wealth which is common to all. गौ. ध. सू. enumerates forty संस्कारs (*vide* VIII. 14-22). They are गर्भाधान, पुंसवन, सीमन्तोन्नयन, जातकर्म, नामकरण, अन्नप्राशन, चौल, उपनयन, चत्वारि वेदव्रतानि, स्नान (*i. e.* समावर्तन), विवाह, पञ्चमहायज्ञ, सप्तपाकयज्ञसंस्थाः, सप्तहविर्यज्ञसंस्थाः, सप्तसोमसंस्थाः. मनु, याज्ञवल्क्य and other writers give a smaller number. The संस्कारs were intended for purification. 'एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् । तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः ॥' याज्ञ० I. 13. The संस्कारs specially intended in the text of बृहस्पति are उपनयन and विवाह in the case of males, विवाह in the case of females. 'संस्कारा जातकर्माद्या उपनयनान्ता विवक्षिताः । अवश्यकार्या इत्यभिधानात् । विवाहादिसंस्कारस्य तु नैष्ठिकादिपक्षान्तरदर्शनात् अवश्यकार्यत्वाभावात् संस्कारशब्दस्य च संकोचोत्र विवक्षित इत्यनवद्यम् । कन्यकानां तु विवाहान्ताः उपनयनरहिताः' स्मृतिच० (व्य. p. 269). This shows that the स्मृतिच० did not regard marriage as a necessary saṁskāra for which money must be spent from the family property. But this is opposed to the meaning of संस्कार and to the *dicta* of text-writers. नारद says 'येषां न कृताः पित्रा **संस्कारविधयः क्रमात्** । कर्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव ते धनात् ॥' (दायभागप्र. verse 33). The बालंभट्टी explains असंस्कृताः as 'विवाहान्तसंस्कारैः'. भ्रातृ...लक्षणम्—This is the view of the मदनरत्न 'भ्रातृग्रहणं भगिनीनामप्युपलक्षणमिति मदनरत्नकृता व्याख्यातम्' वीर० p. 585. असंस्कृतास्तु याः—This is attributed to व्यास by अपरार्क, परा. मा., वीर०. असंस्कृतास्तु

संस्कार्याः—understand भ्रातरः after this. भगिन्य...तुरीयकम्—This text has caused a great deal of controversy. The plain meaning is that sisters should be got married by the brothers by giving them a fourth of their own share. Two questions arise: whether unmarried sisters are entitled to a share in their father's wealth or only entitled to provision for marriage (the words 'fourth share' being only indicative), and what the meaning of the fourth share is. If there are six brothers and an unmarried sister and if the text meant that each brother should give one fourth of his share, then the result would be that the aggregate received by the sister would exceed what was left to each brother. This is absurd. Hence the meaning is that the total of what the sister gets should be one–fourth of the share of each brother. This would have been further complicated by the fact that a Brāhmaṇa may have sons and daughters from wives of different castes. If he has sons and a daughter from a Brāhmaṇī and also from a *Kṣatriya* woman, the daughter of the Brāhmaṇī would be entitled to one–fourth of the share of each of her brothers born of the Brāhmaṇī wife. But the daughter born of the Kṣatriya woman would be entitled to one fourth of what her brother born of the Kṣatriya woman would get (and not of what her brother born of the Brāhmaṇī would get). This is the meaning of the words स्वजातीया कन्या &c. We saw above that if a man has wives of different castes, the sons of the Brāhmaṇa wife are entitled to four shares, those of the क्षत्रिय wife to three and so on. The मनुस्मृति (9. 118) has a similar verse 'स्वेभ्योंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक् । स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ॥'. The मिता० explains 'यदि ब्राह्मणी सा कन्या तदा ब्राह्मणीपुत्रस्य यावानंशो भवति तस्य चतुर्थांशस्तस्या भवति । तद्यथा । यदि कस्यचिद्ब्राह्मण्येवैका पत्नी पुत्रश्चैकः कन्या चैका तत्र पित्र्यं सर्वमेव द्रव्यं द्विधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा शेषं पुत्रो गृह्णीयात् ।...यदा तु ब्राह्मणीपुत्र

एकः क्षत्रिया कन्यैका तत्र पित्र्यं धनं सप्तधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागांस्त्रींश्चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति ।'. The मिता० remarks that it is the fourth share that must be given (and not merely some money for marriage) as both Manu and Yājñavalkya distinctly mention the fourth share and there is no reason why those words should be taken as simply indicative and further Manu distinctly lays down the incurring of sin on not giving the share. The same was the view of असहाय and मेधातिथि. भारुचि on the other hand held that unmarried sisters were entitled to as much wealth as would make provision for their marriage and were not entitled in all cases to a definite fourth share. 'भारुचिस्तु—चतुर्भागपदेन विवाहसंस्कारमात्रोपयोगि द्रव्यं विवक्षितम् । अतो दायभाक्त्वमसंस्कृतकन्यानां नास्तीति मन्यते ।' परा. मा. The same is the view of the स्मृतिच०. There is a passage of विष्णु 'अनूढानां च कन्यानां वित्तानुरूपेण संस्कारं कुर्यात्' cited in स्मृतिच० and वि. र. The latter says 'विष्णुवाक्यदर्शनाच्चतुर्थांशदानमुपलक्षणम् । यावता संस्कारो भवति तावत्येव तात्पर्यमिति हलायुधमतम् । युक्तं चैतत् कर्तव्यसंस्कारस्यौचित्यात्' वि. र. p. 494. The दाय० says 'यथा याज्ञवल्क्यः असंस्कृतास्तु... तुरीयकम्—भगिनीनां संस्कार्यतामाह नाधिकारिताम् । एवं च बहुतरधने विवाहोचितधनं दातव्यं न चतुर्थांशनियम इति सिध्यति ।' (p. 114).

Page 106, line 8—page 107, line 10.—It should be noted that the verse following this enumeration of twelve sons is 'पिण्डदोंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ॥ सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।'. Each succeeding out of the twelve sons took in the absence of each preceding one and this rule applied only when all these were (ascertained to be) of the same caste. The मदनपारिजात says 'यदि हीनवर्णादुत्पन्नास्तदा प्रतिलोमजत्वेन निन्द्या एवेति विवेचनीयम्'. तत्समः=औरससमः. पुत्रिकासुतः—this word is used in two senses. पुत्रिकायाः सुतः or पुत्रिका एव सुतः The पुत्रिका is defined by वसिष्ठ. गौतम says 'पितोत्सृजेत्पुत्रिकामनपत्योऽग्निं प्रजापतिं चेष्ट्वास्मदर्थमपत्यमिति संवाद्य । अभिसन्धिमात्रात्पुत्रिकेत्येकेषाम् । तत्संशयान्नोपयच्छेदभ्रातृकाम् ।' (28. 16-18). According to some,

a brotherless girl became a *putrikā* by the mere intention of the father (without any *homa* or agreement) and one should not marry a brotherless girl through fear of her being a *putrikā*. This practice of putrikā and the consequent difficulty of finding out husbands for brotherless girls is suggested even in the Vedas. 'अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची' ऋग्वेद I. 124. 7; 'अभ्रातर इव योषास्तिष्ठन्ति हतवर्त्मनः' (quoted in निरुक्त III. 4 which is अथर्ववेद I. 17. 1 with variations). तृतीयः (पुत्रः) पुत्रिकैव—As the first two enumerated by the वसिष्ठधर्मसूत्र are औरस and क्षेत्रज, the पुत्रिका becomes the third. क्षेत्रजः—is a son begotten on a wife by a *sagotra* of her husband or another. This was due to the practice of नियोग. गौतमध. सू. says 'अपतिरपत्यलिप्सुर्देवरात्। गुरुप्रसूता नर्तुमतीयात्। पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धेभ्यो योनिमात्राद्वा। नादेवरादित्येके। नातिद्वितीयम्।' (18. 4–8); 'देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया। प्रजेप्सिताधिगन्तव्या संतानस्य परिक्षये ॥ विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि। एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचन ॥' मनु॰ 9. 59–60. On गूढज the मिता॰ says 'भर्तृगृहे प्रच्छन्न उत्पन्नः। हीनाधिकजातीयपुरुषजत्वपरिहारेण पुरुषविशेषजत्वनिश्चयाभावेपि सवर्णजत्वनिश्चये सति बोद्धव्यम्।'. कानीनः—कन्यकायामुत्पन्नः पूर्ववत्सवर्णात्स मातामहस्य पुत्रः। यद्यनूढा सा भवेत्तथा पितृगृहे एव संस्थिता. क्षता whose marriage has been consummated. कृत्रिमः...कृतः—the कृत्रिम son is one who is adopted by the man himself (without there being father or mother to give him). दत्तात्मा—is one who being without parents or being deserted by them approaches a man and gives himself in adoption saying 'I become your son'. सहोढजः—is one who was in the womb when his mother was married and he becomes the son of the man who marries his mother. अपविद्ध is one who was cast off or forsaken by the parents and was then adopted by another.

It is to be noted that the मनुस्मृति speaks of twelve sons. It omits the पुत्रिकापुत्र and adds one called शौद्र to the twelve sons of the याज्ञवल्क्यस्मृति. The पुत्रिकापुत्र is independently

mentioned by मनु० (9. 136) and was probably brought under औरस as मनु० says 'यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा' (9. 130). The twelve sons were divided into two classes; औरस, क्षेत्रज, दत्तक, कृत्रिम, गूढोत्पन्न (or गूढज) and अपविद्ध were called बन्धुदायाद and the remaining six, *viz.* कानीन, सहोढ, क्रीत, पौनर्भव, स्वयंदत्त and शौद्र, were called अदायादबान्धव (मनु० 9. 159–160). The गौ. ध. सू. (28. 30–31) uses the nomenclature रिक्थभाजः and गोत्रभाजः for the two groups. हरदत्त (on गौ. ध. सू. 28. 32) says 'बन्धुदायादा इति बन्धूनां सपिण्डानामप्येते दायं हरेयुर्न केवलं पितुरेव । इतरे पितुरेवेति । एष एव स्मृत्यन्तरेष्वपि बन्धुदायादशब्दस्यार्थः ।'.

We learn from quotations in अपरार्क (p. 735) that बृहस्पति spoke of thirteen sons (the twelve of मनु plus पुत्रिकापुत्र) 'पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुना येन पूर्वशः । संतानकारणं तेषामौरसः पुत्रिका तथा ॥ आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधिः स्मृतम् । तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना ॥'. The दत्तकमीमांसा (p. 15) quotes a smṛti in which fifteen kinds of sons are enumerated.

अत्र दत्तक...वर्ज्याः—Even now the only two kinds of sons allowed are *aurasa* and *dattaka* (the kṛtrima being allowed only in Mithilā). The दत्तकमीमांसा (p. 23) says 'शौनकेन पुत्रान्तरनिषेधात् दत्तौरसावेवाभ्यनुज्ञायेते । दत्तपदं कृत्रिमस्याप्युपलक्षणम् । औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमकः सुतः । इति कलिधर्मप्रस्तावे पराशरस्मरणात् ।'. दत्तौ...परिग्रहः—This is ascribed to शौनक by अपरार्क, दत्तकमीमांसा (p. 23). अपरार्क says 'अत एव कलौ निवर्तन्ते इत्यनुवृत्तौ शौनकेनोक्तं दत्तौरसे...ग्रह इति' (739). The परा. मा. says 'कलौ युगे तेषां पुत्रत्वेन परिग्रहणस्य स्मृत्यन्तरे निषिद्धत्वात्—दत्तौ...परिग्रहः । देवरेण सुतोत्पत्तिः वानप्रस्थाश्रमग्रहः । कलौ युगे त्विमान् धर्मान्वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ।'. भट्टोजिदीक्षित in his commentary on the चतुर्विंशतिमत (p. 51 Benares ed.) 'तथान्येपि धर्मज्ञसमयप्रमाणकत्वेन माधवदीपिकाकारादिभिः संगृहीताः—आततायिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनम् ।...वरातिथिपितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया । दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।... एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः । निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥'.

Page 107, line 11—page 109, line 4.—प्रीतिसंयुक्तम् is used adverbially 'affectionately' *i. e.* 'not out of fear &c.' (according to कुल्लूक) or not out of avarice (according to मेधातिथि). अद्भिः with water. A gift was to be made with water. आपदि in distress (due to want of a son). The बालम्भट्टी explains आपदि as 'दुर्भिक्षादौ'. The दत्तकमीमांसा (p. 4) quotes कात्यायन 'आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय एव वा । अन्यथा न प्रकर्तव्यमिति शास्त्रविनिश्चयः ॥'. माता...दद्यातां three altenatives are possible; both parents should give or the father should give (when the mother is dead) or the mother should give (when the father is dead). नील० seems to be of the opinion that the mother (after the father's death) can give away (without any permission from the husband when living). This is the opinion of वीर० also 'मातापितरौ प्रत्येकं मिलितौ वा । अद्भिरिति दानप्रतिग्रहप्रकारोपलक्षणम् ।' (p. 609). But the दत्तकमीमांसा (p. 55) says 'मातुः पितृसमकक्षतयाभिधानं तदपि भर्त्रनुज्ञानविषयमेव ।'. आपद्ग्र...देयः—from the employment of the word 'āpad', it follows that a son is not to be given away when there is no distress. मेधातिथि reads माता पिता च and notices the reading माता पिता वा. अयं निषेधः—that is 'अनापदि न देयः'. दातुरेव...इति विज्ञानेश्वरः—The words of the मिताक्षरा are 'आपद्ग्रहणादनापदि न देयः । दातुरयं प्रतिषेधः'. The prohibition affects only the giver (but does not affect the receiver or the act of taking *i. e.* the adoption is valid). क्रत्वर्थ and पुरुषार्थ are technical words employed in the पूर्वमीमांसा. This is the subject of the fourth अध्याय of Jaimini's sūtras. 'क्रतवे यः स क्रत्वर्थः पुरुषाय यः सः पुरुषार्थः' शबरभाष्य. There are some actions prescribed in the Vedic texts for which the sole motive is the desirable result; while there are other actions which do not directly bring about what is desired by the agent, but are performed for helping forward some other action which brings about something desired by the agent. The former are पुरुषार्थ, the latter क्रत्वर्थ. क्रत्वर्थ is that which is

enjoined as making up the procedure of the भावना of a certain prescribed action; what is laid down for securing a result desirable to the agent and the result itself are पुरुषार्थ. 'यद्भावनाकथंभावपूरणं विधीयते तत्क्रत्वर्थम् । अन्यत्करणं फलं च पुरुषार्थम्' शास्त्रदीपिका on पू. मी. सू. IV. 1. 2. For example, ज्योतिष्टोम (which is prescribed as bringing about स्वर्ग which is a desirable result, स्वर्गकामः ज्योतिष्टोमेन यजेत) and the fruit स्वर्ग are both पुरुषार्थ; while प्रयाजs which form part of the procedure of the दर्शपूर्णमासयाग are क्रत्वर्थ. All substances useful in sacrifices and their purifications are क्रत्वर्थ even though in some cases desirable results are mentioned from the employment of such substances (as in the case of the sentence यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति). 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्' पू. मी. सू. IV. 3. 1. One result of this distinction is that, if a thing is क्रत्वर्थ and that is not done or is badly done, then there is a defect in the *kratu* itself, but if a thing is simply पुरुषार्थ and that thing is not done or is badly done, there is no defect in the *kratu* itself, but the blame attaches to the agent (पुरुष) alone. For example, if the rules about acquiring wealth (*viz.* a ब्राह्मण should acquire by gift from a pure person &c.) were क्रत्वर्थ and a याग was performed with money not acquired in the manner prescribed the याग itself would be vitiated; but if the rules about द्रव्यार्जन are पुरुषार्थ, then, even if याग were performed with money not acquired in the manner prescribed, there would be no defect in the याग, but only the agent would incur blame. This reasoning was applied by the मिता॰ to the prohibition about not giving a son when there was no 'distress' *i. e.* the निषेध was पुरुषार्थ and not क्रत्वर्थ and hence the adoption in spite of the prohibition would be valid.

नील॰ does not accept this. अस्य...गमात्—This निषेध

A विधि (or अपूर्वविधि) is that which enjoins the doing of something not at all known from any other source. For example, स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेत is an अपूर्वविधि, because it enjoins याग as a means of going to heaven, which is not known from any other source. A नियम is an injunction, which restricts the performance of something to be done to one of two or more alternatives (any *one* of which is possible, though not *all* at the same time) and thereby impliedly excludes the other alternative. A sacrifice is laid down as a duty; it cannot be performed without some plot of ground; so a plot of ground for a याग follows as a matter of course. A plot may be even or uneven. So it may follow that a man may perform a *yāga* either on even ground or on uneven ground but not on both (at the same time). So here there is पाक्षिकी प्राप्ति. Then the injunction समे देशे यजेत restricts the performance of the yāga to a level spot and impliedly excludes performance on an uneven plot. When a man desires to perform a याग on even ground, the injunction समे यजेत does not tell him anything new; but when he desires to perform a याग on uneven ground, then the injunction 'समे यजेत' makes it obligatory on him to sacrifice on level ground and impliedly prohibits him from offering याग on uneven ground. Another example of नियम is व्रीहीनवहन्ति. We can separate chaff from grains of rice by using mortar and pestle or by peeling off with the nails. The sentence व्रीहीनवहन्ति restricts us to the use of mortar and pestle in unhusking rice for sacrifice (when we could have proceeded in anyone of two ways). It lays down that निस्तुषीकरण must be accomplished by अवहनन and impliedly forbids the use of nails. This is expressed in 'नियमार्थो वा श्रुतिः' पू. मी. सू. IV. 2. 24. In विधि there is a pure injunction to do something not otherwise known and nothing more; in नियम there is a restric-

tion to one out of two courses in which a thing already known from another source may be done *i. e.* विधि performs a single function, while नियम performs two and restricts us to one of two alternatives and forbids the other. A परिसंख्या gives expression to one of two alternatives, when both can be resorted to simultaneously, the object being to *allow* the performance of that one alternative and to exclude the other alternative. 'पञ्च पञ्च नखा भक्ष्याः' is cited as an example of परिसंख्या. The flesh of animals is eaten by men because they like it. No S'āstric injunction is necessary. So this is not a विधि. Nor is it a नियम. For if it were a नियम, he who did not eat the flesh of the five five-nailed animals, would incur sin. So this is परिसंख्या. This sentence does not lay down that five classes of animals *must* be eaten. It simply *allows* what one's appetite dictates and by restricting the permission to five classes of five-nailed animals excludes the flesh of other five-nailed animals (such as dogs &c.). In परिसंख्या there is युगपत्प्राप्ति (one may eat the flesh of five specified five-nailed animals, as well as other animals that are five-nailed). विधि enjoins something otherwise unknown and if we do not obey the injunction sin is incurred. In परिसंख्या (though the words have the semblance of a विधि) there is no intention to enjoin anything, but the object is to forbid one of two courses (both of which may be resorted to at the same time). The distinction between नियम and परिसंख्या is rather subtle and it is this. In नियम there is पाक्षिकीप्राप्ति and the injunction restricts us to one course and impliedly forbids the other; in परिसंख्या there is युगपत्प्राप्ति and the sentence does not lay down one course, but simply prohibits another course than the one expressed *i. e.* नियम performs two functions, पक्षे प्राप्तार्थस्य एकत्र नियमनं (this is directly done) and अन्यस्य पक्षस्य निवृत्तिः (this is implied). परिसंख्या performs

one function only, अन्यस्य व्यावृत्तिः. So both are similar in this that there is अन्यव्यावृत्ति in both. परिसंख्या is generally spoken of as liable to three faults and is not resorted to as long as it is possible to explain away a passage differently. The three faults are 'श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थप्रकल्पनात्। प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदूषणा ॥' or as शबर says 'ननु परिसंख्यायां स्वार्थहानं परार्थकल्पना प्राप्तबाधश्च' on III. 7. 33. In पञ्च पञ्च नखा भक्ष्याः the words apparently enjoin the eating of five पञ्चनख animals: but it is said that that is not the purpose of the words (as पञ्चपञ्चनखभक्षण is प्रमाणान्तरप्राप्त *i. e.* it is due to human cravings). So we have to give up the plain meaning (*i. e.* there is श्रुतार्थत्याग or स्वार्थत्याग); we assume that these words forbid the eating of other animals; but there are no words to that effect (*i. e.* there is अश्रुतार्थप्रकल्पन or परार्थकल्पन). Eating the flesh of other five-nailed animals follows from ordinary human cravings (*i. e.* it is रागतः प्राप्त), but that is forbidden by the परिसंख्याविधि (so there is प्राप्तबाध).

It is very often difficult to say whether a particular passage is a नियम or a परिसंख्या. For example, on the text 'ऋतौ भार्यामुपेयात्' there was a sharp difference of opinion (as the मिता० on याज्ञ I. 81 informs us) between भारुचि and विश्वरूप on the one hand who thought it to be a नियम and others who took it to be a परिसंख्या.

In the case of adoption the words 'माता...आपदि' were taken to be a नियम. Others were of opinion that these words did not contain a नियम (as, if a man did not give a son in another's distress, he would incur sin) nor a परिसंख्या. In the latter case there would result the faults of स्वार्थत्याग &c. (as explained above) and therefore आपद् does not serve the purpose of excluding (the giving of a son in) अनापद् and so this sentence does not imply any

prohibition. But the object is simply to convey that 'distress' is an occasion. न च...पत्तिः nor can it be said that, if giving in adoption were नैमित्तिक (incidental, *i. e.* to be done when the occasion arose), there would follow the undesirable conclusion that sin would be incurred by not giving a son when a man is in distress. If नित्य and नैमित्तिक actions were not performed a man incurred sin.

एतद्वाक्य...भावात्—this sentence does not contain an injunction commanding the giving of a son when the occasion, *viz.* distress, arises, but simply conveys the relation between words and the things denoted by them. This sentence simply defines दत्रिम (which is a संज्ञा). It does not contain a विधि.

The views of those referred to as केचित् extend up to •विधायकत्वाभावात्.

यदपि...पास्तम्—विज्ञानेश्वर in commenting on the words 'अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ।' (याज्ञ. I. 53) says 'सपिण्डासु समानगोत्रासु सप्रवरासु भार्यात्वमेव नोत्पद्यते रोगिण्यादिषु तु भार्यात्वे उत्पन्नेपि दृष्टविरोध एव ।'. विज्ञानेश्वर means that the prohibition against marrying a sickly woman does not vitiate the marriage itself (*i. e.* it is not क्रत्वर्थ in the language of the पूर्वमीमांसा); but it is well known to all, that marriage with such a woman may cause worry and trouble to the husband and the progeny of such marriage also suffers from disease. In marrying a sickly girl in spite of the prohibition, one runs counter to the seen results (*viz.* happiness and healthy children) that follow from honouring the prohibition. अनेनैव—नील• says the reasoning against the prohibition of giving a son when there is no distress being पुरुषार्थ (and not क्रत्वर्थ) applies to this view of विज्ञानेश्वर about marriage. सदृशं...मेधातिथिः—The words of मेधातिथि

are 'सदृशं न ज्ञातितः किं तर्हि कुलानुरूपैर्गुणैः । क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य दत्तको युज्यते ।'. युक्तं चेदं—नील० approves of the view of कुल्लूकभट्ट and supports it by reference to the words of याज्ञ०. ज्येष्ठेन...सः—विज्ञानेश्वर says 'आपद्ग्रहणादनापदि न देयः । दातुरयं प्रतिषेधः । तथा एकः पुत्रो न देयः । न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वेति वसिष्ठस्मरणात् । तथानेकपुत्रसद्भावेपि ज्येष्ठो न देयः । ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रीभवति मानव इति तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात् ।'. It will be noticed that विज्ञानेश्वर does not distinctly say that the prohibition about giving an only son or the eldest son applies only to the giver. But from the context नील० seems to understand विज्ञानेश्वर as so saying. But the बालम्भट्टी understands the words differently. It says 'तथेति । न देय इति । नापि प्रतिग्राह्य इति शेषः । तथा च तथाकरणे उभयोर्दोष इति भावः ।'. एतस्य—refers to ज्येष्ठेन...मानवः. स्याद... परत्वाच्च—नीलकण्ठ's argument is that the words ज्येष्ठेन...मानवः do not prohibit the giving in adoption of the eldest son, that there is nothing to establish that they do so, and that these words simply assert that the debt (the father owes to the ancestors) is paid off (by the birth of the first son). 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्वा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः । एष वा **अनृणो** यः **पुत्री** यज्वा ब्रह्मचारिवासी' तै. सं. VI. 3. 10. 5; 'ऋणमस्मिन्संनयत्यमृतत्वं च गच्छति । पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥' ऐ. ब्रा. VII. 13; see शतपथब्रा. I. 7. 2. 1. सः—ज्येष्ठः पुत्रः. सर्वनाम्ना—is to be connected with परामर्शात्. स इति पुंस एव परामर्शात्—the pronoun 'he' ('saḥ' in the passage स ज्ञेयो...सुतः) can only refer to a male of the same caste (as that of the receiver) who is the object of gift on the occasion of distress, the gift being made by the parents, and affection and water being the accompaniments (of the act of adoption). प्रीतिजलगुणक—प्रीतिजले गुणो यस्मिन्. गुण is a technical word. In the sentence दध्ना जुहुयात्, होम is the principal action and दधि is subsidiary to it and hence it is called गुण. Such subsidiary things are put in the instrumental. The principal act is the giving of the son. Water is only a subsidiary (अङ्ग)

and hence it is put in the instrumental (अद्भिः); similarly the gift is to be made affectionately (*i. e.* प्रीति also is a subsidiary matter in the act). In support of this conclusion that only a male could be adopted because of the pronoun 'he', the author cites a similar use of the pronoun 'him' in a Vedic passage, where from the circumstances of the case only a male can be intended. अष्टवर्ष...नयीत—That this is a Vedic passage is stated by सुदर्शनाचार्य in his comment on the आपस्तम्बगृह्यसूत्र 'गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीत' (IV. 10. 2) 'उपनयनं श्रौतमिति ज्ञापयितुम् । अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत—इत्येतच्छ्रुत्यनुकारित्वात् ।'. एतेन...परास्ता—नील० attempted to establish above that दत्रिम is a technical word and only a male could be a दत्रिम. That the gender of a word is विवक्षित in some cases, follows from the पूर्वमीमांसासूत्र IV. 1. 17 'तथा च लिङ्गम्.' He now says that that reasoning refutes the view of some that the word दत्रिम (formed according to a rule of पाणिनि IV. 4. 20) expresses also a girl (as well as a male) given away to a bridegroom in marriage or another (in adoption), as (in both marriage and adoption) there is no distinction in the fact of being brought about by gift (which is the root-meaning of the word दत्रिम). These people held that a female could be adopted. The sūtra is explained as follows 'त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकात् तृतीयान्तान्निर्वृत्तेऽर्थे मप् स्यान्नित्यम् । कृत्या निर्वृत्तं कृत्रिमम् । पक्त्रिमम् ।' सि. कौ. So दत्रिम means 'दानेन निर्वृत्त'. The word निर्वृत्त follows from the previous sūtra 'निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः'. The काशिका explains 'निर्वृत्ते इत्येव । ड्वितः क्त्रिरित्ययं त्रिशब्दो गृह्यते । त्र्यन्तान्नित्यं मप् प्रत्ययो भवति तेन निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे । डुपचष् पाके । पक्त्रिमम् । डुकृञ् । कृत्रिमम् । नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थम् । तेन त्र्यन्तं नित्यं मप्प्रत्ययान्तमेव भवति । विषयान्तरे न प्रयोक्तव्यमिति ।'. In the printed edition of the महाभाष्य (Kielhorn) the sūtra is read as 'त्रेर्मब्नित्यम्'.

Page 109, line 5—page 112, line 10. The whole

of the passage from अपुत्रो मृतपुत्रो वा up to अन्यत्र तु न कारयेत् is quoted in the निर्णयसिन्धु from पारिजात which also ascribes it to शौनक. अपुत्र—The word son stands for the son, grand-son and great-grand-son. 'अपुत्रेणेति पदं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्षणम्' दत्त. मी. (p. 6.) where दत्तकमीमांसा relies upon मनु for this interpretation 'पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥' IX. 137. समुपोष्य—having fasted (on the day previous to the adoption). वाससी...लीयकम्—These are to be given to the आचार्य. वैष्णवम्—who worships विष्णु. बन्धून्—'आत्मपितृमातृबन्धून्' (दत्त. मी.) and ज्ञातीन् is explained as सपिण्डान्. अन्वाधानं—placing of *samidhs* on the consecrated fire. तन्त्रं—the whole of the details of a sacrifice or rites. On आप. श्रौ. सू. I. 15. 1 रुद्रदत्त says 'अङ्गसमुदायस्तन्त्रम्'. Compare आश्व. श्रौ. सू. I. 1. 3. 'दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामस्तन्त्रस्य तत्राम्नातत्वात्' (on which the com. says 'तन्त्रमङ्गसंहतिर्विध्यन्त इत्यर्थः । स च अवस्थानादिः संस्थाजपान्तः प्रधानस्य तन्त्रणात्तन्त्रमित्युच्यते'). आज्योत्पवनं—purification of the clarified butter by passing thrice two blades of कुश through it. 'पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनम्' आश्व. गृ. सू. I. 3. 2. For details see आश्व. गृ. सू. I. 3. 3 and नारायणवृत्ति thereon. याचयेत्—दत्त. मी. says 'याचनं कारयेत्पूर्ववृतैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः' (p. 73). दाने समर्थः—'सामर्थ्यं बहुपुत्रत्वं पत्न्यनुमतिश्च' दत्त. मी. (p. 73). पञ्चभिः—supply ऋग्भिः. The मन्त्र 'देवस्य त्वा' is variously read, particularly in the काठकसंहिता, to suit various occasions. For example, आश्व. गृ. सू. (I. 20. 4. says 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाम्यसाविति तस्य पाणिना पाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णीयात्' (this is with reference to the आचार्य holding the hand of the ब्रह्मचारि). In काठकसं. I. 4 the मन्त्र is 'देवस्य त्वा...पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामि' (which is the विषयवाक्य in पू. मी. सू. 9. 1. 36). अङ्गादङ्गात्—The whole verse is अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधि जायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥. This is cited as a ऋक् in the निरुक्त (III. 4). About this verse the मानवगृह्यसूत्र (I. 18. 6) says 'प्रवासादेत्य पुत्रस्य मूर्धनि जपेत्'. So also in the आश्व. गृ. सू. (I. 15. 11) 'प्रवासादेत्य पुत्रस्य शिरः परिगृह्य जपति अङ्गा...शतमिति मूर्धनि त्रिरवघ्राय'. The first half is found in the

शतपथब्राह्मण 14. 9. 4. 8. The महाभारत (आदिपर्व 74. 63) quotes this verse and says that the father, on returning from a journey, placed his son on his lap and smelt his son's forehead and that this verse was recited also in the जातकर्म rites (verses 61-62). स्विष्टकृत् होम—is the one offered to अग्नि स्विष्टकृत् at the end of a sacrificial act. *Vide* आश्व. गृ. सू. I. 10. 22 'यदस्य कर्मणोत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम्। अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान् सर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु मे। अग्नये स्विष्टकृते सुहुतहुते सर्वप्रायश्चित्ताहुतीनां कामानां समर्धयित्रे सर्वान्नः कामान् समर्धय स्वाहा इति।'. क्षत्रियाणां...समोपि वा—The क्षत्रियs were supposed to have no special *gotras* of their own; they were regulated by the *gotras* of their *purohita*. *Vide* the मिता० (on याज्ञ. I. 53) "असमानार्षगोत्रजामित्येतत्त्रैवर्णिकविषयम्। यद्यपि राजन्यविशां प्रातिस्विकगोत्राभावस्तथापि पुरोहितगोत्रप्रवरौ वेदितव्यौ। तथा च 'यजमानस्यार्षेयान् प्रवृणीते' इत्युक्त्वा 'पौरोहित्यान्राजन्यविशां प्रवृणीते' इत्याहाश्वलायनः". The reference is to आश्व. श्रौ. सू. I. 3. But at the end we are told that the प्रवरs of क्षत्रियs are also 'मानव, ऐल, पौरूरवस'. 'पुरोहितप्रवरो राज्ञाम्। अथ यदि सार्ष्ट प्रवृणीरन् मानवैलपौरूरवसेति।' आश्व. श्रौ. सू. VI. 15. The दत्त. मी. (p. 43) similarly remarks 'क्षत्रियाणां प्रातिस्विकगोत्राभावात् गुरुनिर्देशः। अत एव व्यवधानात्सपिण्डाभावे सगोत्रविधानम्। तथापि जातौ इत्येव। सर्वेषां चैव वर्णानां जातिष्वेव च नान्यत इति वाक्यशेषात्।'. नैकपुत्रेण—because the only son is required for conferring spiritual benefits on his own father and ancestors. Compare the text of वसिष्ठ quoted below 'न त्वेकं पुत्रं दद्यात्' (text p. 112, l. 14). The महाभारत says that to have a single son is almost equal to have no son. 'अनपत्यतैकपुत्रत्वमित्याहुर्धर्मवादिनः।' आदिपर्व 100. 67; 'एकपुत्रो ह्यपुत्रो मे मतः कौरवनन्दन। एकं चक्षुर्यथा चक्षुर्नाशे तस्यान्ध एव हि॥' (quoted in दत्त. मी.). The दत्त. मी. explains राज्यार्ध and सर्वस्व as applicable to one year's income. "राज्यार्धमर्धराज्योत्पन्नमेकवर्षीयं द्रव्यं 'प्रदद्यादर्धराज्योत्थमेकवर्षाहृतं धनम्' इति वृद्धगौतमस्मरणात्। सर्वस्वमेकवर्षीयभृतिलब्धं द्रव्यं 'सर्वस्वं चान्वये सति' इति निषेधाच्च" दत्त. मी. (pp. 75-76). वित्तशतत्रयम्—three hundred (coins of gold or silver). छायावहं सदृशम्—This direction that the son to be adopted must bear a resemblance to

a son born to the adopter has caused great difficulty in interpretation. The दत्त. मी. interpreted this text to mean that the boy to be adopted must be such that he could have been produced by the adopter (from the mother of the adoptee) by *niyoga and the like.* 'तच्च (सादृश्यं) नियोगादिना स्वयमुत्पादनयोग्यत्वं यथा भ्रातृसपिण्डसगोत्रादिपुत्रस्य' दत्त. मी. (p. 73). नियोग is forbidden in the Kali age, but when it was allowed it had a restricted operation. A man could produce by *niyoga* progeny only on the wife of a brother, or other *sapiṇḍa* or *sagotra.* He could not do so as regards his own mother, daughter, sister, aunt &c. So the idea of the दत्तकमीमांसा seems to have been to allow adoption only of the son of a brother or sagotra or sapiṇḍa, but not the son of one's daughter, sister or aunt. The word नियोगादिना was explained by Mr. Sutherland as 'by *niyoga, marriage and the like'* (*vide* Stoke's Hindu law texts p. 590). There was no warrant for this. Yet the courts following this explanation evolved the curious rule that no one could be adopted whose mother the adopter could not have married in her maiden state (vide I. L. R. 27 All 417 and 20 Mad 283). In another place the दत्त. मी. recommends the order in which a son should be chosen for adoption and ultimately remarks that a boy from another *gotra* may be taken, except a daughter's son, sister's son or mother's sister's son. 'एतेन भागिनेयपदं दौहित्रमातृस्वस्रेययोरुपलक्षणमिति स्पष्टमेव सिद्धम् । युक्तं चैतद्विरुद्धसंबन्धस्य त्रिष्वपि समानत्वादित्यलं बहुना' दत्त. मी. नीलकण्ठ allows the adoption of the last three also. The Bombay High Court has come to the conclusion that any one may be adopted by men of the three higher castes except the three persons specified above (I. L. R. 32 Bom. 619, 34 Bom. 491 and 36 Bom. 533). The result has been rather strange. The Bombay High Court has upheld the adoption by a man of his own half-brother (I. L. R. 39 Bom. 410),

his own maternal uncle and have upheld the adoption by a widow of her deceased husband's son-in-law. नन्दपण्डित laid down that a widow adopting to her deceased husband could not adopt *her* brother's son. 'ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचित्—इति भागिनेयपदं भ्रातृपुत्रस्याप्युपलक्षणम्। तेन भगिन्या भ्रातृपुत्रो न ग्राह्य इत्यर्थः सिद्धो भवति भ्रातृणामेव ग्रहीतृत्वप्रतिपादनात्—भ्रातृणामेकजातानाम् (मनु IX. 182) इति.' But the High Courts have not at all accepted this view and the Privy Council has upheld the adoption by a widow of *her* brother's son (I. L. R. 37 All 359).

दौहित्रो भागिनेयश्चेति—In explaining this the author enters into a highly technical discussion based upon the पूर्वमीमांसा. Connect दण्डस्य with संभवत्यपि भाव्यत्वे. When the Veda says स्वर्गकामः यजेत, the idea really conveyed is स्वर्गकामः यागेन स्वर्गं भावयेत्. स्वर्ग is the result (फल) which is to be accomplished or effected by means of याग (which is the करण). So स्वर्ग is भाव्य (to be attained or accomplished as a most desirable result) and is put in the accusative case in the sentence 'यागेन स्वर्गं भावयेत्' as Pāṇini's sūtra requires 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' (I. 4. 49). 'यच्च प्राक्कर्मणो नास्ति कर्मोत्तरकाले च भवति तत्तेन कर्मणा भाव्यते, कृषिवत्, यथा कर्षणेन धान्यम्' शबरभाष्य on पू. मी. सू. XI. 1. 20. So what is भाव्य is generally put in the accusative case and is brought about by the activity of the agent. The शास्त्रदीपिका says on the भावार्थाधिकरण (पू. मी. सू. II. 1. 1) 'भावनैव हि भाव्येन फलेनान्वेतुमर्हति। धात्वर्थः करणं तस्यां लाघवात्संनिकर्षतः ॥'. A staff (दण्ड) is given to the यजमान when he is initiated (दीक्षित) for a sacrifice like the अग्निष्टोम. 'ऊर्ध्वसदसि वानस्पत्यः सुद्युम्नो द्युम्नं यजमानाय धेहीत्यौदुम्बरं दीक्षितदण्डं यजमानाय प्रयच्छति' आप. श्रौ. सू. X. 10. 4. The staff thus effects a संस्कार in the case of the यजमान. The staff is a द्रव्य and as such is a thing already accomplished (भूत). What is भूत (and so is अङ्ग) cannot be भाव्य (to be effected by the activity of the agent). But दण्ड is not merely भूत.

It is of use in future also. The अध्वर्यु (or यजमान in some cases) gives the staff to the priest called मैत्रावरुण for a certain purpose, *viz.* that he should repeat the *praishas*, holding the दण्ड. 'मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा प्रयच्छामीति' का. श्रौ. सू. VI. 4. 4. (com. 'वरणानन्तरं मैत्रावरुणाय दण्डं समर्पयति मित्रावरुणयोस्त्वेति सूत्रपठितेन मन्त्रेण उपविश्य प्रयच्छति : शाखान्तरे यजमानः प्रयच्छति); 'दीक्षितदण्डं च मैत्रावरुणाय प्रयच्छति मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा प्रयच्छाम्यवक्रोऽविधुरो भूयासमिति ।' आप. श्रौ. सू. X. 27.2. Therefore it is possible to say 'दण्डं भावयेत्' (as we say स्वर्गं भावयेत्). So that in this sentence दण्ड would become the principal matter, as स्वर्ग is the principal object in the sentence यागेन स्वर्गं भावयेत्. Though this looks plausible, the real conclusion is that it is not दण्ड that is भाव्य (and so the प्रधान), but it is मैत्रावरुण expressed in the dative case (मैत्रावरुणाय) that is भाव्य (*i. e.* प्रधान) in the sentence मैत्रा...यच्छति. Connect चतुर्थ्या with भाव्यत्वमुक्तम्. This conclusion is based on पू. मी. सू. IV. 2. 16–18. The विषयवाक्य is 'वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामद् यज्ञायातिष्ठमाना सा वनस्पतीन्प्राविशत् सैषा वाक् वनस्पतिषु वदति या दुन्दुभौ या च तूणवे या च वीणायां, यत् दीक्षिताय दण्डं प्रयच्छति वाचमेवावरुन्धे, क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति ।' तै. सं. VI. 1. 4. 2. On this a doubt arises whether the giving of the staff to मैत्रावरुण is a प्रतिपत्तिकर्म or अर्थकर्म. When a substance has been used in a sacrifice and is no longer required, but may cause obstruction to the priests, it is kept aside in a place prescribed (*i. e.* it is the संस्कार of the thing itself). This is called प्रतिपत्तिकर्म. 'उपयुक्तस्याकीर्णकरस्य द्रव्यस्य विहितदेशे प्रक्षेपः प्रतिपत्तिः' मी. परि. An example is the keeping the horn of the black antelope on the चात्वाल when the purpose (*viz.* कण्डूयन of the दीक्षित's body with it) has been served. अर्थकर्म is an act which produces some unseen result in the human agent. The पूर्वपक्ष is that दण्डप्रदान is a प्रतिपत्तिकर्म, as it served its purpose by being held by the दीक्षित and as it has to be kept somewhere (and so is handed over to मैत्रावरुण and there the matter ends). Besides दण्ड is in the accusative

case. So it is the प्रधान and not दान (*i. e.* मैत्रावरुणाय दान is a संस्कार of the दण्ड, which has already been used for another purpose). This पूर्वपक्ष is expressed in the sūtra 'प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं कृतार्थत्वात्' पू. मी. सू. IV. 2. 16. ('किं प्राप्तम्। मैत्रावरुणाय दण्डदानं प्रतिपत्तिः । कुतः दीक्षितधारणे कृतार्थत्वात् । दण्डेन दीक्षयन्ति—इति शेषभूतस्य अन्यत्र व्यापारः प्रतिपत्तिर्न्याय्या, यथा चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति—इति कण्डूयने शेषभूतायाः प्रासनं प्रतिपत्तिः । एवमत्रापि द्रष्टव्यम् । द्वितीया च दण्डे विभक्तिः । तस्मात्प्राधान्यमिति ।' शबरभाष्य). The सिद्धान्त is that दण्डप्रदान is अर्थकर्म, because the text speaks of the contact of the staff with the agent, who thereby becomes the principal, the staff being subsidiary. 'अर्थकर्म वा कर्तृसंयोगात् ।' पू. मी. सू. IV. 2. 17. The plea that दण्ड being in the accusative case must be the प्रधान, is met as follows :— The accusative is also employed even when the object expressed by it is not one desired. 'तथायुक्तं चानीप्सितम्' पा. I. 4. 50. An example is ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते (here विषं though in the accusative is not desired by the agent). So दण्ड is not ईप्सिततम, but rather अनीप्सित; and मैत्रावरुण being in the dative, is really desired. पाणिनि says 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्' I. 4. 32. (दानक्रियाकर्मणा कर्ता यमभिप्रैति संबध्नाति संबन्द्धुमीप्सति वा तत्कारकं संप्रदानसंज्ञकम्). Another reason why मैत्रावरुण is प्रधान and दण्डप्रदान is अर्थकर्म is this that मैत्रावरुण holding the दण्ड is spoken as reciting the प्रैष *i. e.* the दण्ड serves him as a support when he loudly recites the प्रैष standing. If it were a प्रतिपत्तिकर्म, by merely handing it over to मैत्रावरुण everything is finished, he may cast it aside and may not hold it in his hand (as required in दण्डी प्रैषानन्वाह). 'कर्मयुक्ते च दर्शनात्' पू. मी. सू. IV. 2. 18. ('दण्डी प्रैषानन्वाह इत्यनूद्यते । तेन प्रचरतो दण्डं प्रदर्शयति । तत् अर्थकर्मणि सति उपपद्यते । प्रतिपत्तौ तु दण्डो मैत्रावरुणाय दत्तस्ततोऽपवृज्येत कृतं च कर्तव्यमिति, न तेन प्रयोजनमिति न धार्येत तत्रैतद्दर्शनं नोपपद्यते ।' शबरभाष्य). So the idea is: दण्डदानेन मैत्रावरुणं भावयेत्. The principal is मैत्रावरुण and दण्डप्रदान effects a संस्कार in him as प्रोक्षण produces a संस्कार in the grains of rice. Therefore what is विधेय is the दण्डप्रदान. It is not दण्ड that

is प्रधान (if that were so the विधेय would be मैत्रावरुणाय प्रदान). नारायण commenting upon आश्व. श्रौ. सू. (V. 8. तेन तेनैव प्रेषितः प्रेषितः स स यथाप्रैषं यजति) says 'प्रैषास्तावत्सर्वे मैत्रावरुणेन वक्तव्याः'. मैत्रावरुण is an assistant of the होतृ. The शाङ्खायनश्रौतसूत्र says 'प्रैषा मैत्रावरुणस्य । सप्रैषे च पुरोनुवाक्याः । तथानुवचनानि । प्रह्वाणस्तिष्ठन् दण्डे पराक्रम्य समिधः प्रेष्येत्युक्तो होता यक्षदग्निं समिधेति प्रेष्यति । V. 16. 1-4. The भाष्य explains 'प्रैषा होता यक्षदग्निमित्येवमादयः पाशुकाः होता यक्षदिन्द्रं हरिवानित्येवमादयश्च सौमिकाः प्रसिद्धाः । ते सर्वे एव मैत्रावरुणस्य भवन्तीति लाघवार्थम् । ...प्रह्वाणः कुब्जकः ।). The अध्वर्यु directs the मैत्रावरुण who loudly repeats a formula like होता यक्षदग्निं समिधा सुषमिधा...होतर्यज. Then the होता recites the याज्या &c. The आश्व. श्रौ. सू. III. 2. 1-2. 'दक्षिणो होतृषदनात् प्रह्वोवस्थाय वेद्यां दण्डमवष्टभ्य ब्रूयात्प्रैषांश्चादेशम् । ...अध्वर्युप्रेषितो मैत्रावरुणः प्रेष्यति प्रैषैर्होतारम् ।'. The above discussion (*viz.* मैत्रावरुण is the प्रधान in the sentence मैत्रा...यच्छति, though he is put in the dative and दण्ड is in the accusative and that दण्डप्रदान is the विधेय) is extended to the verse दौहित्रो... दीयते. Here also there is दान and the word शूद्र is put in the genitive (which has the sense of the dative). Therefore शूद्र is the प्रधान (शेषी) and therefore the भाव्य, and the gift of the daughter's son or sister's son is विधेय with reference to शूद्र. To pay off the debt of the ancestors by means of sons is a duty laid down for all (including S'ūdras). A sonless S'ūdra not having paid off this debt is called upon to adopt a son. This being the case the words दौहित्रो...दीयते do not lay down the adoption of a son (because that is already known from another source), but they lay down for a S'ūdra the adoption of a दौहित्र and भागिनेय, *i. e.* this is a नियमविधि, like व्रीहीनवहन्ति explained above. Adoption being known from another source it seems that one may adopt a भागिनेय or a दौहित्र or anyone else; the words दौहित्रो...दीयते restrict a S'ūdra to दौहित्र and भागिनेय (if of course they are available). The वाक्यार्थ would be दौहित्रभागिनेयदानेन शूद्रं भावयेत्.

प्रति governs the accusative. So दौहित्रभागिनेयौ is in the accusative. शूद्र ..भाव्यत्वम् with regard to दौहित्र and भागिनेय, शूद्र, being the शेषि, is the भाव्य. The words शेष and शेषि require explanation. These terms are more or less relative. What is शेषि from one point of view may be शेष from another. The topic is dealt with in पू. मी. सू. III. 1. 2–6. 'शेषः परार्थत्वात् । द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः । कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात् । फलं च पुरुषार्थत्वात् । पुरुषश्च कर्मार्थत्वात् ।'. On 'शेषः परार्थत्वात्' शबर says 'यः परस्योपकारे वर्तते स शेष इत्युच्यते । तद्यथा । ये परार्थाः ते वक्तारो भवन्ति शेषभूता वयमिहेति । ननु योपि प्रधानभूतः शिष्याणां विद्याविनयाधाने वर्तते । सत्यं वर्तते । यस्तु अत्यन्तं परार्थस्तं वयं शेष इति ब्रूमः ।'. Bādari thought that only द्रव्य (such as व्रीहि), गुण (मन्त्रs and देवता) and संस्कार (such as प्रोक्षण, अवहनन) were शेष and not याग, फल and पुरुष. But जैमिनि was of opinion that these latter also became शेष (as well as शेषि), and that the three mentioned by बादरि were always subservient with regard to याग. याग is शेष to the result स्वर्ग, because it serves to bring about that result, though याग is शेषि with reference to द्रव्य. So the fruit (of याग), *viz.* heaven, is शेष with regard to पुरुष (whose purpose it serves), though it (स्वर्ग) is शेषि with reference to याग. Just as मैत्रावरुण was the शेषि with regard to whom the gift of the staff was शेष (as it served to effect a संस्कार in मैत्रावरुण), so शूद्र is the शेषि, whose purpose is served by the gift of a दौहित्र or भागिनेय (by enabling him to pay off a debt). *Vide* तन्त्रवार्तिक pp. 660–675 for the elucidation of शेष and शेषि.

अत...प्युक्ता—How it is a नियम has been explained above. शूद्रस्य...पत्तेः—In the above passage (text p. 110, l. 17) what is विधेय is दौहित्रभागिनेयदान and not शूद्र (as explained above); therefore the province of the नियमविधि is not शूद्र (तस्य नियमविधेः विषयः शूद्रः न भवितुं योग्यः) but दौहित्रभागिनेयौ. If this were not accepted then the text (of शौनक) will assume the form तौ (दौहित्रभागिनेयौ) शूद्रस्यैव (the meaning being that दौहित्र and भागिनेय are *allowed* to be adopted by S'ūdras alone). This will

be a परिसंख्या forbidding the adoption of दौहित्र and भागिनेय by Brāhmaṇas, Kshatriyas and Vais'yas (all being शेषि with regard to the action of adoption). It has been shown above (p. 166) that a परिसंख्या is liable to three faults and hence should not be resorted to unless there is no other course possible. The दत्त. मी. remarks 'कथं च परिसंख्या । दौहित्रभागिनेयावेव शूद्राणामिति नियमः पक्षे दौहित्रादेः पक्षे च भ्रातृव्यादेः प्राप्तत्वात् । शूद्राणामेव दौहित्रभागिनेयाविति च परिसंख्या दौहित्रादेश्चतुर्ष्वपि वर्णेषु युगपत्प्राप्तत्वात्।' (p. 49). तस्मा...जातीयः therefore a daughter's son and a sister's son are the principal adoptees for a S'ūdra; failing them, anyone of the same caste (may be adopted). तेनैव-शौनकेनैव. न चेदं...ह्रियते—nor can it be said that this word 'caste' (occurring in the text शूद्राणां शूद्रजातिषु) must be so narrowed down as to be limited to the daughter's son or sister's son (of a S'ūdra). In these words an objection is anticipated and answered. If there is a नियमविधि, *viz.* दौहित्रभागिनेयौ एव शूद्रस्य, then it follows that the शूद्र cannot adopt anyone except these two. But then there is the general rule शूद्राणां शूद्रजातिषु (पुत्रसंग्रहः कर्तव्यः). So these two must be so construed as not to conflict. That can be done by saying that a S'ūdra can only adopt a दौहित्र or भागिनेय who is of the same caste with him; and that he cannot adopt anyone else (even of his own caste). नील॰ does not approve of this view and assigns two reasons. He says that the two propositions शूद्राणां शूद्रजातिषु and दौहित्रो...दीयते do not stand in the relation of सामान्यवाक्य (a general proposition) and विशेषवाक्य (a particular proposition). An उपसंहार (narrowing down) of one वाक्य to another is only possible when there is सामान्यविशेषभाव between the two. But between शूद्राणां शूद्रजातिषु and दौहित्रो... दीयते this relation is not possible as they are not co-existent; *i. e.* one is absent when the other is present and *vice versa.* The daughter's son or sister's son of a S'ūdra will not necessarily be a शूद्र, as his daughter or sister may

marry a person of a higher caste and her son will be of a mixed caste. Another reason why the view that there is उपसंहार of two sentences is not tenable is that on that view a general rule mentioned in the same Smṛiti (that mentions a special rule) will be useless. If a S'ūdra can adopt only a daughter's son or a sister's son and no one else (even of his own caste), the rule शूद्राणां शूद्रजातिषु contained in the same passage of शौनक's स्मृति which contains the rule दौहित्रो ..दीयते will be altogether worthless. Therefore to give scope to both rules it must be said that for a S'ūdra the principal adoptees are दौहित्र and भागिनेय and that failing them any one of the same caste may be adopted. उपसंहार is a technical expression in the पूर्वमीमांसा 'उपसंहारो नाम सामान्यतः प्राप्तस्य विशेषे संकोचनरूपो व्यापारविशेषो विधेः' मीमांसान्यायप्रकाश. In the शतपथब्राह्मण we have the sentence 'तं चतुर्धा कृत्वा पुरोडाशं बर्हिषदं करोति'. In the दर्शपूर्णमास rites पुरोडाशs are offered to अग्नि, अग्नि and सोम, and इन्द्र and अग्नि (*i. e.* there are आग्नेय, अग्नीषोमीय and ऐन्द्राग्न पुरोडाशs). The question is whether all these puroḍās'as are to be divided into four parts. There is another sentence 'आग्नेयं चतुर्धा करोति.' Therefore the general rule that seems to be deduced from the शतपथ passage is narrowed down by the passage आग्नेयं... करोति and it is only the आग्नेयपुरोडाश that is to be divided into four parts (and not the अग्नीषोमीय and the ऐन्द्राग्न). This उपसंहारन्याय is treated of in पू. मी. सू. III. 1. 26-27 'शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत मिथस्तेषामसंबन्धात् । व्यवस्था वा अर्थसंयोगात् लिङ्गस्यार्थेन संबन्धात् लक्षणार्था गुणश्रुतिः ।.' द्वैतनिर्णये—For an account of the द्वैतनिर्णय, *vide* Annals of the Bhandarkar Institute for 1921-22 vol. III. part 2 pp. 67-72. The passage from the द्वैतनिर्णय, which is summarised by नील० in the preceding few lines, is:—प्रयोगपारिजाते दत्तकोक्तौ पुत्रप्रतिग्रहविधिः शौनकोक्तो लिखितः । तत्र वाक्यं दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रस्यापि च दीयत इति । तत्र केचिच्छूद्रस्यैवेमे द्वौ नान्यस्य ब्राह्मणादेरिति नियमं प्रतिपेदिरे । तत्र

ब्राह्मणाय गां दद्यादित्यादाविव ब्राह्मणादेर्भूतभाव्युपयोगाभावाद्गुणत्वेन विधिमेदत्वात् (विधेयत्वात्?) नियमविधिविषयता युक्ता न त्विह शूद्रस्य सा युक्ता भाव्युपयोगित्वाच्च गुणत्वेनाविधेयत्वादविधेये च नियमविध्यसंभवात्। कथं शूद्रो भाव्युपयोगीति चेत्, उच्यते। नापुत्रस्य लोकोस्ति जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाञ्जायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यो विद्यया ऋषिभ्य इति च श्रुतिः। तत्र श्रुतौ ब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणमित्युक्तं ब्राह्मणस्य सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन संयोगादित्यधिकरणे[1]। एवं च शूद्रस्यापि पितृऋणापाकरणविशिष्टत्वेन भाव्यत्वं चतुर्थ्यर्थषष्ठ्या भवति। यथा दण्डी प्रैषानन्वाहेति दण्डित्वेन प्रैषानुवचने मैत्रावरुणस्य विनियोगाद् भाव्युपयोगिनो मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति दण्डितया भाव्यत्वं चतुर्थ्या, ततश्च यथा तत्र दण्डस्य यजमानसंस्कारेणाकृतकरस्यापि (ण कृत०?) भाव्यत्वं त्यक्त्वा दण्डदानेन मैत्रावरुणं भावयेदिति वाक्यार्थे दण्डस्य विधेयत्वम्, एवमिह पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते इति संभवत्यपि पुत्रस्य भाविविनियोगत्वेन भाव्यत्वे तत्त्यक्त्वा भागिनेयदौहित्रदानेन शूद्रं भावयेदिति वाक्यार्थे दौहित्रभागिनेययोर्विधेयत्वेन तयोरेव नियमविधिविषयत्वं युक्तम्। शूद्रस्य तु शेषितया तन्नियमे परिसंख्यापद्येत यथा—इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते इति। सा च त्रिदोषा। न चैकत्र वाक्ये नियमपरिसंख्ययोः संभवः। तेन ब्राह्मणादिभिरपि दौहित्रभागिनेयौ पुत्रत्वेन ग्राह्याविति सिद्धम्। तथा शूद्रेण सति संभवे दौहित्रभागिनेयावेव ग्राह्यौ। ननु दौहित्रभागिनेयनियमाच्छूद्रस्य तद्व्यतिरिक्तो न स्यादेव। अतः सति संभव इतीदमप्रमाणकम्। तत्र केचित्। ब्राह्मणस्य सोमविद्याप्रजमित्यधिकरणे प्रजोत्पादनस्य नित्यत्वोक्तेः पुत्रप्रतिग्रहविधेरपि भाव्याकाङ्क्षायां पुत्रशब्देनोपस्थितस्य तत्कार्यस्य पितृऋणापाकरणादेरेव प्रजोत्पादनफलस्य भाव्यत्वावगमे प्रजोत्पादनवदेव फलतो नित्यत्वेन यथाशक्तिन्यायादौहित्रभागिनेयनियमानादरोपि युक्त इति। तत्र। प्रयोगविधिप्रयोज्येष्वेवाङ्गेषु यथाशक्तिन्यायप्रवृत्तेरिष्टत्वात्। अतश्च यत्प्रयोगविधिप्रयोज्यं प्रतिग्रहाङ्गं होमादि तस्यैव यथाशक्तिन्यायेन त्यागो न तु प्रयोगविध्यप्रयोज्यस्य दौहित्रत्वभागिनेयत्वादेः। अत एव-सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति मनूक्तसजातीयत्वनियमस्यापि न त्यागः[2]। तस्मात्सति संभवे इत्ययुक्तमिति। अत्रोच्यते। शौनकेनैव वैश्यानां वैश्यजातिषु शूद्राणां शूद्रजातिष्विति नियमान्मनुनापि सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति सजातीयत्वनियमनाद् दौहित्रत्वशूद्रत्वयोश्च परस्परव्यभिचारात् सामान्यविशेषभावाभावेनोपसंहारस्याप्ययोगाद् वैयर्थ्यपरिहारार्थं दौहित्रभागिनेयातिरिक्तशूद्रविधानार्थत्वे शूद्रवाक्यस्य निर्णीते दौहित्रभागिनेययोः पूर्वत्र स्वावयवानामुत्तरत्र स्वपित्रवयवानामनुवृत्तेरन्तरङ्गत्वात्सति संभवे तावेव। तदसंभवे तु शूद्रान्तरमपि पुत्रो भवत्येवेति। एवं च न शिष्टाचारविरोधोपि कश्चिदिति सर्वं निरवद्यम्।.'

---

1 This is पू. मी. सू. VI. 2. 31. 2 This is याज्ञ. II. 133.

तस्य=शूद्रस्य. अधिकारे सिद्धे the right to adopt (a son) being established. निषादस्थपतिवत्—This is a well-known न्याय in the पूर्वमीमांसा. With reference to the Raudra *ishti*, the Veda says 'एतया निषादस्थपतिं याजयेत्.' A निषाद is one born from a Brāhmaṇa father and a S'ūdra mother. 'ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते । निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते ॥' मनु. X. 8. It has been established that only those who belong to the three higher castes are authorised to perform Vedic rites (*vide* पू. मी. सू. VI. 1. 25-38). A निषाद does not belong to the three castes. Therefore a doubt arises whether the निषादस्थपति (who was to perform रौद्रेष्टि) meant a man of one of the three castes, who was also the lord or chief (स्थपति) of the *nishādas* or whether he was a *nishāda* himself who was also a chief or a ruler, *i. e.*, in short whether निषादस्थपति was to be dissolved as निषादानां स्थपतिः (षष्ठीतत्पुरुष) or as निषादश्चासौ स्थपतिश्च (कर्मधारय). The पूर्वपक्ष is that the S'ruti speaks of a त्रैवर्णिक who happens to be lord of *nishādas*. The सिद्धान्त is that he is a *nishāda* who is himself a lord, on the ground that a कर्मधारय is stronger than a तत्पुरुष and on the ground that by taking it as a कर्मधारय, both the words will be connected with the verb याजयेत् in the accusative case. स्थपतिर्निषादः स्याच्छब्दसामर्थ्यात् । पू. मी सू. VI. 1. 51. So the result is that the निषाद, who is a chief, though not authorised to perform Vedic rites in general, has the right to perform the रौद्रेष्टि by the express words of the Veda. 'तत्र संशयः किं द्विजातिरेव यो निषादानामाधिपत्यं करोति तस्यात्राधिकारः षष्ठीसमास एवायम्, उत निषाद एव यः स्थपतिस्तस्य कर्मधारयश्चायमिति' शास्त्रदीपिका. The निर्णयसिन्धु of कमलाकर contains a similar discussion. 'यत्तु समन्त्रकहोमस्य पुत्रप्रतिग्रहाङ्गत्वात् व्याहृत्यादिमन्त्रपाठे च स्त्रीशूद्रयोरनधिकारात् तयोर्दत्तकः पुत्रो न भवत्येवेति शुद्धिविवेके रुद्रधरेणोक्तं वाचस्पतिश्चैवमाह तत्र भर्तुरनुज्ञया स्त्रिया अपि प्रतिग्रहोक्तेः । यद्यपि मेधातिथिना भार्यात्ववददृष्टरूपं दत्तकत्वं होमसाध्यमुक्तं स्त्रियाश्च होमासंभवस्तथापि व्रतादिवद् विप्रद्वारा होमादि कारयेदिति हरिनाथादयः । संबन्धतत्त्वेप्येवम् । एवं शूद्रस्यापि स्त्रीशूद्राश्च सधर्माण इति स्मृतेः ।'

(परि० III. पूर्वार्ध). The निर्णय० quotes पराशर and माधव also. समन्त्र...कार्यः—The द्वैतनिर्णय contains a similar statement about नवरात्र. 'अत्र तु स्त्रीशूद्राणामपि प्रधानेधिकारोस्त्येव तत्र प्रधानेधिकारः श्रूयते भविष्योत्तरे।...ततश्च प्रधानेधिकारात्तदङ्गहोमादावप्यधिकारसिद्धौ समन्त्रकोपि होमो विप्रद्वारा कारणीयः। अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते—इति ब्रह्मपुराणात्।'. The general rule is stated differently by नील० himself in the प्रायश्चित्तमयूख (p. 15 Benares ed.) 'एतेन यन्महार्णवमदनरत्नयोः स्त्रीशूद्रादेर्विप्रद्वारा समन्त्रकौ जपहोमौ भवत इति तत्परास्तम्'. स्मार्त—is रघुनन्दन-भट्टाचार्य. The work to which reference is made seems to be the संबन्धतत्त्व, as the quotation from निर्णय० shows. For हरिनाथ, see appendix B. कर्मसाद्गुण्यं the merit of the act (goes to the शूद्र). दोषं—the ब्राह्मण incurs sin. The words of माधवाचार्य (in परा. मा. vol. II part 2, p. 30) are 'यो विप्रः शूद्राद्दक्षिणामादाय तदीयं हविः शान्तिपुष्ट्यादिसिद्धये वैदिकैर्मन्त्रैर्जुहोति तस्य ब्राह्मणस्यैव तत्र प्रत्यवायः शूद्रस्तु होमफलं लभेतेति।'.

Page 112, line 11—page 113, line 20. स्त्रिया... वाक्यात्. Women are often grouped together with S'ūdras and are said to be without *mantras*. Compare 'स्त्रीशूद्रैर्नाभिभाषेत ब्रह्मचारी हविर्व्रतः' बौ. ध. सू. 4. 5. 4.; 'नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मे व्यवस्थितिः। निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः॥' मनु० IX 18. नन्दपण्डित quotes the words 'स्त्रीशूद्राणाममन्त्रकम्' (दत्त. मी. p. 10). But this applies only when a woman perform d an act by herself. Along with her husband she was authorised to take part in all Vedic rites. *Vide* पू. मी. सू. VI 1. 17 स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात्. मातापितरौ निमित्तं यस्य. स त्रायते पुरुषम्—This refers to such words as 'नापुत्रस्य लोकोस्तीति तत्सर्वे पशवो विदुः', 'शश्वत्पुत्रेण पितरोऽत्यायन् बहुलं तमः' (both in ऐ. ब्रा. VII. 13). 'पुंनाम्नो नरकाद्यस्मात्त्रायते पितरं सुतः।' मनु. 9. 138 and आदिपर्व 229. 14. स हि संतानाय पूर्वेषाम् he is (required) for continuing the line of the ancestors. 'सन्तानोच्छेदे हि पिण्डोदकक्रियानिवृत्तिर्महान्दोष इति प्रकाशः' वि. र. p. 569. Decisions of the courts have upheld the adoption of an only son in spite of this prohibition, which is regarded as merely recom-

mendatory. *Vide* I L R. 22 Mad. 398 (P. C.), 24 Bom. 367 (F. B.), 14 All. 67 (F. B.). In connection with Vasishtha's words assigning a reason (स हि संतानाय) Jaimini's rule about texts like सूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते (which contain the statement of a reason) that they are merely recommendatory has been much discussed by the courts. Jaimini's rule is contained in what is called the हेतुवन्निगदाधिकरण (पू. मी. सू. I. 2. 26–30). न...भर्तुः— this has given rise to varying interpretations. The मयूख says that the husband's permission is required when he is living at the time of giving away the son. But when he is dead the widow may give away with the consent of her husband's father or of his kinsmen. The Bombay High Court holds that a widow can give her son away and the husband's authority is presumed, unless he has expressly prohibited her from giving away. The वि. र. (p. 569) says 'इयांस्तु विशेषः यत्सति पितरि तदनुज्ञानान्मातुर्दातृत्वमसति तदभावेपि'. The वीर॰ also says 'तस्माददत्तानुज्ञे मृतेपि भर्तरि भार्याया दत्तकादिकरणमविरुद्धम्' (p. 610). The स्मृतिच॰ (व्य. p. 191) 'ननु मातुः प्रभुत्वेपि पुत्रदानमयुक्तमस्वतन्त्रत्वात् । सत्यम् । स्वतन्त्रपुरुषानुज्ञया तु युक्तमेव ।'. But the दत्त. मी. seems to preclude a widow from adopting, because it is not possible to secure the husband's assent. 'अनेन विधवाया भर्त्रनुज्ञानासंभवादनधिकारो गम्यते ।' (p. 7). निवेशनस्य=गृहस्य. अदूरे...मेव—There is great divergence of readings here. The meaning of the reading in the text is 'he should take a kinsman who is not very remote (in habitation and speech) and who is closely related.' 'अदूरबान्धवमित्यत्यन्तदेशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः ।' मिता॰. अपरार्क explains 'अदूरे बान्धवो यस्य सोऽदूरेबान्धवः । बान्धवानामदूरदेशत्वेन तस्य कुलीनता शक्या ज्ञातुम् । तेन अदूरेबान्धवं विदिताभिजनं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः ।...असंनिकृष्टमसंबन्धिनमेव प्रतिगृह्णीयात् ।'. The स्मृतिच॰ explains 'अदूरेबान्धवं संनिहितमातुलादिबान्धवमसंनिकृष्टं संनिकृष्टभ्रातृपुत्रादिव्यतिरिक्तमेव गृह्णीयादित्यर्थः ।'. This explanation of असंनिकृष्ट cannot be accepted, as the दत्तकमीमांसा and other authorities and

also popular sentiment regard the brother's son as the most eligible and most desirable. So the explanation of वि. र. is preferable 'असंनिकृष्टमेवेत्येवकारोऽप्यर्थः' *i. e.* even a distant kinsman may be taken. The वीर० follows the मिता० and says that कल्पतरु explained अदूरबान्धवं as 'संनिहितमातुलादिकम्' (whose maternal uncle was near) and असंनिकृष्टमेव as 'अविज्ञातगुणदोषमपि'. The दत्त. मी. reads अदूरबान्धवं बन्धुसंनिकृष्टमेव and explains 'अदूरश्चासौ बान्धवश्च इत्यदूरबान्धवः संनिहितः सपिण्ड इत्यर्थः । सांनिध्यं च द्विधा सगोत्रतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च भवति । तत्र सगोत्रः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डो मुख्यः, तदभावे बहुपुरुषान्तरोपि सगोत्रः सपिण्डः, तदभावे असमानगोत्रः सपिण्डः तस्याप्यभावे बन्धुसंनिकृष्टः सपिण्डः बन्धूनां सपिण्डानां संनिकृष्टः सपिण्डः स्वस्यासपिण्डः सोदक इत्यर्थः पर्यवस्यति'. संदेहे चोत्पन्ने when a doubt arises (as to the family and qualities of the boy to be taken). दूरे स्थापयेत्—he should treat one whose kinsmen are in a distant place as if he were a S'ūdra. 'जातिसंदेहे चोत्पन्ने दूरेबान्धव व्यवहितदेशवर्तिबान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत् आनिश्चयात् । महता यत्नेन निश्चयं कुर्यादिति तात्पर्यार्थः । अत्र हेतुत्वेन श्रुतिमुपन्यस्यति विज्ञायते...इति । तस्माज्ज्ञाताभिजनमेव गृह्णीयान्नेतरमिति ।'. The वि. र. seems to take these words as referring to one already adopted and says that if a doubt as to his caste arises, he should be treatad as a S'ūdra *i. e.* he would only get maintenance. But this is not proper. 'अथ कथंचिद्दूरस्थबान्धवं गृहीतवतो ब्राह्मण्यादौ संशयः स्यात्तदा शौद्रपुत्रमिव भरणमात्रोपयुक्तं कृत्वा स्थापयेत् ।' (वि. र. p. 569). विज्ञायते ..दिति —The word विज्ञायते in the निरुक्त and the Sūtras generally introduces a quotation from the Brāhmaṇas or rarely a summary of a Brāhmaṇa passage. Compare व. ध. सू. 'अपि च काठके विज्ञायते' 12. 24; 'विज्ञायते हि त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् ब्राह्मणो जायते इति &c' 11. 48. एकेन=पुत्रेण. As by means of a son (natural or adopted) one helps many ancestors, so great effort should be made to secure a worthy son of pure descent and caste. भर्त्रे... र्थत्वात्—The husband's permission is necessary for one whose husband is living, because that has a seen result. If a wife were allowed to adopt without her husband's

permission, she would be introducing a co-parcener in the family and would thus reduce the husband's property and powers. This is the seen result which makes it obligatory on her to take her husband's permission. विधवायास्तु तं (भर्तारं) विनापि पितुः (अनुज्ञा). The word पितुः must be taken here as referring to the father of the husband (and not to the father of the widow), as the father of the widow has nothing to do with the property and family of the husband. So Mandlik is not right (p. 57) in translating it as 'her father'. Compare what स्मृतिच० (व्य. p. 299) says about the word पुत्राः occurring in कात्यायन's verse (अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोपि वा। तद्भावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्तिताः।') 'पुत्रशब्दः संबन्धिशब्दत्वादिति न्यायेन भ्रातृपुत्रेष्वेव वर्तते'. The kinsmen also are her husband's and not her own. The words of याज्ञ० which are quoted in support by नीलकण्ठ (ज्ञातयस्तेषां) make this perfectly clear. विन्नां —married. अव . मुक्तम् he has declared her dependence on the husband only in a particular state (*i. e.* during marriage and while he is living and energetic). तदभावे—भर्तुः अभावे. तस्य=भर्तुः. पुत्रादीनामपि (पारतन्त्र्यमुक्तम्)—याज्ञ० has declared a woman's dependence on her son and others. अतो...विधीयते—the idea is :—the words of वसिष्ठ (that a woman cannot give nor receive in adoption a son without her husband's permission) do not enjoin a new rule not known from other sources (*i. e.* those words do not contain an अपूर्वविधि), but they simply repeat the necessity of permission in those conditions in which it is required (according to rules to which expression is given by याज्ञ० and कात्यायन). The meaning is that वसिष्ठ's words contain an अनुवाद and not a विधि. The permission of the husband is required during his life-time (as याज्ञ० and कात्यायन say). So वसिष्ठ refers to cases where the husband is living. यथा...सपिण्डः a near *sapiṇḍa* as far as may be (or according to circumstances). संनिहि...मुख्यः Among

the near *sapiṇḍas,* the brother's son is the first (for being adopted). This is inferred from the words of the मिता॰ 'यत्तु भ्रातृणामेक...ब्रवीदिति तदपि भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकरण-संभवेन्येषां पुत्रीकरणनिषेधार्थम् । न पुनः पुत्रत्वप्रतिपादनाय । तत्सुता गोत्रजा बन्धुरित्यनेन विरोधात्' (on याज्ञ॰ II. 132). The words of मनु have not the purpose of laying down that one brother's son is also the son of the other brothers (if they are sonless) because in that case the rule of याज्ञ॰ (II. 135) declaring the brother's son as an heir after a man's wife, daughter, father, mother and brother would come in conflict with it. So Manu's *dictum* must be taken to mean that if a brother's son is available he must be chosen for adoption. व. ध. सू. has a similar verse 'बहूनामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्नरः । सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रवन्त इति श्रुतिः ॥' (17. 10).

Page 114, lines 1—11. दत्तक...चरणाः—my father (S'aṁkarabhaṭṭa) was of opinion that one who is married and also has had sons may be taken in adoption. The व्यवहारमयूख practically stands alone in this view, most other eminent writers not permitting an adoption after उपनयन. पितु...अन्यतः—that son on whom the संस्कारs up to चूडा (*i. e.* including चूडाकरण) have been performed by the *gotra* of his father cannot become (by adoption) the son of another. अन्यतः means अन्यस्य. On this the दत्त. मी. remarks 'अनेन जातकर्मादीनां चूडान्तानां संस्काराणां पुत्रताहेतुत्वमुक्तम्' (p. 60). निजगोत्रेण—by the गोत्र of the adopter. The propositions contained in these three verses are: (I) if all the संस्कारs from जातकर्म to चूडाकरण (including चूडा॰) have been performed on a boy in the family of his birth, he cannot be adopted in another family; (II) a boy becomes an adopted son if his चूडाकरण and other ceremonies are performed in the family of adoption; (III) a boy over five years cannot at all be adopted; (IV) if चूडाकरण has been performed in the family of birth, but the boy is not over

five, the पुत्रेष्टि must be performed (if he is to be taken in adoption) before any other ceremony can be performed for him in the family of adoption. चूडाकरण was intimately connected with गोत्र. 'जन्मनोधि तृतीये वर्षे चौलं पुनर्वस्वोः । अपरेणाग्निं प्राञ्चमुपवेश्य त्रेण्या शलल्या त्रिभिर्दर्भपिञ्जूलैः शलालग्लप्सेनेति तूष्णीं केशान् विनीय यथर्षि शिखा निदधाति । यथा वैषां कुलधर्मः स्यात् ।' आप. गृ. सू. VI. 16. 3, 6–7. The चौल was to be performed in the third year of the boy, his head was to be tonsured and शिखाs corresponding to the number of प्रवरs in his गोत्र were to be retained. If he was एकप्रवर, then only one शिखा was to be kept, if त्रिप्रवर then three, if पंचप्रवर then five. On पञ्चवर्षीय the दत्त. मी. (p. 64) says चूडान्तसंस्कारसंस्कृतमित्यर्थः. A boy whose चूडाकरण was effected by one गोत्र and who was then adopted into another would become a member of two गोत्रs (द्व्यामुष्यायण). To prevent this and to complete his affiliation in the new *gotra* the पुत्रेष्टि was to be performed. 'अग्नये पुत्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजाकामोग्निरेवास्मै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्रयच्छतीति वाक्ये प्रजाफलकत्वमिष्टेः श्रूयते । तद्यत्रानुत्पन्ना प्रजा तत्र तदुत्पत्तिरेव भाव्या यत्र तूत्पन्ना परिगृह्यते तत्रोत्पत्तेरभावात् तस्याः प्रजात्वमेव भाव्यमिति कल्प्यते' दत्त. मी. प्रथमम्—संस्कारेभ्यः प्राक्. तदसगोत्रपरम्—नील० says that these verses apply (if at all) to the adoption of a boy from a different *gotra*. As to the adoption of one of the same *gotra*, he may be a married man. आ चूडा...विरोधापत्तेः—There is a sūtra of Pāṇini saying that आ may be compounded with another word in the ablative to form an अव्ययीभाव in the sense of अभिविधि (inclusive limit) or मर्यादा (exclusive limit). 'आङ् मर्यादाभिविध्योः पा. II. 1. 13 (एतयोः आङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोव्ययीभावः । सि. कौ.). 'सह तेन इति अभिविधिः, विना तेन इति मर्यादा'. In the word आचूडान्तं, आ must be taken in the sense of अभिविधि. Otherwise there will be a conflict between the two verses. If the sense of मर्यादा is taken the first verse will mean that that boy whose *saṁskāras* excluding चूडा (and others that follow) have

been performed in the *gotra* of his father cannot become the son of another. In this चूडा is left over to be performed in the family of adoption. The second verse says that if चूडा and other संस्कारs are performed in the family of adoption, the boy becomes a दत्तक. इद...म्भणीयम्—this text should not be so much relied upon. नील० by these words suggests that even as regards the adoption of असगोत्र the rules of the कालिकापुराण need not be followed. These verses do not occur in early commentaries and *nibandhas* like the मिता०, अपरार्क, विवादरत्नाकर, though these works quote the कालिकापुराण for other purposes. The दत्तकचन्द्रिका also says that these vesres are not authoritative (अमूल).

Page 114, line 12—page 120 line 9. द्यामुष्यायण the son of two fathers. संविद् a condition. The केवलदत्तक performs the श्राद्ध and other rites after death only for the adopter (and not for his natural father also). पुत्र...क्षायां—The text speaking of the acceptance of a son requires a भाव्य. In स्वर्गकामः यजेत, the action denoted by the verb requires a भाव्य (*viz.* स्वर्ग), so the action of accepting requires a भाव्य (which is पुत्र). भाव्य is explained above. As we say यागेन स्वर्गं भावयेत्, so we shall say प्रतिग्रहेण पुत्रं भावयेत्. भावयेत् literally means 'one should cause to be or to come into existence'. But the boy to be adopted already exists. So भावयेत् cannot be used in the literal sense of 'producing a male as a son'. Therefore the word पुत्र must be regarded as indicating (by लक्षणा) all the purposes served by a son and in प्रतिग्रहेण पुत्रं भावयेत् we have to understand as भाव्य the unseen result which incites or urges a man to the act (*viz.* of प्रतिग्रह). The विधि about ज्योतिष्टोम prompts a man to perform the याग for securing स्वर्ग (which is an unseen reward and is the भाव्य and therefore स्वर्ग is said

to be the प्रयोजक of the याग, ज्योतिष्टोम). Similarly पुत्रप्रतिग्रहविधि prompts the sonless man to engage in it for securing the unseen fruit (*viz.* freedom from debt due to ancestors, freedom from *put* hell &c.) and therefore that unseen result is the भाव्य and is the प्रयोजक of the प्रतिग्रह. For प्रयोजक see above (p. 163). अतः प्रवर्तन्ते hence (on the adoption taking place) those results which are brought about by the relation of father and son take place in the adopter's family (so far as the adopted boy is concerned).

गोत्र...स्वधा—the son given shall not take the *gotra* and estate of his natural father. The funeral cake follows the *gotra* and estate. The obsequies (स्वधा) of him who gives (his son in adoption) cease (so far as that son is concerned). प्राय...यतः—generally co-extensive with the two (*viz.* गोत्र and रिक्थ). द्या...माणत्वात् it will be declared later on that the *gotra* (of the natural father) persists in the case of the द्यामुष्यायण. पिण्ड is taken in the sense of श्राद्ध in which पिण्डs are offered to the deceased (here the father who gives away his son). मेधातिथि says 'यदीये गोत्ररिक्थे गृह्येते तस्मै पिण्डोदकदानादौर्ध्वदेहिकं क्रियते । व्यपैति तस्मान्निवर्तते स्वधाकारसाधनं पिण्डश्राद्धादि लक्ष्यते ।'. कुल्लूक says 'यस्य गोत्ररिक्थे भजते तस्यैव स पिण्डो दीयते । तस्मात्पुत्रं ददतो जनकस्य स्वधा पिण्डश्राद्धादि तत्पुत्रकर्तृकं निवर्तते ।'. Others take पिण्ड in the sense of सपिण्ड relationship and स्वधा in the sense of श्राद्ध performed for a man after his death. That there was a close relation between taking the estate and offering the funeral cake is frequently expressed. 'पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा रिक्थं भजेरन्स्त्री वानपत्यस्य' गौ. ध. सू. 28. 19; 'यश्चार्थहरः स पिण्डदायी' विष्णुध. सू. 15. 40. The बालम्भट्टी remarks 'वस्तुतस्तु पिण्डशब्दः सापिण्ड्यपरः श्राद्धपरत्वे ददतः स्वधेत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः ।'. वस्तुतस्तु...निवृत्तिरुच्यते—नीलकण्ठ does not like these literal or forced explanations of the word पिण्ड and स्वधा. His idea is that these words are not to be understood in their literal but only in their indicative sense (*i. e.* लक्ष्य sense). These words (गोत्र, रिक्थ, पिण्ड,

स्वधा) indirectly convey (by लक्षणा) everything that is based upon the connection of the natural father and others with the *piṇḍa* (offered to them) and in the passage (गोत्ररिक्थे...ददतः स्वधा) what is declared is the cessation of all such things. तन्निवृत्तिः कार्यमात्रस्य निवृत्तिः. Compare दत्त. मी. 'अत्र च स्वधापिण्डशब्दौ आशौचादिसकलपितृकर्मोपलक्षणम् । पिण्डदानादिनिमित्तीभूतगोत्ररिक्थयोर्निवृत्तिश्रवणात् प्रेतपिण्डदानादेश्चाशौचपूर्वकालत्वनियमात् । ततश्च पिण्डनिवृत्त्या आशौचनिवृत्तिरर्थसिद्धैव । तस्माद्दत्तकतज्जनकादीनां च परस्परं नाशौचादि ।' p. 117–118. The purport of Manu's verse is not merely to say that the son given in adoption has nothing to do with his natural father (as regards *gotra*, *piṇḍa*, &c.), but the purport is more comprehensive, *viz.* to declare that the son given is severed from the family of his birth and that there is a cessation of connection even with his full brother, paternal uncle and the rest. नील० as usual cites two instances from the पूर्वमीमांसा in support of the लाक्षणिक sense given to Manu's words. जातपुत्रः...विशेषः—अभ्याधान (consecration of the sacrificial fires) is enjoined in such Vedic passages as वसन्ते ब्राह्मणोग्नीनादधीत. There is another passage with reference to आधान, *viz.* 'जातपुत्रः ...दधीत'. आधान being enjoined already, this sentence (जातपुत्रः &c.) must be taken as laying down merely some detail about आधान. If the passage were interpreted as prescribing आधान only when a man fulfils both conditions, जातपुत्रत्व and कृष्णकेशत्व, there would be two distinct विधिs in the same वाक्य, that is, there will be वाक्यभेद. It cannot be said that these two are one and that therefore there is no वाक्यभेद. जातपुत्रत्व and कृष्णकेशत्व are not co-extensive, nor do they stand in the relation of सामान्यविशेषभाव. A man may have a son when his hair is turned gray, in which case he cannot enter upon अभ्याधान. So also a man may have black hair, but no son. In this case also there will be no अभ्याधान. Therefore the two words जातपुत्रः and कृष्णकेशः

must be taken as indicating the time of manhood as the proper one for अग्न्याधान. They indicate that one must not be a mere boy (*i. e.* one must be of an age when one could beget a son) nor must one be advanced in years (as कृष्णकेश indicates) at the time of अग्न्याधान. So there is लक्षणा of the two *padas* जातपुत्र and कृष्णकेश, while, if the literal interpretation were taken, there would be वाक्यभेद (which is a वाक्यदोष). लक्षणा being a पददोष is preferable to वाक्यभेद (which is a वाक्यदोष). 'उभयोर्यौवनावस्थोपलक्षणार्थत्वमवसीयते ।' न्यायसुधा p. 148; 'अत एव जातपुत्रः...दधीत इत्यत्राधानानुवादेन जातपुत्रत्वकृष्णकेशत्वविधाने वाक्यभेदात् पदद्वयेनावस्थाविशेषो लक्ष्यत इत्युक्तम् । तस्माद्वाक्यभेदप्रसक्तौ लक्षणैव स्वीकार्या ।' मीमांसान्यायप्रकाश of आपदेव. अर्धं...वेंदि—In the ज्योतिष्टोम the following passage occurs with reference to the यूप, 'वज्रो वै यूपो यदन्तर्वेदि मिनुयात्तन्निर्दहेत्, यद्बहिर्वेद्यनवरुद्धः स्यात्, अर्धमन्तर्वेदि मिनोति अर्धं बहिर्वेदि अवरुद्धो भवति न निर्दहति'. Here a doubt arises whether वेदि is spoken of as an अङ्ग of the यूप (the idea being in that case that the post should be so arranged as to be connected with the वेदि in that manner) or whether these words merely indicate the *region* where the post is to be planted. The *siddhānta* is that these words merely indicate a particular region where the यूप is to be planted. *Vide* पू. मी. सू. 'तथा यूपस्य वेदिः । देशमात्रं वाऽशिष्येणैकवाक्यत्वात्' । (III. 7. 13-14). The reason is that otherwise there will be two विधिs and so वाक्यभेद; or if अर्धमन्तर्वेदि मिनोति be understood as meaning अर्धमेवान्तर्वेदि &c. then there will be परिसंख्या, which is liable to three faults. The यूप is actually on the border of the महावेदि, of which the उत्तरवेदि forms a part, but it is outside the उत्तरवेदि. The words अर्धं &c. if literally interpreted would require that the *yūpa* should have an exact half of it in the वेदि and the other half outside of it. The verse गोत्ररिक्थे has been interpreted in I. L. R. 40 Bom. 429 as divesting an estate already taken by a person absolutely and exclusively, if he were subsequently given away in

adoption. It may be urged with great respect that that decision is open to the fault of वाक्यभेद and also to that of running counter to the maxim 'भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यते' (शबरभाष्य on पू. मी. सू. XI. 1. 9). *Vide* pp. 37-38 of my essay 'a brief sketch of the Pūrvamīmāṅsā system'. पितुः of his father (*i. e.* of the man adopted as केवलदत्तक). A श्राद्ध is defined as 'the bestowal of some substance (food or something similar) through piety with reference to the dead'. 'श्राद्धं नामादनीयस्य तत्स्थानीयस्य वा द्रव्यस्य प्रेतोद्देशेन श्रद्धया त्यागः' मिता०; 'तत्र प्रेतोद्देशेन श्रद्धया द्रव्यत्यागविशेषः श्राद्धम्' चतुर्विंशतिमतसंग्रह; 'प्रेतं पितृंश्च निर्दिश्य भोज्यं यत्प्रियमात्मनः । श्रद्धया दीयते यत्र तच्छ्राद्धं परिकीर्तितम् ॥' मरीचि quoted in निर्णय०. In every श्राद्ध there are generally these three, *viz.* होम, पिण्डदान, ब्राह्मणभोजन. श्राद्ध is of two kinds पार्वण and एकोद्दिष्ट. The पार्वणश्राद्ध is that which is performed with regard to three paternal ancestors. In this the wives of the paternal ancestors and the maternal grandfather, great-grand-father and great-great-grand-father and their wives also are associated. पर्वणि भवं पार्वणम्. अमावास्या, चतुर्दशी, अष्टमी, पौर्णिमा, the sun's passage from one sign into another are called *parvans.* The एकोद्दिष्टश्राद्ध is one which is performed for a single person. श्राद्ध is again divided into three kinds, नित्य (obligatory, such as those on अमावास्या, अष्टकाs &c.), नैमित्तिक (to be performed on such uncertain occasions as पुत्रजन्म) and काम्य (performed on certain *tithis* or *nakshatras* for attaining some reward). Again श्राद्ध is divided into five kinds अहरहःश्राद्ध, पार्वणश्राद्ध, एकोद्दिष्ट, वृद्धिश्राद्ध and सपिण्डीकरण. The सपिण्डीकरण is performed for a deceased person at the end of one year or on the 12th day, whereby from being a प्रेत he is raised to the position of a *pitṛi* and shares the funeral cakes along with the ancestors. *Vide* याज्ञ० I. 253-254 and the मिता० thereon. 'प्राक्तनैकोद्दिष्टसहितेन सपिण्डीकरणेन प्रेतत्वनिवृत्त्या पितृत्वं प्राप्नोतीत्यवगम्यते ।' मिता०. प्रतिग्रहीत्रैव in conjunction with the adopter only (and not with the natural father of the person

adopted). यत्तु—connect this with तत् द्व्यामुष्यायणपरम्. अथ...क्रम्य after having started with (a discussion about) द्व्यामुष्यायणs in the words 'if sons given, purchased or born of an appointed daughter are without (specific) *pravaras* (of their own), because they are taken over (as sons) by another, they become द्व्यामुष्यायणs.' This passage is ascribed to पैठीनसि by हरदत्त on आप. ध. सू. II. 6. 14. 2, the reading being 'अथ दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रह आर्षेयेण जातास्तेसंहतकुलीनाः द्व्यामुष्यायणा भवन्तीति'. भट्टोजिदीक्षित in his गोत्रप्रवरनिर्णय quotes हरदत्त and the passage from पैठीनसि. In the निर्णयसिन्धु this passage is ascribed to कात्यायन and लौगाक्षि "एतच्च प्रवरमञ्जर्यां कात्यायनलौगाक्षिभ्यां स्पष्टमुक्तं 'अथ ये दत्तकक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणानार्षेया जातास्ते द्व्यामुष्यायणा भवन्ति यथा शौङ्गशैशिरीणां यानि चान्यान्येवंसमुत्पत्तीनि कुलानि भवन्तीत्यादिना द्वयोः पित्रोः प्रवरानुक्त्वोक्तम्". आर्षेय generally means प्रवर. एषां—of those who take sons in adoption, by purchase &c. उभयोः—of the adopters and those who give in adoption &c. एकस्मिन् श्राद्धे...पुरुषात् In one and the same S'rāddha, he should repeat (the names of) the two ancestors (of the giver and taker respectively) after having separately intended (the same Piṇḍa for both). Mandlik translates 'making *piṇḍa* separately in honour of each' (p. 60). But the निर्णय॰ reads एकस्मिन् पिण्डे after उद्दिश्य. Besides the आप. श्रौ. सू. (I. 9. 7) says 'यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेत्'. The बौ. ध. सू. (II. 2. 19) says 'अथाप्युदाहरन्ति । द्विपितुः पिण्डदानं स्यात्पिण्डे पिण्डे च नामनी । त्रयश्च पिण्डाः षण्णां स्युरेवं कुर्वन्न मुह्यतीति ॥'. These quotations make it clear that the same *piṇḍa* was to be intended for two; when the first पिण्ड was offered, the names of the natural father and of the adoptive father would be separately taken. With the second, the names of the father of the जनकपिता and of the पालकपिता would be separately taken. The दत्तकचन्द्रिका remarks 'द्वे श्राद्धे कुर्यादेकश्राद्धे वा पृथगनूद्दिश्य एकपिण्डे वा द्वावनुकीर्तयेत्प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारं चातृतीयात्पुरुषात्—इति सांख्यायनप्रवराध्याये सामान्यतो दर्शनाच्च दत्तकस्यापि द्विपितृकत्वसिद्धिः'.

This last quotation shows that two separate *piṇḍas* were allowed by some authorities; see also the quotation from हारीत in वीर० (p. 604) and मदनपारिजात p. 608 and हेमाद्रि's चतुर्वर्ग० vol. III, part I, p. 116. तत्...परम्—That passage refers to the द्यामुष्यायण and not to केवलदत्तक. तत्सत्त्वे-पुत्रान्तरसत्त्वे. प्रतिग्रही...हरेत्—he should take the fourth of what the *aurasa* son of the adopter takes *i. e.* if there is a *dattaka* and then a son is born to the adopter, the former takes one-fifth and the latter four-fifths. तृतीयांश...पाठः—'तत्र तृतीयांशहरा इति कल्पतरुलिखितपाठो यदि साकरस्तर्हि दत्तकादीनामौरसापेक्षया सगुणत्वे तृतीयांशहरत्वमिति व्याख्येयः' वीर० p. 617. The मिता० (on याज्ञ० II. 132) says 'सवर्णा दत्तकक्षेत्रजादयस्ते सत्यौरसे चतुर्थांशहराः। असवर्णाः कानीनगूढोत्पन्नसहोढजपौनर्भवास्ते त्वौरसे सति न चतुर्थांशहराः'. यत्तु हेमाद्रौ &c.—All the three verses are cited in the निर्णय०; the दत्तकमीमांसा cites only the first two. नील० says that these verses convey the same idea that is conveyed by the quotation from कात्यायन and therefore according to him these verses can only refer to a द्व्यामुष्यायणदत्तक. This is opposed to the view of कमलाकर 'अत्र केचित्—आवयोरयमिति परिभाष्य यो दत्तस्तस्येदं द्वयोः पित्रोः श्राद्धं, यस्तु अपरिभाष्य दत्तः स ग्रहीतुरेव स पालकायैव दद्यादित्याहुः। अत्र मूलं ते एव प्रष्टव्याः।' निर्णय० (III. परि० उत्तरार्ध). The first verse provides for the सपिण्डीकरण of those who die respectively in the family of birth and of adoption in the case of a दत्तक and others. The सपिण्डीकरण of any one dying in the family of birth should be made with other members of that family by the adopted son and the सपिण्डीकरण of those dying in the family of adoption should be made by the adopted son with others that are dead in the latter family. The sons of the *dattaka* should perform the सपिण्डीकरण of their father (the dattaka) with the natural father (जनकपितृ of the दत्तक) and the adoptive father (पालकपितृ), both of whom become their grand-fathers and both become associated with the same *piṇḍa*. The grand-sons of the

dattaka should perform the सपिण्डीकरण of their father (the son of the दत्तक) with their grandfather (the *dattaka*) and the natural father of the *dattaka*. The सपिण्डीकरण of a man is always with reference to three ancestors of his. In this case of the grand-son of the दत्तक the authorities are not clear whether the adoptive father is to be associated with the natural. But it seems that he is to be so associated. As regards the great-grand-son of the *dattaka*, he should perform the सपिण्डीकरण of his father (grand-son of the दत्तक) with his grand-father (the son of the दत्तक) and his great-grand-father (the दत्तक). But as regards the adoptive father he (the प्रपौत्र of दत्तक) may recite his name or not. As सपिण्डन is with three ancestors, in case of the सपिण्डन of the father of the प्रपौत्र of the दत्तक, the son of the दत्तक and the दत्तक consitute two ancestors and the natural father of the दत्तक is the third ancestor. But the adoptive father may or may not be associated with the natural father of the दत्तक in the सपिण्डीकरण of the grand-son of the दत्तक by the प्रपौत्र of the दत्तक. It is therefore that नील० says 'प्रतिग्रहीतारं...तूष्णीं कारयेदेव'. The reason is stated in the words तस्मादेषा...पौरुषी. The meaning is that in the case of adoption the सापिण्ड्य relationship is due only to the circumstance of offering *piṇḍas* and not due to blood-relationship and therefore सापिण्ड्य extends only up to three generations *i. e.* the *dattaka*, his son and grand-son are connected by सापिण्ड्य with the adoptive father; but the great-grand-son of the दत्तक is not so connected with the adopter. साधारणेषु...वर्गिणाम्—The same rules apply to such श्राद्धs as are performed on the अमावास्या (which is an occasion on which श्राद्ध is offered to *all pitṛs*). The only difference is about एकोद्दिष्ट, which is to be performed on the anniversary of the death of each separately. The words साधारणेषु कालेषु...वर्गिणाम् may also

mean 'No distinction is made between the ancestors of each group in श्राद्धs on such occasions as अमावास्या'. In सपिण्डीकरण persons belonging to each group (*viz.* of the natural father's line or of the adoptive father's line) were kept separate. But in other श्राद्धs, both पितृs (natural and adoptive) and both grand-fathers may be associated together with the same *piṇḍa.* The निर्णय॰ explains 'दत्तकादयः जनकपालकयोः कुले प्रेतानां स्ववर्गीयैः सपिण्डनं कुर्युः दत्तकानां पुत्रास्तु पितुर्दत्तकस्य पितृभ्यां जनकपालकाभ्यां स्वपितामहाभ्यां सपिण्डनं कुर्युः । तेषां पौत्राः स्वपितरं दत्तकेन पितामहेन तज्जनकेन च सपिण्डयेयुः । चतुर्थोपि तत्कुलस्थ एव । तेषां प्रपौत्रस्तु दत्तकस्य प्रपितामहस्य पालककुलस्थं चतुर्थं योजयेन्न वा । छन्द इच्छा । दर्शमहालयादौ तु द्वयोः पित्रोः पितामहयोः प्रपितामहयोर्वा श्राद्धं देयं तत्र द्वयोः पित्राद्योः पृथक् पिण्डदानं द्वयोरुद्देशेनैको वेति ।' (III. परि. उत्तरार्ध). The दत्तकमीमांसा first explains that the दत्तक can only have पिण्डान्वयसापिण्ड्य with the adoptive father and not अवयवान्वयसापिण्ड्य and then offers a very elaborate explanation differing in some respects from that of हेमाद्रि and the निर्णय॰ which considerations of space forbid us from quoting. 'द्विविधं हि सापिण्ड्यं अवयवान्वयेन पिण्डान्वयेन चेति । तत्रावयवान्वयसापिण्ड्यस्य दत्तके प्रत्यक्षबाधितत्वेन हेमाद्रिः पिण्डान्वयमेवोपादाय दत्तकादीनां प्रतिग्रहीतृकुले त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यं व्यवातिष्ठिपत् ।' दत्त. मी. p. 95. On तस्मादेषा त्रिपौरुषी, the दत्त. मी. remarks "दत्तकानामेषा त्रिपिण्डान्वयरूपाशौचविवाह्यत्वादिप्रयोजिका त्रिपुरुष्येव सपिण्डता न 'लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्' इति मात्स्याभिहिता साप्तपौरुषी तस्याः सामान्यरूपतया विशेषापवादात् ।".

The explanation of these verses given by हेमाद्रि (चतुर्वर्गचिन्तामणि vol. III, part I, p. 121) is as follows:— दत्तकादिद्व्यामुष्यायणानां यावन्तः पित्रोः संबन्धिनः पितामहवर्गाः स्युस्तत्संबन्धेन च स्वं प्रति पितृव्यादिरूपतां गताः, ये च मुख्यगौणसंबन्धेन भ्रात्रादिरूपतां गताः ते सर्वे दत्तकादीनां पितृवर्गाः । तेषु मध्ये ये प्रेताः स्युस्तेषां तत्समानजातीयवर्गजैः पितृभिः सह ते दत्तकादयो योजनं सपिण्डीकरणं कुर्युः । द्व्यामुष्यायणपुत्रास्तु तेषु तेषु वर्गेषु मध्ये स्वकीयेन पित्रा तत्पूर्वाभ्यां च द्वाभ्यां तस्य तस्य प्रेतस्य सपिण्डीकरणं कुर्युः । द्व्यामुष्यायणपौत्रस्तु स्वेन पित्रा द्व्यामुष्यायणेन च पितामहेन तत्पित्रा चैकेन

तत्समं तत्तद्वर्गोत्पन्नं तेन तेन योजयेत्। द्व्यामुष्यायणप्रपौत्रस्तु गौणपितृवर्गमध्यस्थितं प्रेतं योजयेद्वा न वा। एषा हि गौणपितृसंततिस्त्रिपौरुष्येव। यथा दत्तकादिभिः सर्वपितृवर्गसंबन्धिनः सपिण्डीकरणं कार्यं तथैवामावास्यादौ साधारणे काले सर्ववर्गसंबन्धेन नैयमिकं श्राद्धं कर्तव्यमित्येतद्वक्तुमुक्तं साधारणेषु कालेषु विशेषो नास्ति वर्गिणामिति। मृताहे त्वेकमुद्दिश्येति। यो यस्मिन्नहनि मृतस्तस्मिन्नहनि तु यच्छ्राद्धं तत्तस्यैव नान्यस्येति। तदेवमेतत् सिद्धं, यावन्तः पितामहाः प्रपितामहाः स्युस्तावतां द्व्यामुष्यायणैरमावास्यादिश्राद्धेषूद्देशं कृत्वा पृथक्पिण्डाः प्रदेयाः। एकैकस्मिन् वा पिण्डे तावतां नामानि कीर्तनीयानि।". केवल...नास्त्येव—There is no such thing as a *kevaladattaka,* because no text enjoins the taking of such a one. यद्यपि...नोक्तः although the *kevaladattaka* is not mentioned expressly by that particular word. पूर्वोक्तमनुवचनेन—by the verse गोत्ररिक्थे &c. (मनु. IX. 142). The argument is that मनु॰ speaks of the complete cessation of all relation with the natural father and that in the case of the द्व्यामुष्यायण there is admittedly no such cessation and therefore it follows by implication (अर्थात्) that Manu is speaking of another variety of दत्तक (*i. e.* केवलदत्तक). ऊर्ध्वं...पञ्चमात्—The preceding sūtra is असमानप्रवरैर्विवाहः. ऊर्ध्वं...पञ्चमात्—हरदत्त explains 'पितरमारभ्य तद्बन्धुवर्गे गण्यमाने सप्तमाच्छिरस ऊर्ध्वं जातां कन्यकामुद्वहेत्। मातरमारभ्य बन्धुवर्गे गण्यमाने पञ्चमाच्छिरस ऊर्ध्वं जातामुद्वहेत्। बीजिनश्च सप्तमादूर्ध्वमिति चकारात्सिध्यति। यथा क्षेत्री वन्ध्यो रुग्णो वा देवरं प्रार्थयते मम क्षेत्रे पुत्रमुत्पादयेति। यद्वा संतानक्षये विधवां गुरवो नियुञ्जते दृष्टं विचित्रवीर्यक्षेत्रे सत्यवतीवाक्याद् व्यासो धृतराष्ट्रादीनुत्पादितवानिति। यथाह याज्ञवल्क्यः—अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः। उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः॥ इति तद्विषयमेतद्बीजिनश्चेति।'. The द्व्यामुष्यायण has relationship with both the fathers. He is a *sapiṇḍa* of the natural father from whom he is born (बीजिन्). नील॰ puts forward a specious argument. गौतम lays down rules about prohibited degrees for marriage. In doing so he does not take for granted what is known from other works. He is simply summarising the rules that obtained among respectable people of his day. It is doubtful whether he has the केवलदत्तक in view. Just as

मनु says 'असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः। सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥' (III. 5), so गौतम says that the parties must be beyond seven degrees on the father's side and adds that they must be beyond seven degrees in the line of the *bījī* also. It is difficult to see how Gautama's rule leads to the establishment of the existence of केवलदत्तक. अतो...वाच्यः Therefore, in order to make the words of Gautama have their full scope (in order to give them a purpose of their own), the केवलदत्तक must be admitted. On ऊर्ध्वं...पञ्चमात्, the दत्त. मी. says "तत्र बीजिग्रहणं दत्तकाद्युत्पादकानां सर्वेषामपि संग्रहार्थं न केवलं क्षेत्रजोत्पादकस्यैव 'य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः। यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥' इति मनुस्मरणात् (मनु. 9. 181)। तस्य ते पुत्रा इति पुत्रत्वप्रतिपादनं सापिण्ड्यप्रतिपादनार्थं न तु पुत्रत्वोत्पादनार्थम्, 'पुत्रान्द्वादश यानाह' (मनु 9. 158) इत्यादिप्रतिग्रहीतृपुत्रत्वप्रतिपादनविरोधात्। नेतरस्य प्रतिग्रहीतुरित्यर्थः।" (p. 85). तत्र...रुक्तत्वात्—This refers to the verse गोत्ररिक्थे &c. प्रवराध्याय—In the श्रौतसूत्रs there is a chapter dealing with *pravaras*. It is not possible to say from what work this quotation is taken. The दत्तकमीमांसा speaks of this verse as a स्मृति passage quoted in the प्रयोगपारिजात (p. 11 and p. 101). गोत्र and प्रवर are two different but allied topics. They both determine prohibitions about marriage. A man cannot marry a girl born of the same *gotra* as his, and also a girl whose father's प्रवर is the same as his. The *gotras* may be different, but one or more प्रवरs of two different *gotras* may be the same, as, for example, in the case of शाण्डिल्य and काश्यप *gotras*. 'गोत्रलक्षणमाह प्रवरमञ्जर्यां बौधायनः। विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोथ गौतमः। अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः। सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमिति' निर्णय॰. प्रवरs are those whose names are recited by the sacrificer at the time of selecting the *ṛitviks* at a sacrifice. According to others प्रवरs mean the ancestors of the founders of each *gotra*. Some *gotras* have only one *pravara*, some have three *pravaras* and some have five. शौङ्गशैशिरयोर्यथा—The

आश्व. श्रौ. सू. says that from a male belonging to the शैशिरिs, a son was born to the wife of one who belonged to the S'auṅgas. 'अथ य एते द्विप्रवाचना यथैतच्छौङ्गशैशिरयः । भरद्वाजा ह शुङ्गाः कताः शैशिरयः । तेषामुभयतः प्रवृणीतैकमितरतो द्वावितरतः ।' आश्व. श्रौ. सू. (उत्तरषट्क 6. 13). The वृत्ति of नारायण explains 'य एते द्विप्रवाचना ऋषिद्वयव्यपदेश्या यथैते शौङ्गशैशिरा द्व्यामुष्यायणाः शौङ्गेयस्य क्षेत्रे शैशिरेयबीजोत्पन्नानां वंशाः, अन्येषां वा भिन्नार्षेयक्षेत्रजोत्पन्नानां वंशा इत्येवोदाहरणम् । शौङ्गशैशिरग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । सर्वे ते भिन्नार्षेयाः । यस्माद्भरद्वाजाः शुङ्गास्तेषामयं प्रवरः आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति । कताः शैशिरयस्तेषां वैश्वामित्रकात्याक्षीलेति ।'. *Vide* also आप. श्रौ. सू. 24. 7. 2–5 for शुङ्गशै०. शैशिरिs are a subdivision of the *Katas* who are a branch of the विश्वामित्र *gotra*. The निर्णय० remarks 'अथ द्विगोत्राः । शौङ्गशैशिरीणामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजकात्याक्षीलेति पञ्च कात्याक्षीलयोः स्थाने शौङ्गशैशिरिर्वा आङ्गिरसकात्याक्षीलेति त्रयो वा एषां भरद्वाजैर्विश्वामित्रैश्चाविवाहः ।'. The descendants of the द्व्यामुष्यायण शौङ्गशैशिरि cannot marry any one in the भरद्वाज and विश्वामित्र *gotras*. On the verse द्व्यामुष्यायणका ये स्युः the दत्त. मी. remarks (p. 101) "दत्तकादीनां च द्व्यामुष्यायणत्वे इदं वचनं, 'नित्यानां द्व्यामुष्यायणानां' इति सत्याषाढवचनं च प्रमाणम् ।". मानवीयेन—This refers to गोत्ररिक्थे &c. (मनु. 9. 142). The conflict between the two texts (of the प्रवराध्याय and of मनु) leads to the inference that the former refers to द्व्यामुष्यायणदत्तक and the latter to केवलदत्तक. अत एव...भट्टसोमेश्वरः—The author now digresses into a question that very much exercised the minds of all writers on धर्मशास्त्र. In the महाभारत we are told that सुभद्रा was the daughter of वसुदेव and the sister of वासुदेव (कृष्ण). ममैषा भगिनी पार्थ सारणस्य सहोदरा । सुभद्रा नाम भद्रं ते पितुर्मे दयिता सुता ॥ यदि ते वर्तते बुद्धिर्वक्ष्यामि पितरं स्वयम् । अर्जुन उवाच । '**दुहिता वसुदेवस्य वासुदेवस्य च स्वसा** ।' आदिपर्व 219. 17–18. कुन्ती, the mother of अर्जुन, and वसुदेव, the father of सुभद्रा, were the children of शूर. So अर्जुन in marrying सुभद्रा married his maternal uncle's daughter who is a very near *sapiṇḍa* relation. A man was prohibited from marrying a girl who was a *sapiṇḍa* on the mother's side within five degrees. 'अविप्लुत-

ब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत्। अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम्॥... पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥' याज्ञ० (I. 52–53); 'गृहस्थो... असमानार्षेयामस्पृष्टमैथुनामवरवयसीं सदृशीं भार्यां विन्देत। पञ्चमीं मातृबन्धुभ्यः सप्तमीं पितृबन्धुभ्यः।' व. ध. सू. 8. 1–2. सुभद्रा and अर्जुन were the grand-children of शूर, सुभद्रा being only third from him, who was the maternal-grand-father of अर्जुन. So she came well within the prohibition mentioned above. We learn from the बौधायनधर्मसूत्र (I. 1. 17–24) that मातुलसुतापरिणयन was one of the five usages peculiar to the south, about which there was a conflict of views, Baudhāyana himself condemning those usages because they were opposed to authoritative *smṛtis* and to the usages of the शिष्टs. *Vide* notes p. 16 above. Numerous writers condemn the marriage with a maternal uncle's daughter. Among southern writers, the author of the स्मृतिचन्द्रिका and माधवाचार्य try to support it and quote the शतपथब्राह्मण and a passage from the *khilas* in favour of it[1]. Even दाक्षिणात्य writers like शंकरभट्ट, the father of नीलकण्ठ, were against the practice of मातुलसुतापरिणयन. भट्टोजि in his चतुर्विंशतिमतसंग्रह (p. 49) says 'एतेन कृष्णार्जुनादीनां मातुलकन्यापरिणयोपि युगान्तरीयत्वान्न विरुध्यते। आधुनिकानां तु तदाचारोऽनाचार एव।'. कुमारिलभट्ट in his तन्त्रवार्तिक makes very scathing remarks against this practice. 'स्वमातुलसुतां प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु तुष्यति।' p. 129 (तन्त्रवार्तिक). The तन्त्रवार्तिक, while discussing the scope of सदाचार (in connection with पू. मी. सू. I. 3. 7.), finds numerous lapses from right conduct in the case of the great men of the past and tries to explain away many of these so-called violations of good conduct. The charge brought against वासुदेव and अर्जुन, the two central figures of the महाभारत, is "वासुदेवार्जुनयोः प्रतिषिद्धमातुलदुहितृरुक्मिणीसुभद्रापरिणयनं, 'उभौ मध्वासवक्षीबौ'

---

1. The passage from the शतपथ is 'तस्मात्समानादेव पुरुषादत्ता चाद्यश्च जायेते इदं हि चतुर्थे पुरुषे तृतीये संगच्छामहे इति विदेवं दीव्यमाना जात्या आसते।' I. 8. 3. 6. The खिल passage is 'आयाहीन्द्र पथिभिरीळितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व। तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिव॥'.

a maternal uncle's daughter. कुमारिल asks 'how would कृष्ण, who gave vent to those lofty sentiments of the Gītā quoted above and who was the exemplar of all virtues to the world, encourage a usage that was sinful?'. So this explanation of सुभद्रा being called a sister though she was a very distant relative is referred to in the text in the words 'वार्तिकोक्तं...समाधानं' (the explanation offered by the वार्तिक *i. e.* by the तन्त्रवार्तिक, *viz.* the assumption of a distant relationship between कृष्ण and सुभद्रा). Mandlik is not right in his translation (p. 62) 'by an explanation founded on a Vārtika text that there was no relationship (between Arjuna and Subhadrā) after adoption'. शूरेण...मात्रपरत्वमेव चोक्त्वा—पृथा, the daughter of शूर, was given by him to his friend कुन्तिभोज in adoption and therefore she came to be called कुन्ती. See महाभारत, आदिपर्व chap. 111 'शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताभवत्। तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि॥ पितृष्वस्रीयाय स तामनपत्याय भारत। अग्र्यमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यं स सत्यवाक्॥ अग्रजामथ तां कन्यां शूरोनुग्रहकाङ्क्षिणे। प्रददौ कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने॥ 1—3. In the न्यायसुधा an objection is raised that, कुन्ती being given in adoption, there was cessation of relationship with the family of her birth (*viz.* शूर's family) according to Manu's verse (गोत्ररिक्थे जनयितुः &c. IX. 142) and that therefore Arjuna, her son, could very well marry सुभद्रा, even if she was the real daughter of वसुदेव, and that there was no necessity to assume distant relationship. "नन्वर्जुनमातुः पृथाया वसुदेवभगिन्याः पित्रा शूरेण कुन्तिभोजाय दुहितृत्वेन दत्तत्वात्, 'पिण्डरिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्रिमः क्वचित्' इति वचनात् सापिण्ड्यनिवृत्तेर्वसुदेवाङ्गजाताया अपि सुभद्रायाः पृथात्मजस्यार्जुनस्य परिणयनविरोधपरिहारसंभवाद् व्यवधानकल्पनमनर्थकमिति" न्यायसुधा (p. 195). This objection is referred to as 'शूरेण...मनुवचनेनोक्त्वा' in the text. It is answered by the argument that, though पृथा was given in adoption to कुन्तिभोज and अर्जुन was her son, still, there is an explicit prohibition in the text of गौतम (ऊर्ध्वं

सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च &c.) about marrying one in the line of the natural father (within certain degrees). पृथा's natural father was शूर and if सुभद्रा was really the daughter of वसुदेव, she would be बीजसंतानजा with reference to पृथा's son. So the result of admitting सुभद्रा to be the real daughter of वसुदेव would be to make her ineligible for marriage with अर्जुन. All this is expressed by the words 'अस्य गौतमीयस्य...परिणेयेत्याशङ्क्य' in the text. The words of सोमेश्वरभट्ट are "यद्यपि अर्जुनः कुन्तीभोजदत्तायाः पुत्रस्तथापि 'ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यः बीजिनश्च' इति निषेधात् वसुदेवाङ्गजा तस्यापरिणेयेत्याशयः।" न्यायसुधा. All this discussion serves the purpose of establishing that there are two kinds of दत्तक, केवल and द्व्यामुष्यायण. कुन्ती was केवलदत्त्रिम and therefore the objector could speak of सापिण्ड्यनिवृत्ति and was met by simply relying on a prohibition as to marriage. अस्य...मात्रपरत्वमेव चोक्त्वा—the words of गौतम are interpreted as merely forbidding a marriage with a girl born in the line (संतान) of the natural father (and not as positively laying down a rule about सापिण्ड्य). यत्तु...बन्धनम्—Some writer said that सोमेश्वर declared that, on the strength of गौतम's text (ऊर्ध्वं सप्तमात् &c), कुन्ती was connected by सपिण्ड relationship with the family of शूर for seven generations. नील० replies that the view is due simply to the fact that the writer has not well studied the work of सोमेश्वर. तेन...बोधकत्वम्—This contains the reason of the remark तद्ग्रन्था...न्धनम्. Who the writer here criticised is it is difficult to say. But the निर्णयसिन्धु of कमलाकर (a cousin of नील०) contains a similar view 'भट्टसोमेश्वरेणापि पृथायाः कुन्तिभोजस्य पालककन्यात्वेपि ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्चेति गौतमोक्तेर्दत्त्रिमायाः पृथाया जनकस्य शूरसेनस्य कुलेपि साप्तपौरुषं पालककुलेपि तावदेव सापिण्ड्यमुक्तं अपि वा कारणाग्रहणे (पू. मी. सू. १. ३. ७) इत्यत्र।' निर्णय० (III परि० पूर्वार्धे). तेन=सोमेश्वरेण. We saw above that an objector first spoke of सापिण्ड्यनिवृत्ति in the case of पृथा (from her father's family) on the strength of Manu (IX. 142) and that then in answer Gautama's text was cited as

forbidding marriage with one in the line of the natural father (बीजि or जनक). सोमेश्वरभट्ट uses the very word निषेधात् (in the quotation cited above). सोमेश्वर did *not* say that that text of Gautama conveyed that there was *sapiṇḍa* relationship (of the दत्त्रिम) for seven generations in the family of birth. एवं...सिध्यति thus the two kinds of adopted sons being established, the agreement 'this belongs to us both' follows (as a matter of course in the case of the द्यामुष्यायण). That agreement has a seen purpose in that it conveys to the adopter that the son he is taking will be a द्यामुष्यायण. पालक...सापिण्ड्यम्—The मिता० (on याज्ञ० I. 52-53) has elaborated the theory of सपिण्ड relationship as based on the persistence of the particles of the same body *i. e.* on the fact of being descended from the same common ancestor. But this may make सपिण्ड relationship extend too far and so the limitation was introduced that if relationship were traced through the father of a man, सपिण्ड relationship extended up to only seven degrees and, if traced through the mother of a man, up to only five degrees. That is, a man and his six paternal ancestors and the six descendants of himself and of his six ancestors are his *sapiṇḍas* on the father's side. Similarly a descendant within five degrees of his mother's father, grand-father and great-grand-father would be his *sapiṇḍa* (in counting these five and seven degrees we have always to include in the calculation the ancestor and the descendant whose सापिण्ड्य is in question). 'एवं यत्र यत्र सपिण्डशब्दस्तत्र तत्र साक्षात्परम्परया वा एकशरीरावयवान्वयो वेदितव्यः।...असपिण्डामित्यत्रैकशरीरान्वयद्वारेण साक्षात्परम्परया वा सापिण्ड्यमुक्तम्। तच्च सर्वत्र सर्वस्य यथाकथंचिदनादौ संसारे भवतीत्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह। पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा।...अतश्चायं सपिण्डशब्दोऽवयवशक्त्या सर्वत्र प्रवर्तमानोपि निर्मन्थ्य पङ्कजादिशब्दवन्नियतविषय एव। तथा च पित्रादयः षट् सपिण्डाः, पुत्रादयश्च षट्, आत्मा च सप्तमः। संतानभेदेपि यतः संतानभेदस्तमादाय गणयेद्यावत्सप्तम इति सर्वत्र योजनीयम्। तथा च मातरमारभ्य

तत्पितृपितामहादिगणनायां पञ्चमपुरुषवर्तिनी मातृतः पञ्चमीत्युपचर्यते । एवं पितरमारभ्य तत्पित्रादिगणनायां सप्तमपुरुषसंतानवर्तिनी पितृतः सप्तमीति ।' मिता॰. स्वगोत्रेण—the idea is that even if a man takes a सगोत्र in adoption the latter becomes his progeny (गोत्र=संतति) by the rites (of adoption) alone, but there is no सपिण्ड relationship created by the rite of adoption. The दत्त. मी. remarks 'विधिनैव गोत्रतां यान्तीति नियमः' (p. 81) and 'सगोत्रमध्ये कृतास्ते विधिना गोत्रतां संततित्वं यान्ति परं तु तैः सह विधिना सापिण्ड्यं न विधीयते नोत्पद्यते इत्यर्थः। सगोत्रेष्वपि सापिण्ड्यानुत्पत्तौ परगोत्रे सुतरां सापिण्ड्यानुत्पत्तिरुक्ता ।' (p. 86). बीजवप्तुः—of the natural father. The words पञ्चमी, सप्तमी go with सपिण्डता and refer to what is said above about सपिण्ड relationship being limited to seven degrees on the father's side and five degrees on the mother's side. गोत्रित्वं पालकस्य च—the sons adopted and others take the *gotra* of their adoptive father (though they have सपिण्ड relationship with the natural father's family for seven generations). दत्त. मी. remarks 'जनकस्य सपिण्डता अस्त्येव दानादिनापि न निवर्तते तस्या अवयवरूपान्वयतया यावच्छरीरं दुरपनेयत्वात् ।' (p. 85). धर्मार्थे—This is ascribed to देवल in the दत्त. मी. धर्मार्थे—refers to the fact that sons are adopted for repaying the debt due to ancestors and for averting the fall in hell. 'नापुत्रस्य लोकोस्ति' ऐ. ब्रा. तत्तद्गोत्रेण—refers to the fact that one of a different *gotra* may be adopted. अंश...णित्वं being participators in the share (of property) and in the funeral cake. The word केवलं suggests according to the दत्त. मी. that they have *no* सापिण्ड्य with the adoptive father. 'केवलशब्देन सापिण्ड्यमेव निरस्तवान् गोत्रांशपिण्डानां विधानात्' दत्त. मी. (p. 87) and 'तस्मादत्र दत्तके न परिग्रहीतृसापिण्ड्यं किंतु जनककुल एव साप्तपौरुषिकं सापिण्ड्यमिति सिद्धम् ।' (p. 88). But the निर्णय॰ quotes the सापिण्ड्यमीमांसा as saying that these words do not altogether negative सापिण्ड्य with the adoptive father, but negative सापिण्ड्य for seven generations. 'तत्पालककुले साप्तपौरुषं सापिण्ड्यं नेत्येवंपरं न तु सर्वथा सापिण्ड्यनिषेधपरमिति सापिण्ड्यमीमांसायाम्' निर्णय॰.

अनाकराणि—without any authority. The word आकर is often used in the sense of 'original authoritative work on any particular S'āstra'. For example, the तत्त्वबोधिनी (commentary on the सिद्धान्तकौमुदी) applies the word आकर to the महाभाष्य of पतञ्जलि 'अत्राहुः—संज्ञाजातिक्रियाशब्दान् हित्वान्ये गुणवाचिनः। चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरित्याकरग्रन्थनिष्कर्षादेव निर्णय इति' on पा. IV. 1. 44 (वोतो गुणवचनात्). The निर्णय० also says the same about these verses. 'वस्तुतस्तु पूर्ववचसां महानिबन्धेषु क्वाप्यनुपलम्भादपरार्कादिलिखनाभावात्पूर्वोक्ताव्यवस्थायाश्च प्रातिभज्ञानतुल्यत्वाद्यैरेतल्लिखितं तेषामेव शोभते।' निर्णय० (परि० III पूर्वार्ध.). साकरत्वे...दनार्थम्—Even if the three verses be regarded as authoritative, yet they only declare that the द्व्यामुष्यायण has no सपिण्ड relationship for seven generations in the family of the adopter. पूर्वोक्तगौतमीयेन—by the sūtra ऊर्ध्वं सप्तमात् &c. मानवीयेन—by the verse गोत्ररिक्थे &c. सापिण्ड्यनिर्णये—नील० appears to refer to the सापिण्ड्यनिर्णय of श्रीधरभट्ट, who seems to have been a paternal grand-uncle of नीलकण्ठ. It is therefore that नीलकण्ठ says केषांचिन्मान्यानां लेखः. The words of the सापिण्ड्यनिर्णय (Deccan College Ms. no. 128 of 1895–98 folio 26) are 'तथा दत्तकृत्रिमयोर्यदि जनकगोत्रेणोपनयनादिसंस्कारः तदा तयोर्जनककुले मातृतः पितृतश्च साप्तपौरुषं पाञ्चपौरुषमेवावयवान्वयसापिण्ड्यं पितृतः सप्तमादिति। येन च तौ लब्धौ तत्कुले मातृतः पितृतश्चोर्ध्वं त्रिपुरुषमेव निर्वाप्यसापिण्ड्यं तत्तु त्रयाणामेव तेषां पित्रादीनां निर्वाप्यत्वात्। यदा तु तयोर्नोत्पादकगोत्रेण संस्कारः तदा तयोर्लब्धपितृकुले संस्कृतयोर्मातृतः पितृतश्च पाञ्चपौरुषं साप्तपौरुषं च निर्वाप्यसापिण्ड्यं पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वमिति न्यायात्। न च तेनैव न्यायेनोत्पादकगोत्रे संस्कृतयोर्लब्धकुलेपि साप्तपौरुषादिसापिण्ड्यापत्तिः शंक्या। तत्पक्षे लब्धुः पितृत्वाभावेन पितृतः सप्तमादिति न्यायाप्रसरात्। पितृत्वं हि उत्पादकत्वेन वोपनयनकर्तृत्वेन वा वाच्यम्।'. The views criticized by नील० here were held by the author of the सापिण्ड्यदीपिका, as we learn from the निर्णय० 'सापिण्ड्यदीपिकायां तु दत्तक्रीतादीनां जनकगोत्रेणोपनयने कृते जनककुले साप्तपौरुषं सापिण्ड्यं पालकमातापितृकुले त्रिपुरुषम्। पिण्डनिर्वापान्निर्वाप्यलक्षणं त्रिपुरुषं सापिण्ड्यम्। पालकगोत्रेणोपनयने तत्कुले साप्तपौरुषमित्युक्तम्। तन्न। चूडोपनयसंस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः। दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते। इति कालिकापुराणादुपनयनोत्तरं दत्तकनिषेधात्। त्रिपुरुषमित्यत्रापि मूलं मृग्यम्।'. It will be

noticed that कमलाकर, a cousin of नीलकण्ठ, did not allow adoption of a boy after his उपनयन was performed and relied upon the कालिकापुराण for support, while नील॰ allowed such an adoption and held that the passage from the कालिकापुराण was not quite reliable. प्रतिग्रहीतरि त्रिपुरुषं—the idea seems to be similar to the one contained in the words तस्मादेषा त्रिपौरुषी above (text p. 116, l. 16). मुख्यपितृत्व—as opposed to गौण. A man becomes द्विज by उपनयन; so उपनयन is his second birth. Therefore the argument is that a पिता is one from whom a man is born or who performs the man's उपनयन. न च ..नियतम्-पितृत्व and सापिण्ड्य are not co-extensive (*i. e.* we cannot assert that wherever there is सापिण्ड्य there is पितृत्व, nor can we assert that where there is पितृत्व there is सापिण्ड्य). If we asserted the latter proposition (*viz,* where there is पितृत्व there is सापिण्ड्य), it would fail in the case of केवलदत्तक, who according to मनु, has no सापिण्ड्य with his natural father. As पितृत्व and सापिण्ड्य are not co-extensive, supposing for argument that the adopter of a son whose उपनयन is performed in his family of birth is not a पितृ of the son adopted, it would not necessarily follow (from the supposed absence of पितृत्व in the adopter) that between the adopter and the adopted son there would be no सापिण्ड्य. नील॰ argues that, even granting that the adôpter is not the मुख्यपिता of a boy taken in adoption after the latter's उपनयन, on adoption there is the same सपिण्ड relationship between the two as there is when adoption takes place before उपनयन.

Page 120, line 10—page 122, line 7. अज्येष्ठ... कारः—there is power to give only that son who is not the eldest. सर्वेषाम्—supply वर्णानाम्. कालादि—the year of the era (विक्रम or शालिवाहन), month, fortnight, *tithi* &c. मातृकापूजा—for the मातृs see above (notes p. 89). वृद्धिश्राद्ध—is a श्राद्ध performed when there is an addition to the family or a joyous

occasion (like marriage). 'वृद्धौ यत्क्रियते श्राद्धं वृद्धिश्राद्धं तदुच्यते' भविष्यपुराण quoted in मद. पा. (p. 476); 'एवं प्रदक्षिणावृत्को वृद्धौ नान्दीमुखान् पितॄन्। यजेत दधिकर्कन्धूमिश्रान् पिण्डान् यवैः क्रियाः ॥' याज्ञ. I. 250 ; 'उत्सवानन्दसंतानयज्ञोद्वाहादिमङ्गले। मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ॥ ततो मातामहानां च विश्वेदेवास्तथैव च।' मत्स्यपुराण quoted in मद. पा. p. 631; see आश्वलायनगृह्यपरिशिष्ट chap. II. The वृद्धिश्राद्ध is also called आभ्युदयिकश्राद्ध or नान्दीश्राद्ध. कुण्डलां...मधुपर्कादि—see above 'वाससी कुण्डले...आचार्य धर्मसंयुक्तं' (text p. 109, l. 9). मधुपर्क—it was so called because it was an offering of मधु and दधि or of दधि and सर्पिः made to an आचार्य after he is chosen for a rite or any honoured guest like a स्नातक, or king, father-in-law, son-in-law, maternal uncle &c. 'ऋत्विजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेत्। स्नातकायोपस्थिताय। राज्ञे च। आचार्यश्वशुर-पितृव्यमातुलानां च। दधनि मध्वानीय। सर्पिर्वा मध्वलाभे। विष्टरः पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं मधुपर्को गौरित्येतेषां त्रिस्त्रिरेकैकं वेदयन्ते।' आश्व. गृ. सू. I. 24. 1—7. स्थण्डिलोल्लेखन marking out lines on the sacrificial ground (slightly raised and levelled). 'अथ होष्यन्धर्मे किंचिदुच्छ्रिता समाऽकृत्रिमा भूमिः स्थण्डिलमुच्यते तदिषुमात्रावरं सर्वतो गोमयेन प्रदक्षिणमुपलिप्य यज्ञियशकलमूलेनोल्लिख्य' आश्व. गृह्यपरिशिष्ट I. 14. अन्वाधाने...आज्येन *vide* the स्थालीपाकप्रयोग in the नारायणभट्टी for the words चक्षुषी आज्येन. आज्योत्पवन—see above (notes p. 170). स्वशाखोक्तां कामस्तुतिं—In the आश्व. श्रौ. सू. (5. 13) occurs the following कामस्तुति 'क इदं कस्मा अदात्कामः कामायादात्कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामं समुद्रमाविश कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते वृष्टिरसि द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी प्रतिगृह्णातु'. This occurs in the अथर्ववेद III. 29. 7, where we have कामः समुद्रमाविवेश. The passage is repeated and explained in तै. ब्रा. 2. 2. 5. 5-6. Vide आप. श्रौ. सू. 14. 11. 2 where the reading is 'क इदं...कामः कामाय कामो दाता...कामैतत्ते एषा ते काम दक्षिणा उत्तानस्त्वाङ्गीरसः प्रतिगृह्णात्विति'. आज्यभाग—These are two offerings made to Agni and Soma respectively to the north-east and south-east of the आहवनीय fire. 'अथाज्यभागौ जुहोत्यग्नये स्वाहेत्युत्तरार्धपूर्वार्धे सोमाय स्वाहेति दक्षिणार्धपूर्वार्धे समं पूर्वेण' आप. गृ. सू. I. 2. 6 (com. अथ आघारानन्तरमर्थकृत्यमप्यकृत्वा आज्यभागनामकावपूर्वौ होमौ जुहोति). In the तैत्तिरीयसंहिता (II. 6. 2. 1) we read

'चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ यदाज्यभागौ यजति चक्षुषी एव तद्यज्ञस्य प्रतिदधाति ।'. व्यस्त...हुत्वा—having offered with the व्याहृतिs separately (व्यस्त) and also together (समस्त). The व्याहृतिs are the three mystical syllables भूः, भुवः, स्वः. Sometimes they are said to be seven भूः, भुवः, स्वः, महः, जनः, तपः and सत्यं, the first three being called महाव्याहृतयः. The offerings will be accompanied with the incantations as follows:—ओं भूः स्वाहा, ओं भुवः स्वाहा, ओं स्वः स्वाहा, ओं भूर्भुवः स्वः स्वाहा. Compare अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः । वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुवःस्वरितीति च ॥ ओंकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः । त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥' मनु. II. 76 and 81. In the मानवगृह्यसूत्र (edited by Dr. Knauer) we have तुभ्यमग्ने पर्यवहन् and अग्नेः for अग्ने, the whole verse being 'तुभ्यमग्ने पर्यवहन् सूर्यां वहतुना सह । पुनः पतिभ्यो जायां दा अग्ने प्रजया सह ॥'.

Page 122, line 8—page 123, line 16. ऋणं...भाजयेत् after paying off the debt and what was bestowed (*i. e.* promised) through affection (by the father), one should divide the rest. यच्छिष्टं...पिता—compare याज्ञ. II. 117 'विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृणं समम् ।'. 'अविभक्तैः कृतमृणं यस्तिष्ठेत्स दद्यात् । पैतृकमृणमविभक्तानां भ्रातॄणां च । विभक्ताश्च दायानुरूपमंशम् ।' विष्णुध. सू. 6. 34-36. अपरार्क (p. 722) explains पितृदाय as 'नवश्राद्धानि' and quotes गौतम as laying down 'नवश्राद्धं सह दद्युः'. स एव धर्मार्थं &c—अपरार्क (p. 723) seems to attribute it to कात्यायन. This verse is variously interpreted. नील० explains that sons should divide the paternal wealth that is found (दृश्यमान) and the debts that are incurred by the father himself and (the debt for) whatever the father has promised for religious purposes and out of affection and that out of the paternal wealth there can be no deduction for any thing except these. अपरार्क explains स्वनियोजितं &c as 'स्वस्मिन्पुत्रे त्वयैतदपाकरणीयमृणमिति पित्रा नियोजितं तद्दृश्यमानमुपलभ्यमानं विभजेत्, न तु पैतृकाद्धनात्तदपाकृत्य धनविभागः कार्य इति ।'. The स्मृतिच० (व्य. p. 264) similarly explains 'यच्च स्वेनैव पित्रा पुत्रैरपाकरणीयमिति

नियोजितं तदेतत्रिविधमृणं दृश्यमानं ज्ञायमानं विभजेदेवेत्यर्थः ।'. अदृश्यमानशङ्कायाम्—If there is a suspicion that there is some (paternal wealth) not brought forward for division (*i. e.* concealed). प्रत्यय means 'दिव्य' according to अपरार्क. गृहोपस्क... ...कर्मिणः house-hold utensils, animals carrying burdens, milch cattle, ornaments and slaves. 'गूढद्रव्यवञ्चनाशङ्कायां कोशाख्यं दिव्यं भृगुरब्रवीदित्यर्थः' स्मृतिच. (व्य. p. 273). The word कोश here forbids the employment of other ordeals. The स्मृतिच॰ quotes a verse from बृहस्पति which is very similar 'गृहोपस्करवाह्यादिदोह्यालंकारकर्मिणः । दृश्यमाना विभज्यन्ते गूढे कोशो विधीयते ॥'. शङ्का...त्वे in inspiring or securing confidence when there is a suspicion at the time of partition among heirs and when there are several persons on whom the burden of proof lies (in various ways).

Page 123, line 17—page 131, line 7. विद्याधन gains of learning or science. In modern times the tendency of judicial decisions is to widen the scope of विद्याधन and to make it the self-acquired property of the acquirer. Reading this verse of मनु with मनु 9. 208 and याज्ञ॰ II. 118-119 it follows that the विद्या must have been acquired without detriment to the paternal wealth (पितृद्रव्यानुपघातेन or पितृद्रव्याविरोधेन). Courts have laid down that mere rudimentary education would not make the earnings of a member of a joint family liable to be partitioned among other members. The family must have incurred special expenses for one member out of all proportion to its status and to the expenses incurred for other members in order to entitle other members to claim a share in the income earned by the member specially trained. *Vide* L. R. 45 Indian Appeals p. 41 and I. L. R. 2 Lahore p. 40 (P. C.). मैत्रमौद्वाहिकं what is acquired from a friend as a gift or at the time of marriage. माधुपर्किक—what is obtaind as a

present when मधुपर्क is offered to an honoured guest. For मधुपर्क see notes p. 208. A cow was often presented at the time of मधुपर्क. विद्याधन is further on elucidated by quoting कात्यायन. सौदायिकं—this is defind with reference to a woman by कात्यायन quoted below on स्त्रीधन (ऊढया कन्यया &c. text p. 155 ll. 6-7). The दायभाग explains 'पितृपितृव्यादिभ्यः स्वदायसंबन्धिभ्यः प्रसादादिना लब्धं सौदायिकम्' (p. 169). पितृद्रव्या...र्जितम्—this is to be connected with each of the four kinds of acquisitions mentioned, *viz.* मैत्रं, औद्वाहिकं, क्रमादभ्यागतं उद्धृतं, विद्यालब्धम्. The result is that if a man confers an obligation on a friend with paternal wealth and the friend makes a gift in return or if a man pays a large sum to the father of his bride out of ancestral estate in order to induce him to give his daughter and the father of the bride makes a gift at the time of marriage, then both these gifts are liable to be partitioned among all the coparceners. The मिता० makes this clear 'तथा च पितृद्रव्यविरोधेन प्रत्युपकारेण यन्मैत्रम्, आसुरादिविवाहेषु यल्लब्धम्, तथा पितृद्रव्यव्ययेन यत्क्रमायातमुद्धृतम्, तथा पितृद्रव्यव्ययेन लब्धया विद्यया यल्लब्धं तत्सर्वं सर्वैर्भ्रातृभिः पित्रा च विभजनीयम् ।'. The मिता० further says that if a man acquired by प्रतिग्रह anything even without detriment to the father's estate, it is liable to be partitioned and that this was the usage in those days. 'पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य सर्वशेषत्वादेव पितृद्रव्याविरोधेन प्रतिग्रहलब्धमपि विभजनीयम् ।...तथा पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य भिन्नवाक्यत्वे प्रतिग्रहलब्धस्याविभाज्यत्वमाचारविरुद्धमापद्येत । एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना (9. 208) अनुपघ्नन्पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत्। दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥ इति । श्रमेण सेवया युद्धादिना ।' मिता०. विश्वरूप differs from the मिता०. The दायभाग also does not accept this. 'तदयमर्थो यया कयाचिद्विद्यया यल्लब्धमर्जकस्यैव तन्नेतरेषां प्रदर्शनार्थं तु कात्यायनेन विस्तरेणोक्तं श्रीकरादिभ्रमनिरासार्थम् । अतः स्वज्ञानख्यापनादिना यत्प्रतिग्रहलब्धं तदपि विद्याधनमेव ।' (p. 196). The words पितृ...र्जितम् are not to be taken as a separate sentence altogether. For if that were so the result would be that a gift from a friend or at marriage, though obtained by using paternal

wealth, will not be liable to be partitioned (while if paternal wealth has been employed it should be so liable). The दायभाग says that मैत्र, औद्वाहिक are only illustrative and therefore whatever has been acquired without पितृद्रव्यविनाश is impartible. This is reasonable. 'मैत्रादिग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । एवमादिषु प्रायेणानुपघातसंभवात्' दायभाग p. 168. क्रमाद्...यः He who recovers ancestral property that was lost to the family. The मिताक्षरा, अपरार्क and परा. मा. say that this is so when the property is recovered with the consent of the others. अपरार्क says that, if one recovers without the consent of others, the man who recovers gets one fourth of the estate and then divides the rest equally with others (p. 724). If it is land that is recovered, there is a special rule. पूर्वनष्टां &c.—This verse is ascribed to शङ्ख in the मिता०, the दायभाग, स्मृतिच०, परा. मा. But अपरार्क (p. 724) ascribes it to ऋष्यशृङ्ग and the वि. र. notes that it occurred in the हारीतसंहिता 'यच्च संहितायां हारीतः पूर्वनष्टां तु...तुरीयकम् इति वाक्यं लिखति स्म तच्च स्मृतिमहार्णवकामधेनुकल्पतरुपारिजातप्रभृत्यलिखनादयुक्तमेव ।' (p. 499). क्रमात्—supply अभ्यागतम्. अनुपघ्नन्...लब्धमेव च—There seems to be a confusion between मनु 9. 208 and याज्ञ० II. 119. The latter half of मनु's verse is 'स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ।'. विष्णुध. सू. 18. 42 is the same as मनु. 9. 208. 'स्वयमीहितं वाञ्छितं सत् मित्रादिभ्यो लब्धं'. परभक्तोपयोगेन by using boiled rice (*i. e.* food) belonging to a stranger. 'भक्तशब्दोत्र द्रव्यमात्रोपलक्षणकतया प्रयुक्तः' स्मृतिच० (व्य. p. 274). Construe पणपूर्वकमुपन्यस्ते यत् विद्यया लब्धम्—when a matter has been placed (before an assembly for discussion &c.) with a wager, whatever is gained by learning. The स्मृतिच० explains 'उपन्यस्ते वर्णत्यागादिवैचित्र्येणोपन्यस्ते'. If we read आर्त्विज्यतः, the meaning is 'by performing the work of a ऋत्विक् at a sacrifice'. प्रश्नात् by propounding a question. वि. चि. says 'प्रश्नात् स्वकृतात्' and स्मृतिच० says 'उपपातक्यादिकृतप्रायश्चित्तार्थप्रश्नात्'; 'यत्किंचिद् विद्यायां प्रश्ने निस्तीर्णे अपणितमेव यदि कश्चित्परितोषाद्ददाति' दायभाग p. 194. 'शास्त्रार्थसंदेहे स्वज्ञानशंसनात्' वि. चि. or 'अग्रपूजादौ स्वज्ञान-

ख्यापनात्' स्मृतिच० (व्य. p. 274)—by exhibiting one's knowledge (when there is a knotty *s'āstric* point or when the question is as to who is to be honoured first as the leader among learned Brāhmaṇas). वाद—Disputation with an adversary. प्राध्ययन—eminent or deep learning. मूल्या... भवेत् whatever is obtained (as a reward) over the (proper) price of an article (belonging to the joint family). The reward in such a case belonged to the member who got it. The वि. र. explains 'उचितमूल्यात्पुरुषवृद्धया (? बुद्धया) यदधिकं लभ्यते तदपि तस्यासाधारणमेवेत्यर्थः' (p. 503); 'अल्पमूल्येनैव यद्गुरुद्रव्यं विक्रेत्रा क्रेतरि पुरुषेऽविद्यया दत्तं तत्राप्यधिकभागः क्रेतुरसाधारणः' वि. चि. (p. 136). याज्यतः—from one who is a sacrificer. सामान्यं common to all (*i. e.* divisible by all). परं...पूर्वकम् After vanquishing an adversary in a wager, whatever is obtained by (superior) learning. 'विद्याप्रतिज्ञयेति अहमेवेमां विद्यामधीये इति प्रतिज्ञा तया लब्धम्' वि. र. ऋत्विङ्न्यायेन on the analogy of ऋत्विक् *i. e.* by officiating as a priest (or by making one's knowledge useful to another). नील० says that ऋत्विङ्न्याय means उपदर्शन (*i. e.* superintending or supervising over another's affairs). उप...पाठः—क्रम, जटा, घन are complicated methods of reciting the Vedas, each more complicated than the preceding. In the महाभारत we are told that the क्रमपाठ was arranged by पाञ्चाल बाभ्रव्य (शान्तिपर्व 343. 102–103). Taking the *pādas* 'इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।' the क्रम would be (without accents) 'इदं विष्णुः । विष्णुर्वि । वि चक्रमे । चक्रमे त्रेधा । त्रेधा नि । नि दधे । दधे पदम् । पदमिति पदम् ।'. Taking the *pādas* 'अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्' the जटा would be 'अग्निमीळे ईळेऽग्निमग्निमीळे । ईळे पुरोहितं पुरोहितमीळ ईळे पुरोहितम् । पुरोहितं यज्ञस्य यज्ञस्य पुरोहितं पुरोहितं यज्ञस्य । पुरोहितमिति पुरः हितं । यज्ञस्य देवं देवं यज्ञस्य यज्ञस्य देवम् । देवमृत्विजमृत्विजं देवं देवमृत्विजम् । ऋत्विजमित्यृत्विजम् ।'. Construe कुले पितृतोपि वा विनीतविद्यानां—'कुले पितामहपितृव्यादिभ्यः पितृत एव वा शिक्षितविद्यानां भ्रात्रादीनां यद्विद्याशौर्यप्राप्तं धनं तद्विभजनीयमेव' वि. र. p. 507. 'विद्यात्र शस्त्रशास्त्रयोः' वि. चि. कुटुम्बं बिभृयात्—'बिभृयादित्येकवचननिर्देशाद्यदि विद्यामभ्यस्यतो भ्रातुः कुटुम्बमपरो भ्राता स्वधनव्ययशरीरायासाभ्यां संवर्धयति

तदा तद्विद्योपार्जितधने तस्याप्यधिकारः' दायभाग p. 170. The स्मृतिच॰ explains अश्रुतः as अविद्यः and श्रीकृष्णतर्कालंकार as 'मूर्खः'. भार्ग... श्रुतः—one who has got no promise (from the brother studying at another's expense) that he would give a share of his acquisition (to the brother supporting his family). स्वमर्जितं—The printed text of गौ. ध. सू. is 'स्वयमर्जितमवैद्येभ्यो वैद्यः कामं न दद्यात्' which हरदत्त explains as 'विद्यामधीते इति वैद्यः स्वयमर्जितं विद्यारहितेभ्यो भ्रातृभ्यः कामं न दद्यात्। अदानेपि न प्रत्यवायो दाने त्वभ्युदय इति।'. The reading in the text means that a man who has become learned without help from paternal wealth may, if he chooses, give a share in his acquisitions to his learned brothers (the implication being that if they are not learned he should not give them any share). The reading of the printed editions of गौतम gives expression to what is implied by the reading in the text. The reading in the text is supported by the परा. मा. The दायभाग reads as the printed edition does. The text of कात्यायन (नावैद्यानां &c) means that there is a prohibition against giving self-acquisitions due to learning to brothers that are not learned. न अकामः दद्यात् he should not give if he has no desire to give. पितृद्रव्य implies all joint property. The दायभाग reads वैद्योऽविद्याय and says 'वैद्योऽविद्याय अनिच्छन्न दद्यात्' (p. 170). But this explanation would run counter to the words of कात्यायन 'नावैद्यानां तु वैद्येन' above and the explanations of the स्मृतिच॰ and the परा. मा. (अवैद्याय सकामोपि न दद्यात्). भार्याधन is explained by the दायभाग as 'भार्याप्राप्तिकाले लब्धं भार्याधनम्। औद्वाहिकमित्यर्थः' (p. 169). ध्वजाहृत is explained as 'संग्रामा...मुच्यते'. विद्राव्य having put to flight. 'आरुह्य संशयं...तद्भवेत्'—this is कात्यायन's definition of शौर्यधन, from which he distinguishes ध्वजाहृत, while other writers do not make this distinction. आरुह्य संशयं putting one's life in danger. साधारणं—common to all (the members of the joint family). तस्य—to him who acquires with the help of साधारणद्रव्य. सौदायिक is that which

is obtained by a woman, whether married (ऊढया) or a maiden, from her husband, or her father's family, from her brother or parents. आदाय...लब्धं—In the आर्ष form of marriage the father takes a pair of cows or a cow and a bull or two pairs for religious purposes from the bridegroom. What he takes from the bridegroom is called कन्यागत and is his self-acquisition and not liable to be partitioned among his brothers. *Vide* मनु० III. 29. अविद्या...धारणा But if all of them being not learned acquire wealth by their own exertions (in trade or agriculture), the division of that wealth shall be equal, (as it is) property not acquired by the father; this is the established rule. When property had been acquired by the father, he could make an unequal division of it among his sons. Similarly in ancestral property, the eldest might be given the largest share. But when brothers acquire by their own efforts (but not by learning) some wealth they divide it equally. The words are अपित्र्ये इति (going with तत्र). नील० explains अपित्र्ये as meaning 'in which there is no help derived from the paternal estate'. कृतान्नं cooked food. उदकं—means 'wells and other reservoirs of water'. स्त्रियः female slaves. प्रचार pasture ground. About the meaning of पत्र and योगक्षेम there is great divergence of opinion. मेधातिथि, कुल्लूक and other commentators (whom नील० follows) explain पत्र as 'a vehicle'. 'पत्रं वाहनं तत्त्रीशकटादि' मेधा०, 'पत्रं वाहनमश्वशिबिकादि तदपि यद्येनारूढं तत्तस्यैव' मिता०. But अपरार्क (p. 725) says that this interpretation is opposed to the words of कात्यायन 'धनं पत्रनिविष्टं तु धर्मार्थं च निरूपितम्। उदकं चैव दाराश्च निबन्धो यः क्रमागतः ॥.' Therefore पत्र means 'a document'. This is followed by the मदनपारिजात (p. 685), स्मृतिच० (पत्रं पत्रारूढं ऋणं), वि. र. (p. 504). The मिता० remarks that this applies only to such clothes as are used for everyday wear. In that case whatever is worn by any member belongs to him;

what was worn by the father should be given to a Brāhmaṇa who partakes of the s'rāddha for the father (when partition takes place after his death). New and valuable clothes were to be divided. 'धृतानामेव वस्त्राणामविभाज्यत्वं यद्येन धृतं तत्तस्यैव पितृधृतानि तु पितुरूर्ध्वं विभजतां श्राद्धभोक्त्रे दातव्यानि । अभिनवानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्येव ।' मिता०. विषमेषु अजादिषु—when the number of goats &c. is uneven (*i. e.* they cannot be equally divided among the coparceners). 'अस्मिन् प्रकरणे विषमत्वं नामांशदानापर्याप्तत्वं न त्वेकद्व्यादिसंख्याभिः । तद्यथा चत्वारः पुत्रास्त्रयोऽश्वाः । तथा चांशचतुष्टयापर्याप्तत्वाद्वैषम्यम्' मद. पा. p. 687. अजाविकं goats and sheep. This is a समाहारद्वन्द्व. Suppose there are four brothers and 17 goats and sheep. Each gets four on a division, the one that remains (it is विषम) cannot he divided. This should therefore be given to the eldest and it should not be sold and the proceeds should not be divided equally nor should there be any reduction made from the eldest brother's share in other objects. This is the meaning of the verse according to मेधातिथि, कुल्लूक and other commentators. एकशफेन सह सैकशफं—together with beasts having uncloven hoofs (like horses). About उदक, the मिता० says 'उदकं तूदकाधारः कूपादिः । तच्च विषमं मूल्यद्वारेण न विभाज्यं पर्यायेणोपभोक्तव्यम् ।'. About अलंकार the मिता० observes 'अलंकारोपि यो येन धृतः स तस्यैव । अधृतः साधारणो विभाज्य एव । पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत् । न तं भजेरन्दायादा भजमाना पतन्ति ते ॥ (मनु. 9. 200) इति । अलंकारो धृतो भवेदिति विशेषेणोपादानादधृतानां विभाज्यत्वं गम्यते ।.' पित्रवरुद्धाः females who were kept as mistresses by the father (who is dead at the time of partition). Gautama's sūtras are 'उदकयोगक्षेमकृतान्नेष्वविभागः । स्त्रीषु च संयुक्तासु । गौ. ध. सू. 28. 44-45). हरदत्त does not confine this to the mistresses of the father, but extends the rule to the partitioning brothers also. 'याश्च स्त्रियो दास्यो भ्रात्रादिषु केनचित्संयुक्ता उपभोगपरिगृहीतास्तास्तस्यैव ।.' The words योग and क्षेम and the word इष्टापूर्त occur even in the Ṛigveda 'अयं स तुभ्यं वरुण स्वधावो हृदि स्तोम उपश्रितश्चिदस्तु । शं नः क्षेमे शमु योगे

नो अस्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ऋ. VII. 86. 8; 'संगच्छस्व पितृभिः सं यमेनेष्टापूर्तेन परमे व्योमन् ।' ऋ. X. 14. 8. योग is generally explained as अप्राप्तस्य प्राप्तिः and क्षेम as प्राप्तस्य परिरक्षणम्. 'अलब्धलाभो योगः लब्धस्य रक्षणं क्षेम' मस्करि on गौ. ध. सू. 9. 63. नील० following the मिता० seems to take योगक्षेम as meaning इष्ट and पूर्त or wealth set apart for these (in a state of union by one member). इष्ट means 'sacrifices and gifts made at them' and पूर्त means 'charitable objects such as sinking wells for the public, building temples, *annasatras*, public parks'. The मिता० says that योग means sacrificial rites that bring about results that are not secured by other means (such as heaven &c.) and क्षेम means such acts as giving gifts outside the वेदि, building temples &c. that serve to preserve what is gained. 'योगशब्देनालब्धलाभकारणं श्रौतस्मार्ताग्निसाध्यमिष्टं कर्म लक्ष्यते । क्षेमशब्देन लब्धपरिरक्षणहेतुभूतं बहिर्वेदिदानतडागारामनिर्माणादिपूर्तकर्म लक्ष्यते । तदुभयं पैतृकमपि पितृद्रव्यविरोधार्जितमपि अविभाज्यम् ।' मिता०. अपरार्क (p. 24) quotes from the महाभारत the following verse 'एकाग्निकर्म हवनं त्रेतायां यच्च हूयते । अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टमित्यभिधीयते ॥ वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते ॥.' Two sūtras of गौतम ('योगक्षेमार्थमीश्वरमधिगच्छेत् ।' गौ. ध. सू. 9. 63 and 'तदधीनमपि ह्येके योगक्षेमं प्रतिजानते' गौ. ध. सू. 11. 16) indicate that योगक्षेम meant 'comfortable life or easy and happy way of maintaining oneself'. According to the मिता० some interpreted योगक्षेम as meaning 'king's counsellors and पुरोहित—who brought about one's material and spiritual welfare'. 'योगक्षेमशब्देन योगक्षेमकारिणो राजमन्त्रिपुरोहितादय इति केचित् । छत्रचामरशस्त्रोपानत्प्रभृतय इत्यन्ये ।' मिता०. मेधातिथि says 'योगक्षेमं यतो योगे क्षेमो भवति मन्त्रिपुरोहितामात्यवृद्धा वास्तुचारादिभ्यस्ततो रक्षा भवति । स्मृत्यन्तरे च पठ्यते वास्तुनि विभागो न विद्यते । प्रचारं यत्र गावश्चरन्ति ।'. The वि. र. and कुल्लूक give the meaning मन्त्रिपुरोहितादि. The स्मृतिच० explains 'योगक्षेमार्थमुपासितेश्वरसकाशाद्यो रिक्थानां लाभः स एवात्र योगक्षेमशब्देनोच्यते ।' (व्य. p. 277); 'योगक्षेमं पितृक्रमेण राजकुलादावुपजीव्यमिति प्रकाशः । हलायुधस्तु योगो योगहेतुर्नौकादिः क्षेमः क्षेमहेतुर्दुर्गादीत्याह ।' वि. र. p. 504. न वा संभूय सर्वैः—not by all together. प्रचारः—according to

नील० this means 'ways to houses' and also 'land for grazing cattle'. The मिता० (गृहारामादिषु प्रवेशनिर्गममार्गः), अपरार्क, मदनपारिजात, परा. मा., वीर० accept the first meaning; the स्मृतिच० and कुल्लूक take the second and the former also says that प्रचार means अङ्गन. कात्यायन as quoted in अपरार्क (p. 726) seems to have ascribed both meanings to the word प्रचार occurring in Manu's verse 'गोप्रचारश्च रथ्या च वस्त्रं यच्चाङ्गयोजितम्। प्रयोज्यं न विभज्येत धर्मार्थं च बृहस्पतिः।.' न वास्तु०—This is variously read in the books. अपरार्क reads 'न चास्ति विभागोऽन्नोदपात्रालङ्कारसंयुक्तस्त्रीवाससामुपचारार्थ्यानां विभागश्चेति प्रजापतिः।'. The दायभाग (p. 201) reads (more correctly) 'न वास्तुविभागो नोदकपात्रालङ्कारानुपयुक्तस्त्रीवाससामपां प्रचारार्थानां विभागश्चेति प्रजापतिः।.' वास्तु means 'building site or building'. The दायभाग remarks 'पितरि जीवति यस्मिन्वास्तौ येन गृहोद्यानादि कृतं तत्तस्याविभाज्यं पितुरप्रतिषेधेनानुमतत्वात्।' (p. 201). उपयुक्त worn. अविभागः—this verse is ascribed to उशनस् by the मिता०, स्मृतिच०, परा. मा., and to व्यास by the दायभाग, वि. र. याज्य means (according to मिता०) 'wealth obtained by officiating as a priest'. The दायभाग finds fault with this meaning by saying that wealth so obtained is declared to be विद्याधन and so it need not have been again mentioned as अविभाज्य. So दायभाग gives the meaning as 'यागस्थानं देवता वा' (p. 200). The मिता० and the मद. पा. explain that these words prohibiting the partition of वास्तु and क्षेत्र have reference to those sons of a Brāhmaṇa who are born of him from a क्षत्रिय or वैश्य woman, the Brāhmaṇa having acquired the वास्तु and क्षेत्र by gift. It will be noticed that नील० explains away the verses in three alternative ways, one of which is the same as that of the मिता०. The first explanation is that the verses refer to a site or dwelling for religious purposes and to a field that is meant for grazing cattle (धर्म...परम्). The second explanation is प्रतिग्रहो...षेधपरम्. The word पूर्वोक्तनिषेधात् refers to the prohibition contained in the verse quoted above 'न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै।'. The third explanation

is that the prohibition against partition implies that when the वास्तु and क्षेत्र are of some value they should not be divided by metes and bounds, but that only their price should be divided. वस्त्रादयो...विचारितम्—This is a case where बृहस्पति (who has the highest regard for the मनुस्मृति and who closely follows it everywhere) seems to find fault with its words (*viz.* वस्त्रं...प्रचक्षते). It is to escape from this blame that the स्मृतिच॰ in explaining Manu's words adds after प्रचक्षते 'विचारहीनाः केचन स्मृतिकाराः'. अपरार्क introduces these verses of बृहस्पति with the words 'यच्च वस्त्रादीनामविभाज्यत्वमुक्तं तत्स्वरूपतः, मूल्यतस्तु विभजनीयमेव । यदाह बृहस्पतिः ।'. Valuable clothes and documents should not be torn into pieces in making partition, because then they would become worthless; so there should be a division only of their price. The स्मृतिच॰ says 'यद्यपि वस्त्रादावेकस्मिन् विदारणेन विभागे क्रियमाणे वस्तुनाशः । ऋणलेख्ये तु तत्प्रामाण्यनाशः । कृतान्ने प्रभूते विभज्यमाने स्वल्पाशनभोक्तृभागे तन्नाशः । कूपादौ तु दुष्करो विभाग इति अविभाज्यत्वमेव प्रतिभाति तथापि यथा वस्तुनाशाद्यनवतारस्तथैव युक्त्या विभजनीयम् । अन्यथा साधारणतयावस्थिते सति असूयया परस्परोपयोगप्रतिबन्धे कस्यचिदप्युपकाराभावादनर्थकं भवेदिति ।' (व्य. p. 277). मध्य...शक्यते—If kept joint (मध्यस्थित) or undivided it cannot be enjoyed, nor can it be given to one alone (out of many). This latter course would be unjust to the rest and hence the author says 'युक्त्या... भवेत्'. विक्रीय...भज्यते clothes and ornaments are divided by selling them (*i. e.* by dividing the proceeds of sale or by dividing the amount that would be realised on a sale), debts consigned to writing are divided after they are recovered (from the debtor) and cooked food by being exchanged for uncooked grain. स्वानुसारेण=स्वभागानुसारेण. सेतुः embankment or water channel. धनं...पितम् wealth that is consigned to (entered in) a document and is set apart for a religious purpose. नील॰ takes the first half as one sentence. The मद. पा. explains differently 'अत्रायमभिप्रायः । यावत्पत्रनिविष्टमृणं नोद्ध्रियते तावदविभाज्यमिति' (p. 685). In this latter case धर्मार्थं यन्निरूपितम् constitutes a different clause.

Page 131, line 8—page 132, line 9. अन्यो...हृतं—concealed by the eldest (from the youngest and others) or by the youngest (from the eldest brother and others). विभक्ते—supply पितृधने. The words समैः अंशैः prohibit the taking of a larger share (उद्धार) by the eldest in such concealed wealth and the word विभजेरन् provides that all are entitled to a share and not he alone who finds out the concealed joint estate. यत्तु मनुः...नाशयतीत्यर्थः—this discussion is abridged from the मिता॰ on याज्ञ. II. 126. The मिता॰ raises the question whether one who conceals a part of the joint property incurs sin. The पूर्वपक्ष is that what a member of a joint family conceals is partly his also and so there is no दोष and that मनु declares that blame attaches to the eldest son when he conceals some portion of the joint estate, but there is no such declaration as regards others. So they at least will not incur sin. According to the दायभाग this view was held by विश्वरूप 'तदुक्तं विश्वरूपेणापि तस्करदोषो नास्तीति वचनारम्भसामर्थ्यात् स्तेयधात्वर्थानिष्पत्तेरित्यभिप्रायः'. भारुचि also is credited with the same opinion. The सिद्धान्त is that all who conceal ancestral wealth incur sin. Even the eldest son, who, according to मनु, is to be as highly honoured as the father himself ('पुत्रवच्चापि वर्तेरञ्ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः' 9. 108), incurs blame if he conceals joint wealth; much more therefore will others incur sin. And गौतम declares the results of concealment in general without confining his remarks to the eldest. The मिता॰ relies upon पू. मी. सू. (IV. 3. 20 प्रतिषिद्धं चाविशेषेण हि तच्छ्रुतिः) in support of this conclusion. The दायभाग holds the opposite view 'अत्र च साधारणधने परधनमप्यस्तीति तन्निह्नवे स्तेन एव भवति किल्बिषी चेति ये मन्यन्ते तान् प्रत्युच्यते' (p. 347 ff). अज्येष्ठः deprived of the honour due to the eldest son. अभागः deprived of his additional share as eldest. ज्येष्ठपदं—the word ज्येष्ठ in this implies every person who is entitled to a share on the

maxim of the staff and the cake. दण्डापूपिकनीति or–न्याय is as follows:—अपूपs are cakes or preparations of flour and ghee (like the Marathi वडा or अनरसा). These cakes were placed on a stick. If a mouse gnawed the stick it would follow as a matter of course that the cakes thereon (which are, as compared to the stick, soft things) also would be eaten by the mouse. If a man said मूषकेण दण्डो भक्षितः, then one would naturally presume that the cakes also were eaten by the mouse. Compare the अलंकारसर्वस्व (p. 156) 'अत्र हि मूषककर्तृकेण दण्डभक्षणेन तत्सहभाव्यपूपभक्षणमर्थात्सिद्धम् । एवं न्यायो दण्डापूपिकाशब्देनोच्यते । ततश्च यथा दण्डभक्षणादपूपभक्षणमर्थायातं तद्वत्कस्यचिदर्थस्य निष्पत्तौ सामर्थ्यात्समानन्यायत्वलक्षणादर्थान्तरमापतति सार्थापत्तिः ।'. The word दण्डापूपिकनीति may be derived from the द्वन्द्व compound दण्डापूप according to the sūtra 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यः' (पा. V. 1. 33). But here the affix वुञ् would require वृद्धि in दण्ड. Therefore we may derive दण्डापूपौ विद्येते यस्यां नीतौ सा दण्डापूपिकनीतिः according to 'अत इनिठनौ' (पा. V. 2. 115). The explanation of Mandlik that 'when a cake is asked for, the servant brings the stick whereby he leaves it to the master to choose any he likes, so here the *elder* stands for any brother' (translation p. 72 n. 5) is not satisfactory. The real meaning is:—Just as the eating of the staff which is so hard leads irresistibly to the presumption that the cakes thereon must have been eaten by the mouse, so the fact that even the eldest son, who is like the father to his brothers, incurs blame leads to the conclusion that others also will incur blame if they conceal paternal wealth. Compare वीर० p. 706 'संभावितस्य पितृस्थानीयस्य ज्येष्ठस्यापि दोष उक्ते तत्परतन्त्राणां पुत्रस्थानीयानां दण्डापूपन्यायेन दोषः सुतरामुक्त एव भवतीति ।'. The मिता० uses the word दण्डापूपिकनीत्या in commenting upon याज्ञ. II. 126. The दण्डापूपिकन्याय occurs very frequently in the स्मृतिचन्द्रिका *e. g.* in commenting on the text of देवल about स्त्रीधन 'भोक्तुं

तत्स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि' it says 'पत्युर्व्युदासेन ततो बहिरङ्गभ्रात्रादिव्युदासस्य च दण्डापूपन्यायसिद्धत्वात् ।'. श्रीकृष्णतर्कालंकार commenting upon the words of the दायभाग (p. 57) 'सर्वस्येत्यानर्थक्यापत्तेः स्थावरग्रहणान्निबन्धादिपदयोर्दण्डापूपन्यायाद्दानादिनिषेधसिद्धिः' explains 'एकत्र स्थापितयोर्दण्डापूपयोर्यदापूपो नास्ति दण्डस्तु मूषिकैर्भक्षितो वर्तते तत्र यथा मूषकस्य दुष्करदण्डभक्षणसिद्धौ तत्सहचरितापूपभक्षणमपि सिध्यति तथैकस्याप्रभुत्वे सिद्धे युगनद्धवाहित्वादपरयोरपि अप्रभुत्वं सिध्यति इति समुदायार्थः ।'. अत एव गौतमः यो वै—The मिता॰ attributes this quotation to गौतम, though it is from the ऐतरेयब्राह्मण. The परा. मा. and the वीर॰ call it a श्रुति. भागिनं—one who is entitled to a share. भागाद् नुदते—deprives him of his share. एनं—him who deprives. विभक्तेनैव—This is ascribed to कात्यायन by the स्मृतिच॰ (व्य. p. 309). The latter connects it with another verse of कात्यायन 'अन्योन्यापहृतं द्रव्यं दुर्विभक्तं च यद्भवेत् । पश्चात्प्राप्तं विभज्येत समभागेन तद्गुरुः ॥' and says that प्रागुक्त refers to what is concealed from one's coparceners and what is divided in an inequitable manner (both of which occur in the verse अन्योन्या॰). 'प्रागुक्तमिति मिथोपहृतं दुर्विभक्तं च । दृष्टान्तार्थमत्र पुनरुक्तोपादानम् । एवं च प्रागुक्तवद् विभजेदित्यर्थः ।'. विभक्तेनैव—The first half of this verse lays down that whatever is acquired by a man after separation is his own property (and others have no share in it). The second half declares that what is recovered (लब्ध) after being seized (हृत) by a stranger or after being lost (नष्ट) and what is concealed from the coparceners (but afterwards found out) should be divided. विभागे तु कृते—This verse is not found in the printed मनुस्मृति, but the स्मृतिच॰ and परा. मा. also ascribe it to मनु. नासौ... विज्ञेयः the partition (already made) should not be regarded (as a proper one). The स्मृतिच॰ adds 'यत्तु मनुनोक्तं...तद्विभक्तैर्विभक्तद्रव्येष्वायव्ययादिकरणात् प्रागेव दृष्टविषये द्रष्टव्यम् । अन्यथा पूर्वोक्तसर्ववचनविरोधापत्तेः । पुनर्विभागविधानस्य प्रयोजनं पश्चाद् दृष्टांशेप्युद्धारादिकरणम् ।' (व्य. p. 309); the परा. मा. says 'तद्विभक्तद्रव्येष्वायव्ययकरणादर्वाग्वेदितव्यम् । अन्योन्यापहृतमित्यादिवचनानां निर्विषयतापत्तेः ।'.

Page 132, line 10—page 136, line 2. निह्नवे=अपलापे on denial. ज्ञाति—agnatic relations. बन्धु cognate relations like the maternal uncle, paternal aunt's son. अभिलेखित a document (of partition). यौतकैः—नील० explains that यौतकैः qualifies गृहक्षेत्रैः. गृह...तकैः by houses and fields being separately held. यौतक is derived from युत (to which क is added). यु means 'to separate'. मिता० explains यौतकैः as पृथक्कृतैः. पृथक्कार्यप्रवर्तनात् by the separate transaction of business (such as agriculture &c). 'कार्यं कृष्यादि तस्य पृथक्प्रवर्तनात्' वीर० p. 716. The स्मृतिच० says 'पृथक् कार्यप्रवर्तनं दायादानां पृथक् पृथक् वैश्वदेवभिक्षादानातिथिपूजादिधर्मप्रवर्तनम्' (व्य. p. 310). भ्रातॄणाम... पृथक्—Compare मनु० 9. 111. 'एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया । पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रिया ॥'. अत्र...समर्पकम्—उद्देश्य means 'subject' and विधेय 'predicate'. In this verse the subject is अविभक्तानाम् alone, while भ्रातॄणां is only an attribute of the subject (and not the subject itself) and therefore it is not to be taken in its literal sense but only as indicating others also (who are अविभक्त). If भ्रातॄणां had been the subject, the विधेय (एको धर्मः प्रवर्तते) would have applied only to brothers and not to other persons that may be in a state of union. Compare the remark अनुवाद्यविशेषणत्वात् (text p. 90, l. 4) on पितामहोपात्ता (in the verse भूर्या पितामहोपात्ता) or the words परदाररूपं विशेषणमविवक्षितमभिशापस्यानुवाद्यत्वात् (p. 46, l. 1 on दिव्य). The verse (भ्रातॄणा...पृथक्) enjoining a single performance of religious rites for undivided members, such as father, grand-father, son, grand-son, uncle and nephew suggests to नील० a topic of the पूर्वमीमांसा. For the word तन्त्र see above (notes p. 93). It means 'अनेकोद्देशेन सकृदनुष्ठानम्.' In the दर्शपूर्णमासयाग we have the following rules about देश, काल and कर्तृ 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत, पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत अमावास्यायाममावास्यया यजेत, दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रत्वोश्चत्वार ऋत्विजः'. The question arises whether the principal rites such as आग्नेय, अग्नीषोमीय are to be performed on the same level spot, on the same पौर्णमासी day and by the same priests or

whether these rites are to be performed on a different level spot by different priests and on different पौर्णमासीs. The former is the सिद्धान्त view and is expressed in the पू. मी. सू. XI. 2. 1 (एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानामेकशब्दोपदेशात्) on which the भाष्य of शबर is 'तत्र विचार्यते किमाग्नेयादीनां प्रधानानां तन्त्रं देशकालकर्तारः, अथवा भेद एवेति।...किं प्राप्तम्। एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानां तन्त्रमित्येषा प्रतिज्ञा।'. Then a further question arises in this way:—In the दर्शपौर्णमास, there are six principal actions, three to be performed on the full moon day and three on the new moon-day. The above sūtra has laid down that the three principal actions (आग्नेय, अग्नीषोमीय &c.) are to be performed on the same full moon-day, on the same level spot and by the same priests. The question is whether the subsidiary actions (such as प्रयाजs, आघार &c.) are to be performed for each of the three principal actions separately or only once. The latter is the सिद्धान्त view. *Vide* पू. मी. सू. XI. 1. 53-55 'प्रधानकर्मार्थत्वादङ्गानां तद्भेदात्कर्मभेदः प्रयोगे स्यात्। क्रमकोपश्च यौगपद्ये स्यात्। तुल्यानां तु यौगपद्यमेकशब्दोपदेशात्स्याद्विशेषाग्रहणात्।' (the last expresses the सिद्धान्त). The result is that one single performance (of the प्रयाजs or आघार) is sufficient, though it has reference to several principal acts that are to be performed (कर्मणः अनेकप्रयोगविषयिणी तन्त्रता). According to the मीमांसा doctrines discussed above this is possible only when the place, the time and the agent are the same. न्यायः—means 'a conclusion established in the मीमांसा system'. But the text (भ्रातृणा...प्रवर्तते) declares that a single performance (of a religious rite) is sufficient although there may be different persons connected with it provided they are undivided. The idea is that this text expressly (वचनेन) carries the rule beyond what is laid down by the *mīmāṅsā* (which requires sameness of agent in order that a single performance may suffice). तेन...तन्त्रेणैव—नील॰ tries in this passage to lay down rules as to the

performance of various religious acts by members of an undivided family, though the text (भ्रातृणा...प्रवर्तते) discussed above seems to lay down a general rule that there is to be a single performance of religious acts in an undivided family. The rule (भ्रातृणा...प्रवर्तते), if pressed too far, will lead to this that only one member in an undivided family need perform the संध्यावन्दन, ब्रह्मयज्ञ &c. and the rest need not perform any of these religious acts. The rules that नील० lays down are rather abruptly brought forward without any previous discusssion and are opposed in some cases to what other writers like कमलाकर say, as we shall see later on. The दर्शपूर्णमास, चातुर्मास्य, the सौत्रामणि and other rites are performed with consecrated fires (गार्हपत्य, आहवनीय and दक्षिणाग्नि); while the पञ्चमहायज्ञs, the पार्वणश्राद्ध, श्रावणी, आश्वयुजी and certain other rites (described in the गृह्यसूत्रs) are performed with the ordinary domestic fire. All offerings (in श्रौत rites) are to be made in the आहवनीय fire, unless otherwise directed. 'आहवनीये होमाः श्रुतिसमाख्यानाभ्याम्' का. श्रौ. सू. I. 8. 44. आहव...भेदात्—This is given as a reason for the position that in undivided families rites performed with consecrated and domestic fires are to be performed separately by each member. The meaning is that the आहवनीय and the आवसथ्य (the domestic fire) cannot be thought of except as related to some person who kindles them and that therefore the आहवनीय kindled by A must be regarded as distinct from the आहवनीय kindled by B and cannot do for the latter. एवं श्राद्ध...पृथगेव—The paternal uncle would offer s'rāddha to *his* three paternal ancestors, while the nephew would offer श्राद्ध to his own three ancestors. All the three are not common (though some are, the father of the uncle being the grand-father of the nephew) and hence as the देवताs in the two श्राद्धs are different,

they must be separately performed by the uncle and the nephew. निरग्निकानां who have not yet kindled the sacred fire (because not yet married &c). These brothers must rest content with the performance of such rites by a brother who has kindled the sacred fire. As all brothers have the same three paternal ancestors (*i. e.* there is देवतैक्य), the श्राद्ध performed by one brother will serve the purpose of the others. But if some of the brothers have gone abroad, then they must perform श्राद्ध separately (as the देश is different, though काल and देवता are the same). The निर्णयसिन्धु gives different rules. "मिताक्षरायां नारदः—'भ्रातृणा...पृथक् ॥' बृहस्पतिरपि—'एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् । एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे ॥' अत्र यद्यप्यविशेषश्रवणाद् ब्रह्मयज्ञसंध्यादिष्वपि अविभक्तानां पृथङ् निषेधः प्राप्नोति तथापि द्रव्यसाध्यश्राद्धवैश्वदेवादिष्वेव सः, द्रव्यस्यानेकस्वामिकत्वेनैकस्य व्ययेनधिकारात् । यानि तु द्रव्यासाध्यानि मन्त्रजपोपवाससंध्याब्रह्मयज्ञपारायणादीनि नित्यनैमित्तिककाम्यानि तेषु पृथगेवाधिकारः, द्रव्यव्ययाभावेनुमत्यनपेक्षणात् । द्रव्येण चाविभक्तेनेत्यस्याविषयत्वात् । पृथगप्येकपाकानां ब्रह्मयज्ञो द्विजातीनाम् । अग्निहोत्रं सुरार्चा च संध्या नित्यं भवेत्तथेति प्रयोगपारिजाते आश्वलायनस्मृतेश्च । अग्निहोत्रशब्दोग्निसाध्यश्रौतस्मार्तनित्यकर्मपरः । तेष्वप्यन्यानुमत्यैवाधिकारेण न्यायसाम्यात् । पितृश्राद्धादिषु तुल्यफलेषु नित्यफलेषु नित्येष्वनुमतिं विनाप्येकस्याधिकारः । एकोपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषतः ॥ इति वचनात् ।...तदयमर्थः । पञ्चमहायज्ञमध्ये देवभूतपितृमनुष्ययज्ञानन्यानुमत्या ज्येष्ठ एव कुर्यात् । होमाग्रदानरहितं न भोक्तव्यं कदाचन । अविभक्तेषु संसृष्टेष्वेकेनापि कृतं कृतम् ॥ इति व्यासोक्तेश्च" (परि० III, उत्तरार्ध). For वैश्वदेव (an offering to all the gods) *vide* मनु 3. 84–86. विभक्तानां ...गृहे in the case of divided members, these (देवार्चन and वैश्वदेव) are performed in each house separately. एकपाकेन...दिने—नील० takes both the verses as applying to re-united coparceners. He construes (आदौ) विभक्तानामपि (पश्चात्) एकपाकेन वसताम् and (आदौ) विभक्ताः (पश्चात्) अविभक्ताः (*i. e.* re-united). If re-united coparceners cook their food in one place, the chief one should perform the four यज्ञs preceded by वाग्यज्ञ. If even after reuniting they

cook their food separately, they should perform the four यज्ञs separately. The five महायज्ञs which every householder was called upon to perform were ब्रह्मयज्ञ, पितृयज्ञ, देवयज्ञ, भूतयज्ञ and नृयज्ञ. 'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोतिथिपूजनम् ॥' मनु. 3. 70. It will be noticed that out of the five the first is ब्रह्मयज्ञ which consists in the study and teaching of the Vedas (*i. e.* it is वाग्यज्ञ). Therefore चतुरो...पूर्वकान् would mean 'the four यज्ञs which are preceded by ब्रह्मयज्ञ, that is, पितृयज्ञ and the rest.' वाग्यज्ञः पूर्वः येषाम् (this is a बहुव्रीहि). नील० notes that it is an अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि. पाणिनि defines बहुव्रीहि as 'अनेकमन्यपदार्थे' II. 2. 24 (अनेकं प्रथमान्तं अन्यस्य पदस्य अर्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः । प्राप्तमुदकं यं सः प्राप्तोदकः ग्रामः । सि. कौ.). When one says to us चित्रगुरानीयताम्, we do not bring the variegated cows (चित्रगुः=चित्राः गावः यस्य), but we bring the person who has such cows. That is, the words that go to make up a बहुव्रीहि compound simply indicate a third person or thing with whom the objects denoted by the component words may not be in contact at all. When we say चित्रवाससमानय (bring the man who has variegated clothes) or when it is said लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति (the priests who have red turbans move about), then the person denoted by the word चित्रवासस् (बहुव्रीहि compound) comes associated with 'clothes' which is the meaning of the component parts of the compound and the priests walk about with red turbans. The first class of बहुव्रीहि compounds (in which the things denoted by the component parts of the compound do not accompany the person or object denoted by the whole compound word) is called अतद्गुणसंविज्ञान and the second class of बहुव्रीहि compounds (where the things denoted by the component parts of the compound accompany the person or thing denoted by the whole compound word) is styled तद्गुणसंविज्ञान. These two words do not occur in पाणिनि, but they

occur in the वार्तिकs and the महाभाष्य. 'सिद्धं तु तद्गुणसंविज्ञानात्पाणिनेर्यथा लोके' वार्तिक on पा. VI. 1. 1 (Kielhorn, vol. III. p. 3). The महाभाष्य on सर्वादीनि सर्वनामानि (पा. I. 1. 26) explains 'सर्वादीनीति कोयं समासः। बहुव्रीहिरित्याह। कोस्य विग्रहः। सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानीति। यद्येवं सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति। किं कारणम्। अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः। बहुव्रीहिरयमन्यपदार्थे वर्तते। तेन यदन्यत्सर्वशब्दात्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति। तद्यथा चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य ता गावो भवन्ति स एवानीयते न ता गावः। नैष दोषः। भवति हि बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि। तद्यथा—चित्रवाससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति—इति तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति।'. कैयट explains the word तद्गुणसंविज्ञान as 'तस्य अन्यपदार्थस्य गुणा उपलक्षणानि तेषामपि कार्ये संविज्ञानं तद्गुणसंविज्ञानम्। तत्र चित्रगुरानीयतामिति स्वस्वामिभावसंबन्धः षष्ठ्यर्थ इति स्वविशेषोपलक्षितस्य स्वामिन एवानयनं न तु गवाम्। दण्डी विषाणी चानीयतामित्यत्र तु संयोगसमवायलक्षणेन संबन्धेन संबन्धिनि कार्ये विज्ञायमाने उपलक्षणस्याप्यन्तर्भावो भवति।'. The परिभाषेन्दुशेखर has the परिभाषा (77) 'बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि' on which the explanation is 'अपिना अतद्गुणसंविज्ञानम्। तेषां गुणानामवयवपदार्थानां संविज्ञानं विशेष्यान्वयित्वमिति तदर्थः।'. The उद्योत on the above passage of कैयट remarks 'एवं तद्गुणसंविज्ञाने तद्विशिष्टस्येतरान्वयः, अन्यत्र तदुपलक्षितस्येत्यपि भेदः।...एवं च यत्र संयोगसमवायान्यतरसंबन्धेन संबन्ध्यन्यपदार्थस्तत्र तद्गुणः। अन्यत्रातद्गुण इत्युत्सर्ग इति गोलार्थः।'. In लम्बकर्णमानय and चित्रवाससमानय, which are examples of तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि, in the first case there is समवाय relation between कर्ण and the person denoted by the whole word and संयोग between the cloth and the person denoted by the whole word. The word वाग्यज्ञपूर्वकान् must be taken as an अतद्गुणसंविज्ञान, because in that case वाग्यज्ञ would be excluded from calculation when the four यज्ञs are spoken of. वाग्यज्ञ, being excluded, there remain only four महायज्ञs (out of five) and the text (एकपाकेन &c) lays down a rule about those four that remain. This interpretation leads to a reasonable view, because it leaves liberty to all members of an undivided or re-united family to engage separately in ब्रह्मयज्ञ, as श्रुति calls upon all to study the Vedas in such texts as 'स्वाध्यायोध्येतव्यः', 'ब्राह्मणेन निष्कारणं

षडङ्गो वेदोध्येयो ज्ञेयश्च'. If वाग्यज्ञ were taken as a तद्गुणसंविज्ञान, then वाग्यज्ञ would be included in the four about which the text lays down a rule. But in that case वाग्यज्ञपूर्वकान् would be superfluous. When the text says चतुरो यज्ञान्, the first four (out of the five mentioned in the मनुस्मृति) will naturally be intended; the first यज्ञ mentioned in Manu's text and everywhere else is ब्रह्मयज्ञ (or वाग्यज्ञ). There is no reason mentioned (in the text एकपाकेन) why वाग्यज्ञ should be excluded and so, if it merely said 'एकस्तु चतुरो यज्ञान् कुर्यात्', the first four would naturally be understood as the those intended. नील० supports this argument by relying on a maxim 'प्रथमत्यागे कारणाभावात्'. नील० here relies on the doctrine contained in पू. मी. सू. X. 5. 1 and 6 'आनुपूर्व्यवतामेकदेशग्रहणेषु आगमवदन्त्यलोपः स्यात्। आदितो वा प्रवृत्तिः स्यादारम्भस्य तदादित्वात् वचनादन्त्यविधिः स्यात्।'. In many modifications (विकृति) of the principal rite (प्रकृति), only portions of the *aṅgas* of the प्रकृति are to be employed. The question is whether the portions are to be taken from the beginning or middle or end (at the option of the agent) or whether they are to be taken from the beginning. The सिद्धान्त is that in the absence of any special reason or text, the portions are to be taken from the beginning. धर्मप्रवृत्तौ—Out of five Mss. of the धर्मप्रवृत्ति that were consulted, only two, No. 110 of Vis'rambag I and No. 114 of 1892-95 of the Deccan College collection, contain all the three verses, the rest contain only the first two verses (Nos 108, 109 and 111 of Vis'rambag I). All the Mss. (except No. 110) quote the verse from a work called संग्रह under the topic of अविभक्तश्राद्ध. Some of them read सुतादयः or सुता यदि for सदैव हि and one Mss. (No. 114) reads मात्रापित्रोः पृथक्पृथक् for पार्वणं च पृथक्पृथक्. मृताहिकम्—the श्राद्ध performed on the anniversary of death. अनुमासिकम्—the श्राद्ध performed month by month up to one year

after death. Compare याज्ञ० I. 256 'मृतेहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम्। प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेहनि ॥'. For one year after death, every month on the day of the death of a person, a श्राद्ध (एकोद्दिष्ट) should be performed, as also on the anniversary of death every year. पैठीनसि quoted in the मिता० says 'एकोद्दिष्टं हि कर्तव्यमौरसेन मृतेहनि। सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मात्रापित्रोर्न पार्वणम् ॥'. दर्शश्राद्ध—would be पार्वणश्राद्ध. स्वस्वा...र्जिनः who subsist on the wealth acquired by each separately. श्राद्धं—this would stand for एकोद्दिष्टश्राद्ध as पार्वण follows immediately. क्षयाहः—the day of death i. e. the श्राद्ध on the anniversary of the death of a person. The श्राद्धमयूख says 'मासपक्षतिथिस्पृष्टे यो यस्य म्रियतेहनि। प्रत्यब्दं तु तथाभूतं क्षयाहं तस्य तं विदुः ॥'. महालय—s'rāddhas were prescribed to be performed in the dark half of भाद्रपद, from the first day to अमावास्या or from the 5th, 6th, 10th or 11th day to अमावास्या if a man was able to do so or at least on one day in that fortnight; when the महालयश्राद्ध was performed only once, it was performed for all *pitṛis* and the persons invoked were the three paternal and maternal ancestors with their wives, and the following persons (if dead), viz wife, son, daughter, uncles and aunts on both sides, brothers, sisters, uncle's son, sister's son, father-in-law and mother-in-law, son-in-law, *āchārya*, *guru*, friend and pupil. The परा. मा. quotes वृद्धमनु 'नभस्यस्यापरः पक्षो यत्र कन्यां व्रजेद्रविः। स महालयसंज्ञः स्याद्गजच्छायावहस्तथा ॥'. देशान्तर...केचित् Some say that these verses refer to re-united members residing in different places. नीलकण्ठ is of opinion that these verses are not authoritative. देशकाल...श्राद्धादीनि—when the time, place and the agent are the same, the mīmāṅsa rule as explained above is that an act is to be performed only once. Even when the agents are different, yet if they are undivided, religious acts (such as श्राद्ध) are to be performed only once and not separately, as laid down by an express text (such as भ्रातृणामविभक्तानां

...पृथक् above); but where there is a difference of residence, there being no express text (ordaining a single performance) and the mīmāṅsā rule not being applicable (as it applies only when there is देशकालकर्त्रैक्य), श्राद्धs must be performed separately by the members of a joint family residing in different places. युक्ति...कृतानि—the texts cited above (from धर्मप्रवृत्ति and स्मृतिसमुच्चय) were composed by somebody basing them on reasoning as stated above. प्रातिभाव्यं (from प्रतिभू) standing as a surety. दान—giving a debt. ग्रहणं taking back a debt. With the verse साक्षित्वं...परस्परम् compare याज्ञ० II. 52 'भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि। प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥'. The स्मृतिच० explains ग्रहण as प्रतिग्रह. The words दान and ग्रहण occurring in the second verse refer to the same topic as in the first. परिग्रहः a servant. This seems to be a better reading than प्रतिग्रह. प्रतिग्रह is to be connected with पशु and the following words (according to नील०). दानधर्म is explained as a written deed by नील०. We may explain as 'gifts and other religious acts'. आगम is explained as अर्थप्राप्ति and व्यय as त्याग by the वि. र.; but नील० explains आगम as the addition of interest to the principal. The reading पाकधर्मा० is better. येषां...रिक्थिषु those in whose case these transactions are transacted openly with their co-heirs. पृथक् आयव्ययोः आधानं येषां—who keep their income and expenditure separate. आधानं may mean 'mortgage'. The reading व्ययधनाः (पृथक् आयः व्ययः धनं च येषाम्) is not bad. कुसीदं money-lending. परस्परम्—goes with both कुसीद and वणिक्पथ. The idea is that if one brother lends money to another or sells goods to another, then that is an indication of separation. तल्लि...परम् that text refers to a case where other indications of separation exist. विभागे यत्र—This verse is not found in the printed editions of मनु०, but the परा. मा. and the वीर० ascribe it to मनु०. पृथक्...तैरपि—although they may be residing in distinct places.

Page 136, line 3—page 137, line 3. एकजाता: born of one person. This is merely illustrative; it indicates all those who once belonged to an undivided family. पृथग्धर्मा:—who perform such religious duties as the five महायज्ञs separately. वैधा: laid down by injunctive passages. The word is derived from विधि. पृथ...पेता: separately possessed of things (such as household utensils) that are subsidiary to (that is, that help in) the performance of various actions. The परा. मा. explains 'विभिन्नोलूखलमुसलादिकर्मोपसर्जनद्रव्योपेताः स्युः'; अपरार्क 'कर्मगुणः लाभः क्षयो वा तेनोपेताः स्युः'; वि. र. 'पृथक्क्रियाः पृथक् कुसीदादिवृत्तिमन्तः पृथक्कर्मगुणोपेताः पृथक् प्रजारक्षणकृषिशुश्रूषादियुक्ताः'; स्मृतिच० 'भिन्नभाण्डादिकर्माङ्गद्रव्योपेताः स्युः'. न चेत्...मताः if they do not consult each other in their transactions. 'परस्परमनुमतिं यद्यपि न कुर्वन्ति ।...विभक्ता यद्यनुमतिं कुर्वन्ति व्यवहारसौकर्यमात्रं भवति । अथ न कुर्वन्ति तथापि न दानाद्यनिष्पत्तिः ।' वीर० p. 114. वि. र. explains its reading as 'न चेत्कृत्येषु संगताः न चेत्संभूयकारिणः' (p. 609). अविभक्ताः—This is attributed to कात्यायन by अपरार्क (p. 757) and to व्यास by the दायभाग (p. 58). This verse is variously explained. The मिताक्षरा says that in a state of union a single member of a joint family cannot enter into a transaction of sale, gift &c, without the consent of the other members and that after a partition, the consent of the other members is taken for dispelling doubts about there being a separation and for effecting transactions with case, but not because the separated member has not the power to deal with what fell to his share just as he pleases. 'तदप्यविभक्तेषु द्रव्यस्य मध्यस्थत्वादेकस्यानीश्वरत्वात् सर्वाभ्यनुज्ञावश्यं कार्या । विभक्तेषूत्तरकालं विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासेन व्यवहारसौकर्याय सर्वाभ्यनुज्ञा न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेनातो विभक्तानुमतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिध्यत्येवेति व्याख्येयम् ।' मिता० (on याज्ञ. II. 113). The स्मृतिच० explains that this verse applies to a case where the division of immovable property was not made, though movable property was divided, and where the dividing members agreed

to divide the produce at the proper season. 'तदेतद्यत्र समतया स्थावरविभागमपि दुष्करं मत्वा तत्फलमेव काले ग्रहीष्यामो विभज्येत्यभिसंधिना तदितरधनविभागतो दायादा विभक्ता भवन्ति तद्विषयम्। तत्र स्थावरे त्वेकैकस्य स्वतन्त्रस्वामित्वाभावात्। स्मृतिच० (व्य. p. 309). The view of मदन is similar to this. The वीर० (p. 715) sides with the मिता० and criticizes the view of स्मृतिच० by saying that in the case supposed (in the स्मृतिच०) consent of all is required for the very reason that the immovable property is not divided. The दायभाग explains that this verse prohibiting alienation simply indicates that if a vicious man sells his property so as to ruin his family he incurs sin and that it does not mean that the sale is invalid. 'व्यासवचनं तु स्वामित्वेन दुर्वृत्तपुरुषगोचरविक्रयदानादिना कुटुम्बविरोधादधर्मभागिताज्ञापनार्थं निषेधरूपं न तु विक्रयाद्यनिष्पत्त्यर्थम्।' दाय० p. 59. स...कृत् he should be compelled by the king to abide by his own share (already allotted to him) and should be fined (because) he was obdurate. अनुबन्धः pertinacity.

Page 137, line 4—page 140, line 16. पत्नी—The wife's right to succeed to her deceased husband's estate, when he died separated and un-reunited, was acknowledged only after a long struggle extending over centuries. In the गौतमधर्मसूत्र we have the sūtra पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा रिक्थं भजेरन्स्त्री वानपत्यस्य (28. 19), which, according to हरदत्त, means that the wife took along with the nearest *sapiṇḍa* and not exclusively. 'स्त्री तु सर्वैः सगोत्रादिभिः समुच्चीयते यदा सपिण्डादयो गृह्णन्ति तदा तैः सह पत्न्यप्येकमंशं हरेत्।...पत्नीदायस्त्वाचार्यस्य पक्षो न भवति।'. The आपस्तम्बधर्मसूत्र (II. 6. 14. 2) does not mention the wife as an heir (पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः) and हरदत्त tells us in his commentary that the view of the teacher (आपस्तम्ब) is that the *sapiṇḍas* of the deceased should look after his wife and take his wealth. हरदत्त himself preferred the view of Gautama. The मनुस्मृति

does not declare that the wife is the heir of a sonless man. And there are passages which by implication seem to exclude her *e. g.* 'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च' मनु 9. 185. It is याज्ञवल्क्य and विष्णु (विष्णुध. सू. 17. 4) among स्मृति writers who were the first clearly to enunciate that the wife is the foremost heir of a sonless man. व्यास said that a wife took the whole of her husband's wealth if of small extent, but that she never took more than two thousand *paṇas* out of her husband's estate. 'द्विसहस्रपणो दायः पत्न्यै देयो धनस्य तु । यच्च भर्त्रा धनं दत्तं सा यथाकाममाप्नुयात् ॥' (quoted by हरदत्त on गौ. ध. सू. 28. 19). This view was followed by श्रीकर, as we are informed by the मिता०. But even after याज्ञवल्क्य declared the right of the widow to succeed to her husband there were persons who denied it. नारद does not appear to recognise the widow as the first among the heirs of a sonless man or even as an heir. *Vide* नारद (दायभाग 49–51). मेधातिथि according to कुल्लूक on मनु (9. 187) denied the right of the widow. According to the मिता०, स्मृतिच० and the वीर०, धारेश्वर allowed a widow to take her husband's wealth if she submitted to the practice of नियोग. The मिता० enters upon an elaborate examination of the conflicting smṛiti texts and the views of धारेश्वर and श्रीकर and establishes the proposition that the widow, if chaste, is entitled to the whole of her deceased husband's wealth. कर्कशा—This is explained by the मिता० as 'one who is suspected to be unchaste'. "यत्तु हारीतवचनं 'विधवा...तदा' इति तदपि शङ्कितव्यभिचारायाः सकलधनग्रहणनिषेधपरम् । अस्मादेव वचनादनाशङ्कितव्यभिचारायाः सकलधनग्रहणं गम्यते ।" मिता०. पूर्वं मृता—the दायभाग (p. 231) and अपरार्क (p. 741) ascribe this verse to बृहस्पति. If a woman died before her husband who had consecrated the three sacred fires (who was आहिताग्नि), she was burnt with those fires. पूर्वं...नारी a chaste woman dying before (her husband) takes his *agnihotra* (sacred fires) and on the

death of her husband his wealth. Compare याज्ञ० I. 89 'दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः। आहरेद्विधिवद्दारानग्नींश्चैवाविलम्बयन् ॥' on which the मिता० says 'वृत्तवतीं आचारवतीं विपन्नां स्त्रियमग्निहोत्रेण श्रौतेनाग्निना तदभावे स्मार्तेन दाहयित्वा...एतच्चाधानेन सहाधिकृताया एव नान्यस्याः.' The निर्णय० says "मदनरत्ने ब्राह्मेपि 'आहिताग्न्योश्च दम्पत्योर्यस्त्वादौ म्रियते भुवि। तस्य देहः सपिण्डैश्च दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः॥ पश्चान्मृतस्य देहस्तु दग्धव्यो लौकिकाग्निना। अनाहिताग्निदेहस्तु दह्यो गृह्याग्निना द्विजैः॥'." जङ्गमं—These two verses are ascribed to बृहस्पति by the दायभाग and अपरार्क. कुप्यं—means all metals such as tin, lead, iron (other than gold and silver). रस liquids (such as oil, ghee &c.). अम्बरम् clothes. श्राद्धं...ब्दिकम्—the श्राद्ध performed every month on the day of death, performed every six months after death and performed every year on the anniversary of death. According to some the widow is forbidden to offer the पार्वणश्राद्ध and therefore the text specifies the मासिकश्राद्धs (which are twelve), the षाण्मासिकश्राद्धs (which are two). 'केचित्स्त्रिया पार्वणमप्याहुस्तन्निषेधाय श्राद्धानि परिगणयति मासषाण्मासादिकमिति। अत्र मासशब्देन द्वादश मासिकान्युच्यन्ते। षाण्मासिकशब्देन द्वे ऊनषाण्मासिके। आदिशब्देन एकादशसपिण्डनप्रत्यब्दकर्तव्यक्षयाहश्राद्धानि गृह्यन्ते। अतो नान्यत्कुर्यात्। अन्यथा वचनान्तरैरेव एतेषां श्राद्धानां सिद्धत्वाद्वचनमिदमनर्थकं स्यादिति।' वि. र. p. 590. भर्तुः is to be connected with ०दौहित्रान् and ०मातुलान्. स्वस्रीय sister's son (of the husband). We saw above that पितृव्य, मातुल and others were to be specially honoured with मधुपर्क (notes p. 208). कव्यं—'पित्रर्थं संकल्पितं द्रव्यम्' स्मृतिच०. पूर्तं—has been explained above (notes p. 217). स्त्रियः—women (born in the family). य... भर्तृका a wife, after her husband is dead, gets whatever wealth of various kinds such as a pledge belongs to him, except immovable property, when the husband was separate. "स्थावरं मुक्त्वेत्येतद्दुहितृरहितपत्नीविषयम्। पत्नीमात्रविषये 'जङ्गमं स्थावरं हेम... आदाय' इति पूर्वोक्तवचनविरोधः स्यात्। न च तद्विरोधादविभक्तपत्न्यंशविषयं वृत्तहीनपत्नीविषयं चेदं वचनमस्त्विति वाच्यम्। यत एव प्रकारान्तरव्यवस्थां निराकर्तुमाह स एव। 'वृत्तस्था...र्हति' इति। संतानवृत्तिभूतस्थावरलब्धार्हता तु संतानशालित्वायत्तेति तच्छून्या स्त्री वृत्तस्थापि विभक्तविषयेपि स्थावरं नार्हतीत्यर्थः।' स्मृतिच०

(व्य. p. 292). The वीर० (p. 626) tells us that the मदनरत्न regarded the text as not authoritative, as it was not mentioned in many such works as the मिताक्षरा, कल्पतरु and हलायुध, that it regarded the view of the स्मृतिच० as purely imaginary and that even if the text was authoritative it applied to a woman married in the Āsura form, while the other texts allowing her to take स्थावर applied to one married in the ब्राह्म form. दाया...माधवः—The पराशरमाधव says "यत्तु बृहस्पतिवचनं 'यद्विभक्ते...भर्तृका' इति तदितरदायादानुमतिमन्तरेण स्थावरविक्रयनिषेधपरम्। अन्यथा 'जङ्गमं स्थावरं...तिर्थींस्तथा' इत्यनेन विरोधप्रसङ्गात् ।' (vol III, part 2, p. 536). This view of माधव is more reasonable and has been universally accepted. A widow cannot alienate immovable property except for legal necessity or without the consent of the nearest heir after her. कुलपालिका—preserving (the honour of) the family *i. e.* chaste. The prohibition against the gift or sale of the husband's property refers to the gift of wealth to bards, chāraṇas and the like. The idea is that the widow had no power to make a gift or sale for mere pleasure or on trifling matters. But she could make a gift for unseen purposes (*i. e.* for spiritual purposes) and could make a mortgage for that purpose, since the verses (जङ्गमं स्थावरं &c) call upon her to perform श्राद्धs for her husband, to honour his relations and to make पूर्त gifts. Compare वीर० (p. 626-627) "यत्तु गृहीतधनायाः पत्न्यास्तद्धनेन जीवनमात्रं दानाधीकरणविक्रयेषु तु नाधिकार इति 'मृते भर्तरि...विक्रये' इति कात्यायनवचनात्प्रतीयते तदपि दृष्टार्थनटनर्तकादिदानाख्यातत्त्रयम्। अदृष्टार्थदाने तदुपयोगिनोराधीकरणविक्रययोश्च तेनैवाधिकाराभिधानात् 'व्रतोप...व्रजेत्' इति । दिवं व्रजेदित्यनेन काम्येपि दानादौ तस्या अधिकारः प्रतीयते किमुत नित्ये नैमित्तिके च । जङ्गमं स्थावरं हेमेत्यादिपूर्वोदाहृतप्रजापतिवचनाच्च । तत्रापि पूर्वं(पूर्त?)ग्रहणात्काम्येष्वपि अधिकार आयातीति स्मृतिचन्द्रिकाकारादयः ।". अदायिकं...र्पयेत्—this provides that heirless (अदायिकं) property goes to the king after

setting aside (wealth sufficient to provide) for the women, the servants and the s'rāddhas (of the deceased); the wealth of a श्रोत्रिय (when there is no heir) should be given to other श्रोत्रियs. The मिता० says 'अदायिकं दायादरहितं यद्धनं तद्राजगामि राज्ञो भवति योषिद्भृत्यौर्ध्वदेहिकमपास्य तत्स्त्रीणामशनाच्छादनोपयुक्तं और्ध्वदेहिकं धनिनः श्राद्धाद्युपयुक्तं चापास्य परिहृत्य राजगामि भवतीति संबन्धः। अस्यापवादः। श्रोत्रियद्रव्यं च श्रोत्रियायोपपादयेदिति।'. अन्यत्र ब्राह्मणात्—The preceding verse is 'अभावे तु दुहितॄणां सकुल्या बान्धवास्ततः। ततः सजातिः सर्वेषामभावे राजगामि तत्॥'. अन्यत्र ब्राह्मणात्—these words are to be connected with the preceding सर्वेषामभावे. Heirless property goes to the king except in the case of ब्राह्मणs. तत्स्त्रीणां—to the women of him whose wealth goes to the king. जीवनं maintenance. नील० remarks that the two passages of कात्यायन and नारद in which the words योषित् and स्त्री occur refer to women kept as mistresses. The word पत्नी does not occur in them. It is only a पत्नी that takes her husband's wealth. When the wealth of an heirless man escheats to the king, the two texts declare that the king must maintain his concubines. A king cannot take a man's wealth when his wife is alive. So these texts must be interpreted as suggested. It is on the strength of the texts which occur in connection with an heirless man's wealth that modern decisions base the right of a concubine to maintenance even against the sons of the man whose concubine she continued to be till his death. *Vide* I. L. R. 26 Bom. p. 163. The वि. र. (p. 597) refers the words किंचिद्राजा... स्मृतः to the women of a poor ब्राह्मण. But this does not seem to be correct. As regards the wealth of a श्रोत्रिय, *vide* बौ. ध. सू. I. 5. 102 'ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रघ्नं विषमेकाकिनं हरेत्। न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते॥ तस्माद्राजा ब्राह्मणस्वं नाददीत परमं ह्येतद्विषं यद्ब्राह्मणस्वमिति।'; मनु० 9. 189 'अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः। इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः॥'. The दायभाग remarks 'तदीयस्त्रीणामपत्नीनां वर्तनधनदानम्। पत्नीनां पुनः कृत्स्नधनेधिकारितेत्यविरोधः।'

(p. 260). प्रव्रजेत becomes an ascetic (संन्यासिन्). रक्षन्ति... तु if they keep (unsullied) the bed of their husband, but if they are otherwise (*i. e.* unchaste), they (the brothers) should cut off (their maintenance). नील० follows the explanation of मदन that these verses refer to the wives of one who died undivided or in a state of re-union, as they occur when that (*i. e.* re-union) is the topic of discussion. The verse immediately preceding is 'संसृष्टानां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते । अनपत्योंशभाग्योपि निर्बीजेष्वितरानियात् ॥'. Thus the subject of this verse is re-united (संसृष्ट) members and then the two verses quoted in the text follow. These two verses are ascribed to शङ्ख in the मद. पा. (p. 680). *Vide* मिता० (on याज्ञ० II. 135) "यदपि नारदवचनं 'भरणं...क्षयात्' इति तदपि 'संसृष्टानां...इष्यते' इति संसृष्टानां प्रस्तुतत्वात्तत्स्त्रीणामनपत्यानां भरणमात्रप्रतिपादनपरम् । न च 'भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयात्' इत्येतस्य संसृष्टिविषयत्वे 'संसृष्टानां तु यो भागः' इत्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयम् । यतः पूर्वोक्तविवरणेन स्त्रीधनस्याविभाज्यत्वं तत्स्त्रीणां च भरणमात्रं विधीयते ।'. The दायभाग remarks that the words of नारद quoted in the text apply to those women who, though married, such as a शूद्रा married to a द्विज, are not पत्नीs 'अनेनैव पत्नीभावक्रमेणैव धनाधिकारिता बोद्धव्या । अतः परिणीतस्त्रीणामप्यपत्नीत्वात्तदभिप्रायकमेव नारदवचनं भ्रातॄणा...तरासु च ।' (p. 259). अपरार्क explains differently "यत्तु नारदेन भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयादित्यभिधायोक्तं भरणं...क्षयादित्यादि तत्पुनर्भूस्वैरिण्यादिविषयं वेदितव्यम् । स्त्रीशब्दमात्रप्रयोगात् । पत्नीशब्दस्तु विवाहयज्ञसंयोगिन्यामेव वर्तते । 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इति शब्दस्मृतेः" (p. 743). स्वर्याते...न्तिक्रम्—According to the मदनरत्न, the first half of the verse applies to the mistresses (of the deceased) and the latter half to a lawfully wedded wife. The word अविभक्ते qualifies स्वामिनि. तु is used in the sense of वा. The मदनरत्न seems to follow the स्मृतिच० which says 'धनांशं यावता धनेन क्लृप्तजीवनं धनसाध्यं तु नित्यनैमित्तिककर्म काम्यं व्रतादिकं सिध्यति तावद्धनमित्यर्थः । तुशब्दो वाशब्दार्थे । धनांशं वा स्त्र्यधिकारिकं प्राप्नोतीत्यर्थः । एतावद्धनसंपादकक्षेत्रांशं वा प्राप्नोतीत्यर्थः । धनग्रहणस्य वर्तनाद्युपायोपलक्षणार्थत्वात् । अत्राद्यः पक्षः पत्नीव्यतिरिक्तभार्याविषयः ।'.

1 This is पा. IV. 1. 33.

चारिणीनामपि अशनवसनदानमुक्तं 'एवमेव...गृहान्तिके' इति तत्तु...भर्तृविषयकम्। तदपि प्रायश्चित्तावधि। अत्यौद्धत्यात्तदकुर्वन्तीनां त्वनेनापि निष्कासनमित्यादि प्रायश्चित्तप्रकारो (०त्तप्रकरणे?) विवेक्ष्यामः।'. संयता controlled *i. e.* chaste.

Page 140, line 17—page 141, line 10. The word दुहिता in Manu's verse is explained as पुत्रिका by कुल्लूक and other commentators. धारेश्वर held the same view. *Vide* स्मृतिच० (व्य. p. 295). For यथैवात्मा तथा पुत्रः compare ऐ. ब्रा. VII. 13 'शश्वत्पुत्रेण पितरो अत्यायन् बहुलं तमः। आत्मा हि जज्ञ आत्मनः स इरावत्यतितारिणी॥' or 'आत्मा वै पुत्रनामासि' quoted above (p. 170). For the daughter's claim, compare बृहस्पति (quoted in the मिता०) 'भर्तुर्धनहरी पत्नी तां विना दुहिता स्मृता। अङ्गादङ्गात्संभवति पुत्रवद्दुहिता नृणाम्॥ तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णीत मानवः।'. Similarly नारद says 'पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसंतानकारणात्। पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितुः संतानकारकौ॥' (दायभागप्र० 50). अनूढा unmarried. Among married daughters one that is poor is preferred to her who is rich. स्त्रीपदं...सांप्रदायिकाः—the मिता० says "'स्त्रीधनं दुहितॄणां...च' इति गौतमवचनस्य च पितृधनेपि समानत्वात्। न चैतत्पुत्रिकाविषयमिति मन्तव्यम्। 'तत्समः पुत्रिकासुतः' इति पुत्रिकायाः तत्सुतस्य चौरससमत्वेन पुत्रप्रकरणेभिधानात्।". The सुबोधिनी explains 'स्त्रीधनं दुहितॄणामिति स्त्रीधनोद्देशेन दुहितृसंबन्धविधानादुद्देश्यविशेषणत्वेन स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वात् न्यायस्य साधारणत्वमिति।'. अपरार्क gives three meanings of अप्रतिष्ठिता 'अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धना दुर्भगा वा' (p. 721). According to the दायभाग, the unmarried daughter is preferred to married daughters and among married daughters those that have sons or are likely to have sons take the wealth and widowed or barren daughters or those that give birth only to daughters do not take at all. 'अतः पुत्रवती संभावितपुत्रा चाधिकारिणी। विधवा त्ववन्ध्यात्वदुहितृत्वप्रसूत्वादिना विपर्यस्तपुत्रा पुनरनधिकारिण्येवेति दीक्षितमतमादरणीयम्। तत्र प्रथमं कन्यैवैका पितृधनहारिणी।' (p. 271). This is due to the fact that the दायभाग makes spiritual benefit the guiding principle in matters of succession. The वीर० rightly points out that जीमूतवाहन is not consistent in giving preference to an unmarried

daughter over a married one having sons, as the latter is then and there capable of conferring spiritual benefit, while an unmarried daughter may or may not (according as she has or has not a son later on) confer that benefit.

Page 141, lines 11–14. It should be noted that याज्ञवल्क्य does not expressly mention the दौहित्र in the verse पत्नी दुहितरः. The मिता० brings in the दौहित्र under the word च 'चशब्दाद् दुहितृभावे दौहित्रः'. अपुत्र...ताने when there is no continuance (of the line) through the son and son's son. स्वधाकारे—श्राद्धादौ दौहित्राः पौत्राः मताः ते एवाधिकारिणः. Compare मनु. 9. 136 'अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम्। पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥'. अपुत्रपौत्र०—this is ascribed to विष्णु by the मिता०, दायभाग and other writers, but does not occur in the विष्णुध. सूत्र. In the विष्णुध. सू. (15. 47) we have 'पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते। दौहित्रोपि ह्यपुत्रं तं संतारयति पौत्रवत् ॥'. *Vide* मनु. 9. 132–133 for similar ideas.

Page 141, line 15—page 142, line 10. अपुत्रधनं—this is attributed to बृहद्विष्णु by the मिता०, स्मृतिच०, वीर० and to वृद्धविष्णु by the परा. मा. It is to be noted that the विवादरत्नाकर and वि. चि. ascribe this text to विष्णु and read 'तदभावे दुहितृगामि तदभावे मातृगामि तदभावे पितृगामि &c'. The printed विष्णुध. सू. reads as in the text, but omits तदभावे दौहित्रगामि. यत्तु विज्ञानेश्वरः—विज्ञानेश्वर preferred the mother to the father, while नील० preferred the father to the mother. नील० follows the स्मृतिच० and the दायभाग; while वि. र., वि. चि., वीर० follow the मिताक्षरा. The words of the मिताक्षरा are "यद्यपि युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वस्मरणात् तदपवादत्वादेकशेषस्य धनग्रहणे पित्रोः क्रमो न प्रतीयते तथापि विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादेकशेषाभावपक्षे च मातापितराविति मातृशब्दस्य पूर्वं श्रवणात् पाठक्रमादेवार्थक्रमावगमाद्धनसंबन्धेपि क्रमापेक्षायां प्रतीतक्रमानुरोधेनैव प्रथमं माता धनभाक् तदभावे पितेति गम्यते। पिता पुत्रान्तरेष्वपि साधारणो माता तु न साधारणीति प्रत्यासत्त्यतिशयात्, 'अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्' इति वचनान्मातुरेव प्रथमं धनग्रहणं युक्तम्।".

The remarks of the मिताक्षरा are condensed in the words द्वन्द्वापवादके...पितुर्धनग्रहणमूचे and then refuted. पाणिनि lays down that several words may be compounded when they together are employed to convey the sense of च and the compound becomes a द्वन्द्व. 'चार्थे द्वन्द्वः' पा. 2. 2. 29 (अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः । सि. कौ.). There are four senses conveyed by च *viz.* समुच्चय, अन्वाचय, इतरेतरयोग and समाहार. A द्वन्द्व is possible in the latter two senses. When one says रामकृष्णौ, it is an example of द्वन्द्व (of the type called इतरेतर-द्वन्द्व). Another *sūtra* of पाणिनि is 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ' पा. I. 2. 64 (एकविभक्तौ यानि सरूपाणि एव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते). Following this rule and another rule contained in पुमान् स्त्रिया (पा. I. 2. 67, which means 'स्त्रिया सह उक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । हंसी च हंसश्च हंसौ), we get the एकशेष पितरौ. 'पिता मात्रा' पा. I. 2. 70 (मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते). So we have two words मातापितरौ and पितरौ (in this latter the word मातृ is omitted and पितृ is retained). According to the सि. कौ. both एकशेष and समास are styled वृत्ति 'कृत्तद्धित-समासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः ।'. Here it will be noticed that the general rule is that both words in a द्वन्द्व are retained, while in the एकशेष only one is retained; but this occurs only in a limited class of cases *viz.* where words like भ्रातृ, पुत्र, पितृ, श्वशुर are compounded with स्वसृ, दुहितृ, मातृ, श्वश्रू. It is in this sense (*viz.* that the एकशेष occurs only in a limited class of cases) that the एकशेष can be said to be an अपवाद of द्वन्द्व. Really speaking एकशेष is not an अपवाद in the strict sense. When there is an अपवाद, the result stated in the rule (उत्सर्ग) does not take place at all. 'अपवादविषयपरिहारेण उत्सर्गस्य व्यवस्थितिः'. So that if एकशेष were really an अपवाद, we should not be able to form the compound मातापितरौ, which follows from the general rule 'चार्थे द्वन्द्वः'. But we do get that form. Therefore एकशेष is really an additional form and we are allowed to employ the word पितरौ or मातापितरौ at our choice. It

is therefore that नील० says 'एकशेषस्य द्वन्द्ववैकल्पिकत्वेन तदपवादत्वे मानाभावात्'. When we hear the word पितरौ (meaning father and mother) as in the text of याज्ञ०, there is nothing in that word itself to indicate the order in which the father and the mother are to take. The reasons which induced the मिताक्षरा to prefer the mother to the father are three; (1) if we take the compound मातापितरौ (for which पितरौ is an alternative form with the same meaning), it is dissolved as माता च पिता च मातापितरौ *i. e.* the word मातृ occurs first in dissolving that compound; (2) in the form मातापितरौ the word मातृ occurs first. This second reason is contained in the words of the मिता० 'एकशेषाभावपक्षे...श्रवणात्' and it is put in the Mayūkha as 'अपवाद्य...सारात्'. The third reason is as follows:—A father may have other wives and sons from them all. So that a father is equally related to all sons, while the mother is only related to her own son and not to the other sons of her husband. So the mother has greater nearness (प्रत्यासत्ति) to her son than the father. मनु declares that the nearest among the *sapiṇḍas* takes the wealth of the deceased (*sapiṇḍa*). Therefore the mother is preferable to the father. नीलकण्ठ replies by denying the assumptions made by the मिता०. He says that एकशेष is not an exception, but is only a विकल्प *i. e.* we have both the forms पितरौ and मातापितरौ. He denies that there is any authority (मान) for saying that the word मातृ occurs first in dissolving the compound. He further says that there is nothing to show that being equally related to all sons and not being so related has anything to do with determining the order of succession to a person. It must be seen how far नीलकण्ठ is correct in his attack on the मिता० It must be admitted that एकशेष is not in the strict sense an अपवाद of द्वन्द्व. So far नीलकण्ठ is right. But नीलकण्ठ overdoes his part in saying 'विग्रहवाक्ये मातृशब्दपूर्वनिपाते

मानाभावात्'. Though पाणिनि does not say anything about the order of words in dissolving the compound, yet his commentators have for ages past dissolved the compound पितरौ as माता च पिता च. For example the काशिका (on पा. I. 2. 70) has 'माता च पिता च पितरौ मातापितराविति वा'. So वीर० is right in justifying the मिता० on this point. 'विग्रहवाक्येष्वपि पूर्वनिपातनियमो नानुशासनसिद्धस्तथापि व्याख्यातृसंप्रदायसिद्धोस्त्येव । नहि क्वापि पिता माता च पितराविति विग्रहो दृश्यते । किं तु माता च पिता च पितराविस्येव इति अणुरपि विशेषोध्यवसायकर इति न्यायेन तस्यापि विनिगमकता संभवतीत्यनेनाशयेन तथोक्तेः संभवः ।' (p. 666). It must be admitted that the argument about the father being common to other sons is extremely specious. When the question is about the relative proximity of the father and mother to their son, it is difficult to see, as the स्मृतिच० remarks, what difference can be made between the two as regards proximity to their own son. 'विप्रलम्भसदृशमिदम् । नहि जननीजनकयोर्जन्यं प्रति संनिकर्षतारतम्यमस्ति ।...अपरे पुनरन्यथा मातुः प्रत्यासत्तिमुन्नयन्ति । सोदरस्य तु सोदरः इत्यत्र मातृद्वारेण सोदरवचनात् मातुः प्रत्यासत्तिर्गम्यते इति । तदपि कुशावलम्बनमात्रम् । तथाहि भ्रातुर्भिन्नोदरादेकोदरयोरभिन्नमातृकत्वेन प्रत्यासत्तौ विशेषोस्तु । जनकात्पुनर्जनन्याः पुत्रं प्रति प्रत्यासत्तौ विशेषः किंनिबन्धनो भविष्यतीति न विद्मः ।'. The principal objection of नीलकण्ठ is that the view of the मिता० is opposed to the text (एतद्वचोविरोधात्) quoted by him from विष्णु, which places the father before the mother. The मिता० quotes that text in another connection and so was aware of it and yet preferred the mother to the father. The वीर० tries to get over this difficulty by saying that the mother if more worthy than the father takes first and not otherwise. It is further to be noted that the वि. र. reads the text of विष्णु in a different manner and places the mother before the father. We are informed by the स्मृतिच० and the वीर० that श्रीकर said that both father and mother took at the same time and divided their deceased son's wealth. 'अत एव श्रीकरेण पित्रोर्विभज्य धनग्रहणमुक्तं तदप्ययुक्तम् ।' स्मृतिच० (व्य. p. 297).

Page 142, lines 11—19. विज्ञानेश्वर laid down that, among brothers, full brothers were entitled to preference over half-brothers as the latter are less closely connected than the former because their mother is different (from the mother of the deceased). 'भ्रातृष्वपि सोदराः प्रथमं गृह्णीयुः। भिन्नोदराणां मात्रा विप्रकर्षात्। अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्—इति स्मरणात्। सोदराणामभावे भिन्नोदरा धनभाजः।' मिता०. The मिता० is followed by the दायभाग, the स्मृतिच०, the परा. मा., the मदनपारिजात, वीर०. नील० finds fault with the मिता०. He says that the word भ्रातृ directly expresses 'full brother' and only conveys the meaning 'half-brother' by indication. याज्ञ० simply uses the word भ्रातरः and it is not proper to suppose that the same word was used in two senses (one मुख्य and the other लक्ष्य) in the same sentence. शक्त्या=अभिधया. For शक्ति *vide* notes above (p. 117). The answer to this objection of नील० would be that there is no such difference of मुख्य or लक्ष्य sense as regards the word भ्रातृ. That word simply means 'brother' (whether full or half is not expressed). The दायभाग points out that where याज्ञ० wants to make a distinction between full and half brothers he uses the words सोदर and भिन्नोदर or अन्योदर्य and if भ्रातृ primarily means सोदर as नील० asserts then instead of using the word सोदर later on (याज्ञ. II. 138) he would have only employed the word भ्रातृ. 'प्रथमं सोदरो गृह्णीयादित्यर्थः। तस्य त्वभावे सापत्नो भ्राता। एकप्रभवत्वेन तस्यापि भ्रातृशब्दार्थत्वात्। तथा च। संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः।...मृतस्य च। इदमपि याज्ञवल्क्यवचनं सोदरासोदरयोर्भ्रातृशब्दार्थत्वं दर्शयति। अन्यथा सोदरमात्रस्य तदर्थत्वे सोदरस्य तु सोदर इति न पुनर्विशेषणीयम्। भ्रातृशब्दादेव सोदरावगतेः।' दाय० p. 296. The दायभाग puts the preference of the full brother on the ground that the latter offers *piṇḍas* to the same three paternal ancestors and the three maternal ancestors to whom the deceased was bound to offer *piṇḍas*, while the half-brother offers only to the three paternal ancestors and not to the three maternal

ancestors of the deceased. The मिताक्षरा would prefer the full brother on the ground that in the full brother there are more particles of the bodies of the parents of the deceased than in the half-brother. केचित्तु—who advanced the view here criticised is not clear. But even in the स्मृतिच॰ the same view (allowing the sisters to succeed after brothers) is criticised and disapproved of, following the view of the भाष्यकार on आ. ध. सू. "अत एव जीवन्पुत्रेभ्यो दायं विभजेदित्यापस्तम्बसूत्रं व्याचक्षाणेन तद्भाष्यकारेण पुत्रेभ्य एव दायं विभजेन्न स्त्रीभ्यो दुहितृभ्य इत्युक्तम् । यद्यपि 'भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्' इति शाब्दस्मृत्या पुत्रेभ्यं[1] इत्यत्र विरूपैकशेषं कृत्वा दुहितॄणामनुप्रवेशोत्र कर्तुं शक्यते तथापि[2] पुमांसो दायादा न स्त्रियः 'तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीः' इति श्रुतेरित्येतेनेदं निरस्तं यत्कैश्चिदुक्तम् ।". *Vide* also वीर॰ pp. 671–72. The *sūtra* भ्रातृ...दुहितृभ्याम् means that the words भ्रातृ and पुत्र may be compounded with स्वसृ and दुहितृ respectively to form an एकशेष, the result being that भ्रातरौ may mean 'brother and sister' and पुत्रौ may mean 'son and daughter'. Ordinarily भ्रातरः and पुत्राः mean 'brothers' and 'sons' respectively. नील॰ says that there is no reason why this usual meaning should be given up and the special meaning be accepted in the text of याज्ञ॰. When one says 'कुक्कुटावानय मिथुनं करिष्यामः', there कुक्कुटौ means 'a cock and a hen' and not two cocks because of the following words. There is nothing in the context in याज्ञ॰ to show that भ्रातरः means 'brothers and sisters', while there is the श्रुति against it, saying that women take no share. भ्रातृपुत्रा अपि...गृह्णीयुः—this refers to a case where A dies leaving no nearer heirs than his brothers B, C, D and where before B, C, D divide the property of A according to their shares, one of them (say B) dies leaving sons. Here the sons of B had no right over the property of A at the time

1 This refers to आप. ध. सू. 'जीवन्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्' (II. 6. 14. 1).

2 This is तै. सं. VI. 5. 8. 3.

of the latter's death, as their father B was alive. Yet when the property is to be divided, the sons of B will be entitled to the one-third which their father would have taken if the property had been divided the moment A died. The underlying principle is to see whether the property has vested in interest and then it is not necessary that it should have come into the possession of the person entitled. The words of the मिता० make this quite clear. 'यदा त्वपुत्रे भ्रातरि स्वर्याते तद्भ्रातॄणामविशेषेण धनसंबन्धे जाते **भ्रातृधनविभागा**-त्प्रागेव यदि कश्चिद्भ्राता मृतस्तदा तत्पुत्राणां पितृतोधिकारे प्राप्ते तेषां भ्रातॄणां च विभज्य ग्रहणे पितृतो भागकल्पनेति युक्तम् ।'. The मिता० had to state this because it might be argued that याज्ञ० prefers brothers to brother's sons and that therefore in dividing the wealth of A the brothers in the case taken above should exclude the sons of a brother B. The reply is that one has to look to the time of death when the interest vests in the heir; one need not look to the time of actual partition or possession, which may be postponed for years. The Privy Council following an incorrect translation of this passage of the Mayūkha holds that the son of a brother who is dead succeeds along with the brothers. *Vide Chandika v. Muna* I. L. R. 24 All. 273.

Page 143, lines 1-4. The general rule is that the nearest among the *sapiṇḍas* takes the wealth of the deceased (*sapiṇḍa*). 'अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ।' मनु. 9. 187. सपिण्डs are of two kinds, गोत्रज सपिण्डs and भिन्नगोत्रसपिण्डs. (otherwise called बन्धुs). The heirs from the wife to the brother's son are specifically mentioned by name; they take in the order in which they are mentioned and do not allow any one else (not specifically mentioned) to take before them. Therefore these heirs from the wife to the brother's son are called the 'compact series of heirs' (बद्धक्रम). Among

these heirs, the father, the brothers and their sons are really गोत्रजs, but they are specially mentioned in order to distinguish them from the other गोत्रजs. 'भ्रातृपुत्राभावे गोत्रजाः पूर्वोक्तपितृभ्रातृतत्सुतभिन्ना गृह्यन्ते गोबलीवर्दन्यायात्। ते च पितामही सपिण्डाः समानोदकाश्च।' वीर० p. 671. वृत्तायां=मृतायां. The text of मनु places the paternal grand-mother after the mother, but, as she cannot be assigned a place among the heirs ending with the brother's son who are arranged in a fixed order, she is to be placed immediately after the brother's son, following the maxim आग...वेशः. When certain persons are specially invited, they are allotted definite places and if some people come uninvited or without previous notice, such persons must be assigned places at the end *i. e.* after those that were specially invited. This maxim has been employed by शंकराचार्य in his भाष्य on तडितोधि वरुणः संबन्धात् (वेदान्तसूत्र IV. 3. 3) 'आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं (छान्दोग्योप० IV. 15. 5) इत्यस्या विद्युत उपरिष्टात् स वरुणलोकमित्ययं वरुणं संबध्यते।... वरुणादधि इन्द्रप्रजापती स्थानान्तराभावात्पाठसामर्थ्याच्च आगन्तुकत्वादपि वरुणादीनामन्त एव निवेशो वैशेषिकस्थानाभावाद्विद्युच्चान्त्यार्चिरादिवर्त्मनि।'. The भामती says 'आगन्तूनां निवेशोन्ते स्थानाभावात्प्रसाधितः। तथा चेन्द्रादिरागन्तुः पठ्यते चाप्पतेः परः॥'. Compare the शाबरभाष्य on the word आगमवत् in पू. मी. सू. X. 5. 1 'यथा समाजेषु समासेषु च ये आगन्तवो भवन्ति ते पूर्वोपविष्टाननुपमृद्यैव निविशन्ते, एवमिहापि द्रष्टव्यम्।' and the sūtra 'अन्ते तु बादरायणस्तेषां प्रधानशब्दत्वात्' (पू. मी. सू. V. 2. 19). The स्मृतिच० following this verse of मनु and a verse of कात्यायन 'विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत्। भ्राता वा जननी वाथ माता वा तत्पितुः क्रमात्॥' places the brother after the father, then the mother and then the father's mother. The मिता० says 'मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता धनं हरेदिति मात्रनन्तरं पितामह्या धनग्रहणे प्राप्ते पित्रादीनां भ्रातृसुतपर्यन्तानां बद्धक्रमत्वेन मध्येनुप्रवेशासंभवात् पितुर्माता धनं हरेदित्यस्य वचनस्य धनग्रहणाधिकारप्राप्तिमात्रपरत्वादुत्कर्षे तत्सुतानन्तरं पितामही गृह्णातीत्यविरोधः।'.

Page 143, line 5—10. नील० here tries by a specious argument to bring in the sister as an heir after the paternal grand-mother and even before the paternal grand-father. Before entering into details we have to understand the exact meaning of गोत्रजाः, which is the word याज्ञ० employs. That word literally means 'born in the gotra' (to which the deceased belonged). We have to remember a principle of the ancient smṛitis that a woman by marriage passes into the *gotra* of her husband. The wife, daughter and mother take as heir by virtue of special texts and so does the paternal grand-mother. The मिता० paraphrases the word गोत्रजाः by समानगोत्राः (those who have the same *gotra* as the deceased) in the words 'एवमासप्तमात् समानगोत्राणां सपिण्डानां धनग्रहणं वेदितव्यम्'. The sister is no doubt born in the *gotra* of the man whose sister she is; but by her marriage she would pass over into another *gotra* and therefore she would not be a सगोत्र of her brother. 'स्वगोत्राद् भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे। स्वामिगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया॥' (quoted in the मिता० on याज्ञ० I. 254). The argument of नील० is that the sister, being born in the *gotra* of her brother, is equally a गोत्रज (with others like the deceased's brothers &c) and as याज्ञ० speaks of गोत्रजs, she is an heir. नील० admits that she is not a सगोत्र (because by marriage she would pass into another *gotra*), but याज्ञ० does not declare that it is the relation of सगोत्र that is the cause of entitling a person to be an heir, *i. e.* याज्ञवल्क्य does not say सगोत्राः but गोत्रजाः. The objection to this argument of नील० is twofold. In the first place whatever meaning याज्ञ० may have attached to the word गोत्रजाः authoritative commentators like the मिता० have taken it in the sense of सगोत्राः. The sister is no doubt a सपिण्ड, but she is not सगोत्र. In the second place if the reason advanced by नील० for bringing in the

sister as a गोत्रज were pursued to its logical conclusion, the result would be that every girl born in the family would be an heir as a गोत्रज. For example, the father's sister and the brother's daughter are also born in the family and should be entitled to succeed as *gotrajas*. But नील० nowhere mentions them as *gotraja* heirs. नील० stands almost alone among eminent writers on व्यवहार in making the sister a *gotraja* and giving her a high place in the order of succession. The मिता० passes her over and brings in the paternal grand-father immediately after the paternal grand-mother 'पितामह्याश्चाभावे समानगोत्रजाः सपिण्डाः पितामहादयो धनभाजः ।...तत्र च पितृसंतानाभावे पितामही पितामहः पितृव्यास्तत्पुत्राश्च क्रमेण धनभाजः ।' मिता०. The words अनन्तरः...भवेत् are variously explained. कुल्लूक remarks 'सपिण्डमध्यात् संनिकृष्टतरो यः सपिण्डः पुमान्स्त्री वा तस्य मृतधनं भवति ।'. मद. पा. (p. 673) explains 'सपिण्डाद्योनन्तरः संनिहितः प्रत्यासन्नः शरीरसंबन्धेन तस्य प्रत्यासन्नस्य धनं सपिण्डस्य धनं भवेत्' *i. e.* one तस्य goes with the nearest among सपिण्डs and the other तस्य goes with the man deceased. कुल्लूक takes सपिण्डात् as equal to सपिण्डमध्यात्. It is better to take सपिण्डात् अनन्तरः as meaning 'who is nearest to the deceased सपिण्ड' as मद. पा. seems to do. The बालंभट्टी says 'सपिण्डस्य योनन्तरः संनिहितः तस्य सपिण्डसंनिहितस्य धनं तस्य सपिण्डस्य भवेदित्यर्थः ।'. ज्ञातयः means blood relations in general. सकुल्याः—those that belong to the same family or *gotra* (that is agnates). बान्धवाः—cognates. 'भिन्नगोत्राणां सपिण्डानां बन्धुशब्देन ग्रहणात् ।' मिता०.

The High court of Bombay has accepted the position that the sister is an heir even under the Mitākshărā though the latter is entirely silent about her right. Vide *Bhagwan v. Varubai* I. L. R. 32 Bom. p. 300. For the same reasons that are advanced for including a full sister among *gotrajas*, a half-sister would succeed as *gotraja* (after the full sister). Vide I. L. R. 43 Bom. 461.

Page 143, lines 11–18. नीलकण्ठ allows the paternal grand-father and the half brother to succeed together and to share equally the wealth left by the deceased. According to the मिता० the order of succession is as follows:—full brother, half-brother, full brother's son, half-brother's son, paternal grand-mother, paternal grand-father, paternal uncle and then his son. According to the मयूख, the order is:—full brother, full brother's son, paternal grand-mother, sister (full and then half), paternal grand-father and half-brother together. Under the Bombay decisions, even in districts governed by the मिता०, the sister is a *gotraja* and her position is after the paternal grand-mother, so that the result is that under the Mitāksharā law the sister is postponed to the half-brother and his son; while under the Mayūkha the full sister takes before the half-brother and his son.

The reason assigned by नील० for making the पितामह and half-brother inherit together is that both are equally distant (or equally near) from the deceased owner, in that the one is the father of his father and the other is the son of his father. नील० says that, where the propinquity (प्रत्यासत्ति) of two persons to the deceased is the same and there is no other distinguishing circumstance, however slight (अणु), such as the order of the words in the text, the same rule holds good *i. e.* the several persons inherit together. He gives an example *viz.* that paternal great-grand-father, paternal uncle and half-brother's son succeed together. From the words of नील० it follows that पाठक्रम is a means of determining the order of succession. In the पूर्वमीमांसा क्रम or स्थान is one of the means of settling what things or actions are subsidiary or principal. 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थान-

समाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' पू. मी. सू. III. 3. 14. क्रम is of six kinds, श्रुति, अर्थ, पाठ, स्थान, मुख्य and प्रवृत्ति, each succeeding one being less cogent than each preceding one. 'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति' is an instance of श्रुतिक्रम; here the termination क्त्वा directly shows that ब्रह्मदीक्षा comes after गृहपतिदीक्षा. 'अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचति'—this is an example of अर्थक्रम. Here the cooking of यवागू is ordained for the *homa* and as *homa* is not possible without the cooking, the order of the words in the text is given up and we have to follow the order of the objects intended to be served *i. e.* यवागू is first cooked and then होम is made. In the case of the प्रयाजs, the order of the text is समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजति &c.; therefore the समिद्याग and the others are to be performed in the same order. 'पदार्थबोधकानां वाक्यानां यः क्रमः स पाठक्रमः। तस्माच्च पदार्थानां क्रम आश्रीयते येन हि क्रमेण वाक्यानि पठितानि तेनैव क्रमेणाधीतान्यर्थप्रत्ययं जनयन्ति। यथार्थप्रत्ययं पदार्थानामनुष्ठानम्' मीमांसान्यायप्रकाश of आपदेव; *vide* शाबरभाष्य on पू. मी. सू. V. 1. 4 'क्रमेण वा नियम्येत क्रत्वेकत्वे तद्गुणत्वात्'. The treatment of the subject of inheritance in the मयूख after the sister is very scrappy and meagre. Even the मिता० goes into greater details. It distinctly states that after the line of the father come in order the paternal grand-mother, the पितामह, the paternal uncles and their sons; after the line of the paternal grand-father come in order the paternal great-grand-mother, the प्रपितामह, his sons (*i. e.* grand-uncles) and their sons; that in this way up to the seventh person (from the deceased) is to be understood the right of succession in the case of '*samānagotra sapiṇḍas*'. The मयूख is quite silent about the प्रपितामही, nor does he say anything about uncles and their sons, grand-uncles and their sons, or the descendants of remoter ancestors.

In practice very intricate questions arise for the solution of which the मिता० (much less the मयूख) offers very scanty help. For example, the brother's grand-son is not specifically mentioned anywhere and so the question is whether he takes immediately after the brother's son (who is specially mentioned) and before the paternal grand-mother or grand-father. The मिता० is quite silent on this point, but नन्दपण्डित in his वैजयन्ती on विष्णुध. सू. (17. 10) places the brother's grand-son immediately after the brother's son and before the grand-father. The दायभाग also gives the brother's grand-son a place before the paternal uncle. *Vide* अपरार्क quoted below. Another difficult question arises. What is the meaning of संतान (line)? The मिता० says that after the line of the father come the पितामही, पितामह, paternal uncle and his son. This leads to the inference that the nearer line excludes a remoter one. But how many generations in each line are to be taken? *Sapiṇḍa* relationship extends up to seven generations *i. e.* the *propositus* himself, his six descendants and six paternal ascendants and the six descendants of his six paternal ascendants. Does पितृसंतान or पितामह-संतान extend up to six descendants of the father or grand-father. The मिता० speaks of only two generations (*i. e.* son and grand-son) in each line (viz. that of the father, grand-father and great-grand-father). So it may be argued that according to it the संतान extends up to only two generations in the father's line and in the remoter ancestors' lines. The सुबोधिनी distinctly says 'पितृसंतानो भ्रातृतत्सुतपर्यन्तः'. The स्मृतिच० similarly observes 'गोत्रजशब्देनैव भ्रातृतत्सुतयोर्निर्देशे गम्यमानेपि पृथक्तयोरभिधानस्य गोत्रजेषु पितामहादिषु तस्य तस्य संततौ पितृसंततावपि च पुत्रपौत्रयोर्धनभागित्वज्ञापनार्थत्वात् ।...अत्रायं दायप्राप्तिक्रमः । भ्रातृसुताभावे पितामहसुतस्य दायप्राप्तिः तस्याभावे तत्सुतस्य, तस्याभावे वृद्धप्रपितामहसुतस्य तस्याभावे तत्सुतस्य ।'. Vide मद. पा. (p. 674).

Others like the वैजयन्ती of नन्दपण्डित take the संतान to extend to three generations in each line. अपरार्क also says (p. 745) 'एवं भ्राता तत्पुत्रस्तत्पौत्र इति पितृसंततौ त्रयः प्रत्यासन्नाः सपिण्डाः । एवं पितामहसंततौ प्रपितामहसंततौ च ।'. To take a concrete example, suppose the competition is between the great-grand-son of the grand-father of the *propositus* and the grand-son of the great-grand-father of the *propositus.* If we follow the सुबोधिनी, the latter is the preferable heir; if we follow the वैजयन्ती, the former is the preferable heir. Vide *Bhudhasingh* v *Laltusingh* I. L. R. 34 All. 663 (which was confirmed by the Privy Council in 37 All. p. 604) which contains an exhaustive examination of this question.

The सुबोधिनी extends the principles of succession contained in the मिताक्षरा to three lines beyond that of the great-grand-father.

सर्वेसपिण्डाः...क्रमेण—all the *sapiṇḍas* and *samānodakas* take the wealth of the deceased in the order of their propinquity (to the deceased). So according to the मयूख propinquity to the deceased is the guiding principle in the matter of succession and not spiritual benefit (by means of *piṇḍas*) which is the principle of the दायभाग. सपिण्डता...वेदने—Here we are dealing with सपिण्ड relationship in the same *gotra.* A person himself and his six paternal ancestors are *sapiṇḍas;* they are in all seven; similarly a person and his six male descendants are सपिण्डs; they are seven; the eighth descendant or ascendant from the man is not his *sapiṇḍa i. e. sapiṇḍa* relationship ceases after the seventh generation and does not extend beyond the seventh. The six descendants of each of the six ascendants are *sapiṇḍas,* because the descendants together with the ascendants make seven generations. The दायभाग would explain

this differently. A man has to offer *piṇḍas* to his three paternal ancestors and he is the offerer. So there are four generations who are *sapiṇḍas* of each other. To the three ancestors beyond the great-grand-father, a man offers पिण्डलेपs (the leavings of the *piṇḍas*). If these three are included, there are seven generations who are connected with the *piṇḍa* offered by a man. The मत्स्यपुराण says 'लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥'. The दायभाग restricts the term सपिण्ड to three ancestors and the man who offers to them and the term सकुल्य is applied to the three ancestors beyond the great-grand-father and their descendants and one's own descendants after the great-grand-son 'सकुल्यो विभक्तपिण्डः प्रतिप्रणप्तृतः प्रभृति पुरुषत्रयमधस्तनः । वृद्धप्रपितामहादिसंततिश्च । तत्रापि प्रतिप्रणप्त्रादेरानन्तर्य (र्यं ?) पिण्डलेपद्वारेण तेषामुपकारकत्वात्तदभावे वृद्धप्रपितामहादिसंततिः । मृतदेयपिण्डलेपभोगिभ्यो वृद्धप्रपितामहादिभ्यः पिण्डदातृत्वात् । एवंविधसकुल्याभावे च समानोदकाः ।' दायभाग p. 232. The मिताक्षरा and परा. मा. attribute to बृहन्मनु the words 'सपिण्डता...समानोदकभावस्तु निवर्तेताचतुर्दशात् । जन्मनाम्नोः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते ।'. The वीर० reads as the मिता० does but ascribes the lines to मनु. The समानोदकs are seven generations beyond the *sapiṇḍas* and therefore मनु says 'up to the fourteenth'. According to others समानोदक relationship extends as long as 'the birth (in a particular family) and name are remembered or known.' The *samānodakas* according to मनु are the seven paternal ancestors beyond the first six, the thirteen descendants of these seven ancestors and the descendants from the seventh to the 13th of the first six ancestors.

Page 143, line 19—page 144, line 14. सोदकाभावे बन्धवः—It will be noticed that agnatic relations up to the 14th degree (or even remoter ones according to others) are preferred to *bandhus*, who are described by the मिता० 'as भिन्नगोत्रसपिण्डाः'. *Bandhus* are persons

who are related to the deceased as *sapiṇḍas* but are so related through one or more females. स्मृत्यन्तरे—the three verses are ascribed to बौधायन by परा. मा. and to वृद्धशातातप by मद. पा. and बालंभट्टी. The three verses describe three kinds of *bandhus*, आत्मबन्धु, पितृबन्धु and मातृबन्धु. The मिताक्षरा distinctly says that आत्मबन्धुs are to be preferred to the पितृबन्धुs and पितृबन्धुs to मातृबन्धुs. 'तत्र चान्तरङ्गत्वात्प्रथममात्मबन्धवो धनभाजस्तदभावे पितृबन्धवस्तदभावे मातृबन्धव इति क्रमो वेदितव्यः ।' मिता०. The words of the मयूख also 'अत्र क्रमः पाठिक एव' (the order is governed by the order in which the words occur) must be understood as referring to the three classes of *bandhus* and not to three *bandhus* specified in each class. The मद. पा. says 'तत्रापि प्रथममन्तरङ्गत्वात् पाठक्रमेणात्मबन्धवो धनभाजस्तदभावे तथैव पितृबन्धवस्तदभावे तथैव मातृबन्धव इति क्रमः' (p. 674). The use of the word तथैव indicates that, according to the मद. पा., at least among the three of each class the order in which they occur governs priority. The question is whether the three बन्धुs mentioned in each class are exhaustive or are only illustrative. If the list were exhaustive, absurd results would arise. For example, the maternal uncle's son is specifically mentioned as an आत्मबन्धु, but the maternal uncle is not. Therefore the maternal uncle who is nearer to the deceased than the maternal uncle's son would be excluded altogether. This could hardly have been intended. Therefore the list must be taken as illustrative. There are indications to this effect in the मिता० and other works. In commenting upon याज्ञ० II. 264 (which lays down that when one of several partners dies abroad, his estate should be taken by his *dāyādas*, bāndhavas, jñātis, or the surviving partners), the मिता० explains बान्धवाः as 'मातृपक्षा मातुलाद्याः'. The वीर० (p. 674) says 'तत्रापि प्रत्यासन्नत्वात्प्रथममात्मबन्धवस्तदनन्तरं पितृबन्धवस्तद्नु मातृबन्धव इति क्रमः । मनुस्मृतौ तदभावे सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा—इत्यत्र सकुल्य-

शब्देन सगोत्रसमानोदकानां मातुलादीनां बन्धुत्रयस्य च ग्रहणम्। योगीश्वरवचनेपि **बन्धुपदेन मातुललक्षण**मन्यथा मातुलादीनामग्रहणमेव प्रसज्येतेति तत्पुत्राणां धनाधिकारस्ततः प्रत्यासन्नानां तेषामेव स नेति महदनौचित्यमापद्येत।'. Therefore the maternal uncle, sister's son and others similarly situated will be *bandhus.* The Privy Council decided in *Gridhari Lall Roy v. The Government of Bengal* (12 Moo. I. A. p. 448) that the list of *bandhus* was only illustrative, that the maternal uncle was a *bandhu* and that the father's maternal uncle also was a *bandhu.* There are many other questions that arise in regard to *bandhus.* If there is a *bandhu* like the maternal uncle (who is not specifically mentioned among आत्मबन्धुs) and another like the paternal aunt's son, does the latter being specifically enumerated as a बन्धु take in priority to the maternal uncle, though the latter is nearer in degree? The परा. मा. says 'बन्धुष्वपि यस्त्वासन्नतरः स एव पूर्वं गृह्णाति'. Other questions are whether, if there are two *bandhus* of the same class both specifically mentioned, the order in the text will govern preference, or whether a *bandhu* related through the father's side is entitled to preference over one related through the mother's side, though both be of the same class. Then there is the question as to what are the limits of heritable *bandhus.* It is laid down in the decided cases that there must be mutuality of *sapiṇḍa* relation between the deceased and the person inheriting as *bandhu* (this is taken from the interpretation of the words अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्), that in the case of *bandhus, sapiṇḍa* relationship extends only up to five degrees and not seven (this is gathered from the words **पञ्चमात्** सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा), and that the deceased and the person claiming as *bandhu* must be related to each other either directly through

themselves or through their mothers and fathers. Vide I. L. R. 6 Cal. 119 and 42 Cal. 384 (P. C.).

An interesting question is how far women were recognised as heirs. The मिता॰ mentions only five females as heirs *viz.* wife, daughter, mother, paternal grand-mother and paternal great-grand-mother. This has been construed by the writers of the Benares, Mithilā and Dāyabhāga schools as indicating that no female except these five can inherit to a male. In Bombay and Madras many females are allowed to succeed as heirs who would not succeed elsewhere. In Bombay the sister succeeds as a *gotraja*, but the son's daughter, brother's daughter, paternal aunt succeed only as *bandhus*. Besides in Bombay the widows of *gotraja sapiṇḍas* such as the widows of the son, brother, uncle are allowed to succeed. It is the बालंभट्टी that has been most liberal to females. It allows the daughter-in-law to succeed as a *gotraja*. 'गोत्रजपदेन पितामही **समानगोत्रजाः पितामहस्नुषादयः** सप्त सपिण्डाः समानोदकाश्च सप्त तदुपरितनाः, जन्मनामज्ञानावधिका वा'. But the दायभाग says 'याज्ञवल्क्येन च पित्रादिदौहित्रस्यापि तद्गोत्रजातस्य पिण्डदानानन्तर्यक्रमेणाधिकारप्रतिपत्त्यर्थं गोत्रजपदं कृतं **सपिण्डस्त्रीणां च व्युदासार्थं तासामतद्गोत्रजातत्वात्** । अत एवार्हति स्त्रीत्यनुवृत्तौ बौधायनः[1]—न दायं निरिन्द्रिया अदायादाश्च स्त्रियो मता इति श्रुतेः । न दायमर्हति स्त्रीत्यन्वयः । **पत्न्यादीनां त्वधिकारो विशेषवचनादविरुद्धः** ।' (pp. 326–327). The वीर॰ says 'स्नुषादीनां तु ग्रासाच्छादनमात्रभाक्त्वम् । वचनविरोधे सपिण्डवत्प्रत्यासत्तेरप्रयोजकत्वात् । 'तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादाः' इति श्रुतेः अनिन्द्रिया ह्यदायाश्च स्त्रियोनृतमिति स्थितिरिति तन्मूलकमनु[2]वचनाच्च शङ्कग्राहिकया 'यत्र कण्ठोक्तः पत्नी दुहितर इत्यादौ यासां स्त्रीणां धनाधिकारस्तासामेव । अन्यासां तु श्रुतिमनुवचनाभ्यां दायग्रहणनिषेध एवेति स्मृतिचन्द्रिकाकारहरदत्तादीनां दाक्षिणात्यनिबन्द्धॄणां जीमूतवाहनादिपौरस्त्यसर्वनिबन्द्धॄणां सिद्धान्ताच्च ।' (p. 705).

1 This is बौ. ध. सू. II. 2. 47.

2 This is मनु. 9. 18 which reads निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च.

An objection is raised in the words ननु पत्न्यादीनां... धनसंबन्धार्थमिति. The wife, daughter and others are declared to be entitled to take the wealth of the deceased because they are seen to be directly connected with the deceased. So in the case of the *bandhus* also the same rule should be followed *i. e.* those *bandhus* only should be allowed to take as heirs who are directly connected with the deceased. But the *bandhus* mentioned in the verses पितुः पितृष्वसुः पुत्राः and मातुः पितृष्वसुः पुत्राः are spoken of as the बान्धवs of the father and the mother of the deceased. Therefore it is asked how they can be entitled to the estate of the deceased (with whom they are not expressed to be directly connected). Those two verses do not contain any words laying down that the persons enumerated therein are entitled to take the estate; those words simply point out the connection between the words पितृबन्धु and मातृबन्धु (संज्ञा) and the objects denoted by those words. This is the objection. The reply is as follows:—even without this text (वचनं—the two verses indicated above), it is possible to apply the word बान्धव from its root meaning to the *bandhus* of the father and mother as it is applied to the father's maternal uncle and paternal uncle and therefore the result would be that it is not necessary to give two verses defining the relation between the terms (पितृबन्धु and मातृबन्धु) and the objects which are denoted by the terms. बन्धु or बान्धव is derived from बन्ध् (to bind) and means 'those who are bound by ties of blood'. Therefore one can very well call the father's father's sister's son or the father's mother's sister's son a *bandhu* of the father &c; one does not require the help of verses defining the term पितृबन्धु and मातृबन्धु. Therefore this text (the verses about पितृबन्धुs and मातृबन्धुs) can have a purpose only if it is

understood as conveying that the *bandhus* of the father and the mother also are meant to be included as heirs to the wealth when a rule as regards the taking of wealth is to be laid down with reference to *bandhus*. बन्धू... एवमेवेति दिक्—the same reasoning is extended to rules about mourning for *bandhus*. The idea is that when it is said that mourning for a बन्धु is to be observed for a particular period, the *bandhus* of the father and the mother of the man observing mourning are included. In commenting on the words of याज्ञ० (III. 24 गुर्वन्तेवास्यनूचानमातुलश्रोत्रियेषु च ॥) the मिता० says 'मातुलग्रहणेनात्मबन्धवो मातृबन्धवः पितृबन्धवश्च योनिसंबन्धा उपलक्ष्यन्ते । ते च पत्नी दुहितर इत्यत्र दर्शिताः ।... एषूपरतेष्वहोरात्रमाशौचम् ।'. Similarly with reference to मनु 5. 81 (श्रोत्रिये तूपसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । **मातुले** पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्**बान्धवेषु** च ॥) quoted in the comment on the same verse of याज्ञ० it says 'मातुलग्रहणं मातृष्वस्रादेरुपलक्षणार्थम् । बान्धवा इति आत्मबन्धवो मातृबन्धवः पितृबन्धवश्चोच्यन्ते ।'.

Page 144, line 15—page 145, line 14. आचार्यः—मनु says (II. 140) 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥'. Similarly the गौ. ध. सू. says (I. 9–11) 'तद्द्वितीयं जन्म । तद्यस्मात्स आचार्यः । वेदानुवचनाच्च ।'. श्रोत्रियः—means here 'one who studies the same Vedic s'ākhā as the deceased.' सर्वेषां०—This is मनु० 9. 188 and is ascribed to मनु in the मिता०, वीर० and other works. तथा...हीयते—कुल्लूक explains 'तथा सति धनिनो मृतस्य श्राद्धादिधर्महानिर्न भवति ।'. The following verses show that this verse applies only to a ब्राह्मण. 'अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः । इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः ॥' मनु. 9. 189. In the absence of persons up to a fellow-student, the wealth of a deceased ब्राह्मण was taken by a श्रोत्रिय or other ब्राह्मणs. In the case of persons of other castes, the king took the wealth if there was no one to take up to a fellow-student. About ब्रह्मस्व, see notes above (p. 237). Compare 'श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानप-

त्यस्य रिक्थं भजेरन्। राजेतरेषाम्।' गौ. ध. सू. 28. 39-40; 'तेषामलाभे आचार्यान्तेवासिनौ हरेयाताम्। तयोरलाभे राजा हरेत्। न तु ब्राह्मणस्य राजा हरेत्। ब्रह्मस्वं तु विषं घोरम्।' व. ध. सू. 17. 82-85. वान०—In the case of the forest hermit, the *sannyāsin*, and a student the wealth is taken in (the reverse) order by the teacher, a worthy pupil and one who belongs to the same order and has agreed to be (like) the brother (of the deceassd). The मिता० explains that क्रमेण here means प्रतिलोमक्रमेण *i. e.* the wealth of the वानप्रस्थ is taken by the धर्मभ्रात्रेकतीर्थी, of the यति by a virtuous pupil, and of the ब्रह्मचारिन् by his teacher. A ब्रह्मचारिन् is of two kinds, नैष्ठिक (a perpetual student till his death) and उपकुर्वाण (a temporary student, who intends to marry at a later stage). The नैष्ठिक (from निष्ठा meaning 'end of life') is referred to by गौ. ध. सू. as 'आचार्याधीनत्वमान्तम्। गुरोः कर्मशेषेण जपेत्। गुर्वभावे तदपत्ये वृत्तिः। तदभावे वृद्धे सब्रह्मचारिण्यग्नौ वा। एवंवृत्तो ब्रह्मलोकमवाप्नोति जितेन्द्रियः।' (3. 5-9). धर्मभ्राता—'भ्रातृत्वेन प्रतिपन्नः' accepted as a brother. आनु ...मदनः—the मदनरत्न says that in the verse of याज्ञ० we must follow the natural order (and not the reverse order) as विष्णु says that the wealth of a वानप्रस्थ is taken by the teacher or pupil. In the verse of याज्ञ० also आचार्य is mentioned first and corresponds with वानप्रस्थ that is mentioned first. The मदनपारिजात follows the मिता० 'अत्र क्रमशब्दः प्रतिलोमक्रमाभिप्रायः' (p. 676). अपरार्क explains that in the case of वानप्रस्थ, यति and ब्रह्मचारिन्, the teacher, virtuous pupil, धर्मभ्रातृ and एकतीर्थी take one after another 'पूर्वस्य पूर्वस्याभाव उत्तर उत्तरो गृह्णीयादित्यर्थः'. He explains धर्मभ्राता as समानाचार्यः and एकतीर्थी as 'one who holds the same philosophic views (as the deceased)' or 'who resides in the same sacred spot like Benares'. The परा. मा. gives both explanations viz. that of अपरार्क (about the four succeeding one after another) and of the मिता०. स्मृतिच० follows अपरार्क. वीर० follows the मिता० and remarks 'मदनरत्नकारस्तु वानप्रस्थ-

धनमाचार्यो गृह्णीयाच्छिष्यो वेति विष्णुवचनं लिखित्वानुलोममेव क्रमं मत्वा वानप्रस्थधनमाचार्याभावे शिष्यो गृह्णीयादित्याह' (p. 675).

An objection is raised in the मिता०, परा. मा. and other works as follows:—व. ध. सू. (17. 52) says 'अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः' (those that have taken to another order than that of the householder are not entitled to a share). So वानप्रस्थ, यति and नैष्ठिकब्रह्मचारी have no wealth. What is the necessity of laying down rules about their wealth? The reply is that the वानप्रस्थ is allowed to store food stuffs, fuel &c which will last him for a period. Similarly the यति is allowed to have clothes to cover his body and a library and sandals. These comprise the wealth spoken of here. "वानप्रस्थस्य तावत्–'अह्नो मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा। अर्थस्य निचयं कुर्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजेत्॥' इति वचनाद्धनसंबन्धोस्त्येव। यतेरपि—'कौपीनाच्छादनार्थं वा वासोपि बिभृयाच्च सः। योगसंभारभेदांश्च गृह्णीयात्पादुके तथा॥' इत्यादिवचनाद् वस्त्रपुस्तकसंबन्धोस्त्येव। नैष्ठिकस्यापि शरीरयात्रार्थं वस्त्रादिसंबन्धोस्त्येवेति तद्विभागकथनं युक्तमेव।" मिता०.

Page 145, line 15—18. नील० says that whoever takes the wealth of a person deceased (including the king) must perform the funeral rites for the deceased up to the tenth day (after death). In the श्राद्धमयूख (p. 23 of the Benares edition of 1879) we read "जामात्रभावे स्त्रीहारी तदभावे धनहारी। यद्यपि तयोः क्रमबोधकमथशब्दादि नास्ति तथापि पाठक्रमादेव पूर्वं स्त्रीहारी ततो धनहारी कार्ष्णाजिनिवाक्यात्। यश्चार्थहरः स पिण्डदायीति विष्ण्वापस्तम्बस्मरणाच्च। धनहारी यदि न करोति तदा राज्ञा कारणीयः सोपि सजातीयः। तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे–सर्वाभावे च नृपतिः कारयेत्तस्य रिक्थतः। सजातीयैर्नरैः सम्यग्दाहाद्याः सकलाः क्रियाः॥." The द्वैतनिर्णय of शंकरभट्ट has a similar passage 'तदभावे स्त्रीहारी धनहारी च क्रमेण। स्त्रीहारी धनहारी च कुर्यात्पिण्डोदकक्रियामिति कार्ष्णाजिनिवचनात्' and then विष्णु, आपस्तम्ब and the मार्कण्डेय are quoted.

Page 145, line 19—page 147, line 5. संसर्ग reunion, संसृष्टिन्, or संसृष्ट a re-united coparcener. विभक्तो...

उच्यते that man who being once separated dwells again through affection with his father, brother or paternal uncle is said to be re-united with him. According to the मिता० a re-union is possible with one's father, brother and uncle only and with no one else, as no one else is expressly mentioned in the text (वचन of बृहस्पति). 'विभक्तं धनं पुनर्मिश्रीकृतं संसृष्टं तदस्यास्तीति संसृष्टी । संसृष्टित्वं च न येन केनापीति किं तु पित्रा भ्रात्रा पितृव्येण वा । यथाह बृहस्पतिः &c.' मिता०. नील० does not approve of this. He says it is proper to say that the state of re-union is co-extensive with all those who participated in the division. And therefore the words (in बृहस्पति's text) 'father and others' are merely indicative (of a class) like the words अर्धमन्तर्वेदि &c. These words have been explained above (notes p. 191). The दायभाग and the स्मृतिच० hold the same opinion as the मिता०, while the वि. र., वि. चि., वीर० hold the same opinion as that of नील०. अन्यथा वाक्यभेदात्—if the interpretation of the मिता० be followed, the fault of वाक्यभेद would arise. For वाक्यभेद see above (notes p. 139). This text of बृहस्पति is intended to lay down the circumstances in which re-union takes place. But if the मिता० be followed, then this text also prescribes that re-union can take place only with three persons. That is, this one text will have to be regarded as laying down two rules (विधिs). As there is the same case-relation (expressed as यः विभक्तः एकत्र स्थितः स संसृष्टः) there can be no re-union of the sons of those brothers who separated. पुनर्विभागावधि up till a fresh partition. बुद्धिः intention or understanding. संसृष्टाः सह जीवन्तो &c.—occurs in विष्णुध. सू. (18. 41). ज्यैष्ठ्यं...विद्यते—this is explained by some as follows:—The words समस्तत्र विभागः स्यात् preclude an unequal division (such as उद्धार) and yet the text again says ज्यैष्ठ्यं...विद्यते. The object is to convey that no unequal division due to a person being the eldest is allowed, but that unequal division will be allowed if

at the time of re-union there was inequality in the wealth put into the common stock by each re-uniting member. अपरार्क, स्मृतिच०, परा. मा., and वीर० (p. 676) hold this opinion. 'अनेन ज्यैष्ठ्यनिमित्तं विभागवैषम्यं निषिध्यते नान्यनिमित्तं, तेन संसर्गसमये तदीयं यावद्धनं संसृष्टं विभागसमये तदनुसारेणैव भागं लभते ।' अपरार्क (p. 748); 'संसृष्टधनविभागे समभागविधानादेव सिद्धे ज्यैष्ठ्यनिमित्तकभागग्रहणे पुनर्ज्यैष्ठ्यनिमित्तकवैषम्यनिषेधो बहुल्पधनसंसर्गनिमित्तकभागवैषम्यानुज्ञानार्थः । तेन संसर्गसमये यदीयं यावत्संसृष्टं तदनुसारेण संसृष्टविभागवैषम्यं कल्पनीयम् ।' स्मृतिच० (व्य. p. 303). The view of नील० is that the words ज्यैष्ठ्यं...विद्यते merely repeat (in another form) what is prescribed in the words समस्तत्र विभागः स्यात् and therefore they are only an अनुवाद and that even if the wealth brought into the common stock at the time of re-union was unequal, still the division is equal. तेन... न्याय्यम्—when it is possible to base this text on popular usage, it is improper to assume a Vedic text opposed to it. If ज्यैष्ठं...विद्यते were interpreted as some do, we shall have to assume a rule opposed to the one laying down equal division in those cases where at the time of re-union there was inequality in the wealth thrown together. But if the words ज्यैष्ठ्यं...विद्यते were explained as an अनुवाद there is no necessity to assume an opposite text and popular usage is thereby followed. मनु himself declares 'आचारः परमो धर्मः' मनुस्मृति I. 108; so also the मिता० quotes the verse 'अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु' (on याज्ञ० II. 117). The s'āstra of judicial administration is based upon usage like the science of grammar. Compare what the महाभाष्य says on सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे (vol. I. p. 7 Kielhorn) 'कथं पुनर्ज्ञायते सिद्धः शब्दोर्थः संबन्धश्चेति । लोकतः । यल्लोकेर्थमुपादाय शब्दान् प्रयुञ्जते नैषां निर्वृत्तौ यत्नं कुर्वन्ति । ये पुनः कार्या भावा निर्वृत्तौ तावत्तेषां यत्नः क्रियते तद्यथा घटेन कार्यं करिष्यन् कुम्भकारकुलं गत्वाह कुरु घटं कार्यमनेन करिष्यामीति । न तद्वच्छब्दान् प्रयोज्यमाणो वैयाकरणकुलं गत्वाह कुरु शब्दान् प्रयोक्ष्ये । तावत्येवार्थमर्थमुपादाय शब्दान् प्रयुञ्जते ।'. संसृष्टिन....शिनः—नील० quotes the opinion

of the मदनरत्न which is as follows:—from व. ध. सू. (17. 51) 'येन चैषां स्वयमुपार्जितं द्व्यंशमेव हरेत्' it follows that the acquirer is entitled to two shares; so it may be argued that there was no necessity to declare expressly 'तस्य दातव्यो ह्यंशः' in the text of बृहस्पति. But the explanation is that the acquirer gets two shares when there is a partition without re-union, provided the acquirer obtained wealth without detriment to the paternal estate, but in a partition among re-united members the acquirer gets two shares though he may acquire property at the cost of the re-united wealth. Therefore this verse of बृहस्पति has a special purpose (and does not merely re-iterate what we know from व. ध. सू.). It will be noticed that the मदनरत्न starts with a proposition that is not acceptable to नील० himself. नील० has already said 'पितृद्रव्यविरोधेप्यर्जकस्यांशद्वयमस्त्येव । येन...हरेदिति वसिष्ठोक्तेः ।'; while the मदनरत्न says 'असंसृष्टविभागे पितृद्रव्याविरोधेनैवार्जने भागद्वयम्.' The स्मृतिच०, परा. मा. and वीर० explain this verse differently and say that it lays down that even if a man acquires wealth with his own efforts after re-union without detriment to the re-united wealth, all the members get one share therein and he gets only two shares (*i. e.* the acquirer does not retain the whole as his self-acquisition as he would do in case of partition between undivided coparceners). 'संसृष्टद्रव्यानुपरोधेनार्जितेपि विभाज्यत्वविधानार्थमेतत् ।' स्मृतिच० (व्य. p. 303); 'एतत्संसृष्टद्रव्यानुपरोधेनार्जितेपि विभाज्यत्वप्राप्त्यर्थम् ।' परा. मा.; 'संसृष्टिविभागेप्यविभक्तविभागवत् संसृष्टद्रव्याविरोधेन विद्यादिलब्धस्याविभाज्यत्वं तु तुल्यमेव प्राप्तमपवदति बृहस्पतिः संसृष्टिनां तु &c' वीर० (p. 676).

Page 147, line 6—page 152, line 12.. The verse संसृष्टिनस्तु follows after the three verses in याज्ञ० II. 135–137 (पत्नी दुहितरश्चैव...तीर्थिनः). The word तु shows that in this verse याज्ञ० states something different from what precedes, as the मिता० remarks 'इदानीं स्वर्यातस्यापुत्रस्य पत्न्यादयो

धनभाज इत्यस्यापवादमाह संसृष्टिनस्तु संसृष्टी &c'. नील० says that from this fact (*viz.* that संसृष्टिनस्तु संसृष्टी is an exception to पत्नी दुहितरश्चैव &c.) it follows that what determines the right to take the wealth of one re-united is not the relation of being a wife, but that it is the fact of being re-united (with the deceased) that determines the right. For further information as to अवच्छेदक *vide* Cowell's note (p. 26) to his translation of the न्यायकुसुमाञ्जलि. अपवादस्य... नियमात्—because the general rule is that an exception has the same province as the rule to which it is an exception. पूर्वोक्त...षङ्गाच्च—in याज्ञ० II. 136 we have the words स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः. After this comes the verse वानप्रस्थयति &c., and then we have the exception संसृष्टिनस्तु संसृष्टी. Therefore it follows that the two words 'of one dead' and 'of one who is sonless' are to be transferred over as connected with the exception also. एतदपि—the verse संसृष्टिनस्तु संसृष्टी. According to the मिता०, this verse applies to a re-united member who dies without leaving a son, grand-son or great-grand-son and prescribes that the wealth of such a deceased re-united member is taken by another re-united member alone, although a near (*sapiṇḍa*) of the deceased like the wife is in existence, though not re-united with the deceased. '**पुत्राभावे** संसृष्ट्येवापहरेत् गृह्णीयात् **न पत्न्यादिः**' मिता०. तच्चिन्त्यम्—नील० does not approve of this interpretation of the मिता०. तेन... भावात् when it is possible to explain a text (without having resort to अनुषङ्ग), there is no authority for understanding an अनुषङ्ग. अनुषङ्ग is a technical term in the पूर्वमीमांसा. It means 'supplying a word or words in one sentence from another'. 'अनुषङ्गो वाक्यसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वात्' पू. मी. सू. II. 1. 48. There is a श्रुति passage 'या ते अग्नेऽयःशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठोग्रं वचो अपावधीत्त्वेषं वचो अपावधीत् स्वाहा। या ते अग्ने रजःशया...या ते अग्ने हरिशया।' वाज. सं. V. 8; the same occurs in तै. सं I. 2. 11.

2 (where the readings are अयाशया, रजाशया and हराशया; *vide* शतपथब्रा. 3. 4. 4. 23–25 for explanation and आप. श्रौ. सू. 11. 3. 12). Here as regards the two texts 'या ते अग्ने रजाशया' and 'या ते अग्ने हराशया,' a doubt arises whether in them we have to supply some words from ordinary speech or whether the words from 'तनूर्वर्षिष्ठा' in the first part of the passage are to be understood in the two texts. The सिद्धान्त is that the words from तनूर्वर्षिष्ठा are to be understood in the two texts. The शास्त्रदीपिका says 'पुनः पुनरसमाम्नातोप्ययं शेषः सर्वार्थेनैवाम्नात इति युक्तमङ्गीकर्तुम् । एवं वेदसमर्पितेन शेषेण सर्वेषां नैराकाङ्क्ष्यसिद्धेः निष्प्रमाणको लौकिकोध्याहारः । शक्नोति चायं सर्वैः संबद्धुम् । प्रथमेन हि संबद्धो द्वितीयस्याप्याकाङ्क्षावेलायां बुद्धौ विपरिवर्तमानस्तेनापि संबध्यते । तत्संबन्धाच्च विपरिवृत्त्यभङ्गात्तृतीयेनापि संबन्धसिद्धिः । तुल्यो ह्यस्य सर्वैर्योगः कारणाविशेषात् । एतावच्च शब्दानामन्वये कारणमाकाङ्क्षा संनिधिर्योग्यत्वं च न त्वनन्तरसमाम्नानम् ।'. समान...षयतया when it is said that a rule and its exception have the same province, it is not necessary that the sameness of scope should be complete in every respect; it will do if in some respects they have the same scope. In the present case both the rule (in पत्नी दुहितरश्चैव) and the exception (in संसृष्टिनस्तु संसृष्टी) have the same scope in so far as both relate to (the right of succession among) the *sapiṇḍas* of the deceased. It is not necessary to understand अपुत्रस्य also in the words संसृष्टिनस्तु संसृष्टी (from the words in the rule about पत्नी &c). अपुत्रस्येति...न लभ्येति चेत्—One may object that if the word अपुत्रस्य is not to be understood as extended to the verse संसृष्टिनस्तु &c, then the word स्वर्यातस्य also (which occurs together with अपुत्रस्य in याज्ञ॰ II. 136) cannot be understood in the verse (संसृष्टिनस्तु &c) and the result would be that that verse cannot refer to a re-united member who is deceased. That verse, according to all, refers to one dead. The reply is that it is not necessary to fall back upon याज्ञ॰ (II. 136) to understand the words

संसृष्टिनस्तु &c. The verse of मनु (9. 211) to be cited below contains a reference to one dying and so this text (संसृष्टिनस्तु &c) can be connected with that. अनुषङ्गे...प्रवृत्तेः— If अपुत्रस्य is to be understood in the verse संसृष्टिनस्तु, then the result would be that, of two sons or a son and a grandson one of whom is re-united with the father and the other is not, both will be entitled to the same share (on their father's death, though one is re-united and the other is not), since in that case (if अपुत्रस्य be understood) this verse can have no application to a deceased re-united member who dies leaving sons. This result (*viz.* that a son re-united and one not re-united with the father both share equally their father's wealth) would be opposed to popular usage (व्यवहार) which is the basis of the authority of the science of law and judicial administration. नन्वनु... परिहरिष्यमाणत्वात्—An objection is raised against the view (of नील॰) that the word अपुत्रस्य is not to be understood as extending to the verse संसृष्टिनस्तु. In that case, this verse applies also to one who dies leaving a son and then the result will be that in a competition (समवाये) between a son who is not re-united (with his deceased father) and a brother who is re-united, the brother alone will take the estate and not the son. The reply is that this objection will be answered while explaining the latter half of this verse (*viz.* the words दद्यादप...मृतस्य च). नील॰ construes the words संसृष्टिन...सोदरः as yielding two propositions; (1) the wealth of one dying re-united is taken by the surviving re-united member or members; (2) if there is a competition between two re-united members, one of whom is a full brother and the other a half brother, then the re-united full brother takes the property of the deceased re-united member. The words सोदरस्य तु सोदरः are an exception to the rule in संसृष्टिनस्तु संसृष्टी

and these latter words are to be understood as extended to the clause सोदरस्य &c, the sentence being संसृष्टिनः सोदरस्य (मृतस्य) संसृष्टी सोदरः गृह्णीयात्. The latter half दद्या...मृतस्य च is an independent sentence. नील० refers it to a case where, when a re-united member died, his wife was pregnant but there were no visible signs and therefore his estate was *divided* by the surviving re-united members. In such a case if a son is born, the surviving re-united members (such as the paternal uncle of the posthumous son) should hand over to the posthumous son the share of the deceased re-united member. But if no such son is born then he (the surviving re-united member) should take it himself. अत्र...त्पन्नत्वम् Here the mere fact of being a son determines the right to take the share of the deceased father and not the fact of being born after partition (by the surviving re-united members). To suppose the latter as the determining factor serves no purpose, there is cumbrousness (in that supposition) and it would lead to the result that if a son were born to a re-united member in a distant country even before partition, but that fact was not known to the surviving members, the son would not be entitled to share his father's wealth. Therefore a son, though not re-united with his father and born before partition between the re-united members, will be entitled to receive his father's share from his paternal uncle and others, though re-united with the deceased father.

It will be noticed that नील० differs from the interpretation the मिता० places on this verse. The मिता० understands the words अपुत्रस्य as extended to the verse संसृष्टिनस्तु from the preceding verse (II. 136), while नील० does not accept this. The मिता० connects the clauses संसृष्टिनस्तु संसृष्टी and सोदरस्य तु सोदरः with the latter half, so

that the construction is संसृष्टिनः मृतस्य अंशं संसृष्टी (विभागकाले अविज्ञातगर्भायां भार्यायां पश्चात्) जातस्य (संसृष्टिमरणानन्तरं जाताय तत्पुत्राय) दद्यात्, (पुत्राभावे) संसृष्टी अपहरेत्; संसृष्टिनः सोदरस्य मृतस्य अंशं संसृष्टी सोदरः (विभाग...भार्यायां पश्चात्) जातस्य दद्यात् (अन्यथा पुत्राभावे) अपहरेत्. From this latter the मिता॰ draws by implication another rule 'एवं च सोदरासोदरसंसर्गे सोदरसंसृष्टिनो धनं सोदर एव संसृष्टी गृह्णाति न भिन्नोदरः संसृष्ट्यपीति पूर्वोक्तस्यापवादः ।'. The मयूख on the other hand takes संसृष्टिनस्तु...च as containing three distinct clauses. The construction according to him is संसृष्टिनः मृतस्य धनं संसृष्टी गृह्णीयात् (this does not apply only to the case where the deceased संसृष्टी died sonless, but applies to every case, whether he died sonless or not); संसृष्टिनः सोदरस्य मृतस्य धनं सोदरः संसृष्टी (एव) गृह्णीयात् (न तु असोदरः संसृष्ट्यपि); मृतस्य संसृष्टिनो धनं (द्रव्यविभागकाले अस्पष्टगर्भायां भार्यायां पश्चात्) जातस्य पुत्रस्य (तथा विभागात् पूर्वमपि जातस्य पुत्रस्य असंसृष्टस्य अपि) संसृष्टो (अन्यः सर्वोपि) पितृव्यादिः दद्यात् (पुत्राभावे) स्वयं अपहरेत्. The result of the first proposition of the मयूख is that if a man has several sons, whom he separated during his life-time and with some of whom he re-united and then died, the re-united sons will be entitled to share their father's estate and not those who were not re-united. The मिता॰ contains no express rule on such a point; similarly the मिता॰ contains no rule as to a case where a son exists who is separated from the father and there is re-union between the father and his brothers &c and then the father dies. The मयूख makes it clear that the son succeeds though not re-united to the exclusion of the father's brothers, though re-united. असंसृष्टिसोदर...धनग्रहणमाह—this proposition is contained in the latter half of the verse quoted. अन्योदर्यस्तु...हरेत्—add the word असंसृष्टी from the latter half to the words नान्योदर्यो...हरेत्. The meaning is 'one re-united, though born of another womb, takes (the wealth of the deceased re-united member); one who is born of a

different womb, if not re-united, does not take it'. The मिता॰ construes these words as applying to brothers. The idea is 'out of two half brothers, of whom one was re-united and the other not re-united (with the deceased brother), the re-united half brother takes the whole to the exclusion of the half brother not re-united.' '**अन्योदर्यः सापत्नो भ्राता** संसृष्टी धनं हरेत् न पुनः अन्योदर्यः धनं हरेदसंसृष्टी । अनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्योदर्यस्य संसृष्टित्वं धनग्रहणे कारणमुक्तं भवति। असंसृष्टीत्येतदुत्तरेणापि संबध्यते।' मिता॰. The मयूख remarks that अन्योदर्य and अन्यमातृज are not restricted to brothers only, but these words refer to a paternal uncle and others also, because the etymological meaning (योग) of the two words equally applies to a brother, paternal uncle and others. A paternal uncle also is born of a mother different from that of the deceased re-united coparcener. अन्यथा...भावात्—We saw above that re-union took place with the father, brother or paternal uncle or others (according to the व्य. म.). Some rule must be laid down for governing the right of succession to a deceased re-united member, when he has some paternal uncles with whom he re-united and other paternal uncles with whom he did not. As among half brothers, re-union is made a ground of preference, the same rule should apply to others like the paternal uncle. Otherwise (*i. e.* if re-union were not a ground of preference) the paternal uncle stands to gain nothing by re-union and the rule about re-union with paternal uncle would be without any use or purpose. संसृष्टि...भावात्—as there is no other result produced or brought about by being a re-united member. असंसृष्ट्यपीति...न्वेति—the word असंसृष्टी is to be understood as connected with the preceding clause (नान्यो...हरेत्) and also with the succeeding one (असंसृ...दद्यात्). देहलीदीपवत्—like a lamp on a threshold (which casts light both inside the house and also outside

the house or which lights two rooms at the same time). This is a maxim similar to that of काकाक्षिगोलकन्याय which occurs above (p. 135). Compare the भाष्य of शबर on पू. मी. सू. XII. 1. 3 'यथा प्रासादे कृतः प्रदीपः संनिधानाद्राजमार्गेप्युपकरोति ।'. Compare मद. पा. (p. 678) 'असंसृष्ट्यपीत्यनेन वाक्येनैतदुक्तं भवति । सापत्नभ्रातुः संसृष्टित्वमेव धनग्रहणे हेतुरिति । असंसृष्टीत्येतत्पदं काकाक्षिवदुभयत्रान्वेति ।'. The word संसृष्ट is used in a double sense *i. e.* to convey one who is related by being born of the same mother or one who is united so far as wealth (द्रव्य) is concerned. संसृष्ट, therefore, means 'a full brother' and also 'one re-united'. The word अपि is to be understood after संसृष्ट (when it means 're-united') and एव is to be understood after ०मातृजः. Therefore the construction is असंसृष्टी अपि च संसृष्टः (सोदरः) मृतस्य संसृष्टिनः (धनं) आदद्यात्; संसृष्टः (द्रव्यसंसर्गवान्) अपि अन्यमातृजः (एव) न (आदद्यात्). This explanation of the half verse given by नील० is the same as that of the मिता०. "अतश्चासंसृष्ट्यपि संसृष्टिनो धनमाददीत । कोसावित्यत आह । संसृष्ट इति । संसृष्ट एकोदरसंसृष्टः सोदर इति यावत् । अनेनासंसृष्टस्यापि सोदरस्य धनग्रहणे सोदरत्वं कारणमुक्तम् । संसृष्ट इत्युत्तरेणापि संबध्यते । तत्र च संसृष्टः संसृष्टीत्यर्थः । **नान्यमातृजः** । अत्रैवशब्दाहारेण व्याख्यानं कार्यम् । संसृष्ट्यप्यन्यमातृज एव संसृष्टिनो धनं नाददीतेति । एवं च 'असंसृष्ट्यपि चादद्यात्' इत्यपिशब्दश्रवणात् 'संसृष्टो नान्यमातृजः' एवेत्यवधारणनिषेधाच्चासंसृष्टसोदरस्य संसृष्टभिन्नोदरस्य च विभज्य ग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं भवति । द्वयोरपि धनग्रहणकारणस्यैकैकस्य सद्भावात् ।" मिता०. If there is a full brother not re-united (with the deceased) and also a person re-united with the deceased, though born of a different mother, then both share the wealth of the deceased, as each has one circumstance in his favour, *viz.* being of full blood in the case of the full brother not re-united and the fact of re-union in the case of the other. तदेते वाक्यार्थाः—नील० here summarises the result of his discussion on the verse अन्योदर्यस्तु...मातृजः.

अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्—by presence and absence. Wherever there is संसर्ग (re-union), those re-united take the wealth

of the deceased member (in case all competing persons are born of a different mother). This is अन्वय. Where there is संसर्ग, those who are *not* re-united do not take the wealth of the deceased. This is व्यतिरेक. नील० extends the last of his rules to the case where the heirs are the son of a full brother not re-united and the son of a re-united member, though the latter was born of a different mother. They take equally. नील० supports his interpretation of the words 'असंसृष्ट्यपि...मातृजः' by reference to मनु. The मिता० does the same. The two verses are explained by the मिता० 'येषां भ्रातॄणां संसृष्टिनां मध्ये ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यमो वांशप्रदानतोंशप्रदाने सार्वविभक्तिकस्तसिः विभागकाले इति यावत्। हीयेत स्वांशाद् भ्रश्येत आश्रमान्तरपरिग्रहेण ब्रह्महत्यादिना वा म्रियेत वा तस्य भागो न लुप्यते। अतः पृथगुद्धरणीयो न संसृष्टिन एव गृह्णीयुरित्यर्थः। तस्योद्धृतस्य विनियोगमाह। सोदर्या विभजेयुस्तमिति। तमुद्धृतं भागं सोदर्याः सहोदरा असंसृष्टा अपि समेत्य देशान्तरगता अपि समागम्य सहिताः संभूय समं न न्यूनाधिकभावेन ये च भ्रातरो भिन्नोदराः संसृष्टास्ते च सनाभयो भगिन्यश्च समं विभजेयुः। समं विभज्य गृह्णीयुरिति स्पष्टोर्थः।'.

हीयेतांशप्रदानतः—As to the circumstances on account of which a man became disqualified to take wealth, see below under the section on अनंशाः. The word सोदर्याः is to be connected with भ्रातरः and संसृष्टाः refers to half brothers according to the मिता० and according to नील० to all those who, like the wife, father, half brother or uncle, are re-united, but are born of a different mother. भगिन्यश्च सनाभयः—full sisters. 'सनाभयः सोदराः ताश्चाप्रदत्ताः प्रदत्ताः पुनः पतिगोत्रमप्रसादयन्तीति प्रकाशः' वि. र. p. 601. This verse is variously explained. कुल्लूक (differing from नील० to some extent) remarks 'एतच्च पुत्रपत्नीपितृमात्रभावे द्रष्टव्यम्।'. अपरार्क (p. 749) explains 'तं भागं सोदरा यदि संसृष्टिनस्तदा त एव गृह्णीयुः। नासंसृष्टिनः सोदर्या अपि। संसृष्टिनां सोदराणामभावे सर्वे सोदराः समेत्य मिलित्वा सहिताः समं... विभजेरन्। सोदराणामभावे भगिन्यः सनाभयः सोदर्या विभजेरन्निति शेषः। तासामप्यभावेन्योदर्या भगिन्यो भ्रातरश्च।'. The स्मृतिच० condemns this

interpretation 'तदेतदनेकाध्याहारकरणादत्यन्तासमञ्जसत्वाच्च उपेक्षणीयम् ।' (व्य. p. 304). The two verses 'येषां...सनाभयः' are attributed to बृहस्पति by अपरार्क (p. 748).

As regards the verses of याज्ञ० there is great divergence of views among the commentators and the writers of digests. अपरार्क says "अतश्च संसृष्टिनोपि यदि पत्न्यादयः सन्ति तदा पत्नी दुहितर इत्ययमेव क्रमः । यत्र भ्रातॄणां रिक्थग्राहित्वे प्राप्ते संसृष्टिसोदरत्वसंभवे तद्विशिष्टस्यैव भ्रातुर्धनभाक्त्वं नियम्यते । भगिन्याः सोदरभ्रात्रभावेधिकारिता मन्तव्या । अन्यथा 'तस्मान्निरिन्द्रियाः स्त्रियोऽदायादाः' इति श्रुतिविरोधः स्यादिति । उक्तमेतत्संसृष्टिनो मृतकस्यांशं सोदर्यः संसृष्टी हरेदिति । एतदेव व्यतिरेकतः स्पष्टयितुमाह । अन्योदर्यस्तु...हरेत् ।...यदा पुनरन्योदर्यः संसृष्टी न सोदरश्चेत्तदा कोंशहर इत्यपेक्षायामाह—असंसृष्ट्यपि...मातृजः । सोदर्यो यद्यप्यसंसृष्टी तथापि स एवाददाति न पुनरन्योदर्यः संसृष्ट्यपि । अन्योदर्यस्य संसृष्टित्वं विशेषणमसंसृष्ट्यपीत्यपिशब्दाद्गम्यते ।". अपरार्क explains that the full brother, though not re-united, takes to the exclusion of a half brother or others born of a different mother, though re-united. The स्मृतिच० follows अपरार्क 'यत्र त्वसंसृष्टाः सर्वे सोदरा भिन्नोदरास्तु संसृष्टास्तत्र सोदरा एवासंसृष्टा अपि तस्य धनं विभजेरन् न तु भिन्नोदराः संसृष्टाः । असंसृष्ट्यपि चादद्या...मातृज इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । असंसृष्ट्यपीत्यपिशब्दादन्यमातृजस्य संसृष्टित्वविशिष्टस्यादानप्रतिषेधो गम्यते ।'. The स्मृतिच० criticizes the explanation of the words असंसृष्ट्यपि...मातृजः given by the मिता० 'तदेतदेव व्याख्यातृभ्यस्तेभ्य एव रोचते । न पुनः प्रतिवक्तृभ्यो वचनतोत्यन्ताप्रतीतस्यैव स्वप्रज्ञाबलाद्वचनार्थत्वाङ्गीकरणात् ।'. It must be admitted that the meaning ascribed to the words by the मिता० is extremely strained and that the interpretation of अपरार्क is more natural. मेधातिथि read नान्योदर्यधनं हरेत् (*vide* मनु 9. 212). वि. र. (p. 601) notices that कल्पतरु read नान्योदर्यधनं हरेत् and remarks that the meaning even with that reading is the same (as the मिता० gives). वि. चि. remarks (p. 159) 'नान्योदर्यो धनं हरेदिति पाठस्तु सुगमः' and follows the मिता०. The वीर० (p. 678) follows the interpretation of the मिता० and criticizes the explanations of याज्ञवल्क्य's verse given by श्रीकर, शूलपाणि, स्मृतिचन्द्रिका, दायतत्त्व.

The दायभाग gives the same explanation of अन्योदर्य...मातृजः as the मिताक्षरा. श्रीकरमिश्र applying the rule contained in पू. मी. सू. VII. 3. 19–25 held that when there was a competition between the full brother not re-united and the half brother re-united, the full brother, though not re-united, took the estate to the exclusion of the re-united half brother. *Vide* दायभाग pp. 299–316. 'अन्योदर्यस्तु संसृष्टीत्यस्यायमर्थः। अन्योदर्यस्तु संसृष्टी यः स नान्योदर्यधनं हरेत् किं त्वसंसृष्ट्यपि सोदरपदानुषङ्गात्सोदर एव गृह्णीयात् संसृष्टोपि नान्यमातृजो गृह्णीयादिति व्याख्यानं तदपि न। पूर्वार्धे एकस्यान्योदर्यपदस्य पुनरुक्तत्वात्। तथोत्तरार्धेपि नान्यमातृज इत्यस्यानर्थक्यापत्तेः। अपिशब्दस्य चैवकारार्थेऽवर्णनात्।' दाय० (p. 315). The स्मृतिच० proposes to take the words of मनु (9. 211–212) laying down an equal division among re-united and unre-united members as applying to a case where there is both immovable and movable property and holds that the words of याज्ञ० apply only to those cases where there is either immovable property or movable property. 'तस्मादत्र मनुयाज्ञवल्क्यवचनयोर्यथाप्रतीयमानार्थयोर्विषयव्यवस्थयैवाविरोधो वाच्यः। न पुनरर्थैक्याभिधानवशादिति सैवोच्यते। मनुवचनं तावत्स्थावरतदितरधनसद्भावविषयम्। प्रजापतिना तत्रैव संसृष्टासंसृष्टानां विभज्य ग्रहणाभिधानात्। एवं च पारिशेष्यात्केवलस्थावरसद्भावविषये केवलस्थावरेतरद्रव्यसद्भावविषये वा याज्ञवल्क्यवचनं द्रष्टव्यम्।' स्मृतिच० (व्य. p. 305).

अन्तर्धनं concealable wealth. नील० explains that concealable wealth (like gold and silver) is taken by the re-united member though born of a different mother; houses and lands are taken by full brothers and cattle, horses &c. are to be divided equally by both full and half brothers. The मदनरत्न says that a re-united half brother should take also cattle and horses &c. नील० remarks that this is not borne out by the text (of प्रजापति). That text is silent as to cattle and horses. अन्तर्धन...चन्द्रिकायाम्—The स्मृतिच० says that the full brother alone, though not re-united, takes when

what is left (by the dying member) is either concealable wealth, or land or cattle. नील० remarks against this that the authority for this is questionable. But the printed editions of the स्मृतिच० do not contain the view attributed to it by नील०. 'संसृष्टानां भिन्नोदरभ्रातॄणां यथांशतो गूढधनं जङ्गमं च द्विपदादिरूपं भवेत्। असंसृष्टाः सोदरभ्रातृभगिन्यस्तु गृहं क्षेत्रं यथांशतो गृह्णीयुरित्यर्थः।' स्मृतिच० (व्य. p. 305). But the वीर० (p. 682) attributes the same view to स्मृतिच० as नील० does 'तस्मात्केवलस्थावरसद्भावे केवलजङ्गमसद्भावे च योगीश्वरवचनादसंसृष्टोपि सोदरस्तद् गृह्णीयान्न तु संसृष्टोपि भिन्नोदरः। उभयविधधनसद्भावे तु प्रजापतिवचनोक्तव्यवस्थया।'. संसृष्टिनि प्रेते...भाक्—On this हरदत्त comments 'अनपत्यस्येति वर्तते। संसृष्टीत्यनपत्ये (संसृष्टिन्यनपत्ये?) प्रेते तस्य रिक्थं संसृष्टी भजेत्। तत्रापि सोदर्येणासोदर्येण च संसृष्टे सोदर्यो भजेत्। सोदरस्य तु सोदर इति याज्ञवल्क्यदर्शनात्।'. संसृष्टौ...भागिनौ—those, who have again (after separating) re-united through affection, are entitled to inherit to each other. अत्राय...र्थः—this is the sense extracted (from the above discussion). संसृष्ट...समवाये—when the question is who out of sons and others re-united (with the deceased) is entitled to take. तत्राप्यादौ... मदनः—नीलकण्ठ's own opinion would be opposed to this as he prefers the father to the mother. असंसृष्ट...विभज्यैव when there is a competition between the (full) brother not re-united and paternal uncle, half brother and others that are re-united, they (take and) equally divide among themselves the wealth of the deceased. If there is only a re-united wife (and no one else re-united) she alone takes; but when there are males re-united and also the wife, then the former alone take and not the wife (though re-united). भ्रातॄणामप्रजाः—the first two verses are ascribed to शङ्ख in the मद. पा. (p. 680) and all to शङ्ख in the वि. चि., वि. र. These verses declare that if one out of several brothers dies sonless or becomes an ascetic, the remaining brothers should divide his wealth among themselves (except the स्त्रीधन of his wife)

चरुम् ।' तै. सं. II. 5. 5. 1-2. This text refers to a case where a man thinking a particular day to be अमावास्या through miscalculation or through being misled by clouds sets about the दर्शेष्टि and after he has made the preliminary preparations by setting apart some husked rice, the moon rises (it being really the 14th day of the dark half). This text lays down certain expiatory rites by way of प्रायश्चित्त in such a case. He is to divide the rice into three classes. From those grains of rice that are of middling size he is to prepare a cake on eight potsherds to be offered to Agni, the giver; from those that are the largest he is to prepare a pap in curds for Indra *Pradātṛi* and from the smallest he is to prepare a pap in boiled fresh milk for Vishṇu *S'ipivishṭa*. There is a similar passage in the शतपथब्राह्मण XI. 1. 4. 1-2 तद्धैके दृष्ट्वोपवसन्ति श्वो नोदेतेत्यभ्रस्य वा हेतोरनिर्ज्ञाय वाथातो-पवसन्त्यथैनमुताभ्युदेति **स यद्यगृहीतं हविरभ्युदियात्**प्रज्ञातमेव तदेषैव व्रतचर्या यत्पूर्वेद्युर्दुग्धं दधि हविरातञ्चनं तत्कुर्वन्ति प्रतिमुञ्चन्ति वत्सांस्तान्पुनरपाकुर्वन्ति । तानपराह्णे पर्णशाखयापाकरोति । तद्यथैवादः प्रज्ञातमामावास्यं हविरेवमेव तद्यद्यु व्रतचर्यां वा नोदाशंसेत **गृहीतं वा हविर**भ्युदियात् इतरथो तर्हि कुर्यादेतानेव तण्डुलान् सुफलीकृतान् कृत्वा येणीयांसस्तानग्नये दात्रेष्टाकपालं पुरोडाशं श्रपयति । अथ यत्पूर्वेद्युर्दुग्धं दधि तदिन्द्राय प्रदात्रेथ तदानीं दुग्धे विष्णवे शिपिविष्टायै-तांस्तण्डुलाञ् छृते चरुं श्रपयति ।'. On the text of the तै. सं. a doubt arises as follows:—निर्वाप means 'देवतार्थेन पृथक्करणं निर्वापः'; *vide* रुद्रदत्त on आप. श्रौ. सू. I. 17. 10. The अध्वर्यु places a handful of grains of rice in the अग्निहोत्रहवणी and then throws the grains on to a शूर्प with the अग्निहोत्रहवणी; this is called निर्वाप. In the above passage we are told that a certain प्रायश्चित्त is to be performed when the moon rises after a man has gone so far as to make a निर्वाप. The question is whether the expiatory rites prescribed are to be performed if the moon rises after the निर्वाप or if they are to be performed even when there is no निर्वाप but

preparations for दर्शेष्टि are made at an improper time. The पूर्वपक्ष is that, as the rites occur in the text only after the words हविर्निरुप्तं, we must strictly adhere to that condition and so there should be no performance of the expiatory rites when there is no हविर्निर्वाप, even though preparations for दर्शेष्टि were made at an improper time. The सिद्धान्त is that हविर्निर्वाप is mere indicative, that the rites are also to be performed when the moon rises after preparations are made for दर्शेष्टि, although matters may not have gone so far as निर्वाप. The reason is that in another text (the शतपथब्राह्मण quoted above) the section dealing with these expiatory rites opens with the words अगृहीतं हविरभि उदियात् (if the moon rises even before the material for the हविः is taken out). Therefore the words हविर्निरुप्तं are not literally intended in the तै. सं. This topic is discussed in पू. मी. सू. VI. 5. 12-15. 'निरुप्ते स्यात्तत्संयोगात्' पू. मी. सू. VI. 5. 12 (भाष्य । किं यदि निरुप्तेऽभ्युदयोऽवगम्यते तदाभ्युदितेष्टिः, उत अनिरुप्तेऽपि, इति । किं प्राप्तम् । निरुप्तेऽवगतेऽभ्युदयेष्टिः स्यात् । कुतः तत्संयोगो हि भवति यस्य हविर्निरुप्तमिति । तस्मादनिरुप्ते नैतद्विधानमिति ।); 'प्रवृत्ते वा प्रापणान्निमित्तस्य ।' पू. मी. सू. VI. 5. 13 (वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । अकाले तन्त्रप्रवृत्तिमात्रे स्यात् एतद्विधानं, प्राप्तं हि तावत्येव निमित्तं, यस्य हविः... अभ्युदेतीति । हविर्ग्रहणं लक्षणत्वेन यस्य हविः...अभ्युदेति इति । हविर्लक्षित उदयो निमित्तं प्रवृत्तं हविर्लक्षयति नोदासीनम् । तस्माद्धविरभ्युदेति इत्युच्यमाने प्रवृत्तं हविरभ्युदेतीति गम्यते । नहि तत् निरुप्तमित्येतेन शक्यं विशेषयितुम्, भिद्येत हि तदा वाक्यम् । यस्य हविर्निरुप्तं न अनिरुप्तं—इत्येवमपेक्ष्यमाणे हविः अभ्युदेतीति न शक्यते विधातुम् । तस्मात् अनिरुप्तेऽपि इष्टिरिति); 'लक्षणमात्र-मितरत् ।' पू. मी. सू. VI. 5. 14 (अथ यदुक्तं निरुप्तसंयोगो भवति यस्य हविर्निरुप्तमिति । कस्मिंश्चित्पदार्थे तस्य प्रवृत्ते इत्यर्थः ।). Compare का. श्रौ. सू. 25. 4. 37-40 for a discussion of the same topic. See also आप. श्रौ. सू. 9. 4. 6 and 12 'यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदे-तीत्युक्तम् । यस्यागृहीतं हविरभ्युदियाद् व्रतचर्या वा नोदाशंसीत स त्रेधा तण्डुलानिति पूर्ववत् ।'. Most MSS. and editions read हविरभिन्न उदियात्, but that is manifestly wrong as the above discussion will show.

शङ्खः स्वर्यातस्य &c—The मिता० remarks that this passage of शङ्ख refers to the wealth of one re-united. The मदनरत्न agreeing with the स्मृतिच० (except as to father and mother) says that this text lays down a special order of succession (differing from that in पत्नी दुहितरश्चैव) when one, who was re-united with his brother, uncle or nephew, dies after all those re-united with him are dead. In such a case the brother who is not re-united takes the wealth of the deceased, then his parents and then his wife of highest merit. 'स्वर्यातस्यापुत्रस्य पितृव्येण पित्रा भ्रात्रा वा संसृष्टस्य संसृष्टाभावे भिन्नोदरासंसृष्टिभ्रातृगामि द्रव्यमित्यर्थः ।...ज्येष्ठग्रहणं सुसंयतत्वादिगुणवत्याः कथनार्थं न पुनर्मध्यमादिनिवृत्त्यर्थम् । एवं चायं क्रमः । भ्रात्रभावे पिता हरेत् । तदभावे माता । तदभावे पत्नी । ततश्च विभक्तविषयोक्तपत्नीदुहित्रादिक्रमविरुद्धत्वात्तद्विरोधायै-तत्संसृष्टांशविषयमिति कल्प्यते । विभक्तविषयोक्तनैयायिकपत्नीदुहित्रादिक्रमोऽस्मिन्विषये शङ्खोक्तवाचनिकक्रमेण बाध्यते । वाचनिक एवायं क्रमः । अस्मिन् क्रमे कस्यचिन्न्या-यस्याभावात् ।' स्मृतिच० (व्य. p. 305). *Vide* वीर० (p. 684) where we read 'मदनरत्ने तु मातापित्रोर्विपरीतः क्रमः'. केचित्तु या तस्य दुहितेति—*Vide* परा. मा. which says 'केचित्तु या तस्य दुहितेति पठित्वा पत्नीनामभावे दुहिता गृह्णीतेत्याहुः । दुहितृभगिन्योरभावे—अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्—इति उक्तप्रत्यासत्तिक्रमेण सर्वे सपिण्डादयो धनं गृह्णीयुः ।'.

स्त्रीधनम्.

Page 152, line 13—page 157, line 9. अध्य... कर्मणि what was given before the (nuptial) fire, what was given on the bridal procession, what was given in token of love. The मिता॰ and the सरस्वतीविलास (text para 261) explain अध्यग्नि as 'यच्च विवाहकाले अग्नौ अधिकृत्य मातुलादिभिर्दत्तम्'; कुल्लूक says 'विवाहकाले अग्निसंनिधौ यत्पित्रादिदत्तं तदध्यग्नि स्त्रीधनम् ।'. On अध्यावाहनिकं the वि. र. (p. 522) remarks 'पतिगृहं नीयमानायाः पृष्ठतो यन्नीयते तत् । भर्तृगृहाद्यदा पितृगृहं वाह्यते तदा श्वशुरादिभिर्दत्तमध्यावाहनिकमिति मेधातिथिः तदपि ग्राह्यं न्यायसाम्यात् ।'. The वि. चि. (p. 138) says 'द्विरागमनकाले यत्कुतोप्यवाप्तं तदध्यावाहनिकमित्यर्थः'. षडिति...र्थम्—Compare मिता॰ 'यत्पुनर्मनुनोक्तं...स्त्रीधनस्य षड्विधत्वं तन्न्यूनसंख्याव्यवच्छेदार्थं नाधिकसंख्याव्यवच्छेदाय'. The mention of six kinds does not exclude a larger number, but only serves to indicate that there cannot be less than six kinds. तेन...संगच्छते since this is so (*i. e.* since there are more than six kinds of स्त्रीधन), the use of the word आद्य ('and others') by याज्ञ॰ is easily explained. Besides the six kinds mentioned by मनु॰, याज्ञ॰ enumerates आधिवेदनिक and employs the word आद्य, which shows that there are more kinds of स्त्रीधन than six. आधिवेदनिकं—अधिवेदनं निमित्तं यस्य तत्—according to पाणिनि 'तस्य निमित्तं संयोगोत्पत्तौ' V. 1. 38. अधिवेदन means 'marrying another wife when the first is living' (*i. e.* superseding the latter). The grounds on which अधिवेदन was allowed are enumerated by याज्ञ॰ (I. 73) 'सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्यार्थघ्न्यप्रियंवदा । स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥'. आधिवेदनिक is explained below in the text by quoting याज्ञ॰. बन्धुदत्तं—मिता॰ explains 'कन्याया मातृबन्धुभिः पितृबन्धुभिश्च यद्दत्तम्'; the दायभाग says 'विष्णुवचने च बन्धुपदं मातुलाद्यभिप्रायम् । पित्रादीनां स्वपदेनैव निर्दिष्टत्वात् ।'; the स्मृतिच॰ says 'बन्धुदत्तमित्यत्र बन्धुशब्दः पूर्वोक्तपित्रादिव्यतिरिक्तबन्धुषु गोबलीवर्दन्यायाद् वर्तते ।'. शुल्कं—bride-price. The मिता॰ says 'शुल्कं

यद्गृहीत्वा कन्या दीयते'; the स्मृतिच० says that शुल्क is that wealth which is obtained from the bridegroom as bestowed upon the bride for purchasing house utensils &c. 'गृहोपस्करादीनां मूल्यं लब्धं कन्याधनत्वेन वरादिसकाशात्कन्यार्पणोपाधितयेति शेषः' स्मृतिच० ; 'गृहोपस्करादीनां यन्मूल्यं कन्यार्पणोपाधित्वेन वरादिभ्यः कन्याभरणरूपेण गृह्यते तच्छुल्कमिति मदनरत्ने व्याख्यातम्' वीर० (p. 690). The वीर० remarks 'whatever sense be taken, it is intended that the parents and others must keep it aside as that of the girl' (उभयत्रापि पित्रादीनां कन्याया इदमित्युद्देशो विवक्षितः). अन्वाधेयकम्—a gift subsequent to marriage. 'परिणयनादनु पश्चात् आहितं दत्तम्' मिता०; the दायभाग quotes a verse of कात्यायन (ऊर्ध्वं लब्धं तु यत्किंचित् संस्कारात् प्रीतितः स्त्रिया । भर्तुः पित्रोः सकाशाद्वा अन्वाधेयं तु तद्भृगुः ॥) and remarks 'मातापितृद्वारेण संबन्धिनां पित्रोश्च सकाशाद्यत्तु विवाहात्परतो लब्धम्, तथा भर्तुः सकाशाद्भर्तृकुलाच्च श्वशुरादितो यल्लब्धं तद्धनमन्वाधेयम् ।' (p. 117). पादवन्दनिकं—received at the time of bowing at the feet of elders. पादवन्दनावसरे दत्तं पाद०. गृहो... कीर्तितम् that is declared to be शुल्क which is obtained as the price of household utensils, of beasts of burden, of milch cattle and of ornaments. We must take आभरणकर्म as one word. If we read ०कर्मिणाम्, then कर्मिणां may mean 'of slaves'. The दायभाग interprets differently 'that wealth which is obtained by a woman as a bribe from artisans for inducing her husband to embark upon building a house &c' or 'what is given to a girl for inducing her to go to her husband's house'. 'गृहादिकर्मिभिः शिल्पिभिस्तत्कर्मकरणाय भर्त्रादिप्रेरणार्थं स्त्रियै यदुत्कोचदानं तच्छुल्कं तदेव मूल्यं प्रवृत्त्यर्थत्वात् । व्यासोक्तं वा—यदानीतं भर्तृगृहे शुल्कं तत्परिकीर्तितम्—भर्तृगृहगमनार्थमुत्कोचादि यद्दत्तम्' दायभाग (p. 150). अधि...समम् he (the husband) should give to a superseded wife a sum (called आधिवेदनिक) equal (to the expenses of the second marriage of the husband). अपरार्क explains 'तच्च समं, केनेत्यपेक्षिते प्रकृतत्वादधुना परिणीतायै यद्दत्तं तेनेति गम्यते ।'. अर्धं—does not mean an exact half, but as much as will make her स्त्रीधन (already given) equal to the expenses of the second marriage.

'अर्धशब्दश्चात्र समविभागवचनो न भवति, अतश्च यावता तत्पूर्वदत्तमाधिवेदनिकसमं भवति तावद्देयमित्यर्थः ।' मिता०. यथा...दद्ये—wealth up to two thousand according to one's means should be given (to a woman) excepting immovable property. नील० quotes the explanation of the मदनरत्न that wealth excluding immovable property up to two thousand *paṇas* should be given. The मदनरत्न further explains that this restriction up to two thousand applies only when the gift is made every year; but if the gift is made once in several years, then more than this (इतोधिकमपि) may be given; similarly if the gift is made only once in several years then even स्थावर may be given to a woman if the donor is able to do so (शक्तौ). इत्यपि स एव—refers to the मदनरत्न. The same explanation is offered by अपरार्क, स्मृतिच० and वीर० (p. 691). 'प्रत्यब्दं कार्षापणसहस्रद्वयपरिमितो धनस्यैकदेशः परो दायः स्त्रियै देयः । परः परमः । दीयते इति दायः । तमिमं दायं भर्तृदत्तं वानिषिद्धेन मार्गेण यथाकामं देवरादेरनुमतिमन्तरेणाप्युपभुञ्जीत । अतोधिके तु देवराद्यनुमतिरपेक्षणीयेत्यर्थाद्गम्यते ।' अपरार्क (p. 752); 'एवं च द्विसाहस्रकार्षापणाधिकमूल्यो धनस्य भागो जीवनार्थं न समृद्धानामपि देय इत्यवगम्यते । स्त्रियै देय इत्यत्र प्रत्यब्दमिति विधेयसंख्यायोग्यताबलादवगम्यते । ततश्च प्रत्यब्दमसकृदर्पणे नियमोयम् । अनेकाब्देषूपजीवनार्थं सकृदेव दाने तु नायमवधिनियमो नापि स्थावरपर्युदासः ।' स्मृतिच० (व्य. p. 281). तत्र...वा what was given with a fraudulent intent or what was given (for wearing) on some occasion. The स्मृतिच० reads 'यच्च सोपाधिकं दत्तं' and explains 'यत्तु उत्सवादावेव धार्यमित्येवमाद्युपाधिना अलंकारादि दत्तं यच्च दायादादिवञ्चनार्थं दत्तं तत्स्त्रीधनं न भवतीत्याह कात्यायनः । योगवशेन वञ्चनाद्युपाधितयेत्यर्थः ।' The परा. मा. and वीर० explain in the same way. शिल्प...स एव—the same author (कात्यायन) declares that what is obtained by the mechanical arts and also what is received from a friend and others than the father does not constitute स्त्रीधन (the peculiar property of a woman). अन्यतः from one other than (father or husband &c.). The दायभाग says 'अन्यत इति पितृमातृभर्तृकुलव्यतिरिक्ताद्यल्लब्धं शिल्पेन वा यदर्जितं तत्र भर्तुः स्वाम्यं स्वातन्त्र्यमनापद्यपि भर्ता

ग्रहीतुमर्हति । तेन स्त्रिया अपि धनं न स्त्रीधनमस्वातन्त्र्यात् । एतद्द्वयातिरिक्तधनं तु स्त्रिया एव । यत्र दानविक्रयाद्यधिकारः ।' (p. 123). यत्तु...धनपरम्— This text declaring a wife, a son or a slave to be entitled to no wealth is to be taken as referring to wealth acquired by mechanical arts (as declared by कात्यायन above). This is the view of the स्मृतिच० and the वीर०. 'अथवा निर्धनत्वाभिधायकस्मृतिवाक्यस्य शिल्पादिप्राप्तधनविषयत्वं ज्ञेयम्' स्मृतिच० (व्य० p. 281). कुल्लूक and other commentators say that the purport of this verse is to declare that these cannot independently dispose of what they acquire. The स्मृतिच० also gives this explanation. 'धनव्ययादावस्वातन्त्र्यमात्रम् । तेन यस्यैते तस्यानुज्ञया स्वधनस्यापि विनियोगं कुर्युरिति स्मृतिवाक्यस्य तात्पर्यमवसेयम् ।' स्मृतिच०. शबर on पू. मी. सू. VI. 1. 12 quotes the verse as a स्मृति text (with the reading निर्धनाः सर्व एव ते) in the पूर्वपक्ष on the अधिकरण (यागादौ स्त्रीपुंसयोरुभयोरधिकारः). जैमिनि declares in the sūtra स्ववत्तामपि दर्शयति (VI. 1. 16) that women are entitled to some property as their own. The view of नील० is that the verse of मनु declares that women have no independent power of disposal (apart from their husbands) over even such स्त्रीधन as आधिवेदनिक. The मिता० quotes the verse (on याज्ञ. II. 49) and remarks 'न चानेन वचनेन स्त्र्यादीनां निर्धनत्वमभिधीयते पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरत्वात् ।'. न निर्हारं— Women should not hoard from (the property of the) family which is common to many, nor from their own (husband's) property without the husband's permission. This is the way in which कुल्लूक explains. नील० says that the verse means that women should not *spend* from common family funds. स्मृतिच० explains 'परतन्त्राः स्त्रियः स्त्रीपुंससाधारणवित्तात्मीयवित्ताद्वा त्यागभोगादिकं न कुर्युरित्यर्थः.' नील० seems to take स्वकात् as referring to the woman's own property. वीर० does the same 'स्त्रीधनेपि भर्त्रनुमतिमन्तरेण स्त्रीणां न स्वातन्त्र्यमित्याह मनुः न निर्हारं &c.' (p. 691). कात्यायन declares that over सौदायिक स्त्रीधन women have absolute dominion. It is better to read कन्यया वापि. The वि. चि. says 'सार्धमित्यपपाठः' (p. 139).

That is सौदायिक which a woman, whether married or a virgin, receives in her husband's or father's house from her brother or parents (and not from her husband or his relations). वीर० remarks that कल्पतरु read 'भर्तुः सकाशात्' for भ्रातुः सकाशात्. अपरार्क quotes वृद्धव्यास to the same effect (p. 751) 'यत्कन्यया विवाहे च विवाहात्परतश्च यत्। पितृभ्रातृगृहात्प्राप्तं तत्तु सौदायिकं स्मृतम् ॥'. The स्मृतिच० attributes this to व्यास and remarks 'एतद्वचनद्वयेनैतदुक्तं भवति । वाग्दानप्रभृतिपतिगृहप्रवेशरूपोत्सवसमाप्तिपर्यन्तं पितृगृहे पतिगृहे वा **पितृपक्षत** एव स्त्रिया लब्धं यौतकादिधनं सौदायिकशब्दाभिधेयमिति' (व्य. p. 282). The वि. र. (p. 511) explains similarly. The word सौदायिक is derived from सुदाय with the affix ठक् (स्वार्थिक) according to 'विनयादिभ्यष्ठक्' (पा. V. 4. 34. 'विनय एव वैनयिकः' सि. कौ). सुदायः and सौदायिकं mean the same thing. "ननु 'सौदायिकं तु यद्देयं सुदायो भरणं च तत्' इति निघण्टुपाठात्कथं सौदायिकशब्दोत्र प्रयुक्तः । स्वार्थे तद्धितान्ततयेत्यनवद्यम् ।" स्मृतिच० (व्य. p. 282); the सरस्वती० says 'नन्वेतदनुपपन्नम् । स्वार्थिकतद्धितान्तत्वेन दायमात्रपरत्वेन स्त्रीणां दायानर्हत्वादिति चेन्मैवं स्त्रीणां भर्तृदायार्हत्वात् । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते इति न्यायात् सौदायिकशब्दस्य नियतनपुंसकलिङ्गता ।' (para 255–256). यस्मा...जीवनम् since it was given by them (by the paternal kindred) for their support in order that they might not be reduced to a terrible condition. The वि. र. says 'आनृशंस्यमदारुणता तेन यस्मादियं वित्ताभावाद्दारुणा न भवत्वेतदर्थम्' (p. 511). The word सदा shows that even during the husband's lifetime women have absolute power of disposal over सौदायिक (including even स्थावर). भर्त्रा...दत्ते—As regards gifts made through affection by the husband, women have absolute power of disposal except in the case of स्थावर (which they cannot dispose of even after the husband's death). The result is 'एवं च सौदायिके स्थावरेतरपतिदत्ते च स्त्रीणां स्वातन्त्र्यम् । अन्यत्र स्त्रीधनेप्यस्वातन्त्र्यमिति मन्तव्यम् ।' स्मृतिच० (व्य. p. 282). आदाने वा विसर्गे वा as regards taking it or giving it away. न भर्ता &c. These three verses are ascribed to कात्यायन in the स्मृतिच०, सरस्वती ०, परा मा., वि. र., वीर०, व्यव. मा. सवृद्धिक...दाप्यः he should

be made to pay with interest. मूलमेव...भवेत्—this shows that, when the husband takes his wife's स्त्रीधन with her permission and he is poor, he need not pay back even the principal. The स्मृतिच० makes the interesting remark 'एवं च विवाहेन भार्याया भर्तृधने नित्यपरतन्त्रस्वामित्वं संपाद्यते। न पुनर्भर्तुर्भार्याधने तादृशमपीत्यवगन्तव्यम्।' (व्य० p. 282). ताञ्छि...दण्डेन (the king) should inflict on them the punishment for thieves. पत्यौ...पतन्ति ते—occurs in विष्णुध. सू. 17. 22. According to कुल्लूक this verse refers to sons and others separating after the death of the woman's husband and lays down that the ornaments worn by women during their husband's lifetime should not be partitioned. अपरार्क remarks 'सततधृतालंकारविषयमेतत्'. स्मृतिच० says 'धृतः स्वातन्त्र्येणेति शेषः'. The वि. चि. says 'पत्युरदत्तोपि तदनुज्ञया परिहितोलंकारस्तावतैव भार्यायाः स्वीयो भवतीति मेधातिथिः।' (p. 139). वृत्तिः—'वृद्धिर्वर्धनार्थं पित्रादिना दत्तमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम्। मदनरत्ने तु वृत्तिरिति पठितं वृत्तिर्जीवनार्थं पित्रादिभिर्दत्तमिति व्याख्यातं च' वीर० p. 693. नील० explains लाभ as 'interest' or 'profits of money-lending'. The स्मृतिच० explains 'पार्वत्यादिप्रीत्यर्थं व्रतादौ यत्स्त्रिया लभ्यते तदपि स्त्रीधनमिति।'. वीर० gives the same explanation. वि. र. and वि. चि. explain 'लाभो बन्धुभ्यो लब्धम्। एतत्सर्वं स्त्रीधनम् &c'. भोक्त्री ...पदि she alone is entitled to enjoy it and the husband is not entitled (to enjoy it) except in the case of distress. 'स्वयमेवेत्येवकारः स्वापत्यानां व्युदासार्थः। पत्युर्व्युदासस्य पतिर्नार्हतीत्यनेन सिद्धत्वात्। पत्युर्व्युदासेन ततो बहिरङ्गभ्रात्रादिव्युदासस्य च दण्डापूपन्यायसिद्धत्वात्। ...पतिर्नार्हत्यनापदीति वदन् आपदि तु पतिरेवार्हति स्त्रीधनं भोक्तुं नान्य इति दर्शयति।' स्मृतिच०. वृथा मोक्षे—'द्यूतगीतादिप्रयोजनो वृथामोक्षः। भोगस्तु स्वयन्नपानाद्युपयोगः।' अपरार्क (p. 755); 'वृथा आपदं विनेत्यर्थः। मोक्षस्त्यागः। स्त्रियाननुज्ञातबलात्काररहितत्यागभोगविषयमेतत्।' स्मृतिच०. पुत्रार्ति...र्हति—supply पतिः. 'आर्तिर्धनालाभनिमित्ततो दुरपनोदात्र विवक्षिता। तस्य हरणे परिहरणे वाशब्दादन्यत्रापि धनालाभनिमित्ततो दुष्परिहारमहासङ्कटे स्त्रीधनमननुज्ञातमपि पतिर्भोक्तुं त्यक्तुं वार्हतीत्युक्तम्।' स्मृतिच०. धर्मकार्ये—indispensable religious acts. But the स्मृतिच० goes further

'धर्मकार्ये नित्ये नैमित्तिके वा काम्येपि क्वचित् शान्तिके गृहयज्ञादौ'. संप्रतिरोधके—when taken as a captive or imprisoned. बन्दिग्रहणनिग्रहादौ' मिता०; 'धनदानं विना निवारयितुमशक्ये धनिकाद्यासेधादौ' स्मृतिच०; 'दण्डाद्यर्थं राज्ञावरोधे कृते' वीर० (p. 694). वि. चि. takes it as an adjective of व्याधौ and explains 'कार्यानुष्ठानबाधके इत्यर्थः'. नाकामो...र्हति the husband is not liable to pay if he is unwilling. अथ चे... रिक्थिनस्तदा—These two verses are ascribed to कात्यायन by the दायभाग, वि. र. and the वीर०, and अपरार्क and स्मृतिच० seem to do the same. अपरार्क (p. 755) adds one more line 'लिखितस्येति धर्मोयं प्राप्ते भर्तृकुले वसेत्,' which is explained as 'लिखितस्य महर्षेर्मतोयं धर्मः । यद्वा भर्तृदेयस्य स्त्रीधनस्य पुत्र (पत्र?) निविष्टस्यायं धर्मः । प्राप्ते च धने स्त्री भर्तृकुले वसेन्नान्यत्र ।'. The वि. र. (p. 514) also reads like अपरार्क. The two verses are explained in the दायभाग (p. 125) 'स्त्रिया धनं गृहीत्वा भर्ता यद्यपरभार्यया सह वसति तां चावजानीते तदा गृहीतं धनं राज्ञा बलाद् दाप्यः । भक्ताच्छादनादिकं यदि भर्ता न ददाति तदा तदपि स्त्रिया आकृष्य ग्राह्यम् ।'. वास means 'residence'. The idea in the last half is 'if the husband does not give a woman food, raiment and residence, she should demand from the coparceners (husband's brother and others) her husband's share (for her own maintenance, residence &c.).' न च सार्हति—स्मृतिच० adds 'स्वेच्छया विनियोक्तुमिति शेषः;' the वीर० says 'दुष्टा पुनः किमपि स्त्रीधनं न लभते इत्याह स एव । अपकार० । नार्हतीत्यनेन तया लब्धमप्याच्छिद्य ग्राह्यमिति सूचितम् । अपकारक्रियायुक्ता सदा भर्तृप्रतिकूलाचरणपरा । निर्मर्यादार्थनाशिकेत्यपि पाठः ।'. यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं—The मिता० does not accept the position that all wealth is intended for sacrifice. If that were the case one cannot make gifts to deserving people. If it were said that यज्ञ is indicative of धर्म and so includes दान and होम, then the result would be that wealth cannot be used for accomplishing अर्थ and काम which are prescribed as human goals (पुरुषार्थ) by such texts as 'धर्मार्थकामान्स्वे काले यथाशक्ति न हापयेत्' (याज्ञ० I. 115) and 'न पूर्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णानफलान्कुर्याद्यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यः' (गौ. ध. सू. 9. 46). Further Vedic scriptures prescribe that one should wear gold (सुवर्णं हिरण्यं भार्यं) and

the पूर्वमीमांसा (III. 4. 20-24) holds that this direction is not क्रत्वर्थ but पुरुषार्थ. If all wealth were meant for sacrifice, this सिद्धान्त of the Mīmāṅsā would be contradicted. Besides women also can practise पूर्त acts (such as sinking wells &c.) and thus perform धर्म. Then the मिता० explains यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं as 'यज्ञार्थमेवार्जितं यद्धनं तद्यज्ञ एव नियोक्तव्यं पुत्रादिभिरपीत्येवंपरं तत्। यज्ञार्थं लब्धमददद्भासः काकोपि वा भवेदिति दोषश्रवणस्य पुत्रादिष्वप्यविशेषात्।'. विधर्मिषु on irreligious persons.

It is to be noted that the मिता० says that the word स्त्रीधन is used in its etymological sense and not in a technical sense, since when it is possible to have the etymological sense of a word it is improper to take the technical sense and that स्त्रीधन includes what is acquired by a woman by inheritance, partition, purchase &c. (the modes mentioned by गौतम). 'आद्यशब्देन रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमप्राप्तमेतत्स्त्रीधनं मन्वादिभिरुक्तम्। स्त्रीधनशब्दश्च यौगिको न पारिभाषिकः। योगसंभवे परिभाषाया अयुक्तत्वात्।' मिता० (on याज्ञ. II. 143). As स्त्रीधन includes wealth obtained by inheritance, it may be argued that what a widow inherits from her husband or what a widow inherits from her husband's collaterals as a *gotraja sapiṇḍa* in the Bombay Presidency is her स्त्रीधन. But it has been held that a widow succeeding to her husband, or a mother or grandmother succeeding to her son or grand-son and widows succeeding to males as *gotraja sapiṇḍas* take only a limitted estate and that the wealth they take does not constitute their स्त्रीधन and therefore after their death the property inherited by them does not go to their *strīdhana* heirs but to the heirs of the male from whom they inherited. *Vide* 11. M. I. A. p. 487; I. L. R. 32 Bom. 26 (mother succeeding to her son); I. L. R. 36 Bom. 546 (paternal grand-mother succeeding to her

grand-son); I. L. R. 21 Bom. 739. But the Bombay High Court makes a distinction between women entering a family by marriage (such as widows, mother, paternal grand-mother, widows of *gotraja sapiṇḍas*) and succeeding to a male and women born in the family and succeeding to males (such as daughter, sister, son's daughter, brother's daughter and so on). As regards the former class, the property they inherit from males is not their स्त्रीधन; while as regards the latter, it has been held that the property inherited is स्त्रीधन, over which they have absolute power of disposal and which passes on their death to their own heirs. *Vide* I. L. R. 21 Bom. 739 (as regards the former class of female heirs) and 1 Bom. H. C. R. 130 (daughter), I. L. R. 15 Bom. 206 (sister). In all Presidencies other than Bombay it has been held that in property inherited by any female (whether widow, mother or daughter) from a *male* she has only a limited estate and that on the death of the female the property passes not to her heirs, but to the heirs of the male from whom she inherited. *Vide* 4 Cal. 744 (P. C.), 3 Mad. 290 (P. C.), 25 Mad. 678 (P. C.). The Privy Council has further laid down that there is no distinction between a female inheriting from a male and one inheriting from a female. In both cases the female inheriting property takes only a limited estate and on her death the property passes to the heirs of the person (male or female) from whom the female inherited. *Vide* 25 All 468 (P. C.). The Bombay High Court on the other hand holds that property inherited by a female from a female is her स्त्रीधन over which she has absolute control and which passes on her death to her own heirs. *Vide* I. L. R. 24 Bom. 192 (F. B.), I. L. R. 46 Bom. 17.

It will be noticed that the व्यवहारमयूख does not accept the wide definition of स्त्रीधन given by the मिता०. It divides स्त्रीधन into two classes, पारिभाषिक and अपारिभाषिक. The former comprises those kinds of स्त्रीधन that are enumerated by such ancient sages as मनु, याज्ञवल्क्य and विष्णु (such as अध्यग्नि &c.), while the latter embraces all other kinds of wealth that belongs to a woman absolutely. According to the दायभाग, that is स्त्रीधन which a woman is entitled to give, sell or enjoy independently of (the control of) her husband. 'तदेव च स्त्रीधनं यद्भर्तृतः स्वातन्त्र्येण दानविक्रयभोगान् कर्तुमधिकरोति' (p. 123). The स्मृतिच० also gives a restricted meaning to the word and अपरार्क does the same 'अन्यदपि यत्स्त्रीस्वामिकं तत्स्त्रीधनमिति मन्वादिभिः परिकीर्तितम्' (p. 751). The विवादचिन्तामणि restricts स्त्रीधन to the six kinds enumerated by मनु and to आधिवेदनिक, शुल्क and अन्वाधेयक. The वीर० (p. 680) follows the मिता० 'स्त्रीधनशब्दश्चायं यौगिकः स्त्रीस्वामिकं धनमिति न तु पारिभाषिकः । योगसंभवे परिभाषाया अन्याय्यत्वात् ।'.

Page 157, line 10—page 158, line 4. स्त्रीमरणो०—After this the व्यवहारमयूख treats of the succession to स्त्रीधन property. For that purpose it divides स्त्रीधन into five groups and gives different rules for the devolution of each group. The five groups are: (1) अन्वाधेय and भर्तृप्रीतिदत्त; (2) यौतक; (3) पारिभाषिकस्त्रीधन other than अन्वाधेय and भर्तृप्रीतिदत्त; (4) स्त्रीधन which is not पारिभाषिक; (5) शुल्क. अन्वाधेयं च....भवेत्—The preceding verse is अध्यग्न्यध्यावहनिकं and therefore कुल्लूक says that the six kinds enumerated in the previous verse as well as अन्वाधेय and the affectionate gift of the husband go to her progeny on her death. वृत्ता=मृता. The व्यवहारमयूख takes the verse अन्वाधेयं च &c. as unconnected with the preceding verse and declares that the two kinds of स्त्रीधन descend to her progeny though the husband be living. The next question is

what is meant by प्रजा. The answer is furnished by the verse जनन्यां &c. When the mother dies, all the full brothers should equally divide the mother's estate and also full sisters. This verse has been interpreted in two ways. According to the मिता०, this verse does *not* lay down that the sons and daughters succeed together to their mother's wealth. What it does is to repeat that sons take *equally* in those cases where they succeed in the absence of daughters and that, where the daughters of the deceased woman exist (who are, therefore, full sisters of each other), they succeed together and take equally. The object of the text is not to prescribe what is unknown (अप्राप्त) from any other source (*viz.* the simultaneous succession of sons and daughters to the स्त्रीधन of their mother) but simply to repeat a well-known rule (*viz.* of equal division among sons when there are only sons and among daughters when they succeed in preference to sons). The words of the मिता० (on याज्ञ. II. 145) are 'मातृकं रिक्थं सर्वे सहोदराः समं भजेरन् सनाभयः भगिन्यश्च समं भजेरन्निति संबन्धः । न पुनः सहोदरा भगिन्यश्च संभूय भजेरन्निति । इतरेतरयोगस्य द्वन्द्वैकशेषाभावादप्रतीतेः । विभागकर्तृत्वान्वयेनापि चशब्दोपपत्तेः । यथा देवदत्तः कृषिं कुर्याद्यज्ञदत्तश्चेति । समग्रहणमुद्धारविभागनिवृत्त्यर्थम् । सोदरग्रहणं भिन्नोदरनिवृत्त्यर्थम् ।'. On the other hand the दायभाग says that both sons and daughters divide equally and that by daughters those that are unmarried are intended. 'द्वन्द्वाश्रवणेपि तत्तुल्यार्थकचकारेण भ्रातृभगिन्योरितरेतरयुक्तयोर्विभागप्रतिपादनाद्भगिन्यः सोदराश्च विभजेरन्नित्ययमेवास्य वचनस्यार्थः ।... किं तूक्तादेव हेतोः पुत्रकुमारीदुहित्रोस्तुल्यवदधिकारः । एतयोश्चान्यतराभावेन्यतरस्य तद्धनं द्वयोरप्येतयोरभावे ऊढाया दुहितुः पुत्रवत्याः संभावितपुत्रायाश्च तुल्योधिकारः स्वपुत्रद्वारेण पार्वणपिण्डदानात् ।' (pp. 126–129). Similarly the स्मृतिच० says 'तत्र स्त्रीपुंसप्रजाया उक्तद्विविधरिक्थग्रहणाधिकारः समसमये जायत इति स्वत्वापत्तिरपि तदैव न पुनः पूर्वं भगिनीनां तदभावे भ्रातॄणां च भवतीति मन्तव्यम् ।' (व्य. p. 284); the वि. र. remarks 'बृहस्पतिः । स्त्रीधनं स्यादपत्यानां...मानमात्रकम् ।...तेनैतद्वाक्यबलान्मनुवाक्येपि अनूढानामेव भ्रातृभिः

सह समांशित्वमिति बोद्धव्यम् ।' (p. 516). The व्यवहारमयूख sets out the conflicting views, but does not definitely express its own opinion. But from the way in which the views are stated it seems that it favours the latter view that both sons and daughters succeed together. The वीर० also (pp. 694–695) holds that sons and unmarried daughters succeed together in the case of अन्वाधेय and भर्तृप्रीतिदत्त. The दायभाग and the वीर० rely upon a text of देवल 'सामान्यं पुत्रकन्यानां मृतायां स्त्रीधनं स्त्रियाम् । अप्रजायां हरेद्भर्ता माता भ्राता पितापि वा ।'. कुल्लूक also takes भगिन्यः to refer to unmarried daughters.

Page 158, lines 5–18. मनुः स्त्रीधनं स्यादपत्यानां &c—This verse is ascribed to बृहस्पति by the दायभाग, स्मृतिच०, वि. र., परा. मा., हरदत्त and other writers. It seems that the mss. ascribe it to मनु by oversight, since a little below नीलकण्ठ appears to ascribe the verse to बृहस्पति 'तेन **स्त्रीधनं स्यादपत्यानां** स्त्रीधनं दुहितॄणामित्यादीनि पूर्वोक्तानि स्त्रीधनपदवन्ति **बृहस्पति**गौतमादिवचनानि &c'. लभते...मात्रकम्—she receives a little as a token of regard. 'गौरवार्थं तदनुसारेण किमपि लभते न तु पुत्रसमांशमित्यर्थः' । वीर० (695). यथार्हतः according as they deserve. 'यथार्हतः शीलोपयोगदारिद्र्याद्यपेक्षयेत्यर्थः' स्मृतिच०. On the right of daughter's daughters when there are daughters living and on the word प्रीतिपूर्वकं the स्मृतिच० remarks "यथा पैतृके धने कन्यानां दायार्हत्वाभावेपि वचनबलात्ताभ्यस्तुरीयांशो भ्रातृभिर्दीयते तथात्र स्वामित्वाभावेपि भ्रातृभगिनीभिर्वचनबलात्किंचिद्दीयते । इयांस्तु भेदः । तत्र दायानर्हत्वेपि जन्मना स्वाम्यमस्तीत्यभिसंधाय 'पतिताः स्युरदित्सवः' इति दोषकीर्तनादवश्यं दातव्यम् । इह तु स्वामित्वमपि नास्तीत्यभिसंधाय प्रीतिपूर्वकमिति वचनात्प्रीतौ सत्यां देयमसत्यामदेयमिति ।'. The वीर० (696) has a similar note almost in the same words.

The यौतक, according to मनु, is taken by the unmarried daughters to the exclusion of sons. नील० following the मदनरत्न explains यौतक as that wealth which is acquired by a woman at the time of her marriage when

seated with her husband on the same seat. यौतक—is derived from युत (joined). The स्मृतिच० quotes the निघण्टु and explains यौतक as नील० does. "यौतकं समानोपवेशनप्रत्यासन्नयोर्वधूवरयोर्विवाहादौ येनकेनचित्समर्पितं तद्वधूवरयोर्देयम् । 'युतयोर्यौतकं मतम्' इति निघण्टुकारैरुक्तत्वात् ।...देवस्वामी तु पितृगृहाल्लब्धं भर्तृगृहाल्लब्धापेक्षया पृथग्धनतया यौतकं मातृधनं नेत्याह । तच्चिन्त्यम् । पक्षद्वयस्यापि कल्पनामात्रत्वात् ।" (व्य. p. 285). The root यु means both 'joining' and 'severing'. Therefore देवस्वामी took युत in the sense of 'kept separate'. *Vide* वीर० p. 696 for the same remarks. परा. मा. explains यौतकं as 'पितृकुललब्धम्'. The वि. र. says 'यौतकमत्र परिणयनकाले पित्रादिभिः स्त्रियै दत्तम् । हलायुधस्तु यौतकं शाकसूपार्थं स्त्रियै दत्तं तया स्वकौशलेन विशेषितं तत्र न भ्रातृणामूढानां च भागः' (p. 517). The दायभाग explains 'यौतकं परिणयनलब्धं यु मिश्रण इति धातोर्युत इति पदं मिश्रतावचनं मिश्रता च स्त्रीपुरुषयोरेकता । विवाहाच्च तद्भवति । अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचमिति श्रुतेः । अतो विवाहकाले लब्धं यौतकम् ।' (p. 132).

Page 159, lines 1–8. नील० now gives the rules about succession to the technical kinds of स्त्रीधन (अध्यग्नि &c.) other than अन्वाधेय and भर्तृप्रीतिदत्त. The heirs to these kinds of स्त्रीधन are; first unmarried daughters (to the exclusion of married daughters); then (among married daughters) those who are poor exclude rich married daughters; if there are no poor married daughters, then the well-to-do married daughters take. The मिता० explains अप्रतिष्ठिता as 'अनपत्या निर्धना वा,' while अपरार्क explains 'अनपत्या निर्धना दुर्भगा वा'. दुर्भगा means 'a widow'. The स्मृतिच० follows अपरार्क 'एवमपरार्कानुसाराद्गौतमवचनं व्याख्यातम् । अस्य विज्ञानेश्वरकृता व्याख्या हेया स्वबुद्धिमात्रेणाध्याहारादिकरणात् ।' (व्य. p. 285). The वि. र. also follows अपरार्क. According to the दायभाग, the words of गौतम (स्त्रीधनं दुहितॄणां &c.) and of याज्ञ० (II. 117 मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेन्वयः) refer to यौतकस्त्रीधन only; while according to the स्मृतिच०, मदनरत्न (and नीलकण्ठ) the text of गौतम applies to all technical स्त्रीधन (except अन्वाधेय, भर्तृप्रीतिदत्त and यौतक). विज्ञानेश्वर gives only two orders

of succession. Excepting शुल्क, the succession to all स्त्रीधन is regulated by गौतम's text, the order being daughters (even when there are sons), then daughter's daughters, daughter's sons, then sons. According to the दायभाग, as regards succession to स्त्रीधन (other than अन्वाधेय, भर्तृदत्त, यौतक and शुल्क) the daughters come first, then sons. *Vide* वीर० (p. 697–701) for a lucid statement of the different views on this point.

ब्राह्मणी कन्या...गृह्णीयात्—the daughter of a wife of the ब्राह्मण caste may take the wealth of even her step-mother. कुल्लूक explains that when a ब्राह्मण has wives of different classes and his क्षत्रिया or वैश्या wife dies after him without children, then wealth given even by the father of the क्षत्रिया wife to her is taken by the daughter of the ब्राह्मणी co-wife and not even by the sons or daughters of wives of lower castes and that if the daughter of the ब्राह्मणी wife be dead, then the issue of the daughter takes it. This seems to be the plain meaning. नीलकण्ठ twists the meaning. He takes वा as meaning 'and' and says that the daughter of the ब्राह्मणी wife divides (equally) with the issue of the deceased co-wife of a lower caste. The मिता० says 'अनपत्यहीनजातिस्त्रीधनं तु भिन्नोदराप्युत्तमजातीयसपत्नीदुहिता गृह्णाति । तदभावे तदपत्यम्'. The स्मृतिच० explains similarly. If there be no ब्राह्मणीकन्या or her issue, then the स्त्रीधन of the childless क्षत्रिया wife of a ब्राह्मण will go to her husband's सपिण्डs. If there are many wives of the same caste and one of them dies without issue, her स्त्रीधन will go to the husband (and not to the daughter of a co-wife). The वीर० states (p. 699) 'अत्रानपत्यक्षत्रियादिजातीयस्त्रिया इति विवक्षितम् । ब्राह्मणीपदं चोत्तमजात्युपलक्षणम् । अप्रजःस्त्रीधनं भर्तुरित्यस्य चायमपवादः । अतश्चानपत्यवैश्याधनं क्षत्रियादुहिता, अनपत्यशूद्राधनं च वैश्यादुहिता गृह्णाति तदभावे तदपत्यानि तदभावेऽप्रजःस्त्रीधनमित्यस्य प्रवृत्तिः ।'. ब्राह्मणी... केचित्—It is difficult to say who the writers were that

took the word ब्राह्मणी as indicative of any daughter of a co-wife of the same caste or of a higher caste. The मिताक्षरा and many other works say that the word ब्राह्मणी is indicative of any higher class. 'ब्राह्मणीग्रहणमुत्तमजात्युपलक्षणम् । अतश्चानपत्यवैश्याधनं क्षत्रिया कन्या गृह्णाति' मिता०. But no author is known to have said that, where the wives are all of the *same* caste and one of them dies without issue, her स्त्रीधन wealth is taken by the daughter of her co-wife of the same caste. The स्मृतिच० distinctly says that in such a case the स्त्रीधन goes to her husband (and his *sapiṇḍas*) when marriage is in the approved forms. मानं...त्यम्—The मयूख does not agree with the मिता० in extending the words of मनु to the daughter of a क्षत्रिया co-wife when the woman dying (and married to a ब्राह्मण) is of the वैश्य caste. He wants to restrict the rule to the ब्राह्मणी कन्या.

The मदनपारिजात says 'यदा तु सापत्नदुहिता उत्तमजातीया सापत्नपुत्रश्च हीनजातीयस्तदोत्तमजातीया दुहितैव गृह्णाति तदभावे तादृग्विधो दौहित्र एव।' (p. 667).

Page 159, line 9–16. तदन्वयः—the issue of them (daughters). If a woman has स्त्रीधन and dies leaving grand-daughters (born of different daughters) or grandsons (of different daughters), then their shares are to be allotted according to the daughters, *i. e.* if there be grand-daughters born of three daughters, then the estate will be divided into three shares, each share being allotted to the daughters (whatever their number) of each daughter of the deceased woman. 'सर्वासां दुहितॄणामभावे दुहितृदुहितरो गृह्णन्ति । दुहितॄणां प्रसूता चेदित्यस्माद्वचनात् । तासां भिन्नमातृकाणां विषमाणां समवाये मातृद्वारेण भागकल्पना ।...दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्रा धनहारिणः । यथाह नारदः । मातु...तदन्वयः । इति । तच्छब्देन संनिहितदुहितृपरामर्शात् ।' मिता०. मातु...न्वयः—the daughters share the residue

of their mother's estate after (paying off her) debts; in the absence of them (daughters), the issue. The मिता० explains "मातुर्धनं दुहितरो विभजेरन्। ऋणाच्छेषं मातृकृतर्णापाकरणावशिष्टम्। अतश्चर्णसमं न्यूनं वा मातृधनं 'सुता विभजेरन्' इत्यस्य विषयः। एतदुक्तं भवति। मातृकृतमृणं पुत्रैरेवापाकरणीयं न दुहितृभिः। ऋणावशिष्टं तु धनं दुहितरो गृह्णीयुरिति।...ताभ्यो दुहितृभ्यो विना दुहितॄणामभावे अन्वयः पुत्रादिर्गृह्णीयात्।'. अन्वय...केचित्—अपरार्क explains in this way 'दुहितॄणामभावे तदन्वयो दुहित्रन्वयः' and so does the स्मृतिच० 'अप्रत्तदुहित्रन्वयासंभवात् प्रत्तदुहित्रन्वय इति पारिशेष्यादवगम्यते। स्त्रीगामिधनत्वात्स्त्रीरूपान्वय इति च गम्यते। प्रत्तदुहितॄणां स्त्रीरूपान्वयाभावे दौहित्राणां यथा स्यादिति सामान्येन तदन्वय इत्युक्तम्।' (व्य. p. 286). परे...त्याहुः—This refers to the view of the दायभाग. According to the दायभाग in the words of याज्ञवल्क्य (मातु...न्वयः), the word अन्वयः is connected with मातुः (which is in the genitive and not with दुहितरः which is in the nominative case nor with the word ताभ्यः which is in the ablative case) and therefore in the text of नारद also (*viz.* मातुर्दु...तदन्वयः), which is of the same import, deals with the same subject and contains almost the same words, we must take तदन्वयः as मातुरन्वयः, though the word मातुः in the genitive is remote from the word तदन्वयः and though the word दुहितॄणां (also in the genitive) is very near it. 'किं च याज्ञवल्क्यवचने दुहितर इति पदं प्रथमान्तं ताभ्य इति पदं पञ्चम्यन्तमन्वयपदेन षष्ठ्यन्तान्वययोगेनान्वीयते। किं तु व्यवहितमपि मातुरित्येव पदमन्वयि। तदत्र मातुरन्वये निश्चिते नारदकात्यायनवाक्येऽपि मातुरेवान्वयो न्याय्योऽविरोधात्।...ब्राह्मादिषु विवाहेषु यल्लब्धमध्यग्नि धनं स्त्रिया तत्तस्यां मृतायां प्रथमं दुहितॄणामेव।...सर्वदुहित्रभावे च पुत्रस्याधिकारः।' दायभाग pp. 136-139. The वीर० (p. 701) criticizes this view of the दायभाग. But नीलकण्ठ follows the दायभाग on the ground that that view is in accordance with usage. सांप्रदायिकाः—men like the author of the मिता०. The rule was that sons and grand-sons were to pay off the debts of their father and mother. *Vide* याज्ञ II. 50 पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयम् &c.

Page 159, line 17—page 160, line 13. मातृ...यर्थ्यम् if this right of the daughters to succeed to their mother's wealth were to extend to all wealth whatever in which the mother has ownership, then the technical terms (अध्यग्नि and others) would be purposeless (*i. e.* no purpose is served by defining those technical terms). यानि तु...पराण्येव those texts in which the word स्त्रीधन does not occur but which have the same purport (such as 'they should divide the maternal wealth') must be deemed to refer to this (technical स्त्रीधन) alone. एक...लाघवात् there is brevity in assuming that all the texts (having the same import, though a word like स्त्रीधन be absent in some) have one basis (or origin). The मानमेयोदय quotes a verse ascribed to *āchāryas* on कल्पनालाघव 'कल्पनालाघवं यत्र तं पक्षं रोचयामहे । कल्पनागौरवं यत्र तं पक्षं न सहामहे ॥' (in प्रमेयपरिच्छेद). यत्तु...परम्—the words of याज्ञ० (sons should equally divide the estate and debts &c.) apply to what is acquired by partition or by cutting (*i. e.* sewing and other mechanical arts), excepting the technical kinds of स्त्रीधन. नील० here lays down the rule for the succession to a woman's wealth (such as inherited estate) other than पारिभाषिकस्त्रीधन that it is taken by her sons and others, though there may be daughters existing. अतीतायां=मृतायाम्. अप्रजसि अनपत्यायां दुहितृदौहित्रीपुत्रपौत्ररहितायाम्.

Page 160, line 14—page 162, line 3. अप्रज...तत्—the estate of a childless woman married in the four forms, *viz.* Brāhma and the rest, goes to her husband; (if married) in the remaining (four forms) it goes to her parents; but if she has given birth to children, it goes to her daughters (daughter's daughters). भर्तुरभावे &c.—In the absence of the husband, whoever is nearest to her in the husband's family takes the woman's wealth. मनुना...भिधानात्—as Manu declares propinquity with

reference to the deceased as the only determining principle with regard to the right to take an estate. The first four forms of marriage are ब्राह्म, दैव, आर्ष and प्राजापत्य. 'ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः । गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोधमः ॥' मनु III. 21. मनु declares that the first four are recommended for ब्राह्मणs, while गान्धर्व and राक्षस are specially appropriate to क्षत्रियs. 'चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान्प्रशस्तान्कवयो विदुः ।' मनु III. 24; 'गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ।' मनु III. 26. तदूढाधनं—the estate of a woman married in that (form). पितृगामि that goes to the parents (*i. e.* first to the mother and then to the father according to the मिता॰ and in the reverse order according to the मयूख). यत्तु मिताक्षरायां... व्याख्येयम्—The words of the मिता॰ are 'अप्रजसः स्त्रियाः पूर्वोक्ताया ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्येषु चतुर्षु विवाहेषु भार्यात्वं प्राप्ताया अतीतायाः पूर्वोक्तं धनं प्रथमं भर्तुर्भवति । तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानां भवति । शेषेष्वासुरराक्षसपैशाचेषु विवाहेषु तत् अप्रजःस्त्रीधनं पितृगामि । माता च पिता च पितरौ तौ गच्छतीति । एकशेषनिर्दिष्टाया अपि मातुः प्रथमं धनग्रहणं पूर्वमेवोक्तम् । तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां धनग्रहणम् ।'. The मिता॰ says that in the absence of the husband (तदभावे) or father the estate of the woman goes to the *sapindas* that are तत्प्रत्यासन्न. The question is: what is the meaning of the word तत्प्रत्यासन्न in the मिता॰. If we look to the context the meaning is 'nearest to him, the husband or father (as the case may be)'. A woman's estate is to go, failing her husband (when married in the approved forms) and her father (when married in an unapproved form), to the nearest *sapindas* of her husband or father. The मयूख explains the word तत्प्रत्यासन्न as तेन (भर्त्रा पित्रा वा) अस्याः प्रत्यासन्नाः and not as तस्य भर्तुः पितुर्वा प्रत्यासन्नाः. The meaning of the words of the मयूख is 'those *sapindas* who are nearest to her through her husband or father'; while the words of the मिता॰ mean 'nearest to him'. The question is whether there is any conflict between the two explanations and whether the

same heirs are meant by both the authors. It must be borne in mind that a woman when married in an approved form passed into the *gotra* of her husband and when married in an unapproved form (like आसुर) retained the *gotra* of her father (*vide* मिता० on याज्ञ. I. 254). After her marriage her heirs (*gotraja sapiṇḍas*) would have to be found in her husband's family (or father's family, as the case may be). That is we must look to the husband (or father) to find out the woman's heirs. This is expressed by the मिता० by saying that 'in the absence of the husband, the स्त्रीधन goes to the nearest sapiṇḍa of the husband'. The person so indicated takes as the heir of the *woman* (and not as the heir of the husband). But it may be argued that the word तत्प्रत्यासन्नानां (nearest to the husband) shows that the woman is altogether ignored and the husband as it were becomes the *propositus* to whom descent is to be traced and not the woman, although it is the woman whose स्त्रीधन is to be inherited. This plea is met by the explanation which the मयूख gives. That explanation distinctly makes the woman the *propositus* and says that the heir is to be found through the husband or father as the door. Therefore the मिताक्षरा and the मयूख refer to the same heirs and there is really no conflict between the two. *Vide Tukaram* v *Narayan* I. L. R. 36 Bom. 339 (F. B.) for a discussion on this point.

It may be argued that तत्प्रत्यासन्नानां means 'nearest to the woman' (तस्याः प्रत्यासन्नानां) and not 'nearest to the husband or father'. But this is not right. In तदभावे तत् refers to भर्तृ or पितृ, which is the nearest word (in the मिता० 'भर्तुर्भवति । तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां'). Therefore the pronoun तत् in तत्प्रत्यासन्नानां must also refer to भर्तृ which is very near it rather than to the word स्त्रियाः which

is far removed in the context, on the analogy of the explanation of the मिता० (a little below) of the text 'मातुर्दुहितरोभावे दुहितॄणां तदन्वयः' (on which it is said तच्छब्देन संनिहितदुहितृपरामर्शात्). There is no special reason why the word तत् in तत्प्रत्यासन्नानां should be connected with a remote word (स्त्रियाः) rather than with a near one. The general rule about pronouns is 'सर्वनाम्नामसति बाधके संनिहितपरामर्शकत्वात्' वीर० (p. 325). The बालंभट्टी makes it clear that it takes तत् in तत्प्रत्यासन्नानां as referring to the husband or father (and not to the woman) when it says 'उभयाभावे यथाक्रमं उभयप्रत्यासन्नानामित्यर्थः'. The वीर० (p. 702) also makes this clear 'ब्राह्मादिविवाहोढाया धनमनपत्याया भर्तुर्भवति। **तद्भावे भर्तुः प्रत्यासन्नानाम्।** स्वामिप्रत्यासत्तेर्भर्त्रैवान्तराये भर्तृप्रत्यासत्तेरेव पुरस्करणीयत्वात्।'. The मद. पा. (p. 666) supports the same explanation 'ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्यविवाहसंस्कृतायां भार्यायां मृतायां तद्धनं भर्ता गृह्णाति तदभावे ये भर्तृकुले प्रत्यासन्नतरास्ते गृह्णीयुः। शेषेषु धनं मातापितरौ गृह्णीतः प्रथमं माता तदभावे पिता तदभावे पितृकुलप्रत्यासन्ना बान्धवास्तदभावे भर्तृकुले प्रत्यासन्नास्ते गृह्णीयुः।'.

The दायभाग explains the verse of याज्ञ० differently. According to it the verse means that what is acquired by a woman near the nuptial fire when she is married in the approved forms goes to her husband when she dies without issue; the verse does not apply to all kinds of स्त्रीधन as the मिता० and others suppose (but only to यौतक). One of the reasons is that in the verses of मनु (9. 196–197) quoted below we have the words अस्यै धनं दत्तं स्यात्. Therefore in order that there may be no conflict between मनु and याज्ञ०, we must understand similar words in याज्ञ०. 'ब्राह्मादिषु विवाहेषु यल्लब्धमध्यग्निधनं स्त्रिया तत्तस्यां मृतायां प्रथमं दुहितॄणामेव।...न च यौतकमात्रधनाभिप्रायेण नेदं वचनं किं तु ब्राह्मादिविवाहेन विवाहितायाः यद्यावद्धनं यौतकमयौतकं वा तदभिप्रायेणेति वाच्यम्। बन्धुदत्तमिति वचनस्य निर्विषयतापत्तेः। मनुविरोधाच्च। यदाह मनुः। ब्राह्मदैवा...स्तदिष्यते। अस्याः स्याद्दत्तमिति पराचीनं पूर्वत्रानुषज्यते। तेन विवाहेषु यद्धनं दत्तमिति संबन्धाद्वैवाहिकधनमात्रप्रतीतेर्न यावद्धनविषयत्वम्।' दायभाग (p. 141). *Vide* वीर० p. 703 for a criticism of this view.

ब्राह्मदैवा०—मनु mentions five forms of marriage, while याज्ञ० speaks of four. नील० obviates the difficulty by saying that the verse of याज्ञ० primarily refers to ब्राह्मणs and that, गान्धर्व being an approved form for क्षत्रियs, the same rule applies to a क्षत्रिय woman married in that form. The दायभाग, in order to reconcile the two texts, dissolves ब्राह्मादिषु as 'ब्राह्म आदिर्येषां चतुर्णां ते दैवार्षप्राजापत्यगान्धर्वाश्चत्वारो ब्राह्मेण सह पञ्च भवन्ति' *i. e.* the दायभाग takes ब्राह्मादिषु as an अतद्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहि. वीर० (p. 702) does the same. The essence of the आसुर form is that a bride-price is to be paid to the father or other relative who gives away the bride in consideration of the money. At present the Brāhma and Āsura are regarded to be the only forms in vogue. आसां—refers to the female relations enumerated in the preceding verse. पूर्वजपत्नी wife of the eldest brother. यदा...युः when they have no son of the body, nor (other) son (such as दत्तक), nor daughter's son, nor the son of these (*i. e.* of औरस or other son), their sister's son and others would inherit their estate. The word स्वस्रीय corresponds to the first of the series of the females mentioned (*viz.* मातृष्वसा). The दायभाग comments on these verses at length and says that these verses do not prescribe that the स्वस्रीय succeeds to his maternal aunt's स्त्रीधन as the most preferential heir (after her issue), but that they simply declare that the स्वस्रीय is an heir and may take if no nearer heirs like the woman's husband's brother or father-in-law exist. The वीर० on the other hand says that on account of these very verses the स्वस्रीय would succeed in preference to the husband's brother or father. 'औरसपदेन पुत्रकन्ययोरुपादानम्। तयोः सर्वापवादकत्वात्। सुतपदेन सपत्नीपुत्रस्य। सर्वासामेक...मनुः (मनु 9. 183) इति स्मृतेः। न तु सुतपदमौरसविशेषणम्। वैयर्थ्यात् सपत्नीपुत्रसद्भावेपि स्वस्रीयाद्यधिकारापत्तेश्च। औरसपुत्रकन्ययोः सपत्नीपुत्रस्य चाभावे दौहित्रस्याधिकारिता। तत्सुत

इति तच्छब्देन पुत्रसपत्नीपुत्रयोरुपादानम् । तेन तत्पुत्रयोरधिकारो न तु दौहित्रस्यापि (पुत्रस्य)। तस्य पिण्डदाने बहिर्भावात् ।...स्वस्रीयाद्या इति न क्रमार्थं किं त्वधिकारिमात्रज्ञापनार्थपरम् ।' दायभाग p. 154 and p. 159; वीर० says 'तदेषामभावे सत्स्वपि श्वशुरादिषु सपिण्डेष्वनन्यगतिकैतद्वचनबलाद्भगिनीपुत्राद्यानामेव मातृष्वस्रादिधने प्रत्यासत्तितारतम्येनाधिकारः । स्नुषादीनां तु ग्रासाच्छादनमात्रभाक्त्वम् । वचनविरोधे सपिण्डवत्प्रत्यासत्तेरप्रयोजकत्वात् ।' (p. 705). दुहितृ...बोध्यः—नील० says that the स्वस्रीय and others can take only when there are no daughters or daughter's daughters, (though they are not mentioned in the text along with औरस and others). तदभावे...कारात् because, as we saw above, the son and daughter's son can take (पारिभाषिकस्त्रीधन) only when there are no daughters or daughter's daughters. बन्धुदत्तं—The दायभाग takes it to refer to शुल्क. The स्मृतिच० refers it to the स्त्रीधन of a woman married in a form other than the five 'तदुक्तपञ्चविधेतरविवाहसंस्कृतस्त्रीधनविषयम्' (व्य. p. 286).

Page 162, line 4—13. भगिनी...मातुः—these words literally mean 'the sister's fee belongs to the full brothers after mother'. According to हरदत्त (on गौ. ध. सू.) the mother takes first and then the brothers. 'भगिनीप्रदाननिमित्तं पित्रा यद्गृहीतं द्रव्यमासुरार्षविवाहयोस्तस्मिन्मृते तस्या भगिन्या एव सोदर्या भ्रातरस्तेषां भवति । तच्च मातुरूर्ध्वं जीवन्त्यां मातरि तस्या एव । न तु मृतस्य पितुरेतत्स्वमिति तत्र ये भागिनो भिन्नोदरा भ्रातरो मातृसपत्नी चेति ते सर्वेशं न गृह्णीयुरिति ।'. The next sūtra of गौतम 'पूर्वं चैके' supports the interpretation of हरदत्त. The मिता० seems to hold that the brothers take first 'शुल्कं तु सोदर्याणामेव'. The स्मृतिच० says 'तेषामभावे मातुर्भवतीत्यर्थः'. The परा. मा. distinctly says 'सोदर्याणामभावे मातुर्भवतीत्यर्थः'. The वि. र. sides with हरदत्त. The सुबोधिनी also says 'मातुरभावे सोदर्या गृह्णीयुरित्यर्थः'. The वीर० says 'शुल्कं तु सोदराणामेव । भगिनीशुल्कं सोदर्याणामिति गौतमवचनात्सोदराभावे मातुः । ऊर्ध्वं मातुरिति तद्वचनादेव । पूर्वं चैके इति तु परमतम् ।' (p. 704). शङ्खः—The words of शङ्ख apply to a case where a girl dies before the actual celebration of marriage, although the intended

bridegroom made presents to the father. In such a case the शुल्क is taken by the bridegroom on the death of the intended bride before actual marriage. We are told by the वि. र. that we have to understand the word अर्हति in the सूत्र of शङ्ख. वोढा means 'bridegroom' (वरः). मृतायां... व्ययम्—The मिता॰ comments 'यदि वाग्दत्ता मृता तदा यत्पूर्वमङ्गुलीयकादि शुल्कं वा वरेण दत्तं तद्वर आददीत। परिशोध्योभयव्ययम्। उभयोः आत्मनः कन्यादातुश्च यो व्ययस्तं परिशोध्य विगणय्यावशिष्टमाददीत।'. This refers to a girl that was betrothed (वाग्दत्ता) but died before marriage. बौधायनः—The मिता॰ says 'यत्तु कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं शिरोभूषणादिकं वा क्रमागतं तत्सहोदरा भ्रातरो गृह्णीयुः। रिक्थं मृतायाः कन्याया गृह्णीयुः सोदरास्तदभावे मातुस्तदभावे पितुरिति बौधायनस्मरणात्।'. From this it will be seen that the word सांप्रदायिकाः in the मयूख refers to the मिता॰. The मिता॰ does not quote the text of बौधायन in the form of a verse; but the मद. पा., the वि. र., वि. चि., वीर॰ read it as a verse.

Page 162, line 14—page 165, line 14. अनंशाः persons excluded from inheritance. पतितः—one guilty of Brāhmaṇa murder and other grave sins. पङ्गुः—'पादविकलः' मिता॰; 'पद्भ्यां न गच्छतीति' दायभाग. उन्मत्तकः—'वातिकपैत्तिकश्लैष्मिकसंनिपातग्रहावेशलक्षणैरुन्मादैरभिभूतः' मिता॰—one who is out of mind owing to one of the three humours or to their combination or through being possessed. जड an idiot. 'विकलान्तःकरणः हिताहितावधारणाक्षमः' मिता॰. अचिकित्स्यरोग one suffering from an incurable disease (such as leprosy, consumption). 'अचिकित्स्यकुष्ठादिमन्तः' वि. चि.; 'अप्रतिसमाधेययक्ष्मादिरोगग्रस्तः' मिता॰. भर्तव्याः...शकाः—these are not entitled to a share, but must be maintained. The वीर॰ says that impotency and blindness must be congenital in order to disentitle a man to inherit or share in ancestral property. "क्लीबान्धौ यदि जन्मत आरभ्य तदा विभागानर्हावेव यदि त्वन्तरा तदा तदपगमश्चेदौषधादिना तर्हि 'दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात्' इति रीत्या विभागार्हावेवेति ध्येयम्।". तज्जः—the son of a sinful person

became sinful according to वसिष्ठध. सू. 13. 51 'पतितेनोत्पन्नः पतितो भवतीत्याहुरन्यत्र स्त्रियाः'. The Caste Disabilities Removal Act (XXI of 1850) has totally altered the ancient Hindu Law as regards the पतित and his son. Jaimini (in his पू. मी. सू.) lays down that those who are devoid of a sense organ from birth are not entitled to perform a sacrifice, but those who are not suffering from grave bodily defects may offer sacrifice. 'अङ्गहीनश्च तद्धर्मा' and 'उत्पत्तौ नित्यसंयोगात्' VI. 1. 41–42 (which form two different *adhikaraṇas*). विभागो...त्पन्नवत्—If after partition the defect such as impotency is removed by taking medicine and other means, then they do take a share, on the analogy of a son born after partition. The idea is that if at the time of partition a man is suffering from any one of these defects, he gets no share; but if later on he is cured he can demand a share. "एतेषां विभागात्प्रागेव दोषप्राप्तावनंशित्वमुपपन्नं न पुनर्विभक्तस्य । विभागोत्तरकालीनमप्यौषधादिना दोषनिर्हरणे भागप्राप्तिरस्त्येव । 'विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक्' (याज्ञ. II. 122) इत्यस्य समानन्यायत्वात् ।'. But this cannot apply to inheritance. Once a person has been excluded from inheritance on the ground of bodily or mental defect and the property has become vested in another person, then that man cannot be divested by subsequent removal of the defect. The grounds of exclusion are applicable to females also. 'पतितादिषु पुँल्लिङ्गत्वमविवक्षितम् । अतश्च पत्नीदुहितृमात्रादीनामप्युक्तदोषदुष्टानामनंशित्वं वेदितव्यम् ।' मिता॰. The मिता॰ reads 'रोगाद्याः' and remarks that the word आद्य includes others also (mentioned in other texts such as that of नारद and of मनु) *viz.* those who have entered into another order, one who is an enemy of his father, one who is guilty of a lesser sin, the deaf and the dumb, and those void of a sense. 'आद्यशब्देनाश्रमान्तरगतपितृद्वेष्युपपातकिबधिरमूकनिरिन्द्रियाणां ग्रहणम् ।' मिता॰. क्लीब—कात्यायन quoted in the दायभाग says 'न मूत्रं

फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति । मेढ्रं चोन्मादशुक्राभ्यां हीनं क्लीबः स उच्यते ॥' (p. 163). *Vide* नारद (स्त्रीपुंसयोग verses 10-13) for क्लीबs of various kinds. जात्यन्धबधिरौ born blind or deaf. The बालंभट्टी explains जात्यन्धबधिरौ as 'जात्या स्वभावेनान्धबधिरौ'. कुल्लूक connects जाति with अन्ध alone; while the दायभाग distinctly says 'जातिपदमन्धबधिराभ्यां संबध्यते' (p. 163). The वि. र. says 'जात्यन्धेत्यत्र जातिग्रहणेनान्धत्वस्याप्रतिसमाधेयतामाह नोत्पत्तिकत्वम्' (p. 488). निरिन्द्रियः devoid of a sense. 'निर्गतमिन्द्रियं यस्मात् व्याध्यादिना स निरिन्द्रियः' मिता०. वीर० gives the same explanation. इन्द्रियs are those of action or of sensation (कर्मेन्द्रियs and ज्ञानेन्द्रियs). 'श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी। पायूपस्थं हस्तपादं वाक्चैव दशमी स्मृता ॥ बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः। कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पाय्वादीनि प्रचक्षते ॥' मनु० II. 90-91. Compare (with मनु) 'जडक्लीबौ भर्तव्यौ' गौ. ध. सू. 28. 41; 'जीवन्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्समं क्लीबमुन्मत्तं पतितं च परिहाप्य' आप. ध. सू. II. 6. 14. 1; 'अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः। क्लीबोन्मत्तपतिताश्च। भरणं क्लीबोन्मत्तानाम्।' वसिष्ठध. सू. 17. 52-54. पितृद्विट् one who is hostile to his father. वि. र. explains 'द्वेषश्च पितरि जीवति मारणादिफलः, मृते तु तदुद्देशेनोदकाद्यदानरूपः' (p. 489); 'पितरि जीवति तत्ताडनादिकृत्, मृते तच्छ्राद्धादिविमुखः' वि. चि.; the सरस्वतीविलास (para 151) says it means "one who goes so far as to say 'he is not my father'" (पितृद्वेषो नाम असौ मम पिता नेत्येवंरूपः). पतितः—one guilty of the five महापातकs, ब्रह्महत्या, सुरापान, स्तेय, गुर्वङ्गनागम, एतत्संसर्ग. *Vide* मनु 11. 54. अपयात्रितः—this is explained by the मदनरत्न as 'one who is excommunicated by his kinsmen on account of his being guilty of sedition or high treason by the method of breaking a jar.' The दायतत्त्व tells us that the कल्पतरु gave the same explanation 'कल्पतरुकृता तु औपपातिक इत्यत्र अपपात्रिक इति पठित्वा राजवधादिदोषेण बान्धवैर्यस्य घटापवर्जनं कृतमिति विवृतम् ।'. The मदनरत्न seems to have followed the कल्पतरु and the स्मृतिच०. The सरस्वती० (para 151) explains 'अवपातितो महापराधो बन्धुभिर्बहिष्कृतः'. The स्मृतिच० reads 'अवपातिकः' and explains 'अवपातिकस्य रिक्थपिण्डोदकानि निवर्तन्ते इति शङ्खलिखितस्मरणात्' अवपातितस्य महापराधेन बन्धुभिर्बहिष्कृतस्येत्यर्थः'. The वि. र. (p. 489) similarly explains 'अपपात्रितः राजवधादिदोषेण कृतघटापवर्जनः'. In

old mss. प and य look alike. If we read अपपात्रित, that word means 'one with whom his kinsmen have given up intercourse (as to eating &c.) because he is guilty of sin.' 'पतितत्वाज्ज्ञातिभिर्बहिष्कृतोपपात्रितः' अपरार्क p. 720. For अपपात्र in another sense (*viz*, one who is so low in the caste system that if he uses a vessel for his meals, others cannot use it thereafter) see आप. ध. सू. I. 1. 3. 25 and हरदत्त thereon. The वीर० ascribes to आपस्तम्ब the words 'अवपात्रितस्य...निवर्तन्ते (p. 713). The दायभाग (p. 161) seems to do the same. नील० does not approve of the interpretation of अपयात्रित given by the मदनरत्न and says that it rather means 'one who goes to another continent (than जम्बूद्वीप) through mid-ocean by means of vessels for purposes of trade'. नील० derives the word from यात्रा (which means also 'a sea voyage') and quotes in support a verse which forbids intercourse in the Kali age with a man of the three higher castes who leads a sea-faring life. हेमाद्रि (चतुर्वर्ग० vol. III, part 2, p. 667) cites a long quotation from the आदित्यपुराण forbidding certain acts in the कलियुग, where the words द्विजस्या...संग्रहः occur. The passage begins 'विहितान्यपि कर्माणि धर्मलोपभयाद् बुधैः । समयेन निवृत्तानि साक्ष्यभावात्कलौ युगे ॥ विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम् ।' &c. It is in this very passage that the words दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः (quoted above in दत्तकप्रकरण) occur. In the बृहन्नारदीय quoted in the चतुर्विंशतिमतसंग्रह (Benares ed. p. 50) we read 'समुद्रयातुः स्वीकारः कमण्डलुविधारणम् । द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपगतं तथा ॥...इमान् धर्मान्कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥'. This text (द्विजस्याब्धौ &c.) has given rise to great discussion and it has been argued that the affix तृ (in यातुः gen. sin.) is not the affix तृच् but it is तृन् used in the sense of ताच्छील्य, the result being that it is only one who is constantly undertaking sea voyages that is declared to be unfit for social intercourse though he has taken प्रायश्चित्त (and not one who has only casually undertaken

a sea voyage). राजद्रोहा...धानाच्च—नील० says that the breaking of a jar and excommunication are nowhere prescribed for राजद्रोह. In this assertion नीलकण्ठ seems to be wrong. गौतम declares that one should desert even one's father who is राजघातक and describes a ceremony which resembles घटस्फोट **'त्यजेत्पितरं राजघातकं** शूद्रयाजकं शूद्रार्थयाजकं वेदविप्लावकं भ्रूणहनं यश्चान्त्यावसायिभिः सह संवसेदन्त्यावसायिन्यां वा । तस्य विद्यागुरून्योनिसंबन्धांश्च संनिपात्य सर्वाण्युदकादीनि प्रेतकार्याणि कुर्युः । **पात्रं चास्य विपर्यस्येयुः** । दासः कर्मकरो वाऽवकरादमेध्यपात्रमानीय दासीघटात्पूरयित्वा दक्षिणामुखो यदा विपर्यस्येदमुकमनुदकं करोमीति नामग्राहम् ।' गौ. ध. सू. 20. 1–4. Similarly मनु० says about all persons guilty of महापातकs 'दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत्प्रेतवत्पदा । अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सह ॥ निवर्तेरंश्च तस्मात्तु संभाषणसहासने ।' मनु० 11. 183–184. *Vide* याज्ञ. III. 295.

The मिता०, the दायभाग, अपरार्क, दायतत्त्व, वीर० read औपपातिकः for अपयात्रितः. अपरार्क explains 'उपपातकमुपपातः तद्युक्तः' *i. e.* one guilty of an उपपातक; the दायतत्त्व explains 'उपपातकैः सह संसृष्टः'. The मनुस्मृति (XI. 59–66) gives a long list of उपपातकs such as गोवध, अयाज्ययाजन, पारदार्य &c. See also विष्णुध. सू. chap. 37 for उपपातकs. The वि. र. tells us that प्रकाश read 'औपपातकी' and explained as 'उपपातकैर्युक्तः' (p. 489). नैष्ठिक... इत्यर्थः—As the उपकुर्वाण intends to enter on गृहस्थाश्रम and is only preparing for it while he is a student, he is not excluded. अक्रमोढासुतः—the son of a woman who was not married in the proper order (among her sisters). According to नील०, when there are several sisters, if the younger is married before her elder sister, both become अक्रमोढा and this text declares that the son of the woman who is married before her elder sister and the son of her who is married later than her younger sister are both excluded from inheritance. नील० is here referring to what is called परिवेदन. When a younger

brother married before his elder brother, the former was called परिवेत्तृ and the latter परिवित्त or परिविन्न. परिवेदन was regarded as very sinful. 'परिवित्तः परिवेत्ता या चैनं परिविन्दति। सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः॥' बौ. ध. सू. II. 1. 39. Compare मनु० III. 172 for almost the same words. Most eminent writers however do not give this meaning of अक्रमोढा. मनु० says that every one should at first marry a girl of the same caste and then he may marry other girls of lower castes than his own. 'सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि। कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोवराः॥' मनु० III. 12. If a ब्राह्मण married a girl of the क्षत्रिय caste first and then one of the ब्राह्मण caste, both became अक्रमोढा. But the son of the क्षत्रिय woman would not be entitled to a share, while the son of the ब्राह्मणी would take a share on account of the words 'अक्रमोढासुतस्त्वृक्थी सवर्णश्च यदा पितुः' quoted below. But if a ब्राह्मण married a ब्राह्मणी girl and then a girl of the क्षत्रिय caste, then the sons born of both the women would have inherited (according to their proper shares), as there is no fault of अक्रमोढात्व. 'हीनवर्णपरिणयनानन्तरमुत्तमवर्णस्त्रीपरिणयने द्वयोरप्यक्रमोढात्वं तयोः, सगोत्रान्नियुक्तादुत्पन्नः क्षेत्रजः पुत्रो नार्हति धनं, अक्रमोढायामपि सवर्णेन परिणेत्रोत्पादितः पुत्रो धनाधिकारी। क्रमोढायामसवर्णजातोपि।' दायभाग (pp. 164–165); 'अक्रमोढासुतोत्र नानावर्णानां कन्यानां विवाहे यः क्रमः शास्त्रीयः तदुल्लङ्घनेन विवाहितायामसवर्णायामुत्पन्नः, अग्रे अनेनैवाक्रमोढासुते सवर्णजाते अक्रमोढासुतस्त्वृक्थीत्यनेन भागग्राहकत्वविधेः...अक्रमोढासुतोपि सवर्ण एव स्यात् तदा रिक्थी भागग्राहक एव, एवमसवर्णाप्रसूतोपि क्रमोढायां जातो भागग्राहक एव' वि. र. (p. 492). अपरार्क and the स्मृतिच० appear to mix up the two interpretations 'अक्रमेण वर्णक्रमजन्मक्रमातिक्रमेण या ऊढा तस्याः सुतः' अपरार्क p. 750; 'वर्णक्रमजन्मक्रमातिक्रमेण परिणीतायाः सुतो यः' स्मृतिच०. सगो...जायते—The स्मृतिच०, वि. र., अपरार्क explain that this refers to one born of a woman of the same *gotra* with her husband 'सगोत्रस्त्रीपरिणेतुः सकाशाद्यः सुतः' स्मृतिच०; but the दायभाग says that this refers to the क्षेत्रज son due to the practice of नियोग. प्रव्रज्यावसितः one who falls from the

order of *sannyāsins.* 'प्रव्रज्यां गृहीत्वा ततो भ्रष्टः' वि. चि; 'स्वीकृतचतुर्थाश्रमत्यागी' स्मृतिच०. तस्य पितृसवर्णत्वे—तस्य refers to अक्रमोढासुत. असवर्णा...भवेत्—the son of a woman not of the same caste with her husband (but of a lower caste) and married in the proper order of the *varṇas* is entitled to his father's wealth. This is declared in याज्ञ० II. 125 'चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः' quoted above. प्रति...तायां (the son) of a woman married in the reverse order (*i. e.* of a woman of a higher caste marrying a man of a lower caste). 'प्रतिलोमप्रसूता या अपकृष्टवर्णेनोत्कृष्टवर्णा या परिणीता तत्पुत्रो न रिक्थभाक्' वि. र. अत्यन्तं=यावज्जीवम् up to the end (of their lives). The दायभाग and the वि. र. add a verse after प्रतिलोमप्रसूता० *viz* 'बन्धूनामप्यभावे तु पित्र्यं द्रव्यं तदाप्नुयात्। अपित्र्यं तद्धनं प्राप्तं दापनीया न बान्धवाः॥'. सर्वे...धनम्—विकर्मस्थाः addicted to vicious acts. 'द्यूतवेश्यासेवादिविकर्मासक्ताः' कुल्लूक; 'विकर्मस्था द्यूताद्यासक्ताः। कुटुम्बार्थहानिपरा इत्यन्ये' वि. र.; 'निषिद्धकर्मैकरताः' स्मृतिच०. Compare आप. ध. सू. II. 6. 14. 14-15 'सर्वे हि धर्मयुक्ता भागिनः। यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति ज्येष्ठोपि तमभागं कुर्वीत।'; 'सवर्णापुत्रोप्यन्याय्यवृत्तो न लभेतैकेषाम्' गौ. ध. सू. 28. 38. सवर्णाजो...प्रयोजनम्—These verses and two more are cited as बृहस्पति's in the दायभाग, स्मृतिच०, वि. र., वीर०. One of these is interesting 'तया गवा किं क्रियते या न धेनुर्न (v. l. दोग्ध्री न) गर्भिणी। कोर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न धार्मिकः॥'. उत्त...सुतः—the son saves the father from higher and lower debts. The higher debt is that due to देव, पितृ and ऋषि and the lower is money due to creditors. *Vide* above p. 168 for the three debts. See मनु० 9. 138 'पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्त्रायते पितरं सुतः। &c'.

अपरार्क states that these persons are excluded on the strength of express texts, not because they are incapable of performing religious duties. 'एतेषां च वाचनिकमंशानर्हत्वं न पुनर्धर्मानधिकारित्वहेतुकं धर्मानधिकारिताया हेत्वभावात्। यद्यपि पतितस्य धर्मानधिकारस्तथापि नान्धपङ्ग्वादीनां, तेषां ह्याज्यावेक्षणाद्यङ्गवत्येव धर्मविशेषेनधिकारो न सामान्यतो धर्ममात्रे।...भवतु वा जात्यन्धादीनामुपनयनदारपरिग्रहाभावादिष्टे

धर्मे तेषामनधिकारः पूर्ते तु शूद्रादिवदस्त्येव । तस्मान्न धर्मानधिकारित्वहेतुकं तेषामनंशत्वं किं तु वाचनिकमेव ।' (p. 750).

अत्र...परिसंख्यार्थम्—here the express mention of the maintenance of two serves the purpose of excluding the other two (*viz.* आश्रमान्तरगत and पतित). 'अत्र विशेषग्रहणं विशेषप्रतिषेधार्थमिति न्यायेन पतिताश्रमान्तरगतविषयस्य भरणस्य प्रतिषेधो गम्यते ।' स्मृतिच० (व्य. p. 272). *Vide* notes above (p. 165) on परिसंख्या. मृते पितरि—this is only illustrative. Even when the father is living and makes a partition during his life-time, these persons will be excluded. लिङ्गी is explained as 'प्रव्रजितादिः' (one who has become a संन्यासी) by the दायभाग and वीर०. वि. र. explains 'अतिशयेन कपटव्रतचारी'. सरस्वती० (153) says 'लिङ्गी नैष्ठिकवनस्थादिः क्षपणकपाशुपतादिश्च'. नील० explains 'those who wear heretical sect marks'. This is better. मेधातिथि commenting on मनु IV. 30 (पाषण्डिनो विकर्मस्थान् &c.) explains 'पाषण्डिनो वेदबाह्यव्रतलिङ्गधारिणः शाक्यभिक्षुक्षपणकादयः' and गोविन्दराज explains it as 'रक्ताम्बरादिलिङ्गधारिणः'. अतीतव्यवहारान्—those who are beyond (*i. e.* incapable of) transacting worldly transactions (either because they are minors, or lunatics or idiots). अकर्मिणः—this is explained by गोविन्दस्वामी (commentator of बौ.) as 'समर्था अपि सन्तो निरुत्साहाः'; 'अकर्मिणः धर्मयागादिषु नाधिकारिणः' वि. र; 'अकर्म कृष्यादिकं जीविकात्मकं येषां न विद्यते इति' अपरार्क. It seems best to take अकर्मिणः in the sense of 'those who do not perform the prescribed duties (but rather the forbidden ones).' संन्यास...मदनादयः—the man who is an apostate from the order of ascetics was called प्रव्रज्यावसित above. He and his son were not, according to the मदनरत्न and others, entitled to maintenance. The स्मृतिच० holds the same view 'आश्रमान्तरगतिमन्तरेण प्रव्रज्यावसितत्वाभावात् प्रव्रज्यावसितभरणस्यापि प्रतिषेधोत्रावगम्यते ।' (व्य. p. 272).

Page 165, line 15—page 166, line 7. अनंशा...

लभन्त एव—the sons of those excluded from a share do get a share if they are themselves without any defect. न तु...प्यर्थे but (the sons) of the sinful person born after the commission of the sin (which excludes their father) do not take a share in the wealth of their paternal grand-father and so those who are born of women of higher castes (than their father) do not take a share, nor their sons (in the paternalgrand-father's wealth). क्षेत्रजाः—this would have reference to the क्लीब in particular. मनु also says 'यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्क्लीबादीनां कथंचन। तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति ॥' 9. 203. The दायभाग remarks 'न चापुंस्त्वात् क्लीबस्य जननासामर्थ्यात्, अध्ययनाभावान्मूकादेरुपनयनाभावेन पतितत्वात्कथं दारसंबन्ध इति वाच्यम्। क्लीबस्य पत्न्यामन्येन पुत्रोत्पादसंभवात् &c.' (p. 165); but the स्मृतिच॰ says "क्षेत्रजपुत्रविषयेप्युक्तं याज्ञवल्क्येन 'औरसाः...हारिणः' तत् द्वापरादिविषयं मन्तव्यम्। कलौ क्षेत्रजपुत्रनिषेधात्।". The मिता॰ remarks 'औरसक्षेत्रजयोर्ग्रहणमितरपुत्रव्युदासार्थम्' *i. e.* the express mention of the two shows that other kinds of sons (of those excluded from inheritance) are not entitled to share or inherit. सुताः daughters. एषां=क्लीबादीनाम्. They should be maintained till married and their marriage expenses should be defrayed by those who take the wealth. 'चशब्दात्संस्कार्याश्च' मिता॰. प्रतिकूलाः—As regards these, the मिता॰ says that they may be driven out of the family house, but maintenance must be given to them if they are chaste. 'प्रतिकूलास्तथैव च निर्वास्याः। भरणीयाश्चाव्यभिचारिण्यश्चेत्। न पुनः प्रातिकूल्यमात्रेण भरणमपि न कर्तव्यम्' मिता॰. The मदनरत्न seems to have followed the मिता॰. The वि. र. remarks 'प्रातिकूल्यं विषप्रयोगकारित्वं विवक्षितं न तु कलहमात्रकारित्वम्।'.

१ ऋणादानम्.

Page 166, line 10—page 171, line 8. ऋणादानम्—non-payment of debt. There are seven topics to be discussed under ऋणादान, two from the creditor's point of view (*viz.* the method of lending and the manner of recovering) and five from the debtor's point of view, *viz* what debts must be paid, what debts need not be paid, who is liable to pay debts, at what time, and in what manner. Compare नारद for the seven. 'ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत्। दानग्रहणधर्माभ्यामृणादानमिति स्मृतम् ॥' (4. 1.). परिपूर्णं आधिं pledge of adequate value. 'सवृद्धिकमूलद्रव्यपर्याप्तम्' स्मृतिच० (व्य. 135). बन्ध—बन्ध and आधि are often used as synonyms. '**बन्धकं** व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठान**माधयः**' अमरः. So बृहस्पति himself says 'आधिर्बन्धः समाख्यातः स च प्रोक्तश्चतुर्विधः। जङ्गमः स्थावरश्चैव गोप्यो भोग्यस्तथैव च ॥' (quoted in the स्मृतिच०). 'बन्धकं विश्वासार्थं यदाधीयते आधिरिति यावत्।' मिता० (on याज्ञ० II. 37). आधि is defined as 'what is kept with the creditor by the debtor in order that the former may have confidence about the money lent by him' 'आधिर्नाम गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमर्णेनोत्तमर्णेधिक्रियते आधीयते इत्याधिः' मिता० (on याज्ञ II. 59). According to the मयूख, बन्ध means 'an agreement by the debtor that he would not make a gift, or a sale or a mortgage (आधि) of certain fields or a house till he paid back the debt'. According to नारद, बन्ध is 'a deposit by the debtor made to a friend for inspiring confidence in the creditor'. 'निक्षेपो मित्रहस्तस्थो बन्धो विश्वासकः स्मृतः' (नारद quoted in स्मृतिच०). वीर० says the same (p. 293). According to the वि. चि., आधि is a pledge to be used or enjoyed by the creditor, while बन्ध is a pledge which is not to be enjoyed 'आधिर्भोग्यः, बन्धोत्र

भोगलाभादन्यत्सुवर्णादिः'. साधुलग्नकम्—a substantial surety. वीर० takes साक्षिमत् as an adjective of लेख्यारूढं 'साक्षियुक्तं वा पत्रम्'. It may be taken separately 'in the presence of witnesses.' कुत्सिता...तः स्मृतम्—these words give an etymology of कुसीद (usury). 'This is therefore called कुसीद which is taken fourfold or eightfold without any qualm from a wretched man who is sinking or distressed.' सीदतः is abla. sing. of the pr. p. of सद्. वृद्धि (interest) is said to be of four kinds 'कालिका कारिता चैव कायिका च तथापरा । चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेऽस्मिन् वृद्धिर्दृष्टा चतुर्विधा ॥ प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका स्मृता । वृद्धिः सा कारिता नाम यर्णिकेन स्वयं कृता ॥ कायाविरोधिनी स्वस्वपणपादादिका क्रमात् । वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ॥' नारद (4. 102–104). See मनु० VIII. 153 for the same four kinds. चक्रवृद्धि is compound interest, कालिका is 'monthly interest'. कायिका is that where a पण or a quarter of a पण is to be paid every day and the principal remains untouched, so that if this goes on for a long time, the creditor gets several times more than the principal. कायिका is also explained as involving bodily labour (by way of interest) or the labour of cattle and other beasts. 'गोघोटकादेराधीकृतस्य दोहनवहनादिकः कायिको व्यापार एव वृद्धित्वेन कल्पितः सा कायिकेत्यर्थः । तथा च व्यासः । दोह्यवाह्यक्रियायुक्ता कायिका समुदाहृता । इति ।'. कारिता is 'stipulated interest which is exorbitant (अधिका), but which the debtor agreed to pay in a time of distress'. बृहस्पति says 'कायिका कर्मसंयुक्ता मासग्राह्या तु कालिका । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता ॥' (quoted in the स्मृतिच०). बृहस्पति speaks of six kinds of वृद्धि 'कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिरथापरा । कारिताथ शिखावृद्धिर्भोगलाभस्तथैव च ॥' (quoted in the स्मृतिच० and वि. र.). In this he seems to follow गौ. ध. सू. XII. 31–32 'चक्रकालवृद्धिः । कारिताकायिकाशिखाधिभोगाश्च ॥'. वीर० explains कारिता as 'उत्तमर्णप्रलोभनार्थमापत्काले शास्त्रोक्तादधिका स्वयं कल्पिता या सा वृद्धिर्दातव्या न पुनरेवंविधा धनिकेन कारिता दातव्येत्यर्थः' (p. 294); 'ऋणिकेन तु या स्वकार्यतया आशीतभागादिकशतादिरूपवृद्धितोधिका' वि. र. शिखावृद्धि—It is so

called because it grows every day like the tuft of hair on one's head. "प्रतिदिनलभ्या तु शिखासादृश्याच्छिखावृद्धिरिति व्यपदिश्यते। किं पुनः शिखासादृश्यमित्यपेक्षिते बृहस्पतिरेवाह। शिखेव वर्धते नित्यं शिरश्छेदान्निवर्तते। मूले दत्ते तथैवैषा शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता॥" स्मृतिच० (व्य. p. 154). वि. चि. adds to this 'प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा मता।'. भोगलाभ is defined by कात्यायन as 'गृहात्तोषः फलं क्षेत्राद्भोगलाभः प्रकीर्तितः' which the वीर० explains 'बन्धकीकृताद्गृहान्निवासादिजनितः संतोषः क्षेत्रात् सस्यादिफलं च भोगलाभाख्यो वृद्धिप्रकार इत्यर्थः।' (p. 295).

अशीति...न्यथा—an eightieth part (of the principal) shall be the interest every month when money is lent on a pledge, otherwise (when money is lent without taking a pledge) the interest may be two, three, four or five per cent (per month) in the order of the (four) castes. Supply प्रयोगे after सबन्धके. So when something was pledged, the (proper) interest was fifteen per cent per annum. 'ब्राह्मणेधमर्णे द्विकं शतं क्षत्रिये त्रिकं वैश्ये चतुष्कं शूद्रे पञ्चकं मासि मासीत्येव।' मिता० (on याज्ञ. II. 37). द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं is explained grammatically as "द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा पञ्च वा द्वित्रिचतुःपञ्चाः अस्मिन् शते वृद्धिर्दीयते इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम्। 'तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते' इति (पा. V. 1. 47)। 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' (पा. V. 1. 22)। तदन्तविधिश्चात्र द्रष्टव्यः।" मिता० (on याज्ञ. II. 37). The last words refer to the sūtra 'येन विधिस्तदन्तस्य' (पा. I. 1. 72). 'तदस्मिन्' &c. is explained in the सि. कौ. as 'पञ्चास्मिन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्कं उपदा वा दीयते पञ्चकः। शतिकः।'. As the 80th part was to be given every month, it was कालिका वृद्धि. षाष्टो...लग्नके sixtieth part is to be taken as interest (every month) when there is a surety (but no pledge). The reading of the वि. र. (साष्टभागः) means 'when there is only a surety, the interest is 80th part of the principal plus an eighth part of the 80th part'. निराधाने when there is no pledge (nor surety). कान्तारगास्तु...शतम्—'ये वृद्ध्या धनं गृहीत्वाधिकलाभार्थमतिगहनं प्राणधनविनाशशङ्कास्थानं प्रविशन्ति ते

the date of demand. 'ततः प्रतियाचनकालादारभ्येत्यर्थः' स्मृतिच०. The interest would be as laid down in 'वर्णक्रमात् &c.' (याज्ञ० II. 37). The वीर० (p. 302) says 'एतत्कंचिदवधिमपरिकल्प्य याच्ञाप्राप्ते ज्ञेयम् । अवधिं स्वीकृत्य तदतिक्रमे त्वतिक्रमदिनमारभ्य तद्धनस्य वृद्धिर्ज्ञेया । तदह्वा(?)द्वृद्धिमाप्नुयादिति न्यायसाम्यात् ।'. न वृद्धि...वर्धते—No interest can ever be claimed on loans given through friendship, unless there be a stipulation to that effect; but even in the absence of stipulation, after half a year, interest can be claimed. 'अनाकारिता अकृता । प्रीतिदत्तानां प्रतियाचनप्रतिदानदिननिर्देशशून्यानामिति शेषः ।' स्मृतिच० (व्य. p. 156); 'अनाकारितेत्यादेरयमर्थः । वृद्धिमकृत्वा गृहीतमपि षण्मासादूर्ध्वं प्रीतिदत्तं वृद्धिं प्राप्नोति ।' वीर० (p. 301). पण्यं गृहीत्वा...शतम्—The स्मृतिच० and वीर० both remark that this refers to a case where no demand is made for the price. Here also the interest would be regulated according to याज्ञ. II. 37 'अशीतिभागो &c'. निक्षिप्तं...शतम्—a deposit, the balance of interest, the price of articles bought and sold, bear interest at five per cent (per month) when they are not returned though a demand is made. 'क्रयविक्रयशब्देन पण्यमूल्यं लक्ष्यते' स्मृतिच०, 'क्रयं क्रय्यद्रव्यं वस्त्रादि । विक्रयं विक्रयसाधनमूल्यम् । तेन यो मूल्यं गृहीत्वा विक्रीतमपि वस्त्रादि याचितं न ददाति, क्रेता वा क्रीत्वा क्रयसाधनमूल्यं याचितं न ददाति' वि. र. p. 15; 'प्रतियाचने त्वेतस्य निक्षिप्तवृद्धिशेषयोश्च तद्दिनमारभ्य प्रतिमासं शते पञ्चकं वर्धेत इत्याह स एव ।' वीर० (p. 302). पण्यमूल्यं...वक्षिताः the price of a commodity (sold), wages, deposit, a fine that is inflicted, a promised gift without consideration (or for an improper purpose), a stake in gambling—these do not carry interest in the absence of an agreement. 'वृथादानं नर्तकादिभ्यः प्रतिश्रुतम् । आक्षिकपणो द्यूतद्रव्यम् । उक्तेषु षट्सु अकृतवृद्धिर्नास्तीत्यर्थः । अत्र पण्यमूल्यस्यावृद्धिः प्रवासप्रतियाचनाभावे । न्यासस्य त्ववृद्धिः प्रतियाचनाभावे यथावस्थितस्यैव । अतो न पूर्वोक्तप्रकरणोक्तवचनविरोधापत्तिः ।' स्मृतिच० (व्य. p. 157). This verse is apparently in conflict with कात्यायन's text 'निक्षिप्तं &c. so far as deposit and the price of goods are concerned. But, as the स्मृतिच० explains, the verse of नारद applies where there is no demand

while कात्यायन's verse applies where there is a demand. 'अविवक्षिता अनाकारिता इति' मिता० (on याज्ञ. II. 38). दीयमानं... परम्—if a creditor does not take back money lent out when it is tendered (by the debtor), it carries no interest from that date if it be deposited with a third person. The मिता० says 'ततः स्थापनादूर्ध्वं न वर्धते। अथ स्थापितमपि याच्यमानो न ददाति ततः पूर्ववद्वर्धत एव।'; वीर० (p. 305) 'मध्यस्थ-स्थापितमिति विशेषणेनाधमर्णो यदि स्वनिकटे स्थापयति तदा भवत्येव वृद्धिरिति।'. हिरण्ये...वृद्धिः on gold (and silver) the interest allowed is as much as to make the debt double. कुप्यं or कुप्यकं base metals such as copper, tin and lead. शदः fruits and flowers and other produce of land (different from corn). लव wool. 'शदः क्षेत्रफलं तच्च गोबलीवर्दन्यायाद्धान्यव्यतिरिक्तं पुष्पमूलफलादिकम्। वाह्यो बलीवर्दतुरगादिः लवो मेषलोमचमरीकेशादिः।' स्मृतिच० (व्य. p. 159) and वीर० (p. 298). The idea is that however long these things may be lent the maximum that can be recovered by the creditor is double (of what is lent) in the case of gold, treble in the case of clothes and baser metals &c. It is to be noted that the interest here intended is such that it is not paid in driblets, but accumulates and is to be paid in a lump sum. Compare विष्णुध. सू. VI. 11–14 'हिरण्यस्य परा वृद्धिर्द्विगुणा। &c.' (quoted below). धान्ये... पञ्चताम्—There is here a conflict between मनु and बृहस्पति. Various explanations are proposed. The मिता० says that Manu's text refers to the ability of the debtor and to seasons of famine 'तत्राधमर्णयोग्यतावशेन दुर्भिक्षादिकालवशेन च व्यवस्था द्रष्टव्या।'. The परा. मा. quotes these very words. The स्मृतिच० says 'यत्तु मनुनोक्तम्...तत्प्रत्यर्पणसमयसमृद्धाधमर्णविषयम्।'. The वीर० repeats the explanation of the स्मृतिच० and remarks 'षाड्गुण्यादिनिषेधपरमिति मदनरत्ने' (p. 298). So the मयूख follows the मदनरत्न. Manu's text must be interpreted as forbidding the taking of six times of the original loan. With the मनुस्मृति compare गौ. ध. सू. XII. 33 'कुसीदं पशूपजलोमक्षेत्र-शदवाह्येषु नातिपञ्चगुणम्'. याज्ञ० (II. 39) agrees with बृह०. कैट—

produced from insects (*i. e.* silk). आविक wool (*i. e.* blankets &c.). रीतिः brass. संततिः स्त्रीपशूनाम्—the offspring (is the interest) in the case of female beasts (like a she-buffalo). अपरार्क on याज्ञ० (II. 39 संततिस्तु पशुस्त्रीणां) says 'पशुस्त्रीणां महिषीप्रभृतीनां वृद्ध्यर्थं प्रयुक्तानां तदीया संततिरेव वृद्धिः'; the मिता० however seems to refer पशुस्त्रीणां to beasts and female slaves. 'पशूनां स्त्रीणां संततिरेव वृद्धिः । पशूनां स्त्रीणां पोषणासमर्थस्य तत्पुष्टिसंततिकामस्य प्रयोगः संभवति । ग्रहणं च क्षीरपरिचर्यार्थिनः ।'. The सुबोधिनी (on the मिता०) remarks 'स्त्रीणां दासीनां न कुलस्त्रीणाम्'. This last must be taken to be the meaning in the text of विष्णु. पुष्प...गुणम्—This is really a quotation from वसिष्ठध. सू. II. 46–47. ऋणानां...तिष्ठते—The following verse is 'द्विगुणं त्रिगुणं वापि तथान्यत्र चतुर्गुणम् । तथाष्टगुणमन्यस्मिन् देयं देशेवतिष्ठते ॥'. According to the विष्णुध. सू., where no rule is laid down as to the maximum recoverable by the creditor, he can recover only double of what is lent. 'अनुक्तानां द्विगुणा' विष्णुध. सू. VI. 17.

इदं...योग एव—These rules about the maximum recoverable not being more than double (of what is lent, as in the case of gold) or treble (as in the case of clothes or baser metals) &c. hold good only when there is a single transaction. काल...विज्ञानेश्वरादयः—नील० here lays down rather very tersely several rules about the principle of *damdupat.* The principal text is that of मनु, which is similar to गौ. ध. सू. 'चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्य' (XII. 28). The text of Manu means that the interest in a money lending business cannot be so much as to make the amount due more than double (of what was lent) if the lending is done only once. The principal rules about *damdupat* laid down in the मिता० (and repeated by the मयूख) are :—(I) if money is lent only once (सकृदाहिता) to a man and interest is recovered once in a lump, then the maximum amount recoverable (together with interest)

cannot be more than double the sum lent, whatever the length of time may be and whatever the rate of interest may be; (II) if however interest is received by the creditor either every day, or every month or every year and not in a lump sum at one time (सकृदाहृता), then the total interest received may be so much that the creditor may in all receive more than double the sum lent; (III) if, after the interest has accumulated for some time, there is a fresh agreement for lending (प्रयोगान्तर) to the same man whereby the sum originally lent together with the interest thereon is taken as the principal sum lent and fresh interest is agreed to be paid on the sum so arrived at, then the total recoverable after this second agreement may exceed more than double the the sum originally lent, *e. g.* if a hundred rupees are lent at twenty per cent per annum and at the end of five years (when the total sum due is two hundred), a fresh agreemet is made so far as the sum of two hundred then due is concerned, then at the end of a further period of five years, rupees four hundred (*i. e.* more than double the original sum of one hundred) may be recovered by the creditor; (IV) if after the sum due to the creditor has become double the sum lent, the creditor asks the debtor to pay it to another person, who then becomes the debtor, or the creditor accepts another man as the debtor (who *takes* the liability upon himself), then in such a case the creditor may recover from the subsequent debtor after the lapse of years a sum which may be more than double the sum originally lent by the creditor. This last case is referred to as 'पुरुषान्तरेण प्रयोगान्तरे' in the मयूख and 'पुरुषान्तरसंक्रमणेन प्रयोगान्तरकरणे' in the मिता०. The third rule is referred to as 'तस्मिन्नेव पुरुषे अनेकशः प्रयोगान्तरकरणे' in the मिता० and as 'कालान्तरेण प्रयोगान्तरे' in the मयूख. It is not necessary in cases falling

under the third rule that the whole sum due (*i. e.* double of what was originally lent) should be capitalized and again put to interest; it may be that the creditor deducts (रेक) something from the sum due as a concession and capitalises the rest or that he adds (सेक) by a further cash payment to the amount that has become due and the total is then again put to interest. This is referred to as 'तत्रैव रेकसेकादिना वा प्रयोगान्तरे' in the मयूख. The words 'एकप्रयोग...आधिक्यम्' refer to the second rule. *Vide* मिता० (on याज्ञ. II. 39) "एतच्च सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे च वेदितव्यम् । पुरुषान्तरसंक्रमणेन प्रयोगान्तरकरणे तस्मिन्नेव वा पुरुषे अनेकशः प्रयोगान्तरकरणे सुवर्णादिकं द्वैगुण्याद्यतिक्रम्य वर्धते । सकृत् प्रयोगेपि प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वा वृद्ध्याहरणेधमर्णे देयस्य द्वैगुण्यसंभवात् पूर्वाहृत-वृद्ध्या सह द्वैगुण्यमतिक्रम्य वर्धत एव । यथाह मनुः 'कुसीद...हिता' इति । सकृदाहृतेत्यपि पाठोस्ति । उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदं तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिः द्वैगुण्यं नात्येति नातिक्रामति । यदि सकृदाहिता सकृत् प्रयुक्ता । पुरुषान्तरसंक्र-मणादिना प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमत्येति । सकृदाहृतेति पाठे तु शनैः शनैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वाधमर्णादाहृता द्वैगुण्यमत्येतीति व्याख्येयम् ।". अपरार्क says 'द्विगुणापि वृद्धिरधमर्णसंप्रतिपत्त्या मूले निवेशिता पुनर्वर्धत इति सकृद्ग्रहणात्सि-ध्यति । सुवर्णविषयं चैतत् ।' (p. 643).

It will be noticed that the मिता० accepts both the readings सकृदाहिता and सकृदाहृता and extracts therefrom two different rules. The वि. चि. remarks (p. 8) that सकृदाहिता is a bad reading. It is worthy of note that the मयूख names विज्ञानेश्वर as the first among सांप्रदायिकs.

Page 171, line 9—page 175, line 17. गोप्य to be kept only (without being used or enjoyed). बृहस्पति's fourfold division is not logical. A जङ्गम pledge may be गोप्य as well as भोग्य. नारद's division is much better. आधि is of two kinds, कृतकालोपनेय (to be redeemed within a certain stipulated time) and यावद्देयोद्यत (to be retained

till the debt is paid off). Each of these two नारद again divides into two, गोप्य and भोग्य. Again we may divide these into स्थावर and जङ्गम. अधि...धिः an *ādhi* is so-called because it is kept (with the creditor). The मिता० explains 'कृते काले आधानकाले एवामुष्मिन्काले दीपोत्सवादौ मयायमाधिर्मोक्तव्योन्यथा तवैवाधिर्भविष्यतीति एवं निरूपिते काले अपनेयः आत्मसमीपं नेतव्यो मोचनीय इत्यर्थः। देयं दानं देयमनतिक्रम्य यावद्देयमुद्यतो नियतः स्थापित इत्यर्थः। यावद्देयमुद्यतो यावद्देयोद्यतः गृहीतधनप्रत्यर्पणावधिरनिरूपितकाल इत्यर्थः। गोप्यः रक्षणीयः।' (on याज्ञ० II. 57); 'कृतकालः कृतावधिः उपनेयः स्वसमीपे नेयः मोचनीय इति यावत्' वीर० (p. 306). In यावद्देयोद्यत, there is no time fixed. बन्धं...क्रमात् a pledge must be preserved in the same state in which it was deposited; otherwise the pawnee loses his interest and if the pledge were lost (or destroyed) he would lose the principal. 'आधिग्रहणादूर्ध्वमाधेर्नाशह्रासविकारासारत्वाद्यो यथा न भवन्ति तथा धनी प्रत्यर्पणपर्यन्तं प्रयत्नेन पालयेदित्यर्थः' स्मृतिच० (व्य. p. 137). गोप्या... हापिते If a pledge that is to be simply kept be used, the creditor shall receive no interest; so also if a pledge that is to be used be damaged (and so became unfit for use). 'किं च गोप्याधेस्ताम्रकटाहादेरुपभोगेन न वृद्धिर्भवति। अल्पेप्युपभोगे महत्यपि वृद्धिर्हातव्या। समयातिक्रमात्। तथा सोपकारे उपकारे उपकारिणि बलीवर्दताम्रकटाहादौ भोग्याधौ सवृद्धिके हापिते हानिं व्यवहाराक्षमत्वं गमिते नो वृद्धिरिति संबन्धः।' मिता०. अकाम...लभेत सः—The स्मृतिच० explains that अकामं applies only to such sentient pledges as female slaves 'अकाममिति दास्यादिबुद्धिमदाधिविषयम्'. कर्मफलं wages (in the case of female slaves pledged) or rent (in the case of things like a cart &c.). भोक्ता refers to the pawnee (who is to be made to pay the wages or rent to the pawnor). This verse refers to गोप्याधि. नष्टो...हृते a pledge, spoiled or destroyed, except by the act of God or king, must be restored (by the pawnee). If a pledge that is गोप्य, be spoiled (*e. g.* a copper pan is broken or pierced with holes), the pawnee has to restore it as it was when pledged (and then he may claim the interest also).

If the pawnee made use of it, then he loses the interest. If a pledge be भोग्य and be spoilt by use, the pawnee must restore it in the condition it was in, when pledged. If, even when the pledge was भोग्य, interest was agreed upon, the pawnee loses the interest in this case. If the pledge were destroyed, the pawnee must restore a similar thing or its price and will then recover his loan with interest. But if the pledge were destroyed by unforeseen accident like fire or flood or by the king's wrath (against the creditor without any fault), then the loss fell on the pawnor and the pawnee could recover the loan with interest. Compare section 152 of the Indian Contract Act about loss, destruction or deterioration. 'नष्टो विकृतिं गतः ताम्रकटाहादिच्छिद्रभेदनादिना पूर्ववत्कृत्वा देयः। तत्र गोप्याधिर्नष्टश्चेत्पूर्ववत्कृत्वा देयः। उपभुक्तोपि चेद्वृद्धिरपि हातव्या। भोग्याधिर्यदि नष्टस्तदा पूर्ववत्कृत्वा देयः। वृद्धिसद्भावे वृद्धिर्हातव्या। विनष्टः आत्यन्तिकं नाशं प्राप्तः सोपि देयो मूल्यादिद्वारेण तद्दाने सवृद्धिकं मूलं लभते। यदा न ददाति तदा मूलनाशः। विनष्टे मूलनाशः स्याद्दैवराजकृताद्दृते—इति नारदवचनात्। दैवराजकृताद्दृते। दैवमग्न्युदकदेशोपप्लवादि। दैवकृताद्विनाशाद्विना। तथा स्वापराधरहिताद्राजकृतात्। दैवराजकृते तु विनाशे सवृद्धिकं मूल्यं दातव्यमधमर्णेनाध्यन्तरं वा।' मिता०. भुक्ते...जायते when a pledge has become worthless by being used, the pawnee loses the principal. ग्रहीतृदोषात् through the fault of the receiver (*i. e.* pawnee). ऋणं...द्धनी the pawnee shall recover the loan with interest and pay the price (of the thing pledged). The स्मृतिच० says that this refers to a case where the loan with interest exceeds the price of the pledge. But where the pledge is just equal in value to the loan advanced, the pawnee loses the loan, as said by नारद in 'विनष्टे मूल...द्दते'. Compare विष्णुध. सू. VI. 6 'दैवराजोपघाताद्दृते विनष्टमाधिमुत्तमर्णो दद्यात्।'. मूल्येन... भवेत्—This is identical with नारद (4. 127). According to कुल्लूक this refers to a case where the pledge is deteriorated by use (in which the pledgee must give as much money as will be required to restore the pledge to its

original condition. According to असहाय, the pawnee must satisfy the pawnor by returning to him the profit made by using the pledge. तत्रा...मृणी in that case the the pawnor should deliver another pledge or pay the loan with interest. निपतेद्वा म्रियेत वा—either sink (in value) or perish. आधिमन्यं...स्यात् refers to the pawnor. ऋणिकः debtor (pawnor). वीर० (p. 309) 'निष्पतेत् नश्येत्। म्रियेतेति पश्वाद्यभिप्रायेण। अदाने तस्माद्दणान्न मुच्येतेत्यर्थः।'. आधेः...भवेत् a pledge becomes complete (valid) by acceptance (possession) of the pledge; if a pledge becomes worthless, though proper care be taken, another pledge must be delivered (to the pawnee) or the creditor must receive his dues. Possession is necessary in the case of a pledge to give it validity against subsequent dealings with the thing pledged, the rule being that in the case of a pledge, gift and sale, a prior transaction prevails over a later one (provided the prior one is complete). 'आधेर्भोग्यस्य गोप्यस्य च स्वीकरणादुपभोगादाधिग्रहणसिद्धिः, न साक्षिलेख्यमात्रेण नाप्युद्देशमात्रेण। अस्य च फलम्—आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरेति। स्वीकारान्तक्रिया पूर्वा बलवती। स्वीकाररहिता तु पूर्वापि न बलवती। रक्ष्यमाणोप्यसारतामिति वदता आधिः प्रयत्नेन रक्षणीयो धनिनेति ज्ञापितम्।' मिता०. भोगः possession. अन्यथा if there be no possession (but a mere document or witness). 'सिद्धिराधित्वसिद्धिः। अन्यथा विना भोगम्। अधमर्णोद्दिष्टस्योत्तमर्णस्वीकारमात्रेणेति यावत्। गोप्याधौ निर्भोगे भोगस्थानीयभाण्डागारान्तर्निधानादिव्यापारादाधिसिद्धिरवसेया' स्मृतिच०. In the case of गोप्याधि, the भोग consists in keeping it in one's custody, though one cannot use it or enjoy it. The वीर० (p. 311) says 'गोप्याधौ भोगः स्वीकारः भोग्याधौ फलभोगः'. तुल्यकाले निसृष्टानां passed or executed at the same time. विष्णु declares that possession is the determining principle in case of a dispute between two pawnees 'ययोर्निक्षिप्त आधिस्तौ विवदेतां यदा नरौ। यस्य भुक्तिः फलं तस्य बलात्कारं विना कृता॥' विष्णुध. सू. 5. 184 (परा. मा. and वीर० read जयस्तस्य). Compare with the text of Vasishṭha a verse from बृहस्पति 'क्षेत्रमेकं द्वयोर्बन्धे यद्दत्तं समकालिकम्। येन भुक्तं भवेत्पूर्वं तस्य

तत्सिद्धिमाप्नुयात् ॥' (quoted in the परा. मा. and वीर॰). यद्येक... निश्चयः—this applies to a case where the owner of a thing agrees to pledge it to two persons on the same day, but no one gets possession and both apply for possession. The words तं प्रति यद्भवेत् hardly make any sense. The reading of the स्मृतिच॰, वि. र. and वीर॰ yields a good sense. का... भवेत् what should be the decision or what should be the first (and therefore preferable)? 'ऋणग्रहणोपक्रमत्वादाधिक्रिया प्रतिपदित्युच्यते । पूर्वकृतं पूर्वमुपादानादिना सिद्धम् ।' स्मृतिच॰ (व्य. p. 144) and वीर॰ (p. 312); 'प्रतिपद् व्यवस्था, पूर्वमाधानं ग्राह्यमित्यर्थः' वि. र. (p. 35); 'प्रतिपदिति प्रतिपत्तिरित्यर्थः' परा. मा. विष्णु prescribes a special punishment in the case of the hypothecation of land of a particular extent. 'गोचर्ममात्राधिकां भुवमन्यस्याधीकृतां तस्मादनिर्मोच्यान्यस्य यः प्रयच्छेत्स वध्यः । ऊनां चेत्षोडश सुवर्णान्दण्ड्यः । एकोऽन्नीयाद्यदुत्पन्नं नरः संवत्सरं फलम् । गोचर्ममात्रा सा क्षोणी स्तोका वा यदि वा बहुः ।' विष्णुध. सू. V. 181–183. आधिः...मोच्यते—a pledge is forfeited (or lost) if it is not redeemed before the loan has become double (with interest). कालकृतः—is equal to कृतकालः on the analogy of words like आहिताग्नि (पा. II. 2. 37). आधि...मोच्यते—the result is that the thing pledged goes to the pawnee and the money lent to the pawnor. काले...नश्येत्—this happens whether the loan has been doubled or not. 'कृतकालस्य गोप्यस्य भोग्यस्य च तत्कालातिक्रमे नाश उक्तः काले कालकृतो नश्येदिति । अकृतकालस्य भोग्यस्य नाशाभाव उक्तः फलभोग्यो न नश्यतीति । पारिशेष्यादाधिः प्रणश्येदित्येतदकृतकालगोप्याधिविषयमवतिष्ठते ।' मिता॰. हिरण्ये...प्रतीक्ष्य तु—This is ascribed to व्यास by the वि. र., अपरार्क, परा. मा.; to बृहस्पति by the मिता॰ and to व्यास and बृहस्पति by the वीर॰. The verse allows a period of grace *viz.* fourteen days, even after the pledge has become liable to be forfeited. बन्धकस्य...स्वामी—the creditor becomes the owner of the pledge. This verse prescribes two points of time when the pawnee becomes the owner, *viz.* when the gold has been doubled (with interest) and when the time stipulated has passed. गोप्याधिः &c.—

This is ascribed to बृहस्पति by अपरार्क. A गोप्याधि may be enjoyed (as owner) when the loan has become double or a गोप्याधि with a fixed period may be enjoyed when the period has elapsed, after informing the family of the debtor. Understand ऊर्ध्वं after कृतावधेः. This allows enjoyment of a गोप्याधि after a certain period but does not say anything about ownership. नष्टे not heard of for a long time. द्रव्यं—the thing pledged. The परा. मा. remarks 'आधिकृतं द्रव्यं ससाक्षिकं विक्रीय ऋणानुरूपं द्विगुणीभूतद्रव्यपर्याप्तं गृह्णीत । ततोवशिष्टं वर्जयेत् । राज्ञे समर्पयेदित्यर्थः ।'. चरित्र...दापयेत्— this is an exception to the rule 'आधिः प्रणश्येद् द्विगुणे' &c. The मिता॰ offers two explanations of चरित्रबन्धक and सत्यङ्कार. 'चरित्रं शोभनचरितं चरित्रेण बन्धकं...। धनिनः स्वच्छाशयत्वेन बहुमूल्यमपि द्रव्यमाधीकृत्याधमर्णेनाल्पमेव द्रव्यमात्मसात्कृतं, यदि वाधमर्णस्य स्वच्छाशयत्वेनाल्पमूल्याधिं गृहीत्वा बहु द्रव्यमेव धनिनाधमर्णाधीनं कृतमिति । तद्धनं नृपो वृद्ध्या सह दापयेत्। अयमाशयः। एवंरूपं बन्धकं द्विगुणीभूतेपि द्रव्ये न नश्यति । किं तु द्रव्यमेव द्विगुणं दातव्यमिति ।...अन्योर्थः । चरित्रमेव बन्धकं चरित्रबन्धकम्। चरित्रशब्देन गङ्गास्नानाग्निहोत्रादिजनितमपूर्वमुच्यते । यत्र तदेवाधीकृत्य यद् द्रव्यमात्मसात्कृतं तदा तत्र तदेव द्विगुणीभूतं दातव्यं नाधिनाश इति ।'. सत्यङ्कार— सत्यस्य कारः (करणं) सत्यङ्कारः, according to 'कारे सत्यागदस्य' पा. VI. 3. 70. (मुम् स्यात्। सत्यङ्कारः सि. कौ.). "यदा बन्धकार्पणसमय एवेत्थं परिभाषितं 'द्विगुणीभूतेपि द्रव्ये मया द्विगुणं द्रव्यमेव दातव्यं नाधिनाशः' इति तदा तद् द्विगुणं दापयेदिति ।". This is one meaning. The other is 'आधिप्रसङ्गादन्यदुच्यते । सत्यङ्कारकृतमिति । क्रयविक्रयादिव्यवस्थानिर्वाहाय यदङ्गुलीयकादि परहस्ते कृतं तद् व्यवस्थातिक्रमे द्विगुणं दातव्यम् । तत्रापि येनाङ्गुलीयकाद्यर्पितं स एव चेद्व्यवस्थातिवर्ती तेन तदेव दातव्यम्। इतरश्चेद्व्यवस्थातिवर्ती तदेवाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिदापयेदिति ।'. In this latter sense सत्यङ्कारकृत means 'what is given as an earnest' (in case of sale or purchase). अपरार्क gives this latter meaning only. In this case the meaning is that double the earnest is forfeited if the sale goes off through the default of the seller (who hands over the earnest). According to the मिता॰, whoever gives an earnest (like a ring) forfeits it if he breaks the contract and that

if the other side breaks the contract, it has to pay double the earnest to the person who first offered the ring &c. as an earnest. उप...भवेत्—'धनदानेनाधिमोक्षणाय उपस्थितस्य आधिर्मोक्तव्यो धनिना न वृद्धिलोभेन स्थापयितव्यः। अन्यथा अमोक्षणे स्तेनः चोरवद्दण्ड्यो भवति।' मिता॰. प्रयोजके...मुयात् if the pawnee (प्रयोजकः lender) is not present (is dead or gone abroad), (the debtor) may get back his pledge after keeping with some other person in the family of the creditor the money (due to the creditor). Read ॰केसति. The मयूख seems to have separated as कुले and अन्यस्य. But the मिता॰ and अपरार्क take कुले न्यस्य (*i. e.* निक्षिप्य or निधाय). The वीर॰ (p. 319) notices a reading 'प्रयोजको सति धनं &c.' where प्रयोजक will have to be interpreted as 'debtor'. तत्काल...वृद्धिकः—According to the मिता॰, this is concerned with cases where the creditor is absent and there are no near relatives to whom the debt can be returned or where the creditor being absent, the debtor wants to pay off the debt by selling the pledge. This verse declares that in such cases the price of the pledge should be settled (probably with the help of *panchas*) and the pledge may be left with the creditor, but interest shall cease from that date. 'अथ प्रयोक्ताप्यसंनिहितस्तदाप्ताश्च धनस्य ग्रहीतारो न सन्ति यदि वा असंनिहिते प्रयोक्तर्याधिविक्रयेण धनदित्साधमर्णस्य तत्र किं कर्तव्यमित्यपेक्षित आह—तत्काल...वृद्धिकः। तस्मिन्काले यत्तस्याधेर्मूल्यं तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि तमाधिं वृद्धिरहितं स्थापयेन्न तत ऊर्ध्वं विवर्धते यावद्धनी धनं गृहीत्वा तमाधिं मुञ्चति यावद्वा तन्मूल्यद्रव्यमृणिने प्रवेशयति।' मिता॰. The मयूख takes only the latter of the two cases suggested by the मिता॰. तत्र=उत्तमर्णे तत्कुले वा. तिष्ठेत्—supply आधिः. क्षेत्रादिकं... ऋणी—This applies to भोग्याधि. The agreement with reference to a भोग्याधि may be of two kinds *viz.* that the income derived from the enjoyment of the pledge should be taken in lieu of interest or that a portion of the income may be taken in lieu of interest and the residue of the income be applied towards reduction of the principal. In this latter case the creditor

will have to keep an account of the income and the expenditure. 'फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः बन्धकः आधिः । स च द्विविधः । सवृद्धिकमूल्यापाकरणार्थो वृद्धिमात्रापाकरणार्थश्च ।' मिता० (on याज्ञ० II. 64). क्षेत्रा...दृणी when land or other property has been enjoyed (by the creditor as a pledge) and from that property (ततः) large income (in comparison with the principal) has accrued so that it is sufficient to cover the principal and interest, then the debtor shall recover his pledge. मूलं उदयश्च तयोः समाहारः मूलोदयम्. अधिकं is variously explained 'अधिकं मूलापेक्षयाधिकं क्षेत्राद्यर्थव्ययद्रव्यम्' वीर० (p. 320); 'अधिकं सवृद्धिकम् एतदेवाग्रिमखण्डे मूलोदयमित्युक्तम्' वि. र. (p. 29); 'अधिकं क्षेत्रार्थव्ययादभ्यधिकं मूलोदयतुल्यम्' स्मृतिच०. The स्मृतिच०, परा. मा. and वीर० cite two more verses which explain the circumstances in which the verse quoted by the मयूख applies. The verses are 'परिभाष्य यदा क्षेत्रं प्रदद्याद्धनिके ऋणी । त्वयैतच्छान्तलाभेर्थे मोक्तव्यमिति निश्चयः ॥ प्रविष्टे सोदये द्रव्ये प्रदातव्यं त्वया मम ।'. The वीर० explains 'उपभोगेन च सवृद्धिकधने प्रविष्टे त्वयैतत्क्षेत्रं मोक्तव्यमिति परिभाष्य यदा क्षेत्रादिकं बन्धकीकुर्यात्तदा क्षेत्रादिफलभोगेन क्षेत्राद्यर्थव्ययसहिते सवृद्धिके धने प्रविष्टे ऋणी किमप्यदत्त्वा तमाधिं प्राप्नुयादित्यर्थः ।' वीर० (p. 320). यदा...धने—This applies to a case where a debt has risen to double the sum lent and then a pledge is made, out of the income of which it is agreed that the accumulated amount is to be paid off. In such a case when the accumulated amount is paid off from the income the pledge must be allowed to be redeemed. According to the मिता०, this verse may also apply where a pledge is made when a debt is taken, but the agreement is that the pledge is to be enjoyed only after the debt rises to double the original sum lent or the creditor could not enjoy the income of the pledge from the beginning for some other reason (such as राजदैवोपघात) till the debt became double. Whatever case be taken as referred to, this verse applies only where the income of the pledge is to be taken in lieu of interest and also

in reduction of the principal. According to the मिता० and अपरार्क such an आधि is called क्षयाधि. This verse and the verse आधिः प्रणश्येत् (याज्ञ० II. 58) apply to different matters. The latter verse applies where the agreement is to return the principal with interest and a pledge is given to be retained till payment by the debtor.

If the agreement is to take the income in lieu of interest only, then the creditor can take the income till the principal is actually returned by the debtor. In such a case the total income received (by way interest) may be so much as to exceed the double of the original sum lent (as it is taken every year and not at one time). 'यत्र तु वृद्धयर्थ एवाधिभोग इति परिभाषा तत्र द्वैगुण्यातिक्रमेपि यावन्मूल्यदानं तावदुपभुङ्क्ते एवाधिम् ।' मिता०.

Page 175, line 18—page 178, line 8. दर्शने... धीयते suretyship is ordained for appearance, trust and for repayment (of debt). The मिता० explains the three 'दर्शने दर्शनापेक्षायां एनं दर्शयिष्यामीति । प्रत्यये विश्वासे मत्प्रत्ययेनास्य धनं प्रयच्छ नायं त्वां वञ्चयिष्यते यतोमुकस्य पुत्रोयमुर्वराप्रायभूरस्य ग्रामवरोस्तीति । दाने यद्ययं न ददाति तदानीमहमेव दास्यामीति ।'. The four kinds of प्रतिभू according to बृहस्पति are 'दर्शने प्रत्यये दाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा । चतुष्प्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ॥' (quoted by अपरार्क, स्मृतिच० and वीर०). आहैको...चापरः—the four pādas of this verse contain the promises which the four kinds of sureties respectively make. 'एको दर्शनप्रतिभूरहमेनं पलायनप्रवृत्तं दर्शयामीति प्रातिभाव्यं भजन्नाह । अपरः प्रत्ययप्रतिभूरेष साधुरवञ्चको मत्प्रत्ययेनास्य धनं देहीति ब्रूते । दानप्रतिभूर्यदायं न ददाति द्रविणं गृहीतं सवृद्धिकं तदा तस्य द्रविणस्याहमेव दातेति वदति । अपरः ऋणिद्रव्यार्पणप्रतिभूर्यदायं गृहीतं धनं न ददाति तदाहमेतदीयं धनमर्पयामीति ब्रवीति ।' स्मृतिच० (व्य० p. 148). The वीर० explains the last 'तदाहमेतदीयगृहोपकरणादिकमर्पयिष्यामीति कथयतीत्यर्थः' (p. 321). This last promises to deliver to the creditor the property of the debtor (such as furniture &c.) in case the latter does

not pay. कात्यायन summarises the cases in which a surety may be taken 'दानोपस्थानविश्वासविवादशपथाय च । लग्नकं दापयेदेव यथायोगं विपर्यये ॥' (quoted by अपरार्क on याज्ञ. II. 53). उपस्थान means दर्शन and विवाद means व्यवहार (a surety was taken from the litigants for carrying out the decretal order). याज्ञ० includes the fourth (*viz.* ऋणिद्रव्यार्पण०) under दानप्रतिभू. हारीत speaks of five kinds 'अभये प्रत्यये दाने उपस्थाने प्रदर्शने । पञ्चस्वेषु प्रकारेषु ग्राह्यो हि प्रतिभूर्बुधैः ॥' (quoted in the स्मृतिच० and वीर०). मनु says about दर्शनप्रतिभू 'यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः । अदर्शयन्स तं तस्य प्रयच्छेत्स्वधनादृणम् ॥' 8. 158. नष्टस्या...परम्—three fortnights at the most should be allowed for finding out the absconding (debtor). The स्मृतिच० says that according to कात्यायन a month and a half is the maximum period allowable for such a purpose; it may be less but not more. निबन्धमावहेत्तत्र in that case he should pay to the creditor the money due to the latter. 'निबन्धं देयद्रव्यं आवहेत् धनिने प्रापयेत् । दैवकृतं दीर्घरोगज्ञातिमरणादि । राजकृतमासेधनबन्धनादि ।' स्मृतिच० (व्य. p. 149). आद्यौ...धनम् the first two (*viz.* दर्शनप्रतिभू and प्रत्ययप्रतिभू, but not their sons) must be made to pay the sum that may be declared to be due at the time (when the principal should have paid), if (the debtor) fails (to appear or to carry out his promise). उत्तरौ...तथा the last two (दानप्रतिभू and ऋणिद्रव्यप्रत्यर्पणप्रतिभू) should be made to pay when (the debtor) fails (to keep his word) and in default of them their sons also (are liable); compare याज्ञ० II. 53 'आद्यौ तु वितथे दाप्यावितरस्य सुता अपि ॥'. The मिता० says 'इतरस्य दानप्रतिभुवः सुता अपि दाप्याः । वितथे इत्येव शाठ्येन निर्धनत्वेन वाधमर्णेऽप्रतिकुर्वति । इतरस्य सुता अपीति वदता पूर्वयोः सुता न दाप्या इत्युक्तम् । सुता इति वदता न पौत्रा दाप्या इति दर्शितम् ।'. प्राति...पैतृकम्—connect सर्वत्र with प्रातिभाव्यागतम्. पुत्रेणा...देयम्—even the son should pay only the principal (and not the interest). ऋणं...निश्चयः—A grandson must pay the debt of his grand-father except suretyship debts, but he has to pay only the principal and not interest; the

son has to pay the suretyship debt of his father, but not the interest; but the son need not pay his father's suretyship debt as a दर्शनप्रतिभू or प्रत्ययप्रतिभू. तत्सुतौ refers to the son of the grand-son and of the son *i. e.* the great-grandson need pay no debt of his great-grand-father and the grand-son need not pay the suretyship debt of his grandfather. इदं...कारे—this text of व्यास applies when a man stands surety without receiving any monetary consideration. गृहीत्वा...सुतः— the reading of the मिता० 'विना पित्रा' is better. With 'विना पितृधनात्' we must understand पित्रा after विना. This verse applies to प्रत्ययप्रतिभू also. 'यत्र दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूर्वा बन्धकं पर्याप्तं गृहीत्वा प्रतिभूर्जातस्तत्र तत्पुत्रा अपि तस्मादेव बन्धकात् प्रातिभाव्यायातमृणं दद्युरेव । यथाह कात्यायनः । गृहीत्वा...सुतः । इति । दर्शनग्रहणं प्रत्ययस्योपलक्षणम् । विना पित्रा पितरि प्रेते दूरदेशं गते वेति ।' मिता० (on याज्ञ II. 54). बहवः...रुचि if there are many sureties they should pay (the debt due from their principal) in accordance with their shares (*i. e.* equally or in the proportion agreed upon); but when each of them has bound himself to the same extent (as the principal), then any one of them will have to pay the whole at the pleasure of the creditor. The मिता० says 'एकस्याधमर्णस्य च्छाया सादृश्यं तामाश्रिताः एकच्छायाश्रिताः । अधमर्णो यथा कृत्स्नद्रव्यदानाय स्थितस्तथा दाने प्रतिभुवोपि प्रत्येकं कृत्स्नदानाय स्थिताः ।...तेष्वेकच्छायाश्रितेषु कश्चिद्देशान्तरं गतस्तत्पुत्रश्च संनिहितस्तदा धनिकेच्छया सर्वं दाप्यः । मृते तु कस्मिंश्चित् तत्सुतः स्वपित्रंशमवृद्धिकं दाप्यः । यथाह कात्यायनः । एकच्छाया...मृते सममिति ।' मिता०. If the father has undertaken as a surety to pay the whole debt and goes abroad, then the son must pay the whole with interest (if the creditor chooses to recover from him alone). If the father dies then the son should be made to pay what would fall to his father's share (if the debt were distributed among all the sureties) and the son has to pay no interest according to the मिता०. The वीर० (p. 327) seems to say that the son will have to pay interest 'मृते तु पितुरंशं सवृद्धिकं दद्यादित्यर्थः'. The

स्मृतिच० reads differently 'एकच्छायाश्रिते सर्वं दद्यात्तु प्रोषिते सुतः। मृते पितरि पित्रंशं परर्णं न बृहस्पतिः॥' which is explained as 'सर्वं परर्णमपि न पित्रंशमात्रमित्यर्थः। न तु सवृद्धिकमिति व्याख्येयम्।' (व्य. p. 152). प्रकाशं सर्वजनसमक्षम्. प्रतिभूः—the surety (or his son). This applies only to a case where the surety is pressed by the creditor and therefore he pays. The surety would not have been entitled to double of what he pays if he pays without pressure (out of greed for demanding twice as much). 'न पुनर्द्वैगुण्यलोभेन स्वयमुपेत्य दत्तम्। यथाह नारदः। यं चार्थं प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीडितः। ऋणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेत्॥ (नारद 4. 121) इति।' मिता०. It is to be noted that this applies to a debt of money or gold (where the highest वृद्धि is द्विगुणा). प्रातिभाव्यं...मर्हति—This is attributed to कात्यायन by स्मृतिच०, परा. मा., अपरार्क and to कात्यायन and बृहस्पति by the वीर०. प्रतिभावितः—प्रतिभूत्वं कारितः. The स्मृतिच० remarks that before three fortnights have elapsed the surety is entitled to receive from his principal the same sum that he has to pay 'त्रिपक्षात्प्राक्तु सममेव लब्धुमर्हतीत्यर्थोऽपि गम्यते'.

Page 178, line 9—page 184, line 13. प्रतिपन्नं—which is not disputed (by the debtor). उपक्रमैः means, expedients. सामादिभिः—by साम, दान, दण्ड and भेद. गृहसंरोधनेन by confining him in his house. संदिष्टैः by the words of advice or messages. सामोक्त्या by coaxing words. अनुगमेन by (persistently) following him. प्रायेण—by importunate entreaties. 'प्रायेण प्रार्थनाबाहुल्येन' स्मृतिच० and वीर०. छद्मना... द्धनी—when the creditor by an artful design borrows from the debtor some ornament for wearing on a festive occasion (and then refuses to return it unless the debt is paid off). अन्वाहितं—is what the debtor hands over to the creditor for being delivered to a third person. The creditor retains such a deposit and thereby compels payment. 'अन्वाहितं अन्यस्मै दातुमर्पितम्' स्मृतिच०. पुत्र...वेशनम् confining the wife, sons and beasts of the debtor and

by watching at his door. प्रायोपवेशन is 'fasting at a debtor's door and threatening to starve oneself if the debt be not paid.' This mode of recovering a debt was called आचरित. मनु says 'धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च। प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च॥' 8. 49. धर्माद्यु...माह—these modes were not to be employed promiscuously, but each was appropriate to particular persons only. सान्त्वेन—साम्ना धर्माख्येनोपायेन. वणिजः कर्षकाश्चैव—connect with देशाचारेण दाप्याः स्युः. संपीड्य refers to the modes of बलात्कार and आचरित. 'संपीड्यशब्देन बलात्काराचरिताख्योपाययोर्ग्रहणम्' स्मृतिच. (व्य. p. 165). अब्रवीत् भृगुः—This is the opinion of भृगु. कात्यायन very frequently cites the opinions of भृगु, some of which are found in the extant Manusmṛiti. धार्योवरुद्धः—This illustrates the local customs referred to in the preceding verse. The debtor should be kept openly in restraint before an assembly of people according to the dictates of local usage; whatever he gives may be taken. The reading of the स्मृतिच॰ and वि. र. is better. 'यत्र देशे धनी स्वयमेवावरुध्य धारयति तत्र तथैव धार्यः। यत्र पुनरधमर्णसकाशाद्वेतनार्थिना निर्घृणेन पुरुषान्तरेणावरुध्य ध्रियते तत्र तथा पुरुषान्तरद्वारा धार्य इति देशाचारस्थितिर्यथेत्यर्थः। एवं चावरुध्य धारणमेव देशाचारानुरोधित्वाद्देशाचार इत्युच्यते।' स्मृतिच॰ (व्य. p. 165). निबन्धं...त्सृजेत् he should furnish (another person) as a hostage. The reading निबद्धं वा समुत्सृजेत् means 'he should be let out with fetters'. The वि. र. (p. 70) explains निबन्धं as 'निगडादिना बन्धं'. The स्मृतिच॰ says that this latter treatment should be meted out to a very bad debtor; while others should simply be watched. सः—refers to the debtor who is restrained. कृतप्रतिभूः means one who has furnished a surety (for appearance). निबन्धे...स्थितः—while the surety remains confined; or the words may mean 'the surety undertakes to prevent the debtor from absconding'. 'पलायनप्रतिबन्धे प्रतिभूर्यतः स्थित इत्यर्थः' स्मृतिच॰. यो...श्रयेत् who cannot secure or does not tender a surety for appearance. स्थाप्यो...रक्षिणः should be

placed in the presence of guards. 'यदा तु प्रतिभूर्न लभ्यते लब्धं वा प्रतिभुवं न ददाति तदाधमाधमर्णविषये पुनः पक्षान्तराभिधानार्थमाह। यो... रक्षिणः। चारके सञ्चारके चरण इति यावत्। आद्यः पक्षः प्रतिभूलाभेपि यो न ददाति तद्विषयः तस्यातिदौष्ट्यात्। अलब्धप्रतिभूविषयो द्वितीयः पक्षः। तस्यातिदौष्ट्याभावात्।' स्मृतिच० (व्य. p. 165). प्रात्ययिकः trustworthy. 'अपलायित्वेन विश्वासी' स्मृतिच०. अनिबद्धः—'रक्षकेणासंबद्ध इत्यर्थः' स्मृतिच०; 'रक्षकशून्यः' वीर०. पूर्णा...द्धनी—when the period has elapsed, the creditor should recover the debt on which interest has ceased to run. कारये...व्यवस्थया or the debtor should execute a writing by the mode of compound interest (*i. e.* the principal with interest should be capitalised and interest agreed to be paid on both). यथोदयम्—as he happens to acquire (money). 'यथोदयं यथा धनोत्पत्तिम्' वीर० p. 338; 'अथ कदाचिदृणी अन्यमथाधिं कर्तुमशक्तः, धनमपि दातुमशक्तः, ततो यथाशक्त्यनुसारेण स्कन्धकस्थित्या (?) काले काले यथोदयं यथालाभं धनं दाप्य इति' असहाय. कर्मणा...जातिः—Even by (doing) work (suited to his caste) should the debtor make himself equal to the creditor (*i. e.* he should be free from being indebted to him), if the debtor be of the same caste (as the creditor) or a lower one. In these words we must understand that the debtor is of the क्षत्रिय, वैश्य or शूद्र caste and the creditor belongs to the same caste as the debtor or to a higher one, because as regards a ब्राह्मण debtor the rule is contained in दद्या...तच्छनैः. श्रेयान्= उत्तमर्णापेक्षया उत्कृष्टजातिः अधमर्णः. The मिता० explains समं कुर्यात् as 'उत्तमेन समं निवृत्तोत्तमर्णाधमर्णव्यपदेशमात्मानमधमर्णः कर्मणा कुर्यादित्यर्थः' (on याज्ञ. II. 43). Compare a similar rule about fines imposed by the king 'क्षत्रविट्शूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन्। आनृण्यं कर्मणा गच्छेद्विप्रो दद्याच्छनैः शनैः॥' मनु. 9. 229. हीनजातिं...यथोदयम्— To bring this rule in a line with that of मनु, we must understand that हीन० indicates समजाति also. 'ब्राह्मणादिरुत्तमर्णो हीनजातिं क्षत्रियादिजातिं परिक्षीणं निर्धनमृणार्थं ऋणनिवृत्त्यर्थं कर्म स्वकर्म स्वजात्यनुरूपं कारयेत् तत्कुटुम्बाविरोधेन। ब्राह्मणः पुनः...यथोदयं यथासंभवमृणं दाप्यः। अत्र च हीनजातिग्रहणं समजातेरप्युपलक्षणम्। अतश्च समानजातिमपि

परिक्षीणं यथोचितं कर्म कारयेत् । ब्राह्मणग्रहणं च श्रेष्ठजातेरुपलक्षणम् । अतश्च क्षत्रियादिरपि परिक्षीणो वैश्यादेः शनैः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ।' मिता०. प्रपन्न... भवेत् (a creditor) recovering his admitted debt (by the expedients of धर्म, छल, आचरित &c.) will not be liable to be censured by the king. साध्यमानः (a debtor) from whom a debt is being recovered (by the means stated above). 'प्रपन्नमभ्युपगतमधमर्णेन धनम् । साक्ष्यादिभिर्भावितं वा ।' मिता०. As regards fine विष्णु says 'साध्यमानश्चेद्राजानमभिगच्छेत्तत्समं दण्ड्यः ।' विष्णु-ध. सू. VI. 19. मनु० lays down a lesser fine (in the case of a poor debtor or a ब्राह्मण) 'यः साधयन्तं छन्देन वेदयेद्धनिकं नृपे । स राज्ञा तच्चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥' मनु. VIII. 176. प्रतिपन्न... दाप्यते—This is the rule where the debt is admitted (by the debtor); but when a man repudiates a debt, he shall be made to pay after the debt is proved in an assembly by means of a document or witnesses. न रोद्ध... कथंचन a debtor who claims proof (of a debt) in a doubtful case shall never be put under restraint (by the creditor). बृहस्पति himself explains the meaning of संदिग्धार्थ 'रूपसंख्यादिलाभेषु यत्र भ्रान्तिर्द्वयोर्भवेत् । देयानादेययोर्वापि संदिग्धोर्थः स कीर्तितः ॥' (quoted in the स्मृतिच०, वीर० p. 336, वि. र. p. 75). पीडयेत्तु...द्दमम्—From this it is clear that when there is a *bona fide* dispute about a debt, the creditor's only remedy was a suit. 'तेन विप्रतिपन्ने विप्रतिपत्तिनिवृत्तये व्यवहाराख्य एवोपाये प्रवृत्तिः कार्येत्यभिप्रायः ।'. स्मृतिच० (व्य. p. 166). ततः=अधमर्णात्. राज्ञा... शतम्—the debtor should be made by the king to pay (to himself) ten per cent of the claim (of the creditor) that has been recovered by him. This refers to a case where the debtor does not dispute the debt. पञ्चकं...र्णिकः—the creditor had to pay five per cent to the king (as commission or in modern language 'court fee') when the creditor succeeded in his claim. This also refers to a case where the debt is not disputed. 'प्रतिपन्नस्य साधितार्थस्य दशममंशं राजाधमर्णिकाद्दण्डरूपेण गृह्णीयादित्यर्थः । उत्तमर्णस्तु प्राप्तार्थः पञ्चकं शतं भृतिरूपेण दाप्यः । साधितार्थस्य विंशतितमं भागमुत्तमर्णाद्राजा भृत्यर्थं

गृह्णीयादित्यर्थः ।' मिता०. Where the debt itself is repudiated, then the rule is laid down by the verse of याज्ञ० (II. 11) 'निह्नवे भावितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम् । मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत् ॥'. गृहीत्वांशं तु विंशकम्—these words on the analogy of पञ्चकं शतं may mean 'twenty per cent'. But the परा. मा. and वीर० interpret this verse differently, *viz* in the sense of 'a twentieth part'. 'यस्तु प्रभुत्वाद्यवलेपादुत्तमर्णेन याचितस्तदाऽसंप्रतिपद्य राजसभायामानीतः स्वयमेव संप्रतिपद्यते सोभियुक्तार्थस्य विंशतितममंशं दण्डनीय इत्याह नारदः । ऋणिकः...विंशकम् । इति ।' वीर० p. 359. Compare मनु० 'ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति । अपह्नवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥' VIII. 139 '(मयोत्तमर्णस्य ऋणं देयमिति सभायामधमर्णेनोक्ते' कुल्लूक). *Vide* विष्णुध. सू. 'उत्तमर्णश्चेद्राजानमियात्तद्विभावितोधमर्णो राज्ञे धनदशभागसंमितं दण्डं दद्यात् । प्राप्तार्थश्चोत्तमर्णो विंशतितममंशम् ।' VI. 20–21. गृही...मर्णिकः—when the creditors were of the same caste and all approached the king for recovery, the debts were paid in the order in which they were contracted (*i. e.* the first in time prevailed over the rest). But if the creditors were of different castes, then the creditors had precedence according to their castes (*i. e.* the ब्राह्मण creditor was paid first, though his debt was later in date than that of a क्षत्रिय creditor). नृपतेः= क्षत्रियस्य. 'विप्रनृपग्रहणं वैश्यशूद्रयोः प्रदर्शनार्थम्' अपरार्क. विवाद...यनः—In the printed edition of the विवादरत्नाकर, these three verses occur (on p. 79) but they are not ascribed to कात्यायन. The स्मृतिच० (व्य. p. 167) ascribes them to कात्यायन and the last two of them are ascribed to कात्यायन by अपरार्क also. कात्यायन simply paraphrases the rule of याज्ञ०. 'श्रोत्रियोत्र ब्राह्मणजातिमात्रशाली न श्रुताध्ययनशाली त्रैवर्णिकः । राजजात्यपेक्षयोत्कृष्टजातिपरत्वेनात्र श्रोत्रियपदप्रयोगात् । गृहीतजातिक्रमयोर्विरोधे जातिक्रमो ग्राह्यः । ब्राह्मणस्य पूज्यतयानुग्राह्यत्वात् । एवं क्षत्रियवैश्ययोः वैश्यशूद्रयोर्वा युगपदुपस्थाने वर्णक्रमेण दातव्यम् ।' स्मृतिच०. The verse एकाहे...क्रमम् states a special rule when several debts were contracted by a debtor on the same day from several creditors. In such a case if the debtor is unable to pay all the debts

in full, his assets were to be distributed among all the creditors in proportion to the debts due to each. The same rule (*viz.* rateable distribution) applies to a pledge, to the preservation of it (*i. e.* expenses of preservation) and to the interest or enjoyment (of the pledge). 'एकदिनकृतनानर्णसमवाये तु न पूर्वोक्तो दापनक्रमः। किं तु युगपदेव प्रतिदापनमृणिकस्य धनबाहुल्ये। धनाल्पत्वे तु तत्तद्दणानुसारेण विभज्य युगपदंशदापनम् ।...ग्रहणमाधिधनम् । रक्षणं तस्यैव पालनम् । लाभं भोगरूपलाभं च सममेव कुर्यात् । अन्यथा त्वहर्भेदे लिखितक्रमेण वर्णक्रमेण वा ऋणप्रतिदानम् ।' स्मृतिच॰ (व्य. p. 167). यस्य द्रव्येण &c—This states an exception to the rule of rateable distribution. 'अनेकर्णसमवायेपि अधमर्णो यदुत्तमर्णाद् द्रव्यं गृहीत्वा यद्व्यवहारादिकं करोति तस्मात्प्राप्तं धनं तदुत्तमर्णायैव दद्यान्नान्येषाम् ।' वीर॰ p. 340. एव—should be connected with तस्य. दत्त्वा दत्त्वा—having paid by instalments. धनी वा उपगतं दद्यात् or the creditor shall pass a receipt. 'एतावद्नेन प्रतिदत्तमिति लिखितान्तरमुपगतमित्युच्यते ।' अपरार्क; 'उत्तमर्णो वा उपगतं प्राप्तं धनं तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्यादभिलिखेत्। एतावन्मया लब्धमिति ।...यद्वोपगतं प्रवेशपत्रं स्वहस्तलिखितचिह्नितमधमर्णायोत्तमर्णो दद्यात् ।' मिता॰. Compare नारद (4. 114) 'गृहीत्वोपगतं दद्यादृणिकायोदयं धनी । अदद्याच्यमानस्तु शेषहानिमवाप्नुयात् ॥'. तदभावे प्रतिश्रवः—'हृतप्रणष्टाद्यपायबाहुल्यात्तदभावे लेख्याभावे धनी ऋणिकस्य प्रतिश्रयं विशुद्धिपत्रं दद्यात्' असहाय; 'प्रतिश्रवं प्रतिदत्तमित्यस्मिन्नर्थे साक्षिसिद्धे श्रोत्रियादिश्रावणम् ।' स्मृतिच॰ (व्य. p. 162). 'प्रतिश्रवशब्देन साक्षिश्रवणं विवक्षितम्' अपरार्क. 'प्रतिश्रवः लोके दत्तमनेनेति ख्यापनम्' वि. र. (p. 81). This meaning given by अपरार्क and वि. र. *viz.* 'a public acknowledgment (or before witnesses) of the repayment of a debt' seems to be the proper meaning of प्रतिश्रव. 'अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः' अमरः. The meaning 'a document of receipt' seems rather forced. याज्ञ॰ (II. 94) says 'दत्त्वर्णं पाटयेल्लेख्यं शुद्ध्यै वान्यत्तु कारयेत्'. If the bond evidencing the debt be missing or deposited in some distant or inaccessible place, the creditor should pass another document (of receipt). For गर्भदास see above (p. 133). मूल्योपात्तः who is employed for wages. 'उद्धारादिकं दातुः यद्देयतया स्थितम्' परा. मा.; 'उद्धारादिकं प्रतिदेयतयैव स्थितम्' स्मृतिच॰.

Compare the vernacular word *udhar*. प्रतिग्रहं—here means 'what is promised as a gift'. याच्यमानं न &c—It is not to be supposed that the debtor incurred the heavy penalties mentioned herein only if he did not pay after demand; he incurred them if he did not return the debt whether demanded or not. 'अत्र याच्यमानग्रहणं याच्यमानस्य ऋणादेरप्रतिदाने क्लेशातिशयप्रदर्शनार्थम् न तु याच्यमानस्यैवाप्रतिदाने क्लेशो नान्यस्येत्यभिधानार्थमिति मन्तव्यम् ।' स्मृतिच० (व्य. p. 162). तपस्वी चाग्नि०—This verse is found in नारद, though it is ascribed to व्यास by the वीर० and the मयूख and to a पुराण by the स्मृतिच० (व्य. p. 161).

Page 184, line 14—page 186, line 9. ऋण... विभावितम्—the father's debt, when proved, must be repaid by the sons as if it were their own (*i. e.* with interest). समं—equal (to the principal lent) *i. e.* without interest. न...तत्सुतस्य च—the son of the grandson need not pay the debt (of his great-grand-father). The वीर० adds that the प्रपौत्र need not pay the debt of the प्रपितामह if he has not taken any estate of the latter 'पुत्रेण रिक्थग्रहणाग्रहणयोः सवृद्धिकमेव देयम् । पुत्राभावे पौत्रेण रिक्थग्रहणे सोदयं देयम् । अग्रहणे मूलमेव । प्रपौत्रेण तु रिक्थाग्रहणे मूलमपि न देयम् ।' p. 341; 'तत्सुतस्य प्रपौत्रस्यादेयमगृहीतधनस्य' मिता० (on याज्ञ. II. 50). व्यसनाभिप्लुते—'अचिकित्सनीयव्याध्याद्यभिभूते' मिता०. But अपरार्क says 'पानादिव्यसनासक्ते वा'. The son and the grandson were under a liability to pay the father's or grandfather's debt even when he left no wealth. Among sons and grandsons, the sons were the first to pay. 'तत्र क्रमोप्ययमेव पित्रभावे पुत्रः पुत्राभावे पौत्र इति ।' मिता०. निह्नवे...वितम् if they (sons and grandsons) repudiated the debt, they had to pay it when it was proved by witnesses (and other means of proof). नार्वाक्...यैश्चापि वा—the father, uncle or elder brother having gone abroad, the son (or nephew or younger brother) is not bound to pay the debt (of the father, uncle or elder brother)

before the lapse of twenty years. नील० thinks that the son and others need not pay till their twentieth year the debt of the father and others when the latter are gone abroad. But other writers interpret this verse differently. They say that till twenty years have elapsed after the father goes abroad, the son need not pay. 'विंशात्संवत्सरात्प्रवासादारभ्येति शेषः' स्मृतिच०; 'प्रोषिते यत्प्रतिदानं तत् प्रवासादारभ्य विंशतिवर्षादूर्ध्वं मन्तव्यम्' वीर० (p. 342). A text of विष्णुध. सू. quoted below (VI. 27) supports this latter interpretation. The मिता० seems to support the वीर० 'अत्र पितरि प्रोषित इत्येतावदुक्तम् । कालविशेषस्तु नारदेनोक्तो द्रष्टव्यः'. विद्यमानेपि &c.—According to the वि. र., this applies when the father's disease is curable and when the father is expected to return from abroad. 'एतच्च रोगार्तस्य शक्यप्रतिक्रियत्वसंभावनायां प्रोषितस्य पुनरागमनसंभावनायां च ज्ञेयम् । यदि त्वसाध्यत्वेनैव रोगावधारणं प्रवासिनश्च पुनरागमनव्यतिरेकावधारणं भवति तदा जीवतोपि वृद्धस्य पितुः पुत्रस्तत्काल एव ऋणं दातुमर्हति ।' (p. 50). On द्विदशाः समाः the वि. र. (p. 50) says 'द्विदशाः समा इति प्रवसित इत्यनेन संबध्यते'. यथांशतः according to their shares (of inheritance). 'यथांशत इति विषमांशविधायकशास्त्रानुसारेण विभक्तपुत्रविषयम् । समभागतया विभक्तास्तु समानमेव धनं दद्युः । अविभक्तास्तु समप्रधानतया वर्तमानाः संभूयसमुत्थानेन दद्युः ।' स्मृतिच० (व्य. p. 169); 'अत्रैतदुक्तं भवति । यदि ज्येष्ठः सुचिरदूरमवसितो (सुचिरं दूरमवस्थितो ?) भवति कुष्ठक्षयपातकादिभिरयोग्यो भवति तदा यः कोपि पितृधनभारस्य धुरमुद्धरेत् स कनिष्ठोपि पितृकृतमृणं दद्यादित्यर्थः ।' असहाय. अविभक्ता वा...द्धुरम् If they are undivided, then he who bears the responsibility (*i. e.* who manages the family affairs) should pay the debt. पित्र्यर्णे...दाप्यते while the father's debt remains (unpaid), the son shall not take the father's wealth, which should be given to the creditor; even without (receiving paternal wealth) the son is made to pay (the father's debt). According to the परा. मा. and the वीर० this verse refers to the debts contracted by the father after he separates from his sons. 'विभागोत्तरकालं पित्रा यदृणं कृतं तत्केन देयमित्यपेक्षित आह कात्यायनः—पित्र्यर्णे०' परा. मा.; 'विभक्ते

पुत्रे विभागानन्तरं पितृकृते ऋणे तिष्ठति तस्मिन्मृते तद्धनं न गृह्णीयात्किं तु धनिकाय दद्यात्। यदि किंचित्ततोवशिष्टं भवति तर्हि गृह्णीयात्। पितृधनाभावे रिक्थग्रहणराहित्येपि स्वधनं दद्यादित्यर्थः।' वीर॰ p. 344. सुराकाम...पैतृकम्— This verse states an exception to the rule पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं which occurs above. The son (and so also the grandson) was not bound to pay the father's debts contracted for wines, women and gambling, or the fine or toll left unpaid (by the father), a promise (made by the father) to worthless men like singers, dancers &c. "कामकृतं स्त्रीव्यसनेन निर्वृत्तम्। द्यूते पराजयनिर्वृत्तम्। दण्डशुल्कयोरवशिष्टम्। वृथादानं धूर्तबन्दिमल्लादिभ्यो यत्प्रतिज्ञातम्। 'धूर्ते वन्दिनि मल्ले च कुवैद्ये कितवे शठे। चाटचारणचौरेषु दत्तं भवति निष्फलम्॥' इति स्मरणात्। एतदृणं पित्रा कृतं पुत्रादिः शौण्डिकादिभ्यो न दद्यात्।" मिता॰. According to कात्यायन, कामकृत is what is promised orally or in writing to a woman who is another's wife or who is not married to the father (*i.e.* an immoral debt) 'लिखितं मुक्तकं चापि देयं यत्तु प्रतिश्रुतम्। परपूर्वास्त्रियै तत्तु विद्यात्कामकृतं नृणाम्॥' (quoted by अपरार्क, स्मृतिच॰, वि. र.). मुक्तकं means लेखनरहितम्. 'परपूर्वाशब्दश्चापरिणीतस्त्रीमात्रपरः' वि. र. वृथादान has been explained by the मिता॰ above. 'वृथादानं, परिहासनिमित्तपण्डादिभ्यो देयत्वेन पित्राङ्गीकृतम्' कुल्लूक. सौरं च आक्षिकं च debts contracted for drinking wine (सुरा) and on account of losses in gambling (अक्ष). काम...श्रुतम् promises made under the influence of lust or wrath. क्रोधकृत is defined by कात्यायन as 'यत्र हिंसां समुत्पाद्य क्रोधाद् द्रव्यं विनाश्य तु। उक्तं तुष्टिकरं यत्तु विद्यात्क्रोधकृतं तु तत्॥' (quoted by अपरार्क, स्मृतिच॰, वि. र. and वीर॰). 'हिंसां धनविनाशं वा क्रोधात्कृत्वा तत्तुष्ट्ये यद्द्रव्यं दास्यामीति प्रतिश्रुतं तदृणं क्रोधकृतमिति' स्मृतिच॰ (व्य. p. 170). प्रातिभाव्यं suretyship debt (for दर्शन and प्रत्यय). Compare मनु 'प्रातिभाव्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकं च यत्। दण्डशुल्कावशेषं च न पुत्रो दातुमर्हति॥ दर्शनप्रातिभाव्ये तु विधिः स्यात् पूर्वचोदितः। दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत्॥' (8. 159–160); 'रिक्थभाज ऋणं प्रतिकुर्युः। प्रातिभाव्यवणिक्शुल्कमद्यद्यूतदण्डाः पुत्रान्नाभ्याभवेयुः।' गौ. ध. सू. 12. 37–38. दण्ड—हरदत्त explains 'व्यवहारे पराजितो राज्ञे दण्डमदत्त्वैव यदि म्रियते तदा न सोपि दण्डः पुत्रानभ्याभवति'. शुल्क—is explained by कुल्लूक as घट्टादिदेय (what is to

be given at a toll-gate); while हरदत्त explains it as 'the bride-price' (तथा शुल्कं प्रतिश्रुत्य विवाहं कृत्वा मृते तत्पुत्रं न तच्छुल्कमभ्याभवति). The बालंभट्टी explains शुल्क here as 'रक्षानिर्वेशो राजभागः शुल्कमिति'. The word अवशिष्टकं is only illustrative. The son need not pay the whole fine or toll (to be paid by the father) or any portion of it left unpaid. "अत्र दण्डशुल्कावशिष्टकमित्यवशिष्टग्रहणात्सर्वं दातव्यमिति न मन्तव्यम्। 'दण्डं वा दण्ड... व्यावहारिकम् ॥' इति औशनसस्मरणात्।" मिता०; 'अवशिष्टमित्यविवक्षितम्' अपरार्क. दण्डं वा...वहारिकम्—This is ascribed to व्यास by the वि. र. and the वि. चि. (both read दण्डो वा दण्डशेषो वा...तच्छेष एव वा). यच्च न व्यावहारिकम्—This has been variously explained in modern decisions. अपरार्क explains it as 'न न्याय्यमित्यर्थः' (what is not righteous or proper). The स्मृतिच० explains it as 'सौरिकम्' (*i. e.* incurred for drinking). The same explanation is offered by the वीर० 'न व्यावहारिकं सुरापानादिनिमित्तम्'. The बालंभट्टी explains it as 'न कुटुम्बोपयोगीत्यर्थः'. The वि. चि. explains as 'व्यवहारबहिष्कृतं' (*i. e.* what is beyond the ordinary conduct of a person). The Bombay High Court interpreted अव्यावहारिक as such debts which no decent and respectable man would incur; *vide* I. L. R. 32 Bom. 348. But this opinion has been dissented from in I. L. R. 37 Mad. 458, 39 Cal. 862 (which explains अव्यावहारिक as 'not lawful, usual or customary or which is a debt for a cause repugnant to good morals'), 33 All 472.

Page 186, line 10—page 190, line 5. रिक्थग्राह... रिक्थिनः—This verse has given rise to great difficulties to all commentators. The plain meaning of this verse is:—The debt of a man deceased must be paid first of all by him who takes his wealth; then by one who takes his wife; then by his son who has not taken the wealth (of his father); the debt of one dying without sons (or grandsons) must be paid by those who take his wealth.

ऋणं दाप्यः—is to be connected with रिक्थग्राहः, योषिद्ग्राहः and पुत्रः and after रिक्थिनः (*nom. plu.*) we have to understand ऋणं दाप्याः. 'अन्यदीयं द्रव्यमन्यस्य क्रयादिव्यतिरेकेण यत्स्वीयं भवति तद्रिक्थम्। विभागद्वारेण रिक्थं गृह्णातीति रिक्थग्राहः। स ऋणं दाप्यः। एतदुक्तं भवति। यो यदीयं द्रव्यं रिक्थरूपेण गृह्णाति स तत्कृतमृणं दाप्यो न चौरादिरिति। योषितं भार्यां गृह्णातीति योषिद्ग्राहः।...योषितोऽविभाज्यद्रव्यत्वेन रिक्थव्यपदेशानर्हत्वाद्भेदेन निर्देशः।' मिता०. अनन्याश्रितद्रव्यः is explained by the मिता० as 'अन्यमाश्रितमन्याश्रितं, अन्याश्रितं मातापितृसंबन्धि द्रव्यं यस्यासौ अन्याश्रितद्रव्यः न अन्याश्रितद्रव्यः अनन्याश्रितद्रव्यः'. If there are three classes of persons, *viz* रिक्थग्राह, योषिद्ग्राह and अनन्याश्रितद्रव्य पुत्र, then the order of words (पाठक्रम) in the text conveys the order in which these classes of persons are to repay the debt of the deceased. 'एतेषां समवाये क्रमश्च पाठक्रम एव। रिक्थग्राह ऋणं दाप्यः, तदभावे योषिद्ग्राहः, तदभावे पुत्र इति।' मिता०. The first rule is that whoever takes the estate of the deceased should pay his debts. If a son or grandson takes the estate, he pays off the debts of the deceased. But even when a son or grandson is living, another person (such as a brother) may take the wealth of the deceased, if the son or grandson is suffering from a mental or bodily defect (like congenital blindness). In such a case the rule is that the person taking the wealth of the deceased must preferably pay the debts of the deceased and not the son excluded from inheritance (in spite of another rule पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयम्). If there is no wealth of the deceased, the person who takes his wife must pay his debts. According to the मिता० (quoted above) the wife is द्रव्य belonging to the deceased; but as a wife is द्रव्य which cannot be called रिक्थ she is separately mentioned. The present text does not encourage the re-marriage of women once married. Re-marriages are prohibited by मनु 'न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्भर्तोपदिश्यते।' (5. 162). But if in spite of this *s'āstric* injunction a man takes the widow of the deceased,

then he had to pay the debts of the deceased (in the absence of रिक्थग्राह). Although the rule is that sons must pay the debts of the father, the present text again says पुत्रः ऋणं दाप्यः in order to lay down the order in which several persons (including the son) are to pay the debts of the deceased. If there is no रिक्थग्राह of the deceased and there is no योषिद्ग्राह, then the son, who, owing to defects such as impotence, blindness &c., is not entitled to succeed, should pay the debt of the deceased. अनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रः may occur in either of two ways. A man may leave no property whatever, when his son, though free from defects, can take no wealth (because there is none to take). Such a son may be called अनन्याश्रितद्रव्य. Such a son, though he may inherit no wealth, would have been called upon to pay his father's debt (as a pious obligation), if there were no योषिद्ग्राह. The योषिद्ग्राह would have had to pay the debts before the son who took no wealth. In this case there is an absence (अभाव) of wealth (द्रव्य) belonging to the father (अन्याश्रित). A father may have left property and a son suffering from congenital blindness or other disqualifying defect. In that case also the son is अनन्याश्रितद्रव्य. But here there is no lack of wealth (द्रव्य). द्रव्य *exists*, but it cannot belong to the disqualified son. Both these meanings are referred to by the मयूख in the highly technical language 'अनन्याश्रित...भावाच्च'. द्रव्य is a विशेषण (an attribute or adjunct of a person). When we predicate अनन्याश्रितद्रव्यत्व of a person, it is possible to do so because there is no द्रव्य belonging to his father and therefore he could inherit nothing from him or because he could not inherit, from his father on account of bodily or mental defect though the father had wealth. In the language of Sanskrit logic घट is the प्रतियोगी (counter entity) of घटाभाव. द्रव्यरूपं विशेषणमात्रं प्रतियोगी यस्य सः द्रव्य...योगिकः अभावः तस्मात्.

अन्याश्रितत्वरूपविशिष्टः प्रतियोगी यस्य सः अन्याश्रित...यौगिकः अभावः तस्मात्. In अनन्याश्रितद्रव्यत्व there are two constituent ideas, that of अन्याश्रित and that of द्रव्य. अनन्याश्रितद्रव्यत्व may be due to the absence of both or to the absence of द्रव्य alone (in the son owing to some defect), although there is अन्याश्रितत्व. The case is similar to that of the definition of पक्षता as सिषाधयिषाविरहसहकृतसिद्ध्यभाव.

An objection may be raised that the word अनन्याश्रितद्रव्यः is purposeless. When there is a son, the property cannot go to any one else; and so the words अनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रः are a contradiction in terms. If it be said that when the son is disqualified, he does not take the wealth, but some one else takes, then it may still be argued that that case (where some one other than the son takes the wealth) is provided for by the words रिक्थग्राह ऋणं दाप्यः. The answer is that the word अनन्याश्रितद्रव्यः has a special purpose. When there are several sons some of whom are free from disqualifying defects and others are not (and there is no paternal wealth) those who are free from defects (and so capable of inheriting) are liable to pay the debts of their father and not those who have defects. 'पुत्रस्य पुनर्वचनं कस्मार्थम्। अनन्याश्रितद्रव्य इति बहुषु पुत्रेषु रिक्थाभावेप्यंशग्रहणयोग्यस्यैव ऋणापाकरणेधिकारो गम्यते नायोग्यस्यान्धादेरित्येवमर्थम्।' मिता०.

An objector might urge that the words पुत्रहीनस्य रिक्थिनः are unnecessary. Even when there is a son (who is disqualified) those who take the wealth have to pay the debts of the deceased (as laid down in रिक्थग्राह ऋणं दाप्यः); much more therefore does it follow that those who take the wealth in the absence of sons should pay the debts of the deceased. The reply is that these words convey that persons other than sons (and grand-sons) are liable to pay the debts of the deceased only if they take his estate. A प्रपौत्र, a daughter and other heirs

need pay no debts if they do not take the estate. But sons and grand-sons had to pay debts even if they took no estate. रिक्थं...नियमः—नीलकण्ठ says that there is no rule that in order that a person may be liable to pay all the debts of the deceased, he should take assets of the deceased equal in value to the debts or exceeding the debts and that, if a man inherits even some property of small value, he may be called upon to pay debts however large they may be. It must be said that this remark of नील० is not supported by the मिता० and other authoritative works.

The words पुत्रहीनस्य रिक्थिनः are explained in other ways also. रिक्थ may mean 'the wife' (in the case of one who dies without any estate), as नारद says 'अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् । स आभजेदृणं वोढुः **सैव तस्य धनं यतः** ॥' (4. 22). So पुत्रहीनस्य रिक्थिनः would mean 'पुत्राभावे योषिद्ग्राहः दाप्यः'. An objection may be raised:—it is said that in the absence of योषिद्ग्राह, the son should be made to pay the debts and it is now said that in the absence of the son, the योषिद्ग्राह should pay the debts. Is it meant that, when there are both योषिद्ग्राह and पुत्र, no one is to pay the debt? The answer is that one who takes the last of the four kinds of स्वैरिणीs and the first of the three kinds of पुनर्भूs or a widow with abundant wealth, must pay the debts of the husband of the woman; in the absence of such a person, the son must pay the debts; in the absence of the son, one who takes the widow of a man who dies childless and without wealth must pay the debts. नारद (स्त्रीपुंसयोगप्र. 45–53) describes three kinds of पुनर्भू and four kinds of स्वैरिणी. 'कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता । पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारमर्हति ॥ प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा च या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥' (quoted in the मिता० and अपरार्क, नारद's verse being quite different in the printed text).

Another meaning of पुत्रहीनस्य रिक्थिनः is as follows:— the रिक्थग्राह, योषिद्ग्राह, or the son (who is अनन्याश्रितद्रव्य) should be made to pay the debt to (the creditor or his son and the like or) those who take his (the creditor's) wealth when the creditor dies sonless. This explanation is referred to by the मयूख in the words 'पुत्रहीनस्येत्त...पादार्थः'.

अपरार्क gives an alternative explanation of योषिद्ग्राह that the word refers to wine-sellers and similar people 'योषिद्ग्राहस्तथैव चेति शौण्डिकादिविषयं वा यथाह कात्यायनः—निर्धनैरनपत्यैस्तु यत्कृतं शौण्डिकादिभिः। तत्स्त्रीणामुपभोक्ता तु दद्यात्तदृणमेव हि ॥'. अपरार्क explains अनन्याश्रितद्रव्यः in another manner also 'यः पुत्रोनन्याश्रितद्रव्यः स्वाधीनधनः स पित्र्यमृणं दाप्यः। अन्याश्रितमन्याधीनं द्रव्यं धनं यस्य सोन्याश्रितद्रव्यः स न भवतीत्यनन्याश्रितद्रव्यः। ततश्च ये भ्रातरो भातृविशेषाधीनधना न ते दाप्याः। किं तु यस्तेषु स्वातन्त्र्येण वर्तते स एव दाप्यः।'. अपरार्क explains पुत्रहीनस्य रिक्थिनः in a different way altogether 'पुत्रहीनस्य रिक्थिनः इति पौत्ररूपरिक्थिविषयम्। तेषां हि पुत्रवतोपि पितामहस्य रिक्थग्रहणयोग्यतास्ति नान्येषां भ्रात्रादीनाम्।...तत्र पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमिति पुत्रवतोपि पितामहस्य पौत्रैर्ऋणमपाकरणीयमित्यतिप्रसङ्गं निवारयितुमिदमुच्यते पुत्रहीनस्य रिक्थिन इति। अत्र रिक्थिशब्दो रिक्थग्रहणयोग्ये वर्तते न गृहीतरिक्थ एव। तेन निर्धनस्य पितामहस्य पुत्राभाव एव पौत्रा ऋणापाकरणेधिक्रियन्ते न पुत्रसद्भावे। गृहीतरिक्थास्तु पुत्रसद्भावेपि पैतामहमृणं देयं यथांशमपाकुर्युः'. स्त्रीहारी...हारिणः— the first half is 'ऋणभाग्द्रव्यहारी च यदि सोपद्रवः सुतः' (वि. र. p. 64). ऋणभाक् is the predicate of स्त्रीहारी. The वि. र. remarks 'अनयोः (*i. e.* of द्रव्यहारी and स्त्रीहारी) अभावे सोपद्रवोपि पुत्र ऋणभागिति नारदेन बोधितमेवेत्यवधेयम्'. निरुपद्रवः free from calamity. द्रविणार्हः capable of taking the estate (*i. e.* free from such defects as blindness &c.). धुर्यः able to shoulder the debt. पूर्वं दद्या...निर्धने—There is some apparent conflict between this and the verse of याज्ञ० 'रिक्थग्राह ऋणं दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैव च'. It is explained away by taking कात्यायन's text to apply where, as compared with the योषिद्ग्राह, the son who is disqualified from taking the estate, possesses a large fortune. 'यत्पुनस्तेनैवोक्तं—पूर्वं दद्या...निर्धन इति तद्योषिद्ग्राहापेक्षयात्यन्त-

बहुधनो यः पुत्रस्तस्य धनग्राहानन्तर्यार्थमिति सर्वमविरुद्धम् ।' स्मृतिच. (व्य. p. 172); 'दायंभागानर्हस्यापि भूयिष्ठधनवत्त्वे योषिद्ग्राहो न दाप्य इत्याह कात्यायनः । पूर्वं दद्या...निर्धनमिति ।' वीर० p. 351. सप्रधना who has plenty of wealth. 'प्रकृष्टेन धनेन सह वर्तते इति सप्रधना बहुधनेति यावत्' मिता०. तथैव together with her wealth and son. Construe सः अस्याः भर्तुः ऋणं दद्यात्. The मिता०, अपरार्क, वीर०, वि. र. take this verse as referring to one who gives shelter (as his wife) to the widow of another. But the स्मृतिच० explains differently. 'या स्त्री सधना सतनया च रक्षार्थं मातुलादिकमाश्रयेत् स चाश्रयभूतो मातुलादिर्भर्तृकृतर्णं दापयेत् । यदि तु सा दातुं नेच्छति तदा सधनां सतनयां त्यजेदिति' स्मृतिच० (व्य. p. 173). धन...हरेत् Among the three, *viz* the taker of the assets (of the deceased), one who takes his widow, and his son, he is liable for the debt who takes the wealth. पुत्रो...धनिनोः—'स्त्री च धनं च स्त्रीधने ते विद्येते ययोस्तौ स्त्रीधनिनौ तयोः स्त्रीधनिनोरसतोः पुत्र एव ऋणभाक् भवति ।' मिता०; 'यस्य तु सऋणस्य मृतस्य पुरुषस्य धनस्याभावान्न धनहारी कश्चिज्जातः स्त्रिया अप्यभावान्न स्त्रीहारी कश्चिदस्ति पितृमातृधनवर्जितः पुत्रः केवलस्तिष्ठति । तदा असतोः स्त्रीधनहारिणोः पुत्र एव बीजसंभवसंबन्धात्पितृकृतमृणं प्रयच्छति । यस्य तु धनस्य हारी न कश्चिदस्ति न पुत्रो विद्यते पत्न्येव धनपुत्रविहीनान्यस्य गृहे प्रविष्टा तदा धनहारिपुत्रयोरसतोरविद्यमानयोः स्त्रीहारी ऋणं दद्यादिति ।' असहाय. अपरार्क says that the words पुत्रोसतोः स्त्रीधनिनोः refer to a son disqualified from taking. 'एषामयमर्थः सिद्धः । रिक्थग्राहः पुत्रादिर्दाप्यः । तदभावे योषिद्ग्राहस्तस्याप्यभावे दायानर्हः पुत्र इति । तथाह नारदः । धनस्त्री...पुत्रयोः । अत्र स्त्रीहारि-धनहारिणोरभावे पुत्र ऋणप्रद इति अभिधायोक्तं धनिपुत्रयोरभावे स्त्रीहारी ऋणप्रद इति । तत्र पूर्वोक्तस्त्रीहारी पुत्रसद्भावे ऋणभाक् । अन्यस्त्रीहारी तु पुत्राभाव इति व्यवस्था ।' अपरार्क. In order to prevent a conflict we must take the words पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः as referring to the words of याज्ञ० 'पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः' (*i. e.* to a son who is दायानर्ह). But the words स्त्रीहारी...पुत्रयोः seem to conflict with the order as presented by याज्ञवल्क्य (*viz.* first रिक्थग्राह, then योषिद्ग्राह and then पुत्र). Therefore these words must be taken as referring to a case where there is no son richer than the paramour of the widow, as

follows from the words of कात्यायन above 'पूर्वं दद्याद्धनग्राहः' &c. Supply असतोः after धनिपुत्रयोः. If a poor man dies indebted leaving a son and a wife, who takes shelter with another, then असहाय says that if she is handsome and highly honoured by her paramour, the latter must pay her deceased husband's debt and if she is kept merely as a maid and given bare maintenance, then the son must pay the debts. 'यदि रूपयौवनसंपन्ना काममदोद्धता प्रधानाभिमता च स्त्री तस्य तदा स्त्रीहारी ऋणं दद्यात्। यतस्तदेव तस्य धनमित्युक्तमेव। अथवा सापि स्त्री कर्मकारित्वग्रासमात्रभोजना ततः पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोरिति न्यायात् पुत्र एव ऋणं दद्यात्'। असहाय. प्रोषित...भृगुः—नारद has a similar verse शिष्यान्तेवासिदासस्त्रीप्रेष्यकृत्यकरैश्च यत्। कुटुम्बहेतोरुत्क्षिप्तं दातव्यं तत्कुटुम्बिना। (ऋणादान 12). न...तथा—the words ऋते कुटुम्बार्थात् are to be understood with each clause. न...पुत्राभ्यां a woman was not bound to pay a debt contracted by her husband or son. 'अतश्च कुटुम्बार्थं येन केनापि कृतं तत् कुटुम्बिना देयम्।' मिता०. अनुमोदितं ratified (subsequently to contracting the debt). कृच्छ्रे in distress or serious difficulty. 'प्राणान्तिककृच्छ्रे' असहाय. शैलूष actor or dancer. यस्माद्वृ...श्रया because their livelihood depends upon them. 'यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रयेति हेतुव्यपदेशादन्येपि ये योषिदधीनजीवनास्तेपि योषित्कृतमृणं दद्युरिति गम्यते।' मिता०. Compare नारद (ऋणादान 18–19) 'न च भार्याकृतमृणं पत्युर्वापि कथं भवेत्। आपत्कृतादृते पुंसां कुटुम्बार्थो हि दुस्तरः॥ अन्यत्र रजकव्याधगोपशौण्डिकयोषिताम्। तेषां तत्प्रत्यया वृत्तिः कुटुम्बं च तदाश्रयम्॥'. For the wives of actors compare the महाभाष्य 'नटानां स्त्रियो रङ्गं गता यो यः पृच्छति कस्य यूयं कस्य यूयमिति तं तं तव तवेत्याहुः' (Kielhorn vol. III. p. 7.). प्रतिपन्नं...मर्हति—This states exceptions to the rule contained in the verse 'न योषित् पतिपुत्राभ्यां' (याज्ञ० II. 46) quoted above. प्रतिपन्नं—what has been agreed to (by her). The मिता० adds that this refers to a promise made by a wife to her husband when on the point of death or when he goes abroad that she would pay his debts. अपरार्क adds that she has to pay such debts even though they may not be

for the purposes of the family. पत्या...कृतम्—the wife has to pay such a debt on her husband's death without sons. स्वयं...मृणं—it is not necessary to say that a debt contracted by a woman herself must be paid by her. That is a self-evident proposition. The other two propositions also are evident. The मिता० explains that these words are put in specially for the purpose of dispelling a doubt that a woman need not pay or cannot pay a debt because of the verse 'भार्या पुत्रश्च दासश्च' (मनु. 8. 416) quoted above (text p. 154). "ननु प्रतिपन्नादित्रयं स्त्रिया देयमिति न वक्तव्यम्। संदेहाभावात्। उच्यते। 'भार्या पुत्रश्च...तस्य तद्धनम्' इति वचनान्निर्धनत्वेन प्रतिपन्नादिष्वदानाशङ्कायामिदमुच्यते प्रतिपन्नं स्त्रिया देयमित्यादि। न चानेन वचनेन स्त्र्यादीनां निर्धनत्वमभिधीयते पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरत्वात्।'. अपरार्क explains the necessity of the words स्वयंकृतं ऋणं differently 'स्वयंकृतमिति वचनं कुटुम्बानुपयोगि मातृकं ऋणं पुत्रेण देयमित्येतदर्थम्। अन्यथा हि वचनमनर्थकं स्यात्। ज्ञातमेवैतद्दत्तेपि वचनात्स्वयंकृतमृणं स्वयं देयमिति।'. The मिता० says that the words 'नान्य...र्हति' are put in to convey that a debt contracted by her husband for wine, or lust or gambling and such other purposes (mentioned in the verse सुराकामद्यूतकृतं) need not be paid by the wife even if she agreed to pay it or associated with the husband in contracting it. "नान्यत्स्त्री दातुमर्हतीत्येतत्तर्हि न वक्तव्यं विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधसिद्धेः। उच्यते। 'प्रतिपन्नं...मत्कृतम्' इत्येतयोरपवादार्थमुच्यते। अन्यत्सुराकामादिवचनोपात्तं प्रतिपन्नमपि पत्या सह कृतमपि न देयमिति।". भर्तु...स्त्रिया—This says that when a dying husband commands a wife to pay his debts, she should be made to pay them if she takes his estate, although she may not have consented (to pay them). The reading in the text धनं दद्यात्...स्त्रिया is not so good as that of the वीर०. धनं=भर्तृधनम्. The वि. र. (p. 60) remarks that this rule holds good in the case of a husband about to go on a journey. पुत्रिणी...एव तु—असहाय reads द्रव्यं for ऋणं and explains 'तस्या यत्स्त्रीधनं तत्सोऽन्य एव

भर्ता गृह्णीयान्न पुत्राः । या पुनर्निःस्वा स्त्री धनरहिता भर्तृधनसहितान्यं याति तद्धनमन्यो भर्ता न लभते तस्य पितृधनस्य पुत्रः स्वामीति ।'. Here the word द्रव्यं is once taken in the sense of स्त्रीधन and then in the sense of 'the husband's wealth' with पुत्र एव. The वीर० (p. 355) says that the son should pay the debts of his poor mother (although she forsakes him) "मातुर्दैर्ध्येऽपि (?) निर्धनायास्तस्या ऋणं पुत्रेण दातव्यमित्याह नारदः । 'पुत्रिणी तु...पुत्र एव तु ॥' इति । अन्यं भर्तारमिति शेषः ।". The वि. र. (p. 65) takes this verse as meaning that the son should pay her husband's debts if she is penniless 'यदि पुत्रं परित्यज्य समस्तपूर्वधनशून्या पुरुषान्तरमाश्रयेत् तत्पतिकृतमृणं पुत्र एव दद्यादित्यर्थः'. The स्मृतिच० (व्य. p. 174) takes अन्यं to refer not to another husband but to some relative (such as the maternal uncle). The मयूख thinks that this verse applies to a son who takes the estate (of the deceased husband, the woman herself being referred to as निःस्व in the verse). If the son inherits his father's wealth, he should also pay off his mother's debts, if she is poor, although she may have gone to another husband. पितृव्ये...रिक्थिनः—Compare याज्ञ० II. 45 'अविभक्तैः कुटुम्बार्थे यदृणं तु कृतं भवेत् । दद्युस्तद्रिक्थिनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि ॥'. ब्राह्मणस्य...बन्धुषु—Whatever is to be paid to a Brāhmaṇa (creditor) who is no more together with his progeny (*i. e.* neither he nor his children are alive) should be given to his kinsmen and in their absence to his *bandhus*. 'कुल्यान्यस्थीन्युच्यन्ते । तानि एकानि समानि येषां ते सकुल्याः पितृपितृव्यतत्सुतादयः । ...तदभावे बन्धुषु मातृभगिनीभागिनेयादिष्विति ।' असहाय; 'एतच्च ऋणप्रतिदानमुत्तमर्णाभावे तत्पुत्रादिषु कर्तव्यं तेषामभावे तत्सगोत्रेषु तेषामभावे तद्बन्धुषु मातुलादिष्वित्याह नारदः । ब्राह्मणस्य...बन्धुषु । इति । ब्राह्मणग्रहणमुत्तमर्णोपलक्षणार्थम् । अन्वयः पुत्रसंततिः दुहितृसंततिश्च ।' वीर० (p. 356); the स्मृतिच० (व्य. p. 177) explains similarly. If the creditor is not a ब्राह्मण but a क्षत्रिय, then instead of throwing the debt into water, the king should take it. *Vide* वि. चि. (p. 20) 'क्षत्रियादेस्तु राजैव गृह्णीयात् । ब्राह्मणधनवर्जं

हि राजगामीति दर्शितम् ।'. अग्नौ—we have to understand हुतं after this. पारलौकिकं—this is explained by the स्मृतिच० as 'आनृण्यापादनेन परलोकहितं जलादौ प्रक्षिप्तं धनं भवतीत्युत्तरार्धस्यार्थः'. The स्मृतिच० quotes from the संग्रहकार the following 'द्रव्यं यत्त्वधमर्णस्थं क्वचिद् ब्राह्मणगं भवेत् । सुतादिब्राह्मणान्तानां रिक्थभाजामसंभवे ॥ पलाशस्य पलाशेन जुहुयान्माध्यमेन तु । यत्कुसीदमिति[1] प्रास्येदथवाप्स्वेव तद्धनम् ॥'.

---

1 यत्कुसीदमप्रतीत्तं मयि येन यमस्य बलिना चरामि । इहैव सन्निखदये तदेतत्तदग्ने अनृणो भवामि ॥ तै. सं. 3. 3. 8 1.

१० निक्षेपः (deposit).

Page 190, line 6—page 195, line 4. The words न्यास, निक्षेप and उपनिधि are very similar in meaning, though they are to be differentiated. निक्षेप is a deposit entrusted to a man in his presence after counting before him the coins &c; while an उपनिधि is the deposit of articles enclosed in a sealed box (the articles not being counted in the presence of the depositee). A न्यास is a deposit not made in the presence of the depositee, but handed over to persons in his household for being given into his custody. These three words, especially न्यास and निक्षेप, are often used as synonyms. 'न्यासो नाम गृहस्वामिनेऽदर्शयित्वा तत्परोक्षमेव गृहजनहस्ते प्रक्षेपो गृहस्वामिने समर्पणीयमिति । समक्षं तु समर्पणं निक्षेपः ।' मिता० (on याज्ञ० II. 67); 'ग्राहकस्य समक्षं गणयित्वा स्थापितं निक्षेपः । गृहस्वामिनोऽसमक्षं गणितं वा तस्मिन्नागते एतद्दातव्यमिति उक्त्वान्यस्य तत्पुत्रादेर्हस्ते दत्तं न्यासः । मुद्राङ्कितं समक्ष(म ?)गणितं स्थापितमुपनिधिरिति ।' वीर० p. 361. असं...धीयते—what is deposited under seal without being counted, or without being shown. This verse is ascribed to नारद in the मिता०, परा. मा., वीर०, but it is not found in the printed नारदस्मृति. Compare याज्ञ० II. 65 'वासनस्थमनाख्याय हस्तेन्यस्य यदर्प्यते । द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् ॥'. व्यास says 'स्थानत्यागाद्राजभयाद्दायादानां च वञ्चनात् । स्वद्रव्यमर्प्यतेन्यस्य हस्ते निक्षेपमाहु तम् ॥' (quoted in the स्मृतिच०); 'राजचौरारातिभयाद् दायादानां च वञ्चनात् । स्थाप्यतेन्यगृहे द्रव्यं न्यासस्तत्परिकीर्तितम् ॥' बृहस्पति (quoted by अपरार्क on याज्ञ० II. 65). प्रत्यनन्तरः—the nearest relative of the depositor (such as his son). The स्मृतिच० explains 'स्थापकेतरस्य यस्य स्थापितद्रव्ये स्वाम्यमस्ति स इह प्रत्यनन्तर इत्युच्यते' (व्य. p. 181); the वीर० says that the कल्पतरु explained प्रत्यनन्तर as पुत्रादि (p. 367). कुल्लूक (on मनु०. 8. 185 निक्षेपोपनिधी नित्यं न देयौ प्रत्यनन्तरे) explains 'निक्षेप्तरि उपनिधातरि जीवति प्रत्यनन्तरे तदीयपुत्रादौ तदनन्तरे तद्धनाधिकारिणि'. यो...याचते he who

does not return a deposit or demands what he never deposited. चोरवच्छास्यौ—according to कुल्लूक this applies to a deposit of valuables like gold and pearls, while दाप्यौ... समम् refers to deposits of small value. भेदे...नाशयेत् if the depositary (or bailee) were to allow the deposit to perish after accepting it by making a distinction (in the care bestowed upon it and on his own property) or by his indifference. सोदयं together with interest. 'भेदेन स्वद्रव्यबहिर्भावेण उपेक्षया' वि. र. (p. 90); 'नाशे मूल्यद्वारेण दाप्यः। अदाने तु स्वरूपत एव।' स्मृतिच०. आजी...सोदयम्–'यः स्वेच्छया स्वाम्यननुज्ञया उपनिहितं द्रव्यमाजीवति उपभुङ्क्ते व्यवहरति वा प्रयोगादिना लाभार्थम्, असावुपभोगानुसारेण लाभानुसारेण च दण्ड्यः, तं चोपनिधिं सोदयमुपभोगे सवृद्धिकं व्यवहारे सलाभं धनिने दाप्यः' मिता०. If the depositary enjoys or uses the deposit, he was to be made to give interest; if he made profit out of it by using it in trade &c, he had to return the profit. The interest would be five per cent per month according to कात्यायन. This rule applies when the thing deposited perished by use. But if it were lost through indifference or ignorance a different rule was laid down by कात्यायन 'भक्षितं सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षितम्। किंचिन्न्यूनं प्रदाप्यः स्याद् द्रव्यमज्ञाननाशितम्॥ (quoted in the मिता०, which says 'किंचिन्न्यूनमिति चतुर्थांशहीनम्). दैवराजो०—the वीर० remarks 'दैवराजग्रहणमसमाधेयनिमित्तोपलक्षणार्थम्'. स्वयमे...बन्धुभिः—A depositary who of his own accord returns (the deposit) to the nearest (relative) of the deceased (depositor) should not be proceeded against (or harassed) by the king nor by the relatives of the depositor. The harassment would consist in saying that more was deposited with him. This should not be done without clear evidence. 'अन्यदपि त्वयि निक्षिप्तमस्तीति नाक्षेप्तव्यः' कुल्लूक. 'अनेन वचनेन वचोभङ्ग्या स्थापके मृते प्रत्यनन्तरे प्रत्यर्पणं ग्राहकेण कार्यमित्युक्तम्। स्वयमेव याचनमन्तरेणेत्यर्थः। याचनमन्तरेण दानं भयादिकालोपाये मन्तव्यमन्यथा दोषापत्तेः। प्रत्यनन्तरबहुत्वे तु नैकस्मिन् प्रत्यनन्तरे देयं किं तु सर्वप्रत्यनन्तरसंनिधाविति न निक्षेप्तृबन्धुभिरभियोक्तव्य इत्यनेन सूचयांबभूव।' वीर० (p. 368). अन्वाहितं bailment

(on याज्ञ० II. 238). वसानः wearing it himself. नेजकः washerman. पण is explained as 'कार्षिकस्ताम्रिकः पणः' (याज्ञ० I. 395). A पण is also called कार्षापण; it weighed a कर्ष *i. e.* a fourth part of a पल. अवक्रयः giving it out for hire (भाटक). आधान pledging. याचित lending for use (without hire). 'एतावत्कालमुपभोगार्थं वस्त्रं दीयते मह्यमेतावद्धनं देयमित्येवं भाटकेन यो ददाति । स्वसुहृद्भ्यो याचितं वा ददाति' मिता० (on याज्ञ० II. 238). अग्नौ...यसि gold remains unreduced (in weight) when heated in fire; in the case of silver, (the reduction) is two *palas* in a hundred (*palas*); in the case of tin and lead, eight (palas in a hundred), five in the case of copper and ten in the case of iron. क...विशेषमाह स एव the same author gives a special rule about increase of weight when yarn is given for being woven into cloth. शते...सौत्रिके in the case of woollen and cotton yarn the increase (of weight in the cloth woven) is ten palas in one hundred (palas). This is so when the yarn is coarse. On शते दशपला &c. the मिता० remarks 'एतच्चाप्रक्षालितवासोविषयम्'. कार्मिके...मतः a reduction of the thirtieth part is allowed in the case of cloth on which figures are drawn and of cloth embroidered with hair. 'कार्मिकं कर्मणा चित्रेण निर्मितम् । यत्र निष्पन्ने पट्टे चक्रस्वस्तिकादिकं चित्रं सूत्रैः क्रियते तत्कार्मिकमुच्यते । यत्र प्रावारादौ रोमाणि बध्यन्ते स रोमबद्धः ।' मिता०; 'यत्र तान्तवे कर्मवशाद् वस्त्रे स्त्रीपुरुषादीनि रूपाणि संपद्यन्ते तत्कार्मिकम् । यत्र रोमाणि बध्यन्ते तद्रोमबद्धम्' अपरार्क. कार्मिके...निर्माणे in working figures of the *svastika* &c. with fine silken thread on cloth already woven. नियता...भावमाह—If something was delivered to an artisan for being worked up into a finished article and a time was fixed (नियतावधिक) at the end of which the finished product was to be delivered, and the owner (of the raw material) made a demand before the time fixed had elapsed, the artisan would not be held liable even though he did not return on demand. Read याचितेदत्ते. यदि...दाप्यते if an artisan, after the owner (of raw materials) made them over to him for a particular

purpose or after fixing a time (when the finished article was to be delivered), were requested (to return the thing entrusted to him for being worked up) when the article was only half-finished (and the artisan refused), then he is not to be made to deliver the article or its price.

But if, after the article is finished and there is a demand made, the artisan does not deliver it and then the article is lost, the artisan will have to pay the price, even though the loss may be due to no fault of his. The general rule is 'यस्य दोषेण यत्किंचिद्विनश्येत ह्रियेत वा । तद्द्रव्यं सोदयं दाप्यो दैवराजकृताद्विना ॥' (कात्यायन quoted by अपरार्क on याज्ञ० II. 66). But the verse प्राप्तकाले...वहेत् contains an exception to it. It is to be noted that this verse is ascribed to कात्यायन by the स्मृतिच०, परा. मा., वीर० and referred by them to याचितक and not to शिल्पिन्यास and explained somewhat differently. They say that the rule enunciated by बृहस्पति (याच्यमानो न दद्याद्वा दाप्यं तत्सोदयं भवेत्) quoted above does not apply to याचितक in certain cases. When a person makes a loan of an article to a friend for a definite purpose (कार्य) or for a certain period (*e. g.* a year) and then demands it back before the purpose is completely fulfilled or the period fixed expires, the friend, if he refuses to deliver in such a case, is not liable to pay with interest (as बृह० declares); but after the purpose is fulfilled or the period elapses, the friend should return what he took as a loan and if he does not give even then and there is loss of the thing then the person taking the loan was to pay the price, even if the loss was due to inevitable accident. "एवं शिल्पिन्यासे विशेषमुक्त्वा याचितविषयेप्याह स एव । 'यदि तत्का...दाप्यते' ॥ तात्पर्यं तावदुच्यते । 'याच्यमाने न दद्याद्वा...भवेत्' इत्ययं धर्मोतिदेशाद्याचितके प्राप्तोनेन प्रतिषिध्यते । प्रतिषेधवचनस्यायमर्थः । यत्कार्यं दीर्घकालसाध्यं तत्कार्यमध्ये यदि याचितः यदि वा संवत्सरपर्यन्तं दीयतामित्येवं कालं परिनियम्य याचितः

तस्मिन्कार्यमध्ये परिनियतकालमध्ये वा प्रतियाच्यमानो याचितकं यो न ददाति असौ न सोदयं दाप्य इति । याचितकमात्रमेवास्मै कृते कार्ये परिनियतकालात्यये वा दद्यात् । यदि तदापि न ददाति तदा दैवादितो विनाशे हरणे वा जाते मूल्यं देयमित्याह स एव । 'प्राप्तकाले...वहेत् ।' इति ।" स्मृतिच० (व्य. p. 183); *vide* वीर० p. 371 for the same explanation (almost word for word). प्राप्तकाले...वहेत्—This is ascribed to कात्यायन by the स्मृतिच०, परा. मा. and वीर०. स निगृह्य...यः—'निगृह्य बलादुपवासादि कारयित्वा स्थापकेन दाप्यो दानोन्मुखं कृत्वा ग्राह्यम् । एवमपि यदि न ददाति तदा स राज्ञा दाप्यो दण्ड्यश्चेत्यर्थः ।' स्मृतिच० (व्य. p. 184).

---

११ अस्वामिविक्रयः (sale without ownership).

Page 195, line 5—page 200, line 7. याचिता... स्वाम्यभावे When the wealth of another is stolen or when what is borrowed (for use) or is entrusted for being delivered to another or is a deposit is sold behind the back of the owner. स्वाम्यभावे means स्वाम्यसंनिधाने. The word विक्रीयते suggests a mortgage and a gift also. These latter two when made without title are as invalid as a sale. अस्वामि...विनिवर्तयेत्—we must supply राजा (or judge) before विनिवर्तयेत्—a sale, gift or mortgage made without ownership must be rescinded (or cancelled). नील० remarks अस्वामि is an adverb and a separate word. अविद्यमानः स्वामी यस्मिन् कर्मणि यथा स्यादिति अस्वामि. वीर० takes अस्वामिविक्रयं as one word 'अस्वामिना कृतं विक्रयम्। अस्वामिकृतत्वं दानाध्योरपि तत्साहचर्यात्।' (p. 374). प्रकाशतः...क्रयात् a purchase made openly is blameless, but the purchaser is liable to the charge of theft if he buys clandestinely. अस्वाम्य...ग्भवेत् if a man buys from a slave who is not authorised (by the master to sell), or from a bad man, or in secret or for a very low price or at an improper time, he incurs the guilt of a thief. Most mss. and editions read दासाद्धसतश्च, which makes no sense. वीर० explains 'असतो जनात् चाण्डालादेरित्यर्थः। दासग्रहणं समानन्यायत्वादस्वतन्त्राणां बालादीनामुपलक्षणार्थम्।' (p. 375–376); 'असती जनात् असाधुत्वेन ज्ञातात्' वि. र. (p. 107). Compare विष्णुध. सू. 'अजानानः प्रकाशं यः परद्रव्यं क्रीणीयात्तत्र तस्यादोषः। स्वामी द्रव्यमाप्नुयात्। गुप्तप्रकाशं हीनमूल्यं च क्रीणीयात्तदा विक्रेता क्रेता च चौरवच्छास्यौ।' (V. 164–166). आगमेनो...विभाविते—This applies to a case where a man claims a thing as his own which another person has sold to a third man, but which he says he had lost. A person claiming a thing as his own and lost by him must prove that it was his by title (such as purchase, partition &c.) or by possession. But if he failed to prove this he

had to pay to the king a fine equal to a fifth part of the value of the thing. नाष्टिक means 'नष्टद्रव्यस्वामी'—a person claiming to be the owner of a thing lost by him. Some of the ways in which title arises are 'लब्धं दानक्रयप्राप्तं शौर्यं वैवाहिकं तथा। बान्धवादप्रजाज्जातं षड्विधस्तु धनागमः ॥' (quoted in the स्मृतिच०). वादी...विभावयेत् if the claimant (*i. e.* one who claims a thing to be his, which is sold by another to a third man) is not able to establish by means of witnesses that the thing sought (मार्गित) by him (is his). 'साक्षिग्रहणं प्रमाणान्तरोपलक्षणार्थमिति केचित्। यत्तूक्तं साक्षिग्रहणं अस्वामिविक्रयविवादे स्वत्वसाधनप्रमाणान्तरनिवृत्त्यर्थमिति मदनरत्ने तदयुक्तम्।' वीर० p. 377. दाप्यः स्याद्द्विगुणं दण्डं—Here a heavy penalty is laid down, while in the words पञ्चबन्धो दमस्तस्य we have a light fine. On this conflict of texts about fine वीर० says 'अत्र दण्डविप्रतिपत्तिरपराधाल्पत्वमहत्त्वानुसारेण व्यवस्थापनीया।' (p. 378). मूले...विधीयते—when the original (person from whom the purchaser bought) is produced (or brought forward), the purchaser (of a thing claimed by a man as his own) should not be proceeded against; but it is ordained that there should be a litigation between the original (seller) and the man claiming the thing as his own (and lost by him). मूले समाहृते &c—This is referred to बृहस्पति by the मिता०, but to व्यास by अपरार्क, स्मृतिच०, परा. मा., वीर०. 'मूलमत्र यस्मात्क्रीतमसावुच्यते।...समाहृते अस्मान्मया क्रीतमिति निर्दिष्टे।' वीर० (p. 379). विक्रेता...धनम् where the seller pointed out (by the buyer) is defeated in the law-suit, he should give to the buyer and the king the price (of the thing sold) and a fine respectively and the thing (in dispute) to its owner. Compare 'विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम्। क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी ॥' याज्ञ० II. 170. मूला...संख्यया—time should be allowed (to the buyer) for producing the original (seller) having regard to the distance. If the original seller cannot be produced (because it is not known where he is gone) the purchaser should establish his purchase (as actually

made). The स्मृतिच० reads 'देयो योजनसंख्यया' and वीर० does the same and remarks 'तत्र देयोध्वसंख्ययेति मदनरत्ने पाठः' (p. 179). नील० seems to have followed the मदनरत्न. 'तदा क्रेता आत्मदोषपरिहारार्थं स्वबन्धुभिः साक्षिभूतैः क्रयं साधयेत्' अपरार्क (on याज्ञ० II. 371); 'अविज्ञातदेशतया मूलमाहर्तुं न शक्नोति तदा क्रयं शोधयित्वैव शुद्धो भवति।' मिता०. अभियोक्ता...स्वकम्—the claimant (*i. e.* one who claims a thing as his and as lost by him, though sold by another to a third person) should first establish by means of his kinsmen (as witnesses) that the thing (in dispute) is his. 'अभियोक्ता नाष्टिकः नष्टधनस्यैवात्राभियोक्तृत्वात्। सोन्यहस्ते दृष्टधनं स्वज्ञातिभिः साक्षिभूतैः स्वकं स्वकीयं यथा भवति तथा तावत्साधयेदित्यर्थः।' स्मृतिच० (व्य. p. 214). क्रेत्रा...लभते though the buyer may establish that he purchased the thing, the thing in dispute belongs to the claimant (who claims it as his, though it was lost). The only benefit derived by the purchaser who proves his purchase is that he escapes punishment and gets back the money paid by him to the seller as the price. अथ... धनम् if the original seller cannot be produced, (the purchaser) is let off by the king without a fine and the person claiming the thing (as his lost chattel) gets it when it is established to have been purchased openly. We must take प्रकाश...शोधितं with धनम्. The printed editions of मनु read °शोधितः, which is better. °शोधितः would refer to the purchaser. नील० seems to have read मूलमनाहार्ये. This will mean 'on not producing the original seller the purchaser will be let off &c.' गोविन्दराज takes मूल in the sense of 'price' (मूल्य). 'अनाहार्यः अनानीयः (नेयः?)। प्रकाशक्रयशोधितं नाष्टिको लभते क्रेता त्वदण्ड्यो भूत्वा राज्ञोपराधान्मुच्यते इत्यर्थः।' वीर० (p. 380). कुल्लूक quoting two verses from बृहस्पति (वणिग्वीथी &c. that occur below) says that in such a case the real owner should pay half the price to the buyer and then take his chattel. यथा...दाप्यः (the purchaser) should be made to deliver to the real owner the chattel in accordance with the (owner's) plaint. वणिग्वीथी...वहारतः—

When a purchase has been made before a row of traders to the knowledge of the king's officers, but the purchase is from one whose habitation is not known, or where the vendor is dead, the real owner (of the thing thus sold away and purchased without title) will recover his own chattel after paying half the price (to the purchaser); in such a case both (the real owner and the purchaser) lose a half on account of the popular usage (on such a point). Each is guilty to some extent; the purchaser bought from a man whose habitation was not known; the real owner was careless enough to lose his property. The reason is furnished by the verse 'अविज्ञातक्रयो दोषस्तथा चापरिपालनम्। एतद् द्वयं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं बुधैः ॥' (quoted by अपरार्क, the स्मृतिच०, वीर०). वणिग्वीथी &c.—These verses are ascribed to बृहस्पति by कुल्लूक, वि. र., अपरार्क and to कात्यायन by the स्मृतिच०, परा. मा., वीर०. 'वणिग्वीथीपरिगतं वणिग्वीथ्यां प्राप्तम्। अनेन रहःक्रयो नास्तीति दर्शितम्। विज्ञातं राजपुरुषैरित्यनेनाप्रकाशक्रयो नास्तीति दर्शितम्। अविज्ञाताश्रयात् अविज्ञातस्थानकात्। यद्रहःक्रयादिरहितं सदविज्ञाताश्रयात् क्रीतं मृतविक्रेतृकं वा' वीर० (p. 380). मूलं=विक्रेता. उद्दिष्टमेव &c—The वीर० remarks 'अस्वामिविक्रेतुरिव अस्वाम्यदत्तं स्वाम्यनुमतिमन्तरेणोपभुञ्जानस्य दण्ड्यतामाह नारदः'. शौल्किकैः...नृपः The owner of a thing, that was lost or stolen and was brought to the king by the toll-gate officers or by guards (of a city &c), shall recover it (from the king) within one year; after that the king shall take it. Compare गौ. ध. सू. 'प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रब्रूयुः। विख्याप्य संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यम्। ऊर्ध्वमधिगन्तुश्चतुर्थं राज्ञः शेषः।' (X. 36-38). The king had to proclaim that he had received a lost chattel. प्रणष्टः स्वामी यस्य—the owner of which is not forthcoming or has disappeared. तच्छ्रोत्रिय...विषयम्—The मिता० says 'तच्छ्रुतवृत्तसंपन्नब्राह्मणविषयम्'. (on याज्ञ० II. 173). आददीताथ षड्भागं &c—Various explanations are given by the commentators of Manu as to the grounds on which a sixth, tenth or twelfth share was to be taken by the king. According to कुल्लूक it depended on the worth of

the owner 'धनस्वामिनो निर्गुणसगुणत्वापेक्षश्चायं षड्भागादिग्रहणविकल्पः'. The मिताक्षरा (on याज्ञ० II. 33) following मेधातिथि places it on the ground of length of time. 'तत्र वर्षत्रयपर्यन्तमवश्यं रक्षणीयम् । तत्र यदि संवत्सरादर्वाक् स्वाम्यागच्छेत्तदा कृत्स्नमेव दद्यात् । यदा पुनः संवत्सरादूर्ध्वमागच्छति तदा किंचिद्भागं रक्षणमूल्यं गृहीत्वावशेषं स्वामिने दद्यात् । यथाह । आददीताथ...स्मरन् । इति । तत्र प्रथमे वर्षे कृत्स्नमेव दद्यात् । द्वितीये द्वादशं भागं तृतीये दशमं चतुर्थादिषु षष्ठं भागं गृहीत्वा शेषं दद्यात् । राजभागस्य चतुर्थौंशोधिगन्त्रे दातव्यः । स्वाम्यनागमने तु कृत्स्नस्य धनस्य चतुर्थमंशमधिगन्त्रे दत्त्वा शेषं राजा गृह्णीयात् ।...हरेत परतो नृप इति एतदपि स्वामिन्यनागते त्र्यब्दादूर्ध्वं व्ययीकरणाभ्यनुज्ञा । ततः परमागते तु स्वामिनि व्ययीभूतेपि द्रव्ये राजा स्वांशमवतार्य तत्समं दद्यात् । एतच्च हिरण्यादिविषयम् ।' मिता०. इदं....ज्ञाने these rules hold good only when the owner of the thing (found and kept in the king's custody) is not known. अवधारणं certain knowledge. भागं a share (for his trouble in guarding it). परः स्वामी येषां ते परस्वामिकाः; नष्टलब्धाः (आदौ नष्टाः पश्चात् लब्धाः) पशवः तेषाम्. भृतिः remuneration or wages. पणाने... मानुषे the owner of stray one-hoofed animals (like horses) should pay four *paṇas* and five for human beings (as remuneration for one day's custody by the king). पादं...के only a fourth (paṇa) for each goat or sheep. This verse contains, according to the मिता०, an exception to the rule of मनु stated in आददीताथ षड्भागं &c. अपरार्क says that this verse states what the finder of stray animals is to get as reward. The स्मृतिच० refers to both these views 'तदेकशफादौ विशेषशास्त्रं मनूक्तषड्भागाद्यादानविधेर्बाधकमिति कैश्चिद् व्याख्यातृभिरुक्तम् । अन्यैस्त्वेकशफादौ अधिगन्त्रे देयं निरूपयितुमेतदित्युक्तम् ।' (व्य. p. 133). भक्षितं तु देयमेव—the owner must pay to the keeper of stray cattle the price of what they ate up (in addition to the above amounts for custody). निधिः treasure (buried in the earth). If a king himself found treasure, he was to retain half for himself and distribute the rest among ब्राह्मणs; if a learned ब्राह्मण found treasure (to which no one else could establish a claim), the ब्राह्मण was to take the whole; if any one else (other than the king or a learned ब्राह्मण) found

buried treasure, the king was to give a sixth part to the finder and should take the rest; if the finder of treasure-trove did not inform the king, he was to be made to pay the whole treasure to the king and also a fine (according to his ability). Compare the Indian Treasure Trove Act (VI of 1878) sections 4, 10, 11, 12, 20 (as to penalties) with these rules. For विद्रा...येतः, compare मनु (8. 37) 'विद्वांस्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिम्। अशेषतोप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥'. अनिवेदितं विज्ञातं येन—the finder (of treasure) who does not communicate his knowledge (to the king). The reading of the printed editions अनिवेदितविज्ञातः means 'अनिवेदितश्चासौ विज्ञातश्च'-who did not inform the king (अनिवेदितवान्), and was found out by the king. The words 'राजा षष्ठांशमाहरेत्' are explained by अपरार्क as 'षष्ठमंशं राजा जनपदपालक आहरेत् अधिगच्छेत्', while the मिता॰ explains 'राजा षष्ठांशमधिगन्त्रे दत्त्वा शेषं निधिं स्वयमेवाहरेत् ।'. The explanation of अपरार्क appears natural; but the मिता॰ is supported by वसिष्ठ and गौतम. 'अप्रज्ञायमानं वित्तं योधिगच्छेद्राजा तद्धरेदधिगन्त्रे षष्ठमंशं प्रदाय' व. ध. सू. III. 13; 'निध्यधिगमो राजधनम् । न ब्राह्मणस्याभिरूपस्य । अब्राह्मणोप्याख्याता षष्ठं लभेतेत्येके' गौ. ध. सू. X. 43-45. यदा...भावयति but when a person establishes that a treasure (found by another or by himself) is his by means of some signs or by proof (मान). मान may also mean 'weight'. ममा...मानवः when a man declares truthfully (*i. e.* by his oath and other means of proof) 'this treasure is mine'. The natural interpretation is that the king should take the sixth or twelfth (according to the caste of the claimant, time and place &c). This is the explanation given by the मिता॰. मेधातिथि explains 'तत्र प्रथमे वर्षे द्वादशो भागो द्वितीये दशमस्तृतीये षष्ठ इति । अथवा रक्षाक्लेशक्षयापेक्षो भागविकल्पः'. कुल्लूक says that the sixth or twelfth part depends upon the virtues (of the claimant). So says the वि. र. also. नील॰ takes the 6th part to refer to the king and the twelfth to the finder. दातव्यं...धनम् property stolen by thieves must be restored to men of all castes by the king

(if he recovers it). Compare याज्ञ० II. 36 'देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु । अददद्धि समाप्नोति किल्बिषं यस्य तस्य तत् ॥' on which the मिता० comments 'यदि चौरहस्तादादाय स्वयमुपभुङ्क्ते तदा चौरस्य किल्बिषमाप्नोति । अथ चौरहृतमुपेक्षते तदा जानपदस्य किल्बिषम् । अथ चौरहृताहरणाय यतमानोपि न शक्नुयादाहर्तुं तदा तावद्धनं स्वकोशाद् दद्यात् ।'. Compare 'चौरहृतमपजित्य यथास्थानं गमयेत् । कोशाद्वा दद्यात् ।' गौ. ध. सू. X. 46–47; 'चौरहृतं धनमवाप्य सर्वमेव सर्ववर्णेभ्यो दद्यात् । अनवाप्य च स्वकोशादेव दद्यात् ।' विष्णुध. सू. III. 66–67. प्रत्याहर्तुमशक्तस्तु &c.—This verse is ascribed to कृष्णद्वैपायन by the मिता० and to व्यास by अपरार्क, स्मृतिच०.

---

१२ संभूयसमुत्थानम् (partnership concerns)

Page 200, line 8—page 202, line 4. वणि...कुर्वते where merchants and others carry on an undertaking jointly. संभूय *ind. past part.*—coming together, joining together (either funds or labour). समुत्थानं undertaking. बहूनां...भवेत् If one out of many (partners), being approved by all (or authorised by all), gives property (*i. e.* enters into sales and other transactions with the world) or causes a document to be executed, it will be regarded as done by all. Compare with this rule the Indian Contract Act, section 251. 'करणं लेख्यादि' वि. र. परीक्षकाः...युताः—this verse states the way in which the partners should act if there is a difference of view among them. 'In case of doubt and in case of (the discovery of) fraud they are declared to be the judges and witnesses among themselves, provided there does not exist an enmity among them. If there is enmity among them, then the verse यः...विधिः lays down the procedure. When any one of them (partners) is found out to have practised fraud in sales or purchases (for the partnerhip), he must be cleared of guilt by oaths (ordeals and other means of proof). 'विशोध्यः सभ्यैरिति शेषः । सर्ववादेपि वञ्चनेतरविवादेपीत्यर्थः' स्मृतिच० (व्य. p. 185); 'शपथैरिति प्रमाणोपलक्षणम्' वि. चि. (p. 30). जिह्मं...कारयेत् they should expel a fraudulent partner without giving him any profit; one (partner) who is unable (personally to look after the partnership business) may cause (the work) to be done by another (by his agent or representative). 'जिह्मं वञ्चकं निलाभं मूलमात्रं दत्त्वा बहिः कुर्युः' वि. र. p. 115. प्रतिषिद्ध...भाक् if a loss be caused (to the partnership) because one did what was forbidden or did something without being asked to do so (or without being approved)

or through one's negligence (प्रमादः carelessness), he should make good the loss; that partner who saves (partnership property) from destruction is entitled to (an additional) tenth part (as his reward). 'चौरराजादिजनिताद् व्यसनात्पण्यं पालयति स तस्माद्रक्षितात् पण्याद्दशममंशं लभते ।' मिता०. Compare कात्यायन 'चोरतः सलिलादग्नेर्द्रव्यं यस्तु समाहरेत् । तस्यांशो दशमो देयः सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥' (quoted in the स्मृतिच. व्य. p. 186). शिष्य...त्तरम् If there are artisans (employed in a work) such as mere learners, advanced students, experts and those who are masters in their craft, then these four classes take respectively one after another, one, two, three and four shares (of the total payment or profit). 'अत्र शिक्षकाभिज्ञकुशलाचार्याश्चत्वारो यथोत्तरं घटनाज्ञानोत्कर्षेण भिद्यन्ते' वि. र. p. 125. This is somewhat similar to the distribution among the sixteen priests of one hundred cows prescribed as the दक्षिणा in the ज्योतिष्टोम. The question arises whether these cows are to be distributed equally among the four principal priests (होता, अध्वर्युः, उद्गाता and ब्रह्मा) and their twelve assistants or in any other manner. The पूर्वपक्ष is that there should be equal distribution ('समं स्यादश्रुतित्वात्' पू. मी. सू. X. 3. 53) or that whoever does more work should get more ('अपि वा कर्मवैषम्यात्' पू. मी. सू. X. 3. 54). The orthodox conclusion is (पू. मी. सू. X. 3. 55) that, in accordance with a passage occurring in the द्वादशाह section, the distribution is unequal and is in conformity with the words अर्धिनः, तृतीयिनः and पादिनः used in that passage. That is, the four principal priests get forty-eight cows in all, then the first batch of their assistants (मैत्रावरुण, प्रतिप्रस्थातृ, ब्राह्मणाच्छंसिन्, प्रस्तोतृ) gets twenty-four, the second batch (अच्छावाक, नेष्टृ, आग्नीध्र and प्रतिहर्तृ) gets a third of what the principal priests get, viz. sixteen cows, and the third batch (ग्रावस्तुत्, उन्नेतृ, पोतृ, सुब्रह्मण्य) get a fourth *i. e.* twelve cows. *Vide* मनु. 8. 210 'सर्वेषामर्धिनो मुख्यास्तदर्धेनार्धिनोऽपरे । तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ॥' and मिता० on याज्ञ. II. 265 for the application of this dis-

cussion. धार्मिकोपस्कराणि—Utensils required for religious worship. The reading चार्मिकोपस्कराणि (articles of leather) is bad, when placed in juxtaposition to देवगृह. नर्तकानामेष एव धर्मः—The same rule applies to dancers *i. e.* the chief dancer gets two shares (as the chief builder gets two shares). तालज्ञः one who beats the time (while others sing). The reading अध्यर्धं (a share and a half) is better, being supported by most of the principal *nibandhas*. परा. मा. reads 'लभते ह्यर्धम्.' गायनाः—singers. तेषां चेत्... यथांशतः—नील० introduces this verse rather abruptly. The verses preceding this are 'परराष्ट्राद्धनं यत्स्याच्चोरैः स्वाम्याज्ञया हृतम् । राज्ञो दशांशमुत्सृज्य विभजेरन् यथाविधि ॥ चोराणां मुख्यभूतस्तु चतुरोंशांस्ततो हरेत् । शूरोंशांस्त्रीन् समर्थो द्वौ शेषास्त्वेकैकमेव च ॥' (quoted in the स्मृतिच०, वि. र., परा. मा., and वीर०). If certain adventurous spirits pillage the territory of an enemy at the bidding of their king and some of them are caught in the venture and are released after paying a ransom, then the verse 'तेषां चेत्' declares that the members of the pillaging party have to contribute to the ransom in proportion to the share of the booty they were in the habit of taking. 'प्रसृतानां चोरयितुमितस्ततो गतानां यः कश्चिद् ग्रहणमवरोधनं प्राप्तः सन् धनं दत्त्वात्मानं मोक्षयति तद्धनं सर्वैरेव विभज्य शोधनीयमित्यर्थः' वि. र. (p. 126). अनिय...कर्तॄणाम् who enter upon an undertaking without fixing the share of each. एष निर्णयः—the rule propounded by कात्यायन, *viz.* the chief one gets four shares and so on, is the one applicable when there is no agreement made as to shares.

---

१३ दत्ताप्रदानिकम् (resumption of gift).

Page 202, line 5—page 206, line 6. असम्यक् in an improper or prohibited manner. This is to be connected with दत्त्वा. अथ...दत्तमेव च—What may be given and what may not be given, valid gifts and invalid gifts. On these four नारद says 'तत्रेहाष्टावदेयानि देयमेकविधं स्मृतम् । दत्तं सप्तविधं ज्ञेयमदत्तं षोडशात्मकम् ॥' (दत्ताप्रदानिकप्रकरण *v.* 3). The words अन्वाहितं...श्रुतम् contain the eight kinds of objects that cannot be given away (पुत्रदाराः being taken as one). अन्वाहित, याचित, आधि and निक्षेप have been already explained. साधारणं jointly owned (with other members). सर्वस्वं...सति one's whole property, when one has offspring. नील० omits a half line 'आपत्स्वपि च कष्टासु वर्तमानेन देहिना' after 'चान्वये सति'. अत्र...मात्रम्—It will be noticed that there is no ownership in a man as regards a thing that is अन्वाहित, याचित, a pledge or a deposit. So also नील० has established above in the section on ownership that there is no ownership over sons and wives. What one does not own cannot be given away. Hence the prohibition contained in the word अदेयानि with reference to the first six things (अन्वाहितं to पुत्रदाराः) is not really a निषेध properly so called but merely an अनुवाद. A prohibition is made about something that might, in the absence of the prohibition, follow as a matter of course. 'प्राप्तिसापेक्षत्वात् प्रतिषेधस्य' मीमांसान्यायप्रकाश. In the present text, there being no ownership in the six things and it being well known that a gift can be made of that alone which is one's own, it is not necessary to say that these six should not be given. Therefore this is not a proper निषेध. These words only repeat what is already well known. That is they are mere अनुवाद (a variety of अर्थवाद). 'विरोधे गुणवादः

स्यादनुवादोवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः ॥'. A proper example of निषेध is 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः'. Here it is possible that a man may set about to kill a ब्राह्मण when his passions are 'roused (*i. e.* there is प्राप्ति of ब्राह्मणहनन). This is forbidden by the words ब्राह्मणो न हन्तव्यः. Therefore this is a proper निषेध. Another example of निषेध is न कलञ्जं भक्षयेत्. नान्तरिक्षे न दिवीतिवत्—About अग्निचयन the rule laid down is that fire should be kindled on gold and not on bare ground. There is a further passage which runs 'न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवि'. This is तै. सं. V. 2. 7. 1, where the reading is न पृथिव्यां नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेतव्यः. It is not possible to kindle fire in the air or in the sky. Therefore this निषेध (in नान्तरिक्षे न दिवि) does not forbid what might possibly be done. Therefore it is not a proper निषेध. Then it may be asked:—what do these words convey? The reply is that these words contain a mere अर्थवाद. They extol the *vidhi* about the placing of gold as a seat in अग्निचयन by censuring the placing of fire on bare ground &c. Compare the भाष्य of शबर on 'अन्त्ययोर्यथोक्तम्' (पू. मी. सू. I. 2. 18). " 'अभागिप्रतिषेधात्' (पू. मी. सू. I. 2. 5) इत्यादावुदाहृतं 'न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवि' इति, 'हिरण्यं निधाय चेतव्यम्' इत्याकाङ्क्षितत्वात् अस्य विधेः शेषः । पृथिव्यादीनां निन्दा हिरण्यस्तुत्यर्था । असति प्रसङ्गे प्रतिषेधो नित्यानुवादः ।". The तन्त्रवार्तिक says "यथैव वाङ्मनसयोर्निन्दा हिरण्यस्तुत्यर्था तथा शुद्धपृथिवीनिषेधः 'प्रकृतावर्थवादः स्यात्' (पू. मी. सू. X. 8. 7) इत्येवं हिरण्यनिधानस्तुत्यर्थो न प्रतिषेधमात्रफलः । नान्तरिक्षे न दिवीति औचित्येन पृथिवीसमर्थनायैव । यथान्तरिक्षे दिवि वा चयनं न प्रसिद्धं तथा हिरण्यरहितायां पृथिव्यामिति स्तवनम् ।'. The मीमांसान्यायप्रकाश says 'अत एव नान्तरिक्षे न दिवीत्यस्य न प्रतिषेधकत्वम् । अन्तरिक्षे चयनाप्राप्तेः ।'.

एतेन...व्याख्यातः—The words of याज्ञ० according to the मिता० and अपरार्क are स्वं कुटु...दत्ते—a man may make a gift of what belongs to him except wife and son in such a way as not to cause detriment to his family. पर्युदास means 'a proviso or an exception'. In passages where

the negative न (नञ्) occurs, the question often arises as to the exact import of न. In some cases न has the sense of प्रतिषेध. In the Vedic sentence नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति (which is opposed to another Vedic sentence अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति), न must be taken in the sense of प्रतिषेध and therefore there is an *option* (विकल्प) as to the taking of the *Shoḍas'i* cup in the *Atirātra* sacrifice. But a विकल्प should not be resorted to as long as it is possible to explain the sentences in a different manner, as it is liable to eight faults. Therefore in many passages containing न, the attempt is to show that they simply extol something other than what is negatived by them (*i. e.* those passages are mere अर्थवादs). An example is offered by नान्तरिक्षे न दिवि. In other cases न has the sense of पर्युदास. There is a Vedic passage नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्. The question is whether it forbids the looking at the rising sun. The passage is preceded by the words 'तस्य व्रतम्'. A व्रत is something positive to be done by a man (in this case by the स्नातक). Therefore in the words 'नेक्षेतो...त्यम्' it must be supposed that the स्नातक is called upon to do something positive. Therefore the meaning here apprehended on account of the opening words तस्य व्रतम् is that he should resolve in his mind that he would not see the rising sun *i. e.* here there is no prohibition of seeing the sun, but there is a positive injunction about a resolve (उद्यन्तमादित्यं नेक्षिष्ये इति संकल्पः अनुष्ठेयत्वेन विधीयते). We have a Vedic sentence यजतिषु येयजामहं करोति and then another नानुयाजेषु येयजामहं करोति. The question is whether this is a विकल्प or पर्युदास. A case for विकल्प has to be avoided as far as possible, as then the two Vedic passages render each other nugatory. Therefore the न in नानु... करोति is not to be connected with करोति, but with the noun अनुयाजेषु and the meaning of the two sentences is अनुयाजवर्जितेषु यजतिषु येयजामहं करोति. See the भाष्य of शबर on 'अपि तु

वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यात्' (पू. मी. सू. X. 8. 4) 'नैवमभिसंबन्धः-अनुयाजेषु येयजामहो न कर्तव्य इति, कथं तर्हि, नानुयाजेष्विति नशब्दोनुयाजशब्देन संबध्यते न करोतिना। किमतो यद्येवम्। नानुयाजेष्वित्येतावदपरिपूर्णं वाक्यं तत्साकाङ्क्षं पूर्ववाक्यैकदेशेन संभन्त्स्यते, यदेतद् येयजामहं करोतीत्युक्तं तत् न अनुयाजेषु, यावदुक्तं स्यात्, अनुयाजवर्जितेषु यजतिषु येयजामहं करोतीति । तस्माद् विधिरेव पर्युदस्तानुयाजकः, नास्ति प्रतिषेध इति न विकल्पो भविष्यति।'. For passages containing न as being अर्थवादs *vide* पू. मी. सू. X. 8. 7; for विकल्प *vide* पू. मी. सू. X. 8. 6 and for पर्युदास *vide* पू. मी. सू. X. 8. 1–4 and 12–15. In याज्ञवल्क्य's verse the words दारसुतादृते constitute an exception to the rule contained in the words स्वं देयम्. The rule is स्वं देयं, from which sons and wives are excepted. Just as in the verses 'अन्वाहितं...श्रुतम्', there are several things declared to be अदेय, though there is no ownership over them, so याज्ञवल्क्य excludes sons and wives from देय things, though they (sons and wives) are not of the same nature as other things (expressed by स्वं, over which there *is* ownership). This is the idea conveyed by the words एतेन...व्याख्यातः. It is probable that नील० purposely read स्वकुटुम्बाविरोधेन for स्वं कुटुम्बाविरोधेन; for, the latter reading would suggest that there was ownership in sons and wives inasmuch as they were excepted from स्वं so far as a gift was concerned. The मिता० holds a view opposed to that of the मयूख. It says that पुत्र and दार are spoken of in the same breath with deposits and pledges merely for the purpose of laying down that they are not proper subjects of gift and that it is not intended to convey that there is no ownership in sons and wives (as there is none in deposits and pledges, mentioned along with them). 'एतददेयत्वमात्राभिप्रायेण न पुनः स्वत्वाभावाभिप्रायेण । पुत्रदारसर्वस्वप्रतिश्रुतेषु स्वत्वस्य सद्भावात्। मिता०'.

एतद्दाने...श्चित्तमपि—When a man professes to make a gift of these (eight things mentioned), not only is there

no valid transaction effected but the man is liable to a प्रायश्चित्त (for doing what is forbidden by the S'āstras). इत्याह एतानि प्रकृत्य दक्षः—The words of दक्ष are 'सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तद्धनम्। अन्वाहितं च निक्षेपः सर्वस्वं चान्वये सति ॥ आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः। यो ददाति &c' (quoted by हेमाद्रि in चतुर्वर्ग॰ vol. I. p. 50, स्मृतिचन्द्रिका व्य. p. 190 and by the वीर॰ p. 393). In the दक्षस्मृति (Ānandās'rama edition 3. 20) these verses occur with variations *viz.* सुहृद्धनं for तद्धनं, भयार्दितं for अन्वाहितं, सर्वदा for पण्डितैः. अदेयं...साहसम्—This verse is ascribed to मनु by the परा. मा. and the वीर॰ (p. 393) but is not found in the printed editions. For उत्तमसाहस see याज्ञ॰ I. 366 and मनु 8. 138. कुटुम्ब...रिच्यते whatever remains after (providing for) the food and clothing of the family may be given. But बृहस्पति himself says that there were exceptions to this. 'सप्तारामगृहक्षेत्राद्यद्यत्क्षेत्रं प्रचीयते। पित्र्यं वाथ स्वयं प्राप्तं तद्दातव्यं विवक्षितम् ॥' (quoted in the स्मृतिच॰, which explains 'सप्तभ्य आरामादिभ्यो यत्प्रचीयते अधिकं स्यात् तद्दातव्यमिति स्मृतिशास्त्रे विवक्षितमित्यर्थः'). अपरार्क (p. 780) quotes this verse. प्रतिश्रुत्या...दद्यात्—on this हरदत्त says 'दास्यामीति प्रतिश्रुत्यापि अधर्मसंयुक्तविषये न दद्यात्। यदि तेन द्रव्येणाधर्मसंयुक्तं वेश्यागमनाद्यसौ करिष्यतीति विजानीयात्। अधर्मसंयुक्त इति वचनादन्यत्र प्रतिश्रुतमददत् प्रत्यवेयादिति दर्शयति'. वृत्ति means 'means of livelihood'. ये जाता...विक्रयः—this verse is quoted by the मिता॰ (on याज्ञ॰ II. 114) after 'स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम्। असंभूय सुतान्सर्वान्न दानं न च विक्रयः' ॥. Therefore the words ये जाता...विक्रयः mean that there should be no sale or gift of such property as will be the means of livelihood for sons already living and yet unborn. It is not necessary to take *vṛitti* in the modern sense 'the office of a village priest' as Mandlik seems to do. दत्त—valid gift. 'यत्पुनः प्रकृतिस्थेन दत्तमव्यावर्तनीयं तद्दत्तमुच्यते' मिता॰ (on याज्ञ॰ II. 175). Those gifts are called दत्त that cannot be resumed, being made by a man in full possession of all his faculties. पण्य...शौर्य—the price paid for goods, wages, (what is paid) for pleasure (derived from dancers, bards &c), a gift

through affection, a gift from gratitude, money (paid to a bride's kinsmen) and gifts for charitable or spiritual purposes. 'तुष्ट्या बन्दिचारणादिभ्यो दत्तम् । स्नेहाद् दुहितृपुत्रादिभ्यो दत्तम् ।... स्त्रीशुल्कं परिणयनार्थं कन्याज्ञातिभ्यो यद् दत्तम् । यच्च अनुग्रहार्थमदृष्टार्थं दत्तम् ।' मिता०. If we read स्त्रीभक्ति, that would mean 'for the devotion shown by the wife' or possibly 'for sexual intercourse'. About प्रत्युपकारतः, कात्यायन says 'भयत्राणाय रक्षार्थं तथा कार्यप्रसाधनात् । अनेन विधिना लब्धं विद्यात्प्रत्युपकारतः ॥' (quoted in the स्मृतिच. व्य. p. 193 and अपरार्क p. 781). अपरार्क explains अनुग्रहार्थं as 'दीनानाथादिभ्यः दत्तम्'. Compare the eight kinds of valid gifts mentioned by बृहस्पति 'भृत्या तुष्ट्या पण्यमूल्यं स्त्रीशुल्कमुपकारिणे । श्रद्धानुग्रहणं प्रीत्या दत्तमष्टविधं विदुः ॥' (quoted in the स्मृतिच०). Supply दत्तं after ०न्वितैः and ०योगतः. We must take शोकवेग as one word or वेग may be connected with भय, क्रोध, शोक. If we read ०क्रोधद्वेष &c, then क्रोधद्वेष must be regarded as one. भय... न्वितैः (gifts made) by a man under the influence of fear, or through anger, sorrow or disease. 'दुष्टेन साधुरटव्यां प्राप्तोभिहितः द्रम्माणां शतं ददासि ततो जीवसि अन्यथा म्रियसे । सोपि भयाद्ददति दास्यामीति । एतद्भयप्रतिश्रुतमदत्तमिति विज्ञेयम्' असहाय. 'क्रोधेन पुत्रादिभ्यो वैरनिर्यातनायान्यस्मै दत्तम्' मिता०. नील० connects रुक् with भय, क्रोध and शोक and takes it to mean 'pressure or trouble'. उत्कोच bribe (offered to officers). परीहासः jest. व्यत्यास is explained as 'exchange' in the मिता० and the वीर०. 'एकोपि स्वं द्रव्यमन्यस्मै ददाति अन्योपि तस्मै ददातीति दानव्यत्यासः' मिता०. The वि. र. (p. 135) explains it as 'अन्यस्मै दातव्यस्यान्यस्मै दानं, अन्यस्मिन्दातव्ये अन्यस्य वा यद्दानम्' *i. e.* giving a gift to A when it was to be made to B or giving x to A when y was intended to be given. This seems to be the correct meaning. नील० follows this explanation. वि. चि. simply says 'व्यत्यासो भ्रमः'. The स्मृतिच० takes व्यत्यासच्छलयोगतः as one word 'व्यत्यासच्छलयोगतः प्रच्छन्नतया ग्रहीतुं परप्रतारणार्थं जनसमक्षं दत्तम्'. So also असहाय says 'व्यत्यासो व्यपदेशः तत्सहितं छलमिति'. But this is wrong. कात्यायन as quoted by the स्मृतिच० gives व्यत्यास as a separate ground for making a gift invalid 'कामक्रोधास्वतन्त्रार्तक्लीबोन्मत्तप्रमोहितैः । व्यत्यासपरिहासाच्च

यद्दत्तं तत्पुनर्हरेत् ॥'. छलं—fraud. 'शतदानमभिसंधाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति' मिता०, 'छलं बहु परिभाष्याल्पदानं छलं प्रसाद इति प्रकाशकारादयः' वि. र. (p. 135). बाल—one who is not sixteen or one who is incapable of deciding for himself the nature and effect of transactions he enters into. अस्वतन्त्र—one who is not his own master (like a son or a slave). आर्त is well explained by असहाय as 'नदीपूरनीयमान आर्तो यद्ददति यो मां म्रियमाणं रक्षयति तस्याहं सुवर्णशतं दास्यामीति'. मत्त intoxicated. उन्मत्त insane. अपवर्जितं= दत्तम्.—वि. र. reads ०वर्जितैः and explains अपवर्जित as बन्धुबहिष्कृत. कर्ता...यत् what is given from the desire of a reward, thinking 'this man will do me some good turn'. The स्मृतिच० seems to make two grounds of invalidity out of 'कर्ता...या च यत्'. 'कर्मकरणार्थं सत्काररूपेणाकर्मकराय दत्तम्। प्रतिलाभेच्छया प्रतिलाभमकुर्वाणाय दत्तम्' स्मृतिच०. अपात्रे...के what is given through ignorance to an undeserving person, because he proclaimed that he was a worthy person. 'अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोहमित्युक्तवते दत्तम्' मिता०; 'अयोग्याय योग्योक्तिमात्रेण दत्तम्'. कार्ये...संज्ञिते what is given for a purpose which is really sinful (though it was thought to be meritorious). 'यज्ञं करिष्यामीति धनं लब्ध्वा द्यूतादौ विनियुञ्जानाय दत्तम्' मिता०. The sixteen grounds of invalid gifts are suggested by the sixteen words भय, क्रोध, शोक, रुगन्वित, उत्कोच, परीहास, व्यत्यास, छल, बाल, मूढ, अस्वतन्त्र, आर्त, मत्त, उन्मत्त, प्रतिलाभेच्छया, अपात्रे...संज्ञिते. अविज्ञानात् is to be taken with the preceding half verse. अपात्रे पात्रमित्युक्ते and कार्ये वाधर्मसंज्ञिते are aspects of the same ground. For this last compare मनु 'धर्मार्थं येन दत्तं स्यात्कस्मैचिद्याचते धनम्। पश्चाच्च न तथा तत्स्यान्न देयं तस्य तद्भवेत् ॥' (8. 212). एतानि परावर्तन्ते these (gifts) return (to the donor). व्यत्यास...यद्दत्तं what was given for avoiding (the results of) lapses (from the right path) *i. e.* a bribe. But the readings of अपरार्क, स्मृतिच० and others are better. तस्मिन्नपि...कथंचन even when the object (for which the bribe was promised) has been accomplished, it should be never given. अथ...बलात् if the bribe were already given (before the object is accomplished) it should be

returned by force (to the giver). स्तेय...हुच्यते that is called a bribe which is obtained by these, *viz.* giving information about a thief (*i. e.* either suppressing information about a person who is really a thief or threatening a person that he would be reported as a thief), about a felon, about one who breaks the rules of correct conduct, about an adulterer or one who is of an abandoned character, or by threatening to spread false reports about a man (or by offering to suborn witnesess). The स्मृतिच॰ explains 'यदि मह्यं न प्रयच्छसि तदा त्वत्कृतं कथयामीति भीतिमुत्पाद्य स्तेनादिसकाशाद् यत्किंचिद्धनमादत्ते, तथा यदि मह्यं न प्रयच्छसि तदा त्वां वारकस्य दर्शयामीति भीतिमुत्पाद्य पलायितसकाशाद्यत्किंचिदादत्ते, तथा यदि मह्यं प्रयच्छसि तदा सत्यं कृतमिति स्वामिनः पुरस्तादसत्यमपि सत्यतया वच्मीति अनुकूलमुक्त्वा दासादिसकाशाद्यत्किंचित् आदत्ते' (व्य. p. 194). The वि. र. explains 'स्तेयं च साहसं च स्तेयसाहसे ते यस्य स्तः स स्तेयसाहसिकः वृत्तनष्टो वृत्तच्युतः तेन स्तेयसाहसिकोद्वृत्तपारदारिकवृत्तनष्टानां दर्शयित्रे साक्ष्यादीनामसत्ये प्रवर्तयित्रे वा यद्धनं स्वीकृतं' (p. 137–138). *Vide* वीर॰ (p. 400). नील॰ omits a half verse which is important 'न दाता तत्र दण्ड्यः स्यान्मध्यस्थश्चैव दोषभाक्' which lays down that the person offering the bribe is not punished and gets his money back; but the intermediatory (who approaches the person to be bribed) and the person accepting the bribe are to be punished. 'तद्राज्ञा दात्रे दाप्यमुत्कोचकस्य संपादकग्राहकौ च दण्डनीयावित्यर्थः' अपरार्क (p. 783). योगाध...वर्तयेत् a fraudulent mortgage or sale, a fraudulent gift or acceptance and everything else where he (the king or judge) finds deceit, all these he (the judge) shall declare to be void. उपधिः deceit, fraud. उपध्यपगमे when the fraud vanishes *i. e.* is detected. It was said above that a gift made by one distressed (आर्त) is void; an exception to that rule is stated in the words स्वस्थेन &c. When the gift is made or promised for a religious purpose, even though made by one who is आर्त, it should be upheld and if the man dies without completing it, his son should be made to complete it.

'आर्तदत्तस्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम्' मिता०. अत्र...द्रष्टव्यः—In the द्वैतनिर्णय there is a long discussion on this verse of कात्यायन, the main purport of which is that the word सुतः stands for all heirs. "वयं तु ब्रूमः । अत्र पूर्वार्धे 'श्रावितं धर्मकारणात्' इत्युक्तेर्धर्मार्थं प्रतिश्रुतं चैवेति सामान्यप्रवृत्तस्य प्रतिश्रुतदानविधेरुपसंहारार्थमेतद्वाक्यमित्यभ्युपगतं सर्वनिबन्धकारैः । ततश्च पुनः सुतविषयत्वेनाप्युपसंहाराभ्युपगमे तात्पर्यभेदाद् दुष्परिहरो वाक्यभेदः प्रसज्येतेति । न चात्र विनिगमनाविरहो येन श्रावितं धर्मकारणादित्येतदेवोपलक्षणं स्यादिति शङ्क्यते ।...श्रावितं धर्मकारणादिति एतद्यथाश्रुतमेव ग्राह्यं नोपलक्षणं युक्तमिति पूर्वत्रैवोपसंहारार्थता युक्ता नोत्तरत्र सुतग्रहण इति विनिगमकमिति युक्तमुत्पश्यामः । अत एवापरार्के 'स्वस्थेन व्याध्यार्तेन वा यद्दानं संप्रदानं ब्राह्मणं प्रत्येतावन्मया तुभ्यं देयमिति श्रावयित्वा दानमकृत्वैव मृतस्तदा तद्दायादादीनां तद्देयम् । अप्रयच्छन्तो राज्ञा दाप्याः' इत्यन्तेन ग्रन्थेन दायाद्युपलक्षणार्थतयैव व्याख्यातमिति" (MS. No. 109 of 1895-1902 folios 165-167).

१४ अभ्युपेत्याशुश्रूषा (breach of a contract of service).

Page 206, line 7—page 211, line 7. अभ्युपेत्य शुश्रूषां having made an agreement as to service. न प्रतिपद्यते does not carry it out. भारवाहः a porter. गृहकर्मकृत् a menial servant. नारद says 'शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः। चतुर्विधः कर्मकरस्तेषां दासास्त्रिपञ्चकाः॥ शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत्। एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः॥' (अभ्युपेत्याशुश्रूषाप्र. 2-3). शिष्य a pupil learning the Vedas. अन्तेवासि an apprentice learning some art or craft. भृतक a hired servant. अधिकर्मकृत् one who supervises workmen. With the verse of बृहस्पति compare नारद 'उत्तमस्त्वायुधीयोत्र मध्यमस्तु कृषीवलः। अधमो भारवाहः स्यादित्येष त्रिविधो भृतः॥' (अभ्यु. प्र. verse 23). सर्वेष्व...स्मृतः He who is appointed over all (servants) and (to supervise) over the household is also a labourer and he is termed *kauṭumbika* (the general family servant). The स्मृतिच॰ remarks 'अर्थेष्वधिकृत इति केचित्पठन्ति। तथा चायमर्थः। अर्थेषु क्षेत्रहिरण्यादिष्वधिकृतः पालकत्वेन नियुक्त इति। कुटुम्बस्योपरीत्यत्र कृत इत्यध्याहार्यम्। कुटुम्बस्योपरिकरणमायव्ययकर्तृत्वेन नियोग एव।' (व्य॰ p. 197). स्वतन्त्रस्या...भृगुः—'यथा भर्तुः संभोगार्थं स्वशरीरदानाद् दारत्वं तथा स्वतन्त्रस्यात्मनः परार्थत्वेन दानाद् दासत्वमिति भृगुराचार्यो मन्यते स्येत्यर्थः' स्मृतिच॰ (व्य॰ p. 197). One difference between a कर्मकर and a दास is that the latter is extremely dependent upon another (अत्यन्तं पारार्थ्यं तस्य), while the former is not so. वर्णानां...लोमतः—for the same words see याज्ञ॰ II. 183. Any one of the three—क्षत्रिय, वैश्य and शूद्र—can be a दास of a ब्राह्मण; a क्षत्रिय, वैश्य or शूद्र can be a दास of a क्षत्रिय and so on; but a क्षत्रिय could not be the दास of a वैश्य or शूद्र and a वैश्य could not be a दास of a शूद्र. वर्णानां...विधीयते—the other half of the verse is 'स्वधर्मत्यागिनोन्यत्र दारवद्दासता मता।' on which the स्मृतिच॰ observes 'यथोत्तमवर्णं प्रति हीनवर्णा सवर्णा वा भार्या भवति न पुनर्हीनवर्णं प्रति उत्तमवर्णा तथैव दासोपि भवेदित्यर्थः'. If even a क्षत्रिय or वैश्य forsook his

religious duties (or rather forsakes the duties of the order of ascetics after having entered it) he could be made a दास of a शूद्र, but if a ब्राह्मण did so he was to be banished from the country by the king. प्रव्रज्यावसित (प्रव्रज्या + अवसित *past pass. p.* of सो with अव) fallen from the order of ascetics. Supply राजा after कारयेत्. दासत्वं...भृगुः Bhṛgu says that a क्षत्रिय (fallen from प्रव्रज्या) is to be made a slave (of the king). Compare 'प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकम् ।' याज्ञ० II. 183, on which the मिता० says 'प्रव्रज्या संन्यासस्ततोवसितः प्रच्युतः अनभ्युपगत-प्रायश्चित्तश्चेद्राज्ञ एव दासो भवति । मरणमेव तद्दासत्वस्यान्तोन्यस्मिन्काले न मोक्षोस्ति.' क्षत्रिये—this word stands for वैश्य also, to whom the same rule applies. Some digests expressly mention विट् (*i. e.* वैश्य). क्षत्रग्रहणं...लक्षणम्—नील० does not seem to be right here in saying that a शूद्र could enter the order of *saṁnyāsins* and could be punished if he became an apostate. According to the धर्मसूत्रs, a ब्रह्मचारी after finishing vedic studies could enter upon the fourth stage (if he were विरक्त) or could become a गृहस्थ, then a वानप्रस्थ and then a परिव्राजक. But ब्रह्मचर्य which consisted in the study of the Vedas was not prescribed for the शूद्रs. So it follows that the ancient authorities did not contemplate that a शूद्र could be a परिव्राजक. Compare व. ध. सू. VII. 1-3. परिव्रज्यां...वासयेत्—this is ascribed to नारद by the स्मृतिच० and परा. मा., to दक्ष by अपरार्क, वि. र.; and to दक्ष and नारद by the वीर०. स्वधर्मे—परिव्राजकधर्मे. श्वपदेनाङ्कयित्वा having branded on his skin the mark of a dog's foot. 'श्वपदेन शुनः पादसदृशतप्तायसेन' स्मृतिच०. Some thought that as regards a Brāhmaṇa who was प्रव्रज्यावसित there was an option on account of the words of नारद 'राज्ञामेव तु दासः स्यात्प्रव्रज्यावसितो नरः' (अभ्यु. प्र. 35). The वीर० negatives the option 'केचित्तु प्रव्रज्यावसितस्य ब्राह्मणस्य दासत्वनिर्वासनयोर्विकल्पमाहुस्तन्न पूर्वोक्तप्रकारेण संभवन्त्यां गतौ अष्टदोषदुष्टविकल्पाङ्गीकरणास्यान्याय्यत्वात् । दास्यं विप्रस्य न क्वचिदिति निषेधाच्च ।' (p. 407). सवर्णे...कारयेत् a Brāhmaṇa should not be made a slave even to a Brāhmaṇa. शीला...

कामतः (कारयेत्) but a Brāhmaṇa may, if he so chooses, do work for another ब्राह्मण who is possessed of character and learning. तदूनं (विप्रं) may mean 'who is inferior than the ब्राह्मण who is शीलाध्ययनसंपन्न' or it may mean 'actions inferior to those (of the learned ब्राह्मण of character)'. The स्मृतिच० explains 'स्वकीयेच्छया विशिष्टपुरुषोपकारार्थं तत्कर्म कुर्वन्नपि ब्राह्मणो नाशुभं कर्म कुर्यादित्याह स एव—शीला...द्विजोत्तमः। यस्मात्परोपकारः कर्तव्यस्तस्मादूनं कर्म मध्यमोत्तमकर्मव्यतिरिक्तमपि कर्म कामतो वेतनमन्तरेण स्वेच्छया परहितार्थमपरः कुर्यादिति पूर्वार्धस्यार्थः' (व्य० p. 108); compare वीर० 'यदि ब्राह्मणः स्वेच्छया दास्यं भजते तदासौ अशुभं कर्म न कुर्यादित्याह स एव' (p. 407). नारद divides कर्म into शुभ and अशुभ; the four kinds of persons who waited upon others (*viz.*, शिष्य, अन्तेवासिन्, भृतक and अधिकर्मकृत्) were to be employed in शुभ actions and slaves in अशुभ actions. 'कर्मापि द्विविधं ज्ञेयं अशुभं शुभमेव च। अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम्॥ गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम्। गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम्॥ इष्टतः (च्छतः?) स्वामिनश्चाङ्गैरुपस्थानमथोन्ततः। अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम्॥' (अभ्यु. प्र. 5–7). 'Sweeping the gateway, the privy, the road, the place for rubbish; touching the private parts of his master's body; gathering and throwing away the leavings of food, ordure and urine; and lastly waiting on the master when he so desires with one's limbs (*i. e.* either shampooing his body with one's hands or allowing him to make use of one's hands for cleansing his body)—this is impure work.' वृत्तिकर्शितौ distressed for their livelihood. बिभृयादानृशंस्येन should support without harshness (*i. e.* kindly). स्वामिकर्म तु कारयेत् he should cause them to do work befitting them if they were their own masters. The reading स्वानि कर्माणि is much better, the meaning then being 'he should make them perform work suited to their caste' (such as keeping watch for a क्षत्रिय and agriculture for a वैश्य). 'वृत्तिकर्शितावित्यनेन गत्यन्तराभावे एव क्षत्रियवैश्ययोर्दासत्वाङ्गीकारः कार्यो न तु गत्यन्तरसंभवे इति दर्शयति।' वीर० (p. 408). राज्ञा...कार्यं the king should make that transac-

tion null and void. कामात्तु...न्यत्र he who enslaves a woman of a respectable family that took shelter with him at her pleasure or who transfers her to another (as a slave). 'यस्त्विच्छयोपगतामपि कुलस्त्रियं दासीकुर्यात् अन्यस्मै वा समर्पयेत्' वि. र. (p. 154). बालधात्रीं the nurse of his child. 'बालधात्रीं बालस्य स्तन्यदानेन पोषणं कुर्वाणाम्, अदासीं निक्षिप्तां शरणागतां वा, परिचारकः सेवकः' वि. र. (p. 155). दासीमिव भुनक्ति यः who enjoys her as if she were a slave. यस्तूत्तमं वर्णं—उत्तमं वर्णं refers to a ब्राह्मण or it may refer to one of a lower caste employing as a slave a man of a higher caste. See वि. चि. (p. 47) for the first explanation and स्मृतिच० (व्य. p. 198) for the second. विक्रोशमानां—नाहं विक्रेतव्येति वदन्तीम्. भक्तां faithful (to her master). गृहजात...स्मृताः—the मिता० explains 'गृहे दास्यां जातो गृहदासः । क्रीतो मूल्येन । लब्धः प्रतिग्रहादिना । दायादुपागतः पित्रादिदासः । अनाकालभृतः दुर्भिक्षे यो दासत्वाय मरणाद्रक्षितः । आहितः स्वामिना धनग्रहणेनाधित नीतः । ऋणमोचनेन दासत्वमभ्युपगतः ऋणदासः । युद्धप्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः । पणे जितः यद्यस्मिन् विवादे पराजितोहं तदा त्वद्दासो भवामीति परिभाष्य जितः । तवाहमित्युपगतः तवाहं दास इति स्वयं संप्रतिपन्नः । प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यातश्च्युतः । कृतः एतावत्कालं त्वद्दास इत्यभ्युपगमितः । भक्तदासः सर्वकालं भक्तार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः । वडवाहृतः वडवा गृहदासी तया हृतः तल्लोभेन तामुद्वाह्य दासत्वेन प्रविष्टः । य आत्मानं विक्रीणीते असावात्मविक्रेतेत्येवं पञ्चदश प्रकाराः ।'. The स्मृतिच० explains भक्तदास (the slave for food) as 'भक्षितं भक्तं मूल्यद्वारेण यावत्ते ददामि तावदहं ते दास इत्यभ्युपगतः ।'; but 'भक्षयितुं भक्तं यावन्मे ददासि तावदहं ते दासः' अपरार्क. पूर्वश्चतुर्वर्गः—the first four *viz.* गृहजात, क्रीत, लब्ध and दायागत. These four can be freed from slavery only by the favour of their master. सोपि दास्यान्न मुच्यते—we have to understand प्रसादात्स्वामिनोन्यत्र here also. So these five become free through स्वामिप्रसाद only. This means that the other ten also can become free in the same way (and also in other ways). यो...लभेत च—This declares another mode of becoming free in the case of all kinds of दासs. If the slave saved the life of his master from danger (such as being attacked by robbers or a tiger) by imperilling his own life, he became

free. 'चौरव्याघ्राद्यवरुद्धस्य स्वामिनः प्राणान्यः प्रददाति रक्षत्यसावपि मोचयितव्यः' मिता० (on याज्ञ० II. 182). प्रव्रज्या...न्तिकम्—the slave called प्रव्रज्यावसित could not become free from slavery even through स्वामिप्रसाद or by endangering his life for his master. अनाकाल...वडवाहृतः—these verses contain special modes in which the different kinds of slaves (from अनाकालभृत) would become free (except प्रव्रज्यावसित). आहितो...द्धरेत् a slave who is pledged becomes free (from the pledgee's slavery) when his master redeems him by paying off the debt. प्रतिशीर्षं a substitute. तुल्यकर्मणा is a better reading (who will do as much work). तुल्यं कर्म यस्य. अल्पकर्मणा by doing some work. कृतकालव्यपगमात् by the lapse of the time originally fixed. भक्तस्योपे...मुच्यते—'भक्तदासस्तु भक्तस्योत्क्षेपणात् भक्षितभक्तमूल्यसमर्पणाद्विमुच्यते' वीर०; भक्तमन्नं तस्योपयुक्तस्य प्रतिपादनमुत्क्षेपणम्' अपरार्क. 'भक्तस्योपेक्षणात् may mean 'from the moment the master ceases to give the food'. निग्रहः—त्यागः. 'गृहदासीलोभेन दासत्वमापन्नस्तत्संभोगत्यागाद्विमुच्यते' स्मृतिच० (व्य० p. 200). बला...मुच्यते one who is made a slave by force and one who is (kidnapped and) sold away by thieves are released from slavery (at once). The word 'sold' also suggests 'one gifted away by thieves or pledged by them'. 'यदि स्वामी न मुञ्चति तर्हि राज्ञा मोचयितव्यः । उक्तं च नारदेन—चौरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात् । राज्ञा मोचयितव्यास्ते दास्यं तेषु हि नेष्यते ॥ (अभ्यु. प्र. 38) इति'. तवाह...तम्—If the slave of A goes to B and agrees to serve the latter as his slave, B would not indeed secure (ownership over) him; but the former master may recover the slave. न...त्कामं—these words may mean 'the slave would not secure his desire'. 'अस्वतन्त्रः परदासत्वेनास्वतन्त्रः । कामं नूतनस्वामिन्नि दास्यं पुरातनस्वामिदासेन काम्यमानत्वात्' स्मृतिच० (व्य० p. 200). अवेक्ष्य ...सा—the स्मृतिच० explains 'स्वकृतगर्भाधानमनुसंधाय स्वामिना स्वदासी संतानसहिता दासत्वविमोचकविधिना स्वकृतगर्भादिदोसत्वपरिहारार्थमदासीत्वेन कार्या स्यादित्यर्थः ।'. The वि. र. says that this was so when the master had no other son. 'अवेक्ष्य बीजं स्वामिना तस्यां जनितं पुत्रं सान्वया तत्पुत्रसहिता, सा अदासी कार्या अन्यपुत्राभावे, अन्यथा त्वन्य एव

पुत्रस्तदर्थक्रियायामिति न सान्वया अदासी कार्येति । एवमेव प्रकाशपारिजातौ ।' वि. र. (p. 149). ततः प्रभृति...सताम्—this verse is not found in the printed नारदस्मृति, but it is ascribed to नारद by the स्मृतिच०, वि. र. and वीर०. वक्तव्यः he becomes fit to be addressed (as an equal) by (his former) master. The वि. र. explains 'स्वाम्यनुग्रहपालित इति संज्ञया वक्तव्यः'. 'स्वाम्यनुग्रहेण कष्टतरदशापाकरणरूपेण पालितः निजस्वरूपं नीतः, संभाषणादियोग्यो भवति तदानीमेव' स्मृतिच०. भोज्यं अन्नं यस्य—the master may partake of food cooked by him. प्रतिग्राह्यः to whom presents may be made. दासस्य...मेतः—Compare 'भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥' मनु 8. 416 (नारद अभ्यु. प्र. 41). नील० omits a half verse which is found in अपरार्क 'प्रकाशं विक्रयाद्ये तु न स्वामी धनमर्हति' after 'दासस्य...मेतः'. The वि. र. reads it as प्रकाशं विक्रयाद्यत्तु and वि. चि. as 'प्रसादविक्रयाद्यत्तु'. This last is the best reading and means 'the price which the slave gets on selling himself and whatever he gets through the favour of his master (as a gift) does not belong to the master'. 'स्वामिप्रसादाच्च आत्मविक्रयाच्च यल्लब्धं दासेन तद्दासधनं स्वामी नार्हति' वि. चि. (p. 46).

१५ वेतनादानम् (non-payment of wages).

Page 211, line 8—page 214, line 11. भृतानां of those who are paid wages for their labour. दाना...क्रमः a series of rules for payment and non-payment. अनपाकर्म is explained by the स्मृतिच० and वीर० as 'भृत्याय समर्पणम्, समर्पितस्य वा परावर्तनम्'. दाप्यस्तु...महीक्षिता—this verse states the rule about wages, when there is no definite agreement about them and when the labour is not great. 'यस्तु स्वामी वणिग्गोमी क्षेत्रिको वा अपरिच्छिन्नवेतनमेव भृत्यं कर्म कारयति तस्माद्वाणिज्यपशुसस्यलक्षणात्कर्मणो यल्लब्धं' मिता०. त्रिभागं पञ्चभागं वा—This refers to a labourer working on a field which is tilled with great labour. भक्ताच्छादभृतः if he is provided with food and clothing. Separate as अथ अभृतः. 'लाङ्गूलविकृष्टक्षेत्रजातसस्यात् पञ्चमं भागं गृह्णीयात् ताभ्यामभृतस्तु तृतीयं भागमित्यर्थः' स्मृतिच०. कार्यो...बलात् he should be forced to do it after paying him the wages. द्विगुणां भृतिमाप्नुयात्—This must be taken to mean that he (labourer) would have to give twice the wages. Therefore the reading 'भृतिमावहेत्' of the नारदस्मृति is better. Compare याज्ञ० II. 193 'गृहीतवेतनः कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेत् ।'. भृतोनार्तः a hired workman who without being ill (or distressed). स दण्ड्यः ...ष्टौ—the स्मृतिच० remarks that this verse refers to a case where only a part is left unperformed, as the fine mentioned is light. कुल्लूक explains that the कृष्णलs may be of gold or other metal (*i. e.* silver or copper) according to the importance of the work to be done 'स कर्मानुरूपेण सुवर्णादिकृष्णलान्यष्टौ दण्डनीयः'. A कृष्णल (otherwise called रक्तिका or *guñjā* berry) is a little less than two grains. Five कृष्णलs made one माष and sixteen माषs made a सुवर्ण. But two कृष्णलs made a माष (of silver). *Vide* मनु० 8. 134–135 and याज्ञ० I. 362–363. न देयं...तनम्—he was not to be given wages even for work done. यथोक्त...कारयेत् who would not (himself perform or) cause to be performed the work as

agreed upon, whether he be well or ill. स्वल्पो...मेण: even if the work be only slightly incomplete. आर्त...दित: but if a (labourer) being ill performs, after recovering from the illness, his work as originally agreed upon. अपूर्णे काले before the stipulated period expires. अन्यत्र...दोषात् except in cases where the servant is to blame. The स्मृतिच० remarks 'दोषोत्र चौर्यादिरभिप्रेतः, न बह्वाशित्वादिः' (व्य० p. 204). प्रमादा...शितम् (a servant) should be made to pay the value of what he lost through carelessness, and twice the value of what he lost through hatred (of the master). प्रस्थानविघ्नकृत् who causes an obstacle (by refusing to work) just at the moment of starting (on an auspicious occasion like marriage). प्रक्रान्ते सप्तमं भागं when (the servant causes obstacle by refusing to work) after a start is made he should be fined a seventh part of the wages agreed upon. "प्रक्रान्ते अध्यवसिते प्रस्थाने स्वाङ्गीकृतं कर्म यस्त्यजति असौ भृतेः सप्तमं भागं दाप्यः। नन्वत्रैव विषये प्रस्थानविघ्नकृदित्यादिना द्विगुणभृतिदानमुक्तं, इदानीं सप्तमो भाग इति विरोधः। उच्यते। भृत्यन्तरोपादानावसरसंभवे स्वाङ्गीकृतं कर्म यस्त्यजति तस्य सप्तमो भागः। यस्तु प्रस्थानलग्नसमय एव त्यजति तस्य द्विगुणभृतिदानमित्यविरोधः। यः पुनः पथि प्रक्रान्ते गमने वर्तमाने त्यजति स भृतेश्चतुर्थं भागं दाप्यः' मिता०; 'अत्र च प्रक्रान्ते पथि अर्धपथे इति पदैः सुलभान्यभृत्योपादानदुर्लभान्यभृत्योपादानसमया विवक्षिताः, तेषु यथायथं सप्तमं चतुर्थं भागं सर्वां भृतिं वाहका दापयितव्याः' वि. र. (p. 163). All these rules apply only if the servant is not ill. पथि...यदि if a merchant (who has made a contract with a servant for a certain distance) dismisses the servant on part of the journey after selling his merchandise on the way. तस्यापि=तस्मै अपि (to the servant). सः servant. यथा...वा if the goods be detained or seized on the way. 'शौल्किकादीनामासेधेन प्रतिबद्धभाण्डस्वामिविषये चाह कात्यायनः। यदा तु...भृतिम्। गतसरण्यनुसारेण स्वामी भृतिं प्रागदत्तां दद्यात्। प्रागदत्तायास्तु भृतेरधिकमाददीतेत्यर्थः' स्मृतिच० (व्य. p. 204); 'भाण्डस्य चौरादिभिः प्रतिरोधे राजादिभिरपहृते' वीर० (p. 419). यः—refers to the master. ग्रामे...पालयन् if the master does not wait for three days in the village (after the servant is taken ill). प्रभुणा...भुयात्

if a servant being ordered by his master does any wrong (such as a theft) for the benefit of his master, the master should be regarded as guilty. 'अशुभं कर्म सीमोल्लङ्घनाद्यन्यायेन क्षेत्रकर्षणादिकं, स्वाम्यनुज्ञया भृत्येनाशुभकर्मकरणे स्वामिनो दण्ड इति वक्तुमिदमुक्तम् ।' स्मृतिच० (व्य० p. 204). The reading विनयं for वेतनं is better, the meaning being 'that the master should be made to pay the wages and also a fine'. अनयन् ...वाहने (a merchant) who hires vehicles and beasts of burden but does not carry his goods by them. With the reading in the text, we must connect भाण्डं with अनयन् and ०वाहने with भाटयित्वा. The reading भाण्डवान्यान० is much better. भाण्डवान् a merchant. सर्वाम्—Supply भृतिम्. तावद् दाप्यः स भाटकम्—he should be made to pay the hire so long (as he does not return them). तृण...दिकम् the thatch, the timber and the bricks and other (building materials). अनिश्चितः without settling any agreement with the landlord. 'अनिश्चित इति वर्दंस्तृणकाष्ठादिग्रहणाग्रहणपरिभाषाविहीनविषयमेतदिति दर्शयति । परिभाषितविषये तु यथा परिभाषा कृता तथैव ।' स्मृतिच० (व्य० p. 205). If we read अनिच्छतः the meaning would be 'without the consent of the owner of the land.' The नारदस्मृति, अपरार्क, स्मृतिच०, परा. मा., वीर० read 'निर्गच्छंस्तृणकाष्ठादि न गृह्णीयात्कथंचन' after 'परभूमावनिश्चितः'. The words यान्येव...वेदयेत् do not occur in the printed नारदस्मृति, though they are ascribed to नारद by अपरार्क, स्मृतिच०, परा. मा., वीर०. स्वामिनि वेदयेत्—'स्वामिनीति चतुर्थ्यर्थे सप्तमी' अपरार्क; 'स्वामिने निवेदयेदित्यर्थः' वीर० (p. 421). Compare व्यास 'स्नेहेन तु चिरं कालं मन्दिरं कुरुते तु यः । निर्गच्छतस्तस्य दारु दत्तस्तोमस्य नान्यथा ॥' (quoted by अपरार्क and स्मृतिच०).

१६ संविद्व्यतिक्रम (transgression of conventions)

. **Page 214, line 12—page 216, line 5.** The title संविद्व्यतिक्रम was also spoken of under the name समयानपाकर्म (which means 'non-violation of a convention or usage', which gave rise to litigation when the समय was transgressed). स्थितिः established rules or conventions. 'पारिभाषिकैर्धर्मैर्व्यवहारः' वि. र. पाखण्ड (or पाषण्ड) is explained by मेधातिथि (on मनु॰ IV. 30) as 'बाह्यलिङ्गिनो रक्तपटनग्नचरकादयः' (*i. e.* those who wear marks of heretic sects, such as the Bauddhas, the naked Jainas). The मिता॰ explains 'पाखण्डिनो ये वेदस्य प्रामाण्यमेव नेच्छन्ति नग्नाः सौगतादयः'. नैगमाः—are such followers of the Vedas as the Pās'upatas (who do not accept all the dogmas of orthodox Brahmanism) 'नैगमाः ये वेदस्याप्तप्रणीतत्वेन प्रामाण्यमिच्छन्ति पाशुपतादयः' मिता॰ (on याज्ञ॰ II. 192); नील॰ follows this. तद्विरोधिनः वेदमार्गाविरोधिनः. The वि. र. explains नैगमाः as पौराः or पौरसमूहः (p. 177); it quotes कात्यायन's words 'नानापौरसमूहस्तु नैगमस्तु प्रकीर्तितः' (p. 668); according to the मदनरत्न, नैगमाः means 'merchants who form a caravan.' 'नैगमाः सार्थिका वणिज इति मदनरत्ने' वीर॰ (p. 423). The स्मृतिच॰ explains 'नैगमाः सार्थकवणिक्प्रभृतयः'. तेषां...कल्पयेत् he should assign to them means of livelihood. अना...कराः from which taxes are not to be levied. गृहभूमयः—the nom. stands for the accusative. Therefore अपरार्क reads 'गृहभूमिकाः'. मुक्त...शासने the king, having declared in a grant that they would be free from the liability to pay (the king's dues for the lands cultivated) in future. 'मुक्तभाव्याः त्यक्तराजदेयाः' वि. र.; 'अनाच्छेद्यकराः अग्राह्यकराः अग्राह्यराजभागधेयका इति यावत्। एतदुक्तं भवति। आगामिनृपतिभिरग्राह्यकराः स्वेन विसृष्टकराश्च ग्रहभूमीः प्रदद्यादिति स्वशासने लेखनप्रकारो लेख्यप्रकरणोक्तोनुसंधेयः।' स्मृतिच॰ (व्य॰ p. 222). निज...यः whatever rules are established by the king or by local conventions should

be assiduously observed (by the learned Brāhmaṇas and others) so far as they are not opposed to their (Vedic) duties. 'निजधर्मो वर्णाश्रमादिधर्मः' स्मृतिच०; 'श्रौतस्मार्तधर्मानुपमर्देन' मिता०. अपरार्क and स्मृतिच० give some examples of सामयिकधर्म. 'व्याध्याद्युपद्रवसमये प्रतिक्षेत्रं प्रतिगृहं वा धनमेतावद्गृहयज्ञादिशान्तिकसिद्धये देयम् । यथा वा सर्वैर्जनपदैः स्वव्यापारपरिहारेणामुत्र स्थानविशेष आगन्तव्यं यो नागच्छेत्तस्यायं दण्ड इति । यद्वा सभाप्रपादेवकुलतडागादीनां जीर्णानामुद्धारो दीनानाथादीनां च संस्कारो यज्ञभिक्षादिनिमित्तं च दानं साधारणधनेनानया व्यवस्थयैतत्कर्तव्यमिति ।' अपरार्क; 'तथा चौरोपद्रवे प्रतिगृहमेकैकः श्रेष्ठ आगन्तव्य इति ।' स्मृतिच० (व्य० p. 223). On निजधर्माविरोधेन the स्मृतिच० remarks 'यः पुनर्निजधर्मविरोधी सामयिको धर्मः, यथा संध्यावन्दनवेलायां सर्वैरेव स्वव्यापारपरिहारेण राजभवनं प्रत्यागन्तव्यं यो नागच्छेत्तस्य प्रथमसाहसो दण्ड इति नासौ रक्ष्य इत्यर्थाद्गम्यते ।' स्मृतिच० (व्य० p. 224). On राजकृतः the मिता० remarks "राज्ञा च निजधर्माविरोधेनैव यः सामयिको धर्मः 'यावत्पथिकं भोजनं देयं, अस्मदरातिमण्डले तुरंगादयो न प्रस्थापनीयाः' इत्येवंरूपः सोपि रक्षणीयः". पाखण्ड and नैगम have been explained above. For श्रेणि, see above (notes p. 12). पूग has been variously explained. नील० explains it as 'a community of members of different castes carrying on different occupations'. The स्मृतिच० explains हस्त्यश्वारोहकादयः and वीर० explains it as 'horse-riders and elephant-riders', while the वि. र. explains 'पूगोत्र वणिगादिसमूहो नानाजातीयानियतवृत्तिसमूह इत्यन्ये ।'. कात्यायन (quoted in the वि. र. p. 669) explains these terms; *vide* notes above (p. 13). The स्मृतिचन्द्रिका mentions some of the conventions prevalent among these 'पाषण्डाः... तेषु मठादिहिताचरणाद्याः समयाः सन्ति । नैगमाः...तेषु सकञ्चुकसंदेशहरपुरुषतिरस्कारिणो दण्ड्या इत्येवमादयो बहवः समयाः विद्यन्ते । श्रेणयः...तासु इदमनयैव श्रेण्या विक्रेयमित्यादिकाः समयाः सन्ति । ...पूगव्राते चान्योन्यमुत्सृज्य समरे न गन्तव्यमित्यादयः सन्ति समयाः । गणे तु पञ्चमेह्नि पञ्चमे वाब्दे कर्णवेधः कर्तव्य इत्येवमादिरस्ति समयः । गणादिष्वित्यत्रादिशब्देन ब्रह्मपुरीमहाजनः परिगृहीतः । तत्र गुरुदक्षिणाद्यर्थमागतो माननीय इत्यादिसमयोस्ति । दुर्गे तु धान्यादिकं गृहीत्वान्यत्र यास्यतो न तद्विक्रेयमित्यस्ति समयः । जनपदे तु क्वचिद्विक्रेतृहस्ते दशबन्धग्रहणं कार्यं क्वचित्क्रेतृहस्ते इत्यादिकोस्त्यनेकविधः । जनपदे तथेत्यत्र तथाशब्दोनुक्तग्रामघोषपुरादीनां प्रदर्शनार्थः ।

तत्र न गोप्रचारस्थाने खातव्यमित्यादिकोस्ति ग्रामे समयः। आभीरस्त्रीपुरुषव्यभिचारे न दण्ड इत्यादिकोस्ति घोषसमयः।" (व्य० p. 223). *Vide* वीर० (pp. 425–26) for the same. संविदं=समयम्. This punishment was to be awarded only when the offence was great or there was great persistence therein. As regards lighter offences मनु says 'निगृह्य दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम्। चतुः सुवर्णान् षण्निष्कान् शतमानं च राजतम् ॥' (8. 220).

---

१७ क्रीतानुशयः (repentance or rescission of purchase)

Page 216, line 6—page 217, line 12. क्रेता...मन्यते the purchaser does uot approve of it (*i. e.* repents of it). त्र्यहाद्दोह्यं परीक्षेत one should examine milch cattle within three days (from the date of purchase). नारद states the general rule as follows 'क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः। परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः॥' (क्रीतानुशय verse 4). This applies where the purchaser examined the thing to be bought and made no agreement for return if a defect were discovered. The two verses allow a period in which certain things may be returned by the purchaser if a defect is discovered. वज्र diamond. पुंसां and स्त्रियः refer to male and female slaves. तद्द्विगुणं double of that *i. e.* of a fortnight. We may connect पुंसां with अर्धमासं and तद्द्विगुणं with स्त्रियाः only. These rules can only apply if the thing were purchased without being examined. Compare 'दशकपञ्चसप्ताहमासत्र्यहार्धमासिकम्। बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम्॥' याज्ञ० II. 177 on which the मिता० says 'सर्वं चैतदपरीक्षितक्रीतविषयम्। यत्पुनः परीक्ष्य न पुनः प्रत्यर्पणीयमिति समयं कृत्वा क्रीतं तद्विक्रेत्रे न प्रत्यर्पणीयम्।'. अतोर्वाक् before (or within) the periods (mentioned in the two verses above). पण्यदोषस्तु यदि संजायते—this means 'if a defect be discovered by examination'. अविज्ञातं तु &—'अविज्ञातं परीक्षाशैथिल्यात्तत्त्वतोऽपरिज्ञातम्। काले यस्य द्रव्यस्य यावान्परीक्षाकाल उक्तस्तस्मिन्नित्यर्थः। अन्यथा तत्कालात्यये दुष्टतया विभावितमपि क्रीतं न तत्स्वामिने देयम्।' स्मृतिच० (व्य० p. 221). अवीक्षितम् without looking at it (or examining it). The reading वीक्षितम् would mean 'after examining it'. The reading अविक्षतम् (without any loss or damage) is much better. 'अविक्षतं अविकृतं विकृतं चेद्वैकृत्यसमाधानार्थं मध्यस्थजनकल्पितद्रव्यसहितमेव क्रयदिनेपि प्रतिदेयम्' स्मृतिच०. मूल्या...वहेत् he shall lose a thirtieth part of the price (paid). This seems to be the natural meaning. But the वि. र.

explains 'मूल्यात्त्रिंशांशं मूल्यादधिकं त्रिंशत्तमभागमित्यर्थः'. द्विगुणं double of the thirtieth part (*i. e.* fifteenth part). परतः...तत् after the third day it belongs to the purchaser only (*i. e.* he cannot return it). परिभुक्तं worn. कृष्णरूपं dark. सदोष...त्पुनः when it was purchased with all these faults, it cannot be returned to the seller. The वि. र. remarks 'सदोषमपि ज्ञात्वेति शेषः । एतत्तु ज्ञातदोषक्रीतवस्त्वन्तरेपि द्रष्टव्यं न्यायतौल्यात् ।' (p. 200).

१८ विक्रीयासंप्रदानम् (non-delivery of a sold chattel)

Page 217, line 13—page 219, line 6. सोदयं तस्य दाप्योसौ—the मिता॰ explains that this applies where the seller and the buyer are in the same place and that if the article sold depreciates in price, then the king should make the seller deliver the article and also the difference between the price agreed upon and the price at the date of demand. If the price remains the same, the seller should be made to pay interest. 'गृहीतमूल्यं तद्यदि विक्रेता प्रार्थ्यमानाय स्वदेशवणिजे क्रेत्रे न समर्पयति तच्च पण्यं यदि क्रयकाले बहुमूल्यं सत्कालान्तरेल्पमूल्येनैव लभ्यते तदार्घह्रासकृतो य उदयो वृद्धिः पण्यस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य तेन सहितं पण्यं विक्रेता क्रेत्रे दापनीयः। यदा मूल्यह्रासकृतः पण्यस्योदयो नास्ति किं तु क्रयकाले यावदेव यतो मूल्यस्येयत्पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन्देशे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेन उदयेन सहितं द्विकं त्रिकमित्यादिप्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेन वा सहितं क्रेतुर्वाञ्छावशाद्दापनीयः।'. दिग्लाभं...गते If the purchaser comes from a different land, then the seller should be made to deliver the chattel together with the profit which the buyer would have made by selling the chattel in his own country. 'यत्पण्यं यस्मिन्दिगन्तरे विक्रेतुं क्रीतं तत्पण्यं तस्मिन्दिगन्तरे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेन सहितं देयमित्यर्थः।' स्मृतिच॰ (व्य. p. 218). हानि...भवेत् if loss of the thing sold arises through the default of the purchaser, the loss falls on him. 'तच्च पण्यं राजदैविकेनोपहतं तदा क्रेतुरेवासौ हानिर्भवेत्। पण्याग्रहणरूपेण क्रेतृदोषेण नाशितत्वात्।' मिता॰. क्रयी—'जातानुशय इति शेषः' वीर॰ (p. 440). Compare section 107 of the Indian Contract Act. मत्तोन्मत्तेन &c.—the स्मृतिच॰, वि. र., परा. मा., वीर॰ ascribe this verse to बृहस्पति. मत्तो...भवेत् what has been sold by one intoxicated or insane or for a low price or by one not his own master or by an idiot should be relinquished (by the purchaser); it would still belong to the seller. तस्य refers to the seller or we may construe 'तस्य (क्रेतुः) त्याज्यं भवेत्—*i. e.* the purchaser will have to relinquish

१९ स्वामिपालविवादः
(dispute between master and herdsman).

Page 219, line 7—page 221, line 9. सार्ध...पणः—the मिता०, अपरार्क, स्मृतिच० take this as equal to 13½ paṇas; but the परा. मा and the वीर० interpret it to mean '12½ paṇas'. 'अर्धत्रयोदशपणः अर्धरहितत्रयोदशपणः। सार्धद्वादशपण इति यावत्। तास्तृतीयपूर्वपदाः समानाधिकरणेन समस्यन्ते उत्तरपदलोपश्चेति वार्तिकादुत्तरपदलोपी[1] कर्मधारयः। यत्तु केनचिदर्धाधिकत्रयोदशपणो दण्ड इति व्याख्यातं तत्सार्धद्विमात्रादिषु अर्धत्रिमात्रादिमहाभाष्यकारशब्दप्रयोगदर्शनादुपेक्ष्यम्।' वीर० p. 445. द्रव्यमेव—also the price (of the animal that perished). नील० seems to hold that a similar animal should be restored. बालांश्च tails. बस्ति bladder. रोचना yellow bile. मृतेषु—when cattle die 'स्वयं मृतेषु पशुषु' कुल्लूक. अङ्काभिदर्शने in order to show (to the master) the signs (for recognising his deceased cattle). The reading अङ्कांश्च दर्शयेत् is better. कुल्लूक explains 'अन्यानि च चिह्नानि शृङ्गखुरादीनि दर्शयेत्'. The मिता० reads मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् and so do the परा. मा., वि. र. and वीर०. The मिता० explains that this verse applies when cattle die through the act of God or the king. The स्मृतिच० explains 'कालवशाद्प्यरण्ये मृतेषु पशुष्वपहारशङ्कानिवृत्त्यर्थं बालशृङ्गादिपश्ववयवभूतं पालको दर्शयेदित्यर्थः।'. धनुःशतं...भवेत् a vacant space (for grazing cattle) of one hundred bows should be left between one village and another. खर्वट is a large-sized village (a country town) containing various kinds of artisans and agriculturists. क्षीरस्वामी explains खर्वट as 'चतुःशतग्रामाणां संग्रहस्थानम्'; अपरार्क explains 'ग्रामादधिको नगरान्न्यूनः गृहसमूहः खर्वटः'. The मिता० explains खर्वट as a village full of thorny bushes 'खर्वटस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य'; the वीर० says 'खर्वटः अनेककारुकृषीवलयुक्तो ग्राम इति मदनरत्ने' (p. 446). नील० refers to the मिता० in the words बहु...केचित् and follows the मदनरत्न. The reading of

---

1 This seems to be the वार्तिक 'सिद्धं तु समानाधिकरणाधिकारे क्तस्तृतीयापूर्वपद उत्तरपदलोपश्च' on पा. II. 1. 34 'अन्नेन व्यञ्जनम्'. The महाभाष्य cites दध्योदन and गुडधाना as examples 'दध्ना उपसिक्तो दध्युपसिक्त ओदनः'.

the printed text of याज्ञवल्क्य 'ग्रामक्षेत्रान्तरं' is better. It means 'a vacant space of a hundred bows should be left between a village and fields' (for grazing cattle). विश्वरूप reads कर्पटस्य and explains 'ग्रामनगरोभयधर्मयुक्तं कर्पटम्'. परीणाह is the same as the word परीहार in the मनुस्मृति. The idea is that round the cottages in a village there should be a space for pasturing the village cattle and the fields should be beyond the pasture-land. A धनुः was often taken as equal to four cubits (हस्तs). For the length of धनुः, note नारद (quoted above in text p. 76) 'क्रूरं धनुः सप्तशतं...ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥' (ऋणादान verse 307). महिषी...दण्डनीया—'महिष्यादीनां धनसंबन्धाभावात्तत्स्वामी पुरुषो लक्ष्यते' मिता०. माषान्—The मिता० and अपरार्क say that a माष is the twentieth part of a कार्षापण or पण (of copper). 'माषो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः कार्षापणस्य तु' नारद (परिशिष्ट verse 58). मनु 8. 136 shows that कार्षापण or पण was of copper and was equal to a कर्ष in weight, which was a fourth of a पल. A कर्ष was equal to 80 *guñjas* according to भास्कराचार्य 'दशार्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषं माषाह्वयैः षोडशभिश्च कर्षम् । कर्षैश्चतुर्भिश्च पलं तुलाज्ञाः कर्षं सुवर्णस्य सुवर्णसंज्ञम् ॥' (लीलावती 4). माषानष्टौ...विकम्—This applies where the master was ignorant of the damage caused by his cattle. According to the मिता०, the fine was higher when the owner of cattle knowingly allowed them to graze in another's field. समंमेषां विवीतेपि the same fine is levied in the case of विवीत when these (buffaloes and others) trespass and cause damage. विवीतः is an enclosure in which grass is allowed to grow and wood is stored. 'विवीतः प्रचुरतृणकाष्ठो रक्ष्यमाणः परिगृहीतो भूप्रदेशः' मिता०, 'तृणाद्यर्थमावृतो भूभागो विवीतम्' अपरार्क. खरो...समम् asses and camels are equal to she-buffaloes (as regards fine). The वीर० says 'अत्र पशुस्वामिनो दण्ड इत्यभिधानात्र्ये महिष्यादिग्रहणं प्रतिपशु दण्डप्राप्त्यर्थम्' (p. 447). यावत्स...फलम् as much crop as may be destroyed (by straying cattle) shall be paid to the owner of the field. गोमी the owner of cattle. If it was through the fault of the cowherd

employed by the owner of cattle that the crop was damaged, then the owner had to make good the damage and to pay a fine and the cowherd was whipped. If the owner himself was at fault, there was no whipping; but he had to pay damages and fine. 'गोमी पुनः स्वापराधेन सस्यनाशे पूर्वोक्तं दण्डमेवार्हति न ताडनम् । फलदानं पुनः सर्वत्र गोस्वामिन एव । तत्फलपुष्टमहिष्यादिक्षीरेणोपभोगद्वारेण तत्क्षेत्रफलभागित्वात् ।' मिता०. आक्रम्य having committed a trespass or forcible entry. वाजपेय— one of the seven Soma sacrifices. *Vide* गौ. ध. सू. 8. 21. The वीर० says 'गोभिः श्राद्धकालादौ भुक्तमतिश्रेयस्करमित्याशयेनाह व्यासः'. गोभिर्वि...कसः—अपरार्क remarks that this is true only about cows (on याज्ञ० II. 161); while the परा. मा. says 'यस्तूशनसा शद्याचननिषेधोऽर्थात्कृतः गोभि...कस इति स ग्रामादिसमीपस्थानावृतक्षेत्रविषयः' and the वीर० says 'श्राद्धकालादौ गोभक्षितविषयमिति मदनरत्नकृतः' (p. 451).

२० सीमाविवादः (boundary disputes)

Page 221, line 10—page 226, line 14. सीमा is of four kinds जनपदसीमा, ग्रामसीमा, क्षेत्रसीमा and गृहसीमा. Each of these may be settled in five ways 'ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता। राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता॥' नारद (quoted in the मिता०). The मिता० explains these 'ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता वृक्षादीनां प्रकाशत्वेन ध्वजतुल्यत्वात्। मत्स्यिनी सलिलवती।...नैधानी निखाततुषाङ्गारादिमती। तेषां निखातत्वेन निधानतुल्यत्वात्। भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसंप्रतिपत्तिनिर्मिता। राजशासननीता ज्ञातृचिह्नाभावे राजेच्छया निर्मिता।'. The marks of boundaries are either patent (प्रकाश) or concealed (उपांशु or उपच्छन्न). *Vide* मनु 8. 249. बृहस्पति says 'वापीकूपतटाकानि चैत्यारामसुरालयाः। स्थलनिम्ननदीस्रोतःशरगुल्मनगादयः॥ प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायां कारयेत्सदा। करीषास्थि &c.' (quoted in the स्मृतिच०). करीष dry cowdung. तुष chaff. शर्करा gravel. अश्मकपालिकाः pieces of stones hollowed out. कार्पासास्थि cotton seeds. Compare मनु 8. 250–251 'अश्मनोऽस्थीनि गोबालांस्तुषान्भस्मकपालिकाः। करीषमिष्टकाङ्गारांश्छर्करा वालुकास्तथा॥ यानि चैवंप्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत्। तानि संधिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत्॥'. If a doubt still remained in spite of patent or invisible signs, the boundary was to be settled by the evidence of witnesses. 'यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने। साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादविनिर्णयः॥' मनु 8. 253. The मिता० says 'सामन्ता वेति विकल्पाभिधानं स्मृत्यन्तरोक्तसाक्ष्यभिप्रायम्। यथाह मनुः। साक्षि...र्णयः॥ इति। तत्र च साक्षिणां निर्णेतृत्वं मुख्यं तदभावे सामन्तानाम्।'. If no witnesses were available, then सामन्ताः (persons from the neighbouring villages) should settle the boundary. साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः। सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसंनिधौ॥ मनु० 8. 258. सामन्ताः (from समन्त)—men from neighbouring villages. 'समन्तात् परितोऽनन्तरग्रामादिभोक्तारः' अपरार्क; 'विप्रतिपन्नसीमाकस्य ग्रामादेश्चतसृषु दिक्षु अनन्तरग्रामादिभोक्तारः संसक्तकाः ते एव सामन्ता ज्ञेया इत्यर्थः' स्मृतिच०. समग्रामाः villages even in number. The मिता० explains सामन्ताः

समग्रामाः as 'समसंख्याः प्रत्यासन्नग्रामीणाः'; 'समग्रामाः समाः समसंख्याः ग्रामाः ग्राम्याः तेन समसंख्या ग्राम्या इत्युक्तं भवति। एतदेव विवृतं चत्वार इत्यादिना' वि. र. p. 206. The words चत्वारोष्टौ दशापि वा indicate that two or six will not do (according to अपरार्क). अपरार्क reads समा ग्रामाः and takes सामन्ताः (समन्तात् सर्वतो वर्तमानाः) as qualifying ग्रामाः (ग्रामादिस्थाः पुरुषाः). सीमां नयेयुः they should trace (point out) the boundary. क्षितिधारिणः carrying on their heads clods of earth. Compare मनु 8. 256 'शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्रग्विणो रक्तवाससः । सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम् ॥'. प्रत्ययवानपि although he may be confident (about his knowledge of the boundary). This applies to a case where the single man is not approved of as arbiter by both sides. 'योयं नैकः...स्थितेति निषेधः स उभयानुमतधर्मविद्व्यतिरिक्तविषय इत्यविरोधः' मिता॰. ज्ञातृचिह्नैर्विना in the absence of witnesses and marks. सीमा...कमिष्यते—In the case of settling the boundary by walking, in the ordeal by holy water and in swearing by the feet (of idols or Brāhmaṇas or parents &c.), the (visitation of) divine disfavour or royal disfavour is to be expected within three fortnights, one fortnight and a week respectively. The idea is that the boundary as settled by witnesses should not be regarded as final for three fortnights; if within that period the persons settling it are visited by divine or royal displeasure, then it is to be inferred that they decided falsely. 'एतेषां साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सीमाचङ्क्रमणदिनादारभ्य यावत्त्रिपक्षं राजदैविकं व्यसनं चेन्नोत्पद्यते तदा तत्प्रदर्शनात्सीमानिर्णयः । अयं च राजदैविकव्यसनावधिः कात्यायनेनोक्तः' मिता॰ (on याज्ञ॰ II. 152). यथोक्तेन—Supply विधिना after this. अथ चेदनृतं...साहसम्—मध्यम-साहस was a fine of 500 paṇas. The सामन्तs that falsely decided were to be fined 500 paṇas, while others such as witnesses were to be fined 200 *paṇas*. The falsity could be proved by the visitation of divine or royal displeasure within three fortnights or by other modes. Compare मनु 8. 263 and याज्ञ॰ II. 153. बहूनां गृहीतानां of the

several persons gathered together (for settling the सीमा). 'सीमासाक्षित्वेन परिकीर्तितानामशेषाणां साक्ष्यवादार्थमेलने कृते ते सर्वे यदि भयादिना साक्ष्यवादं न ब्रूयुस्तदा ते प्रत्येकमुत्तमसाहसं दाप्या इत्यर्थः।' स्मृतिच० (व्य० p. 233). अपरार्क remarks that the high fine was to be imposed only if their fault was great 'तदाशयदोषगौरवे सति द्रष्टव्यम्' (on याज्ञ० II. 153). ज्ञातृचिह्नानां=ज्ञातॄणां सामन्तप्रभृतीनां चिह्नानां च. प्रवर्तिता=प्रवर्तयिता. Compare नारद 'यदि च न स्युर्ज्ञातारः सीमायाश्च न लक्षणम्। तदा राजा द्वयोः सीमामुन्नयेदिष्टतः स्वयम्॥' (सीमा० verse 11). When there were no witnesses nor signs, the king was allowed to decide the boundary according as he thought fit. 'ग्रामद्वयवर्तिनीं विवादास्पदीभूतां भुवं समं विभज्य अस्येयं भूरस्येयमित्युभयोः समर्प्य तन्मध्ये सीमालिङ्गानि कुर्यात्।' मिता०. But the words सीमायामवि० state an exception to this rule. If the strip in dispute is very useful (उपकारात्) to one village and not so useful to another, the king should assign it to that village which would benefit the most. अविषह्यायाम्—अपरार्क and स्मृतिच० explain अविषह्या as 'ज्ञातृज्ञापकशून्या'; कुल्लूक explains 'परिच्छेत्तुमशक्या'; वि. र. as 'निश्चेतुमशक्या' and वीर० as 'ज्ञातृचिह्नरहिता'. उपकारात्=उपकारहेतोः. 'यदा पुनर्विवादविषयीभूता सीमाभूमिरेकस्य ग्रामस्य क्षेत्रादेरत्यन्तोपकारिका तया विना तद्ग्रामादि न भवत्येव इतरस्य न तथा' अपरार्क (on याज्ञ० II. 153). निवेश...चालयेत् one should not disturb a man in the manner and extent of the enjoyment of a house, of access through a door or of a market, which he had from the time of its foundation. This is attributed to बृहस्पति by अपरार्क, स्मृतिच०, परा. मा., वीर० and other works. 'ग्रामादिप्रवेशकालादारभ्य गृहादिकं तत्स्वामिना येन यावत्प्रचारभूम्याद्युपेतं यथा यस्यां दिशि द्वारादिमद्भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत्। प्रातिवेश्यादिजन इत्यर्थः। निवेशकालादारभ्येति वदन् कालान्तरादारभ्य भुक्तं विप्रतिपन्नं चेद्विचालयेदिति दर्शयति।' स्मृतिच० (व्य० p. 234). मेखला—the base of a wall (or plinth). भ्रम a drain or water-spout. निष्कास a balcony. प्रणाली a water-course 'मेखला कुड्यमूलबन्धः। भ्रमो जलनिर्गमः। निष्कासो हर्म्यादिभित्तिनिर्गतं काष्ठादिनिर्मितमस्पृष्टभूमिकमुपवेशनस्थानम्। गृहवास्तुर्वासभूमिः।' अपरार्क. It will be noticed that the explanation of the मदनरत्न is the same as that of अपरार्क.

धूमनिष्कास would mean 'a chimney'. निवेश...कदाचन these are not to be added to one's house after the foundation (*i. e.* after one's house is built, so as to cause obstruction or annoyance or trouble to another). दृष्टि...वेश्मसु one should not open a window commanding the inside of another's house nor should construct a water-course (that will flow on or drain off rain-water to another's house). This refers to the right of privacy recognised even now in Gujarat. 'दृष्टिपातः गवाक्षः' अपरार्क. वर्चः...सेचनम् a privy, fire place, a pit, a receptacle for throwing in leavings of food and dirty water. वह्नि...वेशनम् the construction of a fire place or pit. The reading ०दकचक्रं च is explained by the वि. र. as 'चक्रं तैलादियन्त्रम्'. अरत्नि—the hand from the elbow to the tip of the little finger. न रोद्धव्यं should not be obstructed (by keeping cars for a long time). अवस्करः 'ordure' or 'a heap of dust for plastering the house'. 'अवस्करः विष्ठा गृहादिशोधनार्थं पांशुनिचय इति हरिहरादयः' वि. र. (p. 220). स्थल a raised platform. स्यन्दनिका is explained as पटलप्रान्त by अपरार्क, वि. र., वीर०. The वि. चि. says 'स्यन्दनिका गृहपटलप्रान्तः सुहारीति प्रसिद्धा'. It means 'the eaves of a house.' सुरस्थान— a temple. चतुष्पथ and राजमार्ग are defined below. अनिषिद्धाः— is to be connected with the first half. यथाकालं...उच्यते that is called राजमार्ग by which men come and go at fixed times. 'अवेलायां यत्र मार्गे राजकीयैश्चङ्क्रमणं निषिध्यते स राजमार्ग इत्यर्थः' स्मृतिच० (व्य० p. 235). यस्तत्र...माषकः—this is attributed to बृहस्पति by अपरार्क, स्मृतिच०, परा. मा., वीर०; वि. र. ascribes it to कात्यायन and says that हरिहर ascribed the verse to प्रजापति (p. 221). अपरार्क and परा. मा. read it after the words defining संसरण. संकरः—obstruction (by keeping carts &c.). 'संकरो द्रव्यान्तरेण संकीर्णता' अपरार्क; 'संकरः संकीर्णता अवरोध इति यावत्' स्मृतिच०; संकरोत्र शकटादिसंकीर्णता' वीर०. कामात् पुरीषं कुर्यात् wilfully voids excrement. For माष see above. समुत्सृ...शोधयेत्—higher fine is imposed on those who void excrement on a राजमार्ग than on those who do so in a चतुष्पथ or संसरण. अनापदि when

there is no calamity or extreme pressure. But there was more leniency shown to old men, pregnant women, children &c. 'आपद्गतोथवा वृद्धा गर्भिणी बाल एव वा । परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः ॥' मनु० 9. 283. अमेध्यं शोधयित्वा—'अमेध्यशोधनममेध्यकर्तृद्वारा कारयित्वेत्यर्थः' वि. र. (p. 222). मर्यादायाः प्रभेदे for destroying boundary marks. 'अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका साधारणा भूर्मर्यादा । तस्याः प्रकर्षेण भेदने सीमातिक्रमणे सीमानमतिलङ्घ्य कर्षणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेण अधमोत्तममध्यमसाहसा दण्डा वेदितव्याः । क्षेत्रग्रहणं चात्र गृहारामाद्युपलक्षणार्थम्' मिता०. सामान्यं=साधारणम्. अन्यक्षेत्रे &c.—'येषां तु वृक्षादीनामेकस्य क्षेत्रे मूलप्रदेशा वर्तन्ते अन्यस्य क्षेत्रोपरि शाखाप्रदेशास्तद्विषयेप्याह' स्मृतिच०. Supply शाखाः after संस्थिताः. संस्थिताः spread over. Mark the antithesis between जातानां and अन्यत्र संस्थिताः. A सेतु does not mean 'a bridge' here. It means 'a dike' or 'watercourse'. A सेतु is of two kinds, खेय (to be dug *i. e.* that carries off surplus water from one field to another) and बन्ध्य (to be stopped *i. e.* that prevents water running down from a field). 'सेतुस्तु द्विविधः प्रोक्तः खेयो बन्ध्यस्तथैव च । तोयप्रवर्तनात्खेयो बन्ध्यः स्यात्तन्निवर्तनात् ॥' नारद (सीमा० verse 18). स्वामिनेऽनिवेद्य without informing the owner of a field (*i. e.* without his permission). क्षेत्रे...प्रवर्तयेत् who makes a water-course in another's field. उत्पन्ने...पतेः the owner (of the field in which the सेतु is made) is entitled to the profit arising therefrom or in his absence the king. अपरार्क explains 'स तस्य फलोपभोगं दृष्टमदृष्टं वा न लभते किं तु क्षेत्रस्वाम्येव लभते ।'. If A makes a water-course in B's land and the latter's land thereby yields more crops, it follows as a matter of course that B is entitled to it. Hence if the verse of याज्ञ० is intended to lay down that the owner reaps the profit due to irrigation, it tells us nothing new and is therefore superfluous. Therefore the purport of the verse is that a सेतु should not be made in another's field without his permission or without paying him some consideration. 'यत्पुनस्तेनोक्तं—स्वामिने...पतेः इति तस्य सति संभवे क्षेत्रस्वामिनं तदभावे राजानं वानुज्ञाप्यैव परेण परक्षेत्रे सेत्वादिः प्रवर्तनीय इत्यत्र

तात्पर्यम् । न पुनरनिवेदने सेत्वादिवशादुत्पन्नपरक्षेत्रफलनिरूपणे । वचनवैयर्थ्यात् । न हि सेत्वादिप्रवर्तनमात्रेण परः परक्षेत्रफलभोक्तृतां प्रतिपद्यते । येन तन्निवारणार्थं वचनमर्थवद् भवेत् । केचित्तु सेत्वादिनिर्माणोत्पन्नदृष्टादृष्टफलभोक्तृनिरूपणार्थं वचनमेतदिति वदन्ति ।' स्मृतिच० (व्य० p. 237). अल्पा बाधा यस्मात्. परभूमिं &c.—'कूपश्चाल्पक्षेत्रव्यापित्वेनाल्पबाधो बहूदकत्वेन कल्याणकारकश्चातो बहूदको नैव निवारणीयः । कूपग्रहणं च वापीपुष्करिण्याद्युपलक्षणार्थम् । यदा पुनरसौ सर्वक्षेत्रवर्तितया बहुबाधो नद्यादिसमीपक्षेत्रवर्तितया अल्पोपकारकस्तदासौ निषेध्य इत्यर्थादुक्तं भवति ।' मिता०. न निषेध्यः—this has to be understood after कूपः. वृद्धि...सति (large) increase (of crops) is desirable even when there is (slight) loss (of land). 'यस्मादल्पक्षेत्रक्षये सत्यपि समृद्धिरिष्टेति' स्मृतिच०. पूर्व...ग्भवेत्—this verse extends the rule laid down above about permission of the owner of a field to the repair of an old water-course. उत्सन्न dilapidated. न कुर्यात् shall not till it himself. शदः crop. तत्समं तस्य क्षेत्रशदस्यानुरूपम्. क्षेत्रो...फलं as much crop as it is possible to raise from the field. Compare याज्ञ० II. 158 फालाहतमपि क्षेत्रं न कुर्याद्यो न कारयेत् । स प्रदाप्यः कृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत् ॥'.

---

२१ वाक्पारुष्यम् (abuse)

Page 227, line 1—page 229, line 14. देश...दुच्यते that is said to be the abuse of the first (*i. e.* lowest) degree when the country, village or family of a man is abused or sinfulness is ascribed without specifying any definite act or object. 'द्रव्यं विनेत्यत्र द्रव्यशब्दोभिधेयपरः' अपरार्क (on याज्ञ० II. 204); 'द्रव्यं विना पदार्थं विना। तेनासत्यम्। इदं तु सर्वान्वयि। तेनासत्यं पापाभिधानं प्रथमं, असत्यमुपपातकाभिधानं द्वितीयं, असत्यं महापातकाभिशंसनमुत्तमं वाक्पारुष्यमित्यर्थः' वि. चि. (p. 70). 'तत्र कलहप्रियाः खलु गौडाः' इति देशाक्रोशः। 'नितान्तं खलु लोलुपा विप्राः' इति जात्याक्रोशः। 'क्रूरचरिता ननु वैश्वामित्राः' इति कुलाक्षेपः। आदिग्रहणात्स्वविद्याशिल्पादिनिन्दया विद्वच्छिल्पादिपरुषाक्षेपो गृह्यते।' मिता० (on याज्ञ० II. 204). Compare नारद 'देशजातिकुलादीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम्। यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते॥ निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम्।' नारद (पारुष्यप्रकरण verses 1-2). भगिनी...शंसनम् speaking of one's (the abuser's) connection with the sister or mother (of the abused) or ascription of minor sins. 'भगिनी तव माता मया भाव्येत्यभिकीर्तनम्' वि. र. (p. 244). For उपपातकs see above. तीव्र...घट्टनम् mercilessly exposing a man's weakest point (a point on which he is most touchy). समवर्णाक्रोशने &c.—The वीर० adds 'परस्परमिति शेषः' *i. e.* when two men of the same caste abuse each other. पारुष्यदोषा०—this is नारद (पारुष्य० verse 8). परा. मा. attributes it to नारद. The स्मृतिच० also speaks of it as स्मृत्यन्तर. युग...वृत्तयोः who began to abuse each other simultaneously. विशेषः difference. आक्षारयेत् who offers insult. पश्चा...गुरुः he who returns the insult is also a wrong-doer; but the one who began suffers heavier punishment. 'आक्षारितः क्षारितोभिशस्ते' अमरः on which क्षीरस्वामी remarks 'आक्षार्यते स्वरूपाच्चाल्यते आक्षारितः अलीकोत्पन्नपातकव्यपदेशः'. शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य &c—This is also नारद (पारुष्य० verse 15). आक्रुश्य defaming. 'चौरेत्याक्षेपरूपं परुषमुक्त्वा' कुल्लूक; 'आक्रुश्य मध्यमेन वाक्पारुष्येणेति शेष इति पारिजातः' वि. र. (p. 250).

वधम् corporal punishment. 'ताडनादिरूपं वधं' कुल्लूक; 'वधोत्र जिह्वाच्छेदः' अपरार्क, who cites मनु 8. 270 in support 'एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन्। जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥'. विप्रे...शंसने—In the case of a Brāhmaṇa, for abusing a क्षत्रिय the fine shall be half of a hundred (paṇas). विश...श्चाशत् (a ब्राह्मण abusing) a वैश्य should be fined half of fifty (paṇas). Compare गौ. ध. सू. 'ब्राह्मणस्तु क्षत्रिये पञ्चाशत्। तदर्धं वैश्ये। न शूद्रे किंचित्।' XII. 8–10. विश...त्रयोदश—on account of the fact that each is half of the preceding, it appears that अर्धत्रयोदश must be taken to mean 12½ and not 13½ as मिता॰ does on याज्ञ॰ II. 204. वेदोदाहरण loudly uttering the Veda. Compare 'शूद्रो द्विजातीनभिसंधायाभिहत्य च वाग्दण्डपारुष्याभ्यामङ्गमोच्यो येनोपहन्यात्। अथ हास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणमुदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेदः।' गौ. ध. सू. XII. 1, 4; 'जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्यार्यं धार्मिकमाक्रोशतः' आप. ध. सू. II. 10. 27. 14. आक्षारयन्—accusing them of sins. कुल्लूक says that मेधातिथि explained आक्षारयन् as 'causing dissension between mother, father and the son or between brothers &c'. 'मेधातिथिस्तु आक्षारणं भेदनमित्युक्त्वा मातृपुत्रपित्रादीनां परस्परभेदनकर्तुरयं दण्डविधिरिति व्याख्यातवान्' कुल्लूक. मेधातिथि says 'आक्षारणं भेदनमनृतेन। एषा ते माता न स्नेहवती द्वितीये पुत्रेत्यन्ततृष्णावती कनकमयमङ्गुलीयकं रहसि तस्मै दत्तवतीत्येवमाद्युक्त्वा भेदयति। एवं पितापुत्रौ जायापती भ्रातॄन् गुरुशिष्यौ।...अन्ये तु चित्तकदर्थनोत्पादनमाक्षारणमाहुः। प्रवक्ष्यामि धनं श्रुतं वार्जयितुं तीर्थान्युपसेवितुं तत्प्रवासशङ्कया च मानसी तृष्णया पीडा भवति तथा न कर्तव्यम्।'. मात्रादीनां...मिताक्षरादिषु—Vide मिता॰ (on याज्ञ॰ II. 204) 'एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु गुरुषु निरपराधायां च जायायां द्रष्टव्यम्।'. ॰विनाशे वाचिके when the injury to the arms is threatened in words. सक्थि thigh. 'बाह्वादीनां प्रत्येकं विनाशे वाचिके वाचा प्रतिपादिते तव बाहू छिनद्मीत्येवंरूपे शत्यः शतपरिमितो दण्डो वेदितव्यः।...तदर्धिकः तस्य शतस्यार्धं तदर्धं तद्यस्यास्त्यसौ तदर्धिकः पञ्चाशत्पणिको दण्डो वेदितव्यः।' मिता॰. अशक्तः not able to carry out the threat (owing to his weakness or to his suffering from fever or other disease). त्रैविद्य...साहसः the highest fine shall be awarded in the case of him who abuses a Brāhmaṇa learned in the three Vedas, the king or the

gods. पतितं...व्रजेत्—this verse occurs also in the वसिष्ठध. सू. XX. 30. This verse lays down that even if the imputation made be true it is no answer; the man who makes the imputation is liable to be punished on account of the texts (वचनात्) laying down punishment for abuse. Or वचनात् may mean 'even if he simply says what is true'. सत्यवादित्वेपि वाक्पारुष्यदण्डो नापैत्याह वचोभङ्ग्या नारदः—पतितं...व्रजेत्। तथ्यवचनात्।' स्मृतिच॰ (व्य. p. 327); 'वचनात् शास्त्ररूपात्' वि. र. (p. 258). मिथ्या...व्रजेत् but if he falsely accuses a man (of theft or mortal sin) his offence is double. Compare मनु 8. 274 'काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम्। तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम्॥'. कात्यायन states an exception to the rule contained in पतितं पतितेत्युक्त्वा. 'यत्र स्यात्परिहारार्थं पतितस्तेन (पतितत्वेन ?) कीर्तनम्। वचनात्तत्र न स्यात्तु दोषो यत्र विभावयेत्॥ अन्यथा तुल्यदोषः स्यान्मिथ्योक्तौ तूत्तमः स्मृतः॥' (quoted in the स्मृतिच॰ and वि. र.). Where a man truthfully speaks of a man as a thief or as a sinner in order to avoid contact with him, he is not guilty of वाक्पारुष्य. सत्यासत्या...करोति चेत् if a man insults those who are wanting in a limb or sense or those who are diseased (such as lepers) by true, untrue or ironical statements. 'अङ्गानि कर्मेन्द्रियाणि जिह्वादीनि। इन्द्रियाणि पुनः श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि। रोगाः कुष्ठादयः।...तेषां क्षेपमप्रियोक्तिं सत्येनासत्येन विपरीतस्तुत्या वा यः करोति...। तत्र सत्येनाङ्गहीनक्षेपो यथा पादहीनं प्रति कुण्ठस्त्वमित्यादिः। असत्येन यथा सकलाङ्गं प्रति विकलाङ्गस्त्वमिति विकलाङ्गं प्रति सकलाङ्गस्त्वमिति। विपरीतस्तुत्या यथा—हस्तहीनं प्रति सुबाहुर्महाबाहुर्वेति।' अपरार्क. संघर्षात् through envy or rivalry. प्रीत्या through familiarity or friendship.

२२ दण्डपारुष्यम् (assault).

Page 229, line 15—page 232 line 14. पर...दिभिः—injuring the limbs of another with the hand, foot, weapon or other means (such as stones). The मिता० explains परगात्रेषु 'स्थावरजङ्गमात्मकद्रव्येषु'. The स्थावर things here intended seem to be trees and shrubs. Vide the last verse cited in this section on दण्डपारुष्य. अभिद्रोहः हिंसनं दुःखोत्पादनं तथा भस्मना आदिग्रहणात् रजःपङ्कपुरीषाद्यैश्च य उपघातः संस्पर्शनरूपं मनोदुःखोत्पादनम्' मिता० (on याज्ञ० II. 212). आक्रुष्ट...भवेन्नरः—this seems to be in conflict with the words of नारद (पारुष्य० verse9) 'पूर्वमा...गुरुः' quoted above (p. 227, ll. 15-16). But बृहस्पति does not mean that the man who returns an abuse or a blow is not guilty at all; but the meaning is that he is not equally guilty with him who begins the abuse &c. Compare बृहस्पति 'द्वयोः प्रहरतोर्दण्डः समयोस्तु समः स्मृतः । आरम्भकोऽनुबन्धी च दाप्यः स्यादधिकं दमम् ॥' (quoted by अपरार्क on याज्ञ० II. 212). छेदन cutting off. भेदन wounding. अमेध्य...स्पर्शने if one throws on another's body impure things (like tears, phlegm &c), or strikes him with his heels, or touches him with spittle. 'अमेध्यमिति अश्रुश्लेष्मनखकेशकर्णविड्दूषिकाभुक्तोच्छिष्टादिकं च गृह्यते' मिता०. समेष्व...दमः this is the case as regards offenders who are of the same class (with those whom they offend); against the wives of others (without distinction of caste) or one of higher merit, the fine shall be double (*i. e.* 20 or 40 paṇas). मोह...दण्डनम् no fine is to be levied if the offence (of दण्डपारुष्य) be committed through insanity or drunkenness and other (similar) causes. 'उत्तमेषु स्वापेक्षयाधिकश्रुतवृत्तेषु' मिता०. छर्दिः matter vomited. आपाद्यः would mean 'it should be raised to'. 'आपाद्यग्रहणाद्वसाशुक्रासृङ्मज्जानो गृह्यन्ते' मिता०. 'आपाद्यः स चतुर्गुणः कायमध्यशिरोव्यतिरिक्तसर्वाङ्गस्पर्शने चतुर्गुण इत्यर्थः' वि. र. (p. 262).

उद्गूर्णे raised up. When the hand was raised to strike another, the fine would be ten paṇas, but if the foot was raised then twenty paṇas. परस्परं...साहसः the middle scale of punishment is prescribed for all (castes) when weapons are raised to strike each other. पादके...लुञ्चनेषु for violently pulling the foot, hair, garment, or hand. पीडा...घ्यासे—'पीडा च कर्षश्च अंशुकावेष्टश्च पादाध्यासश्च पीडा...घ्यासं तस्मिन् समुच्चिते शतं दण्ड्यः। एतदुक्तं भवति। अंशुकेनावेष्ट्य गाढमापीड्य आकृष्य च यः पादेन घट्टयति' मिता०. पीडा...घ्यासे for violently pulling a man after covering him with a garment and tightly tying him with it and then trampling him under the feet. The reading शोणितेन समं is bad though supported by almost all the mss. शोणितं विना alone yields a good sense. When no blood comes out, though a man is belaboured with sticks, the fine is half of that which is awarded when blood comes out. व्रणोद्भेदे for opening up a sore that was healed up. 'रूढव्रणस्योद्भेदने' मिता०. मृतकल्पहते when a man is so (severely) beaten as to be almost dead. विप्र...तु the limb with which any one who is not a Brāhmaṇa causes injury to a Brāhmaṇa should be cut off. The मिता० remarks 'क्षत्रियवैश्ययोरपि पीडां कुर्वतः शूद्रस्याङ्गच्छेदनमेव'. उद्गूर्णे—when a weapon (or stick) is raised (for striking) then there is the lowest punishment; when (a weapon or stick) is merely touched, the fine is half (of पूर्वसाहस). अपरार्क says 'अयं च दण्डः क्षत्रियवैश्ययोः'. As regards a शूद्र, the verses of मनु cited immediately after this lay down the rule. श्रेयांसम्—a man of the three higher castes. अन्त्यजः—शूद्रः. हिंस्यात्—प्रहरेत्. पाणि...दण्डं वा (if a शूद्र) raises his hand or a stick (to strike one of a higher caste). एकं...द्विगुणः where many attack a single man, the punishment for each shall be double of that which is prescribed for (attack by) a single person. Compare याज्ञ० II. 221 'एकं घ्नतां बहूनां तु यथोक्ताद् द्विगुणो दमः।'. देहेन्द्रियविनाशे for injury to the organs of the body. तथा...पण्डितैः so also something

must be given for appeasing (the man injured) and also for curing him (as may be fixed) by experts. Compare याज्ञ० II. 222 'दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानजं व्ययम्। दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन्कलहे समुदाहृतः।' (whereon the मिता० says 'समुत्थानं व्रणरोपणं); 'अङ्गावभेदने चैव पीडने छेदने तथा। समुत्थानव्ययं दाप्यः कलहापहृतं च यत्॥' बृहस्पति (quoted by अपरार्क). 'समुत्थानव्ययं भिषग्भेषजपथ्यपानाद्यर्थं क्रियमाणं व्ययम्' स्मृतिच. (व्य० p. 329). दुःखे=ताडने. शाखाङ्गच्छेदने for cutting off the horns and limbs (feet &c). क्षुद्रपशूनां—अजाविकहरिणप्रायाणाम्. द्विपण...क्रमात्—this means, according to अपरार्क, two paṇas for beating, four paṇas for drawing blood, eight for cutting off the horns, 16 for cutting off a limb; while the मिता० says that it is respectively 2, 4, 6, 8. 'द्वौ पणौ यस्य दण्डस्य स द्विपणः। द्विपणः प्रभृतिः आदिर्यस्य दण्डगणस्यासौ द्विपणप्रभृतिः। स च दण्डगणो द्विपणश्चतुःपणः षट्पणोऽष्टपण इत्येवंरूपो न पुनर्द्विपणस्त्रिपणश्चतुष्पणः पञ्चपण इति। कथमिति चेदुच्यते। अपराधगुरुत्वात्तावत्प्रथमदण्डाद्गुरुतरमुपरितनदण्डत्रयमवगम्यते। तत्र चाश्रुतत्रित्वादिसंख्याश्रयणाद्वरं श्रुतद्विसंख्याया एवाभ्यासाश्रयणेन गुरुत्वसंपादनमिति निरवद्यम्।' मिता०. महापशुषु in the case of bulls, horses, elephants &c. एतेषु स्थानेषु ताडनलोहितस्रावणादिनिमित्तेषु. वनस्पती...धारणा—the settled rule is that a fine must be inflicted for injuring trees according to the usefulness of the (several kinds of) trees. The स्मृतिच० explains 'फलभोगार्थेषु पनसादिषु महाभोगकारणेषु उत्तमसाहसं दण्डः। पुष्पभोगार्थेषु चम्पकादिषु पक्वापक्वफलभोगापेक्षयाल्पभोगकारणेषु मध्यमसाहसं दण्डः। पुष्पभोगापेक्षया स्वल्पभोगकारणेषु वल्लीगुल्मलतादिषु प्राणिषु कार्षापणशतम्। अत्यल्पभोगार्थेषु तृणेष्वेकः कार्षापण इत्युपभोगानुसारेण दमोवगन्तव्यः।' व्य० p. 330; *vide* वीर० p. 478. Compare विष्णुध. सू. 'फलोपगमद्रुमच्छेदी तूत्तमसाहसम्। पुष्पोपगमद्रुमच्छेदी मध्यमम्। वल्लीगुल्मलताच्छेदी कार्षापणशतम्। तृणच्छेद्येकम्। सर्वे च तत्स्वामिनां तदुत्पत्तिम्।' (V. 55–59). Those who cut such trees have to pay the price to the owner. Vide याज्ञ० II. 228 about higher fine as regards trees near temples and boundaries.

२३ स्तेयम् (theft).

Page 232, line 15—page 238 line 10. स्तेय must be clearly distinguished from साहस. साहस comprehends many offences in all of which the use of force or threat of the use of force is an essential element; in theft (स्तेय) there is no use of force or threat of using it; it consists in depriving a man of movable property without his consent by deceit, tricks or when he is asleep &c. Compare नारद 'सहसा क्रियते कर्म यत्किंचिद्बलदर्पितैः । तत्साहसमिति प्रोक्तं **सहो बल**मिहोच्यते ॥ उपायैर्विविधैः सर्वैः कल्पयित्वापकर्षणम् । सुप्तप्रमत्तमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः ॥' नारद (साहस verses 1 and 17); 'स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् । निरन्वयं भवेत्स्तेयं हृत्वापह्नुवते च यत् ॥' मनु 8. 332 ('अन्वयवद् द्रव्यरक्षिराजाध्यक्षादिसमक्षम् । प्रसभं बलावष्टम्भेन यत्परधनहरणादिकं क्रियते तत्साहसम् । स्तेयं तु तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्यस्वाम्याद्यसमक्षं वञ्चयित्वा यत्परधनहरणं तदुच्यते । यच्च सान्वयमपि कृत्वा न मयेदं कृतमिति भयान्निह्नुते तदपि स्तेयम् ।' मिता॰).

मृद्भाण्ड earthenware. आसन seat. खट्वा cot, couch. शमीधान्यं—'कोशवेष्टितं माषमुद्गादि' स्मृतिच॰—corn that grows in pods, leguminous corn. 'माषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः' अमर. वासः...वर्जं clothes other than those of silk. लोह is used here in the sense of 'any metal'. अपरार्क says हिरण्य stands for both gold and silver. याज्ञ॰ alludes to these three classes of movable things, the subjects of theft. 'क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतो दमः । देशकालवयःशक्ति संचिन्त्यं दण्डकर्मणि ॥' II. 275. मनु divides thieves into two varieties, प्रकाशवञ्चक and अप्रकाशवञ्चक or प्रच्छन्नवञ्चक 'द्विविधांस्तस्करान् विद्यात्परद्रव्यापहारकान् । प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥ प्रकाशवञ्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः । प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकादयः ॥' 9. 256-257. नैगमा...जीविनः—these verses are attributed to बृहस्पति by the स्मृतिच॰, परा. मा. and वीर॰. नैगमाः merchants (they are said to be प्रकाशतस्कर because they employ false weights and thus cheat a man

to his face). वैद्याः—they may purposely aggravate the disease to induce the patient to give them more money. कितवाः gamblers. 'कितवाः कूटदेवनद्वारा अर्थहारिणः। सभ्याः पार्षदाः अर्थलोभेनान्यायवादिनः। उत्कोचकाः कार्याधिकृताः सन्तः उत्कोचग्राहकाः। वञ्चकाः संभूयोद्यतानां प्रच्छाद्येतरार्थग्राहिणः। दैवं भाग्यमुत्पातोद्भुतं तद्विदो मिथ्योक्त्यार्थहराः। भद्राः शान्तिनियुक्ताः शान्तिमकृत्वैवार्थहराः। शिल्पज्ञाः कूटशिल्पेनार्थहराः। प्रतिरूपकाः कूटशिवाङ्कादिद्वारार्थहराः। अक्रियाकारिणो भृतका भृतिं गृहीत्वा अक्रियाकारिणः। मध्यस्थाः मूल्यव्यवस्थापकाः मूल्यव्यवस्थापनेनार्थहराः।...कुहकजीविन इन्द्रजालादिनार्थहारिणो विवक्षिताः।' वि. र. (p. 290). सभ्याः—assessors (who are to help the judge) give wrong advice through greed for money. वञ्चकाः—a partner may deceive his copartners. दैवोत्पातकराः those who foretell portents and fortune. The reading क्षुद्राः may mean 'prostitutes or *nautch* girls'. 'क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या' अमरः. प्रतिरूपकाः those who sell imitations (such as imitation pearls and jewels). मध्यस्थाः who profess to be arbitrators (and make money by favouring one side or the other). प्रकाश...भुवि—These verses are ascribed to नारद by the स्मृतिच०, परा. मा. and वीर०. कूट...श्रिताः who employ false measures and weights (lit. balance). सोपधिकाः those who are full of tricks. 'सोपधिका ये भयमाशां वा दर्शयित्वा परस्य धनमपहरन्ति' वि. र. (p. 290). प्रतिरूपकराः 'those who walk in disguise' (Dr. Jolly). But it seems that प्रतिरूपकराः means the same thing as प्रतिरूपकाः above (which is explained by परा. मा. and वीर० as प्रतिरूपकाराः and by the स्मृतिच० as प्रतिरूपकराः). मङ्गला...त्तयः those who make their livelihood by declaring how a person may bring about his welfare (such as persons who sell amulets &c.). Dr. Jolly translates 'those who live by teaching the performances of auspicious ceremonies.' कुल्लूक explains मङ्गलादेशवृत्ताः as 'धनपुत्रलाभादिमङ्गलमादिश्य ये वर्तन्ते ते मङ्गलादेशवृत्ताः'. Compare मनु 9. 258–260 'उत्कोचकाश्चौपधिका वञ्चकाः कितवास्तथा। मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षणिकैः सह ॥ असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः। शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः ॥ एवमादीन्विजानीयात्प्रकाशाँल्लोककण्टकान्। निगूढचारिणश्चान्याननार्यानार्यलिङ्गिनः ॥'. मेधा० explains 'मङ्गलादेशवृत्ता ज्यौतिषिकादयः, अथवा एतां देवतां त्वदर्थेनाहं

प्रीणयामि दुर्गां मार्तण्डं चेति तथाख्यानां धनमुपजीवन्ति । अथवा मङ्गलं तथास्त्विति वादिनः ।'. प्रच्छाद्य &c.—connect वणिक् and पण्यं with विक्रयी. प्रच्छाद्य...तत्समम्—a merchant, who sells goods after concealing their defects or after mixing (good and bad ones) or sells old articles after repairing them (so as to make them look like new ones), should be made to pay double the quality of the goods and a fine equal (in value) to the article. कूटाक्षदेविनः gamblers playing with false dice. राजभाव्यहराः those who appropriate to themselves royal taxes. For भाव्य compare the expression आभाव्य in 'सर्वराजकुलाभाव्यप्रत्यायसमेतः' (ग्रामः) in the Madhuban copperplate inscription of Harsha (E. I. vol. I p. 67 and vol. VII p. 155). विश्वस्तवञ्चकाः those who deceive persons that trust them. दण्डाजिनादिभिर्युक्तं—this refers to the outward signs of one belonging to the order of *saṁnyāsins.* Compare बौ. ध. सू. II. 10. 12 '**यष्टयः** शिक्यं जलपवित्रं कमण्डलुं पात्रमिति' (on which the com. quotes the verse 'पादुका**मजिनं** छत्रं तथा सूत्रमुपानहौ । सूचीपल्लववल्कं च त्रिविष्टब्धं कमण्डलुम् ॥'; 'क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री **दण्डी** कुसुम्भवान् ।' मनु VI. 52. द्विगुणं दमम्—fine double of the price of the article (of gold &c.) that they professed to sell. 'द्विगुणं विक्रीततादृद्रव्यमूल्यापेक्षया' वि. र. (p. 311). साधना...निवासाश्च those who stealthily move about at night furnished with tools (for theft) and whose places of residence are not known. उत्क्षेपकः—The मिता० explains it as 'one who steals the wearing apparel of a person' वस्त्राद्युत्क्षिपति अपहरति' (on याज्ञ० II. 274); the स्मृतिच० and परा. मा. explain it as one 'who quietly steals money lying near a person when the latter is inattentive or attending to something else.' 'उत्क्षेपको धनिनामनवधानमवधार्यान्तिकस्थं धनमुद्धृत्य ग्राहकः' स्मृतिच०; अपरार्क says 'योऽङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां परस्वत्वमपहरति'. संधिभेत्ता a housebreaker. 'गृहयोः संधौ स्थित्वा तत्रत्यभित्तिभेत्ता' परा. मा. पान्थमुट् a highway robber (who robs travellers of their money). 'उत्कटकान्तारादौ पथिकानां धनापहारकः' स्मृतिच०. ग्रन्थिमोचकः—'वस्त्रादिबद्धं स्वर्णादिकं विस्रस्य उत्कृत्य वा यो अपहरत्यसौ ग्रन्थिभेदकः' मिता०—a cut-purse.

स्त्री...स्तेयी who steals women, men, cows, horses and other beasts (here five kinds of thieves are enumerated). करसंदंशहीनकौ deprived of their two fingers (*viz*. the thumb and the index finger). The मिता० says that the उत्क्षेपक should have his hand cut off and the ग्रन्थिभेदक should have his two fingers (that resemble संदंश—tongs) cut off. 'तौ यथाक्रमं करेण संदंशसदृशेन तर्जन्यङ्गुष्ठेन च हीनौ कार्यौ ।' मिता०; 'तौ करसंदंशेन अङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यामपराधहेतुभूताभ्यां हीनौ कार्यौ' अपरार्क. The स्मृतिच० remarks that the thumb and the forefinger are to be cut off because they are most useful in untying a knot. 'अङ्गुली तर्जन्यङ्गुष्ठौ ग्रन्थिभेदने तयोः साधकतमत्वात्' स्मृतिच०. When he was found guilty a second time, one foot and one hand was to be cut off. 'करश्च पादश्च करपादं तच्च तदेकं च करपादैकं तद्धीनं ययोस्तौ...हीनकौ कार्यौ । उत्क्षेपकग्रन्थिभेदयोरेकमेकं करं पादं च छिन्द्यादित्यर्थः ।'. वि. र. (p. 321) reads करसंदंशभेदकौ and explains 'करसंदंशस्य भेदो ययोस्तौ तथेति व्यधिकरणेपि बहुव्रीहिः'. गोचरे...निर्गतम् in whose-soever land (range or circle) a theft takes place should try to catch the thief or he should be made to pay (the price of) the thing stolen, unless the footmarks (of the thief) are found to go out (from that land). वि. र. explains 'गोचरे विषये'. निर्गते...दापयेत् when the footmarks are not seen anywhere else after leaving the place where the theft was committed, the king shall make the neighbours, the guardians of the marches (roads) and the governors of that district to pay (for the stolen goods). The reading of अपरार्क and परा. मा. is easier. 'पदे चौरमार्गे तस्माद् ग्रामान्निर्गते, तद्यदि न ग्रामान्तरे पातितं चौरेण तदा सामन्तादीन् दापयेत् ।' अपरार्क (on याज्ञ० II. 271). These verses do not clearly explain what the rules about making good the loss caused by a theft were. The परा. मा. explains 'विवीते त्वपहारे विवीतस्वामिन एव दोषः । यदा तु अध्वन्येव तद्भूतं भवति अविवीतके वा विवीतादन्यक्षेत्रे तदा चोरोद्धर्तुर्मार्गपालस्य दिक्पालस्य चापराधः । यदा पुनर्ग्रामाद्बहिः सीमान्तपर्यन्ते क्षेत्रे दोषो जायते तदा तद्ग्रामवासिन एव दद्युर्यदि सीम्नो बहिश्चोरपदं न निर्गतम् । निर्गते पुनर्यत्र तत्प्रविशति स एव ग्रामश्चोरार्पणादिकं कुर्यात् ।'. *Vide* याज्ञ० II. 271

'घातितेपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते। विवीतभर्तुस्तु पथि चौरोद्धर्तुरवीतके ॥'. स्वसीम्नि...पुनः—the village shall make good (the things stolen) when the theft took place on its border (provided the footmarks of the thief are not seen to go out of that village), or (that village should make good) to which the footmarks are traced (from the village where the theft was committed). (If the theft was committed) beyond one *kros'a* (from a village), then the five surrounding villages or ten villages should make good (the thing stolen). वि. र. explains ग्रामः as ग्रामाध्यक्षः, while the मिता० explains ग्रामः as ग्रामवासिनः; the first seems to be better, looking to the word ग्रामभर्तुः occurring in the previous verse quoted above. 'यदा त्वनेकग्राममध्ये क्रोशमात्राद्बहिः प्रदेशे घातितो मुषितो वा चौरपदं च जनसंमर्दादिना मग्नं तदा पञ्चानां ग्रामाणां समाहारः पञ्चग्रामी दशग्रामसमाहारो दशग्रामी वा दद्यात् विकल्पवचनं तु यथा तत्प्रत्यासत्त्यपहृतधनप्रत्यर्पणादिकं कुर्यादित्येवमर्थम्' मिता०; 'यदा तु क्रोशमात्रव्यवस्थितानामनेकेषां ग्रामाणां मध्ये चौर्यं भवति तदा तुल्याध्वानः पञ्च ग्रामाः समाहृता मोषं दद्युः।' अपरार्क. कटाग्निना—with the fire of grass or weeds. सर्वस्वं... बृहस्पतिः—these words are attributed to व्यास in the वि. र. (p. 318); while the वीर० (p. 494) attributes both halves to नारद (just as नील० does). सर्वस्वं...बृहस्पतिः—If a man kidnapped a married woman his whole wealth (should be confiscated by the king); but if he kidnapped a maiden he should be killed; for a theft of horses, elephants and metals, the king should take (the whole wealth of the thief). This is the view of बृहस्पति. Compare मनु 8. 323 'पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः। मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥'. On this conflict about punishments the वि. र. remarks 'अत्र चैकवस्तुहरणे परस्परविरुद्धशारीरार्थदण्डानां हारकोत्कृष्टापकृष्टजातीयत्वधनवत्त्वाधनवत्त्वकार्योत्कर्षापकर्षैर्व्यवस्था कार्या' (p. 318). मध्यमं and पूर्वं stand for मध्यमसाहस and प्रथमसाहस. धान्यं...वधः on him who steals more than ten kumbhas of corn corporal punishment (shall be inflicted). शेषे...तद्धनम् in other cases (*i. e.* in a theft of from one to ten कुम्भs) he should be fined eleven

times as much and shall pay (to the owner) the price (of the corn stolen). कुल्लूक says that वध may consist in flogging, mutilation or even capital punishment according to the qualities of the person robbed and the status of the thief 'हर्तृस्वामिगुणवत्तापेक्षया ताडनाङ्गच्छेदमारणात्मको ज्ञेयः'. कुल्लूक says that a कुम्भ is equal to twenty द्रोणs and a द्रोण is equal to 200 पलs. The मिता० says 'विंशतिद्रोणकः कुम्भः'. The वि. र. says that a कुम्भ is equal to 20 प्रस्थs. अपरार्क says 'कुम्भो द्रोणद्वयम्'. The स्मृतिच० says that कुम्भ is the same as खारी and quotes the following from a स्मृति, where each succeeding measure is four times the preceding one 'अङ्गुल्यग्रत्रयग्राह्या शाणमित्यभिधीयते। शाणं पाणितलं मुष्टिः प्रसृतिश्च तथाञ्जलिः॥ कुडवश्च तथा प्रस्थ आढको द्रोण एव च। मानी खारी च विज्ञेयाः संख्यायाश्चतुरुत्तराः॥' (व्य० p. 319). But अपरार्क quotes two verses which differ as regards these measures (on याज्ञ० II. 275) 'पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम्। चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः। आढकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितो बुधैः। कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्पः खारी द्रोणास्तु षोडश॥'. The truth seems to be that these measures differed in different countries. The शुक्रनीतिसार (chap. II. 385–387) says 'गुञ्जा माषस्तथा कर्षः पदार्धः प्रस्थ एव हि। यथोत्तरा दशगुणाः पञ्चप्रस्थस्य चाढकाः॥ ततश्चाष्टाढकः प्रोक्तो ह्यर्मणस्ते तु विंशतिः। खारिका स्याद् भिद्यते **तद्देशे देशे प्रमाणकम्**॥ पञ्चाङ्गुलावटं पात्रं चतुरङ्गुलविस्तृतम्। प्रस्थपादं तु तज्ज्ञेयं परिमाणे सदा बुधैः॥'. The वि. चि. says 'प्रमाणस्य पुरुषस्य प्रमाणस्थकरचरणस्य द्वादशभिः प्रसृतिभिः कुडवो भवति। चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः विंशत्या प्रस्थैः कुम्भ इति रत्नाकरादयः। तादृशकुम्भाः पुरुषाहारमानेन खारीति मैथिलाः। अन्ये तु पलं च कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च। धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोमी चतुर्गुणाः॥ द्रोणैः षोडशभिः खारी विंशत्या कुम्भ उच्यते।' p. 88. The लीलावती says 'हस्तोन्मितैर्विस्तृतिदैर्घ्यपिण्डैर्यद्द्वादशास्रं घनहस्तसंज्ञम्। धान्यादिके यद्घनहस्तमानं शास्त्रोदिता मागधखारिका सा॥ द्रोणस्तु खार्याः खलु षोडशांशः स्यादाढको द्रोणचतुर्थभागः। प्रस्थश्चतुर्थांश इहाढकस्य प्रस्थाङ्घ्रिराद्यैः कुडवः प्रदिष्टः॥' (verses 7–8). शतादभ्यधिके—for stealing more than a hundred (palas). पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके—According to कुल्लूक this means 'for theft of these above fifty palas up to one hundred palas'. शेषेषु—for theft of these in other cases (from one pala to fifty). सचिह्नं—branded with the mark

of a dog's feet. *Vide* मनु 9. 237 'गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः। स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान् ॥'. If the ब्राह्मण did not perform the प्रायश्चित्त prescribed for theft then only he was to be branded. For the प्रायश्चित्तs about theft, see मनु II. 162–168 and याज्ञ० III. 257–258. पूर्वे वर्णाः the first (three) varṇas. A ब्राह्मण offender was to be killed on no account. Compare नारद (साहस 8–10) quoted below (text p. 240). चौरं...वैधैः the king should make the thief restore the thing stolen (or its price) and should inflict on him various kinds of corporal punishments. The मिता० remarks 'एतच्चोत्तमसाहसदण्डप्राप्तियोग्योत्तमद्रव्यविषयम्। न पुनः पुष्पवस्त्रादिक्षुद्रमध्यमद्रव्यापहारविषयम्'. भक्ता...दातारः those who give food or shelter. प्रसर्पताम् running about (to avoid punishment). शक्ता...न्ते who, though able to catch them, allow them to escape. Compare याज्ञ० II. 276 'भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान्। दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुर्जानतो दम उत्तमः ॥'; also मनु IX. 278.

२४ साहसम् (violent or heinous deeds).

Page 238, line 11—page 245, line 6. सहसा with force. 'राजदण्डं जनाक्रोशं चोल्लङ्घ्य राजपुरुषेतरजनसमक्षं यत्किञ्चिन्मारणपरदाराप्रहर्षणादिकं क्रियते तत्सर्वं साहसमिति साहसलक्षणम्। अतः साधारणधनपरधनयोर्हरणस्यापि बलावष्टम्भेन क्रियमाणत्वात्साहसत्वमिति।' मिता० (on याज्ञ० II. 230). साहस included all heinous offences in which violence entered, such as homicide, rape, robbery, dacoity, mischief &c. The province of साहस overlapped that of स्तेय, वाक्पारुष्य, दण्डपारुष्य, स्त्रीसंग्रहण, but as violence was an additional circumstance in it, it is separately treated of in order to lay down heavier punishments for the offences included in it. क्षेत्रोपकरण implements of husbandry, such as ploughs. भङ्गाक्षे...चैः by destroying, reviling, disfiguring or other means. 'भङ्गो भञ्जनम्। आक्षेपो दोषोत्पादः। उपमर्दो म्लानतापादनम्। आदिशब्दाच्छेदनादिकं गृह्यते।' सुबोधिनी (on याज्ञ० II. 230). अवमर्द or उपमर्द means 'so handling as not to destroy them altogether but to make them lose their value; trampling upon' 'आक्षेपः आक्रोशः फलमूलादेर्वाचा न्यग्भावकरणमिति यावत्। अवमर्दः स्वरूपावशेषेण पीडनम्। आद्यशब्देनामेध्यादिनोपघातादि गृह्यते।' स्मृतिच० (व्य० p. 323). आक्षेप should rather mean 'throwing away'. गृहोपकरणस्य—household utensils such as mortar and pestle. एतेनैव प्रकारेण—This refers to भङ्गा...चैः. परदाराभिमर्शनम् indecent assault on another's wife. प्राणो...यत् whatever else endangers life. बन्दिग्राहान्—those who make others captive (*i. e.* those guilty of wrongful confinement). प्रसह्यघातिनः who kill others by force 'प्रसह्यघातिनः जनसमक्षं मनुष्यादिहन्तारः' अपरार्के; compare मनु 9. 280 'कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान्। हस्त्यश्वरथहर्तॄंश्च हन्यादेवाविचारयन्॥'. उपांशुघातकाः those who kill secretly. धनं हृत्वा confiscating their property. The स्मृतिच० says that this verse of बृहस्पति applies only where a ब्राह्मण is killed by a क्षत्रिय, वैश्य or शूद्र and refers to बौ. ध. सू. (I. 10. 19-20) in support of its remarks 'क्षत्रियादीनां

ब्राह्मणवधे वधः सर्वस्वहरणं च । तेषामेव तुल्यापकृष्टवधे यथाबलमनुरूपान्दण्डान् प्रकल्पयेत् ।'. *Vide* वीर० p. 501 for the same. मर्मप्रहारकः who strikes a vital part *i. e.* who deals the fatal blow or stroke. घातकः...हृतः—that man will have to suffer the punishment prescribed for घातकs in the above verse. आरम्भकृत् who commences a साहस. मार्गा...कः who gives advice as to the way (in which a साहस may be committed). 'तस्य तत्कर्मानुकूलधर्मोपदेशं वा करोति' वि. चि. p. 107. आश्रयः who gives refuge or asylum (to the person guilty of साहस). विकर्मिणाम् to wrongdoers. The reading of the वि. चि. 'युक्त्योपदेशकः' is better. It is explained as 'कृतापकर्मणस्त्राणाय तस्मै युक्तोपदेशं वा करोति'. तद्वि...र्तकः who incites others for the destruction of the person (killed &c.). 'युद्धोपदेशं विनैव विषादिना नाशप्रवर्तकः' वि. र. (p. 375). उपेक्षा...युक्तः who connives at (the commission of an offence). This man is not able to prevent the offence, but he does not raise even a vain protest or does not inform others of the intended साहस. 'साहसिकादिना जने पीड्यमाने स्वयमक्षमोपि यः परद्वारापि न प्रतिकरोति' वि. चि. (p. 107). We may separate as उपेक्षाकारी and अयुक्तः. 'अयुक्तः राज्ञानियुक्तः संनियुक्तवत्पीडयति' वि. चि. वि. र. says अयुक्त means 'not related to the offender' (and yet conniving at its commission). सर्वे...कारिणः All these are perpetrators of the deed (the offence). अनुरूपं=दोषानुरूपम्. अपरार्क makes some very sensible remarks on this passage (याज्ञ० III. 227) 'भक्तादिदायकादयः परमरणमभिसंधाय यदि भक्तादि प्रयच्छन्ति तदा वधहेतवो न भक्तादिदानमात्रेण । यदि तन्मात्रेणापि होडता स्यात्तदा पित्रोरपि पुत्रं जनयतोस्तत्कर्तृकासु कुशलाकुशलक्रियासु हेतुता स्यात् । धर्मार्थनिर्मितकूपादौ च प्रमादपातिब्राह्मणमृत्युहेतुता कूपकर्तुरापद्येत । न चैवमस्ति कारणकारणत्वेनाकारणत्वात् ।'. वधादृते ब्राह्मणस्य (these punishments may be inflicted) on a ब्राह्मण except (the sentence of) death. तस्य=ब्राह्मणस्य. वध stands for death as well as other corporal punishments (such as mutilation). 'वधादृत इत्यङ्गच्छेदस्याप्युपलक्षणार्थम्' स्मृतिच० (व्य p. 125). ललाटे...ङ्कः branding him on the forehead with the mark appropriate to the crime committed. *Vide*

मनु 9. 237 quoted above as to the marks branded respectively for the महापातकs. Compare बौ. ध. सू. (I. 10. 17-18) 'अवध्यो वै ब्राह्मणः सर्वापराधेषु । ब्रह्महत्यागुरुतल्पगमनस्वर्णस्तेयसुरापानेषु कुसिन्धभगसृगालसुराध्वजांस्तप्तेनायसा ललाटेङ्कयित्वा विषयान्निर्धमनम् ।'; 'न शारीरो ब्राह्मणदण्डः । कर्मवियोगविख्यापनविवासनाङ्ककरणानि' गौ. ध. सू. XII. 43-44; 'मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते । इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥ न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम् । राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥' मनु 8. 379-380. आततायिनमपि although he is a felon (bent upon homicide, arson or a similar heinous crime). The स्मृतिच० reads the text of सुमन्तु as 'आततायिवधे न दोषोन्यत्र गोब्राह्मणाद्यदा हतः प्रायश्चित्तं स्यात् ।'. *Vide* वीर० p. 22 for another interpretation of Sumantu's text. पापे...भृगुः The view of भृगु is that (punishment of) death is prescribed for a sinner of a lower class. उद्यताः असिविषाग्नयः यस्य. आथ...हन्ता who kills by the use of the incantations contained in the अथर्ववेद. There are numerous hymns in the अथर्ववेद which were employed against enemies; *e. g.* I. 19, II. 19, III. 1 and 2 (which hymns are styled मोहनानि in the कौशिकसूत्र), VII. 108 &c. पिशुन back-biter, informant. 'यदभिधानेनावश्यं प्राणात्ययो भवतीति तादृशपैशुन्यस्य राजगामिनः कर्ता' वीर० p. 19. भार्या...कारी who violates or assaults another's wife. एवमाद्यान्—this shows that the enumeration of आततायिन्s is not exhaustive. गरदः विषदः. षडेते त्वाततायिनः—on this the स्मृतिच० observes 'उदाहरणभूतानां षड्विधानामत्यन्तप्रसिद्धानां षड्विधत्वाद्भयत्र षड्ग्रहणं न पुनः परिसंख्यार्थम् । विधान्तरेणाततायिनां लोके विद्यमानत्वात् ।' (व्य० p. 315). आयान्तं—approaching (with a murderous or other felonious intent). आतता...भवेत्—this verse is attributed to व्यास by अपरार्क, who also notices the reading भ्रूणहा for ब्रह्महा. जिघांसीयात् is equal to जिघांसी इयात्. तद्यपि... मिताक्षरायाम्—these two verses have exercised the minds of many ancient commentators. Another verse of मनु says that if a man intentionally kills a ब्राह्मण, there is no expiation. 'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥' XI. 89. The view of the मिता० is that

there is really no conflict between the verse गुरुं वा on the one hand and the verse इयं विशुद्धिः. The verse गुरुं वा is a mere अर्थवाद. In मनु 8. 348–349 it is laid down that any man of the three higher castes may take up arms when there is hindrance to *dharma* or in self-defence or for protecting women and Brāhmaṇas and that if he kills any one in such a case he incurs no guilt. The verse गुरुं वा then says that one may kill an *ātatāyin*, whether he is one's teacher, or a child, or an old man, or a learned ब्राह्मण. These words do not contain a विधि that a गुरु and others may be killed, but these words convey that even a *guru* (who is to be highly honoured) or even a child or an old man (who are both objects of compassion) may have to be killed; what of others who approach as *ātatāyins?* Similarly in the verse आततायि... भवेत् we have merely an अर्थवाद, as the word अपि (वेदान्तपारगमपि) indicates. The words of the मिता० (on याज्ञ० II. 21) are "'शस्त्रं द्विजाति...रुध्यते' इत्युपक्रम्य (मनु 8. 248) 'आत्मनश्च...धर्मेण न दण्डभाक्' (मनु 8. 249) इत्यात्मरक्षणे...स्त्रीब्राह्मणहिंसायां चाततायिनमकूटशस्त्रेण घ्नन्न दण्डभागित्युक्त्वा तस्यार्थवादार्थमिदमुच्यते गुरुं वा बालवृद्धौ वेत्यादि । गुर्वादीनत्यन्तावध्यानप्याततायिनो हन्यात् किमुतान्यानिति । वाशब्दश्रवणात् 'अपि वेदान्तगम्' इत्यत्रापिशब्दश्रवणाच्च गुर्वादीनां वध्यत्वप्रतीतिः ।." Further, if it were held that the two verses prescribe the killing of an *ātatāyi* Brāhmaṇa; then they would be opposed to the text of Sumantu quoted above, which says that there is दोष in killing an *ātatāyi* ब्राह्मण or cow; besides such a view would be opposed to the text of मनु himself 'आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् । न हिंस्याद् ब्राह्मणान्गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः ॥' मनु 4. 162. In the Vedic passage न हिंस्यात्सर्वाणि भूतानि' there is a general prohibition against killing any being. Therefore the verse आचार्यं च would be superfluous unless it were taken to mean that these should not be killed whatever they may do (*i. e.* even when they are *ātatāyins*). Therefore the view of the मिता० is that the

two verses गुरुं वा and आततायिनमायान्तं, as also the verse नाततायिवधे दोषः (मनु 8. 351), refer to an *ātatāyin* who is not a ब्राह्मण. In this the मिता० follows मेधातिथि who says "गुर्वादिग्रहणमर्थवादः । एतेपि हन्तव्याः किमुतान्य इति । एतेषामाततायित्वेपि वधो नास्ति । 'आचार्यं च प्रवक्तारं' इत्यनेनापकारिणामपि वधो निषिद्धः ।".

On the words वाशब्दश्रवणात् and अपिशब्दश्रवणात्, सुबोधिनी observes "यथा लोके 'अत्र पिशाचोस्ति' इत्युक्ते 'पिशाचो वा भवतु राक्षसो वा भवतु भूतमपि भवतु प्रेतोपि भवतु' इत्युत्तरे प्रौढिप्रतिपादने तात्पर्यम्, तथात्रापि वाशब्दापिशब्दयोः प्रौढिप्रकर्षे तात्पर्यमिति तद्विशिष्टवाक्यजातस्य गुर्वादिहनने न तात्पर्यम्". In such Vedic passages as 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः, वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति' the words वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता are regarded as अर्थवाद and as intended to extol the विधि in the words वायव्य...कामः *Vide* पू. मी. सू. I. 2. 7 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' and the शाबरभाष्य thereon and also I. 2. 26-27. In such sentences we have words like वै, हि, whish suggest that those sentences are अर्थवादs. The same holds good about वा or अपि.

कुल्लूक interprets the verse गुरुं वा as meaning that these may be killed when it is impossible to save oneself even by flight. मेधातिथि and गोविन्दराज take this verse as being a mere अर्थवाद. *Vide* the quotation from मेधातिथि cited above. अपरार्क is of opinion that an *ātatāyi* ब्राह्मण is to be killed only when he is about to kill another or is in the act of killing but not afterwards (as we have the present participle आयान्तं in मनु and कात्यायन) and that, when it is possible to ward him off by a mere blow (*i. e.* without actually killing him), a man will incur the sin of ब्रह्महत्या, if he kills an *ātatāyi* ब्राह्मण. "अत्र च वर्तमानाग्निदानादिव्यापार एवाततायिन उच्यन्ते । तद्व्यापारनिवारणं च यत्र वधमन्तरेण न संभवति तत्रैव वधानुज्ञा । यत्र तु दण्डशस्त्रादिप्रहारमात्रेणैव शक्यो निवारयितुं तत्र तु तद्वधो निमित्तमेव ।...एतदेव मत्वा सुमन्तुनाप्युक्तम्—'नाततायि...ब्राह्मणात्' इति । एवं ति यत्र गोब्राह्मणवधादृते तत्प्रहारमात्रादिना शक्य आत्मा त्रातुं तत्र तद्वधकारी ादिपातकवान्भवत्येव । ततश्च या आततायिवधे दोषस्मृतयः प्रायश्चित्त-

स्मृतयश्च ताः सर्वाः पूर्वोक्तविषया ज्ञेयाः ।" अपरार्क (on याज्ञ० III. 227). मेधातिथि did not hold the view that an *ātatāyi* might be killed only when he was actually engaged in his heinous deed; but he was of opinion that he could be killed even afterwards. *Vide* स्मृतिच० (व्य० p. 314) for the conflict of views on this point.

कैमुतिकन्याय—The word कैमुतिक is derived from किमुत (किम्+उत). Such sentences as the following will illustrate the application of the maxim 'गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्व-ममानुषशक्तित्वं चेति महतीयं खल्वनर्थपरंपरा । सर्वाविनयानामेकैकमप्येषामायतनं **किमुत** समवायः' (कादम्बरी para 103). This maxim is used where a conclusion will *a fortiori* follow as regards certain matters when it is conceded that it does follow in certain other (less important or less obvious) matters.

The conclusion of the मिता० about killing an आततायि-ब्राह्मण is 'अतश्च ब्राह्मणादय आततायिनश्च आत्मादित्राणार्थं हिंसानभिसंधिना निवार्यमाणाः प्रमादाद्यदि विपद्येरन् तत्र लघुप्रायश्चित्तं राजदण्डाभावश्चेति निश्चयः ।' (on याज्ञ० II. 21).

उद्यम्य...भवेत्—This is ascribed to देवल in the स्मृतिच० (व्य० p. 315) and the वीर० (p. 27). The word भ्रूण ordinarily means 'a child in the womb, embryo'; but the स्मृतिच० explains भ्रूण as ब्राह्मण and the वीर० as 'उत्तमब्राह्मणविशेषः'. The बौ. गृ. सू. says 'उपनीतमात्रो व्रतानुचारी वेदानां किंचिदधीत्य ब्राह्मणः । एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियः । अङ्गाध्यायी अनूचानः । **सूत्रप्रवचनाध्यायी भ्रूणः** ।' I. 7. 2-4, 8. अहत्वा...भवेत् if one does not kill (such an *ātatāyi* Brāhmaṇa) one would be guilty of the murder of a Brāhmaṇa. स्वाध्यायिनं...भवेत्—the first half of the verse is the same as वसिष्ठध. सू. III. 18, the latter half in वसिष्ठ being न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तन्मन्युमृच्छति.

स्ववधार्थ...चन्द्रिकाशयः—The स्मृतिच०, after quoting the verse उद्यम्य...भवेत् remarks 'भ्रूणमपि ब्राह्मणमपि दण्डापूपन्यायाद्ग्रामप्यात-तायिनमात्मपरित्राणायावश्यं हन्यादित्यर्थः ।'. Then after quoting the

text of कात्यायन 'आततायिनि चोत्कृष्टे...भृगुः' and a similar text of बृहस्पति (आततायिन...फलं लभेत् cited below in the text), it remarks 'तदेतद्वचनद्वयं पूर्वोक्तात्मत्राणव्यतिरिक्तविषये ब्राह्मणाततायिनि द्रष्टव्यम्'. युक्तश्चायम्—नील० approves of the three propositions of the स्मृतिच०, but it will be seen later on that he adds a qualification to the first, *viz,* though an आततायिविप्र may be killed in self-defence, that holds good as regards past ages, whereas in the Kali age an *ātatāyi* Brāhmaṇa cannot be killed even in self-defence. It is noteworthy that नीलकण्ठ approves of the views of the स्मृतिचन्द्रिका on this point in the नीतिमयूख but does not add that qualification to them that he adds here. 'अत्र ब्राह्मणवर्जं हन्यात्। ब्राह्मणं तु स्वस्य वधार्थमायान्तं निवारयेत्। यदा निवारणमपि कर्तुमशक्तस्तदा हन्यादेव। यथा मनुः—गुरुं वा बालवृद्धौ...विचारयन्॥ नाततायि...कश्चन॥ इति। कात्यायनोपि। आततायिनमायान्तं...भवेत्॥ इति। अतो जिघांसत एव विप्रस्य मारणं न सुप्तादेः। अत्र विज्ञानेश्वरः—मनुवाक्ये वाशब्दात्कात्यायनवाक्ये अपिशब्दात् न ब्राह्मणवधे तात्पर्यं किं तु एतादृशो ब्राह्मणोपि वध्यः किमुतान्य इति कैमुतिकन्यायेनैतादृशान्यवधपरमित्याह। वस्तुतस्तु स्ववधोद्यतो ब्राह्मणोपि वध्य एव। पूर्वोक्तवचनयोः स्वार्थत्यागेऽसाधारणमानाभावात्। गालवस्तु अहनने दोषमाह उद्यम्य...भ्रूणहा भवेत्॥ इति। आत्मघाती भवेदित्यर्थः। बृहस्पतिरपि स्वाध्यायिन...भ्रूणहा भवेत्॥ इति। सर्वत आत्मानं गोपायेत्—इति श्रुतिरपि। अतः स्ववधार्थमागच्छन् ब्राह्मणो वध्यः परवधार्थं गच्छन् स्वयं न वध्य इति तात्पर्यम्। एतत्परमेव बार्हस्पत्यम्। आततायिन...फलं लभेत्॥ इति। एवमेव चन्द्रिकाशयः।' (नीतिमयूख Benares ed. of 1880, pp. 76-77). मनु...चितत्वात्—नील० assigns his reason for approving of the three propositions of the स्मृतिचन्द्रिका. The texts of सुमन्तु (नाततायि...गोब्राह्मणात्) and कात्यायन (आततायिनि...भृगुः) lay down a general proposition that a ब्राह्मण though an *ātatāyi* should not be killed. The texts of मनु (गुरुं वा... विचारयन्), कात्यायन (आततायिन...ब्रह्महा भवेत्), of गालव and of बृहस्पति (स्वाध्यायिनं...भवेत्) have a special purpose *viz.* that they refer to an *ātatāyi* ब्राह्मण who approaches for killing a man. Therefore these four texts are in the nature of an exception to the rule that a ब्राह्मण, though an आततायी, should not be killed. The general rule is सामान्यं विशेषेण बाध्यते or उत्सर्गाः

अपवादैर्बाध्यन्ते. *Vide* तन्त्रवार्तिक p. 879 for numerous बाधs of which one is 'सामान्यविहितं विशेषविहितेन बाध्यते'. उत्कृष्टं—supply ब्राह्मणम्. तदपि...परम्—this is the view of the स्मृतिच॰ (quoted above). आततायि...हिंसनम्—this occurs in हेमाद्रि's चतुर्वर्ग॰ (vol. III. part 2 p. 667) where a long quotation is cited from the आदित्यपुराण (about matters prohibited in the Kali age though prevalent in former ages). *Vide* notes above (p. 160). तस्य...व्यर्थः स्यात्—In explaining निषेध, we saw above (p. 367) that a निषेध only prohibits what would otherwise follow as a matter of course. The texts about कलिनिषेध distinctly say that certain matters were proper for former ages (the word धर्म is applied to them) and then they are forbidden in the Kali age. सर्वे...स्थापितत्वात् since all the digests establish that the prohibition of certain acts in the Kali age came within the purview of enjoined acts (as regards former ages) on account of the proper significance of the word धर्म occurring in the text 'इमान्... षिणः'.

The वीर॰ discusses at great length the topic of आततायिवध (pp. 19–27). Its own view seems to be that the verse of मनु (गुरुं वा...विचारयन्) is a प्रतिप्रसव (a counter exception) and not an अर्थवाद as the मिता॰ holds. The general rule is न हिंस्यात्सर्वाणि भूतानि. If this injunction were broken, the man would be liable to punishment at the king's hand and to प्रायश्चित्त. An exception is stated in the two verses of मनु (8. 348–349) calling upon even Brāhmaṇas to take up arms in self-defence and for other purposes and to kill offenders, if necessary. In cases covered by the exception the man who killed another would neither be liable to punishment nor to प्रायश्चित्त. Then the verse गुरुं वा बालवृद्धौ states an exception to the preceding exception, that if a man killed a *guru* or a child or a learned Brāhmaṇa, though an *ātatāyi*, he

would be liable to प्रायश्चित्त and punishment, except when he killed in mere self-defence 'वस्तुतस्तु शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यमित्येनेनोक्तस्याततायिवधे दोषाभावस्य प्रायश्चित्तराजदण्डाभावयोश्चाचार्यादिविषयेपवादार्थं मानवम् ।' वीर० (p. 21) and again 'मम तु प्रतिभाति सत्यपि गुरुं वेत्यादीनां प्रतिप्रसवविधित्वेन तेषामर्थशास्त्रत्वम् ।'.

विनाशयन् हरन् who either destroys or seizes. दण्ड्य...क्ष्मतः should be fined at least a hundred (*i. e.* hundred or more) according to the nature (of the property destroyed or stolen). शतं आद्यं (अवरं) यस्य. 'शताद्यं शतावरं द्विशतान्तः' वि. र. (p. 350). This means 'a hundred or more up to two hundred'. The स्मृतिच० remarks on these four verses 'अत्र विनाशयन् हरन् हिंसयन् चोरयन् हन्ता वेति च वदन् इदं दण्डशास्त्रं साहसस्तेयकर्तृविषयमिति दर्शयति । क्रोधलोभवत्त्वेन हननोपेतस्तेयकारित्वात् ।' (व्य० p. 316). On अनुरूपतः and पुरुषापेक्षया (in the last verse) the वि. र. says 'अनुरूपतः विनाशितापहृतमूल्यानुसारेण । पुरुषापेक्षया आढ्यदरिद्रपुरुषापेक्षया । अत्र यस्य मूल्यमात्रं संभवति तस्य तन्मात्रं, यस्य त्वधिकं तस्य द्विगुणो दण्डः । यस्य तु न मूल्यमात्रमपि अतिप्रसङ्गिचौर्ये तस्य वध इति व्यवस्था ।' (p. 350). प्रसङ्ग...ये for preventing a repetition (of the offence). यौषेयं—from योषा. अत्र विनाशयन्...मदनः—*vide* the quotation from the स्मृतिच० which the मदनरत्न seems to have followed. If the proper significance of the words विनाशयन् and हर्ता is borne in mind these verses apply to साहसस्तेय (*i. e.* theft with violence such as robbery, dacoity). The words हर्ता...घातनीयः can only refer to an offender who is not a Brāhmaṇa. यः साहसं कारयति who incites a man to a violent deed saying 'do this'. Such a man was to be fined double of what the actual offender was fined. यश्चै... कारयेत् who incites another to commit a violent deed saying 'do this, I shall pay you money (or the fine imposed on you)'. बलात् against her will. गुप्तां guarded 'भर्त्रादिभिः रक्षिताम्' कुल्लूक (on मनु 8. 374); 'गुप्तां स्वनियमेन रक्षिताम्' स्मृतिच०. सहसा—by force. सहसा...गर्दभेन तु—according to the स्मृतिच० and the वीर० (p. 463) this verse

applies to an offender other than a ब्राह्मण guilty of rape on a woman of his own caste; the परा. मा. holds that this text applies to a S'ūdra guilty of rape against a ब्राह्मणी and refers to गौ. ध. सू. XII. 2 'आर्यस्त्र्यभिगमने लिङ्गोद्धारः स्वहरणं च' (about a शूद्र). क्षत्रिया...गमने as regards rape of a woman of the same caste in the case of क्षत्रियs, rape by persons who are the offspring of an अनुलोम marriage (the marriage of a woman to a man of a higher caste) and by persons who are the offspring of a प्रतिलोम marriage (*i. e.* of a woman with a man of a lower caste). The स्मृतिच० and वीर० remark that this verse applies when the offender is a man of no merit. The वि. र. refers this to one who forcibly enjoys a woman of a higher caste (p. 390). अनिच्छन्ती...जीविनीम्—this is ascribed to बृहस्पति by the स्मृतिच०. 'गुप्तां पुनः संभोगरहितां वासयेद्विशुद्धिपर्यन्तमिति शेषः' स्मृतिच० (व्य० 320). हीन...भवेत्—this is ascribed to बृहस्पति by the स्मृतिच०. इच्छन्त्यां—if she was a consenting party. इच्छन्त्यां—would also mean 'if she desired' (that punishment, *viz.* death). तस्य प्रथमस्य—supply साहसस्य. तस्य...शतावरः—the punishment for a साहस of the lowest degree must be a hundred (paṇas) at the least in proportion to the act (the gravity of the offence committed). The three kinds of साहस have already been defined. तदङ्गच्छेदः amputation of the limb with which the offence was committed. 'शतावरः शतमवधिर्यत्र तत् शतावरं शताधिकमित्यर्थः' वि. र. (p. 351). According to मनु (VII. 138) the fine for प्रथमसाहस is 250 paṇas, for मध्यमसाहस five hundred and for उत्तमसाहस a thousand; while according to याज्ञ० (I. 366) the figures respectively are 270, 540 and 1080. The मिता० remarks on this difference that the scale of Manu applies to an offence committed unintentionally. वधच्छेदना...कारात्—नील० simply echoes the words of the मिता० "अयं च वधाद्युपदेशो राज्ञ एव तस्यैव पालनाधिकाराच्च द्विजातिमात्रस्य। तस्य 'ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीत' (आप. ध. सू. I. 10. 29.

6) इति शस्त्रग्रहणनिषेधात् ।" (on याज्ञ० II. 286). But the मिता० adds a significant comment which नील० omits "यदा तु राज्ञो निवेदने कालविलम्बेन कार्यातिपातशङ्का तदा स्वयमेव जारादीन् हन्यात् । 'शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं...ध्यते' (मनु 8. 348), 'नाततायिवधे दोषो...मृच्छति' (मनु 8. 351) इति शस्त्रग्रहणाभ्यनुज्ञानाच्च ।". *Vide* वीर० p. 508 for similar remarks.

२५ स्त्रीसंग्रहणम् (adultery).

Page 245, line 7—page 251, line 3. संग्रहणम्— 'स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः संग्रहणम्' मिता० on याज्ञ० (II. 283). 'नदीनां संगमे तीर्थे आरामेषु वनेषु च । स्त्रीपुंसौ यत्समेयातां तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥' नारद (quoted in the वि. र. p. 380). छलेन by fraud or deceitful tricks. बृहस्पति (quoted by अपरार्क on याज्ञ० II. 283) speaks of three kinds of संग्रहण 'पापमूलं संग्रहणं त्रिप्रकारं निबोधत । बलोपाधिकृते द्वे तु तृतीयमनुरागजम् । अनिच्छन्त्या यत्क्रियते सुप्तोन्मत्तप्रमत्तया । प्रलपन्त्या वा रहसि बलात्कारकृतं तु तत् ॥ छद्मना गृहमानीय दत्त्वा वा मद्यकार्मणम् । संयोगः क्रियते यस्यास्तदुपाधिकृतं विदुः ॥ अन्योन्यचक्षूरागेण दूतीसंप्रेषणेन च । कृतं रूपार्थलोभेन ज्ञेयं तदनुरागजम् ॥'. कार्मण means वशीकरण. *Vide* स्मृतिच० (व्य० p. 8) and वीर० (p. 504). कामयेत्—परपत्नीं गच्छेत्. अयं...समायाम् this fine is to be imposed when the woman is of the same caste as that of her paramour. दमो नेयः...स्ततः—half of the fine to be imposed for enjoying a woman of the same caste is to be imposed when the woman is of a lower caste than the man. This reading is supported by the स्मृतिच० (व्य० p. 320) and वीर० (p. 506). But the स्मृतिच० says that the words दमो नेयः refer to the punishment contained in the words सहसा कामयेद्यस्तु (quoted above under साहस). We shall then have to suppose that the same punishment that is provided for forcible enjoyment is prescribed for enjoyment in which there is no force or fraud. This would be against the general principle of the writers of *nibandhas* who always prescribe heavier punishment for every offence attended with force. Therefore the reading of the वि. र. 'दमोन्तिमः समायां तु' is better; that reading means 'when there is no force nor fraud in enjoying a woman the fine will be the highest (*viz.* 1000 paṇas), half of that when the woman is of a lower caste'. संप्रमापणम्=मारणम्. This verse lays down the punishment for the paramour in case of

adultery, but does not lay down the punishment for the offending woman. हीन...त्रिविधस्त्रीसंग्रहणे—The reference here is to the three varieties of अनुरागज संग्रहण. 'तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं प्रथमं मध्यमोत्तमम्। अपाङ्गप्रेक्षणं हास्यं दूतीसंप्रेषणं तथा। स्पर्शो भूषणवस्त्राणां प्रथमः संग्रहः स्मृतः ॥ प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपमध्वन्नवाससाम्। संभाषणं रहसि त्व मध्यमं संग्रहं विदुः ॥ एकशय्यासनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गने तथा। एतत्संग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः ॥' बृहस्पति quoted in the स्मृतिच० (व्य० p. 8), अपरार्क (on याज्ञ० II. 284) and वि. र. (pp. 279–280). Vide a similar quotation from व्यास in the मिता० on याज्ञ० II. 283. अधिकोपि बलाद्रहः would mean 'even higher punishment may be awarded for enjoyment by force in a lonely place'. But this would be irrelevant, as the threefold division is that of अनुरागजसंग्रहण. Therefore the reading of अपरार्क and others is better. अधिको द्रविणाधिके means 'a higher fine than प्रथमसाहस, मध्यमसाहस and उत्तमसाहस may be inflicted if the paramour is a wealthy man'. परस्य...साहसम्—connect सह with पत्न्या. संभाषं=संलापम्. पूर्व...दोषैः if formerly (*i. e.* already) he was accused of (similar) offences. 'तत्स्त्रीप्रार्थनादिदोषैः पूर्वमुत्पन्नाभिरपवादप्रार्थनाभिशापादिभिः' कुल्लूक; 'दोषैस्तत्स्त्रीप्रार्थनादिभिरभिशस्तः' अपरार्क; 'पूर्वमाक्षारितः पूर्वमेव तत्स्त्रीप्रार्थनादिभिरभिशस्तः' वि. र. (p. 384). The वीर० remarks 'पापबुद्ध्या यः संभाषणं करोति तद्विषयमेतत्'. But मनु says about one not suspected or accused before that he is not guilty if he talks with another's wife for some (reasonable) cause 'यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात्। न दोषं प्राप्नुयात्किंचिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः ॥' 8. 355. स्त्री निषेधे...तथा—The मिता० comments 'पतिपित्रादिभिर्येन सह संभाषणादिकं निषिद्धं तत्र प्रवर्तमाना स्त्री शतपणं दण्डं दद्यात्। पुरुषः पुनरेवं निषिद्धे प्रवर्तमानः द्विशतं दद्यात्।'. मनु says that this rule (against speaking with another's wife) does not apply to the wives of चारण, actors &c. (VIII. 361–362). सजातावुत्तमो...कर्तनम्—The मयूख seems to be right in holding that this verse prescribes punishment where the woman is a consenting party. If this verse referred to the enjoyment of a woman of higher caste by a man of a lower

caste against her will or by fraud, then it would be cruel to cut off her ears when she is not to blame. No text lays down a punishment for a woman on whom rape has been committed. The वि. र. quotes the मत्स्यपुराण 'बलात्संदूषयेद्यस्तु परभार्यां नरः क्वचित्। वधदण्डो भवेत्तस्य नापराधो भवेत्स्त्रियाः ॥' (p. 400). The स्मृतिच० supports the view of नील० 'अत्र नार्या अपि दण्डाभिधानात् अन्योन्यानुरागजोपभोगविषयं वचनमिति गम्यते' (व्य. p. 321). The मिता० on the other hand construes the words सजा...दण्डः as applying to a man who enjoys a guarded woman of his own caste against her will, the words आनु... मध्यमः to refer to a woman of a lower caste who is not guarded, the words प्रातिलोम्ये...पुंसः to a woman of higher caste who is guarded and the last पाद to a woman who consents to connection with a man of a lower caste. 'चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयगुप्तपरदाराभिगमने साशीतिपणसहस्रं दण्डनीयः। यदा त्वानुलोम्येन हीनवर्णां स्त्रियमगुप्तामभिगच्छति तदा मध्यमसाहसं दण्डनीयः। यदा पुनः सवर्णामगुप्तामानुलोम्येन गुप्तां वा व्रजति तदा मानवे विशेष उक्तः (मनु० 8. 378 and 383)...प्रातिलोम्ये उत्कृष्टवर्णस्त्रीगमने क्षत्रियादेः पुरुषस्य वधः। एतच्च गुप्ताविषयमन्यत्र तु धनदण्डः। नार्याः पुनर्हीनवर्णं व्रजन्त्याः कर्णयोः आदिग्रहणान्नासादेश्च कर्तनम्। आनुलोम्ये सवर्णं वा व्रजन्त्या दण्डः कल्प्यः।'. The वीर० supports the मयूख 'एतच्चानुरागजं ग्रहणविषयं स्त्रिया अपि दण्डाभिधानात्। बलात्कारोपधिकृतयोस्तु स्त्रिया अनपराधित्वेन दण्डाभावात्।' (p. 507). वधे...कर्तनम्—when the punishment is death in the case of males, (the punishment for women) would be cutting off a limb. अन्त्यजस्त्रियम् is explained by कुल्लूक as 'अन्ते भवः अन्त्यजः यस्मादधमो नास्ति चाण्डालादिस्तस्य स्त्रियं गच्छन्'. The स्मृतिच० explains 'अन्त्यजः प्रसिद्धश्चर्मकारादिः'. The प्रायश्चित्तमयूख (Benares edition of 1879) quotes a verse ascribed to आपस्तम्ब which enumerates seven classes of अन्त्यज 'रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च। कैवर्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते त्वन्त्यजाः स्मृताः ॥'. But it is not these अन्त्यजs that are intended here. The अन्त्यजs meant are चाण्डाल and others, as the मदनपारिजात says 'चाण्डालाद्या न तु रजकाद्याः तत्र स्वल्पप्रायश्चित्तत्वात्। चाण्डालादयस्तु मध्यमाङ्गिरसा दर्शिताः। चाण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा। मागधायोगवौ चैव सप्तैते-

न्त्यावसायिनः ॥' (9th स्तबक p. 845). ते—क्षत्रियावैश्ये—a woman of the क्षत्रिय or वैश्य caste. गुप्ते—on this the स्मृतिच० remarks 'अत्र गुप्ते मानसव्यभिचारानवकाशाय गृहव्यापारासक्तचित्ततया सुरक्षिते विवक्षिते न तु गृहेवरुद्धे गुरुतरदण्डत्वात् ।' (व्य. p. 321). द्वैजातं...वसन् having intercourse (with a woman) of the twice-born classes. अगुप्तं...हीयते—the punishment for a S'ūdra who commits adultery with an unguarded द्विजाति woman is loss of the offending limb and loss of all property and if the woman was guarded then loss of life and wealth. Read in line 10 शूद्रो गुप्ताम्. Most mss. and editions read the sūtra of गौतम as आचार्यस्त्र्यभिगमने; but the printed text of the गौ. ध. सू. is आर्यस्त्र्यभिगमने. अपरार्क, स्मृतिच०, हरदत्त read 'आर्य०'. आर्य means त्रैवर्णिक. गुप्ता···धिकः if she were guarded, then death is an additional (punishment) *i. e.* the S'ūdra suffers loss of limb, loss of property and loss of life. This is the reading adopted by the स्मृतिच० also. हरदत्त reads 'गोप्ता चेद्वधोधिकः'—if the offending S'ūdra were appointed to protect the woman (of higher caste with whom he has connection), then death is an additional (punishment). Compare वसिष्ठध. सू. 21. 1 and 5 'शूद्रश्चेद् ब्राह्मणीमभिगच्छेद्वीरणैर्वेष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येद्ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषा समभ्यज्य नग्नां कृष्णखरमारोप्य महापथमनुसंव्राजयेत्पूता भवतीति विज्ञायते । शूद्रश्च राजन्यावैश्ययोः ।'. उभौ=वैश्यपार्थिवौ. शूद्रवद्दण्ड्यौ *i. e.* with loss of the offending limb, property and life. कटेनावेष्ट्य दग्धव्यौ. The वसिष्ठध. सू. (21. 2-3) says that the offending वैश्य was to be covered with red दर्भs and the क्षत्रिय with the leaves of reeds (शरपत्र) and then to be consigned to the flames. कुल्लूक adds 'अयं प्राणान्तिकदण्डो गुणवद्ब्राह्मणीगमनविषयो बोद्धव्यः'. यो···दण्डमर्हतः—the punishment is as laid down in 'ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु...सहस्रिणम्' *i. e.* the वैश्य will be fined five hundred and the क्षत्रिय a thousand paṇas. कुल्लूक therefore remarks 'अयं च वैश्यस्य रक्षितक्षत्रियागमने पञ्चशतरूपो दण्डो लघुत्वाद्गुणवद्वैश्यस्य निर्गुणजातिमात्रोपजीविक्षत्रियायाः शूद्राभ्रान्त्यादिविषयो बोद्धव्यः । क्षत्रियस्य रक्षितवैश्यायां ज्ञानतो युक्तः सहस्रं दण्डः ।'. राजन्य...प्रास्येत्—नील० omits the words ब्राह्मण्याः...विज्ञायते from the sūtra of वसिष्ठ.

(मनु. III. 45). स्वैरिण्यब्राह्मणी a wilful unchaste woman, who does not belong to the ब्राह्मण caste. निष्कासिनी an unchaste woman who has left her family. 'स्वाम्यनवरुद्धा दासी' मिता०. गम्याः...लोम्येन with these women intercourse is allowed if they are of (the same or) a lower caste. स्त्रियो न गम्याः स्युः प्रतिलोमतः. 'निष्कासिनी कुटुम्बान्निर्गतेति मदनरत्ने । स्वाम्यनवरुद्धा दासीति विज्ञानेश्वरमाधवाचार्यप्रभृतयः । भुजिष्यासु आसु एवेति संबन्धः ।' वीर० p. 510. For स्वैरिणी of four kinds, vide नारद० (स्त्रीपुंसयोग 49–52). अन्त्या...वधः—अन्त्या चाण्डाली तस्याः अभिगमने. The मिता० comments 'त्रैवर्णिकान् प्रायश्चित्तानभिमुखान् 'सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम्' इति मनुवचनात् (8. 385) पणसहस्रं दण्डयित्वा कुबन्धेन कुत्सितबन्धेन भगाकारेणाङ्कयित्वा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत् । प्रायश्चित्ताभिमुखस्य पुनर्दण्डनमेव ।'. अपरार्क reads कबन्धेन (*i. e.* the mark of a headless trunk was to be made). The वीर० reads कुवर्णेन and explains 'कुत्सितवर्णेन भगाकारेण' (p. 512). The वि. र. reads 'त्वङ्ककबन्धेन प्रवासयेत्' and explains 'अशिरस्कपुरुषाकारपुरुषाङ्कः' (p. 394). परा. मा. gives the same explanation as the वीर० but the printed edition reads कुबन्धेन. शूद्र...एव if a S'udra had connection with a चाण्डाली he was to be branded in the same way as a त्रैवर्णिक (whether the शूद्र submitted to the प्रायश्चित्त or not). This is the reading of अपरार्क, परा. मा., वि. र. The latter explains 'एवकारेण प्रवासनमात्रनिषेधः'. The मिता० and the वीर० read अन्त्य एव, which means the शूद्र becomes a चाण्डाल himself. The वि. र. tells us that the पारिजात also reads अन्त्य एव. 'पारिजाते तु शूद्रस्तथान्त्य एव स्यादिति पठितं व्याख्यातं च अन्त्य एव स्यान्न पुनः शूद्रेषु प्रवेश्य इति ।' वि. र. (p. 395). The परा. मा. notices the reading अन्त्यज. अन्त्यस्य=अन्त्यजस्य. गृहमागत्य...स्मृतः—this is ascribed to बृहस्पति by the स्मृतिच., वीर०. तत्र सा दण्ड्या—'यः स्त्रियं प्रलोभ्य संगच्छतः पुरुषस्य दण्डः तेन दण्ड्या तद्दण्डार्धः पुरुषस्य' वि. र. (p. 398). मदमोहिता—"मदमोहितेति वदन् वधदण्डस्यासार्वत्रिकमिति दर्शयति । तेन 'नार्याः कर्णादिकर्तनम्' (याज्ञ. II. 286) इति प्रागुक्तो दण्डो रागादत्यन्तासक्तविषय इति मन्तव्यम् । अत्यन्तासक्तिरहितविषये तु न शारीरो दण्डः ।" स्मृतिच० (व्य. p. 323). संस्था...तिनाम्—'वध्यान्ये घातयन्ति चाण्डालादयः तैरधिष्ठिते देशे' वि. र. (p. 398). श्वभिः खादयेद्राजा—Compare गौ. ध. सू. (23.

14) 'अभिरादयेद्राजा निहीनवर्णगमने स्त्रियं प्रकाशम्'; मनु. 8. 371. अयं... चन्द्रिकायाम्—*Vide* the quotation from the स्मृतिच० cited above. पुमान्...स्तथा a man is to be held (caught) as guilty of adultery by the fact of his caressing the hair of another's wife, or by fresh signs of lust or when both admit their guilt. 'संग्रहणप्रवृत्तः पुमान् कामजया केशाकेशिकर्षणक्रियया अन्यैश्च कामजैश्चिह्नैः कार्यैर्वा आर्द्रनखक्षतादिभिः संग्रहणवानिति निश्चेतव्य इति तात्पर्यार्थः' वि. र. (p. 381); "संग्रहणे परस्त्रिया सह मिथुनीभावे निमित्ते दण्डयितुं पुमान्ग्राह्यः। केन हेतुनेत्यपेक्षिते उक्तं केशाकेशि। परस्त्रिया सह परस्पर-केशग्रहणवत्या क्रीडया पुमान्ग्राह्य इत्यन्वयः।...उक्तहेत्वभावेपि द्वयोः स्त्रीपुंसयोः 'सिद्धो मिथुनीभाव आवयोः' इत्येवंरूपायां संप्रतिपत्तौ सत्यामपि ग्राह्यः।" अपरार्क. केशाकेशि is an adverb here. It is formed according to three sūtras. 'तत्र तेनेदमिति सरूपे' पा. II. 2. 27 (सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे द्योत्ये स बहुव्रीहिः। सि. कौ.); 'इच् कर्मव्यतिहारे' पा. V. 4. 127 (कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् स्यात्समासान्तः। केशाकेशि। सि. कौ.); 'अन्येषामपि दृश्यते' पा. VI. 3. 137 (दीर्घ इत्यनुवर्तते। इचि कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः। सि. कौ.). केशेषु केशेषु आकृष्य इदं प्रवृत्तं इति केशाकेशि. Vide वि. र. (pp. 381–383) for some of the कामज signs. दूषणे as regards proclaiming faults or defects (or slandering). The word स्त्री here stands for a maiden according to both the मिता० and अपरार्क, as the preceding two verses speak of maidens. "स्त्रीशब्देनात्र प्रकृतत्वात्कन्यावमृश्यते। तस्या यदि कश्चिद्विद्यमानानेवापस्माराराजयक्ष्मादिदीर्घकुत्सितरोगसंसृष्टमैथुनत्वादिदोषान्प्रकाश्य 'इयमकन्या' इति दूषयति असौ शतं दाप्यः।" मिता०. नारद enumerates the *doshas* of maidens 'दीर्घकुत्सितरोगार्ता व्यङ्गा संसृष्टमैथुना। दुष्टान्यगतभावा च कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः॥' नारद० (स्त्रीपुंसयोग verse 36). द्वे...शंसने If a man falsely proclaims faults in maidens, he is to be fined two hundred paṇas. पशून्... दाप्यः—'गोव्यतिरिक्तपशुगमने तु शतं दाप्यः' मिता०. अपरार्क reads हीनस्त्रीं and मिता० 'हीनां स्त्रीम्'. They explain it as referring to अन्त्यजस्त्री. In that case the words are intended to apply to a person who is not a ब्राह्मण. A ब्राह्मण guilty of intercourse with a चाण्डाली was fined a thousand. Vide मनु. 8. 385 'अगुप्ते...

सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम्' quoted above (p. 247 text). मध्यमम्—मध्यमसाहसम्. दीनां स्त्रीं would mean 'a woman in distress' (even one's own wife). योषां—नील० seems to have read पुरीषं वाभिमेहतः as he explains 'स्त्रीसंमुखं...कुर्वतः'. But the मिता०, अपरार्क, परा. मा. and वीर० read पुरुषं वापि मेहतः (or वाधिमेहतः); while वि. र. reads 'गच्छतो रागात्पुरुषं वापि मेहतः। चत्वारिंशत्पणो दण्डः'. अपरार्क also notices the reading चत्वारिंशत्पणः. 'यश्च पुरुषमधि पुरुषस्योपरि मेहं मूत्रपुरीषं चोत्सृजति।' अपरार्क; 'अयोनौ पुरुषं मेहतः अतिरागेण पुरुषमभिगच्छतः।' वि. र. (p. 407); परा. मा. 'योषां मुखादावभिगच्छतः पुरुषं वा मुखे मेहतः'. प्रव्रजितागमे—It is to be noticed how lightly याज्ञ० speaks of the offence of adultery with a प्रव्रजिता; while नारद places it on a level with गुरुतल्पगमन (स्त्रीपुंसयोग verse 74 'राज्ञी प्रव्रजिता धात्री &c.' quoted above in this section on p. 248). Compare मनु० 8. 363 'किंचिदेव तु दाप्यः स्यात्संभाषां ताभिराचरन्। प्रेष्यासु चैकभक्तासु रहः प्रव्रजितासु च ॥' वि. र. (p. 407); 'प्रव्रजिता शाक्यादिस्त्री'.

---

२६ स्त्रीपुंधर्मः (duties of husband and wife).

Page 251, lines 4—14. The treatment of this topic in the व्यवहारमयूख is extremely meagre. The मनुस्मृति at the beginning of chap. IX and elsewhere speaks of this topic at great length. नारद has devoted a chapter to स्त्रीपुंसयोग. Some of the निबन्धs, such as the स्मृतिचन्द्रिका, वि. र., वीर०, devote several pages to this topic. Only याज्ञ० does not deal with this matter in the chapter on व्यवहार, but the मिता० says that याज्ञ० spoke of the duties of husband and wife in the section on marriage and therefore he did not dilate upon the subject again. 'व्यवहारप्रकरणमध्ये स्त्रीपुंसयोगाख्यमपरं विवादपदं मनुनारदाभ्यां विवृतम् ।...यद्यपि स्त्रीपुंसयोः परस्परमर्थिप्रत्यर्थितया नृपसमक्षं व्यवहारो निषिद्धस्तथापि प्रत्यक्षेण कर्णपरंपरया वा विदिते तयोः परस्परातिचारे दण्डादिना दम्पती निजधर्ममार्गे राज्ञा स्थापनीयौ । इतरथा दोषभाग्भवतीति व्यवहारप्रकरणे राजधर्ममध्ये अस्य स्त्रीपुंसधर्मजातस्योपदेशः । एतच्च विवाहप्रकरण एव सप्रपञ्चं प्रतिपादितमिति योगीश्वरेण न पुनरत्रोक्तम् ॥' मिता० (on याज्ञ. II. 295).

अनु...वै पतिः—This is नारद (स्त्रीपुंसयोग verse 95). Compare विष्णुध. सू. V. 162-163 'निर्दोषां परित्यजन् । पत्नीं च । (चौरवच्छास्यः)'. त्यजन् is explained by the मिता० as 'अधिविन्दति' (he supersedes by marrying another woman). 'गुणवतीमपि भार्यां यो दुराग्रहेणोत्सृजति तद्धनतृतीयांशं त्यक्ष्यमाणभार्यायै राज्ञासौ दाप्यः । अल्पधनश्चेद्भरणमात्रपर्याप्तं धनं दाप्य इत्यर्थः ।' स्मृतिच० (व्य. p. 245) आशुद्धेः... दूषितः—'यदा तु महापातकदूषितः तदा आ शुद्धेः संप्रतीक्ष्यः । न तत्पारतन्त्र्यम् । उत्तरकालं तु पूर्ववदेव पारतन्त्र्यम् ।' मिता०.

---

२७ द्यूतसमाह्वयौ (gambling and prize-fighting).

Page 252, lines 1—16. The difference between द्यूत and समाह्वय is that the first is carried on with inanimate objects (like dice) and the latter with animate objects (such as cocks, pigeons, rams, buffaloes, wrestlers). 'अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते। प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः॥' मनु॰ 9. 223; 'अक्षब्रध्नशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम् । पणक्रीडा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम् ॥ नारद॰ (द्यूत॰ verse 1). The मिता॰ explains the latter as 'अक्षाः पाशकाः । ब्रध्नश्चर्मपट्टिकाशलाकादन्तादिमय्यो दीर्घचतुरस्राः । आद्यग्रहणाच्चतुरङ्गादिक्रीडासाधनं करितुरङ्गरथादि गृह्यते । तैरप्राणिभिर्यद्देवनं क्रीडा पणपूर्विका क्रियते । तथा वयोभिः पक्षिभिः कुक्कुटपारावतादिभिः चशब्दान्मल्लमेषमहिषादिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभयं यथाक्रमेण द्यूतसमाह्वयाख्यं विवादपदम् । द्यूतं च समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम्'. The attitude of Manu towards gambling was most uncompromising. 'द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्रान्निवारयेत् । राजान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥ द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत वा । तान्सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥' मनु॰ 9. 221 and 224. But later writers like याज्ञवल्क्य allowed gambling when under the supervision of royal officers, specially because the keeping of gambling houses helped in detecting thieves. बृहस्पति says 'द्यूतं निषिद्धं मनुना सत्यशौचधनापहम् । अभ्यनुज्ञातमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम् । सभिकाधिष्ठितं कार्यं तस्करज्ञानहेतुना ।' (quoted by अपरार्क and स्मृतिच॰). प्राप्ते...न तु—the construction is प्रसिद्धे ससभिके धूर्तमण्डले स्थाने जितं नृपतिना भागे प्राप्ते दापयेत्—the king should enforce the payment of the stake properly won in a public assembly of betters, presided over by a master (of the gaming house), when the king's share (in the stake won) has been paid (by the सभिक). The word स्थाने means 'properly' *i. e.* when there is no dispute about the stake being won. अन्यथा—when the gambling is carried on secretly and without a सभिक. सचिह्नं—'श्वपदादिनाङ्कयित्वा' मिता॰. कूटाक्ष false dice. 'उपधिना

मतिवञ्चनहेतुना मणिमन्त्रौषधादिना' मिता०. Compare नारद 'कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । कण्ठेक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः ॥' (द्यूत० verse 6 and मिता० on याज्ञ. II. 202). द्यूतं...द्विजलिङ्गिनः—"यानि च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपराणि 'द्यूतं...लिङ्गिनः'-इत्यादीनि तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसभिकरहितद्यूतविषयतया च योज्यानि.' मिता०. प्राणिभिः द्यूतं यस्मिन्. Read तदभिन्नः in line 15—this means that the rules governing समाह्वय are not different from the rules about द्यूत. If we read तद्भिन्न इत्यर्थः, we must take the word as तद्भिन्ने and then the meaning would be 'the same rules apply to समाह्वय which is different from द्यूत in this that in the former animals are employed'.

२८ प्रकीर्णकम् (miscellaneous).

Page 253, line 1—page 256, line 9. प्रकीर्णकम्—विष्णुध. सू. (42. 1) defines प्रकीर्णक as 'यदनुक्तं तत्प्रकीर्णकम्'. According to नारद, प्रकीर्णक comprehends all those matters in which the king acts on his own motion without any complaint being lodged or a suit being filed by one party against another and also matters which have not been treated of in the preceding व्यवहारपदs. 'प्रकीर्णके पुनर्ज्ञेयो व्यवहारो नृपाश्रयः। राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा। पुरप्रदानं संभेदः प्रकृतीनां तथैव च। पाषण्डनैगमश्रेणीगणधर्माविपर्ययः॥ पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः। प्रतिग्रहविलोपश्च कोप आश्रमिणामपि। वर्णसंकरदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा। न दृष्टं यच्च पूर्वेषु तत्सर्वं स्यात्प्रकीर्णके॥' (प्रकीर्णक 1–4). The मिता॰ remarks 'नृप एव तत्र स्मृत्याचारव्यपेतमार्गे वर्तमानानां प्रतिकूलतामास्थाय व्यवहारनिर्णयं कुर्यात्। एवं च वदता यो नृपाश्रयो व्यवहारस्तत्प्रकीर्णकमित्यर्थाल्लक्षितं भवति' (on याज्ञ॰ II. 295). बृहस्पति says 'एष वादिकृतः प्रोक्तो व्यवहारः समासतः। नृपाश्रयं प्रवक्ष्यामि व्यवहारं प्रकीर्णकम्'॥ (quoted in the स्मृतिच॰, वि. र., वीर॰). Vide कात्यायन quoted in वि. र. (p. 622). परादारि... मुञ्चतः for him who allows an adulterer or thief to escape. 'पारदारिकं चौरं वा गृहीत्वा राज्ञेनर्पयित्वा मुञ्चति' मिता॰. 'अभक्ष्येण मूत्रपुरीषादिना भक्ष्यानर्हेणान्नपानादिमिश्रणेन द्रव्यरूपेण वा।' मिता॰; 'लशुनादिना' अपरार्क. शूद्रस्तदर्धकम्—half of प्रथमसाहस. अभक्ष्येण...र्धकम्—this really does not come under प्रकीर्णक (which is नृपाश्रयव्यवहार). Therefore the मिता॰ introduces this verse with the words 'प्रसङ्गान्नृपाश्रयव्यतिरिक्तव्यवहारविषयमपि दण्डमाह'. कूट...हारी who deals in false gold (as if it were real gold). 'असुवर्णे सुवर्णबुद्धिं परस्योत्पाद्य यो व्यवहरति। यश्च विरुद्धं विड्वराहादिमांसं समीचीनमांसबुद्धिमुत्पाद्य विक्रीणीते' अपरार्क. मिता॰ explains विमांस as 'unclean meat mixed with dog's flesh'. Both the मिता॰ and अपरार्क seem to have read त्र्यङ्गहीनः, the three limbs being the nose, the ears, and the hands. Such a man was to be punished with mutilation and also a fine of 1000 paṇas. चशब्देन...क्षरायाम्—the words

of the मिता० are 'चशब्दादङ्गच्छेदेन समुच्चितमुत्तमसाहसं दण्डं दाप्याः'. शक्तो...तथा if the owner of animals with tusks or horns fails to rescue a man attacked by such animals, though able to do so, he should be fined in the lowest साहस and double that amount when he does not rescue though the victim cried aloud (for help saying 'I am attacked; help'). The मिता० says that this applies to a case where the driver of the animals is not an adept in controlling the animals. But where the driver is an expert, the master incurs no fine, but the driver is fined. 'प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति ।' मनु 8. 294. मनुष्यमारणे—If a human being were killed by an animal or car through the carelessness of the driver. चौरवत्—that is, he would be punished in the highest fine (and not with death), as the word अर्ध suggests. प्राणभृत्सु—supply मारितेषु. If such animals as cows were killed by rash driving, then half of उत्तमसाहस was the fine. शुभेषु मृगपक्षिषु—auspicious animals are deer of various kinds and auspicious birds are parrots, swans &c. On पञ्चमाषकः, कुल्लूक says 'पञ्चरूप्यमाषकपरिमाणो दण्डः स्यात् । न चात्र हैरण्यमाषग्रहणमुत्तरोत्तरलघुदण्डाभिधानात्'. A रूप्यमाष was equal to two कृष्णलs (or *guñja* berries) 'द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः' मनु. 8. 135. अर्घं...वोढ्यः—the offending driver had to pay the price of the animal killed and then a fine also. जारं...वदन्—अपरार्क comments 'यस्तु स्वकीयस्त्रीणां दोषं प्रच्छादयितुकामस्तज्जारं चोरत्वेनाभिवदति'; मिता० says 'स्ववंशकलङ्कभयाज्जारं पारदारिकं चौरं निर्गच्छेत्यभिवदन्'. उप...स्मृतम्—'यः पुनर्जारहस्ताद्धनमुपजीव्य उत्कोचरूपेण गृहीत्वा जारं मुञ्चत्यसौ यावद्गृहीतं तावदष्टगुणीकृतं दण्डं दाप्यः' मिता०. मन्त्रस्य भेत्तारं who divulges (to the king's enemies) the king's secret counsels. विविधैर्दण्डैः—'करचरणजिह्वाच्छेदनादिभिर्नानाप्रकारैर्दण्डैः' कुल्लूक. 'विविधैः सर्वस्वापहाराङ्गच्छेदवधरूपैः' मिता०. अरीणां च उपजापकान्—those who are in league with his enemies. 'शत्रूणां च राज्ञा सह वैरवृद्धिकारिणः' कुल्लूक; 'उपजापकाः उपोद्बलकाः' अपरार्क. गुरोः teacher, father and other elders. 'राजानुमतिं विना तदासनं गजाश्वादि आसनं सिंहासनादि आरोहतः' मिता०. राजद्विष्टा...कृतः of him who

obeys one that is hated by the king (according to अपरार्क 'यश्च राजद्विष्टस्याज्ञाकारी'); or 'who (being an astrologer and not a teacher or elderly relation or intimate friend of the king) makes a prophecy of impending misfortune as to the king.' The latter is the explanation of the मिता० "यश्च ज्योतिःशास्त्रवित् गुर्वादिहितेप्सुव्यतिरिक्तो राज्ञो द्विष्टमनिष्टं 'संवत्सरान्ते तव राज्यच्युतिर्भविष्यति' इत्यादिरूपमादेशं करोति". नील० explains it as 'one who does what is forbidden by the king'. विप्रत्वेन च शूद्रस्य in the case of a S'ūdra who makes his livelihood by passing himself off as a ब्राह्मण. "यः शूद्रो भोजनार्थं यज्ञोपवीतादिब्राह्मणलिङ्गानि दर्शयति ।...'श्राद्धे भोजनार्थं पुनः शूद्रस्य विप्रवेषधारिणः तप्तशलाकया यज्ञोपवीतवद्वपुष्यालिखेत्' इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । वृत्त्यर्थं यज्ञोपवीतादिब्राह्मणलिङ्गधारिणो वध एव । द्विजातिलिङ्गिनः शूद्रान् घातयेत् इति स्मरणात् ।' मिता०. Compare मनु 9. 224 quoted above (text p. 252). दुर्दृष्टान्...व्यवहारान् having again investigated (*i. e.* reviewed) those litigations that were wrongly decided. 'दुर्दृष्टान् स्मृत्याचारप्राप्तधर्मोल्लङ्घनेन रागलोभादिभिरसम्यग्विचारितत्वेनाशङ्क्यमानान् व्यवहारान् पुनः स्वयं राजा सम्यग्विचार्य'. सभ्याः . दमम् assessors (and the judge also, if found guilty) together with the party declared by them to be successful should be fined twice the amount that was inflicted as a fine in the litigation (decided by them on the losing party). The मिता० and अपरार्क add that if the decision formerly arrived at, was found on review to be wrong through the fault of the witnesses alone then the *sabhyas* and the successful party were not to be fined. Then the मिता० makes a very interesting remark 'यदा तु राजानुमत्या व्यवहारस्य दुर्दृष्टत्वं तदा सर्वे एव राजसहिताः सभ्यादयो दण्डनीयाः'. यो...जितः He who was justly defeated (in a litigation) still thinks 'I am not rightly declared to be the losing party.' तमायान्तं—'कूटलेख्याद्युपन्यासेन पुनर्धर्माधिकरणमधितिष्ठन्तम्' मिता०. अपरार्क remarks 'द्विगुणदमाङ्गीकारे सत्येव तदीयो व्यवहारः पुनर्द्रष्टव्यो नान्यथेति तात्पर्यार्थः ।'. The decisions of a former king could be reviewed by his successor. 'न्यायापेतं यदन्येन राज्ञाज्ञानकृतं भवेत् । तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याये निवेशयेत् ॥' (quoted in the मिता०). अत्र...ज्ञेया here

(that is, in all verses speaking about fines) the mention of a number without express statement of the objects (to which the number refers) is to be understood as referring to *paṇas*. कार्षिके...पणः—these words also occur in याज्ञ० I. 365 (where we have कार्षिकस्ताम्रिकः). पण was as much copper as was equal to a कर्ष in weight. The latter half of the verse in the लीलावती is 'ते षोडश द्रम्म इहावगम्यो द्रम्मैस्तथा षोडशभिश्च निष्कः ॥'. This verse gives a table of money value, *viz.* 20 cowries were equal to a काकिणी, 4 काकिणीs to a पण, 16 पणs to a द्रम्म and 16 द्रम्मs to a निष्क. As regards weight, a copper पण was equal to a कर्ष in weight *i. e.* 80 *guñjas*; as भास्कराचार्य says in his लीलावती (verse 4). So it would appear that a copper पण was of nearly the same weight as the modern quarter anna coin. उक्त...संभवे when adequate punishment was not possible by imposing fines of the magnitude mentioned (in the verse of याज्ञ०). आपस्तम्बः—These words are ascribed to आपस्तम्ब in the mss. and printed editions, yet they are not found in the आप. ध. सू. but in the गौ. ध. सू. The मिता० (on याज्ञ. I. 354) and अपरार्क (on याज्ञ. II. 26) ascribe these words to गौतम. दण्डो...त्याहुः—(the sages) say that दण्ड is so called because it suppresses (offenders). Compare निरुक्त (II. 2) for this derivation '**दण्डो** ददतेर्धारयतिकर्मणोऽक्रूरो ददते मणिमित्यभिभाषन्ते **दमनादि**त्यौपमन्यवः'. मनु and others speak of four kinds of दण्डs. 'वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्धिग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम् ॥' मनु. 8. 129; *vide* याज्ञ. I. 367 also. The अग्निपु. (226. 16) says 'यस्माददान्तान्दमयत्यदण्ड्यान्दण्डयत्यपि । दमनाद्दण्डनाच्चैव तस्माद्दण्डं विदुर्बुधाः ॥'. This is the same as शान्तिपर्व 15. 8 where we have अशिष्टान् for अदण्ड्यान्. नारदः—these verses are quoted in the मिता० (on याज्ञ. II. 302) and by अपरार्क. आयुधीयानां of soldiers. वाह्य beasts of carriage (such as oxen, horses, mules). There is hardly any difference between वाद्य and आतोद्य. 'चतुर्विधमिदं वाद्यवादित्रातोद्यनामकम् ।' अमर०. यच्च यस्यो...कारुकाः whatever serves as an implement (to a

person in his profession) and by which artisans earn their livelihood. The principle underlying these verses has been accepted in modern times in the execution of decrees. Vide Civil Procedure Code (of 1908), section 60 (a, b, c). The मिता० remarks 'सर्वस्वापहारेपि यद्यस्य जीवनोपकरणं तन्नापहर्तव्यं चौर्योपकरणं विना.' दण्डस्य प्रतिपत्तिम्—the procedure about fine. The मिता० gives a further detail 'यस्माद्दण्डरूपेण यावद्गृहीतमन्यायेन तावत्तस्मै प्रतिदेयमितरथापहारदोषप्रसङ्गात् । अन्यायदण्डग्रहणे पूर्वस्वामिनः स्वत्वविच्छेदाभावाच्चेति ।'. मनु gives the reason of this procedure 'अप्सु प्रवेश्य तं दण्डं वरुणायोपपादयेत् । श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥ ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः । ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥' मनु० 9. 244–245. In the old Vedic mythology वरुण was called 'rājan' and was regarded as marking the good and evil deeds of men. 'यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यन् जनानाम् ।' ऋग्वेद. VII. 49. 3.

Appendix A

व्यवहारतत्त्व ।

A stands for the ms. in the Gattulalji collection of mss. in Bombay and B for the ms. in the Library of the Bengal Asiatic Society (No. 1294 Smṛiti). A and B both appear to be at least 100 years old. In A the first two leaves and the 9th are wanting and in B the first leaf is wanting. A has 28 leaves and about eleven lines on each page, while B has 31 leaves with 9 lines on each page. B is torn in places, the pieces being held together by means of fine paper pasted on to them. This makes it difficult to read the ms.

वादपराजयनिमित्ताद् दमाद् द्विगुणं दण्ड्या नाज्ञानमोहादिभिः । बहुश्रुतो ब्राह्मणो न यद्वा दान्तं कुलीनं मध्यस्थमनुद्वेगकरं धर्मिष्ठमुद्युक्तमक्रोधं सर्वधर्मविदं ब्राह्मणं स्वस्थाने राजा नियुञ्जीत स एव प्राड्विवाकः । अन्यत् समानम् । ब्राह्मणासंभवे क्षत्रियं वैश्यं वा न शूद्रम् ।

इति श्रीशंकरभट्टात्मजश्रीनीलकण्ठकृते व्यवहारतत्त्वे राजस्थितिः ।

अथ व्यवहारलक्षणादि । अन्यविरोधेन स्वात्मसंबन्धितयावेदनं व्यवहारः । तस्य च प्रतिज्ञासंशयहेतुपरामर्शप्रमाणनिर्णयप्रयोजनानि समस्तानि लक्षणम् । व्यस्तान्यङ्गानि । तत्र प्रतिज्ञोत्तरक्रियासाध्यसिद्ध्याख्याश्चत्वारः पादाः स्फुटीकरिष्यन्ते । परामर्शादि तु प्रत्याकलितमित्यप्युच्यते । आवेद्यमानं पदं विषयोभियोगश्च सः । द्वेधा शङ्कया तत्त्वदर्शनेन वा । तत्त्वाभियोगश्च प्रतिषेधात्मको वा यथा मत्तो हिरण्यादि गृहीत्वायं न प्रयच्छतीति विध्यात्मको वा क्षेत्रादि ममायमपहरतीति । पुनश्चाष्टादशर्णादयः पदभेदा वक्ष्यन्ते । स चायं व्यवहारोर्थिप्रत्यर्थिनोः प्रवर्तते । तन्नियुक्तयोरपि तद्वत् । तज्जयपराजयौ मूलस्वामिनोरेव । नियोगाभावे परार्थवादिनौ दण्ड्यौ । एकस्य द्वयोर्बहूनां वैकेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा समं युगपद् व्यवहारोस्त्येकसाध्यविषयश्चेन्नान्यथा । तथार्थी वक्तव्येर्थे तिष्ठन्तमासाधयेदाह्वानं यावत् । राजाज्ञयावरोध आसेधः । स च स्थानकालप्रवासकर्मभिश्चतुर्धा भिद्यते । तमुत्क्रामन्नासिद्धो दण्ड्यः । नदीसंतारकान्तारदुर्गदेशोपप्लवादिषु नासेधयेत् । मैथुनायोपस्थितं रोगार्तं यियर्तुं (?) व्यसनस्थमन्येनाभियुक्तं राजकार्योद्यतं च । तथा गवां प्रचारे गोपालाः सस्यावापे कृषीवलाः शिल्पिन-

स्तत्कालमायुधीया विग्रहे नासेध्याः । तत्रासेद्धा दण्ड्यः । आसिद्धश्च तमासेधमुत्क्रामन्ना-पराध्नुयात् । यदा स्मृत्यादिव्यपेतमार्गेण परैराधर्षितस्तदा स्वयमेव राजाद्यप्रेरितो राज्ञा सङ्गवेन पृष्टो विनीतवेष आवेदयेद्राज्ञे । आवेदितं च न्याय्यं चेन्मुद्रालेख्यपुरुषाणाम-न्यतमेन प्रत्यर्थिनमाह्वानयेद्राजा । अकल्पबालस्थविरविषमस्थकार्यातिपातिव्यसनोत्स-वाकुलमत्तोन्मत्तप्रमत्तार्तभृत्यांश्च नाह्वानयेत् । हीनपक्षां युवतिं कुलीनां प्रसूतिकां ब्राह्मणीं कन्यां च । स्वैरिण्याद्याः पुरुषवत् । देशकालकार्यादिप्राबल्यं चेदकल्पादीनपि शनैराह्वानयेत् । अभियोज्यान् वनादौ स्थितान् प्रव्रजितादींश्चाकोपयन् गुरुकार्येषु । अथार्थी प्रत्यर्थिनः समक्षं यथोपयोगं देशकालविशेषादिचिह्नितं प्रसिद्धमविरुद्धमन्यूना-तिरिक्तार्थकं पत्रं लेखयेद्यथा राज्ञे प्रागावेदितं तथैव । वस्त्वन्तरलेखने पदान्तरलेखने वा हीनो दण्ड्यः प्रकृतादर्थात्तु न हीयतेर्थव्यवहारे । दण्डपारुष्यादौ तु दण्ड्यः पराजीयते च । अप्रसिद्धनिराबाधनिरर्थनिष्प्रयोजनासाध्यविरुद्धपुरराष्ट्रकालविरुद्धाः पक्षाभासा नादेयाः । अप्रसिद्धं खपुष्पाद्यपहरति ममेति । निराबाधं मद्गृहदीपालोकेनायं स्वगृहे व्यवहरतीत्यादि । निरर्थमभिधेयशून्यं निष्प्रयोजनं देवदत्तोस्मद्गृहसंनिधौ सुस्वरमधीत इत्यादि । असाध्यमहमनेन सभ्रूभङ्गमुपहसित इत्यादि । असाध्यत्वं च स्वल्पकालत्वेन साक्षिलेख्ययोरल्पविषयत्वेन च दिव्यस्यासंभवात् । विरुद्धमहं मूकेन शप्त इत्यादि । पुरराष्ट्रकालविरुद्धं ममानेन लवङ्गवृक्षो लून इत्यादि । पक्षं च भूमौ फलके वा पाण्डुलेखेन लिखितमुत्तरदर्शनं यावदावापोद्वापाभ्यां शोधयित्वा पत्रे निवेशयेत् । राजा (राज्ञा?) अशोधयित्वैवोत्तरं दापयन्तः सभ्या रागलोभभयोक्तदण्डेन दण्ड्याः पुनर्भाषापूर्वव्यव-हारः प्रवर्तनीयो[1] राज्ञा । सोयं भाषापादः । भाषा प्रतिज्ञा पक्षश्च पर्यायाः[2] ।

अथ श्रुतभाषार्थेन प्रत्यर्थिनार्थिनः समक्षं पक्षनिराकृतिक्षमं न्याय्यमसंदिग्धं पूर्वापरविरुद्धमव्याख्यागम्यमुत्तरं[3] लेखनीयं सत्यमिथ्याप्रत्यवस्कन्दनपूर्वन्यायोत्तराणामे-[4]कम् । सत्योत्तरं संप्रतिपत्तिः व्यवहारतः मह्यमिदं धारयतीत्युक्ते सत्यं धारयामीति । मिथ्योत्तरं नाहं धारयामीत्यादि । प्रत्यवस्कन्दनोत्तरं सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं प्रतिग्रहलब्ध-मिति वा । प्राङ्न्यायोत्तरं—अस्मिन्नर्थेहमनेनाभियुक्तस्तत्र चायं व्यवहारतः पराजित इति । संदिग्धाप्रकृतात्यल्पातिभूरिपक्षैकदेशव्याप्यव्याख्यागम्यासाराण्युत्तराभासाः[5] । पदा-[6]न्तरेणोत्तरं व्यस्तपदम् । पक्षोक्तदेशादिविशेषणरहितमव्यापि । अर्थान्तरव्यञ्जकं निगूढा-र्थम् । असारमन्याय्यम् । यौगपद्येनोत्तरसंकरश्चानुत्तरम् । अभियोगमनिस्तीर्य स्वाभियो-

१ A begins with र्तनीयो राज्ञा.

२ B पर्यायः for पर्यायाः

३ A ०विरुद्धं व्याख्यागम्य०

४ B प्राङ्न्यायोत्तराणा०

५ B ०गम्यासाधाराण्युत्तरा०

६ B पादान्तरेण for पदान्तरेण

गोपमर्दनाक्षमं प्रत्यभियोगं च न कुर्यात्प्रत्यर्थी । कलहे साहसे वा कुर्यात् । तत्रा[1]सत्कारिणोः पौर्वापर्ये बह्वल्पत्वदण्ड[2]त्वं तुल्यकाले द्वयोः समो दण्डः । विषादिना प्राणिव्यापादनं साहसम् । सोयमुत्तरपादः ।

अथा[3]र्थी साध्यसिद्धये क्रियां लेखयेद् वक्ष्यमाणानामेकां सद्यो विलम्ब्य वेच्छया स्वप्रत्यर्थिसभापतीनाम् । साहसस्तेयपारुष्याभिशापात्ययस्त्रीषु तु सद्य एव । पारुष्यं वक्ष्यते । अभिशापः पातकाभियोगः । अत्ययः प्राणधनातिपातः । स्त्रियां कुलीनायां चरित्रविवादे दास्यां स्वत्वादिविवादे । प्राङ्न्यायकारणोत्तरयोः प्रत्यर्थ्येवार्थीति स एव लेखयेत् । मिथ्योत्तरे पूर्ववाद्येव । संप्रतिपत्तौ क्रिया नास्त्येव । सोयं क्रियापादः । अथ क्रियासिद्धौ साध्यसिद्धिं जयं प्राप्नोति, अन्यथा पराजयमित्येष साध्यसिद्धिपादः । **इ[4]ति व्यवहारलक्षणादि ।**

अथ सभापतिकृत्यम् । सभापतिनार्थिप्रत्यर्थिनोर्निर्णयकार्ये समर्थः प्रतिभूर्ग्राह्यस्तदसंभवे तद्रक्षणे पुरुषा नियोक्तव्यास्तेभ्यश्च तौ प्रतिदिनं वेतनं दाप्यौ । तत्र ऋणादानेपह्नववादी यद्यर्थिना भावितस्तदा प्रकृतं धनं दाप्योर्थिने तत्सममपलापदण्डं च । भावितः साक्ष्यादिभिः प्रकृतमर्थमङ्गीकारितः । यद्यर्थी भावयितुं न शक्नोति तदा स मिथ्याभियोगीति अभियुक्तधनाद् द्विगुणं दाप्यः । प्राङ्न्याये प्रत्यवस्कन्दने वा[5]र्थ्येवापह्नववादी प्रत्यर्थिना भावितः प्रकृतार्थसमं दण्डं दाप्यः । यदि प्रत्यर्थी प्राङ्न्यायं कारणं वा भावयितुं न शक्नोति तदा स एव मिथ्याभियोगीति प्रकृ[6]तमर्थं द्विगुणं दण्डं च दाप्यः । संप्रतिपत्त्युत्तरे तु दण्डो नास्ति । पदान्तरेषु नि[7]ह्नववादी भावितः प्रतिपदोक्तमेव दण्डं दाप्यः । यद्यभियोगमर्थी भावयितुं न शक्नोति तदा स मिथ्याभियोगीति प्रतिपदोक्तदण्डं द्विगुणं दाप्यः । प्राङ्न्याये प्रत्यवस्कन्दने वा[8]र्थ्येवापह्न[9]ववादी भावितः प्रतिपदोक्तमेव दण्डं दाप्यः । यदि प्रत्यर्थी भावयितुं न शक्नोति तदा स[10] मिथ्याभियोगीति धनिने धनं प्रतिपदो[11]क्तमेव द्विगुणं दण्डं दाप्यः । सपणव्य[12]वहारे येनैव यावान् पणः कृतः

१ A तत्र सत्कारिणोः
२ B ०दण्डत्वं यौगपद्ये तुल्यदण्डत्वं विषादिना &c.
३ B omits अथ before अर्थी.
४ B reads 'इति श्रीशंकरभट्टात्मजनीलकण्ठकृते व्यवहारतत्त्वे व्यवहारलक्षणादि'
५ B चार्थ्येव for वार्थ्येव
६ A प्रकृतमर्थादिद्विगुणम्
७ B निह्नववादिभावितः
८ B चार्थ्येव
९ B ०ह्नववादिभावितः
१० B स एव मिथ्याभि०
११ B ०पदोक्तं दण्डं च द्विगुणं
१२ B ०व्यवहारे तु येनैव

स एव तावन्तं[1] पणं दाप्यो राज्ञे। अर्थिना लेखितस्य वस्तुजातस्य सर्वस्यैवापह्नववादी एकदेशे भावितः सर्वमेव लेखितं दाप्यो नालेखितम्। पुत्रादिः पित्राद्यृणं न जानामीति उत्तरवादी चेदेकदेशे भावितस्तावन्मात्रमेवं[2] दाप्यः। असिद्धमर्थमासेधादिना साधयन्दण्ड्यः। प्रकृतमर्थं दाप्यश्च। यः प्रपन्नं याच्यमानः पलायेत यश्चाभियुक्तो राज्ञा चाहूतः सदसि न किंचिद्वदेत् सोपि। सर्वार्थसाधनतयोपदिष्टैः साक्षिभिरेकदेशेधिके वाभिधीयमाने प्रमाणान्तरेणैव साध्यसिद्धिरवसेया। साहसादौ त्वेकदेशेपि यत्र त्वेकक्षेत्रादौ पौर्वापर्येणोभयोः स्वत्वहेतौ साक्षिणः संभवन्ति तत्रोत्तरकालीनस्वत्ववादिनः साक्षिण आदेयाः साध्यसिद्धिं प्रति। तथा सर्वत्रर्णाद्यर्थविवादे प्रतिदानेनाधारणाद्युत्तरकार्यमेव भावितं सदादेयं न ग्रहणेन धारणादि पूर्वकार्यं सिद्धमपि। आधिदत्तक्रीतेषु तु पूर्वकालीनमेव कार्यमादेयं नोत्तरकालीनम्। सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया। आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा॥ इति **याज्ञवल्क्योक्तेः**। सभ्यदृष्टोपि[3] व्यवहारः पराजितस्य कुदृष्टबुद्ध्या अपरितोषश्चेत्परावर्तते। स च सोत्तरसाध्येन[4] राज्ञा सपणो द्रष्टव्यः। तत्र कुदृष्टवादी पराजितश्चेद् दण्ड्यः। जितश्चेदधिकृता दण्ड्याः। पूगश्रेणिकुलदृष्टोपि परावर्तते। भिन्नजातीनां भिन्नवृत्तीनामेकस्थाननिवासिनां समूहाः पूगाः। नानाजातीनामप्येकजातीयकर्मोपजीविनां संघाताः श्रेणयः। ज्ञातिसंबन्धिबन्धूनां संघाताः कुलानि। तत्र कुलदृष्टो राजपर्यन्तमारोहति। राजदृष्टस्तु कुलपर्यन्तं नावरोहति बलोपधिनिर्वृत्तो न चेत्। बलोपधिविनिर्वृत्तान् व्यवहारान् निवर्तयेदिति वचनात्। उपधिर्भयम्। स्त्रीशत्रुमत्तोन्मत्तार्तव्यसनिबालभीतासंबद्धकृता नक्तं गृहाभ्यन्तरे ग्रामाद्बहिः कृताः पुरराष्ट्रराजविरुद्धाश्च परावर्तन्ते। मत्तो मदनीयद्रव्येण। उन्मत्तो वातादिना। आर्तो व्याधिना। इष्टवियोगादिजन्यं दुःखं प्राप्तो व्यसनी। अनियुक्तासंबन्धी असंबद्धः। **इति[5] सभापतिकृत्यनिरूपणम्।**

---

१ B तं पणं दाप्यः

२ B तावन्मात्रं दाप्यः

३ A सभादृष्टोपि

४ B सोत्तरसभ्येन

५ B reads इति श्रीशंकरभट्टात्मजनीलकण्ठकृते व्यवहारतत्त्वे सभापति०

अथ प्रमाणप्रपञ्चः ।

प्रमाणं द्विविधं मानुषं दैविकं च । मानुषं पुनस्त्रिविधम् । भुक्तिः साक्षिणो लेख्यं च । दैविकभेदा वक्ष्यन्ते । मानुषाभाव एव दिव्यमादेयं नान्यथा । यत्र सवृद्धिकर्णादानापह्नवादौ ग्रहणादिप्रधानैकदेशे मानुषसंभवो न वृद्धिविशेषादौ तत्रापि मानुषमेव न दिव्यम् । साहसपारुष्यबलोद्भवकार्येषु साक्षिणो दिव्यं वा । पूगश्रेणिगणादिस्थितौ लेख्यमेव । द्वारमार्गजलवाहादिषु भुक्तिरेव । वेतनादानक्रयविक्रयानुशयद्यूतसमाह्वयेषु साक्षिण एव । तत्र भुक्तिरुपभोगः । स सागमो दीर्घकालो निरन्तरो निराक्रोशः प्रत्यर्थिसमक्षश्च[1] प्रमाणमादेयः स्वत्वं प्रति । स्वत्वहेतुरागमः तज्ज्ञानसापेक्षः सागमः । अप्रतिरवो निराक्रोशः । पूर्वक्रमागतस्तूक्तलक्षणो निरागमोप्यादेयोसत्यनागमस्मृतिपारम्पर्ये[2] । पित्रादीनां त्रयाणां क्रमः पूर्वक्रमस्तेनागतो वर्षशताधिक इति यावत् । यदि पित्रादिरेवाभियुक्तः परेतः स्यात्तदा पुत्रादेः स्वत्वं प्रति पूर्वक्रमागतोपि सागम एवादेयः । तथा चतुर्णामाद्ये पुरुषे साक्षिभावित आगम एवादेयो न भोगः । मध्यमयोः स्तोकेनापि भोगेन युक्त एवागम आदेयो न भोगरहितः । चतुर्थे विशिष्टो भोग एवादेयो नागमः । अनागममर्थमुपभोक्ता चोरवद्दण्ड्यः । पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी । परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥ इति । अयमाशयः । अर्थिसमक्षनिराक्रोशविंशतिवर्षोपभोगादूर्ध्वं स्वामिना क्षेत्रं भावितोपि तदेव दाप्यः । न तु तत्कालीनमुपभोगनष्टं फलम् । परोक्षभोगे[3] समक्षभोगे वा साक्रोशे विंशतेरूर्ध्वमपि उपभोगे नष्टं फलं निष्क्रयरूपेण दाप्यः । विंशतेः प्राक् तु समक्षनिराक्रोशभोगेपि उपभुक्तं दाप्यः । धने च हस्त्यश्वादौ विंशतिस्थाने दशकं निक्षिप्यैवं योज्यम् । राजदण्डस्तूपभुक्तसमो[4] विंशतेर्दशकाच्चोर्ध्वमप्यस्त्येव । तत्राद्यस्योपभोक्तुरभियुक्तस्यागममसाधयतो दण्डः । द्वितीयस्याविच्छिन्नाप्रतिरवसमक्षभोगमनुद्धरतो न त्वागममनुद्धरतः । तृतीयस्य क्रमागतभोगमात्रमनुद्धरतो न त्वागमं विशिष्टभोगं वानुद्धरतः । आधिसीमोपनिक्षेपोपनिधिषु जडबालराजस्त्रीश्रोत्रियस्वेषु तु भूमौ समक्षनिराक्रोशविंशतिवर्षोपभोगादूर्ध्वं धनस्य तादृशदशवर्षोपभोगादूर्ध्वमप्युपभुक्तमुपचयं दाप्यः । आध्यादीनां चिरकालोपभोगबलेनापहर्ता धने विवादास्पदीभूतद्रव्यसमं गृहक्षेत्रादिषु मर्यादाप्रभेदादौ वक्ष्यमाणं दण्डं दाप्यो दर्पोपशमक्षमं वा । दरिद्रश्चेद्दि (?द्धि) ग्दण्डेन वा दण्ड्यः शरीरदण्डेन वा दण्ड्यो ब्राह्मणव्यतिरिक्तः । सर्वोपस्थोदरजिह्वाहस्तपादचक्षुर्नासाकर्णदेहानां यन्निमित्तोपराधस्तत्र कार्यो वधो वा । यद्वा कर्म कारयितव्यो बन्धनागारे वा प्रवेशनीयः । ब्राह्मणस्य तु

---

१ B ०समक्षप्रमाण०

२ A ०स्मृतिपारम्पर्यः

३ B परोक्षभोगेन

४ B omits (by oversight) क्तसमो...रोहणा below (p. 446. l. 1)

कर्मवियोगविख्यापननिर्वासनाङ्कनशिरोमुण्डनगर्दभारोहणानमिकम्। शारीरस्तु नास्त्येव। वस्त्रादिना चक्षुषी निरुध्य पुरान्निष्कासनं निर्वासनम्। ब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णस्तेयगुरुतल्पगमनेषु क्रमादशिरस्कपुरुषसुराध्वजश्वपदभगाकृतिभिर्ललाटे चिह्नकरणमङ्कनम्। प्रनष्टाधिगतं राज्ञा वर्षमात्रं संरक्ष्य श्रुतवृत्तसंपन्नब्राह्मणस्य चेद्वर्षत्रयमूर्ध्वमुपभोक्तव्यम्। रथ्यादौ परिभ्रष्टं शौल्किकादिभिरधिगत्य राज्ञे समर्पितं प्रनष्टाधिगतम्। वर्षाद्वर्षत्रयाद्वार्वाक् स्वाम्यागतश्चेत्तस्मै कृत्स्नं देयं यद्यसौ रूपसंख्यादिभिर्लिङ्गैर्भावयत्यन्यथा स्ववादी दण्ड्यः। वर्षाद्वर्षत्रयाच्चोर्ध्वं तु प्रथमे वर्षे द्वादशं द्वितीये दशमं तृतीयादिषु षष्ठं भागमादाय शेषं प्रतिदेयं सुवर्णं चेत्। अश्वादावेकशफे तु चतुरः पणान्मानुषे पञ्च महिषे गव्युष्ट्रे च द्वौ द्वौ अजाविषु च पादमार्दानम्। राज्ञा स्वभागचतुर्थांशोधिगन्त्रे प्रदातव्यः। स्वामी नैवागतश्चेच्चतुर्थमंशमधिगन्त्रे दत्त्वा शेषं राजा गृह्णीयात्। राजा निधिं लब्ध्वार्धं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा शेषं गृह्णीयात्। विद्वान् ब्राह्मणस्तु कृत्स्नं स्वयमेव। अविद्वद्ब्राह्मणक्षत्रियादिना निधौ लब्धे तस्मै षष्ठमंशं दत्त्वा शेषं राजा गृह्णीयात्। अनिवेदितविज्ञातः कृत्स्नं निधिं दाप्यः शक्त्या दण्डं च। तत्स्वाम्यागतश्चेत् षष्ठं द्वादशांशमादाय शेषं तस्मै दद्याद्राजा। तथा चोरैरपहृतं तेभ्यो विजित्याशक्तौ स्वकोशादेव दद्यात्। इति श्रीशंकरभट्टात्मजनीलकण्ठकृते व्यवहारतत्त्वे भुक्तिप्रपञ्चः।

अथ साक्षिप्रपञ्चः। तत्र साक्षी द्वेधा साक्षाद्दर्शनाच्छ्रवणाच्च। स पुनर्द्विविधः कृतोऽकृतश्च। कृतः साक्षित्वेन निरूपितः, अकृतोऽनिरूपितः। तत्र कृतः पञ्चविधो लिखितः स्मारितो यदृच्छाभिज्ञो गूढ उत्तरसाक्षीति। लेख्यनिवेशितो लिखितः। पुनः पुनः कार्यं स्मार्यमाणः स्मारितः। यदृच्छयैवागतः साक्षीक्रियमाणो यदृच्छाभिज्ञः। प्रत्यर्थिवचनं गूढ एव श्राव्यमाणो गूढः। श्रवणात् श्रावणाद्वा साक्षिणामप्युपर्युपरि साक्ष्यं भाषमाण उत्तरः। ग्रामः प्राड्विवाकलेखकसभ्यानामन्यतमो राजा व्यवहारकार्याधिकृतोर्थिप्रत्यर्थिप्रहितः कुल्य इत्यकृताः षट्। ते च तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनो धर्मप्रधाना ऋजवः सपुत्राः सधना नित्यादिकर्माचरणशीलाः सवर्णाः सजातयोसंभवेऽसवर्णायात्र्यवराः। उभयानुमतावेको द्वौ वा साक्षिण आदेयाः। स्त्रीणां स्त्रियोपि। उक्तलक्षणानामसंभवेन्येप्यसाक्षिव्यतिरिक्ताः। श्रोत्रियतापसप्रव्रजितस्त्रीबालवृद्धपितृविवादिगुरुकुलवासिकितवमत्तोन्मत्ताभिशस्तपतितपाखण्डिरङ्गावतारिकूटकृद्विकलेन्द्रियाप्तार्थसंबन्धिसहायरिपुस्तेनसाहसिचण्डदृष्टदोषनिर्धूतभिन्नस्वयमुक्तिमृतान्तराद्या असाक्षिणः। तापसो वानप्रस्थः। वृद्धोशीतिकावरः। चण्डः कोपनः। दृष्टदोषो

१ B ०क्रमादिशिरस्तु
२ B परिभ्रष्टस्य
३ B त्रयाद्वोर्ध्वम्
४ B पादं पादमादाय प्रतिपादनम्
५ B omits तस्मै
६ B द्वादशांशमादाय

दृष्टवितथवचनः । निर्धूतो बन्धुभिस्त्यक्तः । द्वैधे सर्वे भेदादसाक्षिणो भिन्नाः । अनिर्दिष्टः स्वयमेवागत्य वदन्। स्वयमुक्तिः सूचीत्यपि[1]। यस्य कृते[2] साक्ष्यं वक्तव्यं तस्मिन्मृतेऽनिवेदिते वासौ मृतान्तरः। मुमूर्षुणा स्वस्थेन वा पित्रादिना पुत्रादयः श्राविताश्चेदस्मिन्नर्थेऽमी साक्षिण इति तत्र मृतान्तरोप्यादेयः[3] । स्त्रीसंग्रहणचौर्यपारुष्यसाहसेषु तु तपआदिगुणरहिता वचननिषिद्धाश्चादेयाः[4] । न दुष्ट[5]भिन्नस्वयमुक्तयः । संग्रहणा[6]दीन्यपि स्वबलावष्टम्भेन जनसमक्षं क्रियमाणानि साहसानि । श्रोत्रियादयो वचननिषिद्धाः । कितवाद्या[7] दुष्टाश्च यथायोगमूह्याः । वादिप्रतिवादिभ्यां परस्परेणोद्दिष्टाः साक्षिणो रहसि नानुसर्तव्याः । उद्दिष्टेषु[8] साक्षिषु क्रियान्तरनिरपेक्षश्चेदर्थी तदा पराजितो ज्ञेयः । साक्षिषु दोषमुद्भाव्य साधयितुं न शक्नोति चेत्प्रतिवादी सारानुसारेण दण्ड्यः । शक्नोति साक्षिण एव नादेयाः । साक्षिणां स्वभावोक्तमेव वचनमादेयं न तु ते पुनः पुनः प्रष्टव्याः । विस्मरणादिनार्थस्य भावमभावं न प्रतिपादयन्ति चेत्प्रमाणान्तरेण निर्णयः कार्यः । प्राड्विवाकः शुचिर्मध्येसभं वादिप्रतिवादिसंनिधौ समेत उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा साक्षिणः पूर्वाह्णे देवब्राह्मणसान्निध्ये सान्त्वेन साक्ष्यं पृच्छन्नेवं श्रावयेत् । अन्यथा ब्रुवतः सत्यं ते नश्यतीति ब्राह्मणं वाहनायुधानि तव विफलानीति क्षत्रियं गोबीजकाञ्चनानि तव विफलानि भविष्यन्तीति वैश्यं शूद्रं तु सर्वाणि पातकानि तव भविष्यन्तीति । ये पातककृतां लोका महापातकिनां[9] तथा । अग्निदानां च ये लोका ये च स्त्रीबालघातिनाम् । स तान्सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् । सुकृतं यत्त्वया किंचिज्जन्मान्तरशतैः कृतम् । तत्सर्वं तस्य जानीहि यं पराजयसे मृषा ॥ इति वा । गोरक्षका वाणिजकाः कारवश्च कुशीलवाः । प्रेष्या वार्धुषिकाश्च ये द्विजास्तान् शूद्रवत् । श्राविताः सन्तो यदि दैवमानुषोपप्लवरहिताः षट्चत्वारिंशका[10]हादर्वाङ् [11]न ब्रूयुस्तदा तस्मिन्नहनि सवृद्धिकमृणं दशमांशसहितं दाप्यः । तत्र दशमोंशो राज्ञः । साक्षिणां द्वैधे बहूनां वचनमादेयम् । समसंख्येषु गुणिनां कतिपयेषु गुणिषु इतरेषु बहुष्वपि गुणिनां गुणिषु गुणवत्तमेषु[12] गुणवत्तमानां सर्वथागृह्यमाणविशेषास्तु भेदादसाक्षिणः । साक्षिणो

१ A सुवीत्यपि

२ B यस्य कृते यस्य चार्थे साक्ष्यं

३ A प्यदेयः

४ B निषिद्धा आदेयाः

५ A न भिन्नदुष्ट०

६ A संग्रहादीन्यपि

७ A omits कितवाद्या...मूह्याः

८ A omits उद्दिष्टेषु...ज्ञेयः

९ B ०पातकिनस्तथा

१० B ०त्वारिंशाहादर्वा०

११ A omits न after अर्वाङ्

१२ B omits गुणवत्तमेषु

यस्य प्रतिज्ञां सत्यां ब्रूयुस्तस्य जयो यस्यासत्यां पराजयस्तस्य । तत्र साक्ष्ये साक्षिभिरुक्तेप्यर्थिना[1] स्वप्रत्ययविसंवादित्वेना[2]संनिहिताः पूर्वसाक्षिभ्यो गुणवत्तमा द्विगुणा वा साक्षिणः प्रमाणीकर्तव्याः । पूर्वनिर्दिष्टासंभवेऽनिर्दिष्टा अपि । पूर्वसाक्षिणस्तु कूटास्तेषामसंभवे दिव्यम् । तत्राप्यपरितोषे न प्रमाणान्तरमस्ति । व्यवहारसमाप्तिरेव । सप्ताहावधिकराजिकदैविकव्यसनोद्भवानुद्भवाभ्यां साक्षिणः परीक्ष्याः । तत्र दोषावधारणे त एव विप्रतिपन्नमृणं दाप्याः । सारानुसारेण दण्ड्याश्च । कूटः कूटकृत्कूटतुल्यश्च । लोभादिकारणविशेषापरिज्ञानेऽनभ्यासे विवाद[3]पराजयनिमित्तं प्रतिपदोक्तं दण्डं द्विगुणं दण्ड्यः पृथक् पृथक् । तत्र महाविषये कौटसाक्ष्ये ब्राह्मणो देशान्निर्वास्य[4] एव न दण्ड्यः । लोभादिकारणविशेषपरिज्ञानेऽनभ्यासे त्वेवम् । लोभे उत्तमसाहसम् । भये मध्यमसाहसम् । मैत्र्यां चतुर्गुणं पूर्वसाहसम् । कामे दशगुणं पूर्वसाहसम् । क्रोधे त्रिगुणमुत्तमसाहसम् । अज्ञाने द्वे शते । बालिश्ये शतं दण्ड्यः । लोभादिकारणविशेषपरिज्ञानेभ्यासे त्विमं दण्डं दण्डयित्वा ब्राह्मणो विवास्यः क्षत्रियादिः प्रवास्यः । लोभादि[5]कारणविशेषापरिज्ञानेभ्यासे तु विवादपराजयनिमित्तं प्रतिपदोक्तं द्विगुणं दण्डं दण्डयित्वा ब्राह्मणो विवास्यः क्षत्रियादिः प्रवास्यः । कूटकृद्यो धनदानादिना कूटान् साक्षिणः करोति । कूटतुल्यो यो विप्रतिपन्नमर्थं विशेषतो जानन्नपि साक्ष्यं नाङ्गीकरोति । विवासनं[6] देशान्निर्वासनं भग्नगृहीकरणं नग्नीकरणं च । जातिद्रव्यगुणाद्यपेक्षया व्यवस्थाप्यम् । प्रवासनं ताडनमोष्ठच्छेदनं जिह्वाच्छेदनं प्राणवियोजनं च कौटसाक्ष्यविषयानुसारेण द्रष्टव्यम् । साहसादिषु[7] ताम्रिकाः पणा ज्ञेयाः । तत्परिमाणं पूर्वसाहसादिमानं च वक्ष्यते । लोभोर्थलिप्सा मोहो विपर्ययज्ञानम् । कामः[8] अभिलाषः । अज्ञानमस्फुटज्ञानं बालिश्यं ज्ञानानुत्पादः । कूटसाक्षिणो दण्डयित्वा पुनर्व्यवहारः प्रवर्तनीयः । कृतोपि[9] कौटसाक्ष्ये विदिते निवर्तनीयः । यस्तु साक्षिभिः[10] सह साक्ष्यं श्रावितः सन्निगदकाले तत्तेभ्यो[11] निह्नुते नाहमत्र साक्षी भवामीति स विवादपराजयनिमित्तप्रतिपदोक्तं दण्डमष्टगुणं दाप्यः । तावद्दण्डदानाशक्तौ ब्राह्मणस्त्रेधा विवास्यो विषयानुसारेण ।

---

१ B reads ०र्थिनः

२ B reads ०संवादित्वेनापरितोषेण तेनासंनि०

३ B reads विवादे

४ B निर्वास्यो न दण्ड्यः

५ B reverses the order of the two sentences लोभादि…प्रवास्यः and कूटकृ…करोति

६ A निर्वासनं for विवासनम्

७ B सहस्रादिषु

८ A omits कामः अभिलाषः

९ B कृतेपि

१० A omits साक्षिभिः सह

११ A omits तत्तेभ्यः

इतरेषां जात्युचितकर्मकरणनिगडबन्धकारागृहप्रवेशादि द्रष्टव्यम् । कूटादिष्वपि इदं यथासंभवमूह्यम् । सर्वे निह्नुवते चेत्समानदोषाः । साक्ष्यमुक्त्वा पुनरन्यथा वदन्तोनुबन्धाद्यपेक्षया दण्ड्याः । साक्षिणोपि सत्यवचने वर्णिवधप्रसक्तौ सत्यं न वदेयुः सत्यवचनेऽसत्यवचने च तत्प्रसक्तौ न किंचिद्वदेयुः । तत्र साक्ष्यनृतवचनप्रयुक्तः साक्ष्यवचनप्रयुक्तश्च दोषो नास्ति । अवचने राजा न मुञ्चति चेद्भेदादसाक्षित्वं कर्तव्यम् सर्वत्र कालान्तरेऽर्थतत्त्वावगतावपि राजदण्डो नास्ति । भेदादसाक्षित्वासंभवे सत्यमेव वदितव्यम् । तत्र वर्णिवधदोषो नास्ति । एवं पान्थादीनां चौरादिप्रश्नेषु । इति[2] श्रीशंकरभट्टात्मजनीलकण्ठकृते व्यवहारतत्त्वे साक्षिनिरूपणम् ।

अथ लेख्यप्रपञ्चः । लेख्यं द्विविधं शासनं जानपदं च । चीरकमित्यपि शासनम् । राजा भूनिबन्धादि दत्त्वा कालजातिस्वप्रतिग्रहीतृनामतत्पित्रादिनाममीमांसकाद्युपनामक्षेत्रादिपरिमाणप्रमाणाद्युपेतं[3] समुद्राचिह्नितं ताम्रपट्टादौ लिखेत् । जानपदं द्विविधं स्वहस्तकृतमन्यकृतं च । अनयोर्देशाचारवशेन प्रामाण्यम् । तदुभयं धनिकाधमर्णिकयोः स्वरुच्या व्यवस्थितेर्थे कालान्तरे विप्रतिपत्तिनिरासेन कालवस्तुतत्त्वनिर्णयाय कार्यम् । उक्तलक्षणाः साक्षिणो वा कार्याः । धनिकाधमर्णिकनामजातिगोत्रमीमांसकादिगौणनामपितृनामद्रव्यजातिसंख्यादिचिह्नितं संबन्ध[4]कालादियुक्तमधमर्णः स्वहस्तेन लिखेदसाक्षिकं प्रतिनियतदेशभाषयापि । नात्र राजशास[5]नवत्साधुशब्दनियमोस्ति । तदिदं स्वहस्तकृतमादेयं बलोपध्यादिकृतं न चेत् । उपधिः क्रोधलोभभयादिः[6] । यत्तूक्तलक्षणमधमर्णः ससाक्षिकमन्येन[7] लेखयेत्तदन्यकृतम् । तत्र व्यवस्थितार्थे लिखिते सत्यधमर्ण आत्मीयं नाम स्वहस्तेन पत्रे लिखेद् यदत्रोपरि लिखितं तन्मतं ममामुकपुत्रस्येति । ये चात्र साक्षिणो लिखितास्तेपि आत्मीयपितृनामपूर्वकमस्मिन्नर्थेहममुकः साक्षीति स्वहस्तेनैकैकशो लिखेयुः । यद्यधमर्णः साक्षी वा लिपिज्ञो न स्यात्तदान्येन साक्षी च साक्ष्यन्तरेण सर्वसाक्षिसमक्षं लेखयेत् । लेखकोपि तु मयाभ्यर्थितेन मयामुकेनामुकपुत्रेणैतल्लेख्यं लिखितमित्येवमन्ते लिखेत् । देशान्तरावस्थानच्छेदनादिना व्यवहारप्राप्तौ देशान्तरस्थपत्रानयनाय दुर्गाद्यपेक्षया कालो दातव्यः । दुर्गदेशावस्थिते नष्टे वा पत्रे तन्निवेशितसाक्षिभिरेव निर्णयः । तदभावे दिव्येन । लेखेऽशुद्धिशङ्कायां स्वहस्तलिखितान्तरसंवादादिना निर्णयः कार्यः । तदसंभवे तदारूढ-

---

१ B omits बन्ध
२ B reads इति साक्षिनिरूपणम्
३ B ०प्रमाणाद्युपहितम्
४ A संबध (संवत्?)
५ A omits राजशासनवत्
६ A ०लोभादिः
७ A has the 9th leaf missing, which begins with ०मन्येन लेखयेद् and ends with the words स्वप्रमाषा इत्येते (p. 450, l. 14 below).

साक्षिभिस्तदभावे दिव्येन । युगपत् कृत्स्नदानाशक्तौ यथायथा दत्तं तथातथा पूर्वलेख्यपृष्ठेभिलिखेदधमर्ण उत्तमर्णो वा प्राप्तम् । यद्वा प्रवेशपत्रं स्वहस्तलिखितञ्चिह्नितमधमर्ण उत्तमर्णाय दद्यात् । युगपत् क्रमेण वा कृत्स्ने ऋणे दत्ते लेखं पाटयेत् । दुर्गदेशावस्थिते नष्टे वा पत्रेधमर्णत्वनिवृत्त्यर्थं पूर्वोक्तक्रमेणोत्तमर्णो विशुद्धिपत्रमधमर्णाय दद्यात् । ससाक्षिकं त्वृणं पूर्वसाक्षिसमक्षमेव दद्यात् । राजकीयं व्यवस्थापत्रमपि तु राजमुद्राञ्चिह्नितं जानपदव्यवस्थापत्रवत् । तथा राजकीयं जयपत्रं हीनपत्रं वा । तत्र जयपत्रं साध्योत्तरक्रियावधारणयुक्तप्राड्विवाकादिस्वहस्ताङ्कितं राजमुद्रामुद्रितं जयिने वादिने कालान्तरे प्राङ्न्यायविधिसिद्ध्यर्थं दद्यात् । तत्र सभासदो मतममुकपुत्रस्येति स्वहस्तलिखितमेकैकशो दद्युः । तेषां परस्परानुमतौ निःशल्यो विवादोन्यथा सशल्यः । यत्र तु—अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥ इत्येवं पञ्चविधा हीनता तत्र हीनपत्रं दद्यात्कालान्तरे दण्डप्राप्त्यर्थमित्यादि । **इति लेख्यप्रपञ्चः ।**

अथ दिव्यम् । तुलाग्निरुदकं विषमिति चत्वारि दिव्यानि । अन्ये दिव्यभेदाः शपथा इति व्यपदिश्यन्ते । ते च कोशस्तण्डुलास्तप्तमाषा इत्येते । तथा देवतापितृपादस्पर्शः पुत्रदारसुहृदां[१] च शिरःस्पर्शः शस्त्रवाहनगोबीजकाञ्चनानां च स्पर्शः सत्यसुकृतनाशवचनं चेत्येवमादयः । अन्ये च घटसर्पादयो दिव्यभेदास्तत्तद्देशाचारतो ज्ञेयाः । तत्र तुलादीनि चत्वारि मदाभियोगेष्वेव सावष्टम्भेष्वेव[२] च दातव्यानि । राजद्रोहमहापातकमहाचौर्येषु त्वभिशङ्कितेष्वपि । कोशस्तु महाभियोगे शङ्किते सावष्टम्भे वा विशेषेण दातव्यः । तण्डुलैस्त्वल्पचौर्यशङ्कायामेव[३] । तप्तमाषस्तु[४] महाचौर्याभिशङ्कायाम् । अन्ये पुनः शपथाः स्वल्पार्थाभियोगेषु । सहस्राधिकविषयस्य स्तेयस्य साहसस्याभियोगो महाभियोगः । शीर्षकस्थेन कृतः सावष्टम्भः पराजयनिमित्तं दण्डमङ्गीकृतवतेति यावत् । पातित्यावहद्रव्यापहारे तु सहस्रे घटस्तदर्धेभिस्तदर्धे सलिलं तदर्धे विषं देयम् । सहस्रादिताम्रिकपणानामपह्नवे तु सर्वस्य मूल्यं हेम परिकल्प्य सुवर्णानां शतापह्नवे विषमशीत्यपह्नवेग्निः षष्ट्यपह्नवे[५] जलं चत्वारिंशदपह्नवे धटं त्रिंशदपह्नवे तदर्धापह्नवे च कोशमानम् । तदर्धापह्नवे तण्डुलास्तदर्धार्धापह्नवे पुत्रादिशिरःस्पर्शं तदर्धार्धापह्नवे लौकिकीं क्रियां[६] दद्यात् । सुवर्णः षोडशमाषात्मकः । तुलादीनि दिव्यान्यर्थिप्रत्यर्थिनोरि-

१ B omits the words पुत्रदारसुहृदां...चेत्येवमादयः

२ B omits सावष्टम्भेष्वेव च

३ B reads तण्डुलादिस्त्वल्पचौर्याभिशङ्का°

४ B reads °माषास्तु and °शङ्कायामेव

५ B reads षष्ट्यपह्नवे तण्डुलास्तदर्धार्धापह्नवे पुत्रादिशिरःस्पर्शं and repeats the words तदर्धार्धापह्नवे तु...पुत्रादिशिरःस्पर्शम् ।

६ B लौकिकीः क्रियाः

च्छै[1]यैव कुर्यादन्यतरः शिरःस्थायी चेत् । शिरःस्थायी दण्डाभ्युपगमावष्टम्भेनाभियोक्ता । स्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुतपस्विव्रतिनां तु अवष्टम्भाभियोगेभियोज्यत्वेभियोक्तृत्वे वा न दिव्यं किं तु अभियोक्तुरेवाभियोज्यस्यैव च । परस्पराभियोगे तु विकल्प एव । महापातकादिशङ्काभियोगे तु स्त्र्यादीनामपि दिव्यम् । दिव्यानि शपथाश्च यथासंभवमृणादिविवादेष्वपि योज्याः । प्राड्विवाकः पूर्वेद्युरुपोषितः पूर्वेद्युरुपोषितं त्रिरात्रोपोषितं वोदिते सूर्ये सचैलकृतस्नानं दिव्यग्राहिणमाहूय नृपस्य सभ्यानां ब्राह्मणानां च संनिधौ भानुवारे दिव्यानि कारयेत् । तत्र पूर्वाह्णे धटाग्निकोशान्मध्याह्ने जलं रात्रौ पश्चिमे यामे दिवा वा पूर्वाह्णे विषम् । तण्डुलतप्तमाषप्रभृतीस्तु पूर्वाह्ण एव । अह्नस्त्रिषु भागेष्वाद्यद्वितीयौ पूर्वाह्णमध्याह्नौ । तथा हेमन्तशिशिरवर्षास्वग्निः । ग्रीष्मशरदोरुदकं न हेमन्तशिशिरवर्षासु । हेमन्तशिशिरयोः सप्तयवमात्रं विषं न वर्षासु । तुलां सर्वदैव न प्रवाते न मध्याह्नापराह्णसंध्यासु । अह्नस्तृतीयो भागोपराह्णः । कोशादि सर्वशपथाश्च सर्वदैव । चैत्रवैशाखमार्गशीर्षेषु सर्वाणि । तत्र चैत्रादिषु स्त्र्यादीनां ब्राह्मणस्य च तुलैव दातव्या क्षत्रियस्याग्निरेव । अग्निः फालस्तप्तमाषश्च । वैश्यस्य जलमेव । शूद्रस्य विषमेव वर्षासु । सर्वेषामग्निरेव हेमन्तशिशिरयोः । क्षत्रियवैश्यशूद्राणामग्निर्विषं वा । ब्राह्मणस्याग्निरेव न कदाचिद्विषम् । ग्रीष्मशरदोस्तु सर्वेषां जलमेव न स्त्रीणाम् । तासां साधारणं तुलाद्येव । कुष्ठिनां श्वासकासिनां पित्तश्लेष्मवतां दुर्बलानां च साधारणं तुलाद्येव न त्वग्नितोयविषाणि । तथाभिशस्तानां देवायतने नृपद्रोहिणां राजद्वारे प्रतिलोमप्रसूतानां चतुष्पथेन्येषां सभामध्ये दिव्यं देयम्[2] । अस्पृश्याधमदासम्लेच्छपा[3]पिप्रतिलोमप्रसूतानां तु तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि निर्दिशेत् । **इति दिव्यमातृका ।**

अथ धटविधिः । नारदः । वानस्पत्येन मन्त्रेण छित्त्वा वृक्षं तु यज्ञियम् । तत इष्टे शुचौ देशे कर्तव्या प्राङ्मुखी तुला ॥ चतुरस्रा चतुर्हस्ता दृढा ऋज्वी सुनिश्चला । कटकत्रयसंबद्धा कर्कटादिसमन्विता ॥ कर्कटौ तुलान्तयोः शिक्याधारावीषद्वक्रावायसकीलौ । हस्तषट्कमितौ पादौ कृत्वा खेयौ द्विहस्तकौ । हस्तद्वयमितं कार्यं तयोरभ्यर्धमन्तरम् ॥ पार्श्वयोस्तोरणे कार्ये धटादुच्चे दशाङ्गुले । ताभ्यामधोमुखौ कार्यौ धटमस्तकचुम्बिनौ ॥ मृन्मयौ सूत्रसंबद्धाववलम्बौ[4] च साक्षिणौ । आस्तीर्य प्राङ्मुखान्दर्भान् शिक्ययोः पश्चिमे नरम् ॥ इष्टकाः पिटकं[5] ग्राव्णः पांसून्वान्यत्र तोलयेत् । उपरि क्षिप्तमम्भो न प्लवते चेत्समो धटः ॥ परीक्ष्यो हेमकाराद्यैरवलम्बसमस्ततः । संनिविष्टो यथा शोध्यः पाण्डुलेखादिना तथा । चिह्नं शिक्यतले कृत्वा शोध्यं समवतारयेत् । अथ ध्वजपताकाभिस्तुलामलंकृत्य तस्यां प्राड्विवाकः प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा धर्ममावाहयेदेवम् । एह्येहि

१ B ०रिच्छयैकतरः
२ B reads दिव्यदानम्
३ B reads पापकारि
४ A reads ०संबद्धावचलं वौ च
५ A reads पितृकं for पिटकं

भगवन्धर्मं अस्मिन्दिव्ये समाविश । सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः ॥ इति । ततोऽङ्गदेवताः प्रागादिष्विन्द्रादीन् विन्यस्य[1] कोणेष्वग्न्यादीन् स्थापयेत् । इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः । कुबेरश्च सुवर्णाभो वह्निश्चैव[2] सुवर्णभः । तथैव निर्ऋतिः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रशस्यते । ईशानस्तु भवेद्रक्त एवं ध्यायेत् क्रमादिमान् । तत इन्द्राग्न्योर्मध्ये धरादीनष्टौ वसूनावाहयेत् । इन्द्रैशानयोर्धात्रादीन् द्वादशादित्यान् । अग्नियमयोर्वीरभद्रादीनेकादश रुद्रान् । यमनिर्ऋत्योर्ब्राह्म्याद्याः सप्त मातृः सगणाः । निर्ऋतिवरुणयोर्गणेशम् । वरुणवाय्वोर्गगनादीनष्टौ मरुतः । धटस्योत्तरे दुर्गामावाहयेत् । ततो धर्मं षोडशोपचारैः संपूज्येन्द्रादीनां दुर्गान्तानां प्रणवाद्यैः स्वनामभिश्चतुर्थ्यन्तैर्नमोन्तैः पूजां पदार्थानुसमयेन कृत्वा धर्माय गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि दत्त्वा इन्द्रादीनां गन्धादीनि पूर्ववद् दद्यात् । धटपूजायां गन्धपुष्पाणि रक्तानि यथालाभमन्यत्र । ततश्चत्वार ऋत्विजश्चतसृषु दिक्षु लौकिकेऽग्नौ प्रणवादिकां गायत्रीमुच्चार्य पुनः स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्य समिदाज्यचरून् प्रत्येकमष्टोत्तरं शतं जुहुयुः । यत्तु **गौडमीमांसक** आह **दिव्यतत्त्वे** आज्यपायससमिधो मिलिता होतव्या लाघवादिति । तन्न । चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः । आज्येन हविषा चैव समिद्भिर्होमसाधनैः ॥ इति प्रत्येकं तृतीयाश्रवणेन निरपेक्षसाधनत्वावगमात् । ततोभियुक्तमर्थं मन्त्रसहितं पत्रे लिखित्वा तत्पत्रं संशोध्य शोध्य[3]शिरोगतं कुर्यात् । मन्त्रस्तु

आदित्यचन्द्रावनिलोनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

इदं च धर्मावाहनादिशिरःपत्रारोपणान्तमनुष्ठानकाण्डं सर्वदिव्येषु योज्यम् । ततः प्राड्विवाको धटमामन्त्रयेदित्थम् । त्वं धट ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं टकारात्कुटिलं नरम् ॥ धृतो भावयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयसे ॥ त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च । त्वमेव सर्वं जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥ व्यवहाराभिशस्तोयं मानुषः शुद्धिमिच्छति । तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥ इति । शोध्योपि–त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता । तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ॥ यद्यहं पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय । शुद्धश्चेद्गमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥ ततः प्राड्विवाकः शिरोगतपत्रकं शोध्यं यथास्थानं यथासंनिवेशं धटमारोप्य पलपञ्चकं[4] यावत्तथैव स्थापयेत्[5] । तत्काले शुद्धिपरीक्षार्थं विशिष्टा ब्राह्मणा राज्ञा नियोक्तव्याः । ते च शुद्ध्यशुद्धी राज्ञे कथयेयुः । शोध्यस्य लघुताजाड्यसाम्येषु

---

१ B reads विन्यसेत्

२ B reads अग्निश्चापि for वह्निश्चैव

३ B omits शोध्य

४ B विनाडीपञ्चकं for पलपञ्चकम्

५ B adds after this दशगुर्वक्षरोच्चारणकालः प्राणः षट् प्राणा विनाडी । तत्कालपरीक्षां च ज्योतिःशास्त्राभिज्ञः कुर्यात् ।

प्रतिमानतः । ज्ञेयाः क्रमेण निर्दोषबहुदोषाल्पदोषताः ॥ बहुत्वमसकृन्मत्याऽमत्या कर्तृत्वमन्यथा । बह्वल्पत्वे पुनर्दण्डप्रायश्चित्तोपयोगिनी । अदृश्यहेतावक्षादेर्भङ्गे ज्ञेया सदोषता । दृश्यहेतौ पुनः शोध्यं धटमारोप्य शोधयेत् । अक्षः पादस्तम्भयोरुपरिनिविष्टस्तुलाधारपट्टः । तत ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिस्तोषयेत् । यदा तूक्तलक्षणं धटं तथैव स्थापयितुमिच्छा तदा–विशालामुच्छ्रितां शुभ्रां धटशालां तु कारयेत् । यत्रस्थो नोपहन्येत श्वभिश्चाण्डालवायसैः ॥ तत्रैव लोकपालादीन् सर्वदिक्षु निवेशयेत् । त्रिसंध्यं पूजयेच्चैनान्गन्धमाल्यानुलेपनैः । कपाटबीजसंयुक्तां परिचारकरक्षिताम् ॥ मृत्पानीयाग्निसंयुक्तामशून्यां कारयेन्नृपः । **इति धटदिव्यविधिः ।**

अथाग्निविधिः । पूर्वेद्युर्भूशुद्धिं विधायापरेद्युर्नवमण्डलानि कार्याणि । तत्राद्यं षोडशाङ्गुलं विधायाग्रे द्वात्रिंशदङ्गुलं भूभागं द्विधा विभज्य द्वितीयभागे गन्तृपदप्रमाणं द्वितीयं मण्डलं कार्यम् । अवशिष्टमन्तरालं भवति । एवमेव तृतीयाद्यष्टमपर्यन्तमन्तरालसहितं निर्वर्त्याग्रे षोडशाङ्गुलमन्तरालं मुक्त्वा नवममपरिमिताङ्गुलप्रमाणं कार्यम् । तथा चाष्टानां मण्डलानामन्तरालानां च मिलित्वाङ्गुलानां षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं संपद्यते । तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वा वा व्रीहयस्त्रयः । प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ॥ हस्तो वितस्तिद्वितयं दण्डो हस्तचतुष्टयम् । तत्सहस्रद्वयं क्रोशो योजनं तच्चतुष्टयम् ॥ वितस्त्याद्युत्तरत्रोपयोक्ष्यते । ततः पश्चिमादिषु नवसु मण्डलेष्वधिदेवताः क्रमेणाग्निं वरुणं वायुं यममिन्द्रं कुबेरं सोमं सवितारं सर्वदेवताश्च संपूज्य मण्डलभूभागाद्दक्षिणप्रदेशे लौकिकमग्निमुपसमाधायाग्नये पावकाय स्वाहेत्याज्येनाष्टोत्तरशतं जुहुयात्प्राड्विवाकः शान्त्यर्थम् । ततस्तस्मिन्नग्नावस्र[1]रहितं वृत्तं श्लक्ष्णमष्टाङ्गुलायामं पञ्चाशत्पलसंमितमयःपिण्डं प्रक्षिप्य तस्मिंस्ताप्यमाने धर्मावाहनादिहवनान्तं धटविध्युक्तमनुष्ठानकाण्डं कृत्वा तृतीये तापे वर्तमानेयःपिण्डस्थमग्निमभिमन्त्रयेदेभिर्मन्त्रैः प्राड्विवाकः । त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वं च यज्ञेषु हूयसे । त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥ जठरस्थो हि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम् । पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात्पावक उच्य[2]से ॥ पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मान्भव पावक । अथवा शुद्धभावेषु शुद्धो भव हुताशन ॥ त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् । त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः । व्यवहाराभिशस्तोयं मानुषः शुद्धिमिच्छति । तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥ इति । लोहशुद्ध्यर्थं सुतप्तं लोहपिण्डमुदके निक्षिप्य पुनः संताप्योदके निक्षिप्य पुनः संतापनं तृतीयस्तापः । एवमभिमन्त्रितं सुतप्तमग्निवर्णमयःपिण्डं सन्देशेन (सन्दंशेन?) गृहीत्वा प्राड्विवाक उपोषितस्य स्नातस्यार्द्रवाससः शिरोबद्धप्रतिज्ञापत्रस्य पश्चिमे मण्डले तिष्ठतो दिव्यकर्तुः पुरत आनीय—त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक । साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम ॥ इति दिव्यकर्त्राभिम-

---

१ A ०वस्त्ररहितं

२ A उच्यते

त्रितस्य कृतसंस्कारयोर्हस्तयोर्निक्षिपेत् । कृतसंस्कारयोर्व्रीहीन्मर्दयित्वाञ्जलीकृतयोस्तिलकालव्रणकिणादिस्थानेष्वलक्तकरसादिनाङ्कयित्वा सप्ताश्वत्थपत्राण्यलाभेर्कपत्राणि सप्तशमीपत्राणि सप्तदूर्वापत्राणि अक्षतान् दध्यक्ताक्षतान् पुष्पाणि च विन्यस्य सप्तभिः शुक्रसूक्तैः[2] सप्तकृत्वो वेष्टितयोः । ततो दिव्यकर्ता द्वितीयादीन्यष्टमान्तानि मण्डलेष्वेव पदं निक्षिपन् सप्त पदानि शनैर्गत्वाञ्जलिस्थमयःपिण्डं नवमे निक्षिपेत् । ततः पुनः कराभ्यां व्रीहीन् संघृष्यादग्धहस्तश्चेच्छुद्धो[3] भवति । संत्रासात् प्रस्खलन् हस्ताभ्यामन्यत्र दह्यमानोप्यशुद्धो न भवति । यदा तु गच्छतो नवममण्डलादर्वागेवायःपिण्डः[4] प्रपतति तदा पुनर्हरेत् । **इत्यग्निदिव्यविधिः ।**

अथोदकविधिः । जलस्थानं नदीसागरह्रददेवखातसरस्तडागादिस्थिरतोयं योज्यम् । अल्पमाहार्यं तृणशैवालोर्मिपङ्कग्राहजलूकैमत्स्यादियुक्तं[5] शीघ्रवेगमित्यादि वर्ज्यम् । तत्र नाभिदघ्ने जले यज्ञियवृक्षोद्भवा धर्मस्थूणा कार्या । तत्संनिधौ पश्चिमतीरदेशे शोध्यकर्णोच्छ्रितं तोरणं कार्यम् । तत्समीपे षडुत्तरं शताङ्गुलं वैणवं धनुरनायसाग्रा वैणवास्त्रयः शराश्च स्थाप्याः । तोरणात्सार्धशतहस्तमिते सुदेशे लक्ष्यं स्थाप्यम् । ततः सशरं धनुः श्वेतगन्धमाल्यादिभिः संपूज्य[6] जलाशये वरुणमावाह्य पूजयित्वा तत्तीरे धर्मावाहनादि हवनान्तं पूर्वोक्तं निर्वर्त्य शोध्यशिरसि प्रतिज्ञापत्रमाबध्य प्राड्विवाको जलमभिमन्त्रयेदेवम् । तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यं तु निर्मितम् । शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥ अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे । इति । ततः शोध्योपि-सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिमन्त्रयेत् । ततोवष्टब्धधर्मस्थूणस्य प्राङ्मुखस्य नाभिदघ्नोदकावस्थितस्य बलीयसः पुरुषस्य समीपं गच्छेच्छोध्यः । ततो धनुःस्थानात् क्षत्रियस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणो[7] वाऽनायसाग्रान् त्रीन् शरान् लक्ष्यं प्रति सुदृढं क्षिपेत् । तत एकस्मिञ्जविनि पुरुषे मध्यमं शरं गृहीत्वा तस्य प्रसर्पणस्थानं विहाय पतनस्थाने स्थिते सत्यनेन जविना शरमोक्षस्थाने तोरणमूले स्थातव्यम् । जवी च पञ्चाशतो धावकानां मध्ये जवाधिकः । ततस्तोरणमूलस्थितेन प्राड्विवाकेन करतालिकात्रये दत्ते तृतीयकरतालिकासमकालमेव शोध्यतोरणमूलस्थजविभ्यां मज्जनद्रुततरगमने कार्ये । मज्जनं चावष्टब्धधर्मस्थूणस्योरू गृहीत्वा कार्यम् । ततस्तस्मिन्मध्यमशरपातस्थानं गते तत्र स्थितः शरग्राही द्रुततरं तोरणमूलं प्राप्य जलान्तर्गतं शोध्यं यदि पश्यति तदासौ शुद्धः ।

१ B सप्त समान्यश्वत्थ०

२ B reads शुक्ल for शुक्र

३ B reads संघृष्य दग्ध०

४ B reads गच्छतोष्टममण्ड०

५ B reads जलूका for जलूक

६ A संत्यज्य for संपूज्य

७ B तद्वृत्तिर्ब्राह्मणो वा तापसो वा त्रीन्

शिरोमात्रदर्शनेपि शुद्धो न कर्णाद्यङ्गान्तरदर्शने निमज्जनस्थानादन्यत्र[1] गमने वा । इत्युदकदिव्यविधिः ।

अथ विषविधिः । विषं वत्सनाभं शृङ्गभवं हिमशैलजं वा ग्राह्यम् । इतोन्यत्कालकूटालाबुभूमिजादि जीर्णभ्रष्टमिश्रितादि विकृतं च वर्ज्यम् । गन्धवर्णरसादिगुणयुक्तं परीक्ष्य कुहकमणिमन्त्रौषधिप्रभृतिभ्यः संरक्ष्य प्रयोज्यम् । शोध्यश्च त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा राज्ञा स्वपुरुषाधिष्ठितः संरक्षणीयः । हेमन्तशिशिरयोर्वसन्ते च विषस्य सप्तयवा मात्रा देया शरदि षड्यवा वर्षासु चतुर्यवा । तत्र प्राड्विवाकः सोपवासो महादेवं संपूज्य तत्पुरतो विषमवस्थाप्य धर्मावाहनादि हवनान्तं पूर्वोक्तं कृत्वा पत्रं शोध्यशिरसि बद्ध्वा विषमभिमन्त्रयेदेवम् । त्वं विष ब्रह्मणा सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । पापानां दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतं भव । मृत्युमूर्तो विष त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितः । त्रायस्वैनं नरं पापात्सत्येनास्यामृतं भव ॥ इति । एवमभिमन्त्र्य विषं त्रिंशद्गुणघृतप्लुतं दक्षिणाभिमुखाय शोध्याय प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा दद्यात् । शोध्यस्तु–त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः । त्रायस्वास्मादभीशापात्सत्येन भव मेऽमृतम् ॥ इति अभिमन्त्र्य भक्षयेत् । ततः करतालिकाशतपञ्चकं यावदल्पमात्रायां तु दिनान्तं यावत्प्रतीक्षणीयः शोध्यः । अनन्तरं चिकित्सनीयः । तावति काले विषं वेगैर्विना जीर्यति चेच्छुद्धः । त्वगसृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणां धातूनां परस्परप्राप्तिर्वेगः । स सप्तधा विषतन्त्रे[2] । वेगो रोमाञ्चमाद्यो रचयति विषजः स्वेदवक्त्रोपशोषौ तस्योर्ध्वस्तत्परौ द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेपौ । यो वेगः पञ्चमोसौ नयनविवशतां कण्ठभङ्गं च हिक्कां षष्ठो निश्वासमोहौ वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्य ॥ इति । **इति विषविधिः ।**

सूर्यदुर्गाद्युग्रदेवतास्थापनाहृतमुदकं[3] कोशः । सविस्रम्भे संधिकार्ये सर्वशङ्कासु च दातव्यः । सोपवासस्यार्द्रवासस आस्तिकस्याव्यसनिनश्च[4] शोध्यस्य देयः । न तु मद्यस्त्रीव्यसनिकितवनास्तिकमहापातकिनिर्धर्मकृतघ्नक्लीबप्रतिलोमजकैवर्तानाम्[5] । यस्य देवस्य यो भक्तस्तदभिषेकजलं तं पाययेत् । सर्वत्र समभावे त्वादित्यस्य ब्राह्मणवर्जम् । तस्यान्यदेवतोदकम्[6] । चौरान् शस्त्रोपजीविनश्च दुर्गायाः । तत्र दुर्गायाः शूलं स्नाप्यम् । आदित्यस्य मण्डलमन्येषां देवतानामायुधानि । अथातो गोमयेन मण्डलं कृत्वा तत्र शोध्यमादित्याभिमुखं स्थापयित्वा धर्मावाहनादि होमान्तं[7] शोध्यशिरसि प्रतिज्ञापत्रं निवेश्योग्रदेवताः समभ्यर्च्य स्नाप्य तदुदकमाहृत्याभिमन्त्रयेत् प्राड्विवाक इत्थम् ।

---

१ B निमज्जनादन्यत्र
२ B adds उक्तः after विषतन्त्रे
३ A reads सूर्याद्युग्र॰
४ B अस्तीकस्य व्यसनिनश्च
५ B क्लीबकुत्सितप्रतिलोमकैः
६ B तस्य त्वन्यदेव॰
७ B होमान्ते कृते

तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यं तु निर्मितम् । शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा । अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे ॥ इति । ततस्तत्तोयं पात्रान्तरे कृत्वा शोध्येन सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिमन्त्रितं प्रसृतित्रयं पाययेत् । ततश्चतुर्दशादह्नः पूर्वं राजिकं[1] दैविकं वा महद्व्यसनं न चेच्छुद्धो महाभियोगेषु पञ्चदशादावह्नि महति व्यसनेपि नाशुद्धः । अल्पाभियोगेषु तु महाभियोगोक्तद्रव्यं[2] त्रिधा विभज्य क्रमेण त्रीणि सप्त[3] द्वादश वाहोरात्राणि व्यसनावधित्वेन योज्यानि । **इति कोशविधिः ।**

अथ तण्डुलविधिः । प्राड्विवाकः शुक्लशालितण्डुलान्मृन्मये भाजने निधायादित्यस्याग्रतस्तत्स्नानोदकेन संमिश्रान्कृत्वा रात्रौ तत्रैव वासयित्वा पूर्वाह्णे धर्मावाहनादि प्रतिज्ञापत्रारोपणान्तं विधायोपोषितं प्राङ्मुखं स्नातं शोध्यं तण्डुलान् भक्षयित्वा पिप्पलपत्रे तदभावे भूर्जपत्रे वा निष्ठीवयेत् । लोहितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्यते । गात्रं च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् । **इति तण्डुलविधिः ।**

अथ तप्तमाषविधिः । सौवर्णं राजतं ताम्रं मृन्मयं वा षोडशाङ्गुलं चतुरङ्गुलखातं वर्तुलं पात्रं[4] विंशत्या पलैर्मिताभ्यां पूरयित्वा सुतप्तयोस्तयोः[5] सुवर्णमाषं निक्षिप्य धर्मावाहनादि विधाय घृतमभिमन्त्रयेत् प्राड्विवाक इत्थम् । परं पवित्रममृतं घृत त्वं यज्ञकर्मसु । दह पावक पापं त्वं हिमशीतं शुचौ भव ॥ इति । शोध्योपि-त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक । साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम ॥ इति । ततः शोध्योङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन तप्तमाषं पात्रादुद्धरेत् । कराग्रं यो न धुनुयाद् विस्फोटो वा न जायते । शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारकराङ्गुलिः ॥ उद्धृते माषे दैवात्पुनः पात्रे पतितेपि नाशुद्धः । एवं वा सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे मृन्मये वा पात्रे[6] गव्यं घृतमाधाय संताप्य तत्र सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीं वा सलिलेन धौतां मुद्रिकां निक्षिप्य धर्मावाहनादि विधायार्द्रपत्रप्रक्षेपणसघोषचुरुकारं घृततापं परीक्ष्य प्राड्विवाको घृतमभिमन्त्रयेदुक्तेन मन्त्रेण । शोध्यस्तूक्तमन्त्रेणाभिमन्त्र्य प्रदेशिन्या मुद्रिकां गृह्णीयात् । स्फोटाद्यभावे शुद्धः । **इति तप्तमाषविधिः ।**

अथ धर्माधर्मविधिः । स साहसपातकार्थाभियोगादौ प्रयोज्यः । राजतं धर्ममायसं सैसं वाधर्मं कृत्वा[7] भूर्जपत्रे पटे वा सितासितौ धर्माधर्मौ लिखित्वा पञ्चगव्येनाभ्युक्ष्य गन्धादिभिः सितपुष्पैर्धर्ममसितपुष्पैरधर्मं[8] संपूज्य गोमयपिण्डयोर्मृत्पिण्डयोर्वा

---

१ A राजिकदैविकं महद्व्यसनं न चेत्
२ B ०योगोक्तं द्रव्यम्
३ A omits सप्त...रात्राणि.
४ B omits पात्रं
५ B reads सुतप्ते तस्मिन्
६ B omits पात्रे
७ B कृत्वा यद्वा भूर्जपत्रे
८ A omits धर्ममसितपुष्पैरधर्मम्

निधायोपलिप्ते सुदेशेनुपहतमृद्भाण्डे उपलक्ष्यमाणौ स्थापयित्वा धर्मावाहनादि विधाय ग्राहयेत् प्राड्विवाकः । शोध्यस्तु—यदि पापविमुक्तोहं धर्मस्त्वायातु मे करे-इति अभिमन्त्र्यैकं गृह्णीयात् । धर्मे गृहीते शुद्धोऽधर्मे त्वशुद्धः । **इति धर्माधर्मविधिः ।**

अथ प्रकीर्णकविधिः । निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलम्भनम् । त्रिकादर्वाक्तु पुष्यं स्यात् कोशपानं ततः परम् ॥ सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः । गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ इत्यादयः शपथा ग्राह्याः । अत्र कार्यादिवैशिष्ट्यवशेन पूर्वोक्त[1]त्रिरात्रप्रभृतिकालो[2] राजिकदैविकव्यसनावेधितया[3] योज्याः[4] शुध्यशुद्धिविवेकाय । एवं दिव्यप्रयोगेषु शुद्धः शतार्धं दाप्यो राज्ञे । अशुद्धस्तु विषे सहस्रं तोये षट्शतानि हुताशे पञ्च तुलायां चत्वारि कोशे त्रीणि तण्डुले द्वे शते तप्तमाष एकशतं दण्डं दाप्यः । अन्येषु यथोचितं दण्डं दाप्यः । अयं दिव्यनिबन्धनो दण्डः प्रागुक्तापलापदण्डेन समुच्चीयते । एतदनुष्ठान[5]पद्धतिस्तु भट्टकृता द्रष्टव्या । **इति दिव्यनिरूपणम् ।**

अथ सुवर्णमानादि । तत्र जालसूर्यमरीचिस्थं रजस्त्रसरेणुः । तेऽष्टौ लिक्षा तास्तिस्रो मध्यमो राजसर्षपः । ते त्रयो मध्यमो गौरसर्षपः । ते षट् यवो मध्यमः । ते त्रयः कृष्णलः । ते पञ्च माषः । ते षोडश सुवर्णः । ते चत्वारि पञ्च वा पलम् । द्वौ कृष्णलौ रूप्यमाषः । ते षोडश धरणं पुराण इत्यपि । ते दश शतमानं रूप्यपलं च । चत्वारः सुवर्णा निष्कम् । कर्षोन्मितस्ताम्रिकः पणः । कर्षः सुवर्णपलचतुर्थांशः । प[6]णानामशीत्यधिकं सहस्रमुत्तमसाहसो दण्डः । चत्वारिंशदधिका पञ्चशती मध्यमसाहसः । सप्तत्यधिकशतद्वयी प्रथमसाहसोधमसाहस इत्यपि । यद्वा । सहस्रं पञ्चशती पञ्चाशदुत्तरशतद्वयीत्येवोत्तमादयः । अयं पक्षोऽमतिपूर्वापराधे योज्यः । सर्वत्र दण्डदानं राज्ञे धनदानं जयिने । **इ[7]ति व्यवहारमातृकाप्रकरणम् ।**

अथास्य व्यवहारस्य पदान्यष्टादश क्रमात् । निरूप्यन्ते तद्विभागै[8]स्तत्तत्प्रकरणैः स्फुटः ॥ तत्र ऋणादानप्रकरणम् । साधौ प्रयोगे प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशीतितमं भागं वृद्धिमादद्यान्मासि मास्युत्तमर्णः । अनाधौ तु द्विकं त्रिकं चतुष्कं पञ्चकं शतं प्रतिमासं क्रमाद् ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रेभ्यः । इयं च प्रतिमासं गृह्यमाणा वृद्धिः कालिका नाम ।

---

१ B reads पूर्वोक्ते
२ B reads ०प्रभृतिः कालः
३ A व्यसनविधितया
४ B योज्यः
५ B अनुष्ठानार्थं पद्धति०
६ A पलानामशी०
७ B omits इति...प्रकरणम्
८ B तदुद्देशः for तद्विभागः

दिवसगणनया विभज्य प्रतिदिवसं गृह्यमाणा तु कायिका । वृद्धेरपि वृद्धिश्चक्रवृद्धिर्नाम । कान्तारगेभ्यो दशकं शतमादद्यात् । समुद्रगेभ्यस्तु विंशकं शतम् । यद्वा साधावनाधौ वा प्रयोगे ब्राह्मणादिभ्यस्तदभ्युपगतां वृद्धिमादद्युः सर्वा ज्ञातयः । सेयं कारिता नाम । प्रतिदत्ता[1] नाम कारितापि संवत्सरादूर्ध्वं वृद्धिरस्ति । यदा तु याचितकं गृहीत्वा तददत्त्वैव देशान्तरं गच्छेत्तदा तद्धनं संवत्सरादूर्ध्वं[2] वर्धते । यदि स्वामिना याचितोप्यदत्त्वा गच्छेत्तदा मासत्रयादूर्ध्वम् । यत्र[3] स्वदेशस्थ एव याचितो न ददाति स पावनकालादारभ्य स्वामिने वृद्धिं दाप्यो राज्ञा । पण्यमूल्यं भृतिर्न्यासो दण्डो वृथादानमाक्षिकपण इत्येतेष्वकारिता[4] वृद्धिर्नास्ति । धूर्तबन्दिमल्लकुवैद्यकितवशठचारणचौरादिभ्यः प्रतिश्रुतं वृथादानम् । पशूनां स्त्रीणां च संततिरेव[5] वृद्धिः । वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य स्वकृतया वृद्ध्या वर्धमानस्य हिरण्यस्य द्विगुणा वृद्धिः परा काष्ठा नाधिकास्ति । धान्यस्य त्रिगुणा वस्त्रस्य चतुर्गुणा । तैलादिरसस्य पुष्पमूलफलानां चाष्टगुणा । यद्वा रसस्य त्रिगुणा धान्यपुष्पमूलमेषोर्णाचमरीकेशबलीवर्दतुरगादीनां पञ्चगुणा । पुरुषान्तरसंक्रमणेन तस्मिन्नेव वा पुरुषे रेकसेकाभ्यां प्रयोगान्तरकरणे[6] सुवर्णादिद्वैगुण्याद्यतिक्रम्य पूर्ववद्वर्धत एव । अधमर्णेनाङ्गीकृतमर्थं व्यवहारच्छलाभोजनप्रीतियुक्तसत्यवचनबलैः साधयेदुत्तमर्णः । अन्यथा साधयन्निवार्यो राज्ञा साध्यं ह्याप्यं[7] (दाप्य?)स्तत्समं दण्डं च दाप्यः । प्रपन्नं साध्यमानोधमर्णो यदि साधकाभियोगार्थं राजानमभिगच्छेत् तदा शक्त्यनुसारेण दण्डं[8] दाप्यः । तत्र विप्रश्चेत्सान्त्वेनैव दाप्यः । देशाचारतोन्यो दाप्यः । दुष्टः संपीड्य दाप्यः । रिक्थी सुहृद्वा छलेन दाप्यः । बहुषूत्तमर्णेषु समानजातीयेषु युगपत्प्राप्तेषु धनग्रहणक्रमेणैव दाप्यः । भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण । यदि तूत्तमर्णोर्थसाधनाशक्तो[9] राजसाधितार्थो भवति तदा साधितस्यार्थस्य विंशतितमं भागं भृतिं गृह्णीयाद्राजोत्तमर्णात् । अधमर्णात्तु दशममंशं दण्डम् । निर्धनमधमर्णं सवर्णादिकं तत्कुटुम्बाविरोधेनानुरूपं कारयेदृणनिवृत्त्यर्थम् । उत्तमवर्णं तु शनैर्यथासंभवमृणमेव दापयेत् । दीयमानस्तूत्तमर्णो वृद्धिलोभादिना न गृह्णाति चेन्मध्यस्थहस्ते स्थापितं सत् स्थापनादूर्ध्वं न वर्धते । स्थापितमपि याच्यमानो न ददाति चेत्पूर्ववद्वर्धत एव । अविभक्तेषु येन केनचित् कुटुम्बार्थे कृतमृणं कुटुम्बी दद्यात् । तस्मिन् प्रेते प्रोषिते

१ B reads प्रीतिदत्ता

२ B reads संवत्सरार्धादूर्ध्ववृद्धिरस्ति

३ B reads यस्तु

४ A reads एतेषु कारिता

५ A संततिरिव

६ B ०योगान्तरीकरणे तु

७ A reads ह्याप्य तत्समं दण्डं दाप्यः

८ B reads दण्ड्यो धनं स दाप्यः

९ B reads तूत्तमर्णः प्रपन्नार्थसाधनाशक्तो राज्ञा साधिता०

वा रिक्थिनः सर्वे दद्युः । कुटुम्बाहते पुत्रेण कृतं माता पिता वा न दद्यात् । भार्याकृतं पतिर्न दद्यात् कुटुम्बार्थादृते । मुमूर्षतः प्रवत्स्यतो वा पत्युराज्ञयाङ्गीकृतं पत्न्या सह कृतं वर्णं भर्त्रभावे भार्या दद्यादपुत्रा चेत् । स्वकृतं तु दद्यादेव । सुरा-काम-द्यूत-दण्ड-शुल्क-वृथादाननिमित्तं तु प्रपन्नं पत्न्या सह कृतमपि नैव दद्यात् । पितरि दातव्यमृणमदत्त्वा दूरदेशं गते तद्धनाभावेपि रिक्थग्रहणयोग्येन पुत्रेण सवृद्धिकमवश्यं दातव्यं विंशाद्वत्सरादूर्ध्वं नार्वाक् । प्रेतेऽचिकित्सनीयव्याध्यभिभूते दद्यात्षोडशवर्षाधिकवयस्कश्चेन्नान्यथा । पुत्राभावे पौत्रेण मूलमात्रं देयं न वृद्धिः । प्रपौत्रेण तु अगृहीतधनेन न देयम् । बन्धकं त्वृणापाकरणेन पौत्रादिनाप्याहर्तव्यम् । पुत्रादयो विभक्ताश्चेत्सर्वेपि स्वांशेन दद्युः । अविभक्ताः संभूय । गुणप्रधानभावेन वर्तमानानां प्रधानभूत एव दद्यात् । सुराकामादिनिमित्तं त्वदेयमेव पुत्रादेः । पुत्रपौत्रप्रपौत्राभावे भ्रात्रादयो दद्युर्यदि रिक्थं गृह्णीयुर्नान्यथा । भ्रात्रादिरिक्थग्राह्यभावे त्रिविधो योषिद्ग्राहो दद्यात् । त्रिविधः । कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता । पुनर्भूः प्रथमा सोक्ता पुनः संस्कारकर्मणा ॥ इति पुनर्भूग्राही । तथा । प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा च या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥ इति स्वैरिणीग्राही । या तु सप्रधानैव (सप्रधनैव ?) स्त्री सापत्या वान्यमाश्रयेत् । सोस्या दद्यादृणं भर्तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम् ॥ इति सधनसापत्यस्त्रीहारी च । त्रिविधयोषिद्ग्राह्यभावे पुत्रेण दातव्यमित्युक्तं द्रष्टव्यम् । पुत्राभावे निर्धननिरपत्ययोषिद्ग्राहो दद्यात् । एते रिक्थियोषिद्ग्राहपुत्रस्त्रीमात्रहारिण उत्तमर्णतत्पुत्रादितद्रिक्थग्रहणयोग्यद्विजानां पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तराय दद्युः । द्विजाभावेऽगाधे जले निक्षिपेयुः । भ्रातॄणां दम्पत्योः पितापुत्रयोश्च ऋणं प्रतिभाव्यं साक्ष्यं च न कार्यं विभागात्प्राक् परस्परानुमतिं विनेत्यादि । **ऋणप्रयोगादिविधिः ।**

अथ प्रतिभूविधिः । प्रतिभूस्त्रिविधो यथैतद्दर्शनापेक्षायामहमेनं दर्शयिष्यामीति दर्शनप्रतिभूरेकः । मद्विश्वासेनास्य धनं प्रयच्छेति प्रत्ययप्रतिभूरन्यः । यद्ययं न ददाति तदाहमेव दास्यामीति दानप्रतिभूरपरः । तत्र स्वामी तदधिकृतः शत्रुर्निरुद्धो दण्डितोभिशस्तो रिक्थी मित्रं नैष्ठिकब्रह्मचारी राजकार्यनियुक्तः पणजितो धनदण्डदानाशक्तो जीवत्पितृक इच्छाप्रवर्तकोऽविज्ञात इत्येते प्रतिभुवो न कार्याः । तत्र दर्शनप्रति-

---

१ B भार्यया कृतम्
२ B पत्युर्नियोगेन प्रपन्नम्
३ B विंशात्संवत्सरादूर्ध्वं नार्वाक्
४ A omits षोडश...न्यथा
५ B पितृव्यादयः for भ्रात्रादयः
६ B reads पितृव्यादि for भ्रात्रादि०
७ B पूर्वाभावे
८ B राजा कार्यं (राज्ञा कार्ये ?)
९ B प्रव्रजितः for पणजितः

भूरुक्तकालादूर्ध्वं पक्षत्रयमध्ये न दर्शयति चेत्प्रस्तुतं धनं दाप्यः प्रत्ययप्रतिभूस्तु विश्वासव्यभिचारे। बन्धकमादाय प्रतिभुवौ चेत् बन्धकधनात्तत्पुत्रा अपि दाप्या नान्यथा। दानप्रतिभुवस्तु पुत्रा अपि दाप्या मूल्यमात्रं न वृद्धिम्। पौत्रास्तु न दाप्या[1] अगृहीतधनाश्चेत्। एकत्रानेकप्रतिभुवश्चेद्विभज्य स्वांशेन[2] दद्युः। प्रत्येकं कृत्स्नदानाय व्यवस्थितेषु बहुषु तु धनिकेच्छया कृत्स्नं दाप्यो मृतश्चेत्स्वपित्र्यंशमवृद्धिकं दाप्यः। प्रतिभूस्तत्पुत्रो वा धनिकेनोपपीड्य सर्वजनसमक्षं यद् द्रव्यं दापितस्तत्तस्मै प्रतिदातव्यमधमर्णेन परमकाष्ठया वृद्ध्या सहेत्यादि **प्रतिभूविधिः।**

अथाधिविधिः। आधिर्द्विविधः। कृतकालोऽकृतकालश्च। पुनश्चैकैकशो द्विविधः। रक्ष्यो भोग्यश्च। अमुष्मिन्काले मया न मोच्यते चेत्तवैव भविष्यति—इत्येवं निरूपितकालः कृतकालः। अनिरूपितकालोऽकृतकालः। तत्र कृतकालौ गोप्यभोग्यावाधी तत्कालातिक्रमे सत्यर्वाक् चतुर्दशादह्नो न मोच्येते[3] चेन्नश्यत एव। धनप्रयोक्तुः स्वत्वापत्तिपर्यवसायी अधमर्णस्वत्वापगमो नाशः। अकृतकालस्तु फलैभोग्यो[4] न नश्यति। गोप्यस्तु अकृतकालः स्वकृतया वृद्धया कालातिक्रमेण[5] द्विगुणीभूते धने चतुर्दशादह्नोर्वाङ्न मोच्यते चेन्नश्यति। चरित्रेण धनिनोधमर्णस्य वा स्वच्छाशयत्वेन प्रयुक्तधनादप्यधिकोल्पः समो वा कृत आधिश्चरित्राधिः। चरित्रमेव गङ्गास्नानाग्निहोत्राद्याधिश्चरित्राधिरिति वा। सत्यङ्कारेण द्विगुणीभूतेपि द्रव्ये मया तावद्द्रव्यमेव दातव्यं न त्वाधिनाश इत्याद्या(?)[6] करणदशायां संवादेन कृत आधिः सत्यङ्काराधिस्तावेतौ द्विगुणीभूतेपि धने नश्यतः[7]। गोप्याधेः स्वल्पेप्युपभोगे महत्यपि वृद्धिर्हातव्या। नष्टश्छिद्रादिविकृतिं गतश्चेत्पूर्ववत्कृत्वापि देयः। भोग्याधिरपि व्यवहाराक्षमत्वं गमितश्चेद्वृद्धिसद्भावे सा हातव्या। नष्टश्चेत्कृत्वापि देयः। आत्यन्तिकनाशं प्रापितो देयो मूल्यादिद्वारेण। तदा सवृद्धिकं मूलं ग्राह्यम्। विनष्टाधेर्मूलमपि[8] हातव्यम्। दैवोपप्लवात्स्वापराधरहिताच्च राजोपप्लवाद्विनष्टश्चेन्न देयः। सवृद्धिकं मूलं तु ग्राह्यमाध्यन्तरं वा। आधेरुभयविधस्याप्युपभोगादेव ग्रहणसिद्धिर्न तूद्देशसाक्षिलेख्यमात्रेण। स च प्रयत्नेन रक्ष्यमाण एवासारतां कालवशेन गतश्चेदन्यः कर्तव्यो धनं वा देयम्। धनदानायोपस्थितस्याधिं वृद्धिलोभेन स्थापयति चेच्चौरवद् दण्ड्यः। प्रयोक्तर्यसंनिहिते तदाप्तहस्ते सवृद्धिकं धनं निधाय स्वमाधिं गृह्णीयात्। प्रयोक्त्राप्तासंनिधावाधिविक्रयेण धनदित्सायां तत्काले तस्याधेर्मूलं परिकल्प्य धनिन्येव तमाधिं स्थापयेत्तदूर्ध्वं वृद्धिर्नास्ति यावद्धनग्रहणे-

---

१ B दाप्या एवागृही०
२ A स्वांशं for स्वांशेन
३ B मोच्यते
४ B ०कालस्तु पभोग्या न (स्तूपभोग्यो न?)
५ A क्रमे णीभूते (?)
६ B इत्यधिकरणदशायाम्
७ B नयनः
८ B मूलं विनष्टाद(दा?)धेर्मूलमपि

नाधिमोचनं तन्मूल्यद्रव्यप्रवेशनं वा । सत्यङ्कारादौ द्विगुणीभूते धने धारणिके(धमर्णिके?) चासंनिहिते ससाक्षिकमाधिं विक्रीय स्वं धनं गृह्णीयाद्धनी । सवृद्धिमूलर्णापाकरणार्थं कृतो भोग्य आधिस्तदुपभोगमुखेन स्वधने प्रविष्टे मोक्तव्यो धनिना । अधिकोपभोगे तदपि प्रतिदेयम् । स एष (एव?) क्षयाधिः । वृद्धिमात्रापाकरणार्थं कृतस्तूत्कृष्टोपकृष्टो वा यावन्मूलदानमुपभुज्य मूलमात्रं गृहीत्वा मोक्तव्यः परस्परानुमतिराधीकरणदशायां चेत् । अन्यथोत्कृष्टो मूलमदत्त्वैव ग्राह्योधमर्णेन । अपकृष्टस्तु मूलं वृद्धिशेषं च गृहीत्वा मोक्तव्य उत्तमर्णेन । वृद्धेरप्यधिकफल उत्कृष्टः । वृद्ध्यपर्याप्तोपकृष्टः । **इति ऋणादानप्रकरणम् ।**

अथोपनिधिः । वस्तुरूपादिविशेषमनाख्याय विस्रम्भादन्यहस्ते रक्षणार्थमर्प्यमाणमुपनिधिः । स यत्र यथा स्थापितस्तेन तथैव प्रतिदेयः । ग्रहीत्रर्थेन सह नष्टमजिह्मकारितराजदैवतस्करोपप्लवनष्टे चोपनिधिं स्थापयिता न दातव्यः । याच्यमानमदत्तं तूत्तरकालमेवंविधमपि स्वामिने मूल्यकल्पनया दाप्यस्तत्समं दण्डं च राज्ञे ।

अथ निक्षेपप्रकरणम् । असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते । तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुः ॥ तं यथादत्तमेव स्थापयिता दाप्यः । अजिह्मकारितदैवमानुषोपप्लवनष्टं तु न दाप्यः । स्वामिना याच्यमानं न दत्तवांश्चेदेवंविधमपि दाप्यस्तत्समं दण्डं च । स्वाम्यनुज्ञां विना लाभार्थं प्रयोक्तोपभोक्ता वा लाभोपभोगानुरूपं दण्ड्यो निक्षेपं च सोदयं दाप्यः । उपेक्षितं तु सममज्ञाननाशितं चतुर्थांशन्यूनं दाप्यः । द्वित्रैः परंपरया स्वामिने देहीति निहितमन्वाहितं, गृहस्वामिपरोक्षमेव तस्मै देयमिति तज्जनहस्ते प्रक्षिप्तं न्यस्तं, सुवर्णकारादिहस्ते कटकादिनिर्माणाय दत्तं शिल्पिन्यस्तं, परस्परं हस्तेर्पितं प्रतिन्यस्तमित्येतेष्वन्वाहितादिषु निक्षेपोक्तं द्रष्टव्यम् । **इति निक्षेपप्रकरणम् ।**

अथ दायविभागः । यद्धनं स्वामिसंबन्धादेवान्यस्य स्वं भवति स दायः । स च द्विविधः । सप्रतिबन्धोऽप्रतिबन्धश्च । तत्र पुत्राणां पौत्राणां च पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च पितृधनं पितामहधनं च स्वं भवतीत्यप्रतिबन्धो दायो रिक्थं च सः । पितृव्यभ्रात्रादीनां तु तत्पुत्रस्वामिनोः सद्भावः प्रतिबन्धस्तदभावे पितृव्यत्वेन भ्रातृत्वेन च स्वं भवतीति सप्रतिबन्धो दायः संविभागश्च सः । पुत्रादिष्वप्यूह्यम् । द्रव्यसमुदायविषयाणा-

---

१ A धने क्षणिके चास०

२ B omits स्वधने

३ B reads ०प्लवनष्टं चोपनिधिं ग्रहा न दाप्यः

४ B omits न

५ After दाप्यः B adds प्रयुक्तसवृद्धिकमुपभुक्तम्

६ B परस्परस्य

मनेकस्वामिनां[1] स्वत्वस्य तदेकदेशेषु व्यवस्थापनं विभागः। स्वत्वं च[2] लोकप्रसिद्धिगम्यमेव। तदुपायाश्च लोकप्रसिद्धा एवेति[3] निष्टङ्कितं चैतन्मया स्वत्ववादे। ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रादीनां प्रतिग्रहविजयवाणिज्यशुश्रूषादयोऽसाधारणाः। साधारणाश्च रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमादयः। अनन्यपूर्वस्य तृणकाष्ठादेः स्वीकारः परिग्रहो[4] निध्यादिना प्राप्तिरधिगमः। अत्र ब्राह्मणादीनामदृष्टार्थप्रतिग्रहादिनियमातिक्रमेण शुश्रूषादिनार्जितेपि स्वत्वमस्त्येव परं तु प्रतिग्रहादिनियमातिक्रमे ब्राह्मणादिः प्रत्यवैति। चौर्यार्जितेपि तत्कृष्णं स्वमुदाहृतमिति वचनात् स्वत्वमस्तीति प्राच्याः। तन्न। स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वो स्त्रियां धने—इति कोशात् धनमात्रवाचकत्वेनाप्युपपत्तेः कृष्णं स्वमुदाहृतमिति स्वशब्दे चौर्यार्जिते स्वत्वकल्पनायां मानाभावात्। विभागात्प्राक् पितुरावश्यकेषु धर्मकृत्यप्रसाददानकुटुम्बभरणापद्विमोक्षादिषु स्थावरव्यतिरिक्तस्वार्जितद्रव्यस्य विनियोगे स्वातन्त्र्येणाधिकारोस्ति। पुत्रादेरनुमतिमात्रं[5] संभवे कार्यम्। पितृप्राप्तस्य पुत्रानुमत्यैव नान्यथा। स्थावरे तु स्वार्जिते पित्रादिप्राप्ते च पुत्रादिपारतन्त्र्येणैव। पुत्रादिष्वनुज्ञादावसमर्थेषु तु सकलकुटुम्बव्यापिन्यामापदि तत्पोषणे चावश्यकधर्मेषु वा कर्तव्येष्वेकेनापि समर्थेन स्थावरस्य दानाधमनविक्रयाः कार्या इति। विभागश्च[6] पित्रर्जिते पितुरिच्छया कार्यः। यद्वा पित्रर्जितेपि दुर्व्यसनिनि निस्पृहे वा निवृत्तरमणे[7] वाधर्मवर्तिनि वा दीर्घरोगग्रस्ते वा मातरि विरजस्कायां वा पुत्रेच्छया यदि वा पित्रोरूर्ध्वम्। पितामहार्जिते तु यदा कदाचिदपि[8] पुत्रेच्छया॥ स द्विविधः समो विषमश्च। तयोः पितुरिच्छया विकल्पः। पितृक्रमायाते तु सम एव कार्यः। तत्र विषमस्तावदित्थम्। सर्वस्य विभाज्यस्य[9] विंशतितमं भागं सर्वद्रव्येभ्यः[10] श्रेष्ठं च श्रेष्ठाय। चत्वारिंशत्तमं भागं मध्यमं च मध्यमाय। अशीतितमं भागं कनिष्ठं च कनिष्ठाय। पत्नीभ्यः परिभाण्डं गृहेलंकारं वोद्धृत्यावशिष्टं समविभागवद्योज्यम्। सोयमुद्धारविभागः। तथान्योपि विषमो विभागः। पित्रोरूर्ध्वं ज्येष्ठस्य द्वावंशौ तदनन्तरजातस्य सार्धोंशस्तदनु जातानामेकैक इति। यद्वा सर्वं ज्येष्ठस्य तदुपजीवनमन्येषामिति। सर्वोप्ययमुद्धारविभागः कलौ वर्ज्यः। अथ समविभागक्लृप्तिः। ब्राह्मणादीनां ब्राह्मण्यादिभार्योत्पन्नाश्चतुस्त्रिद्व्येकविधाः पुत्रास्तत्र ब्राह्मणः पिता ब्राह्मण्यादिपुत्रेभ्यः क्रमाच्चतुरस्त्रीन् द्वावेकं भागं दद्यात्। क्षत्रियः क्रमात् त्रीन् द्वावेकं वैश्यो द्वावेकं शूद्र एकम्।

१ B ०स्वामिनां तदेकदेशेषु
२ B omits च
३ B omits इति
४ B reads by oversight परिग्रहा नियमातिक्रमे (l. 6)
५ A अनुमितिमात्रम्
६ B विभागः पित्रर्जिते
७ B reads निवृत्तमरणे वा
८ B reads यदा कदापि
९ B omits विभाज्यस्य and भागम्
१० B adds after this सर्वद्रव्येभ्यः

कन्याभ्यश्च प्रीत्या किंचिन्मात्रं पत्नीभ्यश्च स्वस्वपुत्रांशसमं तासां श्वशुरेण भर्त्रा वा स्त्रीधनं न दत्तं पुत्रांशसमं भवति तावत्। स्वयं तु सवर्णापुत्रापेक्षया द्वौ भागौ स्वार्जितं चेत्, पितृप्राप्तस्य तु सवर्णापुत्रांशसममेव गृह्णीयात्। ब्राह्मणः पिता क्षत्रियापुत्रेभ्यः प्रतिग्रहलब्धां भुवं न दद्यात्। दत्तामपि ब्राह्मणीपुत्रा अपहरेयुः। क्रयादिलब्धां तु दद्यादेव। द्विजातयः शूद्रापुत्रेभ्यः काममपि न दद्युः। अविभक्तदशायां कियन्मात्रप्रसाददाने पूर्वोक्तं भागमपि न दद्युः। दास्यामुत्पादितस्य जीवनमात्रं दद्युरनुकूलश्चेन्नान्यथा। शूद्रस्तु[1] दास्यामुत्पादिताय पुत्राय भागं दद्यादिच्छा चेत्। पितुरूर्ध्वं परिणीतायाः पुत्रास्तदभावे दौहित्राः स्वांशार्धं दद्युः। एषामभावे दासीपुत्रः पित्र्यं कृत्स्नं गृह्णीयात्। ब्राह्मणादीनां पुत्रैः सह विभक्ते सति जातः पुत्रः पितुरूर्ध्वं[2] तदीयमंशं विभागोत्तरकालार्जितद्रव्यसहितं कृत्स्नं गृह्णीयात्सवर्णश्चेत्। असवर्णस्तु स्वांशमेव[3] दुहितुर्दौहित्र्या दौहित्रस्य वाभावे। विभक्तजान्तरसद्भावे संसृष्टसद्भावे वा तेन सह विभजेत्। विभक्तेन पुनरेकीभूतः संसृष्टः। पितृकृतोपि विभागोऽशास्त्रीयश्चेन्निवर्तेत एव। पितुरूर्ध्वं पुत्रा मातृभिर्भगिनीभिश्च सह विभजेरन्। तत्र पुत्राणां पत्नीनां च यथोक्तमेव। अपुत्रपत्न्या भरणमात्रम्। पुत्रा यद्यसंस्कृताः केचित्तदा संस्कृतास्तान्समुदायद्रव्येण संस्कुर्युरपि। कन्याभ्यस्तु स्वजातीयभ्रातृभागचतुर्थं चतुर्थमंशं दद्युरदित्सवः पतिताः स्युः। अत्र चतुर्थांशयोजनैवम्। यदि ब्राह्मणीपुत्र एक एव ब्राह्मणीकन्या चैका तदा पित्र्यं कृत्स्नं द्विधा विभज्य पुनरेकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा शेषं पुत्रो गृह्णाति। यदा द्वौ पुत्रौ कन्या चैका तदा त्रिधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्यैकं भागं कन्यायै दत्त्वा शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः। यदि पुत्र एको द्वे कन्ये तदा त्रिधा विभज्य तत्र द्वौ भागौ चतुर्धा विभज्य तुरीयं तुरीयमंशं कन्याभ्यां दत्त्वा शेषं पुत्रो गृह्णीयात्। यदि पुत्रौ द्वौ कन्ये द्वे तदा चतुर्धा विभज्य द्वौ भागौ चतुर्धा चतुर्धा विभज्य तुरीयं तुरीयमंशं कन्याभ्यां दत्त्वा शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः। एवं समानजातीयद्वित्रादिसमविषमभ्रातृभगिनीषु योज्यम्। यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रियाकन्या चैका तदा पित्र्यं सप्तधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागांस्त्रीन् चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं क्षत्रियकन्यायै दत्त्वावशिष्टं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति। यदा तु द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रियकन्या चैका तदा पित्र्यमेकादशधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागांस्त्रीन् चतुर्धा विभज्य तुरीयं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रौ द्वौ विभज्य गृह्णीतः। यदि ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रियाकन्ये द्वे तदा पित्र्यं दशधा विभज्य क्षत्रियपुत्रयोस्त्रीन् त्रीन् भागान् चतुर्धा चतुर्धा विभज्य तुरीयं तुरीयमंशं क्षत्रियकन्याभ्यां दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति। यदा ब्राह्मणीपुत्रौ द्वौ क्षत्रियकन्ये द्वे तदा पित्र्यं चतुर्दशधा विभज्य क्षत्रिय-

१ B reads शूद्रस्य तु

२ B reads पुत्रास्तदभक्ते सति जातः पुत्रः पितुरूर्ध्वं (omitting a few lines through oversight).

३ B reads स्वांशमेव मातुश्च कृत्स्नमेव दुहित्र्या दौहित्रस्य वाभावे

पुत्रयोर्भागांस्त्रींस्त्रींश्चतुर्धा चतुर्धा विभज्य तुरीयं तुरीयमंशं क्षत्रियाकन्याभ्यां दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृह्णीतः । एवं सर्वत्र विजातीयभ्रातृभगिनीसंख्यासाम्यवैषम्ययोरूह्यम् । अजीवद्विभागदशायां मातरि स्पष्टगर्भायामपुत्रस्य भ्रातुर्वा पत्न्याः प्रसवं प्रतीक्ष्य विभजेयुः । पितर्यजीवति विभागोऽजीवद्विभागः । अस्पष्टगर्भायां तु विभक्ताः प्रातिस्विकभागेभ्यस्तदुत्थाय सहितेभ्यः पित्रर्णापनयावशिष्टेभ्यः किंचित्किंचिदुद्धृत्य स्वभागसमं विभक्तजाय दद्युः । पैतामहे स्वेऽविभक्ते सति अजीवत्पितृकाः पौत्रा यद्येकस्य द्वावन्यस्य त्रयोऽपरस्य चत्वारस्तदा ते स्वस्वपितृभागमेव संभूय गृह्णन्ति । यदा तु केषांचिन्म्रियते पिता केषांचिदतीतस्तदापि म्रियमाणः स्वभागमतीतभ्रातृभागं च तत्तत्पुत्रा[1] गृह्णन्ति । अविभक्तेष्वन्योन्यातिसंधानेनापहृतवस्तु विभागादूर्ध्वमेकेनापि दृश्यमानं सर्वे विभज्य गृह्णीयुः । अत्रोद्धारविभागो नास्ति । अपहर्तुः स्तेयदोषोऽस्त्येव । पित्र्यमनीहमानः स्वल्पमसारमपि वा गृहीत्वा विभक्तो भवेत् स्वपुत्रादेर्दायजिघृक्षा मा भूदिति । ऋणं तु पुत्रेण पौत्रेण वापाकरणीयमेव रिक्थाभावेपीत्युक्तं प्राक् ।

अथाविभाज्यम् । पितरि जीवति श्रमार्जितं मैत्रमौद्वाहिकं प्रतिगृहीतं क्षेत्रव्यतिरिक्तं क्रमागतमन्यापहृतं पुत्राणामेकेनेतराभ्यनुज्ञयोन्मोचितमुद्धृतं विद्यालब्धं न विभाज्यमर्जक एव गृह्णीयात् क्षेत्रे तुरीयांशमेव स्वयं गृहीत्वावशिष्टमन्यैः सह यथांशं गृह्णीयात् । श्रममैत्र्युद्वाहप्रतिग्रहोद्धारणविद्यासु पितृद्रव्याविरोधश्चेत्, अन्यथा विभाज्यमेव । तत्रार्जकस्य द्वौ भागौ । अविभक्तानामेकेन साधारणार्थस्य संवर्धनरूपे सामान्यार्थसमुत्थाने स्वभाग एव न द्वौ । प्रेते तु पितृद्रव्याविरोधेनार्जितावप्यविभाज्यौ[2] योगक्षेमौ[3] । योगक्षेमाविष्टापूर्ते । राजमन्त्रिपुरोहितादयोप्येवमित्येके । पितृभ्यां विभागात्प्रागूर्ध्वं वा यस्य यत्प्रीतिदत्तं तत् तस्यैव । वस्त्रवाहनालंकारशय्यादिबहुकालमुपभुज्यमानमुपभोक्तुरेव । तदुपजीविनां तु विभाज्यं बहुत्वे वैषम्येणाविभाज्यं ज्येष्ठस्यैव । पितुरुर्ध्वं तदुपभुक्तं तच्छ्राद्धभोक्त्रे देयम् । कूपमार्गादि मूल्येन न विभाज्यं यथासंभवमुपभोक्तव्यम् । कृतान्नं तण्डुलादि चैवम् । दास्यो विषमा मूल्येन विभाज्या यथासंभवं पर्यायेण कर्म कारयितव्याः । पित्रवरुद्धास्तु समा अप्यविभाज्या इत्यादि ।

अथ पुत्रभेदेन दायानुक्रमः । सवर्णादिभार्यायामुत्पादित औरसः । पुत्रीकृतः पुत्रिकायाः पुत्रो मातामहस्यैकः पुत्रः पुत्रिकैव पुत्रोन्यः । स्वक्षेत्रे देवरादिनोत्पादितः क्षेत्रजः स क्षेत्रिण एव । तद्भेदस्तु द्व्यामुष्यायणो बीजिक्षेत्रिणोरुभयोरपि रिक्थहारी पिण्डदश्च । भर्तृगेहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजः । सवर्णजत्वनिश्चये सति पुरुषविशेषजत्वनिश्चयाभाव एव भर्तुः । एवमनूढायां पितृगेहे स्थितायामेव कन्यायामुत्पन्नः कानीनः ।

---

१ B reads भागं च तत्पुत्राः

२ B reads ०द्रव्याविरोधेनापि ज्येष्ठाधिगमे यवीयांसः स्वभागं लभन्त एव विद्यानुपालिनाश्चेत् (? ०नश्चेत्) योगक्षेमौ पितृद्रव्याविरोधेनार्जिता०

३ A omits योगक्षेमौ

तद्भेदोपि[1] ह्यामुष्यायणो जनकप्रतिग्रहीत्रोरुभयोः पिण्डदो रिक्थहरश्च। दत्रिमो यो विधिना दत्तः। निर्णीतं[2] चैतन्मया दत्तकनिर्णये। स्वतन्त्रः पुत्रार्थिना धनादिप्रलोभनैः पुत्रीकृतः स कर्तुरेव। स्वतन्त्रः स्वयमेव पुत्रत्वेनोपनतो दत्तात्मा स परिग्रहीतुरेव। गर्भिण्यामूढायां जातः सहोढजः स वोढुरेव। मातापितृभ्यामुत्सृष्टो गृहीतोपविद्धः। स ग्रहीतुरेव। एषां कलिवर्ज्यावर्ज्यादिविवेकोस्मज्ज्येष्ठभ्रातृ**भट्टदामोदर**कृतकलिवर्ज्यनिर्णयादवसेयः। पूर्वपूर्वाभावे परः[3] परः पित्र्यकृत्स्न[4]धनग्राही। शूद्रापुत्रस्त्वौरसोपि कृत्स्नं धनं न लभते कृत्स्नाद्दशममेवांशमवशिष्टमन्यो धनग्रहणाधिकारी। औरसादिसमवाये तु औरसेन सममंशं पुत्रिकापुत्रो लभते। क्षेत्रजदत्रिमक्रीतकृत्रिमदत्तात्मापविद्धास्तु चतुर्थं चतुर्थमंशं गूढजकानीनपौनर्भवसहोढजास्तु ग्रासाच्छादनमात्रम्। दत्रिमादयः पञ्चाप्यौरसप्रतिकूला[5] निर्गुणाश्चेज्जीवनमात्रम्। क्षेत्रजस्त्वौरसप्रतिकूल एव निर्गुण[6] एव वा पञ्चममंशमुभयविधश्चेत्षष्ठमंशम्[7]। औरसक्षेत्रजदत्तकृत्रिमगूढजा[8]पविद्धाः स्वपितुः सपिण्डसमानोदकानामपि रिक्थं संनिहितरिक्थहराभावे लभन्ते नान्ये। औरसादयः पुत्रा विभागात्प्रागेव क्लीबपतितोत्पन्नपङ्गून्मत्तजडान्धाचिकित्स्यरोगाश्रमान्तरगतपितृद्वेष्युपपातकिबधिरमूकनिरिन्द्रियाश्चेत् पित्र्यात्पोषणमात्रं लभन्ते नांशम्। विभागोत्तरकालमपि क्लैब्यादिदोषनिर्हरणे लभन्त एवांशं विभक्तजवत्। क्लीबादीनां पुत्रास्त्वौरसाः क्षेत्रजाश्च पैतामहं लभन्त एवांशं दुहितरश्च भरणं विवाहान्तं संस्कारं च। अपुत्रपत्न्यश्चाप्रतिकूला[9] अव्यभिचारिण्यश्चेद्भरणमन्यथा निर्वासनम्।

अथापुत्ररिक्थहारानुक्रमः। मुख्यगौणपुत्रहीनस्य विभक्तस्यासंसृष्टिनो मृतस्य धनं कृत्स्नं पत्न्यो यथासंख्यं गृह्णीयुः संयता एवं[10]। शङ्कित[11]व्यभिचारास्तु जीवनमात्रम्। पत्न्यभावे दुहितरः। तत्रादावनूढा एव। तदभावे निर्धना[12]। तदभावे सधना[13]। बह्व्यश्चे-

---

१ B omits तद्भेदोपि...हरश्च

२ B omits निर्णीतं...निर्णये

३ B omits one परः

४ B reads पित्र्यकृत्स्नधनग्रहणाधिकारी (thus omitting by oversight a few words)

५ B औरसस्य प्रतिकूलाः

६ B omits निर्गुण एव

७ B omits अंशम्

८ B reads गूढजापतिभागात् प्रागेव omitting a few lines.

९ B ०पत्न्यश्च प्रतिकूला अथ व्यभिचारिण्यश्चेत्

१० B adds यथांश after एव

११ A reads व्यभिचारिण्यस्तु for शङ्कितव्यभिचारास्तु

१२ B reads तदभावे त्वप्रतिष्ठिता

१३ B reads प्रतिष्ठिता for सधना

यथांशम्[1]। दुहित्रभावे दौहित्रास्तदभावे[2] माता तदभावे पिता। प्राच्यास्तु दौहित्राभावे पिता तदभावे मातेत्याहुः। तदभावे भ्रातरः सोदरास्तदभावे भिन्नोदराः। उभयत्र संजातधनसंबन्धाजीवद्भ्रातृपुत्रसद्भावे तेपि[3] स्वपित्रंशम्। उभयविधभ्रात्रभावे तत्पुत्राः पितृक्रमेणैव। तदभावे गोत्रजाः। तत्रादौ पितामही तदभावे[4] पितामहस्तदभावे पितृव्यास्तदभावे तत्पुत्राः। तदभावे प्रपितामही तदभावे प्रपितामहस्तदभावे तत्पुत्रास्तदभावे तत्सूनव इत्येवं क्रमेणासप्तमात् समानगोत्राः सपिण्डाः। तदभावे सोदकाः सपिण्डानामूर्ध्वं सप्त जन्मनामज्ञानावधिका वा। गोत्रजाभावे बन्धवः। तत्रादौ[5] आत्मबन्धवस्तदभावे पितृबन्धवस्तदभावे मातृबन्धवः। आत्मनः पितृष्वसृमातृष्वसृमातुलपुत्रा आत्मबन्धवः। पितुर्मातुश्चैवम्। बन्धूनामभावे आचार्यस्तदभावे शिष्यस्तदभावे सब्रह्मचारी तदभावे क्षत्रियादिधनं राजा गृह्णीयात्। ब्राह्मणद्रव्यं श्रोत्रियः कश्चित्तदभावे[6] ब्राह्मणमात्रं राजा तु नैव गृह्णीयात्। नैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थयतीनां तु रिक्थं क्रमेणाचार्यसतीर्थ्यशिष्या गृह्णीयुः सद्वृत्ताश्चेत्तदभावे[7] त्वेकतीर्थ्येव सद्वृत्तो न मातृपुत्रादयः (? भ्रातृपुत्रादयः)। धर्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता स चासौ एकतीर्थी एकाश्रमी। सर्वत्र क्लीबादिवर्जम्।

अथ संसृष्टरिक्थविभागः। विभक्तं धनं पुनर्मिश्रीकृत्य पित्रा भ्रात्रा पितृव्येणैव वा संगतः संसृष्टी संसृष्ट इत्यपि। संसृष्टिनो मृतस्यांशं[8] विभागदशायामस्पष्टगर्भायां भार्यायां पश्चादुत्पन्नो यः संसृष्टानुजातस्तस्मै संसृष्टो[9] दद्यात्। तदभावे सोदरः संसृष्टी गृह्णीयात्। तदभावे भिन्नोदरः संसृष्टी। भिन्नोदरसंसृष्टिसद्भावे[10] सोदरमसंसृष्टिसोदराय दत्त्वा स्वयमर्धं गृह्णीयात्। असंसृष्टिसोदराभावे कृत्स्नम्। भिन्नोदरसंसृष्ट्यभावे पित्रादिः संसृष्ट्येव गृह्णीयात्। न कदाचित्पत्न्यादिः। पत्नी भरणमात्रं लभेत[11]। सर्वत्र क्लीबादिवर्जम्।

अथ स्त्रीधनविभागः। पितृबन्धुपतिभ्रातृमातुलश्वशुरार्पितमाधिवेदनिकं शुल्कं रिक्थादि स्त्रीधनं स्मृतम्। शुल्कं कन्यायाः। मृतायाः[12] स्त्रीधनाभावेपि ऋणं पुत्रैः पौत्रैर्वा

---

१ B adds अप्रतिष्ठा निर्धनाः after ० थांशम्

२ A omits दौहित्रास्तदभावे

३ A omits तेपि

४ A omits तदभावे पितामहः

५ B reads तत्रादौ पितृष्वसृमातुल (ला?) आत्मबन्धवः

६ B reads तदभावे तु ब्राह्मण०

७ A reads सद्वृत्ताश्चेन्न मातृपुत्रादयः सर्वत्र क्लीबादिवर्जं, omitting a few words.

८ A omits अंशम्

९ B reads संसृष्टी for संसृष्टः

१० B reads संसृष्टिसद्भावे सोदराभावे कृत्स्नम्

११ B reads लभते

१२ B reads मृतायास्तु

शानि लिङ्गानि । एतैश्चतुर्दिग्भागावस्थितगृहक्षेत्रग्रामदेशा गोपकृषीवलव्याधशाकुनिककैवर्तकमूलखातकव्यालग्राह्याद्यः सर्वे वनचराः सीमां निर्णेयुः (? निर्णयेयुः)। चिह्नाभावे तु त एव स्वैः स्वैः शपथैः शापिताश्चत्वारो ग्राम्या अष्टौ दश वा रक्तमाल्याम्बरधराः शिरोधृतलोष्टकाः सीमां प्रदर्शयेयुः । तेषां च पक्षत्रयमध्ये राजदैविकं यदि भवति तदा ते मध्यमं साहसं दण्ड्याः । यदा न चिह्नानि न निर्णेतारस्तदा राजैव स्वेच्छया सीमानमन्यां पूर्वोक्तचिह्नवतीं विदध्यात् । सीमाभेदातिक्रमकर्षणगृहक्षेत्रारामादिबलापहरणेषु क्रमात् पणानां सार्धशतद्वयसहस्रपञ्चशतानि दण्डः । बहूपकारमल्पापकारं च जलप्रवाहवापीकूपतडागादिकं द्रव्यदानेन प्रार्थनया वा परक्षेत्रे कुर्वतां निषेधतः क्षेत्रस्वामिनो दण्डः । अहमिदं क्षेत्रं वक्ष्यामीत्यङ्गीकृत्य यो न वहति न वा वाहयति तं क्षेत्रोत्पत्त्यर्हं फलं राजा दापयेत् । क्षेत्रं च तस्माद्-ग्राह्यम् । इति श्रीशंकरभट्टात्मजनीलकण्ठकृते व्यवहारतत्त्वे सीमानिर्णयः ।

अथ स्वामिपालविवादः । गवादीनर्पयेत् स्वामी चारणार्थं प्रगे यथा । पालः प्रत्यर्पयेत्सायं चारयित्वा तथैव तान् ॥ गवां शताद्वत्सतरी धेनुः स्याद् द्विशताद् भृतिः । प्रतिसंवत्सरं गोपे संदोहश्चाष्टमेहनि ॥ प्रमदाच्छ्वा (प्रमादाच्छ्वा?) दिभिर्जग्धं विषमादौ मृतं यदि । धनं दाप्यो दमं चार्धत्रयोदशपणं तदा ॥ न प्रसह्य हृतं चौरैर्दाप्यो दैवान्मृतं वने । मिथ्याशङ्कापनोदाय गोपः कर्णादि दर्शयेत् ॥ परकीयेषु क्षेत्रेषु विवीतेषु वा सस्यधान्यफलादिषु गवादिषु नाशितवत्सु गोस्वामिनोपराधे स एव दण्ड्यः । गोपस्यापराधे स एव दण्ड्यस्ताड्यश्च । उभयत्र क्षेत्रादिफलं सामन्तादिकल्पितं गोमी दाप्यः । गवादिभिर्भक्षितावशिष्टं तु गोमिन एव । ग्राममार्गविवीतसंनिहिते क्षेत्रादावनावृते गोपगोमिनोर्नोक्तमकामे कामे तु चौरवद्दण्ड्यौ । आवृते त्वत्राप्युक्तमस्त्येव । महोक्षसूतिकागन्तुहस्त्यश्वादिषु दण्डः प्रयोज्यः । अज्ञाने महिष्यामुष्ट्रे चाष्टावष्टौ माषा गवि चत्वारोऽजायामवौ च द्वौ द्वौ । माषोत्र ताम्रिकपणस्य विंशतितमो भागः । ज्ञाने तु पणो महिष्यादौ तदर्धं गवि तदर्धमजादौ । पुनः प्ररोहार्हमूलावशेषसस्यभक्षणे तु महिष्यां द्वौ द्वौ माषौ तदर्धं गवि तदर्धमजादौ । भक्षयित्वोपविष्टेषु स एव द्विगुणः । सवत्सेषूपविष्टेषु चतुर्गुणः । हस्त्यश्वमहोक्षवृषोत्सर्गोत्सृष्टवृषसूतिकादेशान्तरगतेषु पालेषु च दैव-

---

१ A reads व्याघ्र for व्याध
२ B reads इति सीमानिर्णयः
३ B reads हितं for हृतम्
४ A reads देवात् for दैवात्
५ B ०गोमिनोर्नोक्तमकामे
६ B omits one द्वौ
७ B omits उपविष्टेषु
८ B omits वृष
९ B reads देशान्तरागतेषु

राजोपप्लुतेषु श्राद्धोत्सवकाले च दण्डो नास्ति । वृतिस्तु क्षेत्रादेरच्छिद्रोष्ट्रानवलोकनक्षमा च कार्या । आवृतादपि परपरिगृहीतक्षेत्रादेर्गवाग्निदेवतार्थं तृणकाष्ठकुसुमानि स्ववदाहरेत् । गृहे तृणान्तराद्यभावे द्विज एव[1] फलानि त्वनावृतादेव । अनापदि स्वार्थमाहरंस्तु तृणादिकं सर्वत्र हस्तच्छेदनमर्हति । गोचारार्थं कृतो यस्तु राज्ञा ग्रामेण वेच्छया । परिणाहस्तु यो ग्रामे खर्वटे नगरे क्रमात् । कल्पितो धनुषामेकद्विचतुर्भिः शतैर्मितः । स च स्थानासनाद्यर्थं सर्वसाधारणो मतः । ग्रामादेः समन्तादनुप्तसस्यो भूभागः परिणाहः । कण्टकमयो ग्रामः खर्वटः । इति श्रीशंकरभट्टात्मजनीलकण्ठकृते व्यवहारतत्त्वे स्वामिपालविवादः[2] ।

अथास्वामिविक्रयः । निक्षिप्तादि परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहृत्य वा । विक्रीयते समक्षं यत् स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः ॥ दानाधी च विक्रयवत् । तत्रा[3]प्रकाशिते तादृशद्रव्यागमहीना[4]ल्पमूल्येन रहस्यकाले च क्रयक्रेता तस्कर एव । तत्र नाष्टिकः स्वकीयं द्रव्यं क्रेतृहस्तस्थं ज्ञात्वा स्थानपालादिभिः क्रेतारं ग्राहयेद्देशकालातिपत्तौ स्वयमेव गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् । ततः[5] क्रेता विक्रेतरि दर्शिते तेनैव सह नाष्टिकस्य विवादो न क्रेताभियोज्यः । ततोऽस्वामिविक्रयनिश्चये विक्रेतुः सकाशान्नाष्टिकः स्वद्रव्यमाप्नोति नृपश्चापराधानुरूपं दण्डं क्रेता च मूल्यम् । देशान्तरस्थे मूले तदानयनार्थम[6]र्थापेक्षया कालो देयः । अविज्ञातदेशतया मूलाहरणाशक्तौ आत्मचौर्यपरिहारार्थं क्रयं शोधयित्वैव द्रव्यं नाष्टिकस्यार्पयेत् । क्रयाशोधने तु दण्ड्योपि । स्वाम्यैा[7]गमोपभोगादिना स्वं साधयेत् । अन्यथा पञ्चबन्धो दण्डो नाष्टिकस्य । नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशः पञ्चबन्धः । नष्टापहृतं चौरादिहस्तस्थं द्रव्यमात्मीयराजन्यै[8]निवेद्यैव स्वबलेन गृह्णन् षण्णवतिं पणान्दण्ड्यः । दीयते स्वामिना[9] यच्च स्वयमाधीयते च यत् । तत्रापि सर्वं उन्नेयोऽस्वामिविक्रयनिर्णयः ॥ [10]इति श्रीनीलकण्ठकृतेऽस्वामिविक्रयः ।

भयवैरक्रोधशोकोत्कोचपरिहासादिना दत्तं यच्च बालमूढास्वतन्त्रमत्तोन्मत्तादिभिः

---

१ B द्विज एव च

२ B reads इति स्वामिपालविवादः

३ B reads तत्र प्रकाशिते

४ A reads ०गमहानाल्प०

५ B reads ततः क्रेतरि

६ A reads ०मर्थापेक्षया

७ A reads स्वाम्यापगमोपभो०

८ A reads राजन्यनिवेष्टे वस्तुबलेन

९ B reads स्वामिनो यच्च

१० B reads इति स्वामिविक्रयः

प्रत्तमपात्रे पात्रबुद्ध्या दत्तं यज्ञार्थं[1] गृहीत्वा द्यूतादौ विनियुञ्जानाय च यद्दत्तं तत्सर्वं परावृत्य ग्राह्यम् । एतत्प्रतिग्रहीता च शक्त्या दण्ड्यः । निर्णीतं चैतद्विस्तरेण तातचरणैर्द्वैतनिर्णये । **इति दत्ताप्रदानिकप्रपञ्चः ।**

व्रीह्यादि[2]धान्य-लोह-बलीवर्दादिवाह्य-दासी-गवादिदोह्य-दासान् क्रीत्वा दशैकपञ्चसप्ताहमासत्र्यहपक्षमध्य एव विक्रेतुः समर्पयेत् । न परतः । एतदतिरिक्तमुपभोगविनश्वरं तदहरेव । द्वितीयेह्नि तु मूल्यस्य त्रिंशत्तमं भागं दत्त्वा तृतीये पञ्चदशं दत्त्वा समर्पयेन्नातः परम् । उपभोगाविनश्वरं तु दशाहान्तरेव प्रत्यर्पयेत् । एतत्सर्वमपरीक्षितगृहीतविषयम् । त्रपुसीसताम्रलोहरजतेषु शतपलेषु[3] वह्नौ ध्मातेष्वष्टौ[4]वष्टावष्टौ पञ्च द्वे च पलानि क्रमात् क्षीयन्ते । एतदधिकक्षये शिल्पिनो दण्ड्याः । स्थूलैरूर्णाकार्पाससूत्रैः शतपलैः कृते कम्बलपटादावप्रक्षालिते दशपला वृद्धिः । मध्यैः पञ्चपला सूक्ष्मैस्त्रिपला यदि भवति तदा तन्तुवायादयस्तत्कारिणो[5] न दण्ड्याः । **इति क्रीतानुशयः ।**

गृहजातमूल्यप्रतिग्रहादिलब्धदायागतदुर्भिक्षरक्षिताधीकृतद्यूत[6]जितयुद्धविजिताङ्गीकृतदासत्वप्रव्रज्याच्युतोदरभरणार्थप्रविष्टलोभाङ्गीकृतदासत्वविक्रीतात्मानो दासा गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनगुह्याङ्गस्पर्शोच्छिष्टविण्मूत्राद्यसमीचीनकर्माणः । चौरविक्रीताहितदत्तबलात्कृताश्च दासा राज्ञा मोचयितव्याः । यश्च स्वामिनं प्राणसंशयान्मोचयेत् सोपि मुच्यते पुत्रभागं चाप्नोति । दुर्भिक्षरक्षितभक्तदासौ तूपभुक्तं दत्त्वापि मुच्येते । संन्यासच्युतोऽकृतप्रायश्चित्तो राज्ञः प्राणान्तिको दासः । गुरुगृहे भुञ्जानः शिक्षितशिल्प[7]विद्यस्तदुपार्जितं गुरवे दत्त्वा कृतं कालं समाप्य गच्छेत् । **इत्यभ्युपेत्याशुश्रूषानिर्णयः ।**

अग्रहारादौ धर्माविरुद्धो यश्च राजकृतः समयः स प्रयत्नेन पालनीयो यस्तमतिक्रामेद् गणद्रव्यं च भक्षयति तमपराधानुरूपं सर्वस्वापहारान्तं दण्डयित्वा निर्वासयेत् । ये च ग्रामहितं प्रतिबध्नन्ति ते सार्धशतद्वयं पणान् दण्डनीयाः । ग्रामकार्याय राजसमीपे गच्छन् यल्लभते तन्महाजनेभ्योनर्पयन्नेकादशगुणं दाप्यः । **इति संविद्व्यतिक्रमः ।**

गृहीतवेतनः कर्माकुर्वन् द्विगुणमावहेत् । यः कृषिवाणिज्यपाशुपाल्यादीनि वेतनमकृत्वैव भृत्यं कारयति स तत्कर्मलब्धस्य दशममंशं भृत्याय दद्यात् । यस्त्वाज्ञप्तोपि

---

१ B reads यज्ञार्थम्
२ B omits by oversight व्रीह्यादि...पञ्च
३ A reads शतं पलेषु
४ B omits one अष्टौ
५ B reads ०वायादयस्तत्तत्कारिणः
६ B reads ऋणमोचित जितपणाजिताङ्गीकृत०
७ A reads ०शिल्पिविद्यः
८ B निवासयेत्

भृत्यः पण्योपचयकरं देशं कालं वा[1]तिक्रामति तस्मै स्वामिना स्वेच्छया वेतनं देयं किंचिन्न सर्वम् । दैविकै[2]राजकं विना यदि वाहकः कृष्याद्युपकरणं नाशयति तदा तदसौ दाप्यः । यः पुनरायुधीयादिः कर्माङ्गीकृत्य युद्धविवाहाद्यर्थं प्रस्थितस्य प्रस्था[3]नलग्नविघ्नं करोति स द्विगुणां भृ[4]तिं दाप्यः । ततः पूर्वं चेद्भृतेः सप्तमं भागं मार्गे चतुर्थमर्धपथे चेत्सर्वां भृतिं दाप्यः । त्याजयन् स्वाम्यपि तत्तत्पूर्वो[5]क्तं भृत्याय दाप्यः । **इति वेतनादानप्रकरणम् ।**

चौरविज्ञानार्थं स्वपुरुषाधिष्ठितं राज्ञा द्यूतं कारणीयम् । द्यूताधिकारिणे च कितवेन जितस्य विंशतितमो भागो देयः । कूटदेवी मन्त्रादिना वञ्चकश्च ललाटेङ्कयित्वा निर्वास्यः । **इति द्यूतम् ।**

योन्धबधिरमूकादिभिर्दोषैः सद्भिरसद्भिर्वा परं शपति स सार्धद्वादशपणान् दण्ड्यः । यः पित्रादीन्सापराधान् भार्यां वा निरपराधां शपति स पणशतं दण्ड्यः । यस्तव मातरं भगिनीं भार्यां वा गमिष्यामीति वदति स पञ्चविंशतिपणान्दण्ड्यः । उत्तमेषु परभार्यासु च शतपञ्चाशत्पणको दण्डः । शूद्रस्य ब्राह्मणशापे ताडनं जिह्वाच्छेदो वा । क्षत्रियवैश्यौ विप्रं शपन्तौ शतं शतद्वयं वा[6] दण्ड्यौ । सर्वत्रोत्तमशापे दण्डस्य[7] बाहुल्यम् । अधमशापे न्यूनता । **इति वाक्पारुष्यम् ।**

यो रेणुपङ्कभस्मानि परस्मिन्[8] क्षिपति स दशपणान् दण्ड्यः । यः श्लेष्मादीन्मलान् पार्ष्णिनिष्ठ्यूतानि च स द्विगुणम् । पार्ष्णिः पादतलम् । उत्तमेषु च[9] द्विगुणम् । उत्तमं यद्यधमस्ताडयति तदा करच्छेदः । शस्त्रमुद्यच्छति चेत्सार्धशतद्वयं दण्डः । **इति दण्डपारुष्यम् ।** यः परद्रव्यं बलादपहरति सोपहृतात् द्विगुणं दण्ड्यः । यश्च तं प्रेरयति सोपि द्विगुणम् । यस्तु किंचिद्दत्त्वा प्रेरयति स त्रिगुणम् । इति **साहसम् ।**

रजको यदि वस्त्रं परिधत्ते तदा पणत्रयं दण्ड्यः । आधिविक्रयभाटकयाचितका[10]नि वाससां कुर्वन् दश पणान् । यदात्मापराधेन नाशयति तदाष्टमभागन्यूनं सकृद्धौतस्य मूल्यं दद्यात् । द्विधौतस्य पादोनम् । त्रिधौतस्य तृतीयांशोनम् । चतुर्धौतस्यार्धं ततः परं कल्प्यं यथाशक्त्या । यः पितापुत्रयोः कलहे साक्ष्यमङ्गीकरोति स पणत्रयं दण्ड्यः ।

१ A चातिक्रामति
२ B दैविकं राजकम्
३ B प्रस्थानस्य
४ B reads वृद्धिं for भृतिम्
५ B तत्तत्स्थाने
६ B शतद्वयं च
७ B दण्डबाहुल्यम्
८ B परस्मिन्निक्षिपति
९ B omits च
१० A reads याचितकारिवाससां

जनमाननाणकैः कूटैर्ज्ञात्वा व्यवहरन् सहस्रं पणान् दण्ड्यः । अवैद्यो वैद्योहमित्युक्त्वा पशुमनुष्यराजपुरुषेषु दुश्चिकित्सामाचरन् पणानां सार्धशतद्वयशतपञ्चकसहस्राणि क्रमेण दण्ड्यः । यः कुवस्तु गन्धादिभावनया सुवस्तुसदृशं कृत्वा विक्रीणीते स विक्रीतमूल्याष्ट-गुणं दण्ड्यः । राजकृतार्घह्रासवृद्धी जानन्तोपि वणिजो यद्यन्यथा कुर्वन्ति तदा पणसहस्रं दण्ड्याः । स्वदेशादागतं पण्यं गृहीत्वा ये सद्यो विक्रीणते ते शतपणमूल्ये पञ्चपणं लाभं गृह्णीयुः । परदेशादागते तु पणदशकम् । क्रमुककुङ्कुमशालिगवाङ्गनापद्मरागादिपण्यानां मूल्यं गृहीत्वा याच्यमानोपि यः क्रेत्रे पण्यं न प्रयच्छति स सोदयं दाप्यः । तत्रान्यत्र वा विक्रीणानः सलाभम् । यदा दीयमानमपि क्रेता नादत्ते तदा राजदैवविनष्टं तस्यैव गच्छति । **इति विक्रीयासंप्रदानप्रकरणम् ।**

यदा बहवो मिलित्वैकं व्यवसायं कुर्वन्ति तेषां लाभालाभौ यथाद्रव्यदान (नं ?) यथापरिभाषं वा ज्ञेयौ । राजा सर्वपण्यमूल्यस्य विंशतितमं भागं शुल्काद्यर्थं गृह्णीयात् । यः शुल्कस्थानं वञ्चयति स पण्याष्टगुणं दण्ड्यः । स्त्रीपश्वोर्नदीतरणे पणपादो देयः । रिक्तपुरुषस्य पादार्धम् । दूतशिशुश्रोत्रिययतिभ्यो न स्थलजं नापि जलजं शुल्कं ग्राह्यम् । **इति संभूयसमुत्थानम् ।**

जातिनामकुलादिकं योपह्नुते यश्च द्यूतपानाङ्गनासक्तो यश्च निष्कारणं[1] कियदस्य धनं क्व चास्य गृहमिति पृच्छति यश्च द्रव्यागमाभावे भूयांसं व्ययं करोति ते सर्वे प्राय-श्चौरा इति राज्ञा परीक्षणीयाः । तांश्च निर्णीतचौर्यान्यथापराधं दण्डयेत् । विप्रं तु कृत-महाचौर्यमकृतप्रायश्चित्तं दण्डयित्वा ललाटे श्वपदेनाङ्कयित्वा निर्वासयेत् । यस्य ग्राममध्ये धनापहारादि जातं स एव चौरं धनं वा दद्यात् । यदि चौरपदमार्गोन्यग्रामे प्रविष्टस्तदा तद्ग्रामस्वामी दद्यात् । बन्दिग्राहकानश्वहस्त्यपहारकान् प्रसह्यघातिनश्च राजा शूलानारो-पयेत् । कराद्युत्क्षेपकग्रन्थिभेदकौ क्रमेण करसंदंशहीनौ कार्यौ । तर्जन्यङ्गुष्ठयोगः संदंशः । यश्चौरस्यान्नादिकं ददाति स सहस्रं पणान् दण्ड्यः । वनक्षेत्रखलग्रामदाहकां-स्तृणैर्वेष्टयित्वा दाहयेत् । **इति स्तेयप्रकरणम् ।**

येन सह संभाषणादौ भर्त्रादिना पत्न्यादिका वारितापि तेनैव सह चेत् तत्[2]करोति तदा सा पणशतं[3] दाप्या । पुरुषस्तु निवारितोप्येवं कुर्वञ्शतद्वयम् । सजातीयपरदारगमने साशीतिपणसहस्रमितो दण्डः । हीनजातीयगमनेस्मादर्धम् । उत्तमगमने वधः । यः कन्याया[4] योनिक्षतमङ्गुल्या करोति तस्याङ्गुलिच्छेदः शतंपणो[5] दण्डः । शुल्कमदत्त्वैव बलाद

---

१ B reads निष्कार इति राज्ञा परीक्षणीयाः (omitting two lines)

२ A omits तत्

३ B reads पणशते

४ B reads कन्यायाम्

५ B reads शतं पणा दण्डः

वेश्यां गच्छेन्दश पणान्दण्ड्यः । पूर्वं[1] तस्या इच्छया शुल्कं दत्त्वानन्तरं तस्या अनिच्छायामपि बलाद्गच्छतो न दण्डः । यदा सा स्वस्यैव शुल्कं प्रतिददाति तदा द्विगुणं प्रतिदद्यात् । यदा पुरुषः शुल्कं दत्त्वापि गन्तुं नेच्छति तदा स तज्जह्यात् । चण्डालीगमने त्रैवर्णिकान् प्रायश्चित्तानिच्छून् ललाटे भगेनाङ्कयित्वा सहस्रं पणांश्च दण्डयित्वा निर्वासयेत् । प्रायश्चित्तेच्छूनां तु दण्डे[2] एव भवति । **इति स्त्रीसंग्रहणम् ।**

यः शासने भूमेर्निबन्धस्य वा न्यूनत्वमाधिक्यं वा लिखति यश्च पारदारिकं चौरादिकं वा गृहीत्वा राज्ञे नार्पयति तौ पणसहस्रं दण्ड्यौ । योऽमेध्यं विष्ठादि विप्रं क्षत्रियं वैश्यं वा लापयति स यथाक्रमं साशीतिसहस्रतदर्धतदर्धिकान् पणान् दण्ड्यः । यः कूटस्वर्णव्यवहारी विमांस[3]विक्रयी च तमङ्गहीनं कृत्वा सहस्रं पणान् दण्डयेत् । गोगजाश्वशकटादिभिर्मारितेपि मनुष्यादावपसरेत्युच्चैः प्रजल्पन् स्वामी न दण्ड्यः । एवं यत्र यत्र न स्वाम्यपराधस्तत्र तत्र दण्डाभावः । यस्तु शक्तोपि स्वामी गजादिभ्यो न मोचयति स सार्धशतद्वयपणं दण्ड्यः । विकृष्टे[4] (?) द्विगुणो दण्डः । यो जारं चोर इति वदति स पञ्चाशतं पणान् दण्ड्यः । यस्तु जारादुत्कोचमादाय तं मुञ्चति स उत्कोचादष्टगुणं दण्ड्यः । यो मिथ्यैव राज्ञो मरणाद्यनिष्टं लोकेषु कथयति तस्य वा समक्षमाक्रोष्टा तद्गूढमन्त्रस्य वा प्रकाशकस्तस्य जिह्वां छित्वा स प्रवास्यः । कोशापहर्तॄन् यथापराधं वधसर्वस्वहरणादिभिर्दण्डयेत् । सर्वत्र सर्वस्वापहारेपि चौरातिरिक्तस्य जीवनविद्योपकरणं नापहर्तव्यम्[5] । यो मृतवस्त्रं विक्रीणीते गुर्वादींश्च ताडयति राजाद्यनुमतिं विना तद्गजाद्यारोहति च स पणसहस्रं दण्ड्यः । यो राजानं तव राज्यच्युतिर्भवत्विति शपति यश्च शूद्रादिर्भोजनाद्यर्थं यज्ञोपवीतादि विप्रचिह्नं धारयति तौ पणाष्टशतं दण्ड्यौ । अन्यायाद् दण्डं गृहीतं त्रिंशद्गुणीकृत्य वरुणोद्देशेन संकल्प्य विप्रेभ्यो दद्यात्[6] । अत्र सर्वत्र पणस्ताम्रिकः कर्षः । अनिर्दिष्टसंख्येया च संख्या तद्गामिन्येव । इति श्रीमीमांसकशंकरभट्टात्मजरङ्गनाथभट्ट-दामोदरभट्ट-नृसिंहभट्टानुजनीलकण्ठ[7]कृतव्यवहारतत्त्वं समाप्तम् । संवत्[8] १७०० वरषे (? वर्षे) माघमासे शुक्लपक्षे सप्तम्यां तिथौ शनिवासरे । श्रीमस्तु (?) ।

आत्रेयलक्ष्मणस्येदं पुस्तकम् ।

---

१ A reads वेश्यां गच्छतो दण्डः

२ B reads दण्ड एव । शूद्रस्तद्गन्ता चण्डाल एव भवति ।

३ B reads विषमांसविक्रयी

४ A reads विकुष्टे (विक्रुष्टे ?).

५ B reads नाहर्तव्यम्

६ adds राजा after दद्यात्

७ B reads ०कण्ठभट्टकृतं व्यव०

८ B omits संवत्...शनिवासरे and has श्रीरस्तु शुभं भवतु.

Appendix B

(Index of authors and works quoted in the Vyavahāramayūkha.)

No notes have been appended against the names of authors like Manu about whom information can be easily gathered from the Sacred Books of the East and other well-known sources.

अमरकोश.

आपस्तम्बधर्मसूत्र.

आश्वलायनगृह्यसूत्र.

आश्वलायन (verse quoted in प्रयोगपारिजात).

उशनस्. मेधातिथि on मनु (VII. 15) quotes two verses of Us'anas about the eight functions of a king. गोविन्दराज on मनु (X. 22–23) quotes उशनस् for the means of livelihood of such mixed castes as झल्ल, मल्ल, खस, द्रविड. There are many works attributed to उशनस्, which treat of different subjects. The औशनसस्मृति in the Ānandās'rama edition is different from the संहिता of उशनस् published by M. N. Dutt. The Kauṭilīya cites the opinions of Aus'anasas. The S'āntiparva (chap. 56. 29–30 and 57. 3) refers to a work on politics by Us'anas. There is a prose work of Us'anas on dharma in the Deccan College collection.

कल्पतरु. This was a work composed by लक्ष्मीधर. The कृत्यकल्पतरु is mentioned by the वीरमित्रोदय. His विवादकल्पतरु is quoted by रघुनन्दन. He wrote also व्यवहारकल्पतरु. The कल्पतरु is quoted by the हारलता (about 1168 A. D.) and विवादरत्नाकर. लक्ष्मीधर is spoken of with great veneration by the सरस्वतीविलास. The work was written under Govinda-

chandra of Kanoj who reigned from 1104 to 1155 A. D. He was the सांधिविग्रहिक (minister for peace and war) of गोविन्दचन्द्र (I. O. cat. No 1386, p. 410).

कात्यायन. This स्मृति is not now extant. About 800 verses of कात्यायन on व्यवहार are quoted in the various *nibandhas* and about 200 on *āchāra*, *prāyas'chitta* &c. कात्यायन very often refers to बृहस्पति and भृगु (*i. e.* मनुस्मृति). His legal dicta are very much advanced and he is full of accurate definitions and divisions. मेधातिथि (on मनु VIII. 216) speaks of a कात्यायनीयसूत्र and says that कात्यायन applied the भाण्डवाहवणिङ्न्याय to all. मेधातिथि also quotes verses from कात्यायन, who is quoted by विश्वरूप and the मिताक्षरा. So he is not later than the 7th century A. D. and may be several centuries older still.

कार्ष्णाजिनि. A कार्ष्णाजिनि is mentioned as a teacher in the पूर्वमीमांसासूत्र (IV. 3. 17; VI. 7. 35) and in the कात्यायनश्रौतसूत्र (I. 6. 23). He is quoted by the मिताक्षरा, अपरार्क, हेमाद्रि as स्मृतिकार.

कालिकापुराण. This is quoted by अपरार्क, the मदनपारिजात, स्मृतिचन्द्रिका, दत्तकमीमांसा.

कुल्लूकभट्ट. He wrote a commentary called मन्वर्थमुक्तावलि on the मनुस्मृति. He mentions मेधातिथि, गोविन्दराज and धरणीधर among the commentators of the मनुस्मृति. He copies wholesale from मेधातिथि and गोविन्दराज without acknowledgment. He wrote at Benares. He was a Gauḍa residing in Vārendra. Though he was a Bengal writer he does not refer to जीमूतवाहन. He is referred to by चण्डेश्वर and रघुनन्दन. Therefore he flourished later than the 12th century and earlier than 1300 A. D.

कृष्णद्वैपायन.

गालव.

गौडमीमांसक. See under दिव्यतत्त्व.

गौतमधर्मसूत्र.

चन्द्रिका. Vide under स्मृतिचन्द्रिका.

टोडरानन्द. Ṭoḍaramalla, the finance minister of Akbar, compiled an encyclopaedia of law, astronomy, medicine. The several parts of that encyclopaedia on आचार, दान, व्यवहार, प्रायश्चित्त, समय, शुद्धि, व्रत, तिथि &c were called सौख्यs. When the ज्योतिःसौख्य was composed, the current S'aka year was 1494 (*i. e.* 1572 A. D.) An old ms. of a portion of the व्यवहारसौख्य was written in 1581 A. D. The टोडरानन्द is quoted in the द्वैतनिर्णय of शंकरभट्ट, father of नीलकण्ठ.

तन्त्ररत्न. This is a work of पार्थसारथिमिश्र. It is a semi-independent work, commenting upon the Pūrvamīmāṅsā-sūtras themselves as well as explaining passages from the works of शबर and कुमारिल. पार्थसारथि is referred to by माधव.

दक्ष. Quoted by विश्वरूप, the मिताक्षरा, अपरार्क.

दिव्यतत्त्व. रघुनन्दनभट्टाचार्य is the author of 28 works called तत्त्वs, the whole collection being named स्मृतितत्त्व. He wrote a commentary on the दायभाग of जीमूतवाहन. He was a pupil of वासुदेवसार्वभौम and fellow-student of चैतन्य (who is said to have been born in 1489 A. D.). He quotes the मिताक्षरा, हलायुध, शूलपाणि, पारिजात, रायमुकुट (1431 A. D.), कुल्लूकभट्ट. He is quoted in the निर्णयसिन्धु (1612 A. D.) and by the वीरमित्रोदय. He is styled स्मार्तभट्टाचार्य by the वीरमित्रोदय and the व्यवहारमयूख. So he flourished later than 1480 A. D. and earlier than 1600 A. D.

देवल. He seems to have written a स्मृति on आचार, व्यवहार and प्रायश्चित्त, as the मिताक्षरा, गोविन्दराज and अपरार्क cite quotations from देवल on all these topics. The सभापर्व (72. 5) quotes a view of देवल.

द्वैतनिर्णय. Vide Introduction.

धर्मप्रवृत्ति. This is a work dealing with आचार, संस्कार, दान and श्राद्ध. It is quoted in the द्वैतनिर्णय and in the संस्कार-कौस्तुभ also. The author is नारायण. He mentions by name the माधवीय, स्मृत्यर्थसार, प्रयोगपारिजात, हेमाद्रि, महार्णव, मदनपारिजात, अनन्ताचार्य. Therefore the author flourished after 1400 A. D. and before 1600 A. D. Mahāmahopādhyāya Haraprasādas'āstri (I. A. for 1912 p. 7) ascribes this work to नारायणभट्ट, the grandfather of नीलकण्ठ. But this does not seem to be likely. The author nowhere refers to his father and other ancestors as नारायणभट्ट does. The धर्मप्रवृत्ति opens with the verse 'नारायणं नमस्कृत्य कामदां च सरस्वतीम्', while नारायणभट्ट does not begin his works in this way.

धारेश्वराचार्य. Bhojadeva, king of Dhārā, was one of the most famous patrons of learned men. He composed a टीका called राजमार्तण्ड on the योगसूत्र and an astronomical work called राजमृगाङ्क. One of his grants is dated *saṁvat* 1078 (1041–42 A. D.). He is quoted by the मिताक्षरा, by जीमूतवाहन in his दायभाग and व्यवहारमातृका and by अपरार्क. He held less liberal views as to the rights of widows and daughters than the मिताक्षरा and was of opinion that ownership was शास्त्रैकसमधिगम्य.

नयविवेक. Vide भवनाथ below.

नारद. नारद wrote an extensive स्मृति dealing with व्यवहार. He is also quoted on matters of आचार and प्रायश्चित्त by the स्मृतिचन्द्रिका, हेमाद्रि, माधव. So it seems that he wrote on these topics also. नारद's work on व्यवहार has come down in two recensions, one smaller and the other larger. His work is very systematic and marks a great advance on the Manusmṛiti and even on Yājñavalkya. नारद was commented upon by असहाय who is quoted by विश्वरूप (on याज्ञ. III. 263–264) and मेधातिथि (on मनु VIII. 156). नारद is quoted as an inspired writer by विश्वरूप, मेधातिथि, the मिताक्षरा. Bāṇa in his Kādambarī (Peterson's edition p. 91) appears to refer to him.

A half verse of नारद quoted by the व्यवहारमातृका and the पराशरमाधवीय is the same as विक्रमोर्वशीय IV. 17. He mentions दीनारs. So the नारदस्मृति is not later than the 4th century A. D. and may be somewhat earlier still.

निघण्टु. What work is intended is not quite clear. It is not the Vedic Nighaṇṭu on which Yāska comments.

पराशर. The स्मृति of पराशर contains about six hundred verses on आचार and प्रायश्चित्त. माधवाचार्य wrote a commentary upon it and introduced the whole of the व्यवहारकाण्ड in his comment by saying that one verse of पराशर (*viz* क्षत्रियस्तु प्रजा रक्षन् &c.) suggests the whole of व्यवहार. The पराशरस्मृति is quoted by विश्वरूप, मेधातिथि, the मिताक्षरा, by गोविन्दराज and अपरार्क.

पारिजात. There are several works named पारिजात. There is the प्रयोगपारिजात of नृसिंह and of खण्डेराय, the मदनपारिजात of विश्वेश्वर, the प्रायश्चित्तपारिजात, विधानपारिजात and आह्निकपारिजात by अनन्तभट्ट. The वीरमित्रोदय quotes a व्यवहारपारिजात. The विवादरत्नाकर of चण्डेश्वर quotes a पारिजात.

पिण्डसिद्धि. A medical work.

पितामह. This स्मृति is frequently quoted by विश्वरूप, the मिताक्षरा, अपरार्क, मदनपारिजात &c.

प्रजापति. Quoted in the मिताक्षरा, अपरार्क, हरदत्त. A प्रजापति is cited in the बौ. ध. सू. (II. 4. 15 and II. 10. 71) and वसिष्ठधर्मसूत्र (3. 47, 14. 16–19, 14. 30–32).

प्रयोगपारिजात. This is an extensive work by नृसिंह. A portion of it, *viz* the संस्कारकाण्ड, is published by the निर्णयसागर press. It very frequently quotes हेमाद्रि and विद्यारण्य. It also quotes the मिताक्षरा, the स्मृतिचन्द्रिका, स्मृतिरत्नावलि, स्मृत्यर्थसार, षड्गुरुशिष्य. It is quoted in the प्रयोगरत्न of नारायणभट्ट, grandfather of नीलकण्ठ and in the द्वैतनिर्णय. Therefore the work was composed between 1400 A. D. and 1550 A. D.

प्रवराध्याय. The 11th परिशिष्ट of कात्यायन is so called. There are प्रवराध्यायs ascribed to अगस्त्य, लौगाक्षि and others.

बृहन्मनु. Quoted by the मिताक्षरा, माधव.

बृहस्पति. The स्मृति of बृहस्पति, like that of कात्यायन, has not yet been discovered. In the *nibandhas* there are over 700 verses of बृहस्पति quoted on व्यवहार alone. He is also quoted in the मिताक्षरा and other works on आचार and प्रायश्चित्त, but very much less frequently than on व्यवहार. बृहस्पति frequently refers to the opinions of the extant मनुस्मृति and amplifies and illustrates the vague and concise statements of मनु. His work abounds in definitions of technical legal terms. His स्मृति may be looked upon as a वार्तिक on the मनुस्मृति. बृहस्पति is quoted by कात्यायन, विश्वरूप, मेधातिथि, विज्ञानेश्वर, अपरार्क. बृहस्पति defines the value of golden दीनारs and uses the word नाणक. बृहस्पति cannot be placed later than the 5th century A. D. and may be a few centuries older still.

बौधायन.

भवनाथ. He wrote the मीमांसानयविवेक (or briefly नयविवेक) which is a commentary on the भाष्य of शबर. He is quoted in the सरस्वतीविलास. शंकर, author of उपस्कार on कणाद's वैशेषिकसूत्र, was the son of a भवनाथमिश्र. Whether the two were identical is doubtful. He is comparatively an early writer, as the स्मृतिचन्द्रिका (1150–1200 A. D.) names him and quotes from his work.

भागवत.

भास्कराचार्य. He was born in 1115 A. D. and wrote the सिद्धान्तशिरोमणि in 1151 A. D. and the करणकुतूहल in 1184 A. D.

मदन. The मदनपरिजात was composed by विश्वेश्वरभट्ट in the name of his patron मदनपाल, king of काष्ठा (to the north

of Delhi on the Jumna). विश्वेश्वर wrote सुबोधिनी, a commentary on the मिताक्षरा, before he wrote the मदनपारिजात. मदनपाल belonged to the family of Ṭāka, was the son of सहारण and emulated the glorious career of भोज. मदनपाल composed a medical work called मदनविनोद in the year 1431 (ब्रह्मजगद्युगेन्दुगणिते) of the विक्रम era (*i. e.* 1375 A. D.). The genealogy given therein agrees with the one in the मदनपारिजात. He also compiled a commentary on the सूर्यसिद्धान्त, designated सूर्यसिद्धान्तविवेक or वासनार्णव. A ms. of this in the Bhau Daji collection was copied in 1403 A. D. He wrote works called सिद्धान्तगर्भ (or मदनविनोद) and यन्त्रप्रकाश. The colophon at the end of the सूर्यसिद्धान्तविवेक describes him as the author of मदनपारिजात, महार्णव, सिद्धान्तगर्भ, यन्त्रप्रकाश and numerous other works. In a ms. of the महार्णव in the Deccan College the work is ascribed to मान्धातृ, son of मदनपाल. There is a स्मृतिमहार्णव mentioned by चण्डेश्वर in the विवादरत्नाकर, but that seems to be a different work. Rajakumar Sarvadhikari assigned मदनपाल to the 12th century by taking 'yuga' to mean 'two'. But this does not seem to be correct, as विश्वेश्वर refers to the स्मृतिचन्द्रिका, अपरार्क and हेमाद्रि. It is doubtful whether Nīlakaṇṭha in his Vyavahāramayūkha refers to the मदनपारिजात at all. All the references to मदन seem to be concerned with the मदनरत्न. Some of the opinions attributed to मदन in the व्यवहारमयूख are found also in the सुबोधिनी, which was composed by the author of the मदनपारिजात.

मदनरत्न. This was an encyclopaedia in seven parts called उद्द्योतs on समय, आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त, दान, शुद्धि and शान्ति. It was compiled under king मदनसिंह. The genealogy given in this work shows that मदनसिंह is quite different from मदनपाल, who compiled the मदनपारिजात and other works. The मदनरत्न quotes कल्पतरु, हेमाद्रि and is quoted by the द्वैतनिर्णय, कमलाकरभट्ट and वीरमित्रोदय. It was therefore composed after 1300 A. D. and before the 16th century.

मनुस्मृति.

मरीचि. Quoted by the मिताक्षरा, अपरार्क and others.

माधव. He wrote a commentary on the पराशरमाधव. He was a voluminous writer. In the पराशरमाधवीय he refers to बुक्कण. He became जगद्गुरु at शृङ्गेरी and was styled विद्यारण्य. He quotes the मिताक्षरा, अपरार्क, स्मृतिचन्द्रिका. The पराशरमाधवीय was written about 1360 A. D.

मिताक्षरा. This is a commentary by विज्ञानेश्वर on the याज्ञवल्क्यस्मृति and became the starting point for all later developments in Hindu law. He quotes असहाय, विश्वरूप, मेधातिथि, भारुचि, श्रीकर, धारेश्वर. He wrote under विक्रमादित्य, a चालुक्य king of कल्याण (in the Nizam's dominions now) about 1080 A. D. अपरार्क and जीमूतवाहन appear to criticize it without actually naming it.

मेधातिथि. He is the oldest extant commentator on the मनुस्मृति. His commentary is styled भाष्य and is very voluminous and abounds in discussions particularly based on the पूर्वमीमांसा. He quotes कुमारिलभट्ट and also शंकराचार्य's भाष्य on the छान्दोग्योपनिषद्. He refers to असहाय and numerous commentators on the मनुस्मृति among whom he names ऋजु, यज्वन् and उपाध्याय. He is quoted by the मिताक्षरा with great respect. Therefore he is later than 820 A. D. and may have flourished about 850—900 A. D.

यम. This स्मृति seems to have embraced all the three subjects of आचार, व्यवहार and प्रायश्चित्त. He is quoted by विश्वरूप, मेधातिथि, मिताक्षरा, अपरार्क. गोविन्दराज and अपरार्क quote verses from शङ्खस्मृति in which यम is referred to with veneration. The वसिष्ठधर्मसूत्र (11. 20, 18. 13-16, 19. 48) quotes the views of a यम.

याज्ञवल्क्य. This स्मृति is written in a compact style and seems to be a compendium of the Manusmṛti with additions. He differs from Manu on several points, parti-

cularly in forbidding a Brāhmaṇa to take a s'ūdra wife. There is a close correspondence between Yājñavalkya on Vyavahāra and the Dharmasthīya section of the Kauṭilīya. He speaks of नाणकs and of the worship of Vināyaka which is found also in the Mānavagṛhya. The स्मृति is not later than about 200 A. D., being certainly earlier than Nārada, बृहस्पति and कात्यायन, all of whom were looked upon as inspired sages by विश्वरूप (about 800–850 A. D).

लौगाक्षि. This स्मृति seems to have embraced the topics of आचार, व्यवहार and प्रायश्चित्त also. It is quoted by the मिताक्षरा, अपरार्क, हेमाद्रि. Many of the quotations are in prose.

वसिष्ठ. Some of the quotations under this name are not found in the वसिष्ठधर्मसूत्र.

वाचस्पतिमिश्र. He is the author of विवादचिन्तामणि, which is an authoritative work on Hindu law in मिथिला. It is based on the विवादरत्नाकर of चण्डेश्वर. He wrote also नीतिचिन्तामणि, व्यवहारचिन्तामणि and श्राद्धचिन्तामणि. In the latter work we are told that it was written by order of queen जयदेवी, widow of king भैरवदेव and mother of पुरुषोत्तमदेव. भैरवदेव is identified with हरनारायणदेव of मिथिला who reigned from 1513 to 1527 A. D. The श्राद्धचिन्तामणि is quoted in the शुद्धिकौमुदी of गोविन्दानन्द (written between 1478–1525 A. D.) and the विवादचिन्तामणि is frequently criticized by the वीरमित्रोदय and is quoted by रघुनन्दन. So वाचस्पतिमिश्र flourished towards the end of the 15th century and the first quarter of the 16th.

विवादरत्नाकर. This was composed by चण्डेश्वरठक्कुर who was a minister of हरिसिंहदेव, king of मिथिला. चण्डेश्वर defeated the chiefs of Nepal and weighed himself against gold on the banks of the वाग्वती (the Bagmati which rises near Khatmandu) in the s'ake year 1236 (*i. e.* 1314–15 A.D.). He wrote seven treatises styled रत्नाकरs on कृत्य, दान, व्यवहार,

शुद्धि, पूजा, विवाद and गृहस्थकृत्य. His विवादरत्नाकर is a work of paramount authority in मिथिला. He quotes कल्पतरु, पारिजात, हलायुध, प्रकाश, कामधेनु, स्मृतिमहार्णव. He is quoted by विवादचिन्तामणि, वीरमित्रोदय.

विषतन्त्र. The verse cited by the मयूख from the विषतन्त्रं occurs in the मिताक्षरा also.

विष्णुधर्मसूत्र.

वृद्धगौतम. This is a late work in verse, which probably formed part of the Ās'vamedhikaparva.

वृद्धयाज्ञवल्क्य. This is a different author from याज्ञवल्क्य. विश्वरूप differentiates between them and quotes two verses from वृद्धयाज्ञवल्क्य.

व्यास. This स्मृति comprised the three topics of आचार, व्यवहार and प्रायश्चित्त. It is later than बृहस्पति and earlier than कात्यायन.

शङ्ख. The शङ्खस्मृति seems to have embraced the three topics of आचार, व्यवहार and प्रायश्चित्त. It is quoted by विश्वरूप, मेधातिथि, गोविन्दराज, मिताक्षरा, अपरार्क. There are quotations in both prose and verse. In some of the quotations from शङ्ख, यम is spoken of with great veneration. अपरार्क gives a quotation from the भविष्यपुराण in which शङ्ख is named as laying down a प्रायश्चित्त for a certain act. Authors make a distinction between the स्मृति of शङ्ख and that of शङ्खलिखित.

शङ्खलिखित. This was a dharmasūtra. The तन्त्रवार्तिक of कुमारिल speaks of the धर्मसूत्र of शङ्खलिखित and quotes a quarter of an अनुष्टुभ् from it. The पराशरस्मृति tells us that the शङ्खलिखित code prevailed in the द्वापरयुग. The महाभारत (शान्तिपर्व chap. 23) has a story about the brothers शङ्ख and लिखित. In the कल्पतरु of लक्ष्मीधर a भाष्य on शङ्खलिखितधर्मसूत्र seems to be referred to.

शाकल.

शुद्धिविवेक. There are several works of this name.

One of them was written by रुद्रधर, son of लक्ष्मीधर. He wrote several other treatises under the name of विवेक. The शुद्धिविवेक deals with impurity arising from birth or death in one's family or from causes limited to one's person. The शुद्धिविवेक of रुद्रधर quotes the मिताक्षरा, the रत्नाकर, the हारलता and पारिजात. It is quoted by कमलाकर and the द्वैतनिर्णय.

शौनक. शौनक is frequently quoted on the matter of adoption. There are however quotations on आचार and प्रायश्चित्त also and some of them are in prose. The दत्तकमीमांसा quotes a verse of वृद्धगौतम, which speaks of the opinion of शौनक.

श्राद्धमयूख.

संवर्त. This स्मृति is quoted by विश्वरूप, मेधातिथि, the मिताक्षरा, अपरार्क.

संग्रह. संग्रह or स्मृतिसंग्रह is an ancient law book quoted by हेमाद्रि, स्मृत्यर्थसार, माधवाचार्य, मदनरत्न, रघुनन्दन. The मदनपारिजात mentions a श्लोकसंग्रह and a गद्यसंग्रह.

समयमयूख.

सापिण्ड्यनिर्णय. This is a work by श्रीधरभट्ट, son of रामेश्वरभट्ट, who seems to be the great-grand-father of नीलकण्ठ. One ms. (Deccan College No. 129 of 1895–98) was copied in संवत् 1647 *i. e.* 1591 A. D. No. 209 of 1882–83 describes it at the end as सापिण्ड्यदीपिका also.

सुमन्तु. Quotations in both prose and verse occur. He is quoted by विश्वरूप, अपरार्क, the हारलता, हेमाद्रि. The चतुर्विंशतिमत quotes a verse from सुमन्तु in which शङ्ख is mentioned by name. He seems to have written on all the topics met with in a स्मृति like that of याज्ञवल्क्य.

सोमेश्वर. He is the author of न्यायसुधा, a commentary on the तन्त्रवार्तिक of कुमारिल. He is quoted by the सरस्वतीविलास,

the द्वैतनिर्णय, निर्णयसिन्धु. His न्यायसुधा is also styled राणक on which अन्नम्भट्ट wrote a commentary styled राणकफक्किकाव्याख्या. One ms. of the न्यायसुधा was written in 1440 संवत्सर (probably of the विक्रम era).

स्मार्तभट्टाचार्य. This is the name under which रघुनन्दन is spoken of. Vide दिव्यतत्त्व above.

स्मृतिचन्द्रिका. This is an extensive compilation dealing with संस्कार, आह्निक, व्यवहार, आशौच and प्रायश्चित्त. The author is देवण्णभट्ट. The स्मृतिचन्द्रिका quotes विश्वरूप, धारेश्वर, विज्ञानेश्वर, अपरार्क and is quoted by हेमाद्रि and माधवाचार्य. So the work was composed between 1150 A. D. and 1250 A. D.

स्मृतिसंग्रह. Vide संग्रह above.

स्मृतिसमुच्चय. This work is quoted by the स्मृतिचन्द्रिका, हेमाद्रि, शूलपाणि, रघुनन्दन.

हरिनाथ. He is the author of स्मृतिसार. He is quoted by वाचस्पतिमिश्र, रघुनन्दन, कमलाकर and स्मृतिरत्नावलि.

हारीत. This was a Dharmasūtra. Long quotations from it occur in अपरार्क, हेमाद्रि and the विवादरत्नाकर. The तन्त्रवार्तिक speaks of it as a धर्मसूत्र. The quotations are both in prose and verse. Hārīta is quoted as an authority in the आपस्तम्बधर्मसूत्र and the बौधायनधर्मसूत्र.

हेमाद्रि. He was prime minister of the Devagiri Yadava king महादेव (1260–1271 A. D.) and composed an encyclopaedia called चतुर्वर्गचिन्तामणि on व्रत, दान, तीर्थ, मोक्ष and परिशेष (which includes in it काल and श्राद्ध). The published work is nearly as extensive as the महाभारत. He mentions अपरार्क, गोविन्दराज, स्मृतिचन्द्रिका and is quoted in the मदनपारिजात, निर्णयसिन्धु, द्वैतनिर्णय.

Appendix C

Index of authors and works quoted in the twelve Mayūkhas.

(Vedic works have generally been omitted).

सं=संस्कारमयूख, आ=आचारमयूख, सम=समयमयूख, श्रा=श्राद्धमयूख, नी=नीतिमयूख, व्य=व्यवहारमयूख, दा=दानमयूख, उ=उत्सर्गमयूख, प्र=प्रतिष्ठा-मयूख, प्रा=प्रायश्चित्तमयूख, शु=शुद्धिमयूख, शा=शान्तिमयूख.

आदित्यपुराण	सं, आ, सम, श्रा, शु	
आदिपर्व	प्रा	
आपस्तम्ब	सं, आ, सम, श्रा व्य, प्रा, शु	Verses quoted in शुद्धि, संस्कार, प्राय० (also सूत्र), आचार, श्राद्ध.
आपस्तम्बसूत्र	श्रा	
आम्नायरहस्य	दा	
आर्ष्टिषेण	सम	
आश्वलायन	सं, आ, सम, श्रा, व्य, दा, प्रा, शा	Verses in सं
आश्वलायनगृह्य	सं, आ श्रा, व्य	
आश्वलायनगृह्यपरिशिष्ट	श्रा	
आश्वलायनस्मृति	आ	
आह्निकान्त	सम	
ईशानसंहिता	सम	
उत्तरमीमांसा	नी	
उत्पलपरिमल	शा	
उशनस्	आ, सम, व्य, प्रा	Prose also in प्रा
ऋग्विधान	सं, आ, श्रा	
ऋष्यशृङ्ग	आ, सम, श्रा, दा, प्रा, शु	
कठसूत्र	सं	
कण्व	आ, सम, श्रा, प्रा	
कपर्दि	श्रा	
कपिल	श्रा	
कपिलपञ्चरात्र	दा	
कपिलसंहिता	सं	
कर्क	आ, श्रा	
कर्मप्रदीप	सं, आ, श्रा, दा, शु, शा	
कल्पतरु	श्रा, व्य, दा, प्रा, शु	
कश्यप	सं, सम, प्रा, शु, शा	
काठक	श्रा	
काठकगृह्य	सम, श्रा	
कातीय (छन्दोग)	सं, आ, सम	
कातीयसूत्र	श्रा	

कात्यायन	आ, सम, श्रा, नी, व्य, दा, प्रा, शु, शा
कात्यायनसूत्र (गृह्य)	सं
कामन्दक	नी
कामशास्त्र	नी
कामिक	सम, दा
कारिका	सं, आ, सम, शु
कारिकानिबन्ध	सं
कार्ष्णाजिनि	आ, सम, श्रा, व्य, प्रा
कालगुणोत्तर	शा
कालदीप	सं
कालादर्श	सं, सम, श्रा, शु
कालिकापुराण	सम, श्रा, व्य, दा, प्रा
कालिदास	नी
काशीखण्ड	आ, सम, दा
काश्यप	श्रा, प्रा
कुण्डलक्ष्मविवृति	आ
कुमार	दा, प्रा
कुमारतन्त्र	दा, शा
कुल्लूकभट्ट	सं, व्य
कूर्मपुराण	सं, आ, सम, श्रा
कृत्यचिन्तामणि	सम
कृत्यमहार्णव	आ
कृत्यरत्न	श्रा
कृत्यरत्नाकर	शा
कृष्णद्वैपायन	व्य
कौण्डिन्य	श्रा
कौथुमब्राह्मण	प्रा
कौशिक	श्रा
क्रतु	श्रा, प्रा
खादिरगृह्य	सम
गग्यदेवल	प्रा
गरुडपुराण	सम, श्रा, दा, प्रा, शु

गर्ग	सं, आ, सम, श्रा, शा	Vide वृद्धगर्ग below
गर्गसंहिता	शा	
गार्ग्य	सं, आ, सम, श्रा, प्रा, शु, शा	Vide वृद्धगार्ग्य below
गालव	सं, सम, श्रा, नी, व्य, प्रा, शु	
गृह्यकार	श्रा	०काराः in the plural in श्रा
गृह्यकारिका	सं, श्रा, शु	
गृह्यपरिशिष्ट	सं, आ, श्रा, दा, शु	
गोपथब्राह्मण	नी, दा	
गोभिल	सं, आ, सम, श्रा, शा	
गोभिलीय	शा	
गोविन्दार्णव	सम	
गौडनिबन्ध	सम	By रघुनन्दन?
गौतम (धर्मसूत्र)	सं, आ, सम, श्रा, व्य, दा, प्रा, शु	Vide श्लोकगौतम and वृद्धगौतम below.
चण्डेश्वर	सं	
चतुर्विंशति	आ	
चतुर्विंशतिमत	सं, आ, सम, श्रा, प्रा	
चतुर्विंशतिटीका	सं	
चन्द्रप्रकाश	सम	
चन्द्रिका	आ, सम, श्रा, नी, व्य, शु	Probably स्मृतिचन्द्रिका in all cases.
चमत्कारचिन्तामणि	आ, सम	
चाणक्य	नी	
चिन्तामणि	सम, शा	Is it चमत्कार० or कृत्य० ?
च्यवन	दा, प्रा	Quotations in prose in प्रा
छन्दोगपरिशिष्ट	सं, आ, सम, दा, शु, शा	
छन्दोगपरिशिष्टभाष्य	आ	
छागलेय	सम, श्रा, प्रा, शु	Quotes यम in शु

छान्दोग्य	शा, श्रा, प्रा	
जमदग्नि	सं, आ, प्रा	
जयन्तस्वामी	श्रा	
जातूकर्ण्य	सं, आ, श्रा, दा, प्रा, शु	०कर्णः in शु
जाबाल	श्रा, दा, प्रा	
जाबालश्रुति	सं	
जाबालि	सं, आ, सम, श्रा, दा, प्रा, शु	
जिकन	सम	
जीमूतवाहन	प्रा	
जीर्णप्रयोगरत्न	सम	
जैमिनि	सं, सम, शु	Quotations in verse in शु and in prose and verse in सं; called जैमिनिस्मृति.
ज्योतिर्गर्ग	सम	
ज्योतिर्निबन्ध	सं, सम, शु	
ज्योतिर्मनु	सं	
ज्योतिःपराशर	श्रा	
ज्योतिःप्रकाश	सं	
ज्योतिःशास्त्र	सं, सम	
ज्योतिषरत्न	सं	
ज्ञानमाला	आ	
ज्ञानरत्नावलि	दा	
टोडरानन्द	सं, श्रा, व्य, दा	
टोडरानन्दीय	प्रा	
ठक्कुर (probably दामोदर)	दा	
डामरतन्त्र	सम	
ढुण्ढुपद्धति	श्रा	
तत्त्वसागर	आ	
तन्त्ररत्न	सं, सम, व्य, दा	
त्रिचितत्त्व	आ	

त्रिकाण्डमण्डन	दा	
त्रिविक्रम	प्र	
त्रिस्थलीसेतु	शु	
त्रैलोक्यसार	दा	
दक्ष	आ, सम, श्रा, नी, व्य, दा, प्रा, शु	
दानधर्म	आ, दा	Probably the section of the महाभारत treating of gifts.
दानमयूख	सं, शा	
दानविवेक	दा	
दानसागर	दा	
दानसार	दा	
दानसौख्य	दा	
दामोदर	शा	These two are probably the same
दामोदरठक्कुर	दा	
दामोदरीय	सम, शु	
दिव्यतत्त्व	नी, व्य	
दिवोदास	श्रा, शु	
दिवोदासीय	श्रा	
दीपिका	सम, श्रा, उ	Cited as quoting हेमाद्रिसिद्धान्त. Is it the same as स्मृतिदीपिका below?
देवरात	सं, शा	
देवल	सं, आ, सम, श्रा, व्य, दा, प्रा, शु, शा	Some of the quotations in प्रा and सं are in prose also. Vide गद्यदेवल above.
देवल (ण्ण?) भट्ट	आ	Author of स्मृतिच०?
देवस्वामी	श्रा	
देवीपुराण	आ, सम, श्रा, नी, दा, उ, शा	

द्वैतनिर्णय	सम, श्रा, व्य, प्रा, शा	
धर्म	श्रा	
धर्मप्रकाश	सं, आ, प्रा	The numerous quotations in the संस्कारमयूख show that this was a work of शङ्करभट्ट father of नीलकण्ठ.
धर्मप्रवृत्ति	व्य	
धर्मविवृति	सं, प्रा	
धर्मसार	आ	
धारेश्वराचार्य	व्य	
धूर्तस्वामी	श्रा	
धौम्य	सं, सम, श्रा, दा, प्रा	
नन्दिपुराण	श्रा, दा, उ	
नागदेवीय	आ	
नागरखण्ड	सम, श्रा, शु	
नारद	सं, आ, सम, नी, व्य, प्रा	
नारदपञ्चरात्र	दा	
नारदीय	सं, सम, श्रा, दा, उ	In the समयमयूख it is spoken of as नारदीयसंहिता and in श as नारदसंहिता (34th chap.). Vide बृहन्नारदीय below.
नारसिंह	प्र	Author of com. on मनु.
नारायण	सम	Author of the वेणीसंहार
नारायण	नी	
नारायण	सं, आ, सम, श्रा, दा	Commentator on आश्वलायनगृह्यसूत्र. In आ referred to as quoted by माधवीय
नारायणवृत्ति	आ, सम, शा	Probably same as above

नारायणवृत्तिकृत्	श्रा	
नारायणीय	शा	
निघण्टु	व्य	
निबन्ध	प्रा	What work is meant?
निबन्धकार	श्रा	
निर्णयदीपिका	श्रा	
निर्णयामृत	सम, शु	
नीतिमयूख	सं	
नीतिसार	नी	The work called कामन्दकीयनीतिसार.
नृसिंह	आ, श्रा	
नृसिंहपुराण	आ, शा	
नृसिंहप्रसाद	सम	
न्यायसुधाकार	सम	भट्टसोमेश्वर wrote न्यायसुधा, a commentary on तन्त्रवार्तिक
पक्षधरमिश्र	प्रा	
पतञ्जलि	सं	Author of the महाभाष्य.
पद्धति	उ, प्रा, शा	Spoken of in शा as composed by भट्ट. Probably a work of his grand-father.
पद्धतिकार	प्र	In the उत्सर्गमयूख his grand-father is mentioned as author of a पद्धति.
पद्मपुराण	सं, आ, सम, श्रा, दा, उ, प्रा	
पराशर	सं, आ, सम, नी, व्य, प्रा, शु, शा	For बृहत्पराशर and वृद्धपराशर see below.
पराशरस्मृतिव्याख्यान	सं	

परिशिष्ट	आ, सम, श्रा, दा	It is not clear whether this refers to any single work.
पारस्कर	श्रा, प्रा	In both cases verses are quoted.
पारस्करगृह्यसूत्र	सं, आ, शु	
पाराशर्य	प्रा	
पारिजात	श्रा, व्य, दा, शु, शा	There are numerous works of this name.
पिङ्गल	दा	
पिण्डसिद्धि	व्य	
पितामह	आ, सम, श्रा, व्य, दा	
पुराणसमुच्चय	सम	
पुराणसार	आ	
पुलस्त्य	आ, श्रा, प्रा	
पुष्कर	सं	
पृथ्वीचन्द्रोदय	आ, सम, श्रा	Mentioned in आ as quoting स्मृतिरत्नावलि
पैठीनसि	सं, आ, सम, श्रा, दा, प्रा, शु	Quotations in both prose and verse occur.
प्रकाश	शु	Is it धर्मप्रकाश or नृसिंह-प्रकाश?
प्रचेतस्	सं, आ, सम, श्रा, दा, प्रा, शु.	Quotations in prose also occur.
प्रजापति	सं, आ, श्रा, व्य, प्रा	
प्रतापमार्तण्ड	सम, श्रा	
प्रतिष्ठामयूख	आ	
प्रतिष्ठासार	शा	
प्रतिष्ठासारसंग्रह	दा	
प्रदीपकार	सं	This is कैयट commentator of the महाभाष्य.
प्रपञ्चसार	दा	

प्रभासखण्ड	शु	
प्रयोगपारिजात	आ, श्रा, व्य, प्रा, शा	
प्रयोगरत्न	सम, दा, शु, शा	
प्रयोगरत्नसंग्रह	सं	
प्रयोगसार	शा	
प्रवरमञ्जरी	सं	
प्रवराध्याय	श्रा, व्य	
प्रायश्चित्तमयूख	सं	
प्रायश्चित्तविवेक	प्रा	
बह्वृचगृह्यकारिका	सम	
बह्वृचगृह्यपरिशिष्ट	दा	
बह्वृचपरिशिष्ट	सं, उ, शु	
बादरायण	प्रा	Seems to be regarded as distinct from व्यास.
बुध	आ	
बृहत्पराशर	श्रा	
बृहत्प्रचेतस्	श्रा	
बृहत्संवर्त	प्रा	
बृहद्यम	सम, श्रा, प्रा	
बृहद्वसिष्ठ	आ, सम, प्रा	
बृहद्विष्णु	प्रा	
बृहद्व्यास	प्रा	
बृहन्नारदीय	आ, सम, श्रा	
बृहन्मनु	सं, श्रा, व्य, शा	
बृहस्पति	सं, आ, सम, श्रा, नी, दा, प्रा, शु	For वृद्धबृहस्पति see below.
बैजवाप	सं	
बैजवापगृह्य	सं, श्रा	
बौधायन	सं, आ, सम, श्रा, व्य, दा, प्र, प्रा, शु, शा	Many of these quotations particularly in व्यवहार, शुद्धि, and संस्कार are from the बौधायनधर्मसूत्र.

ब्रह्मगर्भ	प्रा	
ब्रह्मगीता	दा	Quoted in the महार्णव about वर्षासनदान.
ब्रह्मपुराण	सं, आ, सम, श्रा, दा, प्रा, शु, शा	
ब्रह्मयामल	सम	
ब्रह्मवैवर्त	सम, श्रा, दा	
ब्रह्मसिद्धान्त	सम	
ब्रह्माण्डपुराण	सं, आ, सम, श्रा, दा, प्रा	
भक्तूपाध्याय	प्रा	
भगवद्गीता	सम, नी, दा	
भगवान्	आ, शा	What author is meant is doubtful. Quoted in प्रयोगपारिजात.
भट्टचरणाः or भट्टाः	सं, आ, श्रा, दा, उ, प्रा	भट्टनारायण, grand-father of नीलकण्ठ, mentioned under this name in almost every मयूख, sometimes as पितामहचरणाः as in दानमयूख.
भट्टपाद (*i. e.* कुमारिल)	सं	
भट्टोजिदीक्षित	आ.	
भरद्वाज	सं, आ, प्रा	
भरद्वाजगृह्य	प्रा	
भवदेव	प्रा	
भवदेवनिबन्ध	प्रा	
भवनाथ	व्य	
भविष्यपुराण	सं, आ, श्रा, दा, प्र, प्रा	Sometimes spoken of as भविष्यत्पुराण, sometimes as भविष्यपु० and sometimes simply as भविष्य.
भविष्योत्तर	सम, श्रा, दा, उ, शु, शा	
भागवत	आ, श्रा, व्य	

भारत	सं, आ, सम, श्रा, दा, शु	
भारद्वाज	श्रा	Probably the same as भरद्वाज above.
भार्गव	श्रा	
भाष्य	श्रा	Seems to be a भाष्य on शङ्खलिखित a quotation from which precedes it.
भाष्यार्थसंग्रह	सम	
भास्कराचार्य	व्य, दा	
भूपाल	दा	
भृगु	सं, आ, सम, श्रा, शु	सम appears to distinguish it from मनु.
मण्डन	सम, श्रा, शु	
मण्डपनिर्णय	उ	
मत्स्यपुराण	सं, आ, सम, श्रा, दा, उ, प्रा, शु, शा	
मदन	आ, सम, व्य, दा, प्रा, शु, शा	
मदनपारिजात	सं, आ, श्रा, प्रा	
मदनरत्न	सं, आ, सम, श्रा, व्य, दा, उ, प्रा, शु, शा	
मध्यमाङ्गिरस्	प्रा	
मनु	सं, आ, सम, श्रा, नी, व्य, दा, प्रा, शु, शा	For बृहन्मनु and वृद्धमनु see under those names.
मनुस्मृतिटीका (नारायणीया)	सम	
मन्त्रकोशकार	आ	
मन्त्रराजविधि	आ	
मरीचि	सं, आ, श्रा, व्य, प्रा, शु	
मल्लारिमाहात्म्य	सम	
महाभारत	आ, दा, उ	
महार्णव	दा, प्रा, शा	
माघ	नी	

माण्डव्य	सम, दा	
माथुल	आ	
माधव	सं, आ, सम, व्य, प्रा, शु	In प्रा quoted as आचारमाधवीय.
माधवीय	सं, आ	
मानव	आ	
मानसोल्लास	आ	
मार्कण्डेयपुराण	सं, आ, सम, श्रा, दा, प्रा, शा	
मिताक्षरा	सं, आ, श्रा, व्य, प्रा, शु, शा	
मिश्र	व्य, शा	In व्यवहार०, it is undoubtedly पार्थसारथिमिश्र and in the शान्ति० also it seems that the same writer is meant.
मीमांसाभाष्य	सम	
मुहूर्तसंग्रह	सं	
मूलाध्याय	प्रा	Quotes कात्यायन.
मृत्युंजय	दा	
मेधातिथि	सं, आ, व्य, प्रा, शु, शा	
मैत्रायणीयपरिशिष्ट	श्रा	
मैथिलग्रन्थ	दा	Is it the दानरत्नाकर of चण्डेश्वर?
मोहचूडोत्तर	सम, दा	
यज्ञपार्श्व	सं	
यम	सं, सम, व्य, दा, प्रा, शु	For बृहद्यम see above.
याज्ञवल्क्य	सं, आ, सम, श्रा, नी, व्य, दा, प्रा, शु, शा	For वृद्धया० and योगया० see below.
यामल	शा	
योगयाज्ञवल्क्य	आ, सम, प्रा	
योगयात्रा	नी	
योगसागर	शा	

योगी	आ, प्रा	याज्ञवल्क्य is meant.
रत्नकोश	सं, सम	
रत्नमाला	सम	
रत्नाकर	दा	Is it the दानरत्नाकर of चण्डेश्वर?
रत्नावलि		Probably the स्मृतिरत्नावलि.
राजमानसोल्लास	नी	Is it the same as the मानसोल्लास above?
राजमार्तण्ड	सम	
राम	दा	
रामचन्द्राचार्य	सम	A रामचन्द्राचार्य is spoken of as शब्दशासनाभिज्ञतर in the द्वैतनिर्णय of शंकरभट्ट.
रामायण	सं, दा	
रामार्चनचन्द्रिका	सम	
रुद्रयामल	सम	
रूपनारायण	दा, उ, शा	
लघुपराशर	प्रा	
लघुविष्णु	प्रा	
लघुव्यास	सं	
लघुहारीत	श्रा, दा, प्रा	
लल्ल	सम	
लिखित	प्रा	
लिङ्गपुराण	आ, सम, दा, प्रा, शा	
लीलावती	प्रा	
लौगाक्षि	सं, सम, श्रा, व्य, प्रा, शु	
वराहपुराण	सं, आ, सम, श्रा, दा, प्रा	
वराहमिहिर	सं, आ, सम, नी, उ	
वराहसंहिता	नी, उ	
वैदर्पणव	सम	

वसिष्ठ	सं, आ, सम, श्रा, व्य, दा, प्रा, शु, शा	Some verses quoted as वसिष्ठ's are not found in the वसिष्ठधर्मसूत्र.
वह्निपुराण	सम, दा, उ	The same as अग्निपुराण.
वाग्भट्टीका	श्रा	Composed by हेमाद्रि.
वाचस्पतिमिश्र	श्रा, व्य, दा, प्रा	In the प्रायश्चित्तमयूख it is the author of the भामती that seems to be referred to. In the other three it is the author of the श्राद्धचिन्तामणि and the विवादचिन्तामणि.
वामन	सं, सम, श्रा, दा, प्रा	
वामनपुराण	सम, दा, शा	
वायुपुराण	आ, सम, श्रा, दा	
वाराहीतन्त्र	सम	
वार्तिककार	सं, सम	Seems to be कुमारिल author of the तन्त्र-वार्तिक.
वार्तिक	व्य	The same as तन्त्रवार्तिक.
विज्ञानेश्वर	सं, आ, सम, श्रा, नी, प्रा, शा	Often called विज्ञानेश्वर-योगिन्.
विद्याधर	दा	
विवस्वत्	आ	
विवादरत्नाकर	व्य	
विवाहचण्डेश्वर	सं	
विश्वकर्मा	नी, दा	
विश्वनाथदेव	सं	
विश्वरूपनिबन्ध	सम	
विश्वामित्र	सं, आ, सम, दा, प्रा, शा	
विश्वेश्वरनिबन्ध	सं	Is it the मदनपारिजात or सुबोधिनीटीका?

विश्वेश्वरपद्धति	सं	
विषतन्त्र	व्य	
विष्णु (धर्मसूत्र)	सं, आ, सम, श्रा, व्य, दा, प्रा	
विष्णुधर्म	सम, दा	Probably the same as विष्णुधर्मोत्तर.
विष्णुधर्मोत्तर	सं, आ, सम, श्रा, नी, दा, उ, प्र, प्रा, शा	
विष्णुपुराण	सं, आ, सम, श्रा, दा, प्रा दा	
विष्णुरहस्य	आ, सम, प्रा	
विष्णुसूक्त	दा	
वृत्तशत	सं	
वृत्तिकार	सम, श्रा	In both cases it is probably नारायण commentator of आश्वलायनगृह्यसूत्र.
वृत्तिकृत्	आ	
वृद्धगर्ग	सं, श्रा	Probably these two are identical.
वृद्धगार्ग्य	सं, सम, श्रा, प्रा, शा	
वृद्धगौतम	सम, व्य	
वृद्धपराशर	आ, प्रा, शा	
वृद्धबृहस्पति	श्रा	
वृद्धमनु	आ, सम, शु	
वृद्धयाज्ञवल्क्य	आ, व्य, प्रा	
वृद्धवसिष्ठ	सं, सम, प्रा, शु, शा	
वृद्धविष्णु	प्रा, सं	Quotations in both prose and verse occur.
वृद्धशातातप	सम, श्रा, प्रा, शु	
वृद्धहारीत	प्रा	Quotations in both prose and verse occur.

वैखानससंहिता	सम	
वैयाघ्रपाद	शु	Probably the same as व्याघ्र and व्याघ्रपाद below.
वैवस्वत	प्रा	Prose quotation.
वोपदेव	आ, श्रा	
व्यवहारचण्डेश्वर	सं	
व्यवहारमयूख	सं, नी, प्रा	
व्याघ्र	सं, सम, प्रा	These two are probably identical.
व्याघ्रपाद	सम, प्रा, शु	
व्यास	सं, आ, सम, श्रा, व्य, दा, प्रा, शु, शा	Some of the quotations under this name are from the महाभारत, for example, the भारतसावित्री in आचारमयूख.
व्रतखण्ड	दा	
शंकराचार्य	प्रा	
शङ्ख	आ, सम, श्रा, व्य, दा, प्रा, शु	In each मयूख quotations in both prose and verse occur.
शङ्खलिखितौ	सं, श्रा, व्य, प्रा	Generally only prose quotations.
शतपथभाष्य	सम	
शतानन्द	सम	
शबरस्वामी	सं	
शम्भु	श्रा	
शाकटायन	श्रा	
शाकल	व्य	
शाङ्खायन	आ	
शाट्यायनि	आ, श्रा, प्रा	

शाट्यायनीय	शु	
शाण्डिल्य	प्रा	
शातातप	सं, आ, सम, श्रा, प्रा, शु	
शान्तिमयूख	सं, नी	
शान्तिसर्वस्व	शा	
शारद	शा	
शारदातिलक	आ, दा, शा	
शारदातिलकटीका	आ	
शारीरक	सं	
शार्ङ्गधरीय	सम	Referred to as quoting नारद.
शालङ्कायन	श्रा	
शालिहोत्र	सम	
शास्त्रदीपिकाप्रकाश	सं	Work of शंकरभट्ट, father of नीलकण्ठ.
शिल्पशास्त्र	दा	
शिवधर्म	दा	
शिवधर्मोत्तर	श्रा	
शिवपुराण	प्रा	
शिवरहस्य	सम	
शिवराघवसंवाद	सम	Portion of some work.
शिवागम	आ	
शुद्धिमयूख	सं	
शुद्धिविवेक	व्य, शु	
शुनःशेप	शु	
शुल्ब	दा	
शूलपाणि	श्रा	
शूलपाणीय	प्रा	Mentioned as explaining a quotation from शङ्ख.
शैवपुराण	सं, आ, सम	
शौनक	सं, आ, सम, श्रा, व्य, प्रा, शु, शा	
श्राद्धकाशिका	श्रा	

सांख्यायनभाष्य	सम	
सापिण्ड्यनिर्णय	व्य	
सायणीय	सं, आ	
सारावलि	सं	
सामवेदोपनिषद्	दा	
साम्ब	प्रा	
सिंहलद्वीपराज	नी	
सिद्धान्तशिरोमणि	सम	
सिद्धान्तशेखर	दा	
सुबोध	सं	
सुमन्तु	सं, आ, सम, श्रा, व्य, दा, प्रा, शु	Quotations in both prose and verse occur.
सूतसंहिता	सं, प्रा	
सोमेश्वर	सं, व्य	Author of न्यायसुधा on the तन्त्रवार्तिक.
सौरधर्म	सम	
सौरपुराण	श्रा	
स्कन्दपुराण	सं, आ, सम, दा, शा	
स्मार्तभट्टाचार्य (or स्मार्त simply)	व्य	रघुनन्दन is so named.
स्मृतिचन्द्रिका	सं, आ, सम, श्रा, व्य, शा	
स्मृतिचन्द्रोदय	सम	
स्मृतिचिन्तामणि	आ	
स्मृतिदर्पण	श्रा	
स्मृतिदीपिका	सं	
स्मृतिभास्कर	आ	
स्मृतिमञ्जरी	आ	
स्मृतिमहार्णव	सम	
स्मृतिरत्न	सं, शा	
स्मृतिरत्नावलि	आ, श्रा	Mentioned as quoted in पृथ्वीचन्द्रोदय.
स्मृतिसंग्रह	सम, श्रा, व्यं, प्रा, शु	

स्मृतिसमुच्चय	व्य	
स्मृतिसार	सं, आ	
स्मृत्यर्थसार	सं, आ, सम, श्रा, दा, प्रा, शु, शा	
स्वप्नाध्याय	प्र	
हयशीर्षागम	आ	
हरदत्त	सं, आ, सम, श्रा	
हरिनाथ	व्य	
हरिवंश	दा	
हरिहर	आ	
हरिहरभाष्य	शु	
हलायुधीय	आ	
हारीत	सं, आ, सम, श्रा, व्य, दा, प्रा, शु	Quotations in both prose and verse occur.
हिरण्यकेशिसूत्र	सं	
हेमाद्रि	सं, आ, सम, श्रा, नी, व्य, दा, उ, प्रा, शा	For श्राद्धहेमाद्रि and काल-हेमाद्रि, see above. In आ spoken of as quoting पारिजात.

Appendix D

(a) Passages where the Mitākṣarā or Vijñānes'vara is expressly criticised. References are given to the pages of the text of the Vyavahāramayūkha.

अयं निषेधो दातुरेव पुरुषार्थो न क्रत्वर्थ इति विज्ञानेश्वरस्तन्न । p. 107, ll. 16–17.

यदपि विवाहप्रकरणे तेनैवोक्तं रोगिण्यादिनिषेधातिक्रमे दृष्टविरोध एव भार्यात्वं तूत्पद्यत एवेति तदप्यनेनैवापास्तम् । p. 108, ll. 4–6.

ज्येष्ठस्यैव पुत्रकार्यकारणे मुख्यत्वात् स न देय इत्ययमपि निषेधो दातुरेव न प्रतिग्रहीतुरित्यपि सः स्यादयं...संगच्छते । p. 108, ll. 13–18.

यत्तु विज्ञानेश्वरः द्वन्द्वापवादके पितराविल्येकशेषे...चादौ मातुस्तदभावे पितुर्धनग्रहणमूचे तदेतद्वचोविरोधादपास्तम् । p. 142, ll. 4–8.

यत्तु विज्ञानेश्वरादयः सोदराभावे भिन्नोदराः...इत्याहुस्तन्न भ्रातृशब्दस्य... द्वयविरोधात् । p. 142, ll. 11–13.

अत्र पितृभ्रातृपितृव्यैरेव...नुपादानादिति मिताक्षरादिषु । p. 146, ll. 1–2. यत्तु विज्ञानेश्वरमदनादयोपवादस्योत्सर्गे...संसृष्टयेव गृह्णीयादिति तच्चिन्त्यम् । p. 147, ll. 10–13.

यत्र दुहित्राद्यभावेन पुत्राणामेव साहित्येनाधिकारः प्राप्त...साहित्यं विधीयत इति मिताक्षराशयः (not expressly criticised, but नील० seems to differ) p. 157, l. 17–p. 158, l. 4.

(b) Passages where the Mayūkha expressly or impliedly follows or refers to Vijñānes'vara or his work without criticising it.

दशमांशो राज्ञा ग्राह्यः सवृद्धिकमृणमुत्तमर्णेन ग्राह्यमिति मिताक्षरायाम् । p. 43, ll. 11–12.

दण्डदानासमर्थस्तु ब्राह्मणो निर्वास्यः क्षत्रियादिः स्वोचितं कर्म कारयितव्य इति मिताक्षरायाम् (on याज्ञ. II. 82) । p. 43, ll. 16–17.

एतानि दिव्यानि आदित्यवारे कार्याणीति शिष्टाः । p. 51, l. 6.

धर्मायार्घ्यं प्रकल्पयामि नम इत्यादिप्रयोगेण...रक्तानि कार्याणि । p. 66, ll. 9–14.

मिताक्षरायां मदनरत्ने च शान्त्यर्थं जुहुयादग्नौ घृतमष्टोत्तरं शतम् । अयं च होमः अग्नये पावकाय स्वाहेति मन्त्रेण कार्य इति विज्ञानेश्वरः । p. 70, ll. 10–12.

तावदिति क्रियाविशेषणं तेन सप्तवारं वेष्टयेदिति विज्ञानेश्वरः । p. 72, l. 7.

तत्रापि सप्तयवा मात्रेति विज्ञानेश्वरः । p. 81, ll. 2–3.

स्वल्पस्य देहिनामपरिहार्यत्वादिति मिताक्षरायाम् । p. 87, l. 17.

किंचिद् दानं तत्पुत्राणां दायजिघृक्षानिवृत्त्यर्थमिति मिताक्षरायाम् । p. 100, ll. 2–3.

पितृकृतो धर्म्यश्चेत्स्मृतो न परावर्तनीय इति मदनविज्ञानेश्वरादयः । p. 99, ll. 2–3.

विज्ञानेश्वरोप्येवम् । p. 108, l. 12.

संनिहितेष्वपि भ्रातृपुत्रो मुख्यः—भ्रातॄणामेक...मनुरब्रवीदिति मनूक्तेरिति मिताक्षरायाम् । p. 113, ll. 15–19.

सवर्णाः क्षेत्रजदत्तकादय इति विज्ञानेश्वरः । p. 116, ll. 9–10.

विभक्ताविभक्तसंदेहनिरासार्थं विभक्तानु...सौकर्यार्थमिति विज्ञानेश्वरादयः । p. 136, ll. 15–16.

कर्कशा शङ्कितव्यभिचारेति मिताक्षरायाम् । p. 140, l. 15.

स्त्रीपदं पितुरप्युपलक्षकमिति सांप्रदायिकाः । p. 141, ll. 9–10.

आचार्यादीनां प्रातिलोम्येन क्रम इति विज्ञानेश्वरः । p. 145, l. 12.

शेषमृणादिति ऋणसमं...गृह्णीयुरिति सांप्रदायिकाः । p. 159, l. 16.

यत्तु मिताक्षरायां भर्त्रभावे तत्प्रत्यासन्नानां...व्याख्येयम् । p. 161, ll. 4–7.

इदं विवाहात्प्राग्भृतायां...दत्तालंकारादिविषयमिति सांप्रदायिकाः । p. 162, ll. 12–13.

एकप्रयोगमध्ये...परमवृद्धेरप्याधिक्यमिति सांप्रदायिका विज्ञानेश्वरादयः । p. 171, ll. 7–8.

आगते तु स्वामिनि व्ययीकृतमपि देयमिति मिताक्षरायाम्। p. 198, l. 14.

(खर्वटः) बहुकण्टकसंतानः (ग्रामः) इति केचित्। p. 220, l. 5.

मात्रादीनां सापराधत्वे जायायाश्च निरपराधत्वे दण्ड इति मिताक्षरादिषु। p. 228, ll. 10–11.

तदपिशब्दाद्वाशब्दाच्च...ब्राह्मणोपि वध्यः किमुतान्य इति मिताक्षरायाम्। p. 241, ll. 15–17.

वधच्छेदनाद्युपदेशस्तु...धिकारात्। p. 245, ll. 4–5.

कूटस्वर्णव्यवहारी...श्चोत्तमसाहसम्।...चशब्देनाङ्गच्छेदनमपीति मिताक्षरायाम्। p. 253, l. 10.

Appendix E

(a) Passages where the Madanaratna is expressly quoted and either followed or not criticized.

संप्रतिपत्त्युत्तरे तु व्यवहारपदप्रयोगो भाक्त इति मदनरत्ने। p. 1, ll. 11–12.

एवंविधानीत्यादीन्यन्यान्यपि यज्ञियान्यौदुम्बरादीनीति मदनः। p. 56, l. 14.

एवं तु वैगुण्यापरिहारात्साङ्गः प्रयोग आवर्तनीय इति मदनः। p. 61, ll. 15–16.

मदनस्तु अष्टमं सर्वदैवतम्...पर्युक्षितानि च–इति पपाठ। p. 69, ll. 10–11.

मिताक्षरायां मदनरत्ने च–शान्त्यर्थं &c. p. 70, l. 10.

तावतां सूत्राणां समाहारस्तावत्सूत्रम्। तेन तावत्सूत्रेण सप्तसूत्र्या सकृद्वेष्टयेदित्यर्थः–इति मदनः। p. 72, ll. 8–9.

आक्षेपो दास्यादिभर्त्सनमिति मदनः। p. 90, l. 17.

मदनस्तु पित्र्यादेरित्येव पपाठ। p. 94, l. 5.

अत एव मदनरत्ने स्मृतिसंग्रहे–पितृद्रव्यविभागः स्यात्। p. 94, ll. 12–13.

अकामे विभागेच्छारहित इति मदनरत्ने। p. 96, l. 9.

इदं त्वेकपुत्रपरम्। स यद्येकपुत्रः स्याद् द्वौ भागावात्मनः कुर्यादिति शङ्खलिखितोक्तेरिति मदनरत्ने। p. 98, ll. 8–9.

पितृकृतो धर्म्यश्चेत्स्मृतो न परावर्तनीय इति मदनविज्ञानेश्वरादयः। p. 99, ll. 2–3.

नापि पितृमरणोत्तरमर्धं नापि पुत्राद्यभावे सर्वमिति मदनरत्नादिषु। p. 104, ll. 4–5.

उपन्यासः क्रमजटादीनां संकलितानां पाठ इति मदनरत्ने। p. 125, l. 19.

अयं च निषेधो विद्यमानभ्रातॄणां धनान्तरसत्त्वे। धनान्तराभावे तु तेभ्योपि देयमेवेति मदनः। p. 127, ll. 4–5.

यत्तु बृहस्पतिः–अविभक्ता विभक्ता वा...विक्रये इति तद् द्रव्यांशे विभक्ता...प्रतिषेधार्थमिति मदनः। p. 136, ll. 11–15.

यत्तु नारदः–भ्रातॄणामप्रजाः...रितरासु तु इति तदविभक्तसंसृष्टमृतस्त्रीपरम्। तत्प्रक्रमे पाठादिति मदनः। p. 139, ll. 6–11.

आचार्यादीनां...आनुलोम्येनेति मदनः । p. 145, ll. 12–14.

अर्जकस्य द्वौ भागाविस्यनेनैव...द्वचनमिति मदनः । p. 147, ll. 3–5.

तत्राप्यादौ माता ततः पितेति मदनः । p. 151, l. 1.

येन पितृव्यभ्रातृपुत्रसापत्नभ्रात्रा सह संसर्ग...क्रमनियमार्थमिति मदनः । p. 152, ll. 5–6.

स्थावरातिरिक्तं सहस्रद्वयपणावधि देयमिति मदनः । p. 154, l. 4.

यौतकं विवाहादिसमये पत्न्या सहैकासने...निघण्टुक्तेरिति मदनः । p. 158, ll. 17–18.

संन्यासच्युततत्पुत्रावपि न भरणीयाविति मदनादयः । p. 165, ll. 13–14.

प्रातिकूल्ये बहिर्निष्कासनमेव भरणं तु कार्यमेवेति मदनादयः । p. 166, ll. 6–7.

निष्कासो हर्म्यादि...वेशनस्थलमिति मदनः । p. 223, ll. 10–11.

अत्र विनाशयन्हर्तेति पदस्वरसात्...द्वच इति मदनः । p. 243, ll. 12–13.

(b) Passages where Nīlakaṇṭha differs expressly from the Madanaratna.

अश्रुतो अविद्य इति मदनरत्ने भागं दास्यामीत्यप्रतिश्रुत इति तु युक्तम् । p. 126, l. 14.

अविभक्तपदं संसृष्टस्याप्युपलक्षणम् । तुशब्दो वाशब्दार्थे । तेन पक्षद्वयम् । तत्रान्त्यः पत्नीपरः । आद्योवरुद्धापर इति मदनः । एतद्व्यवस्थामूलं चिन्त्यम् । p. 139, ll. 14–16.

यत्तु विज्ञानेश्वरमदनाद्योपवादस्योत्सर्गसमान...संसृष्टेव गृह्णीयादिति तच्चिन्त्यम् । p. 147, ll. 10–13.

भिन्नोदरः संसृष्टयेव गवाश्वाद्यपीति मदनः । तत्त्वेतद्वचनानारूढम् । p. 150, ll. 7–8.

अपयात्रितः राजद्रोहाद्यपराधेन...बहिष्कृत इति मदनः । व्यवसायार्थ... द्वीपान्तरं गन्तेति तु युक्तम् । p. 163, ll. 10–12.

(c) Passages where Nīlakaṇṭha seems to be referring to the Madanaratna without actually naming it.

यत्त्वत्र प्रायश्चित्तादिस्मरणं तदेतद्वाक्यानुपात्तदेशपरमिति केचित् । p. 7, l. 14.

आत्यन्तिकप्रतिनिधिनिषेधार्थं पुनः स्तेयग्रहणम् । p. 12, l. 1.

याचितं विवाहाद्यर्थमानीतमाभरणादिकं कुण्डलादि । p. 35, l. 8.

अनभिसंबद्धा अपक्षपातिनः । p. 38, l. 1.

भ्रातृग्रहणं भगिनीनामुपलक्षणम् । p. 105, ll. 16–17.

वृत्तिर्जीवनार्थं पित्रादिदत्तं धनम् । p. 156, l. 13.

यत्तु मनुः धान्ये...पञ्चतामिति तत्षाड्गुण्यादिनिषेधपरम् । p. 170, ll. 1–2.

अनेककारुकृषीवलयुक्तो ग्रामः खर्वटः । p. 220, ll. 4–5.

निष्कासिनी कुटुम्बान्निर्गता पुंश्चली । p. 249, ll. 15–16.

Appendix F

Passages in which the doctrines of the Pūrvamīmāñsā are relied upon or referred to.

परदाररूपं विशेषणमविवक्षितमभिशापस्यानुवाद्यत्वात्। p. 46, l. 1.

आज्यहविःसमिधां संप्रतिपन्न...युक्ता तन्त्रतेति। p. 54, ll. 7–12.

सौम्यवानस्पत्ययोर्जपमन्त्रत्वेनादृष्टार्थत्वात् समुच्चयः। p. 57, l. 3.

अस्य यूपवदित्यतिदेशात्सिद्धस्यैवानुवादः। p. 57, l. 5.

आवृत्तिस्तोलनमात्रस्य न साङ्गप्रयोगस्येति प्राच्याः।...साङ्गः प्रयोग आवर्तनीय इति मदनः। p. 61, ll. 15–16.

अर्घ्यादिभूषणान्तं पदार्थानुसमयेन दत्त्वा। p. 66. l. 12.

वस्तुतस्तु पितामहपदमविवक्षितम्।...अनुवाद्यविशेषणत्वाच्च। p.90, ll.3–4.

पूर्वनिषेधार्थवादार्थानन्तराम्नातद्व्योक्तिः। p. 90, l. 11.

अत एव सार्वभौमेन संपूर्णा...न देयमित्युक्तं षष्ठे। p. 91, ll. 15–16.

विश्वजिति सर्वस्वं ददातीति विहिते सर्वस्वदाने षाष्ठसिद्धान्तविरोध इति चेन्न। p. 92, ll. 6–8.

क्षत्रियादीन् प्रति तावद्दत्तकप्रतिग्रहो गौण एव...युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात्। p. 92, ll. 14–15.

यत्तु षष्ठे गर्भदासदानमुक्तं तच्चिन्त्यम्। p. 93, ll. 5–6.

ऐच्छिकविभाग एव विवृत उत्तरार्धेन...वाक्यभेदापत्तेः। p. 97, ll. 1–2.

यत्तु...तदनेन कार्यांशे बाध्यते। p. 97, ll. 15–16.

अयं निषेधो दातुरेव पुरुषार्थो न क्रत्वर्थ इति विज्ञानेश्वरः। p. 107, ll. 16–17.

अस्य वाक्यादृष्टार्थतया...सिद्धिः। p. 107, ll. 17–19.

केचित्तु...न निषेधार्थकत्वम्। p. 108, ll. 1–2.

यथा भूतभाव्युपयोगित्वेन दण्डस्य...विप्रादिशेष्यन्तरपरिसंख्यापत्तेः। p. 111, ll. 6–13.

न चेदं जातिपदं दौहित्रभागिनेययोरेवोपसंह्रियते। p. 111, ll. 15–16.

एवं च निषादस्थपतिवत्तस्याधिकारे सिद्धे। p. 112, l. 1.

अतो यस्यामवस्थायां...न त्वपूर्वा विधीयते। p. 113, ll. 13–14.

पुत्रपरिग्रहस्य भाव्याकाङ्क्षायां...पुत्रस्य भाव्यत्वमुक्तम्। p. 114, ll. 14–16.

यथा जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत...यथा वा अर्धमन्तर्वेदि मिनोति अर्धं बहिर्वेदि। p. 115, ll. 8–10.

अत्राविभक्तानामित्येवोद्देश्यसमर्पकम्। भ्रातॄणामिति तु तद्विशेषणत्वादविवक्षितम्। p. 132, ll. 20–21.

अत्र देशकालकर्त्रादीनामैक्ये...तन्त्रताऽविभक्तकर्तृभेदेऽपि वचनेन बोध्यते। p. 133, ll. 1–3.

प्रथमत्यागे कारणाभावात्। p. 134, ll. 1–2.

आगन्तूनामन्ते निवेशः। p. 143, l. 4.

अत्र क्रमः पाठिक एव। p. 144, l. 7.

अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं बहिर्वेदीतिवत्। अन्यथा वाक्यभेदात्। p. 146, ll. 3–4.

तेन विनापि गतौ संभवन्त्यामनुषङ्गे मानाभावात्। p. 147, ll. 13–14.

यथा यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा...निर्वापाविवक्षा। p. 151, l. 17–p. 152, l. 2.

अत्र पुत्रदारान्तेषु स्वत्वाभावात्तद्विषये नान्तरिक्षे न दिवीतिवन्निषेधानुवादमात्रम्। p. 202, ll. 16–17.

एतेन स्वकुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते इति याज्ञवल्कीयः पर्युदासोऽपि व्याख्यातः। p. 202, ll. 17–18.

अस्मिन्प्रकरणे दासगतपुंस्त्वस्याविवक्षितत्वाद् दास्यामप्येष सर्वो विधिर्ज्ञेयः। p. 210, ll. 8–9.

तदपिशब्दाद्वाशब्दाच्च ब्राह्मणभिन्नाततायिपरम्। ब्राह्मणग्रहणं तु कैमुतिकन्यायार्थम्। p. 241, ll. 15–16.

Appendix G

(In this appendix all quotations in verse and prose are included; but quotations from the sūtras of Pāṇini and the lexicon of Amarasiṁha have generally been omitted. Similarly formulas like अग्नये स्वाहा and the *pratīkas* of Vedic mantras have not been included. Half verses have been included where quoted independently).

GENERAL INDEX

(The pages refer to the notes and the Introduction)